

RESEARCH CENTRE FOR ISLAMIC HISTORY,
ART AND CULTURE
ИСЛОМ ТАРИХИ, САЊАТИ ВА МАДАНИЯТИНИ
ТАДҚИҚ ЭТИШ МАРКАЗИ

AL-BIRUNI INSTITUTE
OF ORIENTAL STUDIES
АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ
ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

Proceedings of the 18th International Academician Ubaydulla Karimov Conference
of Young Orientalists

CURRENT CONDITIONS OF THE PRESERVATION AND RESEARCH OF ANCIENT WRITTEN SOURCES

August 2022, Tashkent, Republic of Uzbekistan

ҚАДИМИЙ ЁЗМА МАНБАЛАРНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ВА ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

мавзуида 2022 йил август ойида Тошкентда бўлиб ўтган ёш
шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги XVIII халқаро
конференция мақолалар тўплами

Istanbul 2024

OIC | Organisation of Islamic Cooperation
IRCICA | Research Centre for Islamic History, Art and Culture
Alemdar Cd., No 15, Bâbüâli Girişi 34110 Cağaloğlu, İstanbul, Türkiye
Phone | +90 212 402 00 00 Fax +90 212 258 4365
ircica.org ircica@ircica.org
Certificate no. : 75350

Proceedings of the 18th International Academician Ubaydulla Karimov Conference of
Young Orientalists Current Conditions of the Preservation and Research of Ancient
Written Sources

Sources and Studies on the History of Islamic Civilisation Series; no. 57
© Copyright | IRCICA 2024
ISBN 978-92-9063-439-3
Istanbul 2024

Cataloguing in Publication Data

Ubaydulla Karimov International Conference of Young Orientalists on Current State of the
Preservation and Research of Ancient Written Sources (18th: 2022: Tashkent,
Uzbekistan)

Proceedings of the 18th International Academician Ubaydulla Karimov Conference of
Young Orientalists: Current Conditions of the Preservation and Research of Ancient Written
Sources, August 2022, Tashkent, Republic of Uzbekistan = Қадимий Ёзма Манбаларни Мухофаза
Қилиш Ва Тадқиқ Этишнинг Долзарб Масалалари: мавзуида 2022 йил август ойида Тошкентда бўлиб ўтган
ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги XVIII халқаро конференция мақолалар
тўплами / edited by Mahmud Erol Kılıç and Bakhrom Abdukhalimov; prepared for publication
by Ashirbek Muminov... [et al.].- Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and
Culture, 2024.

480 p.: ill.; 24 cm.- (Sources and Studies on the History of Islamic Civilisation Series; No.
57).

Includes bibliographical references.

Text in Uzbek, Turkish and Russian; abstracts in English.

ISBN 978-92-9063-439-3

1. Manuscripts--Uzbekistan--Congresses. 2. Islamic civilization--Uzbekistan--Congresses.
3. Karimov, Ubaydulla, 1920-1997--Congresses. I. Kılıç, Mahmud Erol, 1961- II. Abdukhalimov,
Bakhrom. III. Muminov, Ashirbek. IV. Title. V. Series.

091.09587--dc22

Edited by: Prof. Mahmud Erol Kılıç, Prof. Bakhrom Abdukhalimov

Prepared for Publication by: Prof. Surayyo Karimova, Akbar Idiev, Prof. Ashirbek
Muminov, Yekta Zülfiqar, Abdusattor Jumanazarov, Oysara Madaliev

Page Layout: Selahaddin Uygur

Printing and Binding: www.bilnet.net.tr

CONTENTS

CONTENTS.....	5
FOREWORD	
Prof. Dr. Mahmud Erol Kılıç	13
KEY ISSUES OF PRESERVATION AND RESEARCH OF ORIENTAL MANUSCRIPTS IN UZBEKISTAN	
Prof. Abdukhaliimov Bakhrom Abdurakhimovich	15
SUMMARY	18
EXPERIENCE IN CATALOGUING FUNDS ON CENTRAL ASIA IN EGYPT: THE CASE OF NASRALLAH AT-TARAZI	
Muminov Ashirbek & Bayır Didar	21
ON THE DESCRIPTIONS OF MANUSCRIPTS FROM THE FUND OF DUPLICATES	
Faromarzi Fayzullo	26
CATALOGUING OF HISTORICAL DOCUMENTS IN THE STATE MUSEUM OF HISTORY OF UZBEKISTAN	
Sultonov Uktambek Abdulganievich	32
ANALYSIS OF ACTIVITY OF MUSEUMS LIBRARY FUNDS (THE CASE OF THE STATE MUSEUM OF FERGANA)	
Idiev Akbar	38
PRINCIPLES AND PROBLEMS IN CATALOGUING <i>DIWAN</i> MANUSCRIPTS	
Eshonova Salimakhon Nishonbek kizi	43
NEW SOURCES ON THE MATURIDI DOCTRINE IN THE CENTER OF ISLAMIC CIVILIZATION IN UZBEKISTAN	
Gofurov Azimjon Sharipovich	49
HUMAN VALUE AND STATUS IN ISLAM	
Usmanov Mahammadsidiq Abdumannonovich	53
QAZI DOCUMENTS FROM MAWARANNAHR: FROM “ARCHIVE” TO “LIBRARY” TEXT	
Mukhammadaminov Saidakbar Abdurashidovich	58
PREPARATION OF MANUSCRIPT COPIES: TRANSITION FROM TRADITIONAL METHODS TO MODERN TECHNOLOGIES	
Mirkomilov Erkin & Umarova Muyassar	65
PRACTICE OF PROCUREMENT OF RARE SOURCES FROM CITIZENS: BASIS, STAGE AND PROBLEMS	
Islamov Sharifjon & Sharipov Bekzodjon	72
RESTORATION PROCESS OF A RARE MANUSCRIPT: THEORY AND PRACTICE	
Khodjaeva Bashorat Zafarjanovna	76
HOW TO MAKE A MOULAGE OF THE UNIQUE MANUSCRIPT?	
Aminov Sanjar Sirojiddin o’g’li	80
ON TURKIC MANUSCRIPTS PRESERVED IN BRITISH AND FRENCH LIBRARIES	
Djumaniyozova Feruza Djumanazarovna	84
AN EVALUATION ON THE WORKS PRINTED WITH THE TREASURE SEAL OF SULTAN SHAHRUKH	
Makhmudjonova Gulzoda	88
ON DOMLA IKRAM’S WORK RISALA-I FARSIYA DAR BAYAN-I VUJUB-I SATR-I NISA	
Zhamolova Dilnoza Muyidinovna	94

DESCRIPTION OF MANUSCRIPTS OF <i>TARJUMAN AL-QUR'AN</i> Mustafaev Doston Shuxratovich	99
DAGESTAN IS THE PEARL OF THE ARABIC MANUSCRIPT TRADITION IN THE NORTH CAUCASUS Ismailova Almaz Musaevna	103
ON THE COMPENDIUM OF THE WORK <i>FATAVA-I KHANIYA</i> Mamashikurov Beknazar Bobomuradovich	112
AVICIENNA – THE KING OF SEVILLA AND CORDOBA Mahmudov Otabek Valijonovich	117
CLASSIFICATION OF COTTON DOCUMENTS FROM THE COLONIAL PERIOD Mirzaev Avazbek Talibjonovich	125
PLACE OF METROLOGY IN THE STUDY OF HISTORICAL DOCUMENTS (CASE OF AL-BIRUNI INSTITUTE) Narzullaeva Nihola Abdurakhmanovna	128
ABU-L-GHAZI KHAN'S <i>SHAJARA-I TURK</i> AS A TEXTBOOK FOR ORIENTAL STUDIES DISCIPLINES IN EUROPE Toshov Nuryogdi Iskandarovich	131
<i>THE HISTORY OF SHAVQI</i> BY MULLA SHAMSIDDIN SHAVQI Quldoshev Sherali Temiraliyevich	138
ON FAQHIS OF CENTRAL ASIA MENTIONED IN <i>KASHF AZ-ZUNUN</i> Makhkamova Dilyora Shavkatovna	143
ABOUT FACSIMILE PUBLICATION OF <i>MAWAHIB-I ALIYYA</i> Lutfillaev Hamidillo Murodillaevich	150
SOURCE ANALYSIS OF <i>LATA'IF AL-AMTHAL</i> BY RASHID AD-DIN WATWAT Anvarova Ma'rifat Narzulloevna	157
ON THE TURKISH MANUSCRIPTS OF <i>RABI' AL-ABRAR</i> Toraev Laziz Abdivali o'g'li	164
ROLE OF CUNEIFORM DOCUMENTS FROM KULTEPE IN STUDYING THE HISTORY OF ANCIENT ANATOLIA Shaldarbekova Ajar Bekkenovna	169
TIMURID PERIOD PLANT MOTIFS: SEMERKAND TUMAN AQA MAUSOLEUM AND BURSA YESIL MOSQUE Akyüz Merve	175
NEW TURKIC TRANSLATION OF <i>GULISTAN</i> BY SA'DI (LATE 14 th - EARLY 15 th CENTURIES) Erkinov Aftondil Sadirkhanovich	179
FROM THE HISTORY OF FRENCH SCHOOLS IN ORIENTAL STUDIES Ostonov Jahongir	184
CONTRIBUTION OF TAJIK SCHOLARS TO THE STUDY OF <i>MUNTAHAB AT-TAVARIKH</i> BY MUHAMMAD HAKIMKHAN Abdukarimov Djamoliddin Akhmadalievich	189
RELATIONSHIP BETWEEN THE KUSHAN EMPIRE AND THE HAN, THE WEI DYNASTIES Azimov Khurshid Khakimovich	194
TOPIC OF THE BUKHARAN HISTORY IN THE HERITAGE OF SERGEI YURENEV Boltaev Azam Hamidovich	198
AL-BALADHURI'S <i>FUTUH AL-BULDAN</i> ON THE CONQUEST OF SHASH Alimov Zuhridin Isamutdinovich	202

RELATIONS BETWEEN THE BABURID STATE AND MAWARANNAHR IN <i>JAHANGIR-NAMA</i> Yuldashev Batir Urolovich	207
EASTERN PEOPLES ON THE PAGES OF THE <i>TALE OF BYGONE YEARS</i> Pilipchuk Yaroslav Valentinovich	210
ANALYSIS OF HISTORICAL IMAGES ON THE PERSONALITY OF AMIR TEMUR Sultonov Komiljon Aslonovich	220
UBAYDULLA-KHAN'S PARTICIPATION IN THE SHAYBANI-KHAN'S MILITARY CAMPAIGNS Fayzullaev Farrukh Eshgabulovich	227
<i>AT-TAFHIM</i> AND THE TURKIC PEOPLE MENTIONED IN IT Kuranbaeva Umida Sultannazarovna	232
AMUDARYA, ITS TRIBUTIES AND CROSSINGS IN <i>BABUR-NAMA</i> Sharipov Azizjon Azimovich	239
ECONOMIC COMPONENT OF <i>THE GREAT GAME</i> : TURKESTAN IN THE WORKS OF ENGLISH-SPEAKING AUTHORS Abdurasulov Khushnud Abdullayevich	253
PROBLEMS OF STUDYING <i>AL-ATHAR AL-BAQIYA</i> Usmanov Khusan Toshtemirovich	261
ROLE OF UBAYDULLA-KHAN IN THE DEVELOPMENT OF RELATIONS BETWEEN THE SHAYBANIDS AND OTTOMANS Razakov Farrukh Abdumuminovich	267
FITRAT'S SOURCE STUDIES AND TEXTOLOGICAL RESEARCH ON <i>DIVANU LUGHATI-T-TURK</i> Sattorova Zilola Ismailovna	274
THE LOCAL TAX SYSTEM IN DOCUMENTS FROM THE OFFICE OF THE AMUDARYA DEPARTMENT Abdukhalilova Aziza Erkinovna	281
BOYMIRZA HAYIT'S <i>TURKESTAN: BETWEEN RUSSIA AND CHINA</i> AS AN IMPORTANT SOURCE Tojiyev Dostonjon Beknazar o'g'li	287
SUFI AND KORANIC MOTIVES IN <i>DIVAN</i> BY JAHANSHAH HAGIGI KARAKOYUNLU Hajiyeva Konul Gamidovna	293
COMPOSITION OF NAWA'I'S 16 th CENTURY <i>SELECTED DIVANS</i> : GENRES STUDY BEYOND GHAZALS Madaliyeva Oysara Rustamovna	298
LITERARY NIGHTS OF MUHAMMAD SHAYBANI-KHAN IN THE SOURCES OF THE 16 th -17 th CENTURIES Karaev Sherkhan Polatkhonovich	323
GRAPHICAL REPRESENTATION OF POEMS IN THE MAGAZINE <i>MA'ARIF VA OQIT'GUVCHI</i> Soatova Gulzoda Nurmat qizi	332
ON SOME <i>MUKHAMMAS</i> FROM THE <i>TURKIC DIVAN</i> BY DUSTMUHAMMAD FIRAQI Zokirova Durdona Sobirjon qizi	339
REFLECTION OF ORIENTAL ETHICS IN <i>QALA'ID AL-ADAB</i> Sherova Mavzuna Mamurovna	344
COMPARATIVE ANALYSIS OF THE WORD <i>KHAQAN</i> IN THE INSCRIPTIONS OF KUL TIGIN AND BILGA KHAQAN Sodiqov Qosimjon Pozilovich	350
PROBLEM OF THE ADAPTATION OF MANICHAEAN WRITING TO TURKIC TEXTS Alimukhamedov Rikhsitilla Abdurashidovich	354

CHINGIZ AYTMATOV'S LINGUISTIC TESTAMENT ON TURKIC LANGUAGES	
Karimov Bakhtiyar Rahmanovich	360
'ALI SAFI KASHIFI HARAWI – CALLIGRAPHER (THE CASE OF THE COPY OF <i>SHARH-I FUSUS AL-HIKAM</i>)	
Umurzoqov Bahriddin Safarovich	365
THE TOPIC OF YUSUF-NAMA IN CONTEMPORARY ARABIC AND UZBEK SHORT STORIES	
Mukhiddinova Dilafruz Zuhriddinovna	371
HERITAGE OF MEDIEVAL MUSLIM SCHOLARS AS AN OBJECT FOR COMPARATIVE RELIGIOUS STUDIES	
Abdupattaev Mumin Mirzo Murodjon ugli	376
CRITERIA OF FAITH AND METHODS FOR SOLVING RELIGIOUS CONFLICTS IN <i>MI'YAR AT-TADAYYUN</i>	
Naimov Ismat Nusratilloevich	385
TRANSMISSION OF KNOWLEDGE IN ISLAM: RELIGIOUS LITERATURE AND TEXTBOOKS IN UZBEKISTAN	
Khalilova Zilola Erkinovna	395
MANUSCRIPTS OF <i>SHARH AT-TA 'ARRUF</i> : ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF KHWAJAGAN-NAQSHBANDIYA	
Rahimov Komiljon Rahmatovich	401
CONSIDERATIONS ON THE PRESERVATION OF ORIENTAL MANUSCRIPT SOURCES	
Kariev Adiljan Ahmadjanovich	413
ARTISTIC INTERPRETATION OF PLOTS AND IMAGES IN MINIATURES FROM <i>KHAMSA</i> BY NIZAMI GANJAVI	
Rakhmatullaeva Asalkhan Gayratovna	418
RENAISSANCE OF <i>ABRI BAHOR</i> ART (THE CASE OF COVER ART)	
Saidova Nodira Ghanisher qizi	426
STUDYING OF PRESTIGIOUS MANUSCRIPTS AND EXQUISITE PAINTINGS FROM THE FUNDS OF AL-BIRUNI INSTITUTE	
Madraimov Abdumajid Abduraimovich	432
REPORTS OF TASHKENT HOUSE-MUSEUMS AS HISTORICAL SOURCES	
Murodov Abduvali Mukhtor ugli	439
ANALYSIS OF THE JURIDICAL VIEWS OF HAKIM TIRMIDHI IN <i>ITHBAT AL-'ILAL</i>	
Usmanov Ibrahim Sobirovich	447
AUTHORS	453
ILLUSTRATIONS	461

МУНДАРИЖА

КИРИШ

Проф. Д-р Маҳмуд Ерол Кылыч	13
ЎЗБЕКИСТОНДА ШАРҚ ҚЎЛЁЗМАЛАРИНИ САҚЛАШ ВА ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ	
Проф. Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович	15
XULOSA	19
АННОТАЦИЯ.....	20
ОПЫТ РАБОТЫ НАСРАЛЛАХА АТ-ТАРАЗИ ПО КАТАЛОГИЗАЦИИ ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКИХ ФОНДОВ В ЕГИПТЕ	
Муминов Аширбек & Байыр Дида	21
DUBLET FONDI QO'LYOZMALARI TAVSIFIGA DOIR	
Faromarzi Fayzullo	26
ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ДАВЛАТ МУЗЕЙИДАГИ ТАРИХИЙ ҲУЖЖАТЛАРНИ КАТАЛОГЛАШТИРИШ	
Султонов Ўктамбек Абдулганиевич	32
МУЗЕЙ КУТУБХОНА ФОНДЛАРИ ФАОЛИЯТИ ТАҲДИЛИ	
Идиев Акбар	38
ҚЎЛЁЗМА ДЕВОНЛАРНИ КАТАЛОГЛАШТИРИШ ПРИНЦИПЛАРИ ВА МУАММОЛАРИ	
Эшонов Салимаҳон Нишонбек қизи	43
ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯ МАРКАЗИДАГИ МОТУРИДИЙЛИК ТАЪЛИМОТИГА ДОИР ЯНГИ МАНБАЛАР	
Ғофуров Азимжон Шарипович	49
ИСЛОМДА ИНСОН ҚАДРИ ВА МАҚОМИ	
Усманов Маҳаммадсидик Абдуманнонович	53
МОВАРОУННАҲР ҚОЗИЛИК ҲУЖЖАТЛАРИ: “АРХИВ”ДАН “КУТУБХОНА” КИТОБ МАТНЛАРИГА КЎЧИШИ	
Муҳаммадаминов Саидакбар Абдурашидович	58
ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШ: АНЪАНАВИЙ УСЛУБАЛДАН ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРГА ЎТИШ	
Миркомилов Эркин & Умарова Муяссар	65
АҲОЛИ ҚЎЛИДА САҚЛАНАЁТГАН НОЁБ МАНБАЛАРНИ СОТИБ ОЛИШ АМАЛИЁТИ: АСОС, БОСҚИЧ ВА МУАММОЛАР	
Исламов Шарифжон & Шарипов Бекзоджон	72
НОДИР ҚЎЛЁЗМА АСАРИНИНГ РЕСТАВРАЦИЯ ЖАРАЁНИ: НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ	
Ходжаева Башорат Зафаржоновна	76
НОЁБ ҚЎЛЁЗМА АСАР МУЛЯЖИ ҚАНДАЙ ТАЙЁРЛАНАДИ?	
Аминов Санжар Сирожиддин ўғли	80
БУЮК БРИТАНИЯ ВА ФРАНЦИЯ КУТУБХОНАЛАРИДА САҚЛАНАЁТГАН ТУРКИЙ ҚЎЛЁЗМАЛАР ХУСУСИДА	
Джуманиёзова Феруза Джуманазаровна	84
SULTAN ŞAHRUH'UN HAZİNE MÜHRÜ BASILAN ESERLER ÜZERİNDE BİR DEĞERLENDİRME	
Makhmudjonova Gulzoda	88

ДОМЛА ИКРОМНИНГ “РИСОЛАЙИ ФОРСИЯ ДАР БАЁНИ ВУЖУБИ САТРИ НИСО” АСАРИ ҲАҚИДА	
Жамолова Дилноза Муйидиновна	94
«ТАРЖУМОН АЛ-ҚУРЪОН» АСАРИНИНГ ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИ ТАВСИФИ	
Мустафаев Достон Шухратович	99
ДАГЕСТАН – ЖЕМЧУЖИНА АРАБСКОЙ РУКОПИСНОЙ ТРАДИЦИИ НА СЕВЕРНОМ КAVKAZE	
Исмаилова Алмаз Мусаевна	103
“ФАТОВОИ ХОНИЯ” АСАРИНИНГ МУХТАСАРИ ҲАҚИДА	
Мамашикуров Бекназар Бобомурадович	112
ИБН СИНО – СЕВИЛЬЯ ВА ҚУРТУБА ШОҲИ	
Маҳмудов Отабек Валижонович	117
МУСТАМЛАКА ДАВРДА ПАХТАЧИЛИККА ОИД ҲУЖЖАТЛАР ТАСНИФИ	
Мирзаев Авазбек Толибжонович	125
ТАРИХИЙ ҲУЖЖАТЛАР ТАДҚИҚИДА МЕТРОЛОГИЯНИНГ ЎРНИ	
Нарзуллаева Ниҳола Абдурахмановна	128
АБУЛҒОЗИХОННИНГ “ШАЖАРАЙИ ТУРК” АСАРИ ЕВРОПА ШАРҚШУНОСЛИГИДА ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА СИФАТИДА	
Тошов Нурёғди Искандарович	131
МУЛЛА ШАМСИДДИН ШАВҚИЙНИНГ “ТАРИХ-И ШАВҚИЙ” АСАРИ	
Қўлдашев Шерали Темирлиевич	138
“КАШФ АЗ-ЗУНУН” АСАРИДА ҚАЙД ЭТИЛГАН МАРКАЗИЙ ОСИЁЛИК ФАҚИҲЛАР ҲАҚИДА	
Маҳкамова Дилёра Шавкатовна	143
“МАВОҲИБИ АЛИЙЯ”НИНГ ФАКСИМИЛЕ НАШРИ ҲАҚИДА	
Лутфиллаев Ҳамидилло Муродиллаевич	150
ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ «ЛАТА’ИФ АЛ-АМСАЛ» РАШИДУДДИНА ВАТВАТА	
Анварова Маърифат Нарзуллоевна	157
“РАБИЪ АЛ-АБРОР” АСАРИНИНГ ТУРКИЯ ҚЎЛЁЗМАЛАРИ ХУСУСИДА	
Тўраев Лазиз Абдигали ўғли	164
РОЛЬ КЛИНОПИСНЫХ ДОКУМЕНТОВ ИЗ КЮЛЬТЕПЕ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ ДРЕВНЕЙ АНАТОЛИИ	
Шаддарбекова Ажар Беккеновна	169
TİMUR DÖNEMİ NEVATİ NAKİŞLARI: SEMERKAND TUMAN AKA MAKBERESİ VE BURSA YEŞİL SAMIİ	
Akyüz Merve	175
САЪДИЙ “ГУЛИСТОН”ИНИНГ ТУРКИЙ ТИЛДАГИ ЯНГИ ТАРЖИМАСИ (XIV АСР ОХИРИ – XV АСР БОШИ)	
Эркинов Афтондил Садирханович	179
FRANSUZ SHARQSHUNOSLIK MAKTABLARI TARIXIDAN	
Ostonov Jahongir	184
ТОЖИК ОЛИМЛАРИНИНГ МУҲАММАД ҲАКИМХОННИНГ “МУНТАХАБ АТ-ТАВОРИХ” АСАРИНИ ЎРГАНИШ БЎЙИЧА ТАДҚИҚОТЛАРИ	
Абдукаримов Джамолиддин Аҳмадалиевич	189
КУШОН ИМПЕРИЯСИ ВА ХАН, ВЕЙ СУЛОЛАЛАРИ МУНОСАБАТЛАРИ	
Азимов Хуршид Ҳакимович	194
СЕРГЕЙ ЮРЕНЕВ МЕРОСИДА БУХОРО ТАРИХИ МАВЗУСИ	
Болтаев Аъзам Ҳомидович	198

АЛ-БАЛОЗУРИЙНИНГ “ФУТУҲ АЛ-БУДОН” АСАРИДА ШОШ ФАТҲИНИНГ ЁРИТИЛИШИ	
Алимов Зухриддин Исамутдинович	202
«ЖАҲОНГИРНОМА» АСАРИДА БОБУРИЙЛАР ДАВЛАТИ ВА МОВАРОУННАҲР МУНОСАБАТЛАРИ	
Йўлдашев Ботир Ўролович	207
ВОСТОЧНЫЕ НАРОДЫ НА СТРАНИЦАХ «ПОВЕСТИ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ»	
Пилипчук Ярослав Валентинович	210
АМИР ТЕМУР ШАХСИГА ОИД ТАРИХИЙ ТАСАВВУРЛАР ТАҲЛИЛИ	
Суатовов Комижон Аслонович	220
УБАЙДУЛЛАХОННИНГ ШАЙБОНИЙХОН ҲАРБИЙ ЮРИШЛАРИДАГИ ИШТИРОКИ	
Файзуллаев Фаррух Эшқабдулович	227
“ТАФҲИМ” АСАРИДА КЕЛТИРИЛГАН ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ТЎҒРИСИДА МАЪЛУМОТЛАР	
Куранбаева Умида Султанназаровна	232
АМУДАРЁНИНГ ИРМОҚЛАРИ ВА ЧОРРАҲАЛАРИ “БОБУРНОМА”ДА	
Шарипов Азизжон Азимович	239
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ «БОЛЬШОЙ ИГРЫ»: ТУРКЕСТАН В РАБОТАХ АНГЛОЯЗЫЧНЫХ АВТОРОВ	
Абдурасулов Хушнуд Абдуллаевич	253
“AL-OSOR AL-BOQIYA” ASARINING O’RGANILISHI MUAMMOLARI	
Usmonov Husan Toshtemirovich	261
РОЛЬ УБАЙДУЛЛА-ХАНА В РАЗВИТИИ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ШЕЙБАНИДАМИ И ОСМАНАМИ	
Разаков Фаррух Абдумўминович	267
ФИТРАТНИНГ “ДЕВОНУ ЛУҒОТИ-Т-ТУРК” ГА ОИД МАНБАШУОСЛИК ВА МАТНШУНОСЛИК ТАДҚИҚОТЛАРИ	
Сатторова Зилола Исмаиловна	274
“АМУДАРЁ БЎЛИМИ ДЕВОНХОНАСИ” ҲУЖЖАТЛАРИДА ЎЛКА СОЛИҚ ТИЗИМИ	
Абдухалилова Азиза Эркиновна	281
BOYUMIRZA HAYITNING “TURKISTON: RUSIYA VA XITOIY ORALIG’IDA” KITOBİ MUHİM MANBA SIFATIDA	
Tojiyev Dostonjon Beknazar o’g’li	287
СУФИЙСКИЕ И КОРАНИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В “ДИВАНЕ” ДЖАХАНШАХА ХАГИГИ КАРАКОЮНЛУ	
Гаджиева Кёнюль Гамидовна	293
НАВОИЙНИНГ XVI АСРГА ОИД “ТЕРМА ДЕВОН”ЛАРИ ТАРКИБИ: ҒАЗАЛДАН БОШҚА ЖАНРЛАРИ ТАДҚИҚИ	
Мадалиева Ойсара Рустамовна	298
XVI-XVII АСР МАНБАЛАРИДА МУҲАММАД ШАЙБОНИЙХОН АДАБИЙ КЕЧАЛАРИ	
Қораев Шерхон Пўлатханович	323
“MAORIF VA O’QITG’UVCHI” JURNALIDAGI NAZMIY ASARLARNING GRAFIK SHAKLLANTIRILISHI	
Soatova Gulzoda Nurmamat qizi	332
ДЎСТМУҲАММАД ФИРОҚИЙНИНГ ТУРКИЙ ДЕВОНИГА ОИД АЙРИМ МУҲАММАСЛАР ХУСУСИДА	
Зокирова Дурдона Собиржон қизи	339

“ҚАЛОИДУ-Л-АДАБ”ДА ШАРҚОНА АХЛОҚНИНГ АКС ЭТТИРИЛИШИ Шерова Мавзуна Маъмуровна	344
КУА ТИГИН ВА БИЛГА ХОҚОН БИТИГЛАРИДА КЕЧГАН ХОҚОН СЎЗИНИНГ ЧОҒИШТИРМА ТАҲЛИЛИ Содиқов Қосимжон Позилович	350
МОНИЙ ХАТИНИНГ ТУРКИЙ ТИЛИ МАТНАРГА МОСЛАШУВИ МАСАЛАСИ Алимухамедов Рихситилла Абдурашидович	354
ЧИНГИЗ АЙТМАТОВНИНГ ТУРКИЙ ТИЛААР ҲАҚИДА ЛИНГВИСТИК ВАСИЯТИ Каримов Бахтиёр Раҳманович	360
АЛИ САФИ КОШИФИЙ ҲАРАВИЙ – МОҲИР ХАТТОТ ВА ХОС КОТИБ (“ШАРҲ-И ФУСУС АЛ- ҲИКАМ” АСАРИНИНГ НУСХАСИ МИСОЛИДА) Умурзоқов Баҳридин Сафарович	365
ЗАМОНАВИЙ АРАБ ВА ЎЗБЕК ҲИКОЯЛАРИДА “ЮСУФНОМА” МАВЗУСИ Муҳиддинова Дилафруз Зухридиновна	371
ЎРТА АСР МУСУЛМОН ОЛИМЛАРИНИНГ МЕРОСИ ҚИЁСИЙ ДИНШУНОСЛИК ОБЪЕКТИ СИФАТИДА Абдулпаттаев Мумин Мирзо Муроджон ўғли	376
“МИЁЁР АТ-ТАДАЙЙУН” АСАРИДА ИЙМОН МЕЗОНЛАРИ ВА ДИНИЙ НИЗОЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ УСАУБЛАРИ Наимов Исмат Нусратиллоевич	385
ИСЛОМДА БИЛИМЛАР ТРАНСМИССИЯСИ: ЎЗБЕКИСТОНДА ДИНИЙ АДАБИЁТ ВА ДИН ТАЪЛИМИ ДАРСЛИКЛАРИ Халилова Зилола Эркиновна	395
«ШАРҲ АТ-ТАЪАРУФ» ҚЎЛЁЗМАЛАРИ: ХОЖАГОН-НАҚШБАНДИЯ РИВОЖИДАГИ РОЛИ Раҳимов Комижон Раҳматович	401
ШАРҚ ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАРИНИ АСРАШГА ОИД МУЛОҲАЗАЛАР Қориев Одижон Аҳмаджонович	413
НИЗОМИЙ ГАНЖАВИЙНИНГ “ХАМСА” ДОСТОНИГА ИШЛАНГАН МИНИАТЮРАЛАРДА СЮЖЕТ ВА ОБРАЗЛАР БАДИИЙ ТАЛҚИНИ Раҳматуллаева Асахон Гайратовна	418
АБРИ БАҲОР САНЪАТИНИНГ ҚАЙТА УЙҒОНИШИ (МУҚОВАСОЗЛИК САНЪАТИ МИСОЛИДА) Саидова Нодира Ғанишер қизи	426
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ ХАЗИНАСИДАГИ МУЪТАБАР ҚЎЛЁЗМАЛАР ВА НАФИС МУЪЖАЗ РАСМЛАРНИ ЎРГАНИШ Мадраимов Абдумажид Абдураимович	432
ОТЧЕТЫ ДОМОВ-МУЗЕЕВ ТАШКЕНТА КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК Муродов Абдували Мухтор угли	439
ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙНИНГ “ИСБОТ АЛ-‘ИЛААЛ” АСАРИДАГИ ФИҚҲИЙ ҚАРАШЛАРИ ТАҲЛИЛИ Усмонов Иброҳим Собирович	447
АВТОРЛАР	457
ИЛЛЮСТРАЦИЯЛАР	461

FOREWORD

КИРИШ

Prof. Dr. Mahmud Erol Kılıç¹
Проф. Д-р Махмуд Ерол Кылыч²

I have the pleasure to introduce the proceedings book of the Eighteenth International Academician Ubaydulla Karimov Conference of Young Orientalists, a large-scale academic conference that was held in Tashkent, Republic of Uzbekistan, on 4-5 August 2022. The conference was part of a series conducted jointly by Al-Biruni Institute of Oriental Studies of the Uzbekistan Academy of Sciences and IRCICA, with the collaboration of other distinguished institutions from Uzbekistan, including the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan attached to the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan and Tashkent State University of Oriental Studies attached to the Ministry of High Education, Republic of Uzbekistan. Each conference in the series is dedicated to particular aspects of the field of study and preservation of works of science, scholarship and literature, principally those aspects that are relevant for Oriental Studies and Islamic Studies on international level. The 2022 conference was themed "Current Conditions of the Preservation and Research of Ancient Written Sources."

The conference accommodated a wide range of approaches from the perspectives of restoration and cataloguing, studies on historical sources, historiography, language and literature, and the arts of the book. It received papers from senior and young scholars, following the established tradition of the conference that aims to encourage wider interest in these subject areas. The series of conferences are conducted in hybrid format to facilitate international participation. It is observed that research and scholarship on ancient written sources, as well as exchanges of knowledge on methods of management of the collections,

1 Director General, IRCICA

2 ИРСИКА бош директори

are developing exponentially in the countries and regions that possess important assets of scientific, scholarly and literary heritage. These studies require cross-disciplinary focuses from the humanities, social sciences and information sciences that can highlight the particular features of written works and collections in each geographical-cultural region. Central Asia is one such major region of focus for specialists in Oriental Studies, Islamic Studies and connected fields due to its outstanding cultural heritage enriched by the works of prominent scientists, scholars and philosophers who left their marks in the history of culture and its collections of archeological and architectural monuments. It is noteworthy that the preceding conference, which was held on 28 May 2021, underlined the theme "New Perspectives for the Study of Islamic Culture, History and Art in Uzbekistan". Its book of proceedings was published by Al-Biruni Institute and IRCICA the same year, and launched during the conference on "Central Asian Islamic Manuscripts: Cultural Heritage and Historical Source" coordinated by Al-Biruni Institute together with the Institute of Iranian Studies of the Austrian Academy of Sciences, the British Institute of Persian Studies, and Leiden University on 16 November 2021. I believe that the present book will be another valuable addition to literature in this field.

On this occasion, I would like to renew my thanks and appreciation to the distinguished institutions which collaborated with us in this project. A special word of thanks is due to the participants in the conference and authors of the papers. We hope to meet them again in future conferences together with prospective new participants, so that expanding contacts and exchanges continue to promote research, education and publications in the fields covered.

KEY ISSUES OF PRESERVATION AND RESEARCH OF
ORIENTAL MANUSCRIPTS IN UZBEKISTAN

ЎЗБЕКИСТОНДА ШАРҚ ҚЎЛЁЗМАЛАРИНИ САҚЛАШ ВА
ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Prof. Abdukhalimov Bakhrom Abdurakhimovich¹

Проф. Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович²

Written monuments are a reflection of the history and culture of every nation. Therefore, the issues of preservation and study of written heritage have risen to the level of state policy in Uzbekistan. Several decisions of the President of the Republic of Uzbekistan aimed at solving these issues in the last five years are clear proof of this. Along with certain achievements in the preservation and study of written monuments in the republic, a number of problems awaiting their solution were identified in the course of the implementation of the tasks defined in these decisions. The most important of these is the preservation and transmission of written sources to the next generation. After all, the future generation's knowledge and appreciation of its history, culture and spirituality depend on our attitude towards this spiritual wealth today.

It is known that most of the funds in which the majority of state-owned manuscripts are stored in the republic are located in the city of Tashkent, and their preservation is provided to the extent possible by each organization. But the solution of this issue in the region is not satisfactory. Because in 2018-2019, in order to ensure the implementation of the tasks defined in the decision President's Decree-2995, expeditions were organized by the Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, to the regions of the republic, and the state of storage of books and documents in local state-owned museums and other organizations was monitored. Including the city of Tashkent, it was found that 43468 manuscripts, 70909 lithographs and 438870 historical documents are kept in the funds of 80 state organizations. However, it should be noted that these data are the result of the primary investigation, and in order to determine the chronological, geographical and thematic scope of the materials of the funds and to create a general register for the republic, they should be scientifically described and cataloged.

The organization of cataloguing work in the regions is one of the most difficult issues today. Because the scientific description of written sources requires the provision of qualified personnel. But, unfortunately, there is a lack of such personnel in the republic, especially in the regions. In order to prepare them, it is necessary to find local personnel in the field and improve their cataloguing skills in leading manuscript centers in Tashkent and abroad. After all, if there are not enough specialists in the localities, it is impossible to make

1 Director of al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences

2 ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти директори

a general inventory for the republic and, based on this, to organize large-scale preservation and research work at the level of demand at the state level.

Another way to preserve written sources is to make protective copies of them. In the 20th century, such copies were made in the form of microfilms. Today, a convenient form of preservation and use of medieval sources is electronic copies. Although digitization of fund materials is being carried out in large funds of the republic, in particular, in the Al-Biruni Institute of Oriental Studies, all collections of this fund have not yet been fully digitized. Both from the point of view of protection of written monuments and for the convenience of researchers, it is necessary to activate these works and to create the necessary material and technical base in other organizations and start digitalization works.

As for the research of Oriental manuscripts, their first stage is the initial acquaintance with the sources, that is, their scientific description and cataloguing. Based on the size, periodical, territorial, linguistic and thematic composition of the manuscript fund, the main part of the work in this direction was carried out in the Republic of Uzbekistan. Among them, it should be noted, the electronic catalog in English of more than 13,000 manuscripts in the main fund of the Institute, which is important not only for Uzbekistan but also for world oriental studies. Because such an electronic catalog is rare in the world and is very convenient for professionals to use. With the help of this catalog, researchers from the country and abroad have the opportunity to familiarize themselves with the main fund of the Institute via the Internet and, if necessary, order an electronic copy of the resource. Based on the requirements of the times and in order to improve mutual information exchange, it is desirable to create electronic catalogs not only of the Al-Biruni Institute of Oriental Studies but also of funds of other organizations.

Another important direction in the research of written monuments is the publication of sources. So far, a lot of work has been done in Uzbekistan in this direction, in particular, primary sources have been published in the form of annotated translations into Uzbek and Russian languages by various organizations on history, Eastern classical literature, the history of medieval science, Islamic studies, and document studies, and this work continues.

In order to activate the process of integration into world science, great attention is paid to the original publication of sources, especially in the Al-Biruni Institute of Oriental Studies. Among the historical works are Ogahi's "Jami' al-waqi'at-i sultani", "Zubdat al-tawarikh", "Ta'rikh-i Khumuli" by Jum'a-quli Khumuli, "Ta'rikh-i 'Azizi" by Muhammad 'Aziz, "Tahqiqat-i ark-i Bukhara" by Sayyid Muhammad Nasir ibn Muzaffar, Old Uzbek and Persian sources such as "History of the Bukhara Revolution" by Sadriddin 'Ayni; a facsimile of a rare manuscript on classical literature copied by the famous calligrapher Sultan 'Ali Mashhadi during Alisher Navoi's lifetime; Abu Hafs Nasafi's Arabic encyclopedia "Matla' an-nujum wa-majma' al-'ulum" and work on fiqh "Mashari' ash-shara'i" " on Islamic history, autograph facsimile of the manuscript of Husayn Wa'iz Kashifi's Persian work "Mawahib-i 'aliya" dedicated to Navoi, as well as the original works of several scholars was published together with the translation of the text.

But along with these results, there are certain problems in researching and publishing sources. The main of them is the slowness of the process of integration into world science. After all, only deep integration ensures consistent progress of science, prevents its

marginalization and, consequently, a decrease in its quality, moreover, it allows full use of the achievements of world science. The main condition for achieving this goal is to ensure that our researchers are able to write scientific works that meet international requirements. To fulfill this task, first of all, we need to have a complete idea of what are the main trends in the science of world history in the current period and in which directions its development is taking place. The main tool for this is good knowledge of Western languages, translation of theoretical-methodological literature into Uzbek, strengthening international scientific cooperation, and carrying out reforms that have a positive effect in the field of education.

Today, large-scale works conducted in the fields of Central Asian history, historical and literary source studies and textual studies, history of science, diplomacy and Islamic studies serve as a source for a number of master's, doctoral and post-doctoral subjects. Of course, if young people who are interested in the research of oriental sources are involved in these works along with mature experts, then it is possible to gradually train them into sources study scholars and textologists. The implementation of these tasks will serve to raise the development of the fields based on the research of Oriental manuscripts to a new level.

SUMMARY

The book contains 70 research articles prepared on the basis of materials from a joint international conference of the Research Center for Islamic History, Art and Culture (IRCICA) and Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences. Most of the authors are members of the Society of Young Scholars named after Academician Ubaydulla Karimov, have academic success and extensive experience in their fields.

The articles are devoted to the processes of discovering and introducing new historical sources and documents into scientific circulation, previously unknown to international researchers. Their analysis used the traditions of the Tashkent school in oriental studies, as well as fundamentally new approaches and methods. Among them you can see articles by young researchers from seven countries who showed excellent knowledge of the disciplines in studying ancient manuscripts and historical documents.

Another part of the articles is devoted to the study of various aspects in studying Islamic art and culture. They reflect the new history and current state of research in the field of studying Islamic architecture, art, archeology, the manuscript heritage of medieval scientists and scholars of Central Asia, etc.

New provisions are contained in the third part of articles devoted to research in the field of philological science. They examine linguistic and literary developments in Central Asia in comparison with similar trends in various regions of the Muslim world. The new material, which is introduced into scientific circulation within the framework of this collection, is of interest to specialists working in the field of Islamic history, art, culture, and Islamic education. It is also interesting for those who are interested in various problems of studying Islamic civilization in Central Asia.

XULOSA

Ushbu to'plamda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti hamda Islom tarixi, san'ati va madaniyatini tadqiq etish markazining (IRCICA) qo'shma xalqaro anjumani munosabati bilan yig'ilgan 70 ta ilmiy maqola chop qilindi. Mualliflarning aksariyati Akademik Ubaydulla Karimov nomidagi Yosh olimlar jamiyati a'zolari, ilmda muvaffaqiyatlar sari odimlayotgan va o'z sohalarini bo'yicha kelajakning umidli mutaxassislaridir.

Maqolalar ilgari jahon tadqiqotchilariga noma'lum bo'lgan yangi tarixiy manbalarni kashf etish va ilmiy muomalaga kiritish jarayonlariga bag'ishlangan. Manbalarni tahlil qilishda Toshkent sharqshunoslik maktabi an'analari, sohaga oid yangicha yondashuv va usullardan foydalanildi. To'plamdan qadimiy qo'lyozma va hujjatlar tadqiqi ustida ish olib borayotgan yosh tadqiqotchilar maqolalari o'rin olgan. Ularning katta qismi islom madaniyati va san'atining turli jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Ularda islom arxitekturasini, san'ati, Movarounnahr o'rta asr olimlarining boy madaniy merosini qo'lyozma manbalar asosida o'rganish sohasining bugungi holati va rivoji aks etgan.

Filologiya faniga oid maqolalarda Movarounnahrda til va adabiy sohadagi tarixiy o'zgarishlar musulmon dunyosining turli mintaqalaridagi o'xshash jarayonlar bilan solishtirilib, tahlil qilingan. Mazkur to'plam doirasida ilmiy muomalaga kiritilayotgan yangi ma'lumotlar islom tarixi, san'ati, madaniyati, ta'limi sohalarida faoliyat yuritayotgan mutaxassislarni qiziqtirishi shubhasiz. Mazkur nashr Markaziy Osiyodagi islom sivilizatsiyasining boshqa muammolari bilan qiziquvchilar uchun ham foydalidir.

АННОТАЦИЯ

Книга содержит 70 научных статей, подготовленных на основе материалов совместной международной конференции Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан и Исследовательского центра по исламской истории, искусству и культуре (IRCICA). Большинство авторов являются членами Общества молодых ученых имени Академика Убайдуллы Каримова, имеют академические успехи и богатый опыт работы в своих областях.

Статьи посвящены процессам поиска и введения в научный оборот новых исторических источников, ранее неизвестных мировым исследователям. В их анализе использованы традиции ташкентской школы востоковедения, а также принципиально новые подходы и методы. Среди них можно увидеть статьи молодых исследователей из семи стран мира, которые показали прекрасное знание науки изучения старинных рукописей и документов.

Одна часть статей посвящена изучению различных аспектов изучения исламского искусства и культуры. Они отражают новую историю и современное состояние исследований в области изучения исламской архитектуры, искусства, археологии, рукописного наследия средневековых учёных Центральной Азии и т. д.

Новые положения содержит другая часть статей, посвященных исследованиям в области филологической науки. Они рассматривают языковые и литературные процессы в Центральной Азии в сравнении с аналогичными тенденциями в различных регионах мусульманского мира. Новый материал, который вводится в научный оборот в рамках этого сборника, представляет интерес для специалистов, работающих в области исламской истории, искусства, культуры, исламского образования. Он интересен также для тех, кто интересуется различными проблемами изучения исламской цивилизации в Центральной Азии.

EXPERIENCE IN CATALOGUING FUNDS ON CENTRAL ASIA IN
EGYPT: THE CASE OF NASRALLAH AT-TARAZI

ОПЫТ РАБОТЫ НАСРАЛЛАХА АТ-ТАРАЗИ ПО
КАТАЛОГИЗАЦИИ ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКИХ ФОНДОВ
В ЕГИПТЕ

Muminov Ashirbek & Bayır Didar
Муминов Аширбек & Байыр Дидар

The at-Tarazi family has significant importance for the study of Islamic civilization in Central Asia from several points of view. Firstly, the founder of the family – a famous political figure, scholar-theologian, major trader Abu Nasr Mubashshir at-Tarazi (1897–1978), who was an active participant and direct witness to many events of the 1910–1920s in Central Asia. Secondly, he and members of his large family, particularly his son Nasrallah at-Tarazi (1922–2002), made their feasible contribution to the development of friendly relations between Central Asian countries with Afghanistan, Saudi Arabia and Egypt, raising its image in the Muslim world. Finally, it is a subtle channel for communicating new development trends and changes that are taking place in the Muslim world.

Введение

История семьи ат-Тарази обладает весомым потенциалом в смысле разнообразия и объемов накопленных материалов для изучения исламской цивилизации в Центральной Азии с нескольких точек зрения. Во-первых, основатель фамилии – известный политический деятель, ученый-богослов, крупный купец, шейх ал-ислам Абу Наср Мубашшир ат-Тарази ал-Хусайни (родился 20 декабря 1897 г., скончался в 1978 году) был активным участником важных политических событий и духовных процессов, имевших место в 1910-1920-х годах в Центральной Азии и их непосредственным свидетелем (по линии матери он был потомком Бузрук-хана, продолжателя линии Хидайатуллах-ходжа, известного как Афак-ходжа). Во-вторых, он и члены его многочисленной семьи внесли свой посильный вклад в развитие дружественных отношений между странами Центральной Азии с Афганистаном, Саудовской Аравией и Арабской Республикой Египет, поднятие их имиджа в масштабах мусульманского мира. Наконец, эта семья является тем тонким каналом трансляции и обмена для новых тенденций развития и трансформаций, которые происходят в мусульманском мире. В этом контексте семейный архив семьи ат-Тарази и их труды можно классифицировать как важный ресурс для исследователей исламской цивилизации.

Краткая биография

В архиве ИРСИКА хранится анкета, заполненная собственноручно Насраллахом в Каире 1 декабря 1992 года. Здесь его фамилия приводится в ее

арабизированной форме – ал-Тирази. Он родился 15 марта 1922 года в казахстанском городе Таразе в семье одного из лидеров борьбы за независимость в советский период (1917–1930). Отец его подвергался три раза аресту и один раз к высылке, вследствие чего Абу Наср Мубашшир вынужден был покинуть свою родину. В 1930 году в апреле в возрасте восьми лет Насрллах эмигрировал (совершил *хиджрат*) вместе со своим отцом сначала в Афганистан. Затем семья официально была приглашена в столицу – Кабул лично правителем Афганистана Мухаммад-Надир-шахом (1929-1933). Насрллах смог окончить Кабульский университет (Институт искусств), где изучал арабский, персидский и староосманский языки. Кроме этого Насрллах изучал исламские науки в своей семье у своего отца Абу Насра и получил от него диплом для передачи знаний (иджаза). Он увлекся персидской поэзией и брал частные уроки у ‘Абд ар-Рахмана Бисуака, Салах ад-дина ас-Салджуки, Фикри ас-Салджуки и ‘Абд ал-Хакка Байтаба. В 1949 году Насрллах защитил докторскую диссертацию в Кабульском университете по специальности персидский язык. В этом году он женился на дочери последнего бухарского эмира Мухаммад-‘Алим-хана (1910-1920) по имени Мах-бижам/бичам. Он нее родились трое детей – Мубарак, Сурия и Марйам. После ранней смерти Мах-бижам Насрллах женился на другой, египетской женщине, от которой у него детей не было.

В ноябре 1949 года семья Мубашшира ат-Тарази переехала в Пакистан, откуда глава семьи поехал дальше – в Египет. За ним 1 января 1950 года его семья переехала и обосновалась в Египте. Насрллах начал работать в Национальной библиотеке Египта (Дар ал-кутуб ал-каумийа би-Миср; ал-Мактаба ал-ватанийа) в отделе восточных исследований в должности каталогизатора. В 1958 году он стал заведующим этого отдела, где проработал до 1984 года до выхода на пенсию. В 1964 году он получил египетское гражданство. Насрллах ат-Тарази скончался 20 апреля 2002 года в Каире [1].

Научная деятельность

Первым его трудом был «Каталог рукописных и печатных произведений Нур ад-дина ‘Абд ар-Рахмана ал-Джами в Национальной библиотеке» (Нур ад-дин ‘Абд ар-Рахман ал-Джами. Фихрис му’аллафатих ал-махтута ва-л-матбу’а ал-лати такниха Дар ал-кутуб ал-мисрийа), изданный в 1964 году в объеме 78 страниц [21]. Он принимал участие в составлении каталогов в общей сложности 23 тысячи рукописных и печатных работ, составленных на тюркском, персидском, урду и афганском языках. В то же самое время он преподавал персидский и тюркские языки и литературу в трех университетах: Каирском, ‘Айн Шамс и ал-Азхар. В 1970 году по решению Совета университетов ему было присуждено ученое звание профессора.

Для иллюстрации его деятельности по каталогизации центральноазиатских фондов можно рассмотреть следующую его книгу [4]. В каталоге по Тимуру и Тимуридам он разделил собранный материал на четыре раздела: 1) восточные печатные издания (матбу’ат) на арабском, персидском и турецком языках [с. 1-424]; 2) академические исследования в виде монографий, статей, диссертаций, журнальных статей и докладов [с. 425-448]; 3) мусульманские рукописи [с. 449-662, извлечены из «Фихрист ал-махтутат ал-фарисийа ва-т-туркийа ал-‘усманийа ли-Дар ал-кутуб ал-каумийа би-Миср/И’дад дуктур Насрллах Мубашшир ат-

Тирази»] 4) современные печатные издания (матбу'ат), осуществленные на новых турецком и европейских языках [с. 663-970]. Далее следуют указатели.

При описании рукописей отмечаются следующие параметры: название сочинения; жанр или направление литературы, на котором составлено данное сочинение; краткая структура сочинения; автор сочинения с датой его жизни; начало текста произведения после *басмалы*; потом следуют технические данные: количество томов; почерк; отметка о дате переписки; художественное оформление рукописи; объем списка в листах; количество строк на странице; размеры бумаги в сантиметрах; номер рукописной книги в хранении.

Нужно отметить, что рукопись описывается по схеме библиотечных работников: его описание похоже на описание печатных книг в крупных библиотеках. Часто подробное палеографическое описание рукописи игнорируется. Также отсутствуют ссылки на другие списки и издания этого произведения, список произведения не сравнивается с его изданиями с целью определения редакции/редакций. Замечено, что сборные рукописи не описываются полностью. Не отмечаются факты наличия оттисков печатей и записей владельцев и вакфов.

Нужно отметить, что автор не публиковал специальных статей по рукописям и специальным темам, посвященным рукописям, что могло поднять уровень его описаний.

Сотрудничество с ИРСИКА

В течение летних месяцев 1983 и 1984 годов Насруллах ат-Тарази работал в библиотеке ИРСИКА в качестве консультанта и эксперта по библиографии. Вместе с профессором Ахмадом Мухаммадом 'Иса, ученым из того же Египта, он занимался консультированием и руководством в развитии и реорганизации данной библиотеки [3]. В ходе своих работ он свидетельствовал, что библиотека ал-Азхар располагает 24 тысячами томов рукописей, в библиотеке Каирского университета имеются 5 тысяч рукописных книг (из них примерно 20 процентов составляют ксерокопии рукописных книг из других фондов). Самым крупным фондом Египта считается «Дар ал-кутуб ал-кауимийа» (или «Египетская национальная библиотека»), в которой насчитывалось 50 тысяч 755 томов рукописей.

Научные достижения

Насрллах ат-Тарази был приглашен в 1996 году в год юбилея Амира Тимура (1336-1405) на его юбилейную конференцию в Ташкент. В 1997 году он принял участие на 2500-летнем юбилее Бухары и Хивы. Вскоре его труды были достойно оценены: Он стал членом обществ «Египетско-иранской дружбы», «Египетско-афганской дружбы», «Египетско-узбекской дружбы», «Египетско-казахстанской дружбы».

16 ноября 2010 года в Центральный государственный архив Республики Казахстана был сдан семейный архив ат-Тарази в количестве пяти тысяч дел. Архив Насрллаха Мубашшира, библиографа, востоковеда казахского происхождения, египтянина, владеющего семью языками (пушту, французским, персидским, арабским, турецким, казахским, узбекским), составившим указатель 23 тысяч рукописей и восточных изданий на чагатайском, персидском и

староосманском языках из фондов и архивов Египетской национальной библиотеки имеет высокую научную ценность. Переданная Центральному государственному архиву Республики Казахстан в дар частная коллекция ат-Тарази (15.03.1922–20.04.2002) состоит из 1) каталогов тюркоязычных рукописей; 2) сборников его стихов; 3) разных произведений и 4) коллекции фотографий [5].

Заклучение

Заслуги и знания Насраллаха ат-Тарази в области изучения рукописного наследия Центральной Азии общепризнаны. Он оставил богатое наследие в форме своих публикаций и личного архива. Его находки и труды имеют большое значение для продолжения исследований восточных фондов по дальнейшему выявлению новых ценных материалов по истории и культуре народов Центральной Азии.

Литература:

1. İhsan Sabri Çebi. Prof. Dr. Nasrullah Mübeşşir el-Tirazi // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, no. 6, 1998, s. 891-901.
2. Training Course on the Cataloguing of Manuscripts Organized by Al-Furqan Islamic Heritage Foundation in Cooperation with IRCICA and the Süleymaniye Library, Istanbul, 29 August – 3 October 1994 // IRCICA Newsletter, no. 35, December 1994, p. 18.
3. Egyptian Scholars Prof. Ahmad Issa, Prof. Nasrullah Tirazi, and Dr. Hussain Mujib al-Misry conferred Honorary Doctorate by the University of Marmara in Istanbul // IRCICA Newsletter, no. 38, December 1995, p. 34.
4. Амир Темур ва темурийлар ҳақида Миср кутубхоналарида сақланаётган манбаъ ва қўлланмалар фихристи / муқаддима муаллифи Шамсуддин Бобохонов; тайёрловчи Насрулло Мубашшир ат-Тарозий. Қоҳира: Ўзбекистон Республикаси элчихонаси, 1996.
5. Тараздық тұлға Насрулла ат-Тарази / құрастырған доктор Ықтияр Палтөре. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архивы, 2016.
6. Түркістан: өткені мен бүгіні / аударған доктор Ықтияр Палтөре. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архивы, 2017.
7. Шамшидин Керім. Тараздан шыққан ғұлама діни білім – дін дінгері. Алматы: Нұр-Мұбарак баспасы, 2012.
8. Есенжан Д. Тегі қазақ мысырлық ғалым Насролла Мүбәшшир ат-Таразидың құнды мұралары хақында // Ақиқат журналы, № 2, 2012, б. 49-50.
9. Омаров Б. Б. (ҚРОМА Архив қорларын пайдалану және жариялау қызметінің архив құжаттарын жариялау, пайдалану және зерттеушілерге қызмет көрсету бөлімінің бастығы; 29 Мамыр 2019). Түрік, парсы, араб қолжазбалар білгірі, тараздық ғалым – Насрулла ат-Тарази // <https://islam.kz/kk/articles/islam-jane-tulga/turik-parsy-arab-qoljazbalar-bilgiri-tarazdyq-galym-nasrulla-at-tarazi-2864/#gsc.tab=0> (<https://massaget.kz/layfstayl/bilim/gumanitarly-lylymdar/tarih/57319/>)
10. Egypt by A Committee from Dar al-Kutub al-Misriya supervised by Muhammad Samir Sarhan 1992, in: *World Survey of Islamic Manuscripts*. Vol. I. General Editor: Geoffrey Roper. London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1992, p. 201-236.
11. Nasrullah Mübeşşir el-Tirazi'ye 9 Ekim 1998'de Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından Türkiye Cumhuriyeti Liyakat Nişanı takdim edilmiş (kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkiye_Cumhuriyeti_Liyakat_Ni%C5%9Fan%C4%B1)

12. Al-Kitab al-tadhkari li-nadwat al-'Allama Abu al-Nasr Mubashshir al-Tirazi li-l-dirasat al-sharqiyya al-Islamiyya fi-l-mudda 23-25 Mars sana 1987 bi-Qasr al-Zafaran. Al-Qahira: Mu'assasat al-Riyad li-l-Tiba'a, 1987.

Избранные публикации Насраллаха ат-Тарази

13. Al-Diplomatiqa 'ilm dirasat al-watha'iq wa-naqdiha wa-dirasat al-watha'iq al-Turkiyya al-Uthmaniyya. Al-Qahira, [1986].
14. Dirasat fi-l-balagha al-Turkiyya al-Uthmaniyya wa-l-'arud wa-l-qawafi. Al-Qahira, 1986.
15. Dustur-i zabani-i Farisi. Al-Qahira: Matba'at al-Sa'ada, 1978.
16. Fihris al-makhtutat al-Farisiyya: allati taqtaniha Dar al-Kutub hatta 'am 1963. Al-Qahira: Matba'at Dar al-Kutub, 1966-1967. 2 vols.
17. Fihris al-makhtutat al-Turkiyya al-Uthmaniyya allati iqtanatha Dar al-Kutub al-Qawmiyya mundh 'am 1870 hatta nihayat 1980. Al-Qahira: al-Hay'a al-Misriyya al-'Amma li-l-Kitab, 1987-1992. 4 vols.
18. Fihris al-masadir wa-l-maraji' 'an al-Amir Timur wa al-Timuriyin: khadamatuhum fi majal al-'ulum wa-l-funun al-mahfuza bi-Dar al-Kutub al-Misriyya. Al-Qahira: Uzbekiston Respublikasi Elchikhonasi, 1996.
19. al-Fihris al-wasfi. Al-Qahira: Wizarat al-Thaqafa Dar al-Kutub wa-l-Watha'iq al-Qawmiyya, 1968.
20. Nabdhata rikhiyya 'an madinatay Bukhara wa-Khiwa wa-ma'alimuhuma al-athariyya. [Al-Qahira, 1997].
21. Nur al-Din 'Abd al-Rahman al-Jami. Fihris bi-mu'allafatih al-makhtuta wa-l-matbu'a. Al-Qahira: Matba'at Dar al-Kutub, 1964.
22. Ozbekçe öğrene men =|Ata'allam al-lugha al-Uzbekiyya = O'zbekcha o'rgonaman. Al-Qahira, 2000.
23. Al-Tazawuj bayn al-adabayn al-Farisi wa al-Uthmani: Barnamaj tatbiqiyya. Paper presented at V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 1985.

ON THE DESCRIPTIONS OF MANUSCRIPTS FROM THE FUND OF DUPLICATES

DUBLET FONDI QO'LYOZMALARI TAVSIFIGA DOIR

Faromarzi Fayzullo

Faromarzi Fayzullo

This article discusses issues related to the process of describing the 5247 volumes of manuscripts kept in the *Fund of Duplicates* the Institute of Oriental Studies. In our research, the main purpose of the establishment of the *Fund of Duplicates*, created within the *Fund of Manuscript* of the Institute of Oriental Studies, and its results were analyzed, taking into account the current situation in the fund. After all, it turned out that some of the identified situations in the fund do not correspond to the purpose of its creation. For example, some copies of the manuscripts in the fund turned out not to be duplicates, but the main ones. About 10 copies turned out to be lithographs. Also, the *Fund of Duplicates* contains copies of manuscripts that are not available in the Fund of main.

Problems identified in the process of describing the manuscripts, news and the scientific significance of the existing manuscripts are discussed. Manuscripts available in the fund are classified according to their language and scientific fields. Attention was paid to the different aspects of the fund from the Fund of main of the Institute. Along with this, the process of compiling the catalog of manuscripts of the *Fund of Duplicates*, its purpose, some specific difficulties that arose during the work process, and the importance of this work are also discussed.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tashkil etilganidan (1943 yil) buyon ajdodlarimiz ilmiy merosi bo'lgan yozma manbalarni o'rganish, tadqiq va targ'ib qilish borasida samarali ishlar olib borilmoqda. Ularni saqlash, ta'mirlash hamda kataloglashtirish jarayonlari ham Institutning asosiy tadqiqot yo'nalishlariga aylangan. Qadimgi yozma manbalarni tavsiflash, ularni ilmiy muomalaga kiritishning dastlabki bosqichlaridan biri. Kataloglar tadqiqotchilar uchun qo'lyozmalar to'g'risida ma'lumot beruvchi muhim qo'llanma hisoblanadi.

Institut faoliyati davomida bu sohada bugungi kunga qadar (1952-1987 yy.) 11 jildli SVR katalogi [4], 40 dan ortiq fan sohalariga doir kataloglar (1993 yildan hozirgi kungacha), asosiy fondning elektron katalogi [7] (2008-2013 yy.) kabi fundamental tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ayni damda ham Institutning "Qo'lyozmalarni kataloglashtirish va elektron kataloglarni texnik nazorati" va "Tarixiy hujjatlar tadqiqi" bo'limlarida bu jarayon davom etmoqda.

Taqdim qilinayotgan ushbu maqolada Sharqshunoslik instituti Dublet fondida saqlanadigan 5247 jild qo'lyozmani tavsiflash jarayoni bilan bog'liq masalalar haqida yuritiladi. Tadqiqotimizda Sharqshunoslik instituti "Qo'lyozmalar fondi" tarkibida tuzilgan Dublet fondini tashkil etishdan ko'zlangan asosiy maqsad va uning natijasi fondida mavjud vaziyatni inobatga olgan holda tahlil qilindi. Tavsiflash jarayonida aniqlangan muammolar,

yangiliklar va mavjud qo'lyozmalarining ilmiy ahamiyati haqida so'z yuritiladi. Fondda mavjud qo'lyozmalar ularning tili va fan sohalariga ko'ra tasnif qilinadi. Fondning Institut Asosiy fondidan farqli jihatlariga ham e'tibor qaratiladi. Shu bilan birgalikda, Dublet fondi qo'lyozmalar katalogini tuzish jarayoni, undan ko'zlangan maqsad, ish jarayonida vujudga kelgan ayrim o'ziga xos qiyinchiliklar va bu ishning ahamiyati haqida ham fikr yuritiladi.

Ayni kunlarda Institutning "Qo'lyozmalarni kataloglashtirish va elektron kataloglarni texnik nazorati" bo'limi xodimlari tomonidan Dublet fondi qo'lyozmalarining qisqa katalogini tuzish ustida ish olib borilmoqda. Tavsiflar jarayonidan ma'lum bo'ldiki, qo'lyozmalarni Dublet fondiga kiritish jarayonida yo'l qo'yilgan ayrim kamchiliklar sabab, uni tashkil etishda ko'zda tutilgan ilk maqsad to'liq amalga oshmagan. Institut Dublet fondi qo'lyozmalarni bari Asosiy fondda mavjud qo'lyozmalarining nusxalari emas. Ya'ni bu yerda Asosiy fondda mavjud bo'lmagan asar va to'plamlar ham mavjud (m: № Δ 1197; Δ 3350/4; Najmiddin Kubro "Usuli ashrata" (10 usul)-Δ 29/4; "Ravzat ul-ahbob"-Δ 1829; "Qissa-i Holot-i Amir Temur"-Δ 2334; ["Risola-i Turkiston"]-Δ 2740/4; "Ma'rifat al-masohat"-Δ 3433/2, "Salot-i Mas'udiy"-Δ 4878 va h.k.). Shuningdek, ayrim qo'lyozmalarining Dublet fondida saqlanadigan nusxalari qadimiyroq va asosiy nusxa bo'lib, Asosiy fondagi nusxasi ikkinchi darajali (keyinroq ko'chirilgan, yoki nodir emas) ekanligi ham aniqlandi (m: № Δ 3678; Δ 3686; Δ 3722; Δ 3730 (avtograf bo'lishi mumkin); Δ 3757; Δ 4348 (1619 yil); Δ 4575 (1461 yil); Δ 4878).

Institut fondiga yangi qabul qilib olingan qo'lyozmalar agar nuqsonli (muqovasi yo'qligi, boshlanish va oxirgi qismlarining mavjud emasligi), yoki zararlangan (namlik, termitlar va emirilish ta'sirida kerakli qismlarini o'qishning iloji yo'qligi kabi) bo'lsa Dublet fondiga o'tkazilgan. Ko'p hollarda ayni mana shu sababdan qo'lyozmalar garchi asosiy nusxa bo'lgan bo'lsada mazkur fondga kiritilgan. Yana shu ham ma'lum bo'ldiki fond tarkibiga 10ga yaqin toshbosma asar nusxasi ham o'tib qolgan ekan (m: № Δ 578, Δ 2951, Δ 3404, Δ 4060, Δ 4444 va h.k.).

Sharqshunoslik institutining Dublet fondida mavjud 5247 jild qo'lyozma tarkibini arab, fors va turkiy (o'zbek) tillardagi taxminan 13 mingga yaqin turli fan sohalariga doir asar nusxalari tashkil qiladi. Tajriba davomida shu narsa ma'lum bo'ldiki, mazkur fondda mavjud har bir qo'lyozmada 1 donadan 35tagacha asar mavjud¹. Shu hisobda Dublet fondida mavjud har bir qo'lyozmaga taxminan 2-2,5 ta asar to'g'ri keladi. Demak, fondda mavjud asarlar soni qo'lyozma jildlariga nisbatan ikki yarim barobar ko'p. Institut Asosiy fondida esa, jamg'armada mavjud qo'lyozma jildlariga ko'ra, ularda joylashgan asarlar soni uch marta ko'proq ekanligi tadqiqotlarda o'z aksini topgan [3, 11].

Dublet jamg'armasidan o'rin olgan qo'lyozmalarni til nuqtayi nazaridan tasniflaganda, ularning 10%-ini turkiy (o'zbek, turk, azarbayjon), 30%-ini fors-tojik, 55%-ini arab va qolgan 5%-ini aralsh (arb-fors, fors-turkiy, yoki arab-turkiy) tillardagi asarlar tashkil qilishi ma'lum bo'ldi. Ular fan sohalariga ko'ra fiqh, falsafa, mantiq, hadis, tasavvuf, didaktika, tafsir, kalom, aqoid, adabiyot, tilshunoslik (asosan arab tili grammatikasi), san'atshunoslik, tibbiyot, kimyo, matematika, astronomiya, geometriya, tarix, tarixiy geografiya, astrologiya, ma'danshunoslik, dorishunoslik kabi 20 ga yaqin ilm-fan tarmoqlariga oid asarlardan iboratdir. Shuningdek, Qur'oni karim nusxalari (300dan ortiq), turli mavzudagi hoshiya,

1 Institut Asosiy fondida № 2385 raqamli tarkibida 100ta asar mavjud bo'lgan qo'lyozma bor.

sharh va risolalar, ta'birnoma, pandnoma, dinshunoslikka doir asarlar hamda qozilik to'plamlari va tarixiy hujjatlar majmualari (m: № D 101/1, D 325) ham o'rin olgan. Fondga o'rta asrlar kishilik jamiyatining kundalik hayotida ko'p qo'llaniladigan dehqonchilik, chorvachilik va ovchilik kabi turli kasb sohalariga doir risolalar ham mavjud.

Fondga mavjud asarlarning katta qismi (2000dan ortig'i)ni fiqhiy asarlar (jumladan: "Muxtasar ul-viqoya" asarini 400ga yaqin, "Fiqh-i Kaydoniy" asarini 130ga yaqin, "Hidoya" asarining 40dan ortiq nusxalari) va arab tili grammatikasiga doir (1850ga yaqin) kitoblar (100ga yaqini Mahmud ibn Umar Zamaxshariyning "Risola-i Tasri", "Harakot al-i'rob", "Risola fi-l-huruf" asarlari nusxasi) hamda ularning ko'p sonli nusxalari tashkil qiladi.

Dublet fondi tarkibida: 1700dan ortiq *Islom teologiyasiga* oid (m: Kalom ilmiga oid Ahmad Jandiy "Risola-i Ahmad Jandiy"-Δ 4417/2); 1350 ga yaqin *mantiqqa* oid (m: Ali ibn Umar al-Kotibiy al-Qazviniy "Risola-i mantiq"-Δ 83/1); 1000ga yaqin *aqoid* ilmiga oid (m: "Aqoid-i Nasafiy"ning 200ga yaqin, "Sharh-i Aqoid-i Nasafi"ning 200ga yaqin); 1000 ga yaqin *adabiyotga* oid (800dan ortiq nazmiy, 100dan ortiq nasriy asarlar (m: Mirzo Abdulqodir Bedil (115ta), Hofiz Sheroziy (75ta), Alisher Navoiy (50ta), Jaloliddin Rumiy "Masnavi-yi Ma'naviy"si (20ga yaqin); *falsafaga* oid 460 ta (m: Sa'diddin Taftazoniy "Sharh-i Zanjoni"-Δ 375/5); 362 ta *tasvufga* oid (m: Fariddiddin 'Attor "Pandnoma-i 'Attor"-Δ 26/4, "Mantiq ut-tayr"-Δ 72, Najmiddin Kubro "Risolata 'ashra" ("O'n usul")-Δ 29/4, Mirzo Abdulqodir Bedil "Chahor unsur"-Δ 57/3, So'fi Ollohyor² "Maslak ul-muttaqin"-Δ 587, Ahmad Yassaviy "Devon-i Hikmat"-Δ 1757); 130dan ortiq *didaktikaga* oid (m: Burhoniddin Zarnuji "Ta'lim al-muta'allim"-Δ 5220/1); 100ga yaqin *tarixga* oid (m: Tabariy "Tarix-i Tabariy"-Δ 2643, Ahmad ibn Muhammad Mullozoda "Tarix-i Mullozoda"-Δ 632/1, Fariddiddin Attor "Tazkirat ul-avliyo"-Δ 3212, Fazlulloh Jamol al-Husayniy "Ravzat ul-ahbob"-Δ 1829, Muhammad Yusuf bin Xoja Baqo "Tazkira-i Muqimxoniy"-Δ 1954/1, Sayid Muhammadxoja bin Ja'farxoja "Qissa-yi holot-i Amir Temur"-Δ 2334, Burhoniddin Rabg'uziy "Qisas al-Anbiyo"-Δ 2627, muallifi noma'lum "Risola-i Turkiston"-Δ 2334); 32ta *meditsinaga* oid (m: Muhammad ibn Umar Chag'miniy "Risola-i qonuncha"-Δ 37/8, Δ 37/8); 32ta *matematikaga* oid (m: Ali Qushchi "Kitob-i hisob" Δ 505/2"); 22ta *astronomiyaga* oid (m: Muhammad ibn Umar Chag'miniy "Al-kitob fi hayot al-olam"-Δ 132/7, "Al-mulaxxas fi-l-hay'a"-Δ 37/8); 18ta *geografiyaga* oid (m: Tojiddin Hakim Xorazmiy "Risola dar masohat-i ro'y-i zamin"-Δ 1536/5); 10ga yaqin *geometriyaga* oid (m: Sa'duddin 'Umar Taftazoniy "Tasovi az-zuvayo" Δ 4409/6) asarlar va yana 10 ga yaqin qozilik, vaqf, hisob-kitob hujjatlari kabi yuridik turkumidagi tarixiy hujjatlar va maktublar to'plamlari nusxasi (m: Δ 101/1; Δ 325; Δ 832; Δ 4903; Δ 5211 v.hk.) mavjud.

Ko'rinib turibdiki, Fond qo'lyozma jildlaridagi asarlarning katta qismi arab va fors tilida hamda ular mavzusiga ko'ra fiqh, Islom falsafasi, mantiq, tasavvuf, tafsir, aqoid va arab tili grammatikasi kabi islomiy fanlarga doir. Buning asosiy sababi, o'rta asrlarda asosiy ta'lim maskani madrasalar bo'lgan hamda kitoblarning katta qismi madrasalar qoshida ko'chirilgan. Ya'ni asosiy ta'lim tili arab tili bo'lgan madrasalarda tayyorlanadigan kitoblarning katta qismi ta'lim jarayonida o'qitiladigan fanlarga doir darslik va qo'llanmalar bo'lib, ular xushnavis madrasa muddarisarlari va toliblari tomonidan buyurtma yoki shaxsiy

2 Dublet fondida So'fi Ollohyor asarlari ("Maslak ul-muttaqin", "Sabot ul-ojizin" va "Siroj ul-ojizin")ning 14 nusxasi mavjud.

ehtiyoj uchun tayyorlangan. Bu davrda kitobat qilish yaxshi rivojlangan yana bir joy bu podshohlarning saroy kutubxonasi bo'lgan.

Dublet fondi qo'lyozmalaridan o'rin olgan asarlarning fan sohalari va mualliflari kesimidagi tahlili natijasi shuni ko'rsatadiki, bizgacha nusxasi ko'p miqdorda yetib kelgan asar ta'lim dargohlarida o'z yo'nalishi bo'ycha asosiy qo'llanma bo'lgan.

Fondda mavjud qo'lyozmalar ko'chirilgan joyi geografiyasiga nisbatan juda keng hududlarni qamrab olgan bo'lib, bu mavzu alohida tadqiqotni talab qiladi.

Ayni damda Sharqshunoslik institutining "Qo'lyozmalarni kataloglashtirish va elektron kataloglarni texnik nazorati" bo'limi xodimlari tomonidan nashrga tayyorlanayotgan Dublet fondi qo'lyozmalarining rus tilidagi qisqa tavsifi asosidagi katalog (Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан Краткий каталог Дублетного фонда)da qo'lyozma va asar to'grisidagi quyidagi asosiy 8ta ma'lumotga etibor qaratilgan: Qo'lyozmaning inventar raqami (1); asar nomi (2); muallifi (yashagan yili, agar ma'lum bo'lsa (3); tili (4); fan sohasi (5); hajmi (6); kitobning ko'chirilgan yili va ko'chiruvchisi (agar qayd etilgan bo'lsa (7) hamda kitobning kamchiliklari (8). Shu asosda mazkur tavsif quyidagicha tartibda nashrga tayyorlanamoqda:

1-Namuna.

Д 3645

التوضيح في حل غوامض التنقيح

а. Автор - عبید الله بن مسعود بن تاج الشريعة البخاری - Убайдуллах б. Масъуд б. Тадж аш-шарифат ал-Бухари (ум. в 747/1346 г.). 284 лл. Фикх. Дата переписки - 1214/1799-1800 гг. محمد اسحاق بن میرزا اسماعیل - Мухаммад Исхак б. Мирза Исма'ил. Дефект - без обложки.

2-Namuna.

Д. 1926/1

رساله فرض عین

п. Автор - [имя автора не указано]. 13 лл (1а-13б). Фикх.

Demak, ushbu tavsifdan ko'rinib turibdiki, Dublet fondi qo'lyozmalarining inventar raqamini asosiy fond qo'lyozmasi raqamidan farqlash maqsadida uning raqami "D" (Δ) harfi bilan maxsus kodlangan [5, XV]. Yuqoridagi tavsifning 1-namunasi 8 parametr bo'ycha barcha ma'lumotlarini topish imkoni mavjud qo'lyozmalar, 2-namuna ayrim belgilarini aniqlashning iloji bo'lmagan qo'lyozmalarga tegishli. Mazkur tavsif garchi qisqartirilgan tavsif bo'lsada, tadqiqotchi uchun mavjud qo'lyozmalar to'g'risida boshlang'ich va asosiy ma'lumotlarni taqdim eta oladi.

Dublet fondini kataloglashtirish jarayonida o'ziga xos qiyinchiliklarga ham duch kelindi. Asosiy qiyinchilik Dublet fondida ko'p sonli zararlangan qo'lyozmalarning mavjudligida edi. Zero, qo'lyozmaning qay holatda (namlik yo termitlar sabab zararlangani) yetib kelganligi, to'liq bo'lmagani, boshlanish va oxrigi varaqlarining mavjud emasligi asar va qo'lyozma to'g'risidagi kerakli ma'lumotlarni qo'lga kiritish imkoniyatini qiyinlashtiradi. Shuningdek, aksariyat zararlanmagan holatda yetib kelgan qo'lyozmalarda

ham asar nomi, muallifi, ko'chiruvchisi va ko'chirilgan yili qayd etilmay qolishi soha mutaxassislariga ma'lum. Asar nomi va muallifi ko'p hollarda tegishli fan sohasi mutaxassislari tomonidan uning mavzulari yoki kitobning boshqa nusxalari bilan solishtirgan holda aniqlanadi. Biroq, kotib va ko'chirilgan yil kitobda aks etmagan bo'lsa, tavsifning shu bandi ochiq qoladi. Faqatgina ayrim mashhur xattotlarni ularning xat uslubidan ajratib olish mumkin xolos. Tavsif jarayonidagi yana bir qiyinchilik, qo'lyozma varoqlarining sahifalanmaganligida, yoki paginatsiya jarayonida xatolikka yo'l qo'yilganligida edi.

Fond tarkibida akt qilingan (m: A 2; A 939; A 963; A 1026; A 1065; A 2692) akt qilib o'rniga kitob qo'yilmagan (m: A 981; A 2349), bitta raqam bilan raqamlangan, aslida alohida-alohida kitob bo'lgan (m: A 269, A 3573) va tarixiy hujjatlar (vaqfnoma, cheklar, vasiqa ariza, maktub va boshqa yuridik hujjatlar) to'plamidan iborat bo'lgan (m: A 325, A 832, A 3005/4, A 4903, A 5211) qo'lyozmalar ham uchraydi.

So'nggi yillarda qo'lyozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish masalasiga davlat tarafidan ahamiyat berilishi ham mazkur sohaga doir tadqiqotlarning zarur ekanligidan dalolat beradi [1; 2].

Xulosa o'rnida aytib o'tish joizki, Dublet fondida saqlanadigan qo'lyozmalarni kataloglashtirish ayni paytda Sharqshunoslik institutining muhim vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. Bu masalaning qay darajada zarurligini tavsiflar natijasidan olingan va yuqorida ketirilgan Dublet fondi haqidagi bir qism xulosalar ham ko'rsatib turibdi. Hozircha Dublet fondini tavsiflash jarayoni bilan bog'liq maskur masalalar bilan cheklanamiz va qolgan muammolarni keyingi tadqiqotlarga qoldiramiz.

Demak, Dublet fondini kataloglashtirish jarayonida shu narsa ma'lum bo'ldiki, uni tarkibidagi qo'lyozmalarning bari Asosiy fondga mavjud qo'lyozmalarning nusxasi emas ekan. Ayrimlari hatto Assosiy fondga ko'ra qadimiyroq nusxa hisoblanadi. Manbashunoslik nuqtayi nazaridan, har qanday nusxa ham ilmiy tadqiqotlar uchun o'z o'rniga ega. Zero ayrim ikkinchi darajali nuxsalar, asosiysida mavjud bo'lmagan ma'lumotlar uchrab turishi ma'lum. Fondga mavjud qo'lyozmalarning har biri Sharq mamlakatlarining tarixi, ilm-fani va madaniyati tarixi, o'zaro aloqalari va diplomatik munosabatlari, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy hamda madaniy hayotini o'rganishda muhim manba vazifasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-2995 sonli qarori. Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida // <https://lex.uz/docs/-3211987>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-126 sonli qarori. qadimiy yozma manbalarni saqlash va tadqiq etish tizimini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida // <https://lex.uz/uz/docs/-5854226>
3. Абдуҳалимов Б. Қўлёзмалар хазинаси // Шарқ қўлёзмалари хазинаси. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Тошкент, 2012.
4. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. 11 Том (Под редакцией и при участии: А.А.Семенова (1-6, 8), Д.Г.Вороновского (6, 8, 10), А.Урунбаева (7, 9, 11), Л.М.Епифановой (7, 9), Р.П. Джалиловой (11)). – Ташкент: Издательство Академии наук УзССР («Фан»). 1952-1987 гг.

5. Marie Efthymiou. Note au lecteur, in: *L'art du livre en Asie central de la fin du XVIe siècle au début du XXe siècle. Étude des manuscrits Coraniques de L'Institut d'Orientalisme Abû Rayhân Bîrûnî*. – Leyden/Boston, Brill, 2015. P. XV.
6. Sharqshunoslik instituti Dublet fondi qo'lyozmalari. № D 1 - D 5247.
7. Sharqshunoslik instituti Asosiy fondi qo'lyozmalarining elektron katalogi // <http://scam.beruni.uz/scam/>

CATALOGUING OF HISTORICAL DOCUMENTS IN THE STATE
MUSEUM OF HISTORY OF UZBEKISTAN

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ДАВЛАТ МУЗЕЙИДАГИ ТАРИХИЙ
ҲУЖЖАТЛАРНИ КАТАЛОГЛАШТИРИШ

Sultonov Uktambek Abdulganievich
Султонов Ўктамбек Абдулганиевич

The article is devoted to the problems of cataloguing historical documents in the collection of the State Museum of History of Uzbekistan in Tashkent. It discusses the new facts obtained in the process of describing the documents registered in the Museum's archives, and the scientific relevance of the documents. According to preliminary results, a total of 92 historical documents in Persian-Turkic languages have been identified in the Museum. These documents, which periodically cover the years 1792-1925, were compiled mainly in Tashkent (84), partly in Shahrisabz (7) and Bukhara (1). It was not possible to get acquainted in detail with the contents of other documents attached to some sections of the Museum. Although the documents in the fund, especially those related to Tashkent, are not numerous, they are of special value. In Tashkent, for example, only a few of historical documents relating to Yunus-Khoja's (r. 1787-1803) independence governing have survived. For example, document No. 79 was compiled in the chancery of Tashkent's Judge on *Shavval* 8, 1206 (May 30, 1792) and contains interesting facts about the money system and economic of the city. Also, some of the documents relate to the relatives of Salih-bik Akhund, one of the initiators of the defense of Tashkent in 1865, and clarify the fate of the members of this family after 1865. Currently, descriptions in Uzbek more part of historical documents from the collection is finished. Hopefully in the near future will be published in the form of a catalogue, which will allow researchers to get acquainted with their all composition.

Таниқли ҳужжатшунос О.Д. Чехович 1969 йилда эълон қилган “Ўрта Осиё дипломатикасининг вазифалари” номли мақоласида ушбу йўналишда бажарилиши кечиктириб бўлмайдиган бешта вазифанинг биринчиси сифатида мавжуд фондлар ва коллекциялардаги тарихий ҳужжатларни ҳисобга олиш ҳамда муайян бир шаклдаги тавсифини амалга оширишга алоҳида эътибор қаратган [4: 82]. Шунга қарамай, сўнги ўттиз йил мисолида олсак Ўрта Осиё тарихий ҳужжатлари матн нашрлари ва каталоглари бармоқ билан санарли. Аслида тарихий ҳужжатлар минтақа ўтмишига оид ёзма манбаларнинг иккинчи йирик туркуми. Айни пайтда ижтимоий-иқтисодий ҳаётни ўрганишда расмий-ҳуқуқий манба сифатида алоҳида қийматга эга. Сўнги йилларда маҳаллий ва хорижлик тадқиқотчилар орасида тарихий ҳужжатларга қизиқиш анча ортган. Лекин бу асосан ҳужжатларни илмий изланишларга жалб қилиш билан чекланиб қолмоқда. Тарихий ҳужжатларнинг матн, таржима ва каталогларини нашр қилиш эса нарратив манбаларга нисбатан анча орқада.

Ҳозирда Ўзбекистондаги бир қатор давлат муассасаларида тарихий ҳужжатларнинг йирик коллекциялари мавжуд. Лекин аниқ ҳисоби ва қисқа мазмуни акс этган маълумотномалар шакллантирилмагани сабабли Ўзбекистон

миллий архивидаги айрим фондларни истисно қилганда республикадаги ҳужжатлар миқдори, сони ва минтақа тарихини ёритишдаги аҳамияти ҳақида батафсил тасаввурга эга эмасмиз. Ана шундай тарихий ҳужжатлар коллекцияларидан бири Ўзбекистон тарихи давлат музейи фондидан ўрин олган. Ўзбекистондаги тақдим этилаётган мақола айтиши шундан муассаса тасарруфидаги тарихий ҳужжатларни каталоглаштириш муаммоларига бағишланган. Муаллиф мазкур фондда ишлаш учун зарурий шароитни яратиб берган музей директори, т.ф.д., проф. Ж.Исмоилова ҳамда бўлим бошлиғи С.Саидхоновага ўз миннатдорчилигини билдиради.

Ўзбекистон тарихи давлат музейи 1876 йилда (1992 йилдан бугунги номда) ташкил этилган бўлиб, муассаса фондидан 250 мингга яқин осори-атиқалар сақланади. Уларнинг 60 мингдан ортиғини археология, 80 мингдан зиёди нумизматика ва 16 мингдан ортиғини этнографик ёдгорликлар ташкил этади. Музейда қўлёзма манбалар ҳам сақланади. Каминан 2016 йилнинг иккинчи ярми давомида бир муддат ушбу музейда фаолият олиб бориб, араб, форс ва туркий тиллардаги қўлёзма ва тошбосма асарлар ҳамда тарихий ҳужжатларни тавсифлаш билан шуғулландим. Ўша вақтда 24 та қўлёзма (энг қадимгиси 1078 йил 21 ражаб/1668 йил 6 январда қўчирилган Шихобиддин Аҳмад ибн Ҳажар ал-Хайтамин қаламига мансуб “Фатҳ ал-Мубийн фи шарҳ ал-Арбаъин” асари), 50 дан ортиқ тошбосма ва типографик нашрлар тавсифланди. Музей тасарруфида сақланаётган тарихий ҳужжатларни эса келгусида алоҳида каталог шаклида нашрга тайёрлаш мақсад қилиб олинди. Шу сабаб ҳужжатларнинг музей сақловхонаси учун тузилган бирламчи маълумотномасидан ташқари каталог нашри учун зарурий талаблар асосидаги бажарилган тўлиқ тавсифи ҳам тайёрланди.

2016 йил ҳолатига кўра, музей сақловхонасида 92 та тарихий ҳужжат аниқланди (экспозицияга қўйилган санокли ҳужжатлардан ташқари). Даврий жиҳатдан 1792–1925 йилларни ўз ичига олган мазкур ҳужжатлар асосан Тошкент (84 та), қисман Шаҳрисабз (7 та) ва Бухоро (1 та) ҳудудига алоқадор. Музей сақловхонасида яна бошқа тарихий ҳужжатларнинг бўлиши мумкинлиги айтилса-да, улар билан танишининг имкони бўлмади. Танлаб олинган ҳужжатлар тавсифини тайёрлашда бу йўналишда аввал эълон қилинган *“Каталог хивинских казийских документов XIX – начало XX вв.”*, *“Себзор қозиси фаолиятига оид ҳужжатлар”* ҳамда *“Тошкент қозилари дафтари. Тошкент, 1887”* нашрлари тажрибасидан фойдаланилди [1; 2; 3]. Тавсифлар тартиби ва керакли изоҳлар билан таъминлашда Т.Велсфорд ҳамда Н.Тошев бошчилигидаги илмий гуруҳ томонидан нашрга тайёрланган Самарқанд музейи ҳужжатлари каталогидagi услуб қўлланилди [5].

Умумий ҳисоб-китобга кўра музейда хатти иқдор (21 та), байи бот (14), байи жоиз (1 та), хатти ибро (15), хатти даъво (9), ривоят (6), тияхат (4), хатти ваколат (3), хатти ижара (1), васиятнома (1), ҳукм (2), хатти мадюн (2), сулҳ (1), насабнома (1), гувоҳнома (1), муборакнома (1), гаровга қўйиш (1) каби 84 та тарихий ҳужжат аниқланди. Бундан ташқари, фонддаги ҳужжатлар орасида 1917 йилдан кейинги кундалик турмуш тарзига оид араб ва рус алифболарида битилган озиқ-овқат карточкаси (1 та), харажат варақаси (1 та), дафн харажатлари варақаси (1 та), билет (рус-ўзбек тилларида 1 та), акт (рус-ўзб., 1 та), квитанция (2 та) ва эълон (1 та) мавжуд. Бундан ташқари, музейда намойишга қўйилган Хива хонлари номидан берилган иккита ёрлиқ ҳам мавжуд. Улар ҳақидаги маълумотлар ҳозирча каталогга киритилмади.

Тавсифланган ҳужжатлар ва уларнинг режалаштирилаётган каталогдаги шакли билан яқиндан танишиш учун қуйида иккита мисол келтирилади.

Биринчи мисол:

КП1 1 Тилхат
Ўзб. Болат жамоасидан¹ бўлган Ортиқбой Жувози ўғли номидан Охунджонбой Тошкандий Абдурахмонбой ўғлидан 4 ботмон² америка (*амиркон*) пахтасининг чигити ва 50 сўм маблағни куз фаслида берувчининг заводига (*зовут*) 4 ботмон 4 пуд (*фут*) америка пахтасини топириш шарти билан олгани ҳақида берилган тилхат. Шунингдек, Ортиқбой олган ҳосилининг келишилганидан ортган қисмини ҳам бозор нархида мазкур Охунджонбой заводига топириш мажбуриятини олган. Ўзаро келишувга Ўрозбой Ўзонбой ўғли ўз молидан тўлаш шарти билан кафил бўлган. Ҳужжат ёмон аҳволда. Ўлчами: 34,5x22 см., 14 сатр; фабрика қоғози. 1889 й., 5 жумод ус-соний (!)³. Мухр: 1) 2,3x1,8 см., овал. Тилаббой б. Йилқибой, 1305/1887–1888⁴.
Изоҳ:

1. *болат* – Қурама уездда жойлашган уруғлардан бири. Тошкент уезди таркибида Булатов волости мавжуд бўлган.
2. *ботмон* – оғирлик ўлчови. Ерга нисбатан ишлатилганда кўзда тутилган экин майдонига экиладиган уруғлик дон миқдорида кўрсатилган. Хусусан, Тошкентда 1 таноб ерга 2 пуд (тахм. 34 кг) бўғдой сепилаган. XIX асрда Тошкент шаҳри ва уездда 1 *манн* (*ботмон*) 10,5 пуд ёки 171,99 кг га тенг (*Давидович, 1970, сс.92-93*).
3. ҳужжатда сана кўрсатилган шаклда қўйилган. 1889 йил 5 жумод ус-соний ҳижрий тақвимда 1306 йил 5 жумод ус-сонийга, милодийда 1889 йил 2 февралга тўғри келади.
4. Мухр эгаси кафил яъни, Ўрозбой хат билмагани учун унинг номидан қўл қўйиб муҳр босган.

Иккинчи мисол:

КП3 3 Байи бот
Ф-т. Нормуҳаммад Надрбой ўғли ўзи номидан ҳамда укаси Нурмуҳаммад ва синглиси Мехрубон бибининг вакили бўлиб, Тошкентнинг Ҳавзбоқ¹ маҳалласидаги бир ҳовлини Содиқбой Мирдодабой ўғлига байи-бот² битими билан Бухоронинг ҳар бири бир мисқолик бўлган 7 ашрафий³ пулига сотгани ҳақидаги ҳужжат.
Гувоҳлар: домудла Мирёдгор, домудла Ўрол, Мирзохўжа, Бобожон оғалик, Мирзобой ва бошқалар.
Ўлчами: 20,5x12,5 см., 13 сатр; носранг шарқ 1232 й., 1 сафар (1816 й., 21 декабрь) қоғози.
Мухр: 1) 3x3 см., думалоқ. Қози Муҳаммад Солиҳ б. Мулла Шамс, 1231/1815–1816.
Изоҳ:
Ҳавзбоқ ёки Ҳавзбоғ, Тошкентнинг Шайхонтахур даҳасидаги маҳаллалардан бири (*Маллицкий, 1996, б.10*).
байи-бот – узил-кесил сотиш билан амалга оширилган олди-сотди тури.
ашрафий – Бухоро амирлигида муомалада бўлган “тилла”. 1 тилла 19-21 тангага, 1 танга 64 пулга (*фулус*) тенг (*Nastich, Schuster, 2017, pp. 62-63*).

Тавсифнинг биринчи хатбошисида ҳужжатнинг музейдаги сақланиш рақами (КП1 – чапда), каталогдаги тавсиф рақами (1 – ўртада) ҳамда ҳужжат тури (тилхат – ўнгда) кўрсатилган.

Иккинчи хатбошида ҳужжат тили (ф.-т – форс-тожик; ўзб. – ўзбек) ҳамда асосий тавсифи берилган. Ҳужжатнинг ҳолати ҳақидаги маълумот (ёмон аҳволда, таъмирга муҳтож) ҳам шу жойда кўрсатилган.

Учинчи хатбошида ҳужжатнинг ўлчами, қоғоз тури (маҳаллий ёки фабрика қоғози) ҳамда санаси келтирилган.

Тўртинчи хатбошида ҳужжатдаги муҳрлар шакли, ўлчами ва ёзуви ҳақида маълумот берилган.

“Изоҳ” деб ажратилган қисмда ҳужжат матнида учрайдиган атама ва иборалар, ҳужжат қоғози ёки унинг матни билан боғлиқ бошқа саволларга изоҳлар берилган. Изоҳларда келтирилган адабиётларнинг муаллифи, нашр санаси ва керакли саҳифаси кўрсатилди. Нашрнинг тадқиқот қисми ва изоҳларда қўлланилган адабиётлар каталог сўнида тўлиқ келтирилди.

Тавсифланган ҳужжатларнинг катта қисми Тошкент шаҳрига алоқадор ва ўзига хос илмий аҳамиятга эга. Масалан, 79-рақамли ҳужжат 1206 йил 8 шаввол (1792 йил 30 май) Тошкент қозихонасида тузилган бўлиб, шаҳар иқтисодий ҳаёти ва пул муомаласига оид қизиқарли фактларни ўзида акс эттиради. Ҳужжатда Хонбобохон Маҳмудхон ўғли ўзининг Ҳавзбоғ маҳалласида жойлашган ерини Тошкентнинг мустақил ҳокими Юнусхўжа (1787–1803) зарб қилдирган 1150 сара тангага сотган. Ҳужжат икки нафар қози ҳамда Юнусхўжанинг саккиз бурчак овалсимон муҳри билан тасдиқланган. Лекин кейинчалик, Қўқон хони Муҳаммад Алихон даври Тошкент қозиси Исахўжа ибн Юнусхўжа муҳри билан ҳам қайта тасдиқдан ўтказилган. Эътиборли томони шундаки, Юнусхўжанинг Тошкентдаги ҳокимлиги даврига қозихона ҳужжати ҳали учрамаган эди. Шу сабабли музей фондидан ўрин олган 79-рақамли ҳужжат ҳозирча ягона бўлиб турибди.

Музейдаги 80-рақамли ҳужжат Абдурахмонбек номидан Қўқон хонлигининг йирик амалдори Шодмон додхоҳга юборилган муборакнома ўрин олган. У “Абдурахмонбек баҳодир, 1258/1842” битикли бодомий муҳр билан тасдиқланган. Муборакномада Қўқон шаҳзадаси ва Тошкент ҳокими бўлган Абдурахмонбек (Салимсоқхон) 1261 йил 27 рабиъ ус-соний сешанба куни (1845 йил 5 апрель) Наманганда Шоди мингбоши парвоначи бошчилигидаги Қўқон хони қўшини ва қипчоқлар ўртасида бўлиб ўтган жанг, ҳалок бўлганлар ҳамда тез орада бу фитна бартараф этилиши ҳақида сўз боради. Мазкур ҳужжат тилга олинган 1845 йилда Қўқон тахтининг асосий даъвогари Абдурахмонбек фаолиятининг илк даври, Тошкент ва хонлик сиёсий тарихига оид муҳим ҳужжатлардан саналади.

Ўрганилган ҳужжатлар музейга қачон ва ким тарафидан топширилганини аниқлашнинг имкони бўлмади. Лекин ҳужжатларни тавсифлаш жараёнида уларда тилга олинган кишилар шахсиятини аниқлашга ҳаракат қилдик. Бу борадаги таҳлилимиз натижасига кўра, ҳужжатларда тилга олинган ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг асосий фигурантлари қуйидаги шахслар экан маълум бўлди:

Мулла Муқимжон – №№ 11, 22, 26, 31, 39, 46, 57, 59, 63, 66, 67, 68, 69, 76, 77, 78, 84.

Содиқжонбой (баъзан Мирсодиқжонбой) – №№ 14, 28, 29, 30, 32, 43, 47, 55, 61, 65, 69, 82.

Қосимжонбой – №№ 26, 31, 49, 53, 62, 69, 81.

Мустақимбек – №№ 35, 36, 54, 59, 66, 70, 71, 72.

Мулла Рафиъ қори – №№ 57, 59.

Мулла Зокир – №№ 8, 59.

Зайнаб биби – №№ 2, 4, 8, 33, 59.

Хурмат биби – №81.

Бегойим Маҳмудбек қизи – №26.

Мазкур шахслар ўрганилганда уларнинг барчаси Мирсодиқжонбой Мирдодабой ўғлидан тарқалган хонадон вакиллари бўлгани аниқланди. Уларнинг қариндошлиги қуйидагича:

Айрим ҳужжатлар Тошкентнинг 1865 йилги мудофааси ташаббускори Солиҳбек охунд яқинларига алоқадор бўлиб, мазкур хонадон вакиллариининг кейинги тақдирига аниқлик киритади. Хусусан, 64-рақамли ҳужжат Тошкент ташқарисида, Илонлик ота қабристонига яқин Бўрижар мавзе0438да жойлашган дарахтзор ернинг шаҳарнинг машҳур оқсақолларидан Қозоқбойбий вафотидан сўнг унинг меросхўрлари ўртасидаги тақсимот ҳақида. Ҳужжатнинг санаси йўқ. 65 ва 75-рақамли ҳужжатлар ҳам Солиҳбек додхоҳ фарзандларининг 1889 йилги мерос масалаларига оид.

	Қозоқбойбий	
ўғиллари:	қизлари:	хотинлари:
1) домла Солиҳбек	1) Бибижон	1) Қурбонжон
2) Раҳимбек	2) Санам биби	2) Чинижон
3) Рустамбек	3) Иззат биби	
4) Қурбонбек	4) Фотима биби	
5) Йўлчибек	5) Хурмат биби	

Мазкур хонадон вакилларидаан Домла Солиҳбек охунд Тошкентда қози аскар ва мударрис лавозимларида ҳам хизмат қилган. Солиҳбек охунднинг биродари Рустамбек додхоҳ 1859–1860 ва 1862 йилларда икки марта Тошкент ҳокими бўлиб турган. Қурбонбек ҳам Тошкент беклигидаги юқори мансаб эгаларидан бўлган. Ҳужжатларда Қозоқбойбийнинг қизи Бибижон фарзандлари Аҳмадбек ва Бекаойим ҳам тилга олинган. Ушбу Бекаойим юқорида тилга олинган Мулла Муқимжоннинг хотини Бегойим Маҳмудбек қизи бўлиш эҳтимоли бор. Ҳар ҳолда Мирсодиқжонбой Мирдодабой ўғли ҳамда Қозоқбой бий авлодлари ўртасида қандайдир қариндош-уруғчилик алоқалари сезилиб туради.

Шундай қилиб, Тошкентга тегишли ҳужжатларнинг аксарияти Мирсодиқжонбой Мирдодабой ўғли ҳамда Қозоқбойбий авлодларига тегишли экан. 28-тартиб рақамдаги Бухорода тузилган хатти ваколат ҳам бевосита

Мирсодиқжонбойга (ҳужжатда Содикбой Тошкандий) алоқадор. Унда 1246 йил муҳаррамда (1830 й., июнь-июль) Мулла Мирзо Раҳим ибн Мулла Мирзо Яъқуб Бухоро шаҳри қозихонасида ўз номидан Тошкентда яшаб турган Мулла Уддибой Самарқандийни ўзининг мутлақ вакили этиб тайинлаб, Содикбой Тошкандий зиммасидаги Бухоронинг бир мисқоллик 60 ашрафий маблағини олиш ва ундан фойдаланиш ваколатини берган. Шаҳрисабзга алоқадор ҳужжатлар эса уста Азимбой ўғиллари Олимжон ва Муқимжонга тегишли. Бу шахсларнинг Тошкентдаги хонадонларга алоқаси аниқланмади.

Хулоса қилиб айтганда, музей тасарруфида сақланаётган тарихий ҳужжатларни алоҳида каталог шаклида нашр этиш улардан фойдаланиш имкониятини кенгайтиради. Мазкур ҳужжатлар аввало пойтахт Тошкент тарихини расмий-ҳуқуқий манбалар асосида чуқур ўрганиш, ўз ечимини кутаётган масалаларга ойдинлик киритишга, қолаверса, Республикада ёзма манбаларни ўрганиш ва асраб-авайлаш доирасида қабул қилинган ҳукумат қарорларини амалга оширишга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аминов Х., Султонов Ў. Тошкент қозилари дафтари. Тошкент, 1887 / Qādis Register in Colonial Turkestan: Tashkent, 1887. – Тошкент, 2016. – xxx + 306 б.
2. Каталог хивинских казийских документов, XIX – начало XX вв. / Составители: А. Урунбаев, Т. Хорикава, Т. Файзиев, Г. Джураева, К. Исогай. – Ташкент-Киото, 2001. – 114+204 с.
3. Себзор даҳаси қозиси фаолиятига оид ҳужжатлар / Тузувчилар: Ғ. Каримов, Ш. Зиёдов, П. Сартори. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 175 б.
4. Чехович О.Д. Задачи среднеазиатской дипломатики // Народы Азии и Африки. № 6, 1969. – С. 75-82.
5. Welsford T., Tashev N. A Catalogue of Arabic-Script Documents from the Samarqand Museum / with the Assistance of M. Ismoilov and H. Aminov. – Samarqand, 2012. – 687 p.

ANALYSIS OF ACTIVITY OF MUSEUMS LIBRARY FUNDS (THE
CASE OF THE STATE MUSEUM OF FERGANA)

МУЗЕЙ КУТУБХОНА ФОНДЛАРИ ФАОЛИЯТИ ТАҲЛИЛИ
(Фарғона давлат музейи мисолида)

Idiev Akbar
Идиев Акбар

The Museum of History and Culture of Fergana Region is one of the museums in Uzbekistan with a large library fund. This article analyzes the preservation, condition and shortcomings of written documents (manuscripts, lithographs, book fragments, documents, sources and literature in different languages, etc.) stored in this Museum and develops the necessary recommendations.

Museums in Uzbekistan are spiritually enriched over the years and are constantly expanding. Today, the museums of various directions and branches, have library funds.

Ўзбекистонда қатор музейлар фаолияти йўлга қўйилган бўлиб, улар йил давомида ташриф буюрувчиларнинг маънавий дунёқарашини кенгайтиришга хизмат қилиб келмоқда. Юртимиз музейлари 130 йиллик тарихга эга. Тарихий маълумотларга кўра, 1917 йилгача Тошкентдаги биринчи ва ягона музей Тошкент музейи бўлган. 1917 йилдан кейин турли ихтисосликдаги кенг экспозицияларга эга бўлган музейлар ташкил этила бошлаган. Манбаларда қайд этилишича, 1918 йил князь Н.Романов саройида унинг мусодара қилинган коллекцияси асосида Бадийи музей (ҳозирги Ўзбекистон давлат санъат музейи), 1921 йил Эски шаҳар музейи, 1926 йил Ўзбек эски шаҳар музейи ташкил қилинган. Маданий тараққиёт янги музейлар ташкил қилиш ва мавжуд музейларни қайта жиҳозлаш зарурлигини тақозо этган. Ўрта Осиё музейининг геология, зоология, ботаника ва антропология бўлимлари, қишлоқ хўжалиги музейи ва ҳайвонот боғи Табиат музейига айлантирилган. Республика кўргазмалари негизида Политехника музейи (1933), Амалий санъат музейи (1937, 1937-1991 йилларда Амалий санъат асарлари доимий кўргазмаси) ташкил қилинди, Адабиёт музейи тузилди. Музейлар йиллар давомида маънан бойиб, мунтазам кенгайиб бораверади. Бугунги кунда мамлакатимиз миқёсида мунтазам фаолият юритаётган турли йўналиш ва соҳа музейлари ташриф буюрувчиларни мамнун қилиб келмоқда.

Юртимиздаги шундай йирик фондга эга музейларидан бири Фарғона вилояти тарихи ва маданияти музейи саналади. Ушбу мақолада айнан шу музейда сақланаётган ёзма ҳужжатлар (араб алифбосида сақланаётган қўлёзма, тошбосма, парча, ҳужжатлар, турли тиллардаги манба ва адабиётлар в.б.) сақланиши, ҳолати ва бу борада йўлга қўйилган камчиликлар таҳлил қилинди ва зарур тавсиялар ишлаб чиқилди.

Дунёдаги барча давлатлар ўз тарихи ва маданиятини келгуси авлодга етказиш, бугунги авлодни юрт тарихи, маданияти ва санъати билан танитишга алоҳида урғу беради. Мазкур вазифани амалга оширишда музейларнинг ўрни катта. 2021 йил 1 январь ҳолатига кўра Ўзбекистонда 105 та музей фаолият кўрсатмоқда [1]. Уларнинг географик жойлашув ареалига қарайдиган бўлсак улар Республикадаги

барча маъмурий бирликларда мавжуд. Вилоят тарихини ўзида акс эттирган музейлар вилоят тарихи ва маданияти давлат музейи номи остида фаолият юритади. Улардаги музей фондининг шаклланишига эътибор қаратадиган бўлсак, уларнинг аксарида ёзма ҳужжатлар фонди шакллантирилган.

Фарғона вилоятида бутунги кунда 11 та музей фаолият кўрсатмоқда, шулардан музей фонди бой бўлган музейлардан бири 1985 йилда ташкил топган, Фарғона шаҳар, Мураббийлар кўчаси 26 уй манзилда жойлашган Фарғона вилояти тарихи ва маданияти музейи ҳисобланади [2].

Мазкур музейнинг энг йирик фондларидан бири бу ёзма ҳужжатлар фонди саналади, у ўз навбатида яна 3 тоифага бўлинган ҳолда шакллантирилган:

1. Ёзма ҳужжатлар (ПД – письменные документы);
2. Шахсий ютуқлар фонди (НЛД – награда личностей);
3. Илмий-ёрдамчи фонд (НВ – научно-вспомогательный фонд).

Юқоридаги фондларда жами ўн бир минг (11 000) дан ортиқ музей ашёлари сақланмоқда.

Жорий йил ҳисобида шулардан 2229 таси ёзма ҳужжатлар фондида, 7000 дан ортиқ шахсий ютуқлар фондида ва бошқалар илмий-ёрдамчи фонд таркибида рўйхатга олинган.

Музей фаолиятида тақдим этилган буюм ва объектларни ҳисобини юритиш ва сақлаш жуда муҳим аҳамиятга эга, бу амаллар икки босқичда амалга оширилади:

1. Буюмни ҳисобга олиш;
2. Инвентар рақам бериш;

Биринчи босқич танланган буюм ҳақиқатан ҳам тарих ёки маданият ёдгорлиги эканлигини, ўрганиш ва музей ва илмий мақсадларда фойдаланиш учун қизиқиш уйғотади ёки йўқлигини аниқлаш имконини беради [3, 6]. Буюм музей ашёларини экспертизадан ўтказиш ва саралашни амалга оширадиган Фонд ва харид комиссиясига тақдим этилади. Комиссия таркибига турли соҳадаги мутахассислар, экспозиция ва илмий фонд бўлимлари ходимлари киради [4, 285]. Комиссиянинг ижобий қарори билан рўйхатга олиш, уни қонуний равишда музейга топшириш амалга оширилади, бу ҳам давлат ҳисобининг биринчи босқичини ўз ичига олади. Шунингдек, мазкур комиссия унинг қайси фондга кириши борасида ҳулосани тақдим этади. Аммо музейнинг ёзма фонди билан танишиш жараёнида мазкур қонуният тизимига мос келмайдиган баъзи ҳолатларга дуч келдик мисол учун: 7332/8, 7190/10 инвентар рақамли объектлар ёзма ҳужжатлар фондига кириш қилиниши керак бўлсада, улар шахсий ютуқлар фондига кириш қилинган.

Бу ҳолат ёзма ҳужжатлар фондида ҳам мавжуд мисол учун: пд-1715 (“Навруз” байрамига намунали ва юқори савияда тайёргарлик кўрганиклари ҳамда байрамга бағишлаб ўтказилган энг яхши кўргазма кўрик танловида 2-ўринни эгаллаганликлари учун Ҳ.Ибрагимова номи маҳалла фуқаролар йиғини шаҳар ҳокимининг Фахрий ёрлиғи), пд – 47/2 (Грамота Гданова Энвера от горкома комсомола за участие в Республиканском фестивале молодежи “Мы патриоты – интернационалисты”. 27 декабря 1972 г. Подписано секретарем горкома (подпись неразборчива), завершено печатью комитета АКСМ Уз № 3663.), пд-85 (Грамота соединения, в котором служил Гиязов Усман. Соединение удостоено восемью благодарностями, награждено орденом Суворова 2 степени и поименовано “Днепровским”. 1945 г.), пд-228 (Почетная Грамота Верховного Совета Узб ССР Веры Смирновой. Почетная грамота – лист белой бумаги вложен

в дермантиновую папку красного цвета с золотым тиснением герба Уз ССР. Лист грамоты сложен по вертикали, образуя 4 страницы. В. Смирнова – советская писательница, автор детских книг сборников стихов, переводчица книг известных узбекских авторов. С 1903 г. проживала в Ферганской области в Фергане. 1951 год.). Юқоридаги объектлар рўйхатга олинмиш жараёнида “шахсий ютуқлар фонди” (ПЛД) га кирим қилиниши лозим бўлган. Шунингдек, йил якуни бўйича тантанали равишда топширилган ҳисобот шакллари ҳар икки фондда ҳам рўйхатга олинган (ёзма ҳужжатлар фондида 64 дона). Бу ҳолатни биз қозилик ҳужжатларида ҳам учратдик.

Музей коллекцияларини бирламчи ҳисобга олиш учун давлат ҳисобининг асосий ҳуқуқий ҳужжатлари доимий сақлашга (фойдаланишга) қабул қилиш далолатномалари ва кирим дафтарлари ҳисобланади. Қабул қилиш далолатномаси камида уч нусхада тузилади, унга бош сақловчи (бутунги кунда Ўзбекистонда бу лавозим “бош муҳофиз” деб юритилади), фонд сотиб олиш комиссияси қарори қабул қилингунга қадар ашёни сақлаган шахс ва уни моддий жавобгар сақлаш учун қабул қилган ходим имзолайди. Далолатнома музей директори томонидан тасдиқланади, муҳр билан муҳрланади ва абадий сақланади [5, 293]. Далолатнома бухгалтерия ҳужжатининг асл нусхаси бўлиб, нотўғри ёки тўлиқ расмийлаштирилмаганлиги уни тўлиқ, ҳақиқий эмас, юридик кучини йўқотишига олиб келади [6, 9]. Шу сабабли, далолатномани тузишда энг юқори талаблар қўйилади. Музейда айнан шу жараёнлар ҳам юқорида белгиланган талаблар асосида шакллантирилиши лозим. Лекин музей фонди шакллантирилиши жараёнида баъзи фондда сақланаётган аммо рўйхатга олинмаган икки объектга (Фикҳга оид қўлёзма, иккинчиси Муҳаммад (С.А.В.) ва халифалар силсиласига оид манба муқоваси) дуч келинди.

Шу билан бирга, музейда шарқ қўлёзмаларидан 20 га яқин, 30 дан ортиқ тошбосма, 550 га яқин турли ҳужжатлар сақланмоқда.

Қўлёзмаларнинг асосий қисми шеърят ва фикҳга оид саналади. Тошбосма асарларнинг ҳам аксарияти асосан классик форс, араб ва ўзбек тилларида нашр этилган шеърый асарлар, фикҳий асарлар, тарихий асарлар учрайди. Уларнинг даврийлик чегараси асосан XIX-XX аср бошларини ўз ичига олади.

Ҳужжатларнинг энг ноёби сифатида пд-1729 инвентар рақамли ҳужжатни алоҳида қайд этиб ўтиш жоиз. Ушбу ҳужжат Қўқон қоғозига ёзилган бўлиб, бу ҳужжат Қўқон хони Мадалихон (1822-1841) томонидан Тошкент волийсига юборган ҳукми. Мадалихоннинг ноксимон шаклдаги муҳри босилган. Ҳужжат форс тилида ёзилган (1255 ҳижрий/милодий 1839 йил). Фондда сақланаётган энг кўп ҳужжатлар ер тўғрисида (васиқа) бўлиб, ундан ташқари арзнома, талоқ тўғрисидаги ҳужжатлар ҳам учрайди.

Ёзма ҳужжатлар фондиди кўздан кечириш давомида қуйидаги хулосаларга келинди: Фондда мавжуд объектлар тематик жиҳатдан тўғри тақсимланмаган. Фондда мавжуд ноёб қўлёзмалар сақланиш ҳолати қониқарли даражада эмас (бино ертўла қисмида жойлашганлиги сабабли, намлик мавжуд). Мавжуд ёзма ҳужжат (манба ва адабиётлар) тематик жиҳатдан қайта шакллантирилиши лозим.

Фондда мавжуд объектлар (ҳужжат, китоб ва бошқалар) ўлчамини ўлчашда яхлитлашдан фойдаланилганлигига гувоҳ бўлдик, аммо шундай бўлишига қарамасдан ўлчамлар ўртасидаги тафоввут 1 см дан юқори бўлган ҳолатлар учрайди. Шу сабабдан, фонд қайта шакллантириладиган вақтда уни ўлчаш

мезонларига аниқлик киритиб олиш ва қайта ўлчаш (махсус ўлчагич ёрдамида) лозим ва бу бўйича ходимларга тушунтириш бериш мақсадга мувофиқ.

Тавсифлар кўздан кечириладиган вақтда улар аниқ бир мезон асосида шакллантирилмаганлигига гувоҳ бўлинди.

Ёзма ҳужжатлар фонди қуйидаги қайта бўлинишини таклиф қиламиз:

1. Хатлар;
2. Фахрий ёрлиқлар;
3. Ҳужжатлар;
4. Тошбосма манбалар;
5. Қўлёзма манбалар;
6. Хорижий тилдаги адабиётлар;
7. Маҳаллий тилдаги адабиётлар.

Манбаларнинг умрбоқий қилиш мақсадида сўнгги йилларда қатор фондга эга муассасалар рақамлаштириш жараёнини бошлаб юборган, музейда сақланаётган манбалар ҳам сақланиш ҳолатидан келиб чиққан ҳолда қисқа вақт ичида рақамлаштириши тавсия этилади.

Шунингдек, республикадаги музейлар ICOM¹ ва ICOFOM² томонидан музейларда фондларни юритиш сақлашга оид бўлган йўриқномалар ва тавсиявий материаллар [7-8] билан музейнинг илмий ва илмий бўлмаган фонд ходимларини доимий ўқитиб бориш, фонддан фойдаланиш йўриқномасини ишлаб чиқиш тавсия этилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Комилова М. Ўзбекистонда нечта музей бор? // <https://uza.uz/posts/267747>
2. Фаргона вилоятидаги музейлар тўғрисидаги маълумот // <https://fergana.uz/site/view/news/663>
3. Лашкевич Л. В. К вопросу о научной обработке музейных предметов в процессе их учета // Актуальные проблемы фондовой работы музеев. Москва, 1981. Вып. 91. С. 3–40.
4. Галкина Е. А. Комплектование музейных фондов // Российская музейная энциклопедия: в 2 т. Москва, 2001. Т. 1. С. 285.
5. Каталог этнографических фотографий И. С. Фатеева с р. Тыма 1938 и 1940 гг. из фондов Колпашевского и Томского краеведческих музеев / авт.-сост. Ю. К. Рассмахин, Я. А. Яковлев. – Томск: Издательство Томского университета, 2004. – 106 с.

-
1. Халқаро музейлар кенгаши, ICOM (инглизча – International Council of Museums, инглиз тилидаги аббр. ICOM) – 1946 йилда Парижда (Франция) ташкил этилган нодавлат профессионал халқаро ташкилот. ICOM ЮНЕСКО ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгашида «А» тоифасидаги энг юқори маслаҳатчи мақомига эга ICOM музейлар ва музей мутахассисларининг жамият ва жаҳоннинг табиий ва маданий меросини, бугуни ва келажаги, моддий ва номоддий меросини сақлаш, ривожлантириш ва ўзаро ҳамкорлигига бағишланган халқаро ташкилотидир.
 2. ICOFOM – музейшунослик мунозаралари учун халқаро форумдир. Кенг маънода, музейшунослик назарий жиҳатдан маданиятимиз ва табиий меросимизни "инсон - объект" ўзига хос муносабатлари содир бўладиган ижтимоий контекст билан ифодалаш, талқин қилиш, ўзаро таъсири билан боғлиқ ҳар қандай индивидуал ёки жамоавий инсон фаолияти билан боғлиқ. Манба: <https://icom-russia.com/data/mezhdunarodnye-komitety/ikokom/>

6. Селькупская этнографическая коллекция Колпашевского краеведческого музея: каталог / авт.- сост. А. А. Пихновская. – Томск: «Ветер», 2007. – 279 с.
7. Olivia Guiragossian. 2021 ICOFOM Survey results for a new definition as part of the third step of the ICOM Define Methodology: Consultation 2. 2021.
8. Olivia Guiragossian and Lynn Maranda. Propositions by ICOFOM as part of the ICOM Define Methodology: Consultation 3. 2021.

PRINCIPLES AND PROBLEMS IN CATALOGUING DIWAN
MANUSCRIPTS

ҚЎЛЁЗМА ДЕВОНЛАРНИ КАТАЛОГЛАШТИРИШ
ПРИНЦИПЛАРИ ВА МУАММОЛАРИ

Eshonova Salimakhon Nishonbek kizi
Эшонова Салимахон Нишонбек қизи

This paper deals with the comparative classification of the manuscripts, preserved in the *Main Fund*, *Hamid Sulaymonov Collection*, *Duplicate Fund* and *Microfilm Collection* in al-Biruni Institute of Oriental Studies of Uzbekistan Academy of Sciences, with respect to their type, period and subjects. We analyzed the previous editions of the catalogues as well as the problems, similarities and differences in the principles of cataloguing.

Буюк шарқ алломалари ва шоирлари яратган асарлар нафақат Ўзбекистон, балки дунё ҳамжамияти маданий мероси хазинасидан ҳам муносиб ўрин эгаллаган. Манбаларнинг асосий қисми жаҳондаги йирик фондлардан бири ҳисобланмиш Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси (ЎзРФА) Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида сақланиши илмий жамоатчиликка яхши маълум ва у ҳақли равишда 2001 йилда ЮНЕСКОнинг Маданий мерос рўйхатига киритилган. Фондда IX–XX аср биринчи ярмида яратилган турли соҳа ва мазмундаги 26 минг жилд қўлёзма, 40 минг жилд тошбосма асарлар, 5 мингта тарихий ҳужжатлар ҳамда 7 мингта манбанинг микрофильм нусхалари жамланган (Қаранг: 1-иллюстрация).

Институт қўлёзмалар хазинаси Асосий фонд, Ҳамид Сулаймонов фонди¹, Дублет фонди ҳамда Микрофильмлар фондидан ташкил топган.

1952 йилдан то ҳозиргача институтда сақланаётган қўлёзмалар етук олимлар томонидан каталоглаштирилиб келинмоқда. 1952–1987 йилларда 11 томдан иборат “ЎзФА Шарқ қўлёзмалари тўплами” (“Собрание восточных рукописей Академии Наук” – СВР), 1988–1989 йилларда 2 томлик Қўлёзмалар институти фонди каталоги (“Каталог фонда Института рукописей” – КФИР) нашр қилинган [1–2, 13–23]. Мустақиллик йилларида тематик тавсифларга алоҳида эътибор қаратилди. Хусусан, 1998 йилдан бошлаб тарих, табобат, табиий фанлар, тасаввуф, фалсафа, термизлик алломалар яратган асарлар ҳамда “Шарқ миниатюралари”, қўлёзма девонларга оид бир нечта тематик каталоглар нашри амалга оширилди [3–12, 25–28]. Германиянинг Герда Хенкел фонди кўмагида Институт Асосий фондидаги қўлёзмаларнинг инглиз тилидаги электрон каталоги яратилди [24].

1 1998 йили Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти тугатилганидан кейин унинг қўлёзмалари ЎзРФА Шарқшунослик институти фондига қўшиланган ва Ҳамид Сулаймонов фонди деб юритилади (1-199 ашё рақамли қўлёзмалар ЎзРФА Адабиёт музейи фондида қолдирилган, 200 ва ундан кейинги ашё рақамлилар ЎзРФАШИГа келтирилган) – СЭ. Ҳамид Сулаймонов фонди манбалари 1988-89 йилларда каталоглаштирилган ва “Қўлёзмалар институти фонди каталоги” (Каталог фонда института рукописей – КФИР) деб номланади. Қаранг: [1–2].

Ҳозирда Дублет фондидаги манбалар каталоглаштирилмоқда ва микрофильмлар каталогини тузишга энди навбат келмоқда (Қаранг: 2-иллюстрация).

Мазкур каталогларни тайёрлаш жараёнида ўша даврдаги Институт олимлари хизматларини алоҳида эътироф этмоқ лозим. Улар фонддаги турли фан соҳасига оид катта ҳажмдаги манбаларни кўздан кечириб, мавзуларга тақсимлашган, таснифлашган, тизимлаштирганлар, картотекаларини тузганлар. Манбаларни тавсифлаш, тартиблашда амалиётда мавжуд бўлган рус ва хорижлик олимлар услубларидан фойдаланишган, манбаларнинг хос жиҳатлари учун меъёрларни такомиллаштирганлар. Табиийки, бутунги кунда тайёрланаётган барча каталогларда мазкур устозлар методлари, ишланмалари асос вазифасини ўтамоқда.

Энди мазкур каталогларни тизимланиши, тартибланиши ҳамда тавсифи масалаларига тўхталаск.

“ЎзФА Шарқ қўлёзмалари тўплами”да (“Собрание восточных рукописей Академии наук” – СВР) тарих, аниқ фанлар, медицина, баёзлар, девонлар, тилшунослик, Қуръон илмлари, ҳадис ва бошқа кўпгина фанларга тегишли манбалар тавсифи жиҳдларда соҳалар кесимида классификация қилинган.

Қўлёзмалар институти фонди каталоги СВР принциплари асосида тузилган. Фақат 1-томга ўзбек тилида ёзилган, 2-томга форс тилида ёзилган асарлар киритилган. Илмий истифода доирасини кенгайтириш мақсадида мазкур каталогларнинг барчаси рус тилида ёзилган.

Герда Хенкел фонди томонидан молиялаштирилган электрон каталог инглиз тилидаги “Қидирув” тизими асосида яратилган ва унга Асосий фонддаги манбалар тавсифи киритилган. Асарнинг умумий фан соҳасидаги мавзуси калит сўзлар билан ифодаланиб, бошқа саволлар қаторида тизимга боғланган. Масалан, тасаввуфга оид асар тавсифи мавзуси “Theology, Sufizm, Theory of Sufizm”, шеърятга оид асар тавсифи “Poetry” шаклида белгиланган (Қаранг: 3-иллюстрация).

Маълумки, тавсифнинг бир неча хил турлари мавжуд, таркибидаги саволларига қараб улар қисқа, тўлиқ, монографик ва бошқа шаклларга эга бўлади, аммо шаклидан қатъий назар изланувчи ишини енгиллаштиришга хизмат қилади. Бироқ адабиётлардаги илмий-назарий хулосаларни амалиётга татбиқида, айниқса, кўпнусахли қўлёзма девонларни тадқиқ этиш, тизимлаштириш ва каталоглаштиришда муайян муаммоларга дуч келинди.

Фондга кейинги даврларда келиб тушган қўлёзма девонларнинг ҳаммаси ҳам “Шарқ қўлёзмалари тўплами” (СВР) каталогида тасвифлаб улгурилмаган. Мавжуд тавсифларнинг баъзилари жуда мукамал ёзилган. Баъзиларида эса, аксарият ҳолда куллиёт ва девон нусхалари тавсифида асар тили, таркиби, уни ташкил этувчи жанрлар ва улар жойлашган саҳифалар, девоннинг бош ва охириги байтлари, колофон ва муҳрлар матни (мавжуд бўлса), қўлёзма муқоваси, унда келтирилган саҳҳофлар исми, санаси (мавжуд бўлса) ва бошқа турли қайдлар матни етарлича ифодаланмаган ёки буткул ёзилмаган.

СВР принциплари асосида тузилган “Қўлёзмалар институти фонди каталоги” (КФИР) сўзбошисида 1-томга ўзбек тилида ёзилган асарлар киритилгани ҳақида маълумот берилган бўлса-да, форс тилидаги асарлар ҳам мавжуд, лекин “Асар тили” пуктида бу хусусият ифодаланмаган. Дастлаб, адабиётга оид асарлар муаллифлар яшаган даврига кўра хронологик тарзда, бироқ мавзу жиҳатидан аралаш жойлаштирилган [1: 5-132]. Қолган асарлар эса мавзулар кесимида тартибланган [1: 133–311].

Каталогнинг 2-томида форс тилида битилган адабиёт, тарих, табиий фанлар, тиббиёт, турли рисоалар мавзулар асосида жамланган [2]. Мазкур каталогнинг ҳар икки томидаги қўлёзма девонлар тавсифида нафақат унинг таркибидаги жанрлар саналган, балки ҳар бир жанрдаги шеър сони, котиб ва саҳҳоф исмлари ҳам кўрсатилган. Бироқ шеър жойлашган саҳифалар, асарнинг бош ва охириги байтлари, колофон ва муҳр (мавжуд бўлса) матнлари умуман келтирилмаган. Худди СВРдаги каби куллиёт ва девон нусхалари тавсифида асар таркиби, уни ташкил этувчи жанрлар ифодаланмаган.

Ваҳоланки, мазкур маълумотлар қўлёзма девонларнинг адабий манбашунослик-матншунослик йўналишидаги тадқиқи, илмий-танқидий матнини тузиш билан шуғулланаётган изланувчига девон таркибига оид зарурий маълумотларни беради.

Электрон каталог тавсифларига Чарлз Ръё каталогидаги принциплар асос қилиб олинди [25], асар ашё рақами, номи, муаллиф исми ва яшаган санаси ёки даври, асар тили, саҳифаси, унвон ва миниатюралар саҳифаси (мавжуд бўлса), қўлёзма ўлчами, қоғози, хат тури, сиёҳи ранги, котиб исми, кўчирилиш санаси каби бир қанча саволлар ва уларнинг жавоблари “Қидирув” тизимида бўйсундирилган. Бундан ташқари, дебочада (мавжуд бўлса) асарга тегишли асосий маълумот қисмига ўтишни билдирувчи “амма баъд” – “ва энди” сўз бирикмасидан сўнг келувчи матндан бир неча сатр, асарнинг бош ва охириги мисраси, колофон (мавжуд бўлса) матни араб ёзувида терилиб, мазкур тизимга боғланган (Қаранг: 4-5-иллюстрациялар). Табиийки, бу услуб тадқиқотчига анча қулай ҳамда вақтини тежашга хизмат қилади.

Қўлёзма девонларни каталоглаштиришда, айниқса унинг 2-жилдида юқорида келтирилган каталоглардаги принципларни асос қилиб, такомиллаштирган ҳолда саволнома тузишга ҳаракат қилинди. Тавсифда аввало, шоир ҳақида қисқа маълумот жамланди, унинг қисқа таржимаи ҳолини яратишда насаб ва ҳасабидан ташқари, устозлари, ҳукмдорлар, шоирлар орасидаги мақоми, илмий-адабий меросига эътибор қаратилди. Бундай маълумотларни турли тазкира, энциклопедия, каталог ва тадқиқотлардан аниқланди. Сўнг девоннинг таркиби, уни ташкил этувчи жанрлар, уларнинг саҳифалари, куллиёт, девон дебочаси (мавжуд бўлса), девоннинг бош ва охириги байтлари, колофон саҳифаси (мавжуд бўлса) матни, қўлёзманинг кодикологик хусусиятлари, жумладан, бўюртмачи номи (мавжуд бўлса), матн кўчирилган хат тури, қоғози, безаклари, пойгирлар изчилиги, нусхаларининг дастхат ёки котиблар томонидан кўчирилгани, кўчирувчи исми шарифи (мавжуд бўлса), асарнинг кўчирилган санаси (мавжуд бўлса), қўлёзма муқоваси, муқова муҳрида келтирилган саҳҳофлар исми, санаси (мавжуд бўлса), нуқсонлари (мавжуд бўлса), қўлёзманинг умумий саҳифалари, ўлчами ва СВР каталогига ҳавола тарзидаги 20дан ортиқ умумий саволнома тузилди. Ҳар бир куллиёт, девон ва уларнинг нусхалари тавсифи мазкур саволларга жавоб ёзиш асосида амалга оширилди.

Энди, тавсифларни жойлаштириш кетма-кетлигига эътибор қаратайлик. “Шарқ қўлёзмалари тўплами” ва “Қўлёзмалар институти фонди каталог”ларида тавсифлар, аввало, муаллиф яшаган даври, сўнг асари ва унинг нусхалари кўчирилган санасига кўра хронологик тарзда жойлаштирилди (6-иллюстрация).

Қўлёзма девонлар каталогига ҳам шу тартиб сақланган. Каталог хронологик тартибда, XI асрдан XX асргача тузилган девонлар тавсифидан ташкил топган. Ҳар бир асрга тегишли тавсиф алоҳида бўлимдан бошланади. Ҳар бир асрга бағишланган тавсифларда шоирлар яшаган даври хронологияси кузатилади.

Асарлари ва уларнинг нусхаларини тартиблашда дастлаб “Куллиёт” – шоирнинг тўлиқ асарлари тўплами (агар мавжуд бўлса), сўнгра девонларнинг кўчирилиш санаси бўйича энг қадимги нусхалари ҳамда мунтахаб – сайланма девонлар хронологик шаклда жойлаштирилади. Кўчирилиш санаси йўқ нусхаларда уларнинг саҳифаси ҳажмининг кўпидан озига қараб сараланди. Яшаш даври аниқланмаган шоир девонлари тавсифи алоҳида гуруҳланди, улар шоир таҳаллуси бўйича араб алифбоси тартибида тизимлаштирилди (Қаранг: 7-8-иллюстрациялар).

Девонлар орасида шоирларнинг мунтахаб (Дивон-и мунтахаб) деб номланган махсус танланган шеърларини ўз ичига олган нусхалари мавжуд. Унинг номи одатда унвон ёки колофонларда қайд этилади. Бу каби нусхалар тавсифидаги асар номида унинг “Мунтахаб” экани албатта кўрсатилди. Бироқ айрим девонлар тузилишига кўра мунтахаб бўлса-да, номи қўлёзмада келтирилмаган нусхалар ҳам мавжуд. Масалан, Фарёбийнинг девони қўлёзма нусхаларидан бирига шоирнинг танланган шеърлари киритилган бўлиб, “Мунтахаб” тўпламига кўра “Сайланган” дир, лекин қўлёзмада бу ҳақда ҳеч қандай маълумот қайд этилмаган. Тавсифда бундай девонларни фарқлаш учун [Мунтахаб] Девони Фарёбий – “Фарёбий девони” [сайланмаси] шаклида ажратилди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, айрим мунтахаб девонлар 2-3 саҳифадан иборат. Уларнинг баёзлардан фарқи шуки, баёзларда турли шоирлар шеъри аралаш келади, мунтахабда бир ўринда, асосан, алифбо тартибида жамланади (Қаранг: 9-иллюстрация). Девон нусхалари орасида шеърый парчалар мажмуаси ҳам мавжуд. Хусусан, улар [Лутфий девонидан парча] тарзида берилган.

Тавсифлаш жараёнида муаллиф томонидан тил ва номлар бўйича алоҳида асар сифатида ажратилган девонлар СВР ва Герда Ҳенкел каталогларида умумий бир тавсифда фақатгина асар номлари саналган ҳолда берилгани аниқланди. Табиийки, бу ҳолат жидд таркибидаги асар саногини кўрсатувчи дробларга таъсир қилган. Дроблардаги бу чалкашлик картотека, СВР ва электрон каталог тавсифлари орқали тадқиқотларда ҳам шу тарзда ифодаланган. Ваҳоланки, адабий манбашунослик-матншунослик нуқтаи назаридан етарли маълумот бериш учун уларнинг ҳар бири алоҳида асар сифатида тавсифланиб, рақамланиши лозим эди. Шу тамойилдан келиб чиқиб, биз бундай девонларни алоҳида тавсифлаб, дробдан кейинги рим рақамидан сўнг дефис билан қўшимча рақам орқали ажратдик, масалан, 1029/II-1, 1029/II-2.

Қолиб кетган асарлар алоҳида дробда ифодаланди, мисол учун, СВР (СВР, Т.9, № 6160) ва Герда Ҳенкел (инв. № 1318) каталогларида 1318 ашё рақамидаги Абдурахмон Жомий қаламига мансуб қўлёзманинг фақатгина саҳифа хошиясидаги “Ҳафт авранг” асари тавсифланган. Ваҳоланки, ҳар саҳифа ўртасида Жомийнинг “Фотиҳат аш-шабоб” (“Ёшлик бошланиши”), “Васитат ал-иқод” (“Маржоннинг ўрта марвариди”), “Хотимат ал-ҳаёт” (“Умрнинг охири”) каби 3 та девони мавжуд. Уларнинг тавсифи на СВР ва на Герда Ҳенкел электрон каталогларида акс эттирилмаган. Жорий каталогда бу девонлар адабий манбашунослик тамойилларига асосланган алоҳида алоҳида асар сифатида тавсифланди ва ҳар бир асар дробдан кейинги рақамда ифодаланди, масалан, 1318/I, 1318/II, 1318/III.

СВР (СВР. II. № 1349) ва Герда Ҳенкел каталогларида Шайбонийхоннинг Убайдий таҳаллусидаги асарлари куллиёти умумий тарзда битта тавсифланган. Қўлёзма девонлар каталогига эса дастлаб куллиёт таркибидаги асарлар зикр этилиб, сўнг Убайдийнинг форс ва ўзбек тилидаги девонлари алоҳида дробда

рақамланган ҳолда тўлиқ тавсиф қилинди (Қўлёзма девонлар каталоги, 2-том, №№ 240-241).

Девонлар тавсифи баъзи илмий хулосаларни чиқаришга ҳам имкон беради. Алишер Навоий ўзининг барча лирик асарларини 4 та девонга бўлиб, “Ғаройиб ас-сиғар”, “Наводир аш-шабоб”, “Бадойеъ ал-васат” ва “Фавойид ал-кибар” деб номлаган. Ўзбек шеъриятида Алишер Навоий томонидан бошланган лирик шеърлар тўпламларига ном бериш анъанаси Хива адабий муҳитида ўзига хос тарзда давом этган. Масалан, Мунис ўз девонини “Мунис ал-ушшоқ”, Огаҳий “Таъвиз ал-ошиқин” деб атаган. Камёб эса Алишер Навоий, Мунис, Огаҳийга эргашиб, девонини иккига ажратди. Биринчи қисмини “Анис ал-ошиқин”, иккинчисини “Тумор ал-ошиқин” деб атади. Бу каби девонлар тавсифи ҳам алоҳида амалга ошрилди (Қаранг: 10-иллюстрация).

Маълумки, девонда ғазал жанри етакчи ўринни эгаллайди. Улар асосан араб алифбоси тартибида жойлаштирилади, сўнг бошқа жанрдаги асарлар келтирилади. Тавсиф жараёнида барча шеърлар алифбо тартибида, лекин жанр жиҳатидан аралаш жойлашган нусхалар ҳам кузатилди.

Хулоса ўрнида айтишимиз мумкинки, қўлёзма девонларнинг тавсифи жамланган каталоглар нашри адабиётшунослик, манбашунослик соҳасида янги илмий хулоса ва умумлашмаларни шакллантириш имконини бермоқда. Қўп нусхали девонлар шоир ижодий меросининг таркибий вариациялари, нусхаларнинг тарқалиш ҳудуди, даври, тили ҳақидаги муҳим маълумотларни жамлашга, мазкур категориялар асосида фарқлари ва илмий жиҳатдан аҳамиятини чалкашмасдан аниқлаш ва белгилашга хизмат қилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каталог фонда Института рукописей. Т. I. – Тошкент: Фан, 1988. – 412 с.
2. Каталог фонда Института рукописей. Т. II. – Тошкент: Фан, 1989. – 400 с.
3. Краткий каталог суфийских произведений XVIII–XX вв. из собрания Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан им. ал-Бируни. – Берлин, 2000. – 238 с.
4. Муниров Қ., Носиров А. Алишер Навоий қўлёзма асарлари каталоги. Тошкент: Фан, 1970. – 98 б.
5. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История / Сост. Юсупова Д.Ю., Джалилова Р. Ташкент: Фан, 1998. – 533 с.
6. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. Медицина / Сост. Хикматуллаев Х., Каримова С. – Ташкент: Абдулла Кадири, 2000. – 304 с.
7. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История / Сост. Д.Ю. Юсупова, Р.П. Джалилова. Тошкент: Фан, 1998. – 533с.
8. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. Литература (Диваны). Т. I. Ташкент: Навруз, 2017. – 560 с.
9. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. Точные и естественные науки / Сост. Вильданова А.Б. – Ташкент: Фан, 1998. – 250 с.
10. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. Философия. Том I. [Текст]: Р.М. Баходиров и др. Академия наук РУз, Институт востоковедения. – Ташкент: Фан, 2017. 480+8 (илл.) с.
11. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. Литература (диваны). Том I. – Ташкент: Изд. «Навруз», 2018. – 560 с.

12. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. Литература (диваны). Том II. – Ташкент: Изд. «Fan», 2018. – 636 с.
13. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. – Ташкент: АН УзССР, 1952. Т. I. – 439 с.
14. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. – Ташкент: АН УзССР, 1954. Т. II. – 587 с.
15. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. – Ташкент: АН УзССР, 1955. Т. III. – 557 с.
16. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. – Ташкент: АН УзССР, 1957. Т. IV. – 559 с.
17. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. – Ташкент: АН УзССР, 1960. Т. V. – 543 с.
18. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. – Ташкент: АН УзССР, 1963. Т. VI. – 737 с.
19. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. – Ташкент: АН УзССР, 1964. Т. VII. – 554 с.
20. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. – Ташкент: АН УзССР, 1967. Т. VIII. – 798 с.
21. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. – Ташкент: АН УзССР, 1971. Т. IX. – 600 с.
22. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. – Ташкент: АН УзССР, 1975. Т. X. – 706 с.
23. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. – Ташкент: АН УзССР, 1987. Т. XI. – 446 с.
24. «Электронный каталог основного фонда рукописей ИВАН РУз», осуществленный при поддержке германского Фонда Герды Хенкель.
http://scam.beruni.uz/arabic_reader/index.php
25. Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum. By Charles Rieu. Vol. I–III. London, 1879–1883.
26. Oriental Miniatures. The Collection of Al-Biruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. Vol. I. 2001. – 272 p.
27. Oriental Miniatures. The Collection of Al-Biruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. Vol. II. 2003. – 240 p.
28. Oriental Miniatures. The Collection of Al-Biruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. Vol. III. 2004. – 168 p.

NEW SOURCES ON THE MATURIDI DOCTRINE IN THE CENTER
OF ISLAMIC CIVILIZATION IN UZBEKISTAN

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯ
МАРКАЗИДАГИ МОТУРИДИЙЛИК ТАЪЛИМОТИГА
ДОИР ЯНГИ МАНБАЛАР

Gofurov Azimjon Sharipovich
Гофуров Азимжон Шарипович

This article gives a brief description of the manuscripts and new sources on theology, which are kept in the fund of the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan. In particular, new sources identified on the doctrine of Maturidiya have been referred to the scientific community. Special attention was paid to 40 works of theology identified in the fund of the center. Among the works on theology, there are new works that are of interest and attention to researchers, it is expedient to dwell on their descriptions, and a scientific description of them is given. In particular, the contribution of Bukhara and Samarkand scholars to the science of faith and theology, and the scientific significance of their works are revealed.

Сўнгги вақтларда ҳам хорижий ва ҳам маҳаллий тадқиқотчилар томонидан мотуридийлик таълимоти тарихи, манбалари ва илмий қарашлари ҳақида кўплаб илмий изланишлар амалга оширилмоқда. Ана шундай илмий ишларнинг Ўзбекистондаги салмоғининг ошишига янги ташкил этилаган Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази ва Ўзбекистондаги Ислом цивилизация марказининг очилиши алоҳида туртки бўлмоқда. Зеро, Ўзбекистондаги Ислом цивилизация маркази фондида жамланаётган турли мавзулардаги қадимий ёзма манбалар ичида ақида-калом илми ва мотуридийлик таълимотига оид манбаларнинг тўпланаётгани алоҳида илмий жамоатчилик эътиборини жалб қилмоқда.

Шунингдек, мазкур фондда аниқланган янги манбаларнинг Мовароуннаҳр шаҳарларида ақида-калом илмининг турли шаҳарларда бир хил ривожланганини алоҳида қайд қилишга асос бўлади. Чунки Самарқандда шакланган мотуридийлик таълимоти кейинчалик Бухоро, Насаф, Фарғона, Қўқон, Хўжанд ва бошқа шаҳарларда яшаб ижод этган олимларнинг асарларини ўрганиш жараёнида аниқланмоқда.

Ақида калом илми бўйича сўнгги йилларда Ўзбекистонда ҳам бир қанча тадқиқотлар амалга оширилган. Хусусан, т.ф.д. С. Оқилов [1: 1-179] Абу-л-Муин Насафийнинг “Табсират ал-адила” асари бўйича тадқиқот олиб борган бўлса, PhD Э. Даминов ўз диссертациясида Абу-л-Муин Насафийнинг ақидавий қарашларини тадқиқ этган [2: 1-220]. Шунингдек, У. Уватов, Ш. Зиёдов, PhD Ў. Палвонов, PhD А. Аллоқулов каби тадқиқотчилар алломанинг ҳаёти ва илмий мероси бўйича ўз тадқиқотларида маълумотлар бериб ўтганлар [3: 16, 22, 28-29].

Ушбу мақолада тақдим этилаётган Ўзбекистондаги Ислом Цивилизация маркази фондидаги мотуридийлик таълимотига доир айрим янги манбалар асрлар давомида мадраса ва хусусий илмий ҳалқаларда ўқитилган ва янги шакланган

илмий асарларнинг бизгача етиб келган нусхалар асосида мутакаллим олимлар, улар ижод этган янги илмий марказ ва шаҳарлар ҳақида янги маълумотларни аниқлаш мумкин. Шу жиҳатдан Марказ фондида аҳоли ва шахсий коллекционерлардан минглар нодир асарларни қабул қилиш ишлари бошланган. Ушбу ишларни шакллантириш жараёнида ҳозирда марказ фондида фаннинг турли соҳаларига оид ажодларимиз томонидан ёзилган 1088 та қўлёзма ва тошбосма асарлар жамланган.

Марказ фондида ноёб маданий ва маънавий меросимизнинг бир бўлаги бўлиши ислом асосларидан бири ақида – калом илмига бағишланган турли даврларда ёзилган ва кўчирилган асарларнинг 40 яқин тўплами йиғилган.

Калом илмига доир асарлар ичида тадқиқодчилар қизиқиш ва эътиборини тортадиган янги асарлар мавжуд бўлиб, уларнинг тавсифларига тўхталиш мақсадга мувофиқ.

Жумладан, Мулло Барот Муҳаммад бин Мулло Муҳаммад Юнуснинг “Авн ас-самад фи шарҳи Мулло Аҳмад” (Шарҳи Мулло Аҳмад Жандий китобига “Авн ас-Самад” номли шарҳ) [4: 1-185].

Муаллиф Мулло Барот-Муҳаммад бин Мулло Муҳаммад-Юнус ушбу китоби Умар ан-Насафийнинг ақоид китобига Аллома Тафтазоний ёзган шарҳга Мулло Аҳмад ал-Жандийнинг шарҳининг изоҳи эканлиги ва у асарда кўрган айрим тушунарсиз ҳолатларни тузатишни мақсад қилганини айтиб, асарда бирма-бир барча мавзуларни изоҳлашга ўтади. Ва китобда берган изоҳлари барчага тушунарли тарзда ёзганлиги учун унга “Авн ас-самад фи шарҳи Мулло Аҳмад” (тарж.: Мулло Аҳмад Жандий китобига ёрдамчи изоҳ)и деб ном қўйганини билдиради.

Аҳмад Жандийнинг сўзларини қизил сиёҳда “Қола ал-фозил ал-Жандий”, “Қола ал-муҳашший ал-Жандий” (тарж.: Фазилатли Жандий, Шарҳловчи Жандий айтди) иборалари билан асосий матн келтиради ва кейин ўз изоҳини ёзади. Матн четида ҳошия ёзиш учун жой ташланган. Айрим варақларда матн ичидаги тузатишлар муаллиф томонидан ҳошияга ёзилган ва матнда тузатилаган жойга ишора, белги қўйилган. Аҳмад ал-Жандийнинг ақида масалаларида тўхталган барча мавзуларга изоҳлар берган ва асосий матн устига қизил сиёҳ билан чизиб ажратилган.

Асар тўлиқ, яхши сақланган. Настаълиқ хатида кўчирилган. Колофонда муаллиф ва котиб Мулло Барот-Муҳаммад бин Мулло Муҳаммад-Юнус Бухоро тумани Бадахшон қишлоқларидан Шаҳри Ислоом қишлоғи, Эскиён мавзеи, деб тўлиқроқ манзил кўрсатилган бўлиб, 1343 ҳижрий 5 робий ас-соний/2 ноябр 1924 йил асарни битган. Асарнинг 84а варағида “Мулло Мир Али, 1336” ёзуви кичик тўртбурчак муҳр бор. Муқова яшил рангда ботиқ нақшли, нақш ичида “Оқибат бахайр бод (охири бахайр бўлсин)” ёзуви тўғриси бор. Асар ўлчам: 15,5х16,5 см. Асар 185 варақ (16-185б)қа 19 сатрдан ёзилган.

Бир неча муаллифларнинг “Мажму’ат ар-расо’ил ан-нодира” (Нодир рисоалар тўплами) асарлари тўплами [5: 1-244].

Асар мажмуа бўлиб, ичида турли муаллифлар томонидан ёзилган мерос тақсимооти, араб-форс луғати, Пайғамбаримизнинг ота-оналари иймони, намозда ишорати саббоба қилиш ҳукми, Андалусий рисоласи, фароиз илми, усули фикҳ, носих ва мансук шаръий ҳукмлар, фикҳий армуғонлар, ақоид масалалари, Насафия ақоиди шарҳи, халифалар тарихи, Аллоҳнинг борлигини исботи, мантиқ илмига мансуб рисола, Кофия дарслиги шарҳидаги шеърлар изоҳи мавжуд. Асарни 1265-

1267/1849-1852 йилларда Ҳофизиддин Муҳаммад бин Насриддин Булғорий Қурсовий араб ва форс тилларида кўчирган.

Мажмуада биринчилардан шариат бўйича инсон вафот этганда ундан қолган меросни тақсимлашга бағишланган “Фароиз” номли асар берилган. Асар насх хатида кўчирилган. 6 varaқ (16-6a). “Нисоб ас-сибён” асари бўлиб, кириш қисмида муаллиф асарни муътабар китоблар асосида таълиф қилганлиги, луғат илмида арабий вазнлардан фойдаланиб назмда ёзганини ва бу шакл луғат ёдлаш қулайлиги айтиб ўтган. Асар икки устун қилиб форс ва араб тилларида ёзилган. 12 varaқ (66-176). Али ибн Муҳаммад ал-Қорийнинг “ал-Ишора ас-саббоба” асари бўлиб, унда кўрсаткич бармоқ билан қилинадиган ишора, ҳолати, кайфияти, унга келган ривоятлар, эътиمود этиладиган ҳадис ва ривоятлар берилган. Асар 8 varaқ (26a-33a)дан иборат. Шу каби фаннинг турли соҳаларига оид бошқа асарлар ҳам жамланган.

Мажмуадаги ақида – калом борасида ёзилган асарлар ҳам берилган бўлиб. Улардан: Жалолуддин Муҳаммад ибн Абдулрахмон ибн Аби Бакр ас-Суютийнинг “Иймон волидай Расулуллоҳ” (Расулуллоҳнинг ота-оналари имони ҳақида) асари. Асарда ақида масаласига боғлиқ бўлган масалалардан бири Расулуллоҳнинг ота-оналари борасидаги ихтилофларга ойдинлик киритилган. Асардаги қоидаларни унга, усулларни тўртга бўлигани ва уч даражада ифодаланганлиги кўрсатилган. Унда 8 varaқ (186-25a) бор.

Халил ибн Юсуф ибн Зубайр аз-Зубайрий ал-Будаҳвонийнинг “ар-Рисола ас-сунния ли-маърифат ал-мазоҳиб ас-савия фи-л-ақоид” (Ақидада адашганлар мазҳабини билишдаги суннат рисоласи) асари. Муаллиф айримларнинг ақида борасидаги тушунмовчиликларини кўриб, аҳли сунна вал жамоа ақидаси ҳақиқини, ботил ва адашган фирқалар фикрлари нотўғри эканлигини китоб ва суннат, саҳоба ва салафларнинг сўзлари орқали уларни тўлиқ баён этган. Асар муқаддима ва етти бобдан иборат, биринчи боб Аҳли сунна вал-жамоа мазҳаби баёни, иккинчи боб Рофизийлар, учинчи Хаворижлар, тўртинчи Жабарийлар, бешинчи Қадарийлар, олтинчи Жаҳмийлар, еттинчи Муржи’ийлар баёни берилган. Охирида хулосада маърифат ва тавҳид аҳлининг маълумотлари келтирилган. 11 varaқ (99б-109a).

Калом илми борасида яна Муҳаммад ибн Асъад ад-Давонийнинг “Рисола фи исбот ал-вожиб” (Аллоҳни борлигини исботлаш) рисоласи. Асар 14 фасл ва хотимадан иборат. Биринчи фаслда Аллоҳнинг мавжудлигини исботлари ақлий ва нақлий далиллар билан баён қилинган. 2-фаслда мавжудлигидаги ҳолатлар, 3-фасл ягоналиги, 4-фасл мажҳудлик бўлимларга тақсимланмаслиги борасида ва бошқа фаслларда ҳам шу каби Аллоҳнинг зоти сифатларига тўхталиб ўтилган. Матн ҳошиясида матнга тегишли изоҳлар берилган ва айрим ҳолларда матн ёзилиши керак бўлган тўлиқ varaққа ҳам изоҳлар ёзилган. Фасллар алоҳида қизил сиёҳ билан ёзилган.

Мажмуанинг дастлабки бетида мундарижа сифатида ислом билимларига оид 77 та китоб жамлангани қайд этилган, бироқ ушбу нусхада жами 16 таси мавжуд. Эҳтимол қолган рисоаларини бошқа нусхада жамлагандир. Айрим varaқлари ва муқова ажралгани боис бироз таъмир талаб. Муқова ботиқ нақшли картондан ишланган бўлиб, юқори ва пастаги нақш ичида “Мулло Абдулҳалим ибн Мулло Қаландар Жуйбори” сўзи бор. Мажмуа 244 varaқ (16-244б)дан иборат бўлиб, ҳар бир varaқ 20 сатрдан настаълиқ хатида Шарқ қоғозига кўчирилган. Асар 244 varaқ (16-244б), тўлиқ яхши сақланган. Асар ўлчами: 16x26,5 см.

Муҳаммад ибн Муҳаммад Боқир ад-Домоднинг “Уфук ал-Мубин” (Ёрқин уфук) асари [6: 1-196]. Муаллиф калом – мантиқ, фалсафа илмларида ижод қилиб, кўп асарлар ёзиб қолдирган. Ушбу араб тилида ёзилган асарда калом ва мантиқ илмларига оид 120 дан ортиқ масалаларни 500 яқин кичик мавзулар орқали очиб берган. Насъалиқ хатида 196 барақча (16-196а) кўчирилган. 116а саҳифагача насъалиқ хатида 1166 барақдан 197а барақчагача насх хатида кўчирилган. Матн четига қизил, кўк рангларда ҳошия чизиқлари чизилган ва изоҳ ёзиш учун жой ташланган, айрим барақларда матнга изоҳлар ёзилган. Муқова тери қопланган ботиқ нақшли картондан ишланган. Ўлчами 14х23 см. Ҳар бир саҳифа 23 қатордан ёзилган.

Юқорида илмий тавсифлари келтирилган асарлар аجدодларимиз томонидан ақида-калом борасида ёзилган деярлик янги асарлар бўлиб, тадқиқотчиларимиз учун ўз илмий изланишларида керакли маълумотларни олишларида кўмак беради деб айтиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Оқилов С. Абул Муин Насафий илмий мероси ва мотуридия таълимоти. Монография. – Тошкент: Мухаррир нашриёти, 2008. – 179 б.
2. Даминов И. Калом илмида сўзлар денгизи. Абу Муин Насафийнинг “Бахрул калом” асари таржимаси. Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти, 2013. – 220 бет.
3. Уватов У. Имом Мотуридий меросининг моҳияти. Тошкент: Маънавият, 2000. - 16 б.; Ш. Зиёдов. Абу Мансур ал-Мотуридий ёзма мероси ва унинг “Китаб ат-Таъвилот” асари. Т.ф.н. дисс. ... авторф. Тошкент: Шарқшунослик институти (ЎзР ФА ШИ), 2003. – 22 б.; Палванов Ў. “Саъдулдин Тафтазонийнинг темурийлар даври мотуридия таълимоти ривожига қўшган ҳиссаси” мавзuida PhD илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация авотерферати. – Тошкент: Кимё-технология университети нашриёти, 2020. – 28 б.; Аллоқулов А. “Умар Насафийнинг “Ақоид” асари ва унга ёзилган замонавий шарҳлар” мавзuida PhD илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация авотерферати. – Тошкент: Кимё-технология университети нашриёти, 2018. – 29 б.
4. ЎзРВМ ИЦМ фонди. Авн ас-Самад фи Шарҳи Мулло Аҳмад. Қўлёзма: № 00170. – Б. 1а-185б.
5. ЎзРВМ ИЦМ фонди. Мажму’ат ур-расоил ан-нодира. Қўлёзма: № 00407. – Б. 16-244б.
6. ЎзРВМ ИЦМ фонди. Уфқ ал-мубин. Қўлёзма: № 00076. – Б. 16-196а.

HUMAN VALUE AND STATUS IN ISLAM

ИСЛОМДА ИНСОН ҚАДРИ ВА МАҚОМИ

Usmanov Mahammadsidiq Abdumannonovich

Усманов Маҳаммадсидиқ Абдуманнонович

The subject of this article is to highlight the issue of valuing human life in Islam, protecting it from various harms, as well as preventing any aggression against it, based on the principles of tolerance as much as possible through Shari'a evidence.

Тарихда ўз даври тамаддунининг юқори чўққисига эришишга интилган давлатлар, жамиятлар маданиятига назар солсак инсон қадрига катта аҳамият бериб, уни муносиб ҳимоя қилиш билан ўзларининг инсониятнинг олий табақаси деб ҳисоблашган. Жумладан ислом динида ҳам инсон қадри, унинг ҳаёти жуда катта аҳамият билан ҳимоя қилинган.

Бу борада ислом динининг биринчи манбаси бўлган Қуръони Каримга мурожаат қилсак, инсон қадрини улуғловчи, унинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи жуда кўплаб оятларга дуч келамиз. Хусусан, ал-Исро сураси 70-оятда Аллоҳ Таоло шундай марҳамат қилади:

«Дарҳақиқат, (Биз) Одам фарзандларини (азиз ва) мукаррам қилдик ва уларни қуруқлик ва денгизга (от-улов ва кемаларга) миндириб қўйдик ҳамда уларга пок нарсалардан ризқ бердик ва уларни Ўзимиз яратган кўп жонзотлардан афзал қилиб қўйдик» [1:289].

Мазкур оятни тўғри ва тўлиқроқ англаш учун тафсир китобларига мурожаат қилиш ўринлидир, жумладан энг мўътабар тафсирлардан бири Абу Мансур ал-Мотуридийнинг “Таъвилот ал-Қуръон” асарида бу оят тафсири батафсил ёритилган. Имом ал-Мотуридий роҳимаҳуллоҳ инсоннинг мукаррамлигини қуйидагича изоҳлаган:

1. Аллоҳ таоло Одам фарзандини энг гўзал суратда яратиб, азиз ва мукаррам қилиб қўйган (“Ғофир” сураси, 64-оят) [1:474];

2. Аллоҳ одамзотни энг гўзал қоматда яратган (“Тин” сураси, 4-оят) [1:597];

3. Аллоҳ инсонларга ҳикмат ва барча яхшиликларни гапира оладиган тил берган;

4. Аллоҳ уларга энг яхши ва ҳалол ризқ берган. Бош жонзотлар эса ёмон ва қолдиқ таомлар билан ризқлантирилган;

5. Аллоҳ ер юзидаги барча нарсаларни инсонлар учун яратган (“Бақара” сураси, 29-оят) [1:31];

6. Аллоҳ улар учун барча маҳлуқотларни мусаххар қилиб, бўйсундириб қўйган: (“Ҳаж” сураси, 65-оят) [1:340];

7. Барча маҳлуқотларнинг яратилишидан мақсад одамзот эканини айтган;

8. Осмон, ер, қуёш, ой, денгиз ва қуруқликдаги барча нарсалардан фойдаланишни уларга осон қилиб қўйган. Бу имконият бошқа маҳлуқотларга берилмаган;

9. Одамзотнинг мукаррамлиги шундаки, Аллоҳ фаришталарини Одам алайҳиссаломга сажда қилишга буюрган ва у зотни фаришталарга таълим берувчи қилиб юборган (“Бақара” сураси, 33-34 оят) [1:6]. Одам алайҳиссалом мукаррам

бўлгач, у зотнинг фарзандлари ҳам мукаррам бўлган. Шунинг учун ҳам айтамизки: “Болани сўкиш билан ота ҳақорат қилинган ҳисобланади.

10. Одамзотнинг бошқа ҳайвонлардан фазли шундаки, одамлар қўллари билан еб-ичадилар, ҳайвонлар еса оғизлари билан ейдилар;

11. Аллоҳ одамзот орасидан набий, расул, тақводор ва яхши инсонларни танлаб олган.

“... Ва уларни қуруқлик ва денгизга (от-улов ва кемаларга) миндириб қўйдик ... [1:289]”.

Бу ҳам одамзотнинг фазли ва мукаррамлигини англатиб, икки хил маънода тушунилади:

1. Аллоҳ уларга қуруқлик ва денгизни бўйсундириб қўйди, яъни одамзот денгиз ва қуруқликнинг усти ва остидаги турли бойликлар ҳамда фойдали нарсалардан истифода этади.

2. Одамзот қуруқлик ва денгизда ўз эҳтиёжларини қондира олади, бошқаларга бу имконият берилмаган.

“... Ҳамда уларга пок нарсалардан ризқ бердик ... [1:289]”.

Аллоҳ таоло одамзотнинг ризқи ва озуқасини ғоятда яхши ва пок қилиб қўйган. Бошқа ҳайвонларнинг ризқлари ва озуқалари бундай эмас. Одамзот таомдаги ёмон, нопок, зарарли нарсаларни чиқариб ташлаб, уни яхшилаб пиширади, натижада таом юмшоқ ва пок ҳолатга келади. Одамзот шундан сўнг таомни тановул қилади. Бошқа ҳайвонлар эса, ризқини пиширмасдан, нопок ва озорли нарсалардан тозаламасдан тановул қилади.

“... Ва уларни Ўзимиз яратган кўп жонзотлардан афзал қилиб қўйдик” [1:289].

Бу оятнинг бир нечта маънолари мавжуд:

1. Аллоҳ таоло одамзотни жинлар, шайтонлар ва уларнинг фаришталардан бўлмаган шерикларидан афзал қилиб қўйган.

2. Баъзи олимларнинг таъкидлашларича, Аллоҳ одамзотни ҳайвонлардан афзал қилиб яратган. Чунки одамзот қўли билан тамоланади, уларнинг ризқи бошқа ҳайвонларнинг ризқидан фарқ қилади.

3. Аллоҳ таоло одамзотни ер юзидаги жинлар ва бошқа жонзотлардан афзал қилиб яратган. Зеро, жинлардан пайғамбар чиқмаган, уларга алоҳида Китоб нозил бўлмаган. Шунингдек, жинларнинг ризқини суяк ва шунга ўхшаш нарсалар ташкил қилади.

Одамзотнинг фаришталардан афзаллиги ёки фаришталарнинг башардан афзаллиги борасида биз ҳеч нарса демаймиз. Чунки биз буни билмаймиз. Буни билишга эҳтиёжimiz ҳам йўқ. Уларнинг қайси бири бошқасидан афзаллиги борасидаги масала Аллоҳга ҳавола қилинади. Бизнинг бу борада ҳеч қандай ҳуқуқimiz йўқ. Шунингдек, энг ёмон ва фосиқ инсонни кўз очиб юмгунчалик фурсатда ҳам Аллоҳга осий бўлмайдиган фаришталар билан бир қаторга қўйиб: “Одамзот фаришталардан афзал”, дейиш жоиз эмас.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жозики, аслида, набийлар, расуллар ва энг тақводор инсонлар фаришталар билан бир тенглаштирилади. Бу ҳолатда уларнинг бир-биридан афзаллиги борасида гапириш мумкин. Лекин юқорида зикр қилганимиздек, бу борада ҳукм чиқариш Аллоҳга ҳавола қилинади. Бу ҳақида ҳукм чиқариш биз учун эмас. Аллоҳу аълам [2:178-179].

Аллоҳ азиз ва мукаррам қилиб яратган инсон жонига тажовуз қилиш, уни ноҳақ қатл қилиш ислом динида қаттиқ қораланган. Қуйида ушбу фикрни қўллаб-қувватлаш учун мўтабар манбалардан далиллар келтирилади.

“Ана ўша (илк “Таъвилот ал-Қуръон”) туфайли Исроил авлодига шундай ҳукми битиб қўйдик: “Бирор жонни ўлдирмаган ёки Ерда (бузгунчилик ва қароқчилик каби) фасод ишларини қилмаган инсонни ўлдирган одам худди ҳамма одамларни ўлдирган кабидир. Унга ҳаёт бахш этган (ўлимдан қутқариб қолган) одам эса барча одамларни тириктирган кабидир”. Уларга расуларимиз (илоҳий) ҳужжатларни келтирганлар. Сўнгра уларнинг кўпчилиги ўшандан кейин (ҳам) Ерда исроф қилувчилардир” (“Моид” сураси, 32-оят) [1:113].

Бу оятнинг бир неча маънолари бор:

1. Ким Аллоҳ ҳаром қилган жонни ноҳақ ўлдиришни ҳалол санаса, у барча инсонларни ноҳақ ўлдиришни ҳалол санаган бўлади. Чунки ҳаром қилинган жонни ноҳақ ўлдиришни ҳалол деб билиш барча инсонларни ўлдиришни ҳалол дейиш билан баробар. Зеро, ким Аллоҳнинг Китобидаги бир оятга қуфр келтирса, қолган барча оятларга қуфр келтирган ҳисобланади. Шу қоидага кўра, ҳаром қилинган жонни ноҳақ ўлдиришни ҳалол деб билиш барча инсониятни ўлдиришни ҳалол санаш каби бўлади.

2. Бу оятда илк ўлдирилган одам назарда тутилган бўлиши мумкин. Илк қотиллик содир бўлгач, бошқа одамлар ҳам ундан ўрнак олиб, бир-бирларини ўлдирганлар. Илк қотил эса, барча инсонларга қотиллик йўлини бошлаб берган.

Шунингдек яна бу борада ислом динининг иккинчи манбас бўлган Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳадисларига ҳам мурожаат қилсак, инсон қадрини улуғловчи, унинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи, шунингдек унинг молу-жонига тажовуз қилишдан каттиқ қайтарилиши ҳақида жуда кўплаб далилларга дуч келамиз. Ҳадисларнинг бирида, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: “*Ким ёмон йўлга юрса, бунинг гуноҳи ва ўша ёмонликка амал қилганларнинг гуноҳи Қиёмат, кунигача гуноҳларидан ҳеч нарса камаймаган ҳолатда у (биринчи ёмонликни бошлаган)га гуноҳ ёзилади. Бу (биринчи) қотил Қиёматгача ноҳақ ўлдирилаётган одамлар қатлининг гуноҳига шерик бўлиши учун (шундай бўлади)*”, дедиар (Имом Аҳмад раҳимаҳуллоҳ ривояти) [2:31-32].

Шунингдек, Имом Насоий ўзининг “ас-Сунан” асарида бу мавзуга катта эътибор қаратиб, тегишли саҳиҳ ҳадисларни тўплаб, алоҳида бир бобга жамлаб уни “Таъзийм ад-Дамм” яъни “Қон ҳурматининг буюклиги” деб номланган ва 20 дан ортиқ ишончли ҳадисларни киритган. Шунингдек бу ҳадисларни қувватловчи Қуръони карим оятларини ҳам жуда ўринли ҳолда келтирган. Ҳадисларнинг санадлари жуда аниқлик билан келтирилган. Масалан 3987- рақамли ҳадиси шарифни олиб қарайлик, Имом Насоий билан Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ораларида 6 та ровий келтирилган бўлиб, барчалари ишончли шахслардир, уларнинг номаари киритилиши билан бирга машҳур бўлган куньялари, лақаблари ёки бирор машҳур тарихий шахснинг озода қилган кули деган алоҳида белгиларини ҳам иснодлар қаторида ёзиб ўтган.

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедиар: “Жоним қўлида бўлган зотга қасамки, бир мўминнинг қатли Аллоҳ таолонинг наздида бутун дунёни заволга юз тутганидан, яъни вайрон бўлиб тугатилишидан ёмонроқдир” (Имом Ан-Насоий ривояти) [4:248]. Расулуллоҳ (с.а.в.) қасам билан бошлаган ҳадислар қасамсиз, таъкидсиз келган ҳадисларга нисбатан муҳимроқ ҳисобланади. Мазкур ҳадис ҳам Аллоҳ номига қасам билан бошланган. Ҳадиснинг мазмунига кўра инсонларнинг яратувчиси Аллоҳ таолонинг бу масалага муносабати ошкор айтилмоқда.

Ҳадисда қайтарилган одам ўлдириш гуноҳи ҳар қандай жамият учун энг оғир гуноҳлардан эканлиги ўзига хос услубда уқтирилмоқда. Ажиб бир ҳолатки,

Роббимиз Аллоҳ таоло инсоният вакилидан бир донасини бўлса ҳам ноҳақ ўлдириш гўё барча инсонларни ўлдириш билан баробар демоқда. Дарҳақиқат, бу дунёдаги ҳар бир инсон яшаш ҳуқуқига эга, унинг жонига тажовуз қилиш асло мумкин эмас. Аллоҳ таоло бу жинойтни жуда ҳам катта гуноҳ санаган, бутун дунё вайрон бўлиб кетишидан ҳам ёмонроқдир дейилган, яъни бир одамни жонига қасд қилиш бу дунёдаги инсонларнинг бошқа барча мавжудот ҳалок бўлишидан ҳам ёмонроқдир деганидир.

Бу ҳадиси шарифга жуда кўплаб муҳаддислар шарҳ ёзишган, унинг матнидаги *“бир мўминнинг қатли”* иборасидан келиб чиқиб фақат мўмин одамни қатли назарда тутилган деб хулоса қилганлар ҳам бор. Абу Абдуллоҳмон ас-Синдий (699-787) айнан шу фикрни илгари сурган, аммо уламолар бир неча оят ва ҳадисларга асосланган шаръий далиллар билан унинг талқинини нотўғри эканлигини такидлашган [4:249].

Жумладан, бу борада Одам ибн Мусо шундай дейди: Синдийнинг фикри тўғри эмас, чунки ҳадислардан олинган ҳукмлар оятларга зид бўлмаслиги керак деб, Қуръони каримдан далиллар келтиради: *“(Эй, инсонлар!) Аллоҳ осмонлар ва Ердаги барча нарсаларни сизларга бўйин сундириб қўйганини ва сизларга барча зоҳирий ва ботиний (моддий ва маънавий) неъматларини комил берганини кўрмадингизми?!”* [1:413] ҳамда *У ўз томонидан сизларга осмонлардаги ва Ердаги барча нарсаларни бўйинсундирди*. Албатта, бунда тафаккур қиладиган қавм учун аломатлар бордир [1:499].

Бу оятларда Аллоҳ таоло осмонлару ер ва барча мавжудотларни барча бани одамга умумий тарзда хизмат қилиши учун яратганлиги тафсирлардан маълум. Шунингдек, мазкур оятларда хитоб башариятга омматан қилинмоқда. Уларнинг ичидаги фақат мўминларигагина эмас, балки одам зурриётининг барчасига тегишлидир. Шу нуқтаи назардан юқоридаги ҳадиси шарифда одам жонига қасд қилишдан қайтариш ҳукми ҳам башариятнинг барчасини ўз ичига олади [4:249].

Аллоҳ таоло барча мавжудотнинг яратувчиси, уларнинг ризқи ва жамики эҳтиёжларини таъминлаб турувчи ҳар нарсага қодир Зотдир. Дунёда содир бўлаётган барча ишлар Аллоҳ таолонинг нигоҳида у ҳар бир ҳаракату сукунатни билиб туради, баъдаларнинг содир этаётган ҳатти-ҳаракатларидан огоҳдир. Нафақат инсоният, барча мавжудот унинг кузатуви остидадир.

Яна бошқа бир ҳадисда, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: *“Аллоҳга ширк келтириш, ота-онага оқ бўлиш, одам ўлдириш, ёлгон (ноҳақ) гувоҳлик бериш катта гуноҳлардандир”* дедилар (Имом ан-Насоий ривояти) [4:291].

Ҳадисни шарҳидаги баъзи маълумотлар эътиборга молиқдир. Аввало одам ўлдириш энг катта гуноҳлар бўлиши, Аллоҳга ширк келтиришдек улкан гуноҳ билан бирга келтирилиши, катта бир огоҳлантиришдир. Шу ўринда ширк келтириш гуноҳига ҳам бир оз тўхталиб ўтсак, унинг қаторида қайтарилган гуноҳларни ҳам қабохатини чуқурроқ англасак ажаб эмас. Ширк шундай гуноҳки, агар бу ишга қўл урган одам ўз вақтида хатосига муносиб тавба қилмаса, Қуръон Карим оятларига мувофиқ унинг гуноҳлари кечирилмайдиган оғир ва манфур ишдир, зеро бу гуноҳнинг моҳияти бутун оламларни йўқдан бор қилувчиси, ягона парвардигори, Қодири Мутлоқ бўлиши Аллоҳ Азза ва Жаллаганига тегишли бўлган ҳақни Унинг яратганларига ноўрин тасарруф қилишлиқдир. Ана шундай улкан ва оғир гуноҳ қаторида ота-оанга оқ бўлиш ва одам ўлдиришни бир ҳадисда

зикр қилиниши уларнинг ўта оғир жиноятлардан эканлигига, шунингдек бу хатоларнинг албатта бир кун савол-жавоби борлигига далолат қилади.

ХУЛОСА

Хулоса сифатида таъкидлаш жоизки, муфассир ва муҳаддислардан иборат бўлган илм аҳллари тадқиқ қилган юқоридаги каби оят ва ҳадислар талқини инсонлар бир-бирлари билан қандай муомала қилишлари, шунингдек ўрталаридаги ҳақ-ҳуқуқларга қай даражада риоя қилишлари каби метёрларни белгилаб берган. Айниқса унинг азиз жонига қасд қилишдек ўта манфур ишдан турли ҳил услублар билан қайтарилган, зеро бу илоҳий ўғитларга оғишмай амал қилиш ҳар қандай киши учун икки дунё саодатидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қуръони Карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: А.Мансур; таҳрир ҳайъати: Усмонхон Алимов, Раҳматуллоҳ қори Обидов, Н.Иброҳимов ва бошқ.; масъул муҳаррир: М. Аҳмаджонов. – Тошкент: ТИУ, 2018.
2. Абу Мансур Мотуридӣ. Таъвилот Аҳд ас-сунна. Ж.3. – Байрут: Му’ассаса ар-рисала, 2004.
3. Яхё ибн Шарафиддин ан-Нававий. Шарҳу матну арбаин ан-Нававий. – Дамашқ: Дар ал-фатҳ, 1984.
4. Одам ибн Мусо Атибий Валловий. “Заҳиратул Уқбо фий Шарҳ ал-Мужтабо”. Ж. 31. – Риёз:Дор Ибн Жавзий, 2016.
5. Жалолиддин ас-Суютий. “Сунан ан-Насоий” шарҳи. – Байрут. Дор ал-кутуб ал-илмия, 1995.
6. Шамсуддин Заҳабий. Тазкира ал-ҳуффуз. Ж:3. – Хайдаробод: “Даиротул маориф ал-усмонийя”, 1958.
7. Шамсуддин Заҳабий. Сияр аълом ан-нубало. Ж: 14. –Байрут: “Дарул-кутуб ал-илмийя”, 2006.
8. Ибн Ражаб. Шарҳ илаал ат-Термизий. Ж: 2. – Дамашқ: Дар ал-маллаҳ литтибаъа, 2008.
9. Имом Насоий. Ас-Сунан ал-кубро. Ж:1. – Байрут: Мавсуъату рисала, 2001.
10. Муборақфурий. “Муққадима Тўхфа ал-Аҳвазий. – Дамашқ: “Дар ал-фикр”, 2015.
11. Ибн Манда. Шурут ал-аймма. – Риёз: “Дар ал-муслим”, 1995.
12. Шамсиддин Муҳаммад Саховий. Бугъа ар-роғиб ал мутаманний фий хатм ан-Насоий. – Риёз: “Мактаба ал-Аъбикан”, 1993.
13. Ибн Ҳажар Асқалоний. Ан-Нукат ала Саҳиҳ Ал-Бухорий. Ж: 1. –Қоҳира: “Ал-Мактаба ал-исламийя”, 2005.
14. Ибн Ҳажар Асқалоний. Ан-Нукат ала Нузҳатин-назар. – Риёз: “Дару Ибн Жавзий”, 1992.
15. Ибн Ҳажар Асқалоний. Ан-Нукат ала китаб ибн ас-Солаҳ. – Мадина: ал-Жамиа ал-исламийя, 1984.
16. Ибн Ҳажар Асқалоний. Такрийб ат-Таҳзийб. – Риёз: “Дар ал-Аъсима”, 2001.

QAZI DOCUMENTS FROM MAWARANNAHR: FROM “ARCHIVE”
TO “LIBRARY” TEXT

МОВАРОУННАҲР ҚОЗИЛИК ҲУЖЖАТЛАРИ: “АРХИВ” ДАН
“КУТУБХОНА” КИТОБ МАТНЛАРИГА КЎЧИШИ

Mukhammadaminov Saidakbar Abdurashidovich
Муҳаммадаминов Саидакбар Абдурашидович

The article is devoted to the issue of the documents of *rivāyāt* (*fatāwā*) compiled by muftis and qazis. They were copied from original documents and incorporated to standardized *fatāwā* compilations. This transition may cast light on the relationship between *fatāwā* and the broader legal textual system of Mawarannahr region. This process began at the beginning of the Shaybanid period and continued until the beginning of the 20th century. An example of this is the collection of manuscripts compiled by muftis and a'lamas who worked in judicial courts. This collection preserved in Al-Biruni Institute of Oriental Studies. Our study of the *fatāwā* collections shows that *rivāyat* specimens were mainly included in these types of collections. The first collection includes the collections *Majmu'āt ar-riwayāt wa-l-mukhāzārāt*, consisting only of fragments of narrative documents, and the second one includes collections called *Jung* and *Mukhtasar al-wikāya ma' jung*. The collection of documents in the form of a separate collection or standardized collections of *fatāwā* is a kind of stage in the history of the local school of jurisprudence.

Ўрта Осиё қозилик маҳкамаларида тузилган кўплаб юридик ҳужжатлар орасида “ривоятлар” (фатволар) кўпчиликти ташкил қилади. “Ривоят” ёки гоҳида “фатво” ҳам деб номланган мазкур ҳужжат муфтийларнинг бирор бир масаланинг ечими юзасидан берган хулоса ва исботи сифатида фикҳий асарлардан келтирилган иқтибослари акс этган расмий жавобидир [2: 40-42; 11:148-149]. Ривоятлар, аслида фатво каби шаклан савол-жавоб матнига ўхшаш бўлиб, асосан, форс тилида ва нисбатан камроқ туркий тилда тузилган. Одатда, ривоят матни “Таяммунан би-зикриҳи-л-аъло ма қовлу аиммати-л-ислом разиаллоҳу таоло анҳум ажмаъин, дар ин масъала ки ...” баъзан “дар ин масала ки ...”; “дар ончи...” сўзлари билан бошланиб, кейин даъвогар ёки жавобгар, баъзан оддий ижтимоий масала воқелиги баён қилиниб ривоят сўнига “бошад башароит ё на” (باشد بشرایط یا نی), “расад башароит ё на” (رسد بشرایط یا نی), яъни “бўлади ё йўқми?” савол шаклида тугатилиб, жавобда иккитасидан бири, яъни “бўлади” ёки “йўқ” деган жавоб берилади. Лекин ривоятларда, одатда, “бўлади” деган жавоб кўпроқ кузатилади. Шу қисқа жавоб остида фикҳий асарлардан, асосан, араб тилида далиллар иқтибос этиб келтирилади. Мана шу далиллар ривоят ҳужжатнинг шаръий-ҳуқуқий мезонини белгилаб берувчи асосий омил бўлиб хизмат қилади. Ривоятда кўриладиган масалалар қўлами кенг бўлиб, ундан инсонлар ўртасида юз берган ижтимоий-иқтисодий, ақидавий, диний-сиёсий мазмундаги масалалар ўрин олган. Муфтий ёки аълам томонидан тузилиб, тасдиқланган ривоят ҳужжатларнинг айримлари қозилик девони арихивидан ва бир қисми шахсий архивдан ўрин олган бўлади. Улар қандай тартибда жамланганлиги, ҳисобга олинганлиги, сақланганлиги ва

улардан фойдаланиш қай тартибда амалга оширилганлиги бизга номаълум. Лекин бундай ривоятлар каби фатволар тўпламини муайян китоб тартибига солиш бошқа мусулмон ўлкаларида ҳам мавжуд бўлган. Баъзи муфтийларнинг айрим фатволари архивдан кейинчалик муайян тизимга солинган (яъни мавзуларга ажратган ҳолда – М.С.) фатво тўпламларига киритиб борилган ва улар кенг географик ҳудуд бўйлаб тарқалган [13:21; 12:398-399].

Бундай амалиётни Қорахонийлар даврида ҳам ижод қилган кўплаб таниқли фақиҳларнинг мисолида ҳам кўриш мумкин. Масалан, Абу Ҳафс ан-Насафий ўзининг устози муфтий 'Ато' ибн Ҳамза ас-Сугдийнинг фатволарини тўплаб (менимча, бу тўплаш жараёни бир неча йиллар давом этган бўлиши керак) ва уларни таҳрирдан ўтказиб, "Фатово аш-Шайх ал-ислом Аби ал-Ҳасан 'Ато' ибн Ҳамза ас-Сугдий" тўпламини яратди ва шу тўплам туфайли Аби ал-Ҳасан 'Ато' ибн Ҳамза ас-Сугдийнинг фатволари бошқа ўлкаларга тарқалди [4:182-183]. Лекин бу фатволар бирон-бир муҳр билан тасдиқланмаган бўлиб, улар оғзакидан ёзма шаклга кўчирилган ҳамда қачондир қоғозларга қайд қилинган бўлса, уларни тўплам тартибига келтирилиб борилган. Ва у тўпламлар вақт ўтиши билан уламолар томонидан кенг эътироф этила бошлаган. Ривоят ҳужжатлар эса муйян масала бўйича муфтий томонидан жавоб тузилиб, унга муҳр босиб борилган. Бу ривоят ҳужжати ҳали расмий қози томонидан тасдиқланман ва ҳали юридик ҳужжатга эга бўлмаган бўлмасада¹, лекин у шаръий ҳужжат (далил) сифатида, аниқроғи шаръий ҳукм ва фатво сифатида ўз аҳамияти эга бўлган.

Қозилик ҳужжатлари орасида "ривоят"ларнинг асли ва уларнинг намуналарини бир тўпламга ёки фикҳий асарлар матни таркибига кўчириш ва алоҳида тикиб бориш жараёни Шайбойнийлар даврида бошланган бўлиб, бу анъана XX аср бошигача давом этган. Бунга ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган қозилик маҳкамаларида фаолият юритган муфтий ва аълам²лар тузган жўнг³ тўпламлари қўлёзмалари мисол бўла олади. Ривоятлар тўпламлари устида олиб борилган изланишлар шуни кўрсатадики, ривоятларнинг кўчирма нусхалари, асосан, қуйидаги турдаги мажмуалардан ўрин олган. Биринчиси, фақат ривоят ҳужжатлари кўчирмаларидан иборат бўлган *Мажмуат ар-ривоят ва ал-махзорот*⁴

1 Шу ўринда ҳар қандай ривоят ҳужжати қозининг муҳри билан тасдиқланиши уни юридик ҳужжат деб юритилсада, лекин айрим ривоятлар масалан ибодат, ахлоқ, ақида билан боғлиқ масаларда муфтий муҳрининг ўзи билан ҳам ривоят ҳужжат дейишга асос бўла олади. Чунки уларда кўтарилаган масалалар умум мусулмонларга тааллуқли бўлгани учун ҳам муфтийнинг муҳри кифоя бўлган.

2 Аълам - араб. – "энг биелувчи" маъносида бўлиб, истилоҳда қозилик тизимидаги бир мансаб бўлиб, у фақат Марказий Осиё хонликларида учрайди. Аълам моҳиятан муфтий вазифаси билан айнан бир бўлса-да, мақомда ундан юқорироқ ҳисобланган. Аъламининг вазифаси муфтий каби фатво, ривоят каби қозилик ҳужжатларини тузиб бериш бўлса, иккинчидан, у муфтийлар устидан назорат ўтказган.

3 Жўнг сўзи лугатларда, асосан, "катта кема(сафина), хитой кемаси, турли шеърлар тўплами, анталогия" каби маъноларни англатиб келган. Тарихдан бу сўз регионалик хусусиятидан келиб чиқиб тўпламларга нисбатан ишлатилган. Марказий Осиёда эса жўнглр, асосан, муфтий ва аъламлар томонидан тузилган бўлиб улар фикҳий масалалар, намунавий ривоят ҳужжатлар, фатволар мажмуаси учун истифода этилган.

4 *Махзорот* бу – *махзар* сўзининг кўпчилиги бўлиб, маҳкама процесси тўлиқ қайд этиб борилган расмий баённомадир.

тўпламлари бўлса, иккинчиси “Жўнг” ва “Мухтасар ал-виқоя ма’ жўнг” номли тўпламлардир⁵.

Биринчи турдаги тўпламга, юқорида қайд этилганимиздек, фақат “ривоят” шаклида тузилган Шайбонийлар даври Бухоро қозиси, Азизон қози номи билан танилган Мулла Маҳмуд (XVI аср) қаламига мансуб “Сиздаҳ ганж” (Ўн уч хазина) асаридаги ўша даврнинг турли мавзудаги ривоятлар мажмуасини киритиш мумкин [1]. Мазкур рисола мажмуа таркибидан ўрин олган бўлиб, ҳажми 87 varaқ (357a–447b)дан иборат. Ўлчови 27,7x21 см. Хати настаълиқ. Мазкур рисола матни колофондаги маълумотга кўра Муҳаммад Кабир муфти раис томонидан кўчирилган. Рисоланинг кўчирилган санаси қайд этилмаган бўлсада, лекин палеографик белгиларга қараганда қўлёзма XVI аср охирида китобат қилинган [9:№5879]. Асар қачон ёзилгани маълум бўлмасада, лекин муаллиф асарнинг кириш қисмида Шайбонийлар давлати ҳукмдори Абу ал-Ғози Убайдуллоҳхонни (1533–1539) турли сифатлар билан васф қилган. Бундан эҳтимол асар муаллифи қози Азизон ушбу ҳукмдор даврида қози бўлиб ишлаган дейиш мумкин. Шунингдек, Ҳасанхожа Нисорий (ваф. 1003/1507й.) “Музаққир ал-аҳбоб” асарида Убайдуллоҳхон фикҳда Маҳмуд Азизонга шогирд бўлгани ва “Бидоя” асарида мутлолаа қилгани ҳақида маълумот берган [7:24].

“Сиздаҳ ганж” рисолаанинг муқаддима қисмида муаллиф амалда бўлиб турган, яъни ўз даврининг уламолари томонидан эътироф этилган ривоятлар (*ривояти маъмула*) жамлагани ва уларнинг бир қисми унинг ўзига тегишли эканлиги алоҳида эслатиб ўтилган [9:№5879]. Яъни Қози Азизон қозилик қилган даврда юзага келган масалалар бўйича, яъни одамлардан келиб тушган турли ижтимоий, иқтисодий ва диний масалаларга жавоб тариқасида тузган ривоят ҳужжатларнинг аслидан кўчирмасини кўчириб мазкур китобга киритган. Бу билан қози муҳри билан тасдиқланган ва маҳкама девони ёки шахсий архивдан ўрин олган ҳужжат шаклидаги ривоятлар намунаси китобга кўчирилганини кузатиш мумкин. Яна бир қўлёзма ривоят ва маҳдарлардан иборат тўплам ЎзРФАШИИда 9767 рақами остида сақланади. Қўлёзманинг умумий ҳажми 304 varaқ, қоғоз ўлчами 25x14см. Қўлёзманинг колофон қисмида 1292 ҳижрий йил қайди бор бўлиб, яъни тўплам милодий 1875–1876 йилда кўчириб тугатилганини билдиради. Қўлёзмада айрим varaқлар тартиби бузилган, мавзулар жойлашуви ҳамда кетма-кетлигида узилишлар мавжуд. Лекин шунга қарамай, мазкур тўпламдаги ривоят ва маҳдарлар мавзулар бўйлаб кўчирилиб жойлаштирилган бўлсада, ниҳоясига етказилмаган. Тўпламда “олди-сотти, намоз, мол-мулкни бўлиш, шерикчилик, даъво, жонзотни сўйиш, қозилик масаласи, қулни озод этиш, гувоҳлик, омонат, қасам ичиш, вакилик, экинзорлардан фойдаланиш, вақф, ҳад уриш, дийа, васият, никоҳ, талоқ, ўлик ерларга қайта ишлов бериш, жиҳод, сулҳ, жиноят, кафиллик, иқрор” каби мавзулардаги ривоятлар мавжуд. Албатта, мазкур қўлёзмадан ўрин олган ривоят ва маҳдарлар асл нусхадан кўчирилганига шубҳа йўқ. Қўлёзмада ривоят ва маҳдарлардан ташқари кўплаб турли насихат (46-5a), ҳикоя (66-96), шеърлар (686-71a, 1246-1266, 136a), дуо (16-2a, 146), таъзиянома (1a varaқ), фақиҳларнинг етти табақаси (1346-135a), муҳрлар изи коллекцияси (16-8a, 9a-106, 300a-6, 302a-303a), Бухоро хонлиги шаҳарларидаги қозиларнинг олти ойлик маоши рўйхати ва

5 Истисно тариқасида айрим қўлёзма фикҳий асарларнинг (“Ҳидоя”, “Мухтасар ал-виқоя”, “Ҳизанат ал-фикҳ” ва бошқ.) айрим varaқлари орасига ёпиштирилган ривоят ҳужжатларини учратиш мумкин.

бошқа мавзулар ҳам берилган [3]. Демак, мазкур қўлёзма ривоятлар тўплами сифатида эмас, балки тузувчи учун “ён дафтарча” вазифасини ҳам бажарган. Хуллас, бу турдаги ривоят йиғмасидан иборат қўлёзма тўпламлардан ЎзРФАШИНинг қўлёзмалар фондида бир нечтасини учратиш мумкин. Бухоро амирлигида XX аср бошига келиб ривоятлар тўпламининг литографик нашрлари пайдо бўлди. Демак, мазкур ривоят ҳужжатлари намуналари шаръий ҳукмлар мажмуи сифатида Марказий Осиё ислом фикҳида муҳим ўрин ола бошлаганини кўрсатади.

Иккинчи турдаги тўпламларга мисол қилиб “*Мухтасар ал-виқоя*” асари матни ва унинг таркибига қўшимча фикҳий асарлардан иқтибослар ҳамда муфтий ёки аъламлар архивидан ўрин олган асл ривоят ҳужжатларидан кўчирма ва тагида муҳри легендаси кўрсатиб борилган мажмуаларни келтириш мумкин. Бундай тўпламлар “*Мухтасар ал-виқоя ма’ жўнг*” ёки “Жўнг” деб юритилган. Одатда, бундай тўпламлар тажрибали уламолар (асосан аълам ёки муфтий) ёки уларнинг кўрсатмаси билан шогирдлари томонидан тузиб борилган. Мисол учун, ЎзРФАШИДа 10727 рақами остида сақланаётган “*Мухтасар ал-виқоя ма’ жўнг*” мажмуасида фикҳий матндан ташқари 100 дан ошиқ ривоят ҳужжатнинг кўчирмасини учратиш мумкин. У жигар ранг чарм билан қопланган қаттиқ муқовада бўлиб, кейнчалик таъмирланган. Қўлёзма 835 варақдан иборат. Мазкур жўнг “*Мухтасар ал-виқоя*” асари матни ҳамроҳида тузилган. Жўнгда “*Мухтасар ал-виқоя*” асари матни таълиқ хатида йирик қилиб битилган. Унинг ҳошияси ва қўшимча варақларда кўплаб фикҳий масалалар матни настаълиқ хатида ёзилган. Асосий матн (“*Мухтасар ал-виқоя*”)га илова қилиб берилган масалаларнинг ёзув хатида айрим фарқлар кўзга ташланади (оч ёки тўқ рангдаги сиёҳлар, бетартиб шаклдаги майда ва қалин ёзувлар, айрим варақлар оралиғига турли шаклдаги қоғозлар елимланган). Бундан тузувчи тўпламни йиллар давомида турли шароитларда тўлдириб борган, шунингдек, унинг издошлари ҳам бу жўнгга қўшимча қайдлар ёзиб борган, деган фикрга келиш мумкин. Қўлёзманинг колофон қисмида мазкур жўнг Мир Абу-л-Фазл бин Мулла Хожа Бухорий томонидан 14-рамазон – 1039/1630 йилнинг 27 апрелида кўчириб тугатилган. Бу ерда қайд этилган котиб исми асли мазкур жўнгнинг тузувчиси ёки йўқми бу масала ҳозирча очиқ қолмоқда. Қўлёзмада келган ҳар бир ривоят ҳужжат намунаси “*Мухтасар ал-виқоя*” асарида келган мавзулар кетма-кетлигида жойлаштирилиб борилган. Ривоят ҳужжатларнинг айримлари қўлёзмадаги варақлар орасига ёпиштириб кетилган бўлса, яна айримлари қўлёзма матнига сингдирилган. Қўлёзмада ҳар бир ривоят ҳужжати матни сўнгида муҳр ўрнида муфтий ва қозиаларнинг исми-шарифи (легендаси) қайд этилган. Демак, котиб асл нусхадан кўчирмасини олиб, муҳр ўрнига шахсларнинг исмлари ва гоҳида саналарини ёзиб борган. Мазкур жўнгда келган ривоят ҳужжатлар намунасини ўрганиш жараёнида улар, асосан, Шайбонийлар ва Аштархонийлар ҳукмронлигининг илк даврларида Бухорода фаолият олиб борган таниқли муфтийларнинг ривоятлари эканлиги маълум бўлади.

Булар: Муфтий калон Муҳаммад Аминхожа Ҳусайний Бухорий (XVI). Муҳаммад Аминхожа Ҳусайний отаси Иброҳимнинг қўлида таҳсил олган. Шайбоний Абдуллоҳхон давридан то 1013/1604–1605 йилгача Самарқанд қозиси мансабида бўлган [5:81]. Унинг қисқа шеърлари мавжуд. “*Музаккир ал-аҳбоб*” асари муаллифи Ҳасанхожа Нисорий у ҳақида қўйидагича тўхталиб ўтади: Мавлано Муҳаммад Амин муфтий кичик ёшдан шарият илмлари мутолаасига

машғул бўлган ва “Ҳидоя” таълимини умрининг яхши вақти бўлган фаслида етук тарзда амалга оширган ҳамда “Виқоя”ни ўзлаштиришда тиришқоқлик намунасини кўрсатганки, таърифи шарҳга муҳтож эмас. Шу сабабли қисқа фурсатда фатвочилик мансабигача ўсди ва хосу омнинг фатво юзасидан мурожаат қилувчи кишисига айланди” [7:230].

“*Мухтасар ал-виқоя ма’ жўнг*” тўпламида Муҳаммад Амин муфтий исми айрим ўринларда Муҳаммад Амин хожа калон муфтий сифатида келади. Ушбу тўпланда унинг ва муфтийлар жамоаси билан тузган 36 та ривоятлар намунаси келтирилган уларнинг айримлари варақлар орасига тиркаб борилган [б: 148а-149б, 153а-154б, 157б-158а, 221б-222а, 221б-222а, 222б-223а, 303б-304а, 387б-388а, 389б-390а, 392б-393а, 418б-419а, 423б-424а, 434б-435а, 460б-461а, 493б-494а, 513б-514а, 587б-588а] ва баъзи ривоят ҳужжат намуналари матн таркибига киритиб борилган [б: 257б, 274б, 257б, 271б, 323б, 426а, 519б, 583а, 615а, 620а, 656б, 686б]. Юқорида зикр қилганимиздек, ҳар бир ривоят низоҳасида мазкур муфтий калоннинг исми-шарифи келтирилган. Шу ривоятларнинг аксариятида тузилган йили қайд қилинмаган, фақатгина иккитасида 995/1586–1587 ва 1006/1597–1598 йил санаси кўрсатилган. Юқоридаги маълумотлар шуни кўрсатадики, мазкур муфтийнинг тузган ривоятлари унинг издошлари эътиборида бўлиб турган ва асл нусхалардан кўчирма нусхалар олиниб, тўпламга киритиб борилган.

Мазкур жўнгга яна муфтий Муҳаммад Шариф ибн Саъидга тегишли ривоятлар (фатволар) ҳам кирган. Бу муфтий Аштархонийлар даврида қозилик маҳкамасида ишлаган. Муфтий Муҳаммад Шариф илм аҳлига маълум бўлган “Музаққир ал-асҳоб” асари муаллифи Муҳаммад Бадиънинг отаси ҳам ҳисобланади. Ўғлининг ушбу асарида берган маълумотида кўра отаси муфтий Муҳаммад Шариф Самарқанд шаҳри муфтийси бўлиб, у 1080/1669–1670 йилда вафот этган [8:№320]. Кейинчалик унинг ўғли Малихо лақаби билан танилган Муҳаммад Бадиъ отаси каби муфтий бўлиб ишлаган. Изланишлар жараёнида Муҳаммад Шариф томонидан ёзилган “*Рисола ал-машкурыйа*” (“Ташаккурга сазовор бўлган рисола”) асари ЎзР ФА ШИДа сақланиши маълум бўлди. Муҳаммад Шариф котиблик ҳам қилган. Масалан, у Шамсиддин Муҳаммад ибн Муборакшоҳ ал-Жанги Мирак ал-Бухорийнинг (XIV) “Шарҳ ҳикмат ал-‘айн” асарини 1031/1621 йилда кўчирган нусхаси ЎзР ФА ШИДа сақланади [10:№121]. Унинг отаси Муҳаммад Саъид ал-Ҳусайний Шайбонийлар даврида қози бўлиб ишлаган ва унинг 1004/1595–1596 йилда тузган бир ривоят ҳужжати мазкур жўнгдан ўрин олган [б: 117б]. Муфтий Муҳаммад Шариф Самарқандда қозилик маҳкамасида ишлаб юрган пайтда бир неча ривоят (фатво) ёзган. Кейинчалик улардан кўчирма олиниб, мазкур “*Мухтасар ал-виқоя ма’ жўнг*” қўлёзма нусхасига киритиб борилган. Унинг бу жўнгга 22 та ривоят фатво намуналари учрайди [б: 153б-154а, 210а-211б, 211б-212а, 217-218 ва ҳ.к.]. Тузилган ривоятлар санаси айримларида кўрсатилган бўлиб, улар 1023/1614–1615; 1036/1626–1627; 1039/1629–1630 йилларда тузилган [б: 608а-б; 634а]. Мазкур жўнг тўплами 1039/1630 йилда кўчириб тугатилганини инобатга олсак, унга Муҳаммад Шариф тузган ривоятларнинг айнан шу йилгача бўлгани киритилган. Катта эҳтимол билан Муҳаммад Шариф мазкур жўнгни тузишда ташуббус қилиб, уни котиб (шогирди

ҳам бўлиши мумкин) Мир Абу ал-Фазл бин Мулла Хожа Бухорий билан биргаликда асл ривоятларнинг кўчирмаларини олиб тўпламга киритиб борган⁶.

Шунингдек, бу тўпламда муфтий Низомшоҳ Муҳаммад ал-Ҳиравий ўзи ва бошқа муаллифлар билан бирга тузган ривоятлар кўп учрайди. Афсуски, бу муфтий ҳақида ҳозирча аниқ маълумот йўқ. Мазкур жўнгга унинг 22 та ривояти намуналари ҳам киритилиб, ҳам варақлар орасига тиркаб борилган [6:1176, 124а, 1456, 1466, 2046, 2716, 2726 ва ҳ.к.]. У тузган ривоятлар ичида 953/1547–1548, 961/1553–1554 йиллар кўрсатилган. Бундан келиб чиқиб, у Шайбонийлар даврида, муфтий бўлган дейиш мумкин. Шунингдек, унинг айрим ривоятларида хонлардан тушган саволларга берилган фатволар ҳам борлиги аниқланди. Масалан, бир ривоятда подшоҳнинг Тошкентдан Бухорога оила аъзоларисиз боришни буюрса, модомики у ҳазрат подшоҳ Бухорода яшашни (иқомат) ният қилмасада, намозини қаср (мусофирона) қилиб ўқийдими ёки йўқми, деган саволга Ҳа (бошад), яъни қаср қилиб ўқийди, деган жавобни беради ва унинг тагидан Бурҳониддин Маҳмуднинг (ваф. 616/1219) *“Муҳит ал-Бурҳоний”* асаридан далил келтирилган [6:1176]. Шунингдек, унинг яна бир фатвосидаги солиқ йиғувчи ва назорат (ислом қонунлари ижросини) қилувчиларга давлат хазинасидан маош олишни тайинлаш бўйича ҳукмдорнинг ҳукми жоизлиги ҳақида ривоят ҳужжати намунаси муҳим аҳамиятга эга. Бу муфтий Шайбоний ҳукмдорлар кўтарган масалаларга жавоб тариқасида ёзган ривоят ҳужжати намунасини кўриш мумкин. Шунингдек, у Шайбонийлар даврида ўз даражасига кўра юқори мавқе ва таъсирга эга муфтийлардан бўлган дейишимиз мумкин.

Низомшоҳ Муҳаммад ал-Ҳиравий тузган ривоятлар кейинги даврларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Бу ривоятлар кейинги даврда ёзилган жўнглarga ҳам кўчган. Масалан, ЎзР ФА ШИ фондида Аштархонийлар даврида Самарқанднинг аълами бўлган Амир Боқий Мавлавий қаламига мансуб №4782 рақамли жўнг қўлёзма нусхаси сақланади. Ҳажми 323 варақ, ўлчами 24,5x18,5 см. Мазкур жўнг нусхаси Абдувадул ибн Мавлоно Дўст Муҳаммад томонидан 12–жумади ал-аввал–1092/1681 йил, 25 сентябрда кўчириб тугатилган. Жўнгнинг 112а варағида Низомшоҳ Муҳаммад ал-Ҳиравий ва Муҳаммад Амин ҳожа калон каби муфтийларнинг юқорида қайд этилган ривоятлари келтирилган. Бундай ҳолатни бошқа жўнглarda ҳам кузатиш мумкин. Уларда ҳам асл ривоят ҳужжатлардан кўчирмалар китоблар (тўплам)га кўчганини ва фатво мажмуалари таркибидан ўрин олганини кўриш мумкин. Кейинчалик ушбу тўпламлар қозилар ва муфтийлар учун қозилик ишларини юритишда дастуруламал вазифасини бажарган.

Хулоса қилиб шуни айтганда, ривоят ҳужжатлари алоҳида тўплам сифатида ёки муайян фикҳий асар матни таркибига киритиб борилиши бу – маҳаллий фикҳ мактабининг ўзига хос босқичи бўлиб, тўпламлар қозилик ишлари билан шуғулланувчи муфтий, қозилар ва уларнинг ноиблари учун маҳкама ишларини юритишда амалий қўлланма, ҳатто фикҳий манбавий асос вазифасини бажарган. Шунингдек, турли даврларда муфтий ва аъламлар томонидан тузилган ривоятлар аввал қозилик канцелярияси ҳамда шахсий архивлардан ўрин олган бўлса, кейинчалик фатво тўпламига кўчириб борилиши уларнинг ижтимоий аҳамияти ва таъсирини кенгайтирди.

6 Бу котибнинг мазкур жўнгда 1039/1628–1629 йилда тузилган бир ривоят келтирилган [10727: 587a].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Азизон қози Мулла Маҳмуд. Сиздаҳ ганж. ЎзР ФАШИ. Қўлёзмалар фонди. Асосий. Қўлёзма № 2574/IV, в. 357^а-447^б.
2. Казаков Б.А. Документальные памятники Средней Азии. – Ташкент: Узбекистан, 1987.
3. Мажмунат ар-риwayat ва-л-махзорот. ЎзР ФАШИ. Қўлёзмалар Асосий фонди. Қўлёзма № 9767.
4. Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / Под редакцией Прозорова С.М. – Алматы: Қазақ энциклопедияси, 2015.
5. Мутрибий Самарқандий. Тазкират уш-шуаро / Форс тилидан таржима, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи Исмоил Бекжонов. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2013.
6. Мухтасар ал-виқоя ма' жўнг. ЎзР ФАШИ. Қўлёзмалар Асосий фонди. Қўлёзма № 10727.
7. Ҳасанхожа Нисорий. Музақкири аҳбоб (Дўстлар ёдномаси): Тазкира / [Тарж. ҳамда сўз боши ва изоҳлар муаллифи Исмоил Бекжон]. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
8. СБР (Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР (каталог)). Том I. – Ташкент: Издательство АН УзССР, 1952.
9. СБР (Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР (каталог)). Том VIII. Ташкент: Издательство АН УзССР, 1967.
10. СБР (Философия)/ Отв.редактор: Р.М. Баходиров. Том I. – Ташкент: Фан, 2017.
11. Султонов Ў.А. Тошкент вақф мулклари тарихи [тарихий хужжатлар тадқиқи ва талқини (1507–1917)]. – Тошкент: Фан, 2021.
12. Burak, Guy. Şeyhulislâm Feyzullah Efendi, the Ḥanafī Mufti of Jerusalem and the Rise of the Provincial Fatāwā Collections in the Eighteenth Century // Journal of the Economic and Social History of the Orient 64 (2021) 377–403.
13. Messick B., *Shari'a Scripts: A Historical Anthropology*. New York: Columbia University Press, 2018.

PREPARATION OF MANUSCRIPT COPIES: TRANSITION FROM TRADITIONAL METHODS TO MODERN TECHNOLOGIES

ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШ: АНЪАНАВИЙ УСЛУБЛАРДАН ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРГА ЎТИШ

Mirkomilov Erkin & Umarova Muyassar
Миркомиллов Эркин & Умарова Муяссар

It is known that in all periods, the acquisition of copies in order to preserve and prolong the life of unique scientific heritage data was of great importance. Calligraphy and the art of writing have a special place in the transfer of the cultural heritage left by our scholars during the 8th-19th centuries. By the 19th century, due to the development of technology, the use of various equipment was introduced. Of these, the possibilities of using manuscripts by microfilm and photography have expanded. Copies of rare works brought from other places, which are not found in the main fund of the treasury of the institute, are also kept in the photocopies. August 2007, a *Hybrid TECH 401c* scanner was brought to the institute as part of a research project funded by the Gerda Henkel Foundation in Germany to produce full electronic copies of all manuscripts kept at the institute.

The hybrid systems *Dual-Profi+* with the microfilm camera head *PS 2002* is used for filming and fit the same time for scanning from large-format and thick covers in bound and unbound form. It combines two machines in one system, a scanner and a microfilm camera. There are 4 scanners *i2S CopybookSupraScan* imported from France, which have been used continuously for several years.

Маълумки, VIII–XIX асрларда илмий ва адабий манбаларни илмий жамоатчилик ва ўқувчилар оммасига етказишда хаттотлик ва китобат иши алоҳида саънат сифатида муҳим ўрин эгаллаган. Сўнгги йилларда дунё қўлёзма фондлари мазкур даврларда яратилган асарлар қўлёзма нусхаларини сақлаш ва умрини узайтириш мақсадида уларнинг микрофильм, фото ва электрон нусхаларини яратишга катта аҳамият берилмоқда.

XIX асрларга келиб, нусха кўчирадиган ускуналар кашф қилиниши билан қўлёзма ва босма нашрларнинг микрофильм ва фото нусхаларини яратиш имкониятлари юзага келди. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида ҳам қўлёзма ва босма нашрларнинг микрофильм, фото ва электрон нусхалари базасини ташкил қилиш йўлга қўйилган.

Институтнинг қўлёзмалар хазинасида сақланаётган қўлёзмаларнинг умрини узайтириш, уларни келажак авлодга бус-бутун ҳолда етказиб бериш мақсадида қўлёзмалардан микрофильм ва фотонусхалари олинган. Ҳозирда фонdda 8500 яқин микрофильм сақланади. Шулардан институтнинг асосий фонди қўлёзмаларидан 7089 таси олинган. Бундан ташқари, қўлёзмалар фонди тасарруфида фотонусха фонди мавжуд бўлиб, мазкур фонdda 375 та фотонусха сақланади. Шулардан 280 таси инвентарь дафтарга олинган.

Собиқ Шўро ҳукумати даврида институт фондидаги қўлёзма манбаларни қўшни Республикаларга бериб юбориш ҳоллари учраб турган. Мазкур микрофильмлар тадқиқи олдин институт фондида сақланиб, кейинчалик қайд қилинган каби ҳолатлар натижасидан инвентарь дафтардан чиқариб юборилган қўлёзмаларнинг микрофильмлари ҳам борлигини кўрсатди:

1. Юсуф бин Муҳаммад бин Юсуфнинг “Жомий ул-фавойид маъ расо’ил дигар”. Мазкур асар форс тилида бўлиб, инвентар дафтардаги қўлёзма рақами № 434, микрофильм рақами №20. Ҳажми – 201 кадр. Бу қўлёзма Фанлар Академияси қарори билан 11.04.1953 йилда АКТ билан инвентар дафтардан чиқарилган.

2. Иброҳим Ҳаққий. “Маърифатнома” асаридир. Мазкур асар усмоний турк тилида ёзилган бўлиб, инвентар дафтардаги қўлёзма рақами № 11670, микрофильм рақами эса №207. Бу китобнинг эгаси АКТ бўйича қайтариб олганлиги сабабли инвентар дафтардан чиқарилган.

Ундан ташқари, фондида хорижий давлатлар қўлёзма фондларидан олинган микрофильм ҳамда фотокопиялар ҳам мавжуд. Уларнинг кўпи институт ходимлари томонидан топширилиши натижасида жамланган. Бу каби микрофильмлар 612 та ва фотокопиялар эса 300 тани ташкил этади. Хорижий фондлардан олинган микрофильмлар ичида институтда учрамайдиган ноёб асарларнинг нусхалари ҳам бор:

1. Хисрав Деҳлавийнинг “Ҳамса” асаридир. Бу асар форс тилида ёзилган. Микрофильм инвентар рақами № 167 (Тожикистон қўлёзмаси, № 76). Мазкур микрофильм Тожикистон Республикаси кутубхонасидан олинган. Бу микрофильм катта ҳажми ташкил этади.

2. Ибн Тархоннинг “Китоб ул-аҳком” асаридир. Бу китоб табобатга оид бўлиб, араб тилида ёзилган. Унинг микрофильм инвентар рақами № 207 (қўлёзма рақами № 354). Мазкур микрофильм ал-Аҳмадия кутубхонасидан олинган. Ҳажми 163 кадрни ташкил қилади.

3. Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” асари бўлиб, у Темур ва темурийлар салтанатини чуқурроқ ёритиб берган. Бу асар форс тилида ёзилгандир. Мазкур асарнинг босма китобдан олинган микрофильми бўлиб, у 1956 йили Эронда босилган. Ҳажми 181 кадрни ташкил қилади.

4. Алишер Навоийнинг форс тилида ёзилган “Девони Фоний” қўлёзмасининг фотокопияси. Мазкур асар Техронда 1342 ҳижрий йили босилган. Ҳажми 33 varaқ. Фотокопия инвентар рақами № 144.

5. Абу Райҳон Бериунининг “Китоби осори боқия” асарининг тўлиқ матни бўлиб, араб тилида ёзилган. Ҳажми 390 varaқ. Мазкур фондда 141 рақами остида сақланади. Санкт-Петербург нусхаси.

6. Абдулҳай Ҳабибийнинг “Зайн ул-ахбор”. Форс тилида ёзилган бўлиб, Эронда 1347 ҳижрий йилда нашр бўлган. Мазкур фондда № 196 рақами остида сақланади. Ҳажми 351 varaқни ташкил қилади.

Яна шу каби қўлёзмалар қаторига дунё астрономия фани ривожига улкан ҳисса қўшган ҳамюртимиз Аҳмад Фарғонийнинг асарлари қўлёзмалари микрофильмларни киритиш мумкин:

1. Китоб фи усул илм ул-нужум (Дамашқ қўлёзмаси, № 93). Ҳажми – 79 кадр.

2. Китоб ул-устрлоб (Дамашқ қўлёзмаси № 400). Ҳажми – 11 кадр.

3. Китоб ул-фусул (Дамашқ қўлёзмаси № 64). Ҳажми – 42 кадр.

4. Ал-аё ала маҳд санъат ул-устрлоб (Дамашқ қўлёзмаси, № 24). Ҳажми – 48 кадр.

Мазкур асарнинг ҳаммаси араб тилида ёзилган бўлиб, Дамашқдан олинган. Улар микрофильмлар фондида № 537 рақами остида сақланмоқда.

Шунингдек, мазкур фондда Гиёсиддин Жамшид Кошийнинг, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Улугбек, Али Қушчи ҳамда бошқа олимларнинг қаламига мансуб бир неча асарлари ва фаннинг турли соҳалари тарихга, табобатга, тасаввуфга, адабиётга оид ноёб микрофильмлар сақланади.

Фондда тарихий ҳужжатлар микрофильмлари ҳам мавжуд. Улар турли Санкт-Петербург Марказий Давлат Тарихий архивидан, Салтыков-Щедрин номидаги Давлат кутубхонаси архивидан, Ўзбекистон Марказий Давлат архивидан ва Марказий Давлат Ҳарбий-тарихий архивидан олинган бўлиб, жами 300 та.

Тарихий ҳужжатлар қаторида Хива хонлиги даврида девонда олиб борилган ишлар, Чор Россиясининг Туркистон ўлкасини босиб олгандан сўнг, бу ўлкада олиб борган сиёсати ҳақида маълумот берувчи маълумотлар ҳам сақланади. Улари сирасига “Фарғона вилоятига қарашли Андижон, Қўқон, Марғилон ва Наманган уездлари ерларида дала ҳовли бериш бўйича ҳисоботлар устидан ген. К.К. Пален ўтказган ревизия (1893-1901 йиллар)”, “Закаспий вилоятининг мусулмон мактаб ва мадрасаларидаги ўқувчи ва ўқитувчиларнинг сони ҳақида статистика маълумот (1890-1905 йиллар)”, “Россия императорига Дмитрий Алексеевичнинг хати”, “Россия ва Ўрта Осиёнинг ҳарбий ва дипломатик алоқалари” ва бошқаларни киритиш мумкин.

Институт янги бинога кўчиб ўтгандан кейин, институтда ишлаган собиқ ходимларнинг шахсий фондларидаги микрофильмларнинг топширилиши натижасида микрофильм ва фотонусхаларнинг сони яна ортди. Афсуски, уларнинг баъзилари ноқулай шароитда сақлангани боис, зарарланган. Ушбу манбаларнинг муаллифи ва номи мутахассислар томонидан аниқланиб, инвентарь дафтarga киритилди ва махсус қутиларга жойлаб, маълум температурада сақлаш хонасига қўйилди.

Микрофильмларнинг муҳим хусусияти, юз ва ундан ортиқ йил сақланиш имкониятига эгалигидир. Улар табиий офатларга бардошлиги билан ажралиб туради. Масалан, ёнғин, сув тошиши ва бошқа офатларга чидамлилиги билан қадрлидир.

Қўлёзмаларнинг умрини узаштириш ва улардан фойдаланувчилар аудиториясини кенгайтириш мақсадида микрофильм ва фотонусхалар кўпроқ фойдаланиш лозим. Бунинг учун махсус ўқув аппаратлари, алоҳида хона ва энг асосийси барча замонавий, замон талабига жавоб бера оладиган асбоб-ускуналар билан жиҳозланган махсус микрофильм хонаси керак бўлади.

Фотонусхалар олдин “Папка для бумаг” жилдлари ёки тўрт томонидан боғланган чанг ҳолда турарди. Янги бинога кўчгандан сўнг улар махсус қутиларга жойланиб, қайд дафтарига киритилиб, муайян ҳарорат остида сақлаш хонасига жойлаштирилди.

Ўтган асрнинг 50-60 йилларида фотонусхаларни китоб ҳолига келтиришга эътибор қаратилган. Бу каби фотонусхалар ўқувчиларга фойдаланиш учун берилган. Афсуски, ушбу фотонусхаларнинг аксари ҳавас қилгулик аҳволда эмас. Уларни таъмирлаб, китоб ҳолатига келтириш учун фотонусхаларни таъмирлашда ишлатиладиган асбоб-ускуна ва малакали мутахассислар зарур. Микрофильм ва фотокопиядан ташқари фондида 33 та лазер диск ҳам мавжуд бўлиб, улар фаннинг турли соҳаларига оид қўлёзмалардан олинган.

Қўлёзмалардан фойдаланиш имконини кенгайтириш мақсадида факсимиле нашрларнинг ҳам аҳамияни катта. Бунинг учун хориж фондлари билан яқин илмий алоқалар йўлга қўйилган. Чунончи, ҳозирги кунда Туркиянинг Анкара университети (Ankara Hacı Bayram Veli University) билан ҳамкорликда “Мажмуаи шуаро Ферузшоҳий”нинг № 1152 рақамли қўлёзма нусхаси ҳамкорликда нашр қилиш учун электрон нусхаси тақдим этилди.

Шунингдек, айрбошлаш мақсадида, Эрон Ислом Республикасидаги Остон-и Қудси Разавий кутубхонаси хазинасида № 4783 инвентарь рақами остида сақланиётган Алишер Навоий девони нусхаси ЎЗР ФА ШИГА етказиб берилди. Қўлёзма асарлар нусхаларини ўзаро алмашиш тўғрисида илгари амалга оширилган музокаралар ва эришилган келишувлардан келиб чиққан ҳолда, ЎЗР ФА ШИ асосий фонд қўлёзмалар хазинасида “Табақоти Маҳмудшоҳий” № 1523 инвентарь рақами остида сақланаётган қўлёзма асарнинг электрон нусхаси Эрон элчихонасига тақдим қилиш учун тайёрланди.

ЎЗР ФА ШИДа ҳам сканерлаш орқали бир-неча қўлёзмаларнинг электрон варианти тайёрланиб, факсимиле нусхалари нашр қилинди. Масалан: Саййид Муҳаммад Носир ибн Музаффарнинг “Таҳқиқоти арки Бухоро” асари “Tafakkur” нашриёти [6], Нажм ад-дин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафийнинг “Матлаъ ан-нуҷум ва мажмаъ ал-улум” асари “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси [5], Ҳусайн Воиз Кошфийнинг “Ахлоқи муҳсиний” асари “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” нашриёти [7], “Тарихи Азийи” асари “Rustam Print” нашриёти [2] ва яна бир қанча асарлар нашриётлар томонидан нашрга тайёрланди ва бу ишлар давом ҳам этмоқда.

Компьютер техникалари ривожланиши туфайли қўлёзмалардан нусхалар олиш учун сканер ускуналари ҳам ишлатила бошлади. 2007 йили август ойида институтда сақланаётган барча қўлёзмаларнинг тўлиқ электрон нусхаларини тайёрлаш учун Германиянинг Герда Ҳенкел Жамғармаси ёрдамида амалга оширилган илмий лойиҳа доирасида институтга Hybrid Tech 401с сканер ускунаси ҳам келтирилди. Ускунада иккита яъни, микрофильмлаш ва сканерлаш ишларини амалга ошириш мумкин.

У гибрид тизимли бўлиб, Dual-ProfiPS 2002 микрофильмга мўлжалланган камера орқали суратга олиш ва бир вақтнинг ўзида катта форматли ва қаттиқ муқовали тикилган ва тикилмаган шаклдаги китобларни сканерлаш учун ишлатилади. У иккита машинани бир тизимда бирлаштиради, сканер ва микрофилм камераси суратга олиш 35 mm ёки 16 mm перфоратсияланмаган плёнка учун қаттиқ пасайиш нисбати ёки 10,5х-30х дан доимий равишда созланиш омиллар билан амалга оширилади. Замонавий сканерлаш технологияси ёрдамида иккита CCD-камера ва 100 dpi дан 400 dpi гача бўлган А1 ўлчамли рангли ва оқ қора кўринишда таъсирга олинади (11-иллюстрацияга қаранг).

Мазкур илмий лойиҳа доирасида Асосий жамғармада сақланаётган қўлёзмаларнинг электрон тасвирини олиш ишлари йўлга қўйилди. Иш дастлаб нодир ва камёб қўлёзмалар тасвирини олишдан бошланди [5.12-15]. Шунингдек, Германиянинг Герда Ҳенкел Жамғармаси орқали институт асосий жамғармасида сақланаётган барча қўлёзмаларнинг тўлиқ электрон каталогини тузиш илмий лойиҳа асосида иш олиб борилган. Шу электрон каталог программасида тавсиф этилаётган ҳар бир асар нусхасининг матнидан муайян парчалар (1) Муқова, 2) Асар боши, 3) Амма баъдан кейинги қисм, 4) асар охири, ва 5) колофон ларнинг араб алифбосида терилган вариантлари келтирилиши ҳам кўзда тутилган. Бу

парчаларни ўз ичига олган қўлёзма варақлари ҳам сканер қилиниб, программадаги асар тавсифи билан илова қилиш учун сканер ускунаси орқали электрон копиялар тайёрланди.

ЎзР ФА ШИнинг янги биноси Омон Султонлиги давлати техник гранти асосида 2017 йили қуриб битказилди ҳамда чет элдан олиб келинган техника ускуналари билан жиҳозланди. Институт фондида жуда кўплаб ноёб қўлёзмалар, тарихий ҳужжатлар ва тошбосма асарлар мавжуд бўлиб, ушбу қўлёзмаларни рақамлаштириш, нашр этиш лойиҳалари, тадқиқотчиларнинг буюртмаларини тайёрлаш ва жуда кўплаб ишларни бажаришда ушбу ускуналардан фойдаланилади [6]. Улар ҳақида қисқача маълумот берадиган бўлсак, улар қуйидагича:

Франциядан олиб келинган i2S Copibok SupraScan русумли 4 дона сканерлар мавжуд бўлиб, улардан бир неча йиллар мобайнида узлуксиз фойдаланиб келинмоқда. QUARTZ A0 HDYooLib дастури сканери жуда мураккаб бўлган дастурий таъминотга эга. Сканер 51,2 x 35,7 дюймгача бўлган тасвирни олади (12-иллюстрацияга қаранг).

QUARTZ-A1 сканери A1 ўлчамдаги, 24,3 x 43 дюймгача бўлган тасвирни рақамлаштира олади. Сканерга сканерлаш жараёнида қулайлик яратиш, китобга зарар етмаслигини ҳимояловчи тиргагичлар қўшимча равишда жиҳозланган. Қурилма 600 dpi кўрсаткичда, ҳар бир тасвирни 23,8 сек/тезликда олиш имкониятига эга (HD модел), 13-иллюстрация (QUARTZ-A1).

Copibook V сканерининг Copibook V-A1 (2 x A2 кўриш ҳажми) ва Copibook V-A2 (2 x A3) форматларга мўлжалланган моделлар 120о қияликда тасвирга олиш мўлжалланган. Ноёб қўлёзмаларни зарарсиз рақамли тасвирларини яратишда халқаро миқёсда эътироф этилган сканер намуналаридан бири айнан ушбу модел ҳисобланади. Унинг A3 ва A5-A4 форматдаги манбаларни рақамлаштиришга мўлжалланган. 14-иллюстрация [Copibook V-A2 (2xA3)].

Сканерларнинг ҳар бири тайёрланган материалларни “tif” форматида сақлашдан иборат. Форматнинг ҳажми катта бўлганлиги сабабли ускуна учун ажратилган серверларда жой танқислиги кузатила бошлади. Шунингдек, битта қўлёзма манбанинг рақамлаштирилган нусхасини олишга буюртма берган тадқиқотчиға 20-30 Гбайтлик материални олиб кетиш ва ундан фойдаланиш бирмунча ноқулайликларни келтириб чиқариши аниқланди. Мазкур йўналишда халқаро тажриба ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси тарафидан тасдиқланган давлат меъёрларини ўрганишимиз натижасида қуйидаги меъёрлар белгиланганлигини гувоҳи бўлдик. Албатта, ушбу меъёрлар ноёб қўлёзма манбалар учун эмас, балки ахборот-кутубхона фондларини рақамлаштириш учун мўлжалланган.

Лекин материалларни сақлаш ва улардан фойдаланиш бўйича мазкур меъёрларни ноёб қўлёзмаларга ҳам жорий қилиш мақсадга мувофиқ ва тайёрланган материалларни тизимлаштиришда ҳам бирмунча қулайликларни келтиради. Маҳаллий талабларга кўра юқори материаллар “tif” форматида рақамлаштирилади ва “pdf” форматида сақланади. Мазкур формат, материални бирлаштириб ягона файлда бўлишини таъминлайди, қисмларини зарарланиш ва йўқолишдан ҳимоялайди. Биз халқаро тажрибани қўшган ҳолда “PDF/A” форматида сақлаш жорий қилинди, тайёрланган материал нафақат маҳаллий хорижий ҳар қандай дастурлар орқали фойдаланиш имконияти яратилади. Ҳажмининг “tif” форматиға қараганда сезиларли даражада кичиклиги, лекин тасвирнинг кўриниши бўйича фарқ сезилмаслик каби жиҳатларига кўра

тадқиқотчиларимиз учун кўчириб олиш ва фойдаланишда мавжуд муаммоларни бартараф этишга хизмат қилади.

Қўлёзма фондининг рақамлаштириш ишларини жадаллаштириш қўшимча ишчи кучини жалб этиш орқали қисқа муддатларда катта ҳажмдаги натижага эришиш бўйича қўшимча лойиҳаларни жалб этишга эҳтиёж туғилди.

Шу мақсадда икки йиллик яъни, январь 2020 йил – декабрь 2021 йил мобайнида “ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди манбаларини рақамлаштириш ва илмий нашр қилиш” мавзусидаги лойиҳа бўйича қўлёзмаларни қўшимча рақамлаштириш ишлари амалга оширилди.

Ушбу лойиҳа доирасида фондининг ҳимоя коллекцияси ва электрон кутубхонасини яратиш учун зарур бўлган қўлёзмаларнинг рақамлаштирилган нусхалари тайёрланади.

Сканерлаш ва микрофильмлаштириш бўлимида қўлёзма фондидаги асосий қўлёзмалар коллекциясини рақамлаштириш ва уларнинг электрон базасини шакллантириш ишлари режалаштирилган. Натижада шакллантирилган электрон база ноёб манбаларни табиий зарарланишнинг олди олинади ҳамда умрини узайтириш ва шу каби омиларга имкон бўлади. Бундан ташқари қўлланмаган сабабларни ҳам ҳисобга олган ҳолда қўлёзмаларнинг умрини узайтириш учун кўпроқ электрон нусхалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Тадқиқотчилар қўлёзмаларнинг электрон базасидан ўқув заллари орқали фойдаланишлариغا имкониятлар яратади. Қўшимча дастурий таъминот орқали уларни интернет орқали фойланиш тизимини ҳам жорий этиш мумкин.

Тадқиқотчилар мақолалар тайёрлашда ҳар хил кўргазмали тасвирлар тайёрлаши мумкин.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, қўлёзмаларни сканерлаш ва рақамлаштириш натижасида қуйидагиларга эришилади:

1. Тадқиқотчиларга илмий ишларини олиб боришда қулайликлар яратилади.
2. Қўлёзмаларга ташқи омилардан ҳар хил зарарлар етиши олди олинади. Қўлёзмаларни сақлаш ва умрини узайтиришга омил бўла олади.
3. Сканерланган ва рақамланган қўлёзмаларни PDF форматга ўтказиш йўллари ишлаб чиқилади.
4. Хорижий илмий даргоҳлар билан қўлёзмаларнинг электрон нусхалари орқали илмий манбаларни айирбошлаш ишларини амалга ошириш мумкин.
5. Қўлёзмаларнинг факсимиле нусхаларини тайёрлашда ёки мақола ва нашр ишларида намуналар (иллюстрация) беришда қулайликлар пайдо бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Жадаев А. Г. Сканирование и распознавание текстов. Самоучитель по работе с ABBYY FineReader 10 (+ CD-ROM) / А.Г. Жадаев. - Москва: ДМК Пресс, 2010. - 248 с.
2. Мулла Азиз Маргиноний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчи, кириш ва кўрсаткичларни тузувчи Ирода Қаюмова. Тошкент: “Rustam Print”, 2016.
3. Муҳаммад-Шариф Садр Зиё. Тазкирату-л-хаттотин. ЎзР ФА ШИ асосий фонд қўлёзмаси №1304.
4. Муродов А. Ўрта осий хаттотлик санъати тарихидан. Тошкент: “Фан”, 1971.
5. Нажм ад-дин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафийнинг “Матлаъ ан-нужум ва мажмаъ ал-улуум” / Нашрга тайёрлаш, кириш ва кўрсаткичлар С. Муҳаммадаминовники. Тошкент: “Тошкент ислоҳ университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2015.

6. Саййид Муҳаммад Носир ибн Музаффар. Таҳқиқоти арки Бухоро / Форс тилидан таржима, сўзбоши, изоҳлар ва кўрсаткичлар Ғ. Каримов ва С. Ғулом (факсимиле билан). Тошкент: Tafakkur, 2009.
7. Шарқ қўлёзмалар хазинаси. ЮНЕСКОнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси. ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик инситути. Мега Басым, Туркия нашриёти. Тошкент, 2012.
8. Хусайн Воиз Кошифий. Ахлоқи Мухсиний / Таржимонлар Маҳмуд Ҳасаний ва Асадали Ҳакимжанов (факсимилеси билан). Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2010.
9. <http://www.i2s-digibook.com>
10. www.proserv-special.de

PRACTICE OF PROCUREMENT OF RARE SOURCES FROM
CITIZENS: BASIS, STAGE AND PROBLEMS

АҲОЛИ ҚЎЛИДА САҚЛАНАЁТГАН НОЁБ МАНБАЛАРНИ
СОТИБ ОЛИШ АМАЛИЁТИ: АСОС, БОСҚИЧ ВА
МУАММОЛАР

Islamov Sharifjon & Sharipov Bekzodjon
Исламов Шарифжон & Шарипов Бекзоджон

The presentation analyses the existing practice of purchasing rare manuscripts, lithographs and historical documents from the Uzbek Civil society by governmental organizations.

Аҳоли қўлида сақланаётган ноёб қўлёзма, тошбосма асарлар ва тарихий ҳужжатларни сотиб олиш амалиёти ёки Шарифжон Маҳдум Садри Зиё каби йирик коллекционерларнинг фаолияти таҳлили қадимдан йирик шаҳарларда китоб савдоси расталари, китоб савдоси билан шуғуллануви шахсларнинг бўлганлигини далиллайди.

Ватанимизда ўтган юзйилликда ҳам қўлёзма манбаларни коллекция шаклида жамлаш тажрибаси бўлган. Аҳоли қўлида сақланаётган ноёб манбаларни бир жойга йиғиш, Ҳамид Сулаймон номидаги йирик қўлёзма ва тошбосма асарлар коллекцияси, айнан ўтган асарда Шароф Рашидов ва Ҳамид Сулаймонов каби фидойи ва зиёлилар раҳбарлигида вужудга келган.

Мустақилликдан кейин ушбу жараёнда турғунлик ҳолати кузатилган бўлса-да, 2017 йилдан бошлаб сезиларли даражадаги жонланишни кузатамиз. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2017 йил 24 майдаги, ПҚ-2995-сонли қарори шахсий коллекцияларни сотиб олиш тизимидани бирмунча муаммоларни ҳал этишга хизмат қилди. Қарор асосида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондини аҳолида сақланаётган ноёб қўлёзма, тошбосма китоблар ва тарихий ҳужжатлар ҳисобига бойитиш бўйича экспертлар гуруҳи, ҳамда Аҳолида сақланаётган қўлёзма, тошбосма китоблар ҳамда тарихий ҳужжатларни баҳолаш ва сотиб олиш бўйича комиссия фаолияти йўлга қўйилди. 2017-2022 йиллар давомида фонд таркибига 540 та ноёб манбалар қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 16 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази фаолиятини тартибга солувчи айрим норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тартибга солиш тўғрисида”ги 756-сон қарори ижросини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказида музей экспозициялари ва кутубхонаси фондини шакллантириш, аҳолидан харид қилинадиган қўлёзма, тошбосма, босма асарлар, тарихий ҳужжатлар, экспонатларни таҳлил қилиш, саралаш, уларнинг ноёблигини аниқлаш ва баҳолаш бўйича Экспертлик комиссияси фаолияти йўлга қўйилди. Марказ фондини бойитиш бўйича амалий

чора-тадбирлар йўлга қўйилди ҳамда ноёб манбаларни сотиб олиш ишлари бошланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида» 2017 йил 27 мартдаги ПҚ-2855-сон қарори асосида, Жисмоний ва юридик шахслардан уларда сақланаётган қадимий, ноёб қўлёзма ва тошбосма асарларни харид қилиш мақсадида Марказда юридик шахс мақомига эга бўлмаган махсус жамғарма ташкил этилди. Жамғарма маблағлари ҳисобига марказ ноёб фонди доимий тарзда бойитиб бориламоқда.

Юқорида келтирилган ташкилотлар фаолияти, бевосита Президент қарорлари асосида фаолияти йўлга қўйилган комиссиялар асосида амалга ошириламоқда. Бундан ташқари, комиссияларнинг қўшимча фаолияти натижасида бошқа давлат ташкилотларига сотиб олиш режалаштирилган ноёб манбаларни ўрганиш ва қийматларини белгилаш амалиёти ҳам йўлга қўйилган. Бу эса паралел равишда бошқа коллекцияларнинг бойишига хизмат қилади. Андижон шаҳридаги Бобур номидаги марказий кутубхона фаолияти шулар жумласидандир.

Шахсий коллекциялардаги ноёб манбаларни давлат ташкилотларига қабул қилиш жараёнлари уларнинг босқичи, муддати ва қиймат жиҳатидан бироз фарқли бўлсада, умумий жараён бир хилдир. Жумладан, шахсий коллекциядаги манба комиссияга қўриб чиқиш, ноёблигини аниқлаш ва қийматларини белгилаш учун тақдим этилади. Экспертлар томонидан унинг дастлабги тавсиф маълумотлари аниқланади. Шу асосда, экспертлар гуруҳи қарорига кўра ноёб деб топилган манбалар қийматларини белгилаш ва сотиб олиш учун баҳолаш комиссиясига тавсия қилинади. Баҳолаш комиссия манба эгасининг розилиги, у томонидан таклиф этилган нарх ва тасдиқланган мезонга мувофиқ равишда муқобил қийматни белгилайди. Томонларнинг розилигига кўра ўзаро шартнома имзоланади, манба ташкилотга қабул қилинади ва шартномада кўрсатилган маблағ китоб эгаси ҳисобига ўтказилади. Жараёни ташкил этишда қуйидаги муаммолар ҳам кузатилади:

1) Китоб эгалари томонидан сотиш учун таклиф этилган қийматлар катта мулкка эга бўлиш мақсадлари билан боғлиқлиги, яъни ноёб манба эгалари тасарруфидаги манбаларни сотиш эвазига юқори қийматдаги кўчмас мулкка эга бўлишни мақсад қилиш ҳолатлари ҳам учрайди. Бир томондан бу табиий жараён ва мулк эгасининг ҳуқуқи ҳам ҳисобланади. Бироқ, ноёб манбанинг асл қийматининг маҳаллий ва жаҳон миқёсидаги қийматига қиёсан талаб этиган қийматлар орасида катта тафовут кўзга ташланади. Аксарият китоб эгалари бунини тушунсада, баъзи фуқаролар ўзларининг шахсий режаларини амалга ошириш мақсадида турли эътирозларни билдириш, турли ташкилотларга шикоят мурожаатларини қилиш орқали ноёб бўлмаган манбаларни ёки юқори қиймат талаб қилган қийматларида маблағ ундиришга уриниш ҳолатлари ҳам кузатилади. Бу каби муаммолар вақт ўтиши билан ҳал этилсада, лекин аҳоли қўлидаги китобларни сотиб олиш жараёнида кузатиладиган муаммоли ҳолатлардан бири сифатида сақланиб қолмоқда.

2) Аҳоли қўлидаги китобларни сотиб олиш жараёни уч томонлама тузилган шартнома асосида амалга оширилади, бу жараёнда қабул қилувчи ташкилот, фуқаро ва маблағни ўтказувчи жамғарма иштирок этади. Бироқ, давлат ташкилотларини фақат банклар орқали пул операциясини амалга оширганлиги боис, жараёнда учинчи томон ҳам бевосита иштирок этади. Аммо, маблағларни

ўтказиш шартларига кўра китоб қиймати учун ажратилган нақдсиз маблағ фуқаронинг ҳисоб рақамига келиб тушгунига қадар бўлган жараёнда банк манфаатдор эмас. Бироқ, банкларнинг ички низомига кўра ҳар қандай пул операцияларидан 1-7%га қадар ундириш борасида йўриқнома тасдиқланган. Яъни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2995-сонли Қарорига асосан Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан тасдиқланган Низомдаги молиялаштириш тизими ва банкларнинг ички йўриқномалари ўртасида манфаатлар тўқнашуви кузатилади. Баъзи банклар ҳукумат қарорлари устуворлигини таъминлашга розилик берса, баъзи банклар ўз манфаатини устун қўяди. Шу каби ҳолатларда фуқаро бошқа банкдан қайта ҳисоб рақам очтиришга мажбур бўлади. Яъни, банкларнинг шахсий манфаатини устун қўйган ҳолатларда фуқаролар бошқа банклардан қайта ҳисоб рақам очтиришга мажбур бўладилар ва бу эса ўз навбатида тузилган уч томонлама шартномаларни ҳам янгилашни талаб этади. Ўтган даврда, деярли ҳар йили бу каби муаммолар билан масъул ходимлар тўқнаш келадилар ва фуқароларнинг маблағларини ундириш жараёнида яқиндан кўмаклашиб қиладилар.

3) Сохта манбалар. Ноёб манбаларнинг юқори қийматларда сотиб олинishi шу каби манбаларни савдосини жонланишига сабаб бўлди. Шу билан бирга, сунъий усуллар орқали қадимийлаштирилган нусхаларнинг кўпайишига ҳам сабаб бўлмоқда. Биз уларни "сохта ёки тюнинг нусхалар" деб, шартли номлаймиз. Пергамент, қоғоз ва бошқа асосдаги китоблар, тарихий ҳужжатлар, анжомлар шулар жумласидандир. Ҳозирга қадар қиёсий ўрганишларга кўра аҳоли томонидан топширилган қадимий манбаларнинг 6-7% сохта нусхалар ҳисобига тўғри келади. Мазкур нусхалар экспертларнинг назарий-амалий тажрибаси, манба асоси, ишлатилган материал, қўлланилган техника, хат тури, сиёҳи, нақш ва ранглар каби жиҳатларини атрофича ўрганиш орқали хулоса берилади. Сохта нусхаларнинг вариантлари ва турлари борган сари мураккаблашиб, асл нусхага яқин шаклда ишлаш тажрибаси ҳам мутахассисларда ошиб бормоқда. Бизнинг фикримизча, бу каби нусхаларнинг бизга келган илк намуналарида хатоликлар мутахассислар томонидан унинг сохталигини исботлаш мақсадида китоб эгасига маълум қилинди. Кейинги вақтларда сохталаштирувчилар томонидан мазкур камчиликларни бартараф этиш ҳолатлари кузатилади. Шу боис, экспертлар сохта нусхадаги камчиликларни маълум қилмаган ҳолда сохта нусха эканлиги қисқа хулоса бериш билан китоб эгасига маълум қилишга қарор қилинди. Улардан баъзи намуналарни мисол тарзида келтиришимиз мумкин, лекин улардаги сохталик аломатларига тўхталмаймиз. Юқорида айтганимиздек, ушбу маълумотларни махфий сақланиши мақсадга мувофиқ деб топилади.

4) Консервация масалаларининг ҳал этилмаганлиги [3]. Аҳолидан сотиб олинган манбалардан тадқиқотчиларни дарҳол фойдаланишига имконят йўқ. Сабаби манба аҳоли қўлида бўлган вақтда турли хил жойларда сақланганлиги сабабли уларда зарарли чанг ва бактерия мавжуд бўлади. Қўлёзмалар устида консервация йўналишидаги зарурий амалиётларни ўтказиш талаб этилади. Жумладан, кимёвий-биологик текширувларни ўтказиш, тегишли чораларни кўриш талаб этилади. Мазкур ҳолатларда уларни дезинфекция қилиш учун махсус қурилмаларда музлатиш ёки газ шкафларида димлаш анъанавий усулларида ҳисобланади. Ундан сўнг, қуруқ тозалаш ишларини амалга ошириш мақсадга мувофиқ. Мазкур амалиётларни бажармаслик зарарланган манбадаги зарарловчи омилларни фонд таркибидаги бошқа манбаларга ўтишига олиб келади.

Республика фондларининг аксариятида мазкур амалиётларни бажарувчи кимёгар ва биолог мутахассислари мавжуд эмас. Бу эса ўз ўрнида юқорида муаммоли ҳолатларни келтириб чиқаради.

Манбаларнинг турли зарарли микроблардан тозаланмасдан фойдаланишга берилиши эса ўз ўрнида тадқиқотчилар саломатлигига салбий таъсир этиши мумкин.

Жорий йилнинг 10 феврал санасида Президентимизнинг “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш ва тадқиқ этиш тизимини такомиллаштиришга доир қўшимча чора тадбирлар тўғрисида” ги қарори имзоланиши манбаларни консервация ва реставрация қилиш ишларида ҳам кенг йўл очди. Лаборатория фаолиятига ёзма манбалар консервацияси ва реставрацияси йўналишида етарли даражадаги билим ва иш тажрибасига эга бўлган малакали мутахассислар Марказ томонидан Жамғарма ҳисобидан фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар асосида жалб қилинадиган бўлди. 2022/2023 ўқув йилидан бошлаб Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтида “Қадимий ёзма манбалар консервацияси ва реставрацияси” таълим йўналишида кадрлар тайёрлашни йўлга қўйиладиган бўлди.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, аҳоли қўлидаги манбаларни сотиб олиш жараёнини шиддат билан ривожланиб бораётган замонга мос равишда ташкил этиш бутунги кун талабларидан биридир. Шундай экан, кечаги кун талабларини ўзгартириш, фуқароларга қонун доирасидан эркинлик яратиш ва тасарруфидаги ноёб манбаларни давлат фондларига қабул қилиш илм-фаннинг тарих, адабиёт ва бошқа йўналишларининг ривожланишини таъминловчи асосий омиллардан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Аҳолида сақланаётган қўлёзма, тошбосма ва китоблар ҳамда тарихий ҳужжатларни баҳолаш ва сотиб олиш бўйича комиссия тўғрисида” 2018 йил 27 ноябрдаги Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Президиумининг ПМҚ- 37 сонли қарори
2. “Архив иши ва иш юритиш соҳасига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида” 2020 йил 10 ноябрдаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 706-сонли қарори
3. Тарихий ҳужжатларнинг консервация ва реставрацияси: назария ва амалиёт. – Тошкент,: Наврўз. 2017.
4. Ўзбекистондаги қўлёзма фондлари муҳофаза қилиш, каталоглаштириш, ва мутахассислар малакасини ошириш 2019 йил июнь Самарқандда бўлиб ўтган халқаро анжуман мақолалари тўплами. Истанбул-2020
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сонли қарори
6. “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш ва тадқиқ этиш тизимини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2022 йил 10 февральдаги ПҚ-126 сонли қарори
7. “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги Ислон Цивилизацияси маркази фаолиятини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2021 йил 16 июльдаги ПҚ-5186 сонли қарори

RESTORATION PROCESS OF A RARE MANUSCRIPT: THEORY
AND PRACTICE

НОДИР ҚЎЛЁЗМА АСАРНИНГ РЕСТАВРАЦИЯ ЖАРАЁНИ:
НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ

Khodjaeva Bashorat Zafarjanovna
Ходжаева Башорат Зафаржоновна

This article explains the stages of the scientific and practical restoration of a historical and very beautifully designed manuscript written in the 18th century, restored by the specialists from Al-Biruni Institute of Oriental Studies.

Хар қандай қўлёзма ёки нашрий асар институт фондига келиб тушгандан кейин, таъмирлаш ишига киришишдан олдан аввал, манбанинг муаллифи, номи, ёзилган даври, котиби, кўчирилган жойи, китобат хусусияти, сақланиш ҳолати, таъмирланганлик ёки таъмирга муҳтожлик даражаси синчковлик билан мутахассислар томонидан ўрганилиб, махсус дафтарга қайд этиб борилади. Ўз навбатида ўша манбани таъмирлашга қайси услубларга мурожаат қилиш масаласи ҳал қилинади. Қуйида ана шундай таъмирлаш жараёнларидан бири хусусида маълумот берамиз: Таъмирлаш учун берилган Қуръони Карим ҳам бошқа манбалар сингари мутахассис назоратидан ўтказилди. Манбада унинг кўчирилган даври ва хаттот исми кўрсатилмаган. Бироқ, ишлатилган қоғоз, сиёҳ, муқоваси учун ишлатилган материал, безак ва услубдан келиб чиққан ҳолда тахминан XVIII асрга тегишли, деб айта оламиз. Муқованинг ҳар икки томони турунж нақши [4: 216] билан безатилган. Икки кичик турунж ичига саҳҳофнинг исми – Мир Носир Хўжа қайд этилган (عمل مير ناصر خواجه صحاف).

Қўлёзма қоғозларининг таркиби Olympus LED Light Guide for the Tough TG-1/2/3/4/5/6 камерасида текширилганда қўлда олинган қўқон қоғози эканлиги аниқланди. Манба ичидаги муҳрнинг далолат беришича бу қўлёзма аввал Бухоро Халқ Маориф Назорати Марказий Қироатхонасида (بخارا خلق معارف نظارتينک مرکزی) 2523 инвентарь рақами остида сақланган. Ҳозирда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшуносик институтининг Нодир қўлёзмалар фондида № 8999 инвентарь рақам остида сақланмоқда.

Қўлёзма манбанинг умумий ҳажми 409 варақ (15 x 25 см) бўлиб, бош ва сўнгги саҳифалари қўш зарварақ [4: 36] қилиб ишланган. Қуръон “насх” хатида кўчирилган. Ҳар бир саҳифаси 13 сатрдан иборат. Унинг ҳар бир сатри жуда нафис қилиб ишланган заржадвал [4: 18] ичига олинган.

Инв. № 8999 рақами остида сақланаётган Қуръони Каримнинг ҳолати жуда ҳам оғир эди. Матн қоғознинг ўртасига ёзилиб, четлари бўш қолдирилган, манбага бадиий безак бериш мақсадида чизилган заржадвал чизиқлари ўрни қирқилиб, ёзув қисми варақдан ажралиб қолган эди. Шу билан бирга, унинг варақлари бир-бирига мустаҳкам ёпишиб, яъни цементланиб (сцементированный) [2: 2] кетган эди. Айрим саҳифалари орасида узилиб тушган матн фрагментлари тартибсиз, эзилиб, букланиб ётарди [15-иллюстрация. Жадвалларнинг қирқилиб кетгани ва матн фрагментлари узилиб тушгани, 336^б варақ (реставрациядан олдинги ҳолати)].

Бу қўлёзма асар жами 409 varaқни ташкил этиб, унинг 266-varaғини малакали реставратор Аҳмаджон Бобожонов, сўнг Музаффар Салимов таъмирлашган. Қолган varaқларини таъмирлашни Реставрация бўлимининг етакчи мутахассиси Башорат Ходжаева ўз зиммасига олди. Энг аввало, манбанинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиб чиқиши, зарарланиш сабабларини аниқлаши лозим эди. Чунки, ҳар қандай манбани таъмирлашдан олдин унинг хусусиятлари, зарарланишига олиб келган омилларни ўрганиш, уни таъмирлаш учун тўғри усул ва методларни танлашга асос бўлади.

Реставрация жараёнида амалга ошириладиган ҳар бир этапни тўғри танлаш, ҳамда манбага заррача ҳам зарар етказмаслик муҳим критериялардан бири ҳисобланади. Бу борада италиялик мутахассис Антонио Мирабаль “Манбани тиклашда реставратор томонидан қўлланилган ҳар бир усул, киритилган ўзгартиришлар қайд этиб борилиши ва идентификация қилиниши зарур. Имкон борича ҳар қандай қўшимча ва ўзгартиришлар минимал даражада бўлиб, реверсабель бўлиши талаб этилади”, деб айтади [5: 148].

Мазкур қўлёзма манбанинг асосий қисми цементланиб, яъни varaқлардаги матнлар устма-уст, бир-бирига мустаҳкам ёпишиб қолган, четлари – сиёҳ тегмаган қисми эса умуман ёпишмаган эди. Ёпишиб қолган матн қисмлари асосий varaқдан ҳам ажралиб кетган эди.

Амалий жараёнга ўтишдан олдин манба varaқларидаги кислота миқдори pH индикатор таёқчалари ёрдамида аниқланди. Унга кўра қоғознинг кислота миқдори белгиланган норма 7 балл бўлса, ундан озгина тушгани, яъни 6 балл эканлиги маълум бўлди. Матнда ишлатилган қора ва қизил сиёҳларнинг хусусиятлари ўрганилганда, уларнинг суркалувчанлиги тасдиқланди. Бу эса мутахассисдан янада катта эҳтиёткорликни талаб этади. Чунки матндаги бирор бир элемент суркалиб кетмаслиги учун ҳар бир реставрация жараёни қадам-бақадам белгилаб олиниши, ишлатиладиган материаллар тўғри танланиши лозим. Ҳатто, елим тайёрлашда ҳам сиёҳнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда маълум меъёрларга риоя қилиш талаб этилади.

Мазкур қўлёзма манбанинг бир-бирига ёпишиб қолган varaқларни матнига зазар етказмай ажратиш мутахассисдан юқори малакани ва диққатни талаб этади. Қўлёзма varaқларини ажратишдан олдин унинг ёпишиб қолишига олиб келган омилларни аниқлаш амалий жараён учун тўғри методни танлашга хизмат қилади.

Тадқиқот натижасида манбада ишлатилган сиёҳ таркибидаги ширач миқдорининг нисбати кўпайиб кетгани аниқланди. Об-ҳаво ҳарорати ва намлик туфайли миқдори ошиб кетган ширач эриб, кейинги varaқдаги ёзув билан устма-уст ёпишиб қолишига сабаб бўлган.

Бу ҳолатда ёпишиб қолган varaқларни ажратиш учун музлатиш усули танланди. Китобни вакуум пакетга солиб, пакет ичидаги ҳавони тўлиқ чиқариб махсус музлатиш камерасига 24-36 соатга солиб қўйилди. Бу услуб Туркия тажрибасида анча йиллардан буён қўлланилар экан. Уни ўзбекистонлик мутахассисларга Туркиядаги Конья ёзма асарлар кутубхонаси бўлим бошлиғи Бекир Шаҳин 2019 йилда махсус ўтказилган маҳорат дарсларида ўргатган эдилар.

Кейинги босқич мутахассисдан жуда катта масъулият ва эҳтиёткорликни талаб этади. Музлатиш камерасидан олинган қўлёзма манбанинг ёпишган varaқлари кичкина, думалоқ шпатель ёрдамида ажратиб чиқилди. Бироқ бу иш узоқ вақтни ва сабрни талаб этди. Бу жараёнда мутахассис манба билан бирлашиши, уни хис қила олиши, varaқлардан чиқаётган товушларни фарқлай олиши зарур. Бу ишда

ёпишган варақларни эмас, ҳар бир сатрни ажратиб чиқиш лозим бўлди (16-17-иллюстрациялар. Манбанинг ёпишиб қолган 291-292-варақларини ажратиш жараёни).

Ёпишган варақларни ажратиш жараёнида кичкина заржадвалларга олинган сатрлар алоҳида-алоҳида бўлиб кўчди. Варақларни яхлит ҳолда ёки тўлалигича кўчириб олишнинг имкони бўлмади. Бу эса мутахассиснинг ишини яна ҳам мураккаблаштирди. Сатрларнинг кетма-кетлигини тўғирлаб қайта ёпиштириш, маттни тиклаш кодикологик ёндашув асосида амалга оширилди. Бунинг учун мутахассис араб, форс ва эски ўзбек ёзувларини ўқий олиш бўйича билим, кўникма ва тажрибга эга бўлиши лозим.

Китобнинг ораларига тушиб, букланиб қолган сатрларни ҳам текисланиб, Қуръони Каримнинг тўлиқ нашри билан сўзма-сўз, оятма-оят солиштирилиб, жой-жойига қўйиб қайта ёпиштирилди. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, варақларни ажратиш жараёнида ёзув қисмини сақлаб қолиш, имкон қадар зарар етказмаслик учун реставратор мутахассисдан бор имкониятларини ишга солишни, сабрли ва эҳтиёткор бўлишни талаб этади.

Ушбу манбанинг заржадвал ичидаги матн қисмини таъмирлаш учун Ключел G (Klucel-G) елимининг этанолли эритмаси ишлатилди. Унинг таркибида сув бўлмаганлиги учун эрувчан ёки суркалувчан сиёҳда ёзилган тарихий манбаларнинг матнига умуман зарар етказмайди. Реставрация жараёнлари матннинг устидан олиб боришни тақозо этгани учун Япон қоғозининг энг юпқа ва шаффоф туридан – Sekishu roll, Extra Thin фойдаланилди. Қўлёзма манбанинг елим сурилган ҳар бир қисми мустаҳкам ёпишиши учун кичик оғирликдаги теккис мрамар тошлар билан бостириб қўйилди (18–19-иллюстрациялар).

Институт фондида Инв. № 8999 рақами остида сақланаётган қўлёзма манба – Қуръони Каримнинг 154 варағини (266-409 варақлар) таъмирлаш реставратор мутахассисдан ўн ойлик узоқ ва машаққатли меҳнатни талаб этди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Институт фондидаги ушбу зарарланган Қуръони Карим илмий-амалий реставрация натижаларидан сўнг яна илмий муомалага яроқли, тадқиқотларга жалб қилиш мумкин ҳолатга келди. Китобат санъатининг XVIII асрга тааллуқли дурдонаси қайта тикланди. Биздан кейинги авлодларни ҳам китобат санъати тарихи ҳақидаги билимларини ошириш, очилмаган қирраларини ўрганишлари учун сақлаб қолинди.

Яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, қўлёзма манбани таъмирлашдан олдин махсус белгилаб олинган этаплар амалий жараёнда ўзгариб кетиши мумкин. Буни эса фақатгина илмий ва амалий билим ва кўникмаларга эга бўлган мутахассисгина пайқай олади. Агар реставратор таъмирланаётган ҳар бир манбага тадқиқотчи кўзи билан қарай олса, яъни тарихий, филологик ва санъат тарихи нуқтаи назари билан ёндошса, таъмирлаётган манбани илмий тадқиқотлар учун янги сифатли босқичга олиб чиқа олади.

Аммо ҳозирги кунда малакали китоб ва қоғоз реставраторлари етишмовчилиги бўлаётган бир даврда реставратор, филолог, тарихчи ва санъатшуносларнинг малакаларини биргина мутахассисда бирлаштириш узоқ муддатли мақсад бўлиб қолмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ваховская З.С., Климанова Е.С. Опыт исследования и реставрации необычного бумажного палимпсеста // Музей – памятник – наследие. № 2. – Москва, 2017.

2. ГОСТ 7.48 – 2002. Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Консервация документов. Основные термины и определения. – Минск, 2002.
3. Пулатов Ш., Исломов Ш. Тарихий ҳужжатларнинг консервация ва реставрацияси: назария ва амалиёт. – Тошкент, 2017.
4. Ҳакимов М. Шарқ манбашунослиги лугати. – Тошкент, 2013.
5. Mirabile A. Preservation of the Manuscripts Collection // The Treasury of Oriental Manuscripts. Tashkent: UNESCO, 2012.

HOW TO MAKE A MOULAGE OF THE UNIQUE MANUSCRIPT?

НОЁБ ҚЎЛЁЗМА АСАР МУЛЯЖИ ҚАНДАЙ ТАЙЁРЛАНАДИ?

Aminov Sanjar Sirojiddin o'g'li

Аминов Санжар Сирожиддин ўғли

This article discusses the methods of making replicas of rare handwritten books and historical documents, which are spiritual heritage, their importance and necessity in the preservation of historical objects today.

Ушбу мақолада маънавий мерос бўлмиш ноёб қўлёзма китоблар ва тарихий ҳужжатларнинг муляж нусхаларини тайёрлаш услублари, унинг бугунги кундаги ҳамда тарихий ашёнинг асраб авайлашдаги аҳамияти, зарурати ҳақида фикр юритилади.

Музейларда хизмат кўрсатиш тизимини, музей экспонатларини бойитиш, халқаро талабларга мувофиқлаштириш ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти қарори [11] музейшунослик йўналишини ривожлантириш, айниқса музейларни бойитиш борасида кўплаб ишларни амалга ошириш лозимлигини кўрсатади. Дарҳақиқат ҳозирги кун ёшларини музейларга ташрифини кучайтириш, тарих, адабиёт ва бошқа билимларини оширишга ҳисса қўшиш учун Республикамиз музейлари ривожлантириш зарур. Мазкур йўналишда музей экспонатларини бойитиш энг зарур йўналишлардан ҳисобланади.

Одатда қўлёзма асарлар ва тарихий ҳужжатларнинг профессионал муляж нусхалари кейинги 5 йилда музей экспозициясидан жой олиши ривожлана бошлади. Ушбу йўналишнинг ривожлантирилиши борасидаги замон талаблари ва эришилган дастлабки муваффақиятли натижалар ҳақида мақолада батафсил тўхталинади (20-иллюстрация).

Муляж тушунчаси, кўпчилик ўртасида муляж французча mouler сўзидан олинган бўлиб, бирор бир объектдан гипс, мум, папьемашеда олинган нусха, одатда бўлган, асосан кўرғазмали қурол вазифасида хизмат қилади деган қарашлар бор. Албатта, бу тўғри. Муляж истилоҳининг китобга нисбатан қўлланиши қисман ана шу истилоҳ моҳиятига тўғри келади.

Муляжнинг ҳам ривожланиш эволюцияси бўлиб, у асар сюжетига мос тасвирий ифодани кашф этилиши билан боғлиқ. Матн шаклидаги ахборот тасвирий ифода орқали инсон онига бир неча баробар кучли таъсир этиши сезилганидан сўнг тарихий-бадий қўлёзма асарларни миниатюра тасвирлари билан безаш, кульминацион ёки ўта таъсирли сюжетларини тасвирлар билан бойитиш XVI асрда кенг ривож топди. Кейинги даврларда босма нашрларнинг ривожланишида ҳам тасвирий ифодаларни қўллаш сақланиб қолган. “Ажойиб ул-маҳлуқот” асарининг босма нашри шуларга мисол бўла олади. Давр ўтиши, техника ривожининг таъсири натижасида материалларни фотолар орқали ривожланганлигини кўрамиз. Юқорида келтирилган йўналишлар асосан музей ва кўрғазмаларда намойиш этиладиган ашёларда кўпроқ кузатамиз.

Музейларга ташриф буюрувчилар кучайтириш, музейлараро рақобат натижасида XX аср иккинчи ярмидан музейларда муляж нусхаларни

ривожланишини кўрамиз [3; 5; 6; 7; 8]. Энди ташриф буюрувчиларга турли тасвирлар орқали маълумот етказишдан кўра, тарихий ашё ёки шахсларнинг айна ташқи кўринишларини муқобилини тиклаш орқали музейга ташриф буюрувчиларни ҳайратга солиш босқичига чиқди. Музейларда муляж ашёлар кўргазмасини ташкил этиш ўтган асрнинг 90-йилларида илк бор таъбат йўналишида, тана аъзоларини кўргазмани ифодаси шаклида намойиш этила бошланди. Республиканинг тарих ва адабиёт музейларида ташриф буюрувчиларнинг сустиги, ёшларни ўзига жалб қила олмаётганлигининг сабабларидан бири сифатида ҳам айнан музейларга ашёларнинг фото нусхаларини намойиш қилиниши билан боғлиқ деб ҳисоблаймиз. Баъзи музейларда эса ташриф буюрувчиларнинг эътиборини тортиш учун асл ашёларни кўргазмага қўйиш ҳолатлари ҳам учрайди. Ноёб манбаларни кўргазмаларда намойиш этиш унга турли даражада зарар етказиши, музейлардаги фото нусхалар эса томошабинда қизиқиш ва ўзига жалб этиш ҳусусияти мавжуд эмаслиги каби муаммолар муляжни ноёб қўлёзмаларда қўллаш ҳақидаги ғояни пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Муляж-мазмун бирор бир предметнинг нусхасини ясадан иборат. Музей экспонати сифатида қўлланиладиган қўлёзманинг муляжи бизни кўпроқ қизиқтиради. У тарихий, илмий ва бадиий аҳамиятга эга бўлган қўлёзмадан кўриниш жиҳатидан фарқ қилмайдиган санъат тури дейиш мумкин.

Муляжнинг иқтисодий ҳамда ижтимоий моҳияти бир талайгина. Булардан муляж биринчи навбатда хорижликларни ўзига жалб этадиган сезиларли ўз ўрнига эга. Бир нечта музейларимизда бир вақтнинг ўзига қўлёзмаларнинг муляжини қўйиш имкониятига эга бўламиз. Музей ихлосмандалари бундай ноёб асарларни кўриб маънавий ҳамда руҳий озуқа олади. Ижтимоий моҳияти айна вақтда ўқувчиларимиз қўлёзмаларни электрон ёки фото нусхада кўришмоқда. Агарда биз муляжни тарғиб этадиган бўлсак, музей томошабинларга эстетик руҳ бағишлайди.

Қўлёзма асарлар йиллар ўтиши билан сифати табиий тарзда пасайиб боради. Уларнинг муляж нусхаларини яратиш қўлёзмани музейлар фондида ва кўргазмаларда сақланиши, шунингдек келажак авлодга етказиб беришда муҳим аҳамиятга эга. Бундан ташқари, аждодаларимиздан қолган ноёб дурдона асарларни халқаро кўргазмаларда намойиш этиш, бутун дунёга меросимизни кўрсатишда “Муляж” муҳим амалий қўлланма сифатида хизмат қилади. Қўлёзмаларни намойиш этиш жараёнида муляждан фойдаланиш асл манбанинг зарарланишдан ҳимояловчи омиллардан ҳисобланади. Айниқса, давр руҳиятини бера оладиган муляж нусхаларини кўпайтиришни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ. Қўқон шаҳридаги Шарқ алломалари музейи ва имом ал-Бухорий янги мажмуаси музейида ҳам тайёрланган муляж нусхалар музей экспонатлари сифатида ўқувчиларга қадимий манба ҳақида таассуротларни шакллантиришга хизмат қиломоқда. Аслида бу каби аждодаларимиз меросининг муляж намуналари кўплаб музейларда намойиш этилса, юртдошларимиз ва ёшларда аждодалари меросига қизиқишни оширишга ҳисса қўшиши табиий (21-иллюстрация).

Уларни юртимиз музейларида тегишли йўналишлар бўйича жойлаштириш, музейларимиз экспозициясини бойитиш орқали туризмнинг яна бир йўналишини ривожлантиришимиз мумкин. Мазкур йўналишга ўз ҳиссамни қўшиш менинг энг катта мақсад ва орзум. Зеро аждодаларимиз меросидан нафақат юртдошларимиз, ҳамжамият ҳам баҳраманд бўлсин. Муляжни тайёрлаш услубларини дунё миқёсида кўрадиган бўлсак, санокли давлатларда тайёрлашади.

Реалистик китоблари ва муқовалари нафақат реал балки уч ўлчовли геометриясини такрорлабгина қолмай, балки муқова юзасида, бўрттирма, бўяш ва штамплашда мутлақо аниқ ўлчамга эга. Шунингдек, тақдим этилаётган экспонатнинг асл ёки нусха эканлигидан кўра унинг тақдим этиш услуби, яни замонавий, ноананавий тақдимот йўналишлари, эффектлар қўлланилганлиги музейга ташриф буюрувчиларни кўпроқ ўзига жалб этади [1]. Муляж дунё миқёсида қарайдиган бўлсак, фақатгина кино филмлар ва спектакларда фойдаланилган. Улар фақат ташқи кўринишига эътибор қаратишган. Бизнинг мўлажда эса буткул ўзгача. Музей учун қўйиладиган экспонатлар санъат даражасида бўлиши лозим. Масалан Таржимонунисал муми дерматологик моделларининг ўзига хос ва судралувчи тўпламида 1867 йилда очилган ушбу музей бутунлай касалликларга чалинган тана қисмларининг муми моделларига бағишланган. Кейинги 40 йил ичида собиқ мева ишлаб чиқарувчиси йиринг билан тўлдирилган, фурункул билан қопланган ва тошма таъсирланган терининг 3500 дан ортиқ муми моделларини ишлаб чиқарди. Ҳозир музейда дунёдаги энг йирик дерматологик мум тўплами жойлашган. Бу жой санъат ва илм-фан билан тўқнашувга қизиққан, тери касалликлари моделларининг ажойиб тўпламини кўришни истаганлар ташриф буюриши мумкин [5].

Бу эндигина ўсиб бораётган мутахассислик бўлиб, янада мукаммал равишда иш олиб бориш учун кўпроқ изланиш лозим. Имом ал-Бухорийнинг “ал-Жоме ас-сахих” ҳамда “ас-Суласият” асарларини муляж кўринишида ясада юқорида келтирилган тажрибалар асосида тайёрланган. Халқаро талабларга кўра доимий кўргазмаларга асл ашёларни қўйиш мақсадга мувофиқ кўрилмайдиган. Шу боис уларни ўрнини босувчи муляж нусхаларни тайёрлар кейинги даврда ривожланаётган услублардан ҳисобланади. Шу билан бирга улар асл ашёларнинг сақланишини таъминлашда хизмат қилади (22-иллюстрация).

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, “Муляж” деган тушунчани нафақат Ўзбекистон балки бутун дунёга тарғиб этиш лозим. Соҳа гарчи бирмунча ёш бўлишига қарамай, унга бўлган талаб бир мунча кўп. Биз тўхтаб қолиш тарафдори эмасмиз балки ўз устимизда ишлаб дунё миқёсида ўз ўрнимизни эгаллаш. Муляж бутун дунёдаги ўтиб кетган авлод аждодларнинг ноёб асарларини келажак авлодга бус бутун етказиб беришга хизмат қилади. Бизнинг авлод аждодларимизнинг бирқанча қўлёзмалари хорижда сақлаб келинмоқда. Уларни муляжи нусхаларини тайёрлаш, Ўзбекистон музейларида намойиш этиш мумкин. Асрлар вақтлар ўтиши билан йўқ бўлиб кетган тарихий буйимларни ёзиб қолдирилган манбаъларга таяниб тиклаш гоёсини ишлаб чиқмоқдамиз. Бу бир мунча изланиш ҳамда кўпроқ вақт талаб қиладиган иш ҳисобланади. Изланишлар албатта ўз самарасини беради. Бунда аваламбор қайта тикланадиган қўлёзми синчиклаб ўрганиш, қайси давр, ким томондан ёзилган, муқоваси ва қоғози ва аналогларини қиёсий ўрганиш орқали амалга ошириш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Islamov Sh. Miniatura asarlarini saqlash va namoyish etish; muammolar va takliflar // Sharq minyatura san'atini rivojlantirish. Toshkent, 2018
2. Венецианская хартия. Международная хартия по консервации и реставрации памятников и достопримечательных мест.
3. Изготовление музейных муляжей и реплик - <https://www.maket-russia.ru/articles/izgotovlenie-muzejnyh-mulyazhej-i-replik/>

4. Межгосударственный стандарт. Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу, ГОСТ 7.48-2002.
5. Музей муляжей-<https://account.travel/place/le-musee-des-moulages.html>
6. Музейные муляжи - <https://lityesphera.ru/galereya/photo/570063215>
7. Муляжи книг и книжных -<https://itelecon.ru/>
8. Муляжи книг и предметы интерьера- <https://mulagi.ru/>
9. Нарский документ о подлинности (Нара, ноябрь 1994).
10. ЮНЕСКО, редактор: Анна Паолини, Текст бай: Антонио Мирабиле, “Саре анд Хандлинг оф Манускриптс. Културал ҳеритаж протексион ҳандбоок 2”, Ташкент, 2008.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Музейларда хизматлар соҳасини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2022 йил 27 майдаги ПҚ-261-сонли Қарори - <https://lex.uz/uz/docs/6040013>
12. “Қўлёзмаларни сақлаш ва жойлаштириш”. Културал ҳеритаж протексион ҳандбоок 2©УНЕСКО, Париж, 2006.
13. Этический Кодекс Канадской ассоциации по консервации культурных ценностей.

ON TURKIC MANUSCRIPTS PRESERVED IN BRITISH AND
FRENCH LIBRARIES

БУЮК БРИТАНИЯ ВА ФРАНЦИЯ КУТУБХОНАЛАРИДА
САҚЛАНАЁТГАН ТУРКИЙ ҚЎЛЁЗМАЛАР ХУСУСИДА

Djumaniyozova Feruza Djumanazarovna
Джуманиёзова Феруза Джуманазаровна

In researches, the language, which belongs to the Qarluq group of Turkic languages called *Chaghatay language* and was formed on the basis of local Turkic dialects, is a written book language that existed from the second half of the 14th century to the end of the 19th century. the article is devoted to the study of Turkic manuscripts kept in the libraries of Great Britain and France.

Тадқиқотларда “чиғатой тили” деб номланган туркий тилларнинг қарлуқ гуруҳига мансуб бўлган ва маҳаллий туркий лаҳжалар негизида шаклланган тил XIV асрнинг 2-ярмидан XIX аср охириларигача мавжуд бўлган ёзма китобий тил ҳисобланади. Йирик тилшунос тадқиқотчилар – С.Е. Малов, П.М. Мелиоранский, А.Н. Самойлович, А.К. Боровков, А.М. Щербак, венгер олими Я. Экман, ўзбек олимларидан О. Усмонов, Ғ. Абдурахмонов, У. Турсунов ва Б. Ўринбоев, А. Мухторов билан У. Санақулов ва бошқаларнинг тадқиқотларида “чиғатой тили” ва унда ёзилган асарлар ҳақида маълумотлар мавжуд. Ушбу тил Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатой номидан олинган ва мўғул истилосидан кейин Чингизхоннинг фарзандлари томонидан барпо қилинган Чигатой, Элхонийлар ва Олтин Ўрданинг маданий марказларида XIII–XIV асрларда шаклланиб, темурийлар даврида, XV асрга келиб ниҳоятда бой адабиёт яратган Ўрта Осиё адабий лаҳжасидир [4: 173]. Ҳозирги ўзбек тили ва уйғур тили бевосита чиғатой тилининг давомчилари саналади. Тадқиқотчилар чиғатой тили ривожланишини 3 даврга ажратадилар: Хоразм туркийчаси ёки эрта чиғатой тили (XIII–XIV асрлар); классик (мумтоз) ёки кеч чиғатой тили (XV–XIX асрлар) ва замонавий ўзбек тили [5: 148]. Хуллас, мумтоз чиғатой тилининг асосини Хоразм туркийчаси ташкил этган.

Туркийча ёки чиғатой тилида битган Ҳайдар Хоразмий, Лутфий, Атоий, Алишер Навоий, Саид Аҳмад, Ҳусайн Байқаро, Бобур, Шайбонийхон, Убайдуллахон каби муаллифлар мавжуд. Бугунги кунда кўпчилик чиғатой тилида ёзилган асарлар, девонлар ва бошқалар Европа давлатларидаги кутубхоналарда сақланади. Қуйида биз уларни хронологик усулда кўриб чиқамиз. Чигатой адабиётининг классик давригача бўлган илк бошланғич замондаги яратилган асарлар, хусусан девонлар тузилиши содда бўлиб, мумтоз давригача ажралиб турган. Бу даврдага оид девонларда назм одатда муножот, наът, қасида, ғазал, мухаммас ва туюқлардан иборат бўлган. XV асрнинг иккинчи ярмига қадар ижод қилган чиғатой адабиёти намоёндалари сифатида Саккокий, Лутфий, Атоий, Ҳайдар Тилба, Юсуф Амирий, Аҳмадий, Яқиний, Сайдий Аҳмад Мирзо, Гадоийларни киритиш мумкин.

Ўзбек адабиёти намоёндаларидан бири Саккокийнинг Темурий ҳукмдорлар – Халил Султон ва Улуғбекларга атаб қасидалар битганлигига асосланиб, унинг XIV аср охири – XV аср бошларида яшаб ижод қилгани тахмин қилинади. Алишер Навоийнинг “Мажолисун нафоис”ида Саккокий ҳақида ёзган маълумотларга кўра, Мовароуннаҳрлик бўлган Саккокийнинг шеърлари Самарқандда машҳур эди, бироқ Лутфийдан кейинги ўринда турар эди [3: 153]. Саккокий тасаввуф шоири эмасди, унинг қасидаларида чигатой адабий тилининг барча хусусиятлари усталик билан фойдаланилганини кўриш мумкин. Чигатой адабиёти хусусида тадқиқот олиб борган туркиялик тадқиқотчи Кемал Эраслан Саккокийни “чигатой шеърининг асосчиси”ларидан биридир, дея таърифлайди [2: 170]. Саккокийнинг ягона асари бўлган *Девон*нинг икки нусхаси бор. Нусхалардан бири – Лондондаги Британия музейида 2079 рақам остида сақланади. Бундан ташқари Туркиянинг Айасофя кутубхонасида 4757 рақами остида сақланаётган бир мажмуанинг 165-167 саҳифалари орасида уйғур ҳамда араб ҳарфлари билан ёзилган учта ғазали ҳам учрайди.

Чигатой туркий адабиётининг ривожланишида муҳим ўрни бўлган шоирлардан бири Мавлоно Лутфийдир. Ғазал, қасида ва туюқлари адабий хусусиятларига кўра ниҳоятда бойдир. Иккита асари мавжуд: *Девон* ва Жалолиддин Табибийнинг форсча “Гул ва Наврўз” номли маснавийсини яна назм усулида таржима қилган “Гул ва Наврўз” маснавийсидир. Девонининг Лондондаги Британия, Франциядаги Paris Bibliotheque Nationale ва Туркиянинг Сулаймония кутубхоналарида нусхалари сақланмоқда.

XIV асрнинг иккинчи ярмида Балхда туғилиб ўсган Атоий Навоий тарафидан XV асрнинг энг қадимий шоири деб эътироф этилган.

XX асрда ҳам Ўзбекистоннинг деряли барча вилоятларида, шу жумладан, Хоразм вилоятида ҳам шу номдаги аҳоли масканлари ўз мавжудлигини давом эттирган. Бугунги кунда нафақат мамлакатимизнинг жанубий ҳудудлари – Қашқадарё, Сурхондарё ва қўшни Тожикистондаги жанубий ҳудудларда, балки мамлакатимизнинг марказий ҳудудларида, хусусан, Самарқанд вилоятининг Каттақўрғон ва Иштихон туманларида, Бухоро вилоятининг Олот, Қорақўл ва Шофиркон туманларида, Навоий вилоятининг Хатирчи туманида учрайди [7: 179]. Асосан, Сурхондарё вилояти аҳолиси орасида кенг тарқалган бу атама ўрта асрлар, хусусан, Чигатой улуси ва Темурийлар даври маҳсули бўлиб, дастлаб муайян бир сиёсий уюшма аҳолиси учун қўлланилиб, кейинчалик этниклик касб эта борган. Жумладан, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида “турк ва чигатой” атамалари бирга учраб [6: 172], асар мазмунидан “турк” этноними минтақа аҳолисининг катта қисми учун умумий ном, “чигатой” эса туркийларнинг бир гуруҳининг номи сифатида қўлланилгани англашилади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, “чигатой тили” ёки “чигатой туркийси” ибораси айрим тадқиқотчилар урғу бериб ёзганидан [4: 173-219] фарқли ўлароқ жуда кенг ёйилган ва собит бир тушунчага айланган бир тушунча эмас эди. Навоий ҳам, Бобур ҳам бу иборани жуда кам ўринларда қўлланган бўлиб, унинг ўрнида доимо “турк”, “туркий”, “туркча” ибораларини ишлатганлар. Ўрта Осиё туркий адабиётига қарийб 500 йил вақт кесимида кўз ташланадиган бўлса, “чигатой тили” иборасининг Темурийлар давридаги Лутфий, Саккокий, Атоий ва бошқалар томонидан ҳам, шунингдек, ўзбек хонликлари даври адиблари – Турди Фароғий, Гулханий, Муқимий, Нодира, Фурқат, Оғаҳийлар томонидан ҳам кенг қўлланилмаганини аён бўлади. Аксинча, бу даврда ҳам “турк” ёки “туркий”

ибораси илк ўрта асрлар ва классик даврдагидек қўлланилишда давом этгани диққатни тортади. Усмонли, Сафавийлар ва Кожорлар каби Ўрта Осиё туркийсидан бирмунча фарқланувчи ўғуз туркчаси ҳукмрон бўлган адабий муҳитларда “чиғатойча”, “чиғатой туркийси” каби ибораларнинг нисбатан кўпроқ қўлланилиши эса ушбу муҳит вакилларининг ўз давридаги эҳтиёждан келиб чиққандир. Яъни улар ўз тилларини “турк тили” деб билар экан, бу иборани қўллаш орқали бу тилда ёзилган асарларни фарқлашни назарда тутганлар.

XIV асрнинг иккинчи ярми – XV асрнинг бошларида Ўрта Осиё адабий тили саналган – чиғатойча (туркийча) да яратилган асарлар бутунги кунда дунёнинг турли давлатларида жойлашган кутубхоналардан жой олган. Айримлари ягона нусха саналган ушбу асарлар бутунги кунда тадқиқ қилиниши муҳим бўлган қўлёзмалар сирасига киради. Қуйида уларнинг айримлари санаб ўтилган:

XIV асрнинг иккинчи ярми – XV асрнинг бошларида яшаган Саккокийнинг бизгача етиб келган ягона асари – Девоннинг икки нусхаси бор: нусхалардан бири – Лондондаги Британия музейида 2079 рақамли қайд остида, иккинчиси – ЎзР ФА Шарқшунослик институтида сақланади.

Мавлоно Лутфийнинг икки муҳим асари бор: Девон ҳамда “Гул ва Наврўз” маснавийси. Девон Лондондаги Британия музейида, маснавий эса Франциядаги Paris Bibliothèque Nationale да сақланади.

Форсча ва туркийча шеърлар ёзган Юсуф Амирий XIV аср охири – XV аср бошларида Шоҳруҳ замонидан яшаб ижод этган. Унинг “Бангу чоғир” номли мунозара жанрида ёзилган асарининг ягона қўлёзма нусхаси Лондондаги Британия музейида сақланмоқда.

Алишер Навоийнинг “Мажолисун нафоис” асарида Яқиний исмли форсча ва туркийча ижод қилган бир шоир ҳақида маълумотга эга бўлиш мумкин. Яқинийнинг “Ўқ ва ёй мунозараси” номли назм ва наср қоришиқ ҳолда ёзилган асари ҳам мавжуд. Ушбу асарнинг ҳам ягона нусхаси Лондондаги Британия музейида сақланади.

XIV аср охири – XV аср бошларида яшаган Аҳмадий исмли шоирнинг ҳам мунозара жанрида ёзилган бир асари бир мажмуанинг ичида 321^b – 328^b варақлари орасида Лондондаги Британия музейида сақланади.

XV аср шоирларидан бўлган Сайдий Аҳмад Мирзонинг “Таъашшукнома” номли маснавийси 320 байтдан иборат бўлиб, унинг ягона ёзма нусхаси ҳозирги пайтда Лондондаги Британия музейидадир.

Навоийга кўра, Абулқосим Бобур даврида шухрат қозонган Гадоийнинг Девонининг ягона қўлёзма нусхаси Франциядаги Paris Bibliothèque Nationale да сақланади.

Қул Убайдий таҳаллуси билан ижод қилган Убайдуллаҳон Девонининг бир қўлёзма нусхаси Лондондаги Британия музейида 7909 рақамли қайд остида сақланмоқда. 78 варақдан иборат бўлган бу нусха Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилган ва ичида ғазаллар, таркиббанд ва рубоийлардан ташкил топган.

Шунингдек, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Девонининг бир нусхаси ҳам ҳозирги вақтда Франциядаги Paris Bibliothèque Nationale да сақланмоқда.

Франция Миллий кутубхонаси муаллифи номаълум бўлган 971 рақам остида сақланаётган کليستان کتابی بادشاه ذات نينک حکايت لاری (Гулистон китоби Подшоҳзотнинг ҳикоятлари) номи туркий асар ҳам сақланади. Асарнинг ёзилган жойи ва санаси номаълум. Настаълиқ ёзувида битилган ва ранг баранг абрў санъати акс этган

муқовали 87 варақдан ушбу қўлёзма асарнинг охириги варақлари етишмайди. Унинг қисқача мазмуни Балх подшоҳи саҳрода сайр қилиб юриб, уч қаландарни кўриб қолгани ва уларни саройига келтириб, уларнинг бошидан ўтган саргузаштлари ва ҳикоятларидан иборат.

Умуман олганда, Турон (чиғатой) туркийсида ёзилган ва ягона нусхаси Европанинг айрим давлатларида, шу жумладан, Буюк Британия ва Францияда сақланаётган қўлёзмалар хусусида тадқиқотлар олиб бориш ва уларни илмий муомалага киритиш манбашунослар олдида турган асосий масалалардандир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Catalogue des Manuscrits Turcs de la Bibliothèque Nationale par E. Blochet. Tome 2. – Paris: Bibliothèque Nationale, 1932.
2. Eraslan K. Çağatay Edebiyatı. Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 1993. – C. VIII. – S. 170.
3. Hofman H.F. Turkish Literature. A Bio-Bibliographical Survey, Part III/I. – Utrecht, 1969. – S. 153.
4. Ölmez Z. Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar // Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, 2007. – S. 173-219.
5. Благова Г. Ф. Чагатайский язык (Сборник «Языки мира. Тюркские языки»). Издание Института языкознания РАН. Бишкек: Издательский дом «Кыргызстан», 1997. – С. 148.
6. Бобур Заҳридин Муҳаммад. Бобурнома / Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. – Тошкент: Юдузча, 1989. – Б. 172.
7. Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнопонимы долины Зерафшана (XVIII – начало XX в.). – Ташкент, 2018. – С. 179.

AN EVALUATION ON THE WORKS PRINTED WITH THE
TREASURE SEAL OF SULTAN SHAHRUKH
SULTAN ŞÂHRUH'UN HAZİNE MÜHRÜ BASILAN ESERLER
ÜZERİNDE BİR DEĞERLENDİRME

Makhmudjonova Gulzoda
Makhmudjonova Gulzoda

It is known that there are rare works belonging to the 9th and 14th centuries in the library of Sultan Shahrukh (r. 1405-1447), the ruler of Herat, the son of Timur. It is thought that some of the books in the palace library were reached by conquests, and some by embassy delegations as gifts, during the exchange of artists and through cultural interaction.

We can prove that there are more than a hundred works in Sultan Shahrukh's library from the works with sealed pages that have survived to the present day. The fact that the sultan's treasury seal was imprinted on important works prepared for Sultan Shahrukh, dedicated to him and compiled at the request of the ruler himself allows us to see that the works in the palace library are recorded from time to time. It is noteworthy that some of the works in the library are on tafsir and fiqh, some on scientific and literary, and the majority on history. This study allows us to see what kind of books were read in the sultan's palace since the first quarter of the 15th century, which books were used in the training of mirzas, in the just state administration and in the madrasahs. In our study, information will be given about the treasury seal of Sultan Shahrukh, in which museums and private collections the printed works are preserved, and the features of the treasury seal of the ruler will be mentioned.

Giriş

Timurlu hükümdarlarından Sultan Şâhruh, Timur'un vefatı sonrasında hâkimiyet sınırlarını korumakla yükümlü olmuştur. Aynı zamanda bölge üzerinde erişilen mutlak hakimiyetin yeni merkezi olarak Herat şehrini seçmiştir. Herat şehrini merkez olarak seçilmesi sultanın bu bölgede meliklik yapmasından kaynaklanmaktadır. Herat şehri bu dönemde ilim ehli, sanat ve medeniyetinin merkezlerinden biri olmaya başladı. Timur'un Şam, Halep, Bağdat, Tebriz ve Fars bölgelerinden getirdiği ulemalar, tarihçi ve sanatçıların bir kısmı yeni hamisi için Herat sarayında hizmet etmeye başlamışlardır.

Dini kişiliği ile beraberinde tarih eserlerine merakıyla bilinen Sultan Şâhruh sanatçı kişiliğiyle bilinen oğlu Baysungur Mirza'nın sayı-hareketleri neticesinde Herat'taki Bağ-i Sefid sarayında sanatçı ve zanaat ustalarının birleştirdiği bir sanat atölyesinin açılmasına vesile oldu. Atölyede çalışan sanatçıların içinde çeşitli bölgelerden zorla ya da kendi isteği üzerine gelen gelen sanatçı grubu bulunmaktaydı. Sadece sanatçı değil dönemin önemli hattat, tarihçi ve bilim adamları sarayda Şâhruh için hizmet etmeye, hükümdarın ilgisini çekmek için eserler ithaf ederek hayatta kalmayı başardılar. Bu dönemde saray hazinesinde 9.-14. yüzyıllara ait yazılan önemli yazma eserler bulunmaktaydı. Timurlulara ait değerli yazmaların öneminden

bahseden çeşitli makale ve araştırmalar bulunsa da, hükümdarların saray kitaplığında bulunan kitapların içeriği ve özelliklerinden bahseden çok az çalışma bulunmaktadır.

Sultan Şâhruh'un hazine mührü basılan eserlerin incelemesi sonucunda bu dönemde saray kitaplığındaki ne tür eserlerin bulunduğunu, okunduğunu ve nüsha etmek için seçildiğini görmemizi sağlar.

Sultan Şâhruh'un Hazine Mührünün Özellikleri

Sultan Şâhruh'un hazine mührünün özelliklerini içeren ilk çalışma Ettinghausen tarafından yapılmıştır [7:34]. Ghiasian, sultanın hazine mührünün iki farklı çaptan birinin 22cm, diğerini ise 33 cm oluştuğunu söyler [10:26].

Mührün içeriği şöyledir

Farsça metin içeriği:

برسم خزانه السلطان الاعظم الاكرم شاه رخ سلطان خلد ملکه

Türkçe çevirisi:

'Yüce ve kudretli Sultan Şâhruh'un Kütüphanesi için yapıldı, saltanatı daim olsun'.

Mühürdeki yazıdan yola çıkarak mühür basılan eserlerin hükümdarın kütüphanesi için hazırlandığını belirtse de, 9.-14. yüzyıla ait eserlerin üzerine basılan mühürler eserlerin hükümdara ait olduğunu göstermek için basıldığı düşünülmektedir. Sultan Şâhruh'un kitapseverliği neticesinde sarayında farklı dönemlere ait önemli eserlerin korunduğunu, saraya tamamlanmamış ya da eksik gelen eserlerin yeniden derlendiğini görmek mümkündür.

Sultan Şâhruh'un Hazine Mührü Basılan Eserlere Örnekler

Sultan Şâhruh'un hazine mührü basılan ve kitaplıkta bulunan en eski tarihli eser Muhammed b. Muhamme el-Buzjani/Abdel Vefa Buzjani tarafından yazılan *Al-Majasti* eseridir. Tahminlere göre 1101-1200 yıllar arasında Arapça olarak yazılan astronomi bilimiyle bağlı eserdir. Günümüzde Paris, Bibliothèque Nationale de France'de (Arabe 2494) korunmakta olan eserin y.55a'da sultanın hazine mührü basılıdır [5:225-228; 10:27].¹

Şücâ tarafından IX. yüzyıla ait olduğu düşünülen Farsça yazılan *Anis al-nas* eseri hakkında fazla bilgi bulunmasa da, sultanın hazine mührü eserin y.130a sayfasına basıldığı görülmektedir. Eserin günümüzde Tehran, Library of Iran Parliament (9518)'da korunduğu bilinmektedir [10:27; 14:20].

Sultan Şâhruh'un hazine mührü basılan üç *Şehnâme* nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde korunmaktadır (H.1479, H.1510, H.1511). Firdevsi'nin *Şehnâme*'si 1330-1331 tarihli Farsça nüshası İncü (hak.1335-1353) döneminde Şiraz'da hazırlanmıştır. Eserin y.1a şemse sayfasında sultanın hazine mührünü görmektediriz [10:27; 6:127; 15:126-127].

Şehnâme diğer nüshası TSMK H.1510'da korunan Timurlu-Sefevi kitap üslubunu yansıtan eserlerdendir. Eserde iki şemse ilki y.1a ve sonrakisi y.499a'dadır. Sultanın hazine mührü eserin şemse ve y.1b, 2a, 6a, 8b, 224a'da basıldığı bilinmektedir [6:147; 15:131].

1 <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b100374763.r=arabe%202494?rk=21459>

Şehnâme'nin üçüncü nüshası H.1511 nüshası 1379 yılında Farsça yazılmıştır. Eserin y.1a. şemse ve y.255'da hükümdarın hazine mührü basılıdır [6:147; 15:127].

Sultanın hazine kitaplığında karşılaştığımız eserlerin çoğunluğu tarih eserlerinden oluşmaktadır. Günümüze gelen hazine mührü basılanlardan Reşidüddin Fazlullâh'ın genel dünya tarihini içeren *Câmi 'u't-tevârih*, Hamdullah Mustavafi'nin *Tarih-i Güzida*, Feridüddin Attâr'ın *Tezkiretü'l-Evliya* ve Hâfız-i Ebrû'nun *Külliyat-i Tarih* eserleri bilinmektedir. Herat hazine kitaplığında *Câmi 'u't-tevârih*'in İlhanlı-Timurlu döneminde hazırlanan birden fazla nüshası bulunmaktadır. Günümüzde Edinburgh University Library (Or. MS.20)'de korunmakta olan ilk nüshası Tebriz'de İlhanlı sanat merkezinde 1314 yıllarında başlatılan, Sultan Şâhruh döneminde tamamlanan Arapça nüshasıdır. Eserin y.1b'da hükümdarın hazine mührü basılıdır [3:14-16; 10:31; 18:212-214].

Câmi 'u't-tevârih'in Londra, Khalili Collections (MSS.727)'da ki eser Edinburgh nüshasının değer yarısı olarak bilinmektedir. 1314-1315 yılına ait eserin y.11a'da yaprağında hükümdarın hazine mührü basılıdır [3:5-7, fig. 19; 10:30].²

T.C. Cumhurbaşkanlığı bünyesindeki Milli Saraylar Başkanlığı, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde H. 1653'te korunmakta olan İlhanlı-Timurlu *Câmi 'u't-tevârih* nüshasının y.1a'daki şemse sayfasında Şâhruh'un hazine mührü basılıdır [10:30; 13:117; 15:38; 16:99-100] Topkapı'da bulunan ikinci nüsha TSMK. H.1654'te korunmaktadır. Eserin y.296b ve 350 a'da Şâhruh hazine mührüne rastlanır [10:30; 7:30-44].

Câmi 'u't-tevârih'in London, British Library'deki (Add.7628) nüshası 1431-1432 yılında Baysungur Mirza'nın isteği üzerine Hâfız-ı Ebrû tarafından Herat'ta hazırlanmıştır.³ Şâhruh'un hazine mührü eserin y.157a, 524a, 623a, ve 728b varaklarına basılmıştır [3:23-24; 10:31; 17:74-78; 15:393; 18:12].

Câmi 'u't-tevârih'in Paris, Bibliothèque Nationale de France'de (Suppl. Pers. 1113) korunmakta olan 1430-1434 tarihli nüshanın y.191a'da Şâhruh'un hazine mührü basıldığı görülmüştür [3:14-16; 4:201-202; 10:30; 18:212-214].⁴

Hâfız-ı Ebrû *Zeyl-i Câmi 'u't-tevârih* Paris, Bibliothèque Nationale de France (Suppl. Pers. 209). 4 Recep 837/14 Şubat 1434 yılında Farsça yazılan eser iki bölümden oluşmaktadır. Reşidüddin Fazlullâh'ın *Tarih-i Gâzâni* ve sonradan eklenen ikinci bölüm ise Hâfız-ı Ebrû tarafından tamamlanmıştır. Sultanın hazine mührü eserin y.226 sayfasına basılıdır [10:31; 4:202-203; 23:96].

Diğer tarih konulu eserlerden biri Hamdullah Mustavafi'nin *Tarih-i Güzida*'dir. 1329-1330 yılında Farsça-Arapça yazılan eser Munich, Bayerische Staatsbibliothek'te (Pers. 205) korunmaktadır. Hükümdarın mührü eserin y.1a, 51a, 237a ve 332b'da basılmıştır [2:499-504; 10:27-28].

2 <https://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/khalili-collection-islamic-art-the-jami-al-tawarikh-of-rashid-al-din-mss727-folio-11a/>

3 <https://blogs.bl.uk/asian-and-african/2015/08/the-travels-of-a-manuscript-add-7628> (Erişim: 06.05.2018)

4 <https://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc33995g> (17.12.2018)

Feridüddin Attâr'ın 1272 yılında Farsça olarak yazdığı Tezkiretü'l-Evliya eseri National Museum of Herat'ta (107) saklanmaktadır. Eserin y.1a şemse sayfasında Sultan Şâhruh'un hazine mührü basıldığı tespit edilmiştir [10:28]. Feridüddin Attâr'ın diğer eseri Sıtta Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde Ahmet III 3059'te korunmaktadır. 1438 yılında Farsça yazılan eserin y.1a şemse sayfasındaki ithaf yazısı ile beraberinde hükümdarın hazine mührü basıldığı görülmektedir [1:60; 10:31; 15:171; 16:372].

Lütfullah b. Süleyman Şah Nişâbüri'nin 1411-1412 yılında Farsça yazdığı Divan'ı Tehran, National Library (2321)'de korunmaktadır. Sultanın hazine mührü eserin y. 159a, 264a, 351b, 441a, 537b ve 639a'da karşımıza çıkmaktadır [5:225-226, 2010; 10:27; 14:15-16].

Ziya 'al-hulum fi mukhtasar şams al-'ulum Ebû Abdullah Muhammed b. Neşvân b. Sa'id Himyeri Tehran, Central Library of the University of Tehran (226-228). XII. yüzyılda Farsça yazılan eserin ansiklopedik sözlük şeklinde yazıldığı bilinmektedir. Eser, üç cilt halindedir, hükümdarın hazine mührü eserin her cildinin belirli sayfalarına basıldığı görülmüştür (I. Cilt y.37, 161, II Cilt y.92, 176, III Cilt 12, 93) [10:27-28; 5:226].

1417-1418 yılında Hâfız-ı Ebrû tarafından Sultan Şâhruh'un isteği üzerine hazırlanan Külliyyat-ı Tarih eseri günümüzde TSMK B.282'de korunmaktadır. Eserini birden fazla sayfasında hamisinin hazine mührü basıldığı görülmektedir (y.1a, 341a, 620a, 938b).

Sonuç

Yüzyıllarca bir medeniyetin oluşumunu, yaşantısını ve hayallerini süsleyen paha biçilmesi yazma eserlerdir. 15. yüzyılın başlarından itibaren Semerkand ve yeni başkent seçilen Herat şehri Şâhruh'un vefatına kadar Timurluların en önemli sanat, medeniyet ve bilim merkezlerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Timur'un vefatı sonrasında Semerkand saray kitaplığında bulunan kitapların bir kısmının Şâhruh'un isteği üzerine Herat sarayına getirildiği bilinmektedir. Sarayda farklı kültürlerle ait çeşitli kitapların bulunması, Timur ve seleflerinin seferleri sonucunda saraya getirilen ganimetler içinde yer almasından kaynaklanmaktadır.

Sultan Şâhruh, kitaplığında bulunan eserlerden bahsederken, onun kitapsever olduğundan de bahsetmek gerekir. Kitaplığında bulunan farklı dönemlere ait eserlerin içinden daha çok tarih konulu eserlere merakıyla bilinen hükümdarın oğlu Baysungur Mirza tarafından teşkil edilen atölyede yeniden ele alınan, derlenen çeşitli tarih eserlerinin nüshalarıyla karşılaşırız. 1422 yılında Sultan Şâhruh ve oğlu Baysungur Mirzanın kitaplığının birleştiği bilinmektedir. Bundan yola çıkarak sultanın kendi kitaplığında bulunan eserlerin sayımı sırasında ona ait hazine mührünün basılmış olması öngörülmektedir.

Bu kitaplar içinde savaş ganimetleri olarak gelen, yeni hamî arayışında hükümdara sunulan, sultanın isteği üzerine hazırlanan, var olan eserlerden nüsha alınarak kitaplığa devredilen çeşitli eserler bulunmaktadır. Hazine kitaplığında 9.-15. Yüzyılın ikinci çeyreğine ait çeşitli sanat merkezlerinde hazırlanan eserleri görmekteyiz. Sultanın hazine mührü eserlerin şemse (y.1a) sayfası dışında da görülmektedir. Hamisi için ithaf edilen, onun isteği üzerine hazırlanan eserlerin diğer yapıklarında

da mezkûr hazine mührüyle karşılaşırsınız. Yazma eserler üzerine basılan mühürler bize hükümdarın hazine kitaplığında hangi türdeki kitapların bulundurulduğunu, melik terbiyesinde, devlet yönetiminde bu kaynaklardan istifade ettiklerini görmemizi sağlar.

Kaynakça

1. Aslanapa, O. (1992). Orta Asya'da Cild San'atı. *Lâle Dergisi*, 8, 26-27. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/692102>
2. Binbaş, İ. E. (2012). Structure and Function of the Genealogical Tree in Islamic Historiography (1200–1500). In: İ. E. Binbaş, & N. Kılıç Schubel (Eds.), *Horizons of the World: Festschrift for İsenbike Togan* (s. 465-544). İthaki Yayınları.
3. Blair, S. S. (1995). *A Compendium of Chronicles: Rashid al-Din's Illustrated History of the World*. Khalili Collections.
4. Blochet, E. (1905). *Catalogue des manuscrits Persans de la Bibliothèque Nationale*. E. Leroux.
5. Caferiyan, R. (2010). Mühr-i Kitabhane-i Şahrüh-ı Timuri. *Nâme-i Baharistan: Mecelle-i Beynelmileli-i Mutâli'ât ve Tahkikât-ı Nüsha-ha-i Hattî*, 7, 225-228.
6. Çağman, F., & Tanındı, Z. (1996). Remarks on Some Manuscripts from the Topkapı Palace Treasury in the Context of Ottoman-Safavid Relations. *Muqarnas*, 13, 132-148. <https://doi.org/10.2307/1523256>
7. Ettinghausen, R. (1955). An Illuminated Manuscript of Hâfiz-i Abrû in Istanbul, Part I. *Kunst des Orients*, 2, 30–44. <https://www.jstor.org/stable/20752297>
8. Ghiasian, M. R. (2015). The 'Historical Style' of Painting for Shahrukh and Its Revival in the Dispersed Manuscript of Majma 'al-Tawarikh'. *Iranian Studies*, 48(6), 871-903. <https://doi.org/10.1080/00210862.2014.920221>
9. Ghiasian, M. R. (2018a). The Topkapı Manuscript of the Jami 'al-Tawarikh (Hazine 1654) from Rashidiya to the Ottoman Court: A Preliminary Analysis. *Iranian Studies*, 51(3), 399-425. <https://doi.org/10.1080/00210862.2018.1428085>
10. Ghiasian, M. R. (2018b). *Lives of the Prophets: The Illustrations to Hâfiz-i Abrû's 'Assembly of Chronicles'* (16 cilt). Brill.
11. Gray, B. (1979a). History of miniature painting: The fourteenth century. In B. Gray (Ed.) *The arts of the book in Central Asia 14th–16th centuries* (s. 93-112). Shambhala.
12. Gray, B. (1979b). The school of Shiraz from 1392 to 1453. In B. Gray (Ed.) *The arts of the book in Central Asia 14th–16th centuries* (s. 121-145). Shambhala.
13. Inal, G. (1991). *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*. Atatürk Kültür Merkezi.
14. Kal'ih, S. A. (2010). Ahval va athar-i Simi Nisaburi va muhr-i kitabkhana-yi Shahrukh Timuri. *Guzarish-i Miras*, 41, 13-20.
15. Karatay, F. E. (1961). *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*. Topkapı Sarayı Müzesi yayınları.
16. Lentz, T. W., & Lowry, G. D. (1989). *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*. Smithsonian Institution Press.
17. Rieu, C. (1895). *Supplement to the catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum*. Oxford University Press.
18. Robinson, B. W. (1958). *A descriptive catalogue of the Persian paintings in the Bodleian Library*. Oxford University Press.
19. Sims, E. (1996). 'A Timurid manuscript of Nizami's Khamseh from the library of the Timurid sultan Shah Rukh, Persia, circa 1420–1425.2 Bonhams, Oriental and European rugs and carpets and Islamic works of art, lot 491 (October 15–16), 58–68.

20. Sims, E. G., & Stanley, R. T. (2002). The Illustrations of Baghdad 282 in the Topkapi Sarayi Library in Istanbul. In W. Ball, & L. Harrow (Eds.) *Cairo to Kabul: Afghan and Islamic Studies* (s. 222-227). Melisende.
21. Titley, N. M. (1978). 'A Khamsa of Nizāmī dated Herat, 1421.' *The British Library Journal* 4, no. 2 (Autumn), 161–86.
22. Togan, Z. V. (1963). *On the Miniatures in İstanbul Libraries*. Baha Matbaası.
23. Woods, J. E. (1987). The Rise of Timūrid Historiography. *Journal of Near Eastern Studies*, 46(2), 81-108. <https://www.jstor.org/stable/545014>

ON DOMLA IKRAM'S WORK *RISALA-I FARSIYA DAR BAYAN-I
VUJUB-I SATR-I NISA*

ДОМЛА ИКРОМНИНГ “РИСОЛАЙИ ФОРСИЯ ДАР БАЁНИ
ВУЖУБИ САТРИ НИСО” АСАРИ ҲАҚИДА

Zhamolova Dilnoza Muyidinovna
Жамолова Дилноза Муйидиновна

Muhammad Ikram ibn Abdussalom (Domla Ikram), the judge and the mufti in the Emirate of Bukhara for many years, was one of the well-known and prominent intellectual personalities of Bukhara in the late 19th and early 20th centuries. In 1912, he published a book consisting of three pamphlets on the problems of the Bukharan society and his ideas on how to solve them. One of them is *Risala-i Farsiya dar Bayan-i Vujub-i Satr-i Nisa* (Persian Pamphlet on the Obligation of Women to Wear a Hijab), which begins on the page 84 of the book. In his book the author used many Islamic books, including *Tafsir-i Kabir*, *Tafsir-i Kashshaf*, *Tafsir-i Ahmadi*, *Tafsir-i Imam Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir at-Tabari*, *Gharayib al-Qur'an*, *Hidaya*, *Sharh-i Sahih-i Bukhari*, *Ruh al-Ma'ani Tafsiri*, *Ruh al-Bayan Tafsiri*, *Tafsir-i Husayn*, *Zakhirat al-Muluk*, Shaykh Ahmad Rumi's *Masalik al-Akhbar*. He tried to prove that women should wear it.

Маълумки, Туркистоннинг марказий шаҳарларида қадимдан аёлларнинг ўраниб юришлари одатга айланган. Аммо XX аср бошларида жамият ҳаётини ислоҳ қилиш учун бошланган ҳаракатлар замирида аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқларини тиклаш, уларнинг мактабларда билиб олиб, касб-ҳунар билан эркин шуғулланишларига имкониятлар яратиш мақсадлари ҳам бор эди. Ўз даврининг етук уламоларидан бўлган Домла Икром барча замонавийликларни қўлаб-қувватласа-да, аёлларнинг паранжидан воз кечишларига қарши чиққан [1:63]. Муаллиф “Рисолайи форсия дар баёни вужуби сатри нисо” рисоласи орқали аёлларнинг ўраниб юришлари лозимлигини Қуръони карим, Тафсир, ҳадислар ва кўплаб исломий китоблар орқали исботлашга ҳаракат қилган [2:1-55]. Рисола аёлларнинг ўраниб (ҳижобда) юришининг вожиблиги тўғрисида тафсирларда келтирилган ривоятлар ва оятлар билан бошланади. Муаллиф аёлнинг танаси тўлалигича аврат ҳисобланиб, эркакдан фарқли тарзда намозда тўлиқ ўралган бўлмаса, намози қабул бўлмайди, деб ёзади ва “Тафсири кабир”дан ҳавола келтиради: “Умму Салама ва Маймуна розияллаҳу анҳу пайғамбарнинг олдиларида турганларида Ибн Умми Мактум келиб қолди. Пайғамбар с.а.в: “Ундан юзларингизни тўсинглар”, дедилар. Шунда мен: “Ё расулуллоҳ, ахир у кўр ва бизни кўрмайди-ку”, - дедим. Шунда у зот с.а.в: “Сизлар-чи, сизлар ҳам кўрми, уни кўрмайсизларми?”, - дедилар” [3: 84].

Домла Икром аёл киши ички зийнатни кўрсатиши мумкин бўлганларни уч гуруҳга бўлади. Биринчиси, эри бўлиб, у маҳрам ҳисобланади ва унга аёлнинг ҳамма жойи ҳалол ҳисобланади. Иккинчиси, ўғли, отаси, ака-укалари, бобоси, эрининг отаси, бир қориндан туғишганлари, гўдаклар бўлиб, уларга аёлнинг сочига, кўксига, болдирига, тирсагигача қарашларига рухсат берилган. Муаллиф учинчи гуруҳга кекса ёшдагилар, ақли заифлар ва аёлга хизмат қилувчи қуларни

киритади. Аммо бу гуруҳга кирувчилар олдида аёл ёш бўлса, танасини тўлиқ тўсиб турувчи узун кийим билан ўтириши керак, деб ҳисоблайди [3: 85].

Асарда аёлларнинг тақинчоқлар тақиши масаласига ҳам алоҳида урғу берилиб, кулоқ, қўл, бўйин, оёқ ва бошқа жойларга тақиладиган тақинчоқ ҳамда безакларини маҳрамдан бошқага кўрсатишлари жоиз эмаслиги, зийнатлар тақиладиган жойлар асосан, маҳрамдан бошқалар қараши мумкин бўлмаган жойлар эканлиги таъкидланади ҳамда Қуръони каримнинг Аҳзоб сураси 59-ояти ҳавола сифатида келтирилади: *“Эй пайғамбар, жуфтларингизга, қизларингизга ва мўминларнинг аёлларига айтинг, устларига ёпинчиқларини ўрасинлар! Мана шу уларнинг (чўри эмас, балки озод аёл эканликлари) танилиб, озорланмасликлари учун энг яқин (восита) дир”* [3: 86]. Ушбу оятни шарҳлаб, хотин-қизларнинг ёпинчиқлари шундай бўлиши керакки, улар ўз ҳожатлари билан кўчага чиқадиغان бўлсалар, уларга шаҳвоний туйғу билан имо қилишга йўл бўлмаслиги, *жилбоб*, *қамис* ёки кенг кўйлақлар уларни тўлиқ тўсиб, қоматларини бошдан оёқ яшириб туриши лозим, деб ёзади.

XX аср бошларига қадар қўлчилик анъаналари давом этиб келаётган бир пайтда, муаллиф аёлларнинг ёпиниб юриши уларнинг чўри эмаслигидан далолатдир, деб ҳисоблайди ва Ибн Аббос ҳамда Убайдадан ҳавола келтиради: *“Мўминларнинг аёллари озод аёл эканликлари билиниб туриши учун кўзидан бошқа жойларини, ҳатто бошлари ва қўларини ҳам жилбоб билан тўсишига буюрилдилар. Аллоҳ таъоло уларга сатри авратни ҳур эканликларининг белгиси сифатида ва чўрилардан ажралиб туришлари учун амр қилди”*. Фикрини “Тафсири Кашшоф”да келтирилган ривоят билан давом эттириб, ислом дини пайдо бўлган дастлабки даврларда озод аёллар чўрилар каби жоҳилия давридагидек очиқ кийимларда кечки пайтда бирор юмуш билан кўчага чиққанларида ёш йигитлар уларга чўри деб ўйлаб тегажожлик қилганини ёзиб, озод аёлларнинг кийимларини чўриларникига ўхшамайдиган қилиш буюрилди. Шундан кейин улар таъмагирларга салобатли ва ҳашаматли кўринишлари учун ҳамма жойларини ҳамда бошлари ва юзларини ҳам тўсадиган бўлдилар” [3: 87], деб ёзади.

Домла Икром *“Эй пайғамбар, жуфтларингизга, қизларингизга ва мўминларнинг аёлларига айтинг, устларига ёпинчиқларини ўрасинлар!”* оятининг маъносини мусулмонлар аёлларини турли бўҳтон қилувчилардан асраши ва уларга азият етишдан сақлашидир, деб таърифлайди. Аёл кишига азият нафақат тегажожлик қилиш билан, балки сўз билан ҳам етиши мумкин, деб ҳисоблайди. Мутафаккир эркакка сўз билан азият берилганда бу фақат эркакка тегишли иш бўлса, аёлга азият етса, унинг эркак қариндошларига ҳам тегишли ишга айланади, деб уқтиради. Муаллиф аёлларнинг юз ва кафтларини очиб юришлари мумкинлиги, қолган бутун танаси эридан бошқалар учун номаҳрам эканлиги, аёлнинг бошқа жойларига фақат бемор бўлганида даволаш учун ёки шаҳодат қайтарганида қараш лозимлиги, агар шаҳватдан ўзини тия олса, қозига, гувоҳга ёки табибга аёлнинг юзига ҳамда кафтига қарашга рухсат берилганлигини таъкидлайди [3: 88].

Муаллиф аёлларнинг ўраниб юришлари ҳақидаги қарашларини баён этар экан, икки тафсир китобини қиёсий таҳлил қилади ҳамда “ал-Кашшоф” тафсирида юқоридаги оят фақат пайғамбар алайҳиссаломнинг хотинлари учун махсус нозил бўлган деб кўрсатилгани, “Тафсири Аҳмадий”да эса бу оят барча мўмина аёллар учун умумий ҳукм саналишини қайд этади. Домла Икром эркак киши аёлдан зарурат юзасидан бирор нарсани парда ортидан сўраши ҳар икки томоннинг ҳам дилини пок тутишини таъминланишини “Тафсири Аҳмадий”, “Тафсири Имом Абу

Жаъфар Муҳаммад ал-Жарир ат-Табарий” ва “Ғаройибул Қуръон” тафсирига таяниб изоҳлайди [3: 90].

Домла Икром бу асарида аёлларнинг ўраниб юриши ҳақида исломий китобларга таяниб маълумот бериш билан чекланиб қолмай, аёл ва эркак ўртасидаги вужудга келиши мумкин бўлган ҳолатлар ҳақида “Ҳидоя” китобидан ҳавола келтиради: Агар аёлга шаҳватдан тийила олса, эркакнинг аврат бўлмаган жойларига худди кийим ёки бошқа нарсаларга қараганидек қараши мумкин. “Хунаса китоби”да ёзилгани бўйича аёлнинг бегона эркакка қараши худди эркакнинг бегона аёлга қарагани каби ҳаромдир. Негаки, ўзга жинсдаги одамга қараш маъқул иш эмас. Агар қалбида шаҳват пайдо бўлса ёки хаёлига бунданда каттароқ ишлар келса, ўша ишларга рағбат ёки озор етса, бунда аёл ўз назарини тийиши мустаҳаб бўлади. Агарда аёлга қараб турган эркак кишида ҳам бу сифатлар пайдо бўлса, демек бу ўша аёлга назар солиш ҳаром эканлигига ишора бўлади. Агар аёлларда шаҳват кучлилиқ қилиб буни эркак батаҳқиқ сезса, эркакда ҳам шаҳват кўзғолади ва икки томонлама бўлади ва қабиҳ ишга йўл очилади. Аёл унга қарамаса ва унда шаҳват кўзғалмаса, буни эркак сезади ва шаҳват бир томонлама бўлади. Икки томонлама шаҳват кўзғалиши бир томонламадан кўра ҳаром ишнинг вужудга келиши учун бир томонламадан кўра кучли таъсирга эга [3: 91].

Муаллиф аёлларнинг кўчада юриш одоблари ҳақида “Шарҳи Саҳиҳи Бухорий” асарига таяниб фикр билдириб ўтади. Аёллар кўчага фақат зарур юмушлари бўлсагина қоматларини намойиш қилмасдан, кенг ва кўримсиз кийимлар кийган ҳолда чиқишлари кераклигини, безаклари кўринмаслиги ва овозларини баландлатмасликлари жоизлигини таъкидлайди [3: 92].

Домла Икром аёлларнинг зийнатлари ҳақида гапирганда ҳам, манбаларга таянади. Зийнат ҳақида Ибн Аббос ва Ибн Шайба ривоятларидаги ҳамда “Руҳул маъоний” тафсиридаги таърифларни келтиради. Ибн Аббос ва Ибн Шайба ривоятларига кўра, “зийнат” - бу сурма, узук, ҳалқа ёки маржонлардир. “Руҳул маъоний” тафсирида эса “зийнат” аёлнинг устидаги нарсаларни ва унинг ўрнини англатиб келади [3: 93]. Аёллар зийнатлари бўлмиш сочларини кўчага ёйиб чиқишларини қоралайди ҳамда эркак кишининг аёлнинг кўкраги ва унинг атрофларига қараши аниқ фитнани келтириб чиқаради, деб ёзади [3: 94].

Аёлларнинг овозлари нозик ва чиройли бўлиши эркак кишида шаҳват уйғотиши мумкинлигини уқтириб, “Аёлдан Қуръонни ўрганишдан кўра, кўр кишидан ўрганган яхшироқдир”, деб таъкидлайди. Пайғамбар алайҳиссаломнинг “Тасбеҳ эркаклар учун, қарсак аёллар учун” (яъни, намозда имом хатога йўл қўйса, эркаклар субҳаналлоҳ деб овоз чиқарганлар, аёллар эса овоз чиқармасдан қарсак чалганлар) фикрини келтириб ўтади.

Домла Икром эркакларнинг бегона аёлга қарашларини уч турга ажратади. Биринчиси, бегона аёлга ноҳос кўз тушиши бўлиб, бунда эркак дарров кўзини олиб қочиши шарт қилинганлигини Қуръони каримнинг Нур сураси 30-ояти (“Аллоҳ буюради: *“(Эй Муҳаммад алайҳиссалом), мўминларга айтинг, кўзларини (номаҳрам аёлга тикишдан) тўссинлар”*) ва Исро сурасининг 36-ояти (“Аллоҳ таъоло буюради: *“Албатта, (инсонлар қиёмат кунida) қулоқ, кўз ва дил – буларнинг барчаси тўғрисида сўралурлар”*) орқали исботлайди. Шунингдек, Муҳаммад пайғамбарнинг: *“Эй Али, (бегона аёлларга) икки марта қарама. Негаки, биринчиси ўзингники, иккинчиси ўзингники бўлмайди”* деган фикрлари ҳамда Жобирнинг: *“Бир куни расулуллоҳ с.а.в.дан дафъатан қараши тўғрисида сўрадим. У зот дедилар: “Кўзингни олиб қоч”. Имкон борича биринчи назардан ҳам сақланиш*

керак. Агар қасддан қарамаса, у кечирилли бўлади”, мазмундаги ривоятини ҳавола сифатида келтиради.

Домла Икром эркакларнинг аёлларга назар солиш мумкин бўлган иккинчи ҳолатни бирор мақсадда, масалан, никоҳ пайти аёлнинг юзи ва қўлига қараш мумкин, деб ёзади [3: 95].

Муаллиф учинчи турдаги разм солишни аёлга шахват назари билан қараш деб ёзади ва ундан қаттиқ сақланиш лозимлигини уқтиради ҳамда Имом Розийнинг “Тафсири кабир”ида ёзилган Муҳаммад пайғамбарнинг “Кўзлар ҳам зино қилади” иборасини илова сифатида келтиради [3: 96].

Домла Икром мусулмон бўлмаган аёллар масаласида “Нодир ул-фатво” ва “Рада ул-мухтор” китобларига таяниб: “Агар аёл мусулмон бўлмаган озод аёл бўлса, унинг фақатгина юзига қаралади. Аммо бу уларнинг замонларида, яъни исломга қадар бўлган даврда эди. Бизнинг ҳозирги замонимизда эса мусулмон бўлмаган ўсмир қизга ҳам қараш ман қилинади. Унга қараш макруҳ, агар шахват билан қаралса ҳаромдир” [3:96], деб ёзади. Кўз зиноси барча ёмонликларнинг ибтидоси эканлигини таъкидлаб, “Захират ул-мулк” асаридан қуйидаги ҳаволани келтиради: “Инсон вужудидаги шайтоннинг жуда тез учадиган ўқи бу кўздир. Зеро бошқа барча ҳислар токи, уларга бирор нарсга тегмаса, нима гаплигини билмай ўз жойларида сокин тураверадилар. Аммо кўз шундай бир ҳиски, у узоғу яқиндан балою гуноҳларни овлайди.

Мутафаккир кўз зиноси ҳақида турли диний китоблардан ҳаволалар келтириш билан чекланиб қолмай, ундан етадиган зарарларни шеърӣ тарзда ифодалашга ҳам ҳаракат қилади:

*Ин ҳама офатки, ба тан мерасад,
Аз назар тавба шикан мерасад.
Дийда фуру нӯш чу дар дурру садаф,
То нашави тийри балоро ҳадаф.*

(Мазмуни: Танага етадиган барча офатлар, албатта назардан етади. Сен назарингни яшир гўёки садафдек, шунда балоларга нишон бўлмайсан) [3: 97].

Домла Икром аёллар кўчага чиққанда, ўзларига ҳаддан зиёд оро бериб, атрофдагиларни ўзларига жалб қилмасликлари кераклигини уқтиради. Кўзларига сурма, қўлларига ҳино қўйишлари мумкинлигини айтиб, юз ва қўл кафтларидан бошқа барча тана аъзолари ёпиқ бўлиши ўзлари учун фойдали бўлишини ёзади ва Нур сурасидан қуйидаги оятни келтиради: “Вал ядрибна бихумриҳинна ғала жуубиҳинна ва ла юбдийна зийнатаҳунна”, яъни, аёллар рўмоллари билан кўкрак ва сийналарини ўрасинлар, токим сочларию бўйинларигача ёпилсин, зийнатлари ҳисобланадиган бошу билакларини, сийнаю болдирларини ошқора қилмасинлар.

Муаллиф китоб сўнгида эркак кишининг ўзига тегишли бўлган аёлни рашк қилиши масаласига ҳам тўхталиб ўтади ва Муҳаммад Пайғамбарнинг “Қалби тесқари бўлган кишигина рашк қилмайди”, деган ҳадисларини изоҳлашга ҳаракат қилади. Рашк сўзига таъриф бериб, “бу бегона эркакларни аёлларининг ёнига киритмаслик, кўчаларда изнсиз чиқармасликдир”, деб ёзади. Шайх Аҳмад Румийнинг “Масолик ул ахбор” асарида эркак киши ўз аёлини кўчага изнсиз чиқишига йўл қўймаслиги кераклиги, хотин эрининг рухсати билан кўчага чиққанида ўраниб чиқиши лозимлиги, атир сепмаслиги ва йўлнинг серқатнов ёки бозорга олиб борадиган қисмидан юрмаслиги, эрига айтган манзилидан бошқа жойга бормаслиги шарт қилиб қўйилганини кўрсатиб ўтади [3: 97].

Хулоса қилиб айтганда, XX аср бошларида Туркистон минтақасида аёлларнинг ўраниб юришига барҳам бериш учун ҳаракатлар бошланган бир пайтда Бухоро муфтиси Домла Икром Қуръони Карим, Ҳадиси шариф ва кўплаб исломий китобларга асосланиб “Рисолайи форсия дар баёни вужуби сатри нисо” асари орқали бу масалага ўз муносабатини билдирди. Аёлларнинг очиқ юриши исломда қораланиши баён қилиб, ёпиқ кийиниб юриши уларнинг хавфсизлиги гарови эканлигини уқтирди. Эркакларнинг аёллар билан муносабатда жуда эҳтиёткор бўлишга даъват этди. Кўриниб турибдики, жамиятда ислохотлар амалга оширилиши тарафдори бўлган Домла Икром ислом анъаналарига содиқ уламо сифатида аёлларнинг зеб-зийнатга бурканиб юриши, ҳаддан ортиқ бўяниши ҳамда қадди-қоматни кўз-кўз қиладиган кийимлар кийишига қарши бўлган. Аёлларнинг ўраниб юриши қуллик белгиси эмас, балки озодлиги белгиси эканлигини исботлашга ҳаракат қилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Москва: СССР халқларининг марказий нашриёти, 1926.
2. ЎзРМДА, И-3 фонд, 2-рўйхат, 215-йиғмажилд.
3. Рисола-и форсия дар баён-и вужуб-и сатр-и нисо (Аёлларнинг ўраниб юришининг вожиб эканлиги тўғрисида форсча рисола). Янги Бухоро, 1912.

Изоҳлар

1. Жилбоб – турли хил матодан тикиладиган, бошдан оёқгача танани ёпадиган устки кийим. Милҳафа ҳам дейилиб, кўйлак ёки бошқа кийимларнинг устида ўралади.
2. Қамис – узун кўйлак.

DESCRIPTION OF MANUSCRIPTS OF *TARJUMAN AL-QUR'AN*

«ТАРЖУМОН АЛ-ҚУРЪОН» АСАРИНИНГ ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИ ТАВСИФИ

Mustafaev Doston Shuxratovich

Мустафаев Достон Шухратович

This article researches the description of manuscripts of Sayyid Sharif Jurjani's work *Tarjuman al-Qur'an* on the science of Mufradot al-Qur'an, which was kept in world libraries. In the introductory part, the attention paid by the Government of the Republic of Uzbekistan to the study of ancient written sources, the importance of the study of manuscripts in the field of Quranic studies is discussed. Then, a brief information was provided about the fields of science in which Sayyid Sharif Jurjani worked, the scholar's scientific status, and his works on the sciences of the Qur'an. The main part focuses on the originality of the work *Tarjuman al-Qur'an*, its writing style and arrangement. The inventory numbers, date of writing, type of writing and other special features of the manuscripts of *Tarjuman al-Qur'an* kept in Uzbekistan, Türkiye and Iran are described in detail. Attention is also paid to information about its modern edition. At the end of the article there are conclusions about the historical significance and scientific level of *Tarjuman al-Qur'an*.

Кириш

Қадимий ёзма манбалар ўтмиш ва келажак орасини боғловчи муҳим воситалардан ҳисобланади. Шу ҳақиқатни юзага чиқариш мақсадида бугун мазкур турдаги манбаларни сақлаш ва ўрганишга ҳукумат миқёсида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, 2017 йил 24 майда “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-2995-сон ҳамда 2022 йил 10 февралда “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш ва тадқиқ этиш тизимини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ПҚ-126-сонли Президент Қарорларининг қабул қилиниши фикримизни тасдиқлайди.

Ёзма манбаларни тадқиқ этиш исломшунослик фанининг муҳим йўналиши ҳисобланган қуръоншунослик соҳасига оид тадқиқотларда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Хусусан, миллий давлатчилигимиз асоси бўлиши темурийлар даврида фаолият юритган Саййид Шариф Журжоний (1340–1416) қаламига мансуб Қуръон илмларига оид асарларнинг манбашунослик таҳлили мазкур давр илмий муҳитини ёритишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Асосий Қисм

Саййид Шариф Журжоний мантиқ, фалсафа, фикҳ, ҳадис, тафсир, тасаввуф, геометрия, астрономия каби бир неча илмларга оид юзга яқин асар ёзган қомусий олим бўлиб, у Замахшарийнинг “ал-Кашшоф” асарига ҳошия битиши ва Қуръони

каримда зикр этилган лафзлар изоҳига бағишланган асар ёзиши орқали Қуръон илмлари борасида ҳам етук олим эканини исботлаган.

Саййид Шариф Журжонийнинг Қуръон сўзларини изоҳлашга бағишланган “Таржумон ал-Қуръон” асари ҳам Қуръон илмларининг муҳим тармоғи ҳисобланган муфрадоту-л-Қуръон соҳасида ёзилган асарлардан ҳисобланади. Асар ҳақида Ҳожи Халифа “Кашф аз-зунун” асарида: “Аллома бу китоб ҳақида “Ҳошия аъла ал-Кашшоф”да зикр қилган” [1: 397], дейди.

“Истиоза”, “басмала” ҳамда Қуръони Каримда мавжуд калималарнинг форс тилига таржима ва изоҳларидан иборат мазкур асар, сўзларнинг масдар шаклига кўра тартибланган асардир. Журжоний ушбу асарни Қуръони Карим суралари тартибида тасниф этган бўлиб, ундан бир аср кейин Одил ибн Али томонидан алифбо ҳарфлари кетма-кетлигида тартибланган [2: 133]. Асарнинг қўлёзма нусхалари бугунги кунимизга қадар етиб келган бўлиб, Ўзбекистон, Эрон, Туркия кутубхоналарида унинг бир неча нусхалари сақланмоқда.

Тошкент нусхаси:

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида № 48/6 инвентарь рақам билан “Таржумон ал-Қуръон” асарининг битта қўлёзма нусхаси сақланмоқда. Асарнинг номи қўлёзмада ترجمان لغت – “Таржумоне луғат” тарзида ифодаланган. Қўлёзма форс тилида ёзилган бўлиб, XIV асрга оид саналади. Варақлар сони 48 та бўлиб, саҳифа ўлчами 13,5x21 см. Қўлёзма 1261/1845 йили кўчирилган. Асар: الحمد لوليته و ليك جر من رمز دال هم الف گشت از الصلاة على نبيه والسلام على وليه [Ал-ҳамду ли валийятиҳи ва-с-солату аъла набиййиҳи ва-с-саламу аъла валиййиҳи] сўзлари билан бошланиб, ليك جر من رمز دال هم الف گشت از [Тамма калаам би-аъвни-л-Малик ал-Ваҳҳааб] [3: 95] сўзлари битилган.

Туркия нусхалари:

Сулаймония кутубхонаси, Шеҳид Али Пошо бўлими, № 2605 инвентарь рақам билан сақланаётган асарнинг бир нусхаси Журжонийдан қарийб бир аср кейин яшаган Одил ибн Али томонидан алифбо тартибида тартибланган нусха ҳисобланади. Колофон бўялиб кетганлиги сабабли уни тўлиқ ўқишнинг имкони мавжуд эмас. Аммо унинг ҳижрий 870 йил сафар ойида тугалланганлиги ҳақидаги ёзувларни ўқиш мумкин. Қўлёзма муқоваси таъмирланган. Муқованинг ички қисмида асарнинг луғат илмига оид эканига ишора қилувчи في اللغة [фи-л-луғо] ибораси ҳамда асар номи ترجمان اللغة [Таржумон ал-луғо] сўзлари битилган. Қизиқарли томони, Журжонийнинг ушбу асари барча манбаларда “Таржумон ал-Қуръон” деб тилга олинади. Мазкур нусха ва Тошкент нусхасида асар номи деярли бир хил кўрсатилган. Бу эса асарнинг бир неча ном билан шуҳрат тоганини кўрсатади. Қўлёзма пойгирланган, айрим саҳифаларда ҳошиялар мавжуд. Насх хатида, қора сиёҳда кўчирилган. Таърифи келтирилаётган сўзнинг аввали ва таъриф сўнгига қизил сиёҳда нуқталар қўйилган. Китоб басмала билан бошланган. Ҳамда ва санодан сўнг муаллиф асарнинг ёзилиш сабаби ҳақида шундай дейди: “Ушбу китоб дунё уламолари алломаси Саййид Шариф Журжонийнинг “Таржумон”идир, Аллоҳ қабрини нурга тўлдириб, ундан рози бўлсин” [4: 2]. Китоб “таржумон” сўзининг таърифи билан бошланиб, Қуръони каримда зикр

этилган يومئذ [йавмаизин] – “ўша кунда” сўзи таърифи билан яқунланган. Қўлёзмага Шаҳид Али Пошо кутубхонаси муҳри ҳам босилган. Қўлёзма варақлари сони 149 та бўлиб, саҳифа ўлчами 13,5x21 см. Ҳар бир саҳифага 9 қатор матн ёзилган.

Сулаймония кутубхонасининг М. Ҳафид бўлимида асарнинг яна бир қўлёзма нусхаси № 428 инвентарь рақам билан сақланади.

Эрон нусхалари:

Эроннинг Мажлиси шўро миллий кутубхонасида № 1249 инвентарь рақам остида сақланаётган манбада Журжоний қаламига мансуб “Таржумон ал-Қуръон” асарининг Шайх Маҳмуд Кавбаноний томонидан араб алифбоси бўйича тартиблаган нусхаси ва Маҳмуд ибн Умар Қози Забанжийнинг “Муҳаззаб ал-асмо” номли китоби жамланган бўлиб, ҳар икки китоб Али ибн Муборак Фаҳражий томонидан 892/1487 йили насх хатида, қора сиёҳда кўчирилган. Қуръон сўзлари “ал” аниқлик артикли билан келтирилган. Феълларнинг масдар шакллари берилган. Сўз бошланадиган ҳарфга далолат қилувчи фасллар қизил сиёҳда ажратиб кўрсатилган. Масалан, باب الألف المكسورة [баб ал-алиф ал-максуро] деб ёзилиб, сўнг الإبل [ал-ибл] – “туя”, الإبلас [ал-иблас] – “ноумид бўлиш”, الإنجيل [ал-Инжил] – “Инжил” каби сўзлар кетма-кет келтирилган. Қўлёзма нусха варақлари сони 107 та бўлиб, “Таржумон ал-Қуръон” асарининг ҳажми шундан 33 саҳифани эгаллайди. Саҳифа ўлчами 25x17 см. Ҳар бир саҳифага 25 қатордан иборат матн ёзилган. “Таржумон ал-Қуръон” асарининг ушбу нусхаси ҳақида тадқиқотларда зикр этилган.

Эроннинг мазкур кутубхонасида № 8760 рақам билан сақланаётган қўлёзма “Таржумон ал-Қуръон” асарининг тўлиқ сақланган нусхаси бўлиб, XVI асрга оид манба ҳисобланади. Колофон қисмида асар Салмон ибн Мавлоно Маҳмуд томонидан кўчирилгани ва зул-ҳижжа ойида кўчириш тамомлангани қайд этилган. Қўлёзма муқоваланган, настаълиқ хатида, қора сиёҳда кўчирилган. Асар басмала ва ابن كتاب ترجمان قرآن [Ийн китоб Таржумоне Қуръонаст] [5: 2] сўзлари билан бошланиб, Нас сурасидаги الجنة [ал-жинна] сўзи таърифи билан тугалланган. Сура номлари қизил сиёҳда ёзилган. Таърифланаётган сўз устига ажралиб туриши учун қизил чизиқ чизилган. Пойгирланган, айрим саҳифаларда ҳошиялар мавжуд. Қўлёзма варақлари сони 58 та бўлиб, саҳифа ўлчами 17,5x9 см. Ҳар бир саҳифага 16 қатордан иборат матн жойлаштирилган.

Мазкур кутубхонада № 19087 инвентарь рақам остида асарнинг Одил ибн Али томонидан араб алифбосига кўра тартибланган, тўлиқ ва яхши ҳолатда етиб келган нусхаси сақланади. Каталогларда мазкур асар “Тартиб Таржумон ал-Қуръон” номи билан ҳам қайд этилади. Қўлёзма Муҳаммад Қосим ибн Муҳаммад Шафеъ томонидан 1098/1687 йили сафар ойининг йигирманчисида, сешанба куни кўчириб тугалланган. Қўлёзма муқоваланган, форс тилида, насх хатида, қора сиёҳда кўчирилган. Қуръонда келган сўзлар уларнинг бош ҳарфлари бўйича [алиф] ҳарфидан ي [йа] ҳарфигача кетма-кет келтирилган. Масалан, қизил сиёҳда حرف التاء [ҳарф ат-та] деб ёзилиб, сўнг ت [та] ҳарфи билан бошланувчи сўзлар келтирилган. Саҳифалар пойгирланган, айримларида ҳошиялар мавжуд. Қўлёзма варақлари сони 71, саҳифалар сони 142 та бўлиб, саҳифа ўлчами 14x9 см. Ҳар бир саҳифага 13 қатордан иборат матн жойлаштирилган.

Асарнинг Одил ибн Али томонидан тартибланган яна бир нусхаси Эрондаги исломий ва эроний қўлёзмалар хазинасида № IRN-020-0291 рақам остида сақланадиган жамланма таркибида 179–204-саҳифалардан ўрин олган. Қўлёзма

Муҳаммад Жаъфар ибн Муҳаммад Акбар томонидан 1125/1713 йили насх хатида, қора сиёҳда кўчирилган. Пойгирланган, айрим саҳифаларида ҳошиялар мавжуд. Қайта муқоваланган. 13 варақ, 26 саҳифадан иборат бўлиб, асарнинг тўлиқ сақланган нусхаси ҳисобланмайди. Яъни асарнинг бош қисми мавжуд, аммо أنت [анта] – “сен” сўзининг таржимаси билан якунланган.

Эроннинг Остон Қудс Ризавий кутубхонасида № 1459 инвентарь рақам билан асарнинг яна бир қўлёзма нусхаси сақланади.

“Таржумон ал-Қуръон” асари 1954 йили Техронда, Ҳайдарий нашриётида чоп этилган. Унинг бошқа замонавий нусхалари ҳақидаги маълумотлар деярли мавжуд эмас.

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда, асарнинг бугунга қадар сақланиб қолиши унинг Қуръони карим сўзларини тушунишда асрлар давомида мурожаат этиладиган манба бўлиб хизмат қилганидан дарак беради. Асарнинг форс тилида ёзилиши эса унинг ажамиё халқлар учун ўз даврида Қуръонни тўғри тушуниш манбаи бўлганидан далолат. Қолаверса, ҳозирги кунда ҳам Қуръон сўзларининг маъноларига бағишланган алоҳида луғатларнинг турли тилларда нашр этиб борилиши мазкур услубда асар ёзиш аҳамияти ҳануз долзарб эканини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун [Нашриёт ва нашр санаси кўрсатилмаган]. – 2058 б.
2. Садриддин Гумуш. Сейид Шериф Журжани. – Истанбул: Фатих яйинэви матбааси, 1984. – 211 б.
3. Сайид Шариф Журжоний. Таржумон ал-Қуръон. Ўзбекистон Республикаси ФА ШИ қўлёзмалар фонди. Қўлёзма № 48/6. – 96 б.
4. Сайид Шариф Журжоний. Таржумон ал-Қуръон. Сулаймония кутубхонаси, Шаҳид Али Пошо бўлими. Қўлёзма № 2605. – 298 б.
5. Сайид Шариф Журжоний. Таржумон ал-Қуръон. Мажлис-и шўро миллий кутубхонаси. Қўлёзма № 8760. – 116 б.

DAGESTAN IS THE PEARL OF THE ARABIC MANUSCRIPT
TRADITION IN THE NORTH CAUCASUS

ДАГЕСТАН – ЖЕМЧУЖИНА АРАБСКОЙ РУКОПИСНОЙ
ТРАДИЦИИ НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ

Ismailova Almaz Musaevna
Исмаилова Алмаз Мусаевна

The article analyzes the penetration of Islam into Dagestan. It presents the process of penetration, formation and development of the Arabic-language manuscript tradition in Dagestan, gives qualitative and quantitative characteristics of Arabic manuscripts. It analyzes a set of Arabic handwritten monuments from the point of view of historical development, the names of scribes of Arabic manuscripts. The main stages of the formation of the manuscript tradition in Dagestan, the centers of the manuscript tradition, as well as the influence of Arab-Muslim culture on local literature and culture are highlighted. Stable mutual contacts between representatives of the culture of the Middle East and Dagestan in the field of science and education are also described. The conclusion is made about the formation and functioning of the Arabic manuscript tradition as a natural phenomenon of the social and cultural life of society in Dagestan, it is also noted that there were no such volumes of manuscript heritage as in Dagestan in the entire North Caucasus.

В статье проанализировано проникновение ислама в Дагестан, представлен процесс проникновения, становления и развития арабоязычной рукописной традиции в Дагестане, дана качественная и количественная характеристика арабских рукописей. Разбору подвергнуты совокупность арабских рукописных памятников с точки зрения исторического развития, проанализированы имена переписчиков арабских рукописей. Освещаются основные этапы формирования рукописной традиции в Дагестане, центры рукописной традиции, а также влияние арабо-мусульманской культуры на местную литературу и культуру. Описаны также устойчивые взаимные контакты представителей культуры стран Ближнего Востока и Дагестана в сфере науки и образования. Сделан вывод о становлении и функционировании арабской рукописной традиции как закономерного явления общественной и культурной жизни общества в Дагестане, также отмечается, что таких объемов рукописного наследия, как в Дагестане не было во всем Северном Кавказе.

Введение. В новейшее время дагестанские народы часто обращаются к своим истокам, к исламским ценностям, так как изучение истоков помогает дагестанцам более углубленно воспринять историко-культурный процесс. В этом процессе арабская рукописная традиция – ценный источник, из которого черпаются глубочайшие знания по изучению прошлого своего народа. В Дагестан попадали не только рукописные тексты восточных авторов, написанные на арабском языке. Также и дагестанские алимь создавали свои произведения на арабском языке, издавали работы по мусульманскому праву, «кораническим» наукам, суфизму,

этике, логике, догматике. Арабский язык стал языком науки, образования, частной и официальной переписки, эпиграфических памятников. Он был средством общения дагестанских ученых со своими «коллегами» в странах арабомусульманского мира.

Основная часть. Родиной ислама является Аравийский полуостров. Арабы, завоеывая новые территории, распространяли не только новую религию, но в этих странах также развивалась письменность, литература, наука. Религия ислам проник в Дагестан более XIII веков назад. Ислам был очень существенным на данной территории. Исламизация Дагестана происходила в течение нескольких веков. Одним из последствий проникновения арабов в Дагестан было то, что здесь была распространена совершенно новая религия – ислам [16, с. 115]. В Дагестане на начальном этапе не вся территория была исламизирована. Сначала ислам был распространен в Южном Дагестане – это Дербент, Табасаран, Лакз. Население этих территорий приняло ислам. Особо хочется отметить роль Дербента, которая играла роль миссионера в распространении новой религии. Именно в этом городе сформировались отряды борцов за веру, то есть гази. Они совершали набеги на соседние земли, находящиеся рядом с Дербентом [10, с. 46]. По мнению А.Р. Шихсаидова, наиболее ярко и отчетливо благотворные влияния международного культурного общения прослеживаются на примере Дербента (Баб ал-Абваб).

В IX–X вв. численность арабского населения в Дагестане (в основном в районе Дербента) была значительной – это стало одним из важных факторов – ускоривших процессы проникновения и усвоения здесь арабской литературы, фактором, стабилизовавшим процесс исламизации земель не только близких к городу, но и расположенных далеко за его пределами (дербентские гази, «борцы за веру» вошли в историю X–XI вв. как внушительная военная и идеологическая сила). (В Дербенте находится кладбище Кирхляр, где захоронены 40 праведных воинов ислама).

Арабский язык, ислам, исламская литература – это три великие силы, определившие мощь и своеобразие культурной жизни в исламском мире, а в данном случае в Дагестане [18, с. 9]. И политические, и экономические обстоятельства активно содействовали этому культурному общению. Вхождение Дагестана (хотя и частично) в состав Арабского халифата, покровительственная политика их правителей способствовали распространению в Дагестане культурных достижений эпохи, интенсивному становлению связи центра с окраинами государства, с «периферией». В.В. Бартольд в 1913 году писал, что знание арабского языка в Дагестане встречается чаще, чем в большинстве неарабских мусульманских стран [6, с. 419].

Об этом также заявлял и советский арабист И. Ю. Крачковский: «Мы можем с полным правом пойти еще дальше и сказать, что ни в одной из неарабских стран местная литература, возникшая на арабском языке, не оставалась такой яркой до второй четверти XIX века как в Дагестане» [9, с. 609]. Как отмечал А. Р. Шихсаидов: «Особенность дагестанской литературы заключается в том, что ее первые произведения созданы на арабском языке и представлены жанром исторических хроник» [16, с. 10]. Отрадным фактом является то, что работы дагестанских ученых – арабистов можно было встретить и за пределами Дагестана.

В X–XI веках было создано несколько библиотек, называемых "домами знаний". Связь ученых Дагестана и Ближнего Востока, существовавшая

фактически с начала IX века, когда арабы перестали воевать, в XV–XIX веках была сильнее и продуктивнее, чем сейчас, в век скоростных перелетов и интернета. Такое множество библиотек, возможно, объясняется и тем, что здесь, на маленьком клочке земли, как Дагестан (территория Дагестана – 53,3 тыс. кв. км.), было много владений, обществ, государств. Каждый правитель заботился о сохранении библиотек, медресе, мечетей. Библиотека не расчленилась, передаваясь целиком из рода в род по мужской линии. Считается, что одной из самых богатых библиотек обладал предводитель горского сопротивления в XIX веке имам Шамиль. Известно, что, когда Шамиль перебирался из Чечни в Дагестан, на семи лошадях везли его арабские рукописи. Шамиль был одним из образованнейших людей своего времени, его собрание – одно из крупнейших в XIX веке. С этой библиотекой Шамиль не расставался даже в плену в Калуге.

Они совмещали в себе три функции: а) библиотека; б) здесь работали ученые; в) велось преподавание. Со второй половины XI в. "Дома знаний" исчезают, уступая место библиотекам, состоящим из учреждений вакфных -мечетей, медресе, больниц, мавзолеев. В XI веке вся территория халифата была покрыта мечетями, сетью библиотек вакфа. Мечеть, как правило, была начальной школой. Таким образом, арабский язык занимал ведущее (а иногда и почти монопольное) положение в науке, письменном поэтическом творчестве, в труде, как официальной, так и частной переписке.

Мечети сочетали в себе функции отправления культа и образования. Поэтому дагестанские мечети можно рассматривать как первые очаги мусульманского образования. К числу первых мечетей Дагестана относятся:

1. Джума-мечеть Дербента, возведенная в первой четверти VII в. [12, с. 73].
2. Мечеть в сел. Зиль Табасаранского района. Это древнее культовое сооружение Дагестана датируется XI–XII вв.
3. Мечеть X в. в сел. Каракюре Докузпаринского района.
4. Мечеть Калакорейша (Дахадаевский район), (XII–XIII вв.).
5. Мечеть XII в. в сел. Хив Хивского района.
6. Мечеть XI–XII вв. в сел. Рича Агульского района.
7. Мечеть XI в. в сел. Фите Агульского района [8, с. 5].

В Дагестане арабские рукописи хранятся в Рукописном фонде Института истории, археологии и этнографии Дагестанского федерального исследовательского центра Российской академии наук (ИИАЭ -ДФИЦ РАН), которая является крупнейшей коллекцией восточных рукописей, старопечатных книг и архивных документов на арабском, турецком и персидском языках на всем Северном Кавказе Эти документы посвящены истории и культуре мусульманских народов Кавказа, Поволжья, Средней Азии и Ближнего Востока [14, с. 76]. Фонд восточных рукописей Института был создан в 1963 г. Сегодня в состав фонда включено 13653 единиц хранения, в т. ч. около 4 тыс. рукописей, 5819 писем, печатные книги. Информация о документах фонда восточных рукописей ИИАЭ ДНЦ РАН размещена на сайте Архива РАН. Рукописный фонд НБ ДГУ (Научная библиотека Дагестанский государственный университет) представлен около 800 сочинений, хронологические рамки которых охватывают XV–XX века. Тематика этих фондов обширна – это и грамматика, риторика, мусульманское право, Коран и «кораническая» литература, логика, философия, догматика, суфизм, литература, поэзия, математика, астрономия [1, с. 13]. Среди них – сочинения по различным отраслям средневековой науки: мусульманскому праву, арабской грамматике,

«кораническим наукам», истории, философии, теологии, астрономии, медицине, математике, логике, а также значительное количество работ по суфизму [9, с. 132].

Все дагестанское рукописное наследие по происхождению можно разделить на три группы: 1. рукописи, созданные в странах Ближнего Востока и в областях Средней Азии и попавшие различными путями в Дагестан (в основном в XI–XV вв.); 2. тексты – плод работы дагестанских переписчиков (катибов), тиражировавших тексты в научных, учебных и иных целях (в наличии – экземпляры, датированные XIV–XX вв.); 3. сочинения, созданные на арабском языке в Дагестане и составившие оригинальную, местную литературную традицию (XI–XX вв.) [3, с. 9].

В Дагестане перепиской рукописей занимались в таких дагестанских центрах, как: Кумух, Акуша, Зерихеран, Кудали, Ихрек, Ахты, Согратль, Башлы, Урада, Усиша, Хунзах, Хасик, Эндери.

Книжно-письменная традиция и культура мусульманских народов находятся в самой непосредственной связи со Священным Писанием ислама – Кораном. Коран – это не просто слово Божье. «Как литературный памятник, Коран не знает себе равных. Влияние Корана на развитие арабской литературы огромно. По Корану учились грамоте, так как буквари были вообще неизвестны. Коран был наиболее читаемой и переписываемой в мире ислама книгой. Переписать хоть однажды текст Корана считалось богоугодным делом и едва ли не обязанностью каждого верующего, если только он владел грамотой. Рукописная арабоязычная традиция в Дагестане занимает важное место в литературном наследии. Истоки этой традиции восходят к X–XI векам, дальнейшего развития арабоязычная литература достигает в XV–XVIII веках, а особого расцвета достигает в XIX веке.

Отличительной особенностью этого процесса является то, что дагестанцы не только усвоили достижения в области арабо-мусульманской культуры, но и сами создали оригинальную художественную историю, религию, философию и т.д. Дагестанцы обучались в таких религиозно-политических центрах Халифата, как, например, Багдад, Нишапур, Исфахан, Хамадан, Мекка, Медина, Куфа, Басра. Они перерабатывали полученные знания и, таким образом, способствовали интеграции духовной жизни Дагестана [12, с. 67]. Дагестанско-арабские культурные связи не были односторонними. Дагестанские ученые и их труды внесли большой вклад в культурное наследие народов, населявших Арабский халифат.

Практически в каждом из сборников, собранных сектором востоковедения есть Коран-либо рукописный, либо старинный, и они часто соседствуют друг с другом. В рукописном фонде института ИАЭ ДФИЦ РАН, хранится уникальная коллекция рукописных Коранов – 57 списков Корана, как полных, так и отдельных его крупных фрагментов [15, с. 43].

Количество Коранов в Дагестане очень велико. Старые Кораны были написаны почерком, приближающимся к куфийскому [13, с. 122]. Так, например, Куфический Коран, который был получен археологической экспедицией в селении Джибахни (ныне Кайтагский район). Известны Кораны, написанные в 626/1228-1229 годах в селении Панджик (Табасаранский район).

В поселении Хули (ныне Левашинский район) в 1973 году археологическая экспедиция обнаружила хорошую копию Корана, сделанную *насхом*, переписанную в 628/1228-29 году.

Следующий из датированных дагестанцами Коранов это XIV век. Коран, был переписан в Иране. Он попал в дагестанское село Кумух, как доносят до нас очевидцы, в подарок от персидского шаха правителю Кумуха. В 815/1413 году появляется Коран, переписанный Сулейманом, сыном Али, сыном Ахмада Казикумуха, который хранился в мечети Обох.

В селе Амуз (Амузги) Дахадаевского района Коран был переписан Гаруном, сыном Ахмада аш-Ширина (из сел. Шири) в 899/1493-4 г. Копию с той же датой можно найти в селении Кунки Дахадаевского района [18, с. 37].

В 815/1413 году в Кумухе, в 889/1493 годах находившиеся в селе Шири (Дахадаевский район) в 922/1516-1517 годах в селе. Тпиг (Агульский район), а также красиво переписанные в 1150/1689 годах фрагменты в селе. Дулдуг (Агульский район) переписчиком Мусой, сыном Умара из Кумуха [15, с. 44].

В ауле Тпиг Агульского района в коллекции Джума-мечети найдена копия Корана (около XV в.) с историческими записями на полях, имевшаяся в середине XVI века. В 1003/1594 году Ахмед, сын Муллы Ахмада, переписал текст священной книги мусульман «в поселении Хасик», ныне Табасаранский район. В сел. Цахур Рутульского района, что в верховьях реки Самур, в здании мавзолея-святыни имеется Коран в копии 1150/1689 г., сделанной Сусаном, сыном Умара ал-Гумики. В селении Корода - Коран, переписанный в 1158/1745 г. Нурмухаммедом-Хаджи, сыном Хаджи ал-Харамайн, сына Абу Бакра, сына Мухаммеда, сына Сумина. В сел. Шеяги Кайтагского района - экземпляр, переписанный в 1189/1775-76 г. Мухаммедрасулом, сыном Хаджи Ахмада, сына Миси из Варсита.

В XVIII в. иметь самым престижным Коран считался, тот, который написан рукой Мухаммеда Казима Дербенди, профессионального катиба, обладавшего прекрасным почерком. Она хранится в рукописном фонде Института ИАЭ ДФИЦ.

На территории Дагестана создано большое количество арабских рукописей. За короткий период с X в. созданы "Ахты-Наме", относящиеся к событиям политической истории с VIII в., "Та'рих Баб — ал аббаб ва Ширван", относящиеся к событиям Дербента, Ширвана и соседних государств с конца VIII в. до 1075 г. в X-XI в. [4, с. 134], В «Дербенд-наме» описаны, Походы Салмана и Абдурахмана Ибн Рабаи в Дагестане описаны Табари, Балазури [5, с. 9], Якуби, Ибн ал-Асир с достаточной полнотой, что дает возможность контролировать сообщение «Дербенд-наме», где отдельные части (например, значение останков убитых мусульманских лидеров) содержат много общего. То же самое относится и к экспедициям Масламы и Джарраха. Так, например, сохранились сочинения по закону Али Хаджи из Кумуха (ум. в 1576 г.) ал-Мухтасар («Сокращенный») был распространен среди рукописей в странах мусульманского мира.

А.Р. Шихсаидов, изучая библиографические списки, отмечал, что в них сохранились имена нескольких дагестанцев, которые учились в Багдаде, в основном в «ан-Низаймиа» - крупнейшем учебном центре шафиитов.

К ним относятся: Абу Амр Усман ибн ал-Мусаддад ибн Ахмад ад-Дербенди, известный как факих Багдад. Переписывание и художественная обработка книг в Дагестане, как и в странах Востока, считалась очень почетной профессией. Древний Дербент стал одним из значительных центров распространения ислама, арабского языка, арабской литературы.

Дагестан славился многочисленными, яркими учеными, и их работы охватывали практически все отрасли знаний средневекового мусульманского общества. Многие дагестанцы проходили учебу в Багдаде, в основном в «ан-Низамийа» – крупнейшем шафиитском учебном центре. Одним из них был Хаким ибн Ибрахим ал-Лакзи ал-Хунлики ад-Дарбанди. Он был шафиитским факихом, изучал мусульманское право в Багдаде у ал-Газали (1058–1111). Хаким ибн Ибрахим ал-Лакзи после учебы у ал-Газали вел преподавательскую работу уже за пределами Дагестана, и она продолжалась более сорока лет. Абу-л-Валид ал-Хасан ибн Балхи ад-Дербенди учился в Багдаде, Балхе, Александрии, Нишапуре, Самарканде (умер в 1064 г.). Он был крупнейшим знатоком хадисов. Абу Бакр Мухаммад ибн Ашир аш-Ширвани ад-Дербенди – «благочестивый факих», также учился в «ан-Низамийа» (XI в.). Иусуф ибн ал-Хусайн ибн Дауд Абу Якуб ал-Баби ал-Лакзи (XI в.) – знаток хадисов, историограф династии Аглабидов Дербента, шафиит, также обучался в Багдаде у шафиита Абу-л-Музаффара ас-Самани [18, с. 16]. Селение Кумух расположена на левом берегу реки Казикумухского Койсу. Его история насчитывает более 1300 лет.

Самая ранняя рукопись, переписка с которой связана с Кумухом, относится к началу XV в. - это письменность по синтаксису арабского языка, которая написана в 726/1336 году в Нишапуре и переписана во второй половине *шаввала* 807/апрель 1405 г. «в поселении Казикумух». Следующие находки, если они расположены в последовательном порядке, показывают непрерывный процесс копирования восточных рукописей в Кумухе.

Рукопись датирована 8 раби' ал-аввала 837/27 декабря 1427 года, писец- Ахмад ибн Ибрахим ал-Йамани, а место переписки - Кумух. Известно, что Ахмад ибн Ибрахим ал-Йамани преподавал, и среди его учеников в Багдаде, а затем в Кумухе был обращенный впоследствии шейх и ученый Михаль Умар ибн Мухаммад ал-Гумуки. Ахмад б. Ибрахима ал-Йамани учился сначала в Багдаде, затем в Кумухе у шейха Алима Хаджи Умара ибн Мухаммад ал-Гумуки, переписавший в Багдаде «Вафк ал-Мурад» в 847/1443-1444. В 860/1456 году Махмудом, сыном муэдзина Гумикского, была сделана копия знаменитой дагестанской хроники «Тариах Дагестан», автором которой был Мохамедафи [17, с. 91]. В XVI-XVII вв. переписка продолжалась с тем же упорством. В 991/1582 г. Мухаммад ибн Исмаил ал-Кумуки переписал «Хада'ик ад-дака'ик» Са'даллах ал-Барда'и, комментарий на «Шарх ал-Унмузадж» ал-Ардабили. Среди обществ, связанных с созданием рукописной традиции и ставших центром рукописной книжной культуры, была и местность Зирихгеран. «Зирихгеран» - это ранняя персидская форма названия нынешнего Кубачи, которая была передана в тюрко-даггинской форме. Исторически Зирихгеран - которое сегодня называется Кубачи. В состав Зирихгерана входили также несколько сел (Амузги, Ашты, Сулевкент, Шири). Их всех называют одним единым народом - кубачинцы. Среди многих арабских грамматических сочинений, первое место занимают "ал-Фаваид ад-дийаия" Абдаррахман Джами (умер в 1492 году).

Интересна первая нисба переписчика – ал-Джабали, то есть «Дагестанский» (букв, «горский»). В 872/1467-1468 г. трактат ал-Газали «Ихйа улум ад-дин» скопировал Йусуф ал-Кубаши. Это первое в истории Дагестана упоминание о Зирихгеране в форме Кубачи, вернее, Кубаши, с намеком на даггинское слово «ши» – «селение». В 896/1491 г. - грамматический трактат Ибн ал-Хаджиба «ал-Кафия» переписал Абдаррахман аз-Зерехгерани.

К 905/1500 г. относится рукопись-сборник различных тематических словарей арабского языка и поэтических текстов: “Китаб ал-куттаб” (“Книга секретарей”) Али ибн Мухаммад ал-Йазади, переписанный в сел. Ашты Мухаммедом ибн Абдаррахманом аз-Зерехгерани в 905 г. хиджры; “Китаб алфаз ал-куттаб” Абдаррахмана ибн Иса ибн Хаммад ал-Хамадани - это арабско-персидский словарь; “Китаб ал-сами фи-л-асами” (“Превосходная книга об именах (существительных)”; “Сирр ал-адаб фи маджари калам ал-араб” Абу Мансура Абдалмалик ас-Са’алиби (ум. в 1038 г.); «Касидат ал-хили» Али ибн Мухаммад ал-Бусти (ум. в 1010 г.), комментарий к стихотворению ал-Ансари (ум. в 624 г.) с датой переписки: 15 раджаба 905/15 февраля 1500 г., в селении Ашты. Созданный в селении Ашты, этот сборник попал в селение Хунзах, столицу Аварии, где во второй половине XVIII в. творил дагестанский ученый Дибиркади ал-Авари, знаменитый автор арабско-персидско-тюркского словаря. В Зирихгеране были не просто переписчики, а переписчики – специалисты высшего класса, которые специализировались в определенных областях знаний. Это в большинстве случаев суфийские трактаты и толковый словарь арабского языка, которые не могли быть в большом количестве рукописей, кроме того, целые рукописные собрания не дают возможности в полном объеме воспроизвести количественные параметры и соответствующий тематический облик рукописной книжной композиции. Среди рукописей, переписанных в Медресе и за его пределами, особое место занимают труды выдающегося представителя средневековой науки Абу Хаида Мухаммада ал-Газали (1058-1111 гг.). По своему количеству они занимают одно из первых мест, а хронологический диапазон включает XII-XVII века.).

Если стилистические сюжеты Кумуха носили широкий универсальный характер, то Зирихгеран действовал в более узкой области, специализируясь в основном на толковых словарях и грамматиках арабского языка, а также на трудах выдающегося деятеля суфизма и учителя ал-Газали (1056-1111). Самая ранняя работа, завершенная перепиской в Зирихгеране, датированная 842/1438-39 годом. В этом году копия “Шарх ал-Иджаз” выполнена Абу Бакром, сыном Мухадая ал-Джабали аз-Зерехгерани [7, с. 225].

В Зирихгеране были не просто переписчики, а переписчики – специалисты высшего класса, которые специализировались в определенных областях знаний.

В поселении Цахур было основано медресе в конце XI века: «В городе есть медресе, основанное Низамом ал-Мульком ал-Хасаном ибн Али ибн Исаком, в Медресе имеются учителя (мударрисы) и факихи». А.Р. Шихсаидов, изучая библиографические списки, отмечал, что в них сохранились имена нескольких дагестанцев, которые учились в Багдаде, в основном в «ан-Низаймийа» - крупнейшем учебном центре шафиитов [19, с. 110]. К ним относятся: “Абу Амр Усман ибн ал-Мусаддад ибн Ахмад ад-Дербенди, известный как факих Багдад. Он был шафиитским факихом, порядочным, авторитетным, изучал мусульманское право в Багдаде близ ал-Газали, слушал множество хадисов. Хаким Ибн Ибрагим, после учебы у ал-Газали, вел преподавательскую работу за пределами Дагестана, которая длилась более четырех десятилетий.

В начале XI века (V век хиджры) в старом дагестанском городе жил и созидал ученый муж Абу-л-Фараджа Абу Бакр Мухаммад, сын Мусы, сын ал-Фараджа ад-Дербенди. Ему принадлежит объемистый труд о Сулук (Сулук – мусульманское мистико-философское, этико-нравственное учение). XVIII-XIX вв. являются золотой эпохой в развитии научной мысли в истории Дагестана. Яркая плеяда

дагестанских ученых, оставившая богатое научное наследие, – бесспорное тому доказательство. На арабском языке многие столетия создавались памятники культуры, продолжающие и поныне оставаться сокровищами мирового значения. «Через этот язык в Дагестан проникали не одна теологическая схоластика, но и богатая восточная словесность, положительная научная и эстетическая мысль». В годы воинствующего атеизма рукописная книга продолжала, мягко выражаясь, исчезать. В их числе много сочинений, представляющих оригинальную местную литературу XV–XX вв., более двух с половиной тысяч документов XVII–XX вв., около ста наименований книг, изданных литографическим способом.

Выводы. Арабский язык был занимал ведущее положение в науке. Отличительной особенностью являлось создание местной оригинальной литературы на арабском языке. Дагестанская литература рассматриваемого периода на арабском языке формировалась под общим влиянием средневековой арабской литературы и в то же время всеми корнями уходила в глубину истории и культуры своего края. Спасение сохранившихся памятников письменной культуры стало настоятельной необходимостью.

Подводя итоги сказанному, следует отметить, что культура арабо-мусульманского Востока сыграла огромную роль в судьбах национальных культур и творчестве народов Дагестана. В настоящее время у нас есть все основания полагать, что если вначале местная культура, носившая общedaгестанский характер, обогащалась за счёт арабо-мусульманской, то теперь она приобрела самостоятельность и вносит свой небольшой, но весьма ощутимый по содержанию вклад в общую культуру и литературу Востока. Нигде на Северном Кавказе нет подобных объемов рукописного наследия, как в Дагестане. Где мечеть – там коллекция. Несмотря на годы воинствующего атеизма, многие рукописи сохранились. Именно в Дагестане древнейшие на Кавказе и в России мечети – в Дербенте и Кумухе. Начиная с X века они начали появляться в разных частях Дагестана, а в XIII–XVI веках были уже почти во всех селениях. Обычно в мечетях и медресе имелись коллекции рукописных книг. Обычно в них хранилось от пяти до нескольких сотен рукописей. Знание в исламе считалось доминантной ценностью. В мусульманском мире уважение к книге вообще, а к Корану в частности приняло культовый характер. Следует также отметить тот факт, что со всех концов не только Северного Кавказа, но и всего Южного Кавказа приезжали в Дагестан, чтобы не только учиться арабо-мусульманской культуре, но и ознакомиться с богатой рукописной традицией Дагестана.

Использованные источники и литература:

1. Абдулхаликова М. А. Рукописная традиция в Дагестане: На основе материалов восточных рукописей Дагестанского государственного университета : автореферат дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.02 / Дагестан. гос. ун-т. - Махачкала, 2005. - 24 с.
2. Аликберов А. К. Дагестан и мусульманский Восток. Москва, 2010.
3. Аликберов А.К. «Райхан ал-хака'ик ва бустан ад-дака'ик» ад-Дарбанди как памятник мусульманской историографии: дис. ... канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 1991.
4. Аликберов А.К. О некоторых особенностях зарождения и становления книжной культуры Дагестана // Рукописная и печатная книга в Дагестане. Махачкала, 1991. С.46-54.
5. Баладзори А.А. Книга завоевания стран / Пер. П.К. Жузе // Материалы по истории Азербайджана. Баку, 1927. Вып. 3. – 42 с.
6. Бартольд В.В. Дагестан // Сочинения. Т. III. Москва, 1965. -706 с.

7. Гамзатов Г.Г., Саидов М.-С., Шихсаидов А.Р. Арабо-мусульманская литературная традиция. Махачкала, 1990.
8. Источниковедение средневекового Дагестана. Махачкала, 1986.
9. Крачковский И.Ю. Арабская литература на Северном Кавказе // Избр. соч.– Т. VI. Москва-Ленинград, 1960.
10. Крачковский, И. Ю. Арабская литература на Северном Кавказе // И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения. Т. VI. Москва–Ленинград, 1960. - 608 с.
11. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI вв. Москва, 1963. - 266 с.
12. Нурмагомедов А.Н., Нурмагомедов Г. А. Влияние арабо-мусульманской культуры на культуру народов Дагестана// Исламоведение. 2009. № 2. С. 59–74.
13. Халидов А. Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. Москва, 1985. –313 с.
14. Шихалиев Ш.Ш. Сокровищница восточных рукописей Дагестана// Исламоведение. 2012. №1. С. 75–82.
15. Шихалиев Ш.Ш. Торжество святости и красоты: Кораны Дагестана. Москва-Нижний Новгород, 2008. –166 с.
16. Шихсаидов А. Р. Ислам в средневековом Дагестане (VII-XV вв.). Махачкала, 1969. – 252 с.
17. Шихсаидов А.Р., Айтберов Т.М., Оразаев Г.М.-Р. Дагестанские исторические сочинения. Москва, 1993. – 298 с.
18. Шихсаидов А.Р., Тагирова Н.А., Гаджиева Д.Х. Арабская рукописная книга в Дагестане. Махачкала, 2001. – 305 с.
19. Шихсаидов, А. Р. Закария аль-Казвини о Дагестане // Источниковедение истории досоветского Дагестана. Махачкала, 1987.

ON THE COMPENDIUM OF THE WORK *FATAVA-I KHANIYA*
“ФАТОВОИ ХОНИЯ” АСАРИНИНГ МУХТАСАРИ ҲАҚИДА

Mamashikurov Beknazar Bobomuradovich
Мамашикуров Бекназар Бобомурадович

The reign of the Qarakhanids (999-1211) was the age of great faqihs and mujtahid scholars in the history of Mawarannahr the science of fiqh. During this period, more than three thousand works were written in the the science of fiqh. One of the most famous works of fiqhial, which is still little studied and should be studied, is the work of Fakhriddin Qazikhan (d. 1196) *Fatava-i Qazikhan*. Fakhriddin Qazikhan's full name is Abulmahosin Fakhruddin Qazikhan Hasan ibn Mansur ibn Mahmud ibn Abdulaziz al-Uzgandi. He died on Monday, Ramadan 15, 592 AH, 1196 CE, and was buried in the famous Mazar-i Kuzzot as-Sab'a Cemetery in Bukhara.

According to Haji Khalifa in *Kashf az-zunun*, the Turkish scientist Mevlana Yusuf ibn Hasan at-Tuqati wrote a one-volume brief of the *Fatava-i Qazikhan*. He started this brief with "Alhamdu lillahi al-Malik al-Qaviy al-Mu'in" and presented this work to Sultan Bayazid.

In the process of studying the manuscript of *Fatava-i Qazikhan* kept in the duplicate fund of the Institute of Oriental Studies of Uzbekistan Academy of Sciences under the number N: 120, we came across a manuscript in the process of analyzing the inscriptions. It turns out that this book came to our country from Türkiye. This work consists of 46 books, 283 pages. About two pages are missing from the end of the manuscript, the letter is nasta'liq.

Мовароуннаҳра Сомонийлар (IX-XI) ва Қорахонийлар (XI-XIII) ҳукмронлиги даврида илм-фан ривожлангани, айниқса фикҳ илмига катта эътибор қаратилгани ва бу соҳада етук олимлар ижод қилгани бизгача етиб келган ёзма меросдан маълум. Бу даврда фикҳга оид кўплаб асарлар яратилгани билан бирга, уларнинг таркибида ҳанафий мазҳабига тегишли салмоқли ўрин эгаллаган; Сарахсийнинг (835-899) "ал-Мабсут", имом Бурҳонуддин Маҳмуднинг "ал-Муҳит ал-Бурҳоний", Бурҳонуддин Марғинонийнинг (ваф. 1197 й.) "ал-Ҳидоя", имом Заҳируддин Марғинонийнинг "ал-Фатова аз-Заҳирия", Тоҳир ибн Аҳмад Бухорийнинг (ваф. 1148) "Хулосат ал-фатова" асарлари ҳозирга қадар ислом ҳуқуқшунослиги ва ҳанафий мазҳабидаги мўътабар манбалар сифатида қадрланиб келинади. Фаҳриддин Қозихоннинг (ваф. 1196) "Фатовойи Қозихон" номли асари ҳам шу даврга мансуб муҳим фикҳий манбалар қаторида туради ва илмий жамоатчиликка ҳавола этилаётган қуйидаги мақолада шу ҳақида сўз боради.

Фаҳриддин Қозихоннинг тўлиқ исми Абулмаҳосин Фаҳруддин Қозихон Ҳасан ибн Мансур ибн Маҳмуд ибн Абдулазиз ал-Ўзгандийдир (ваф. 1196). У Фарғона водийсининг ўша даврдаги йирик шаҳарларидан саналмиш Ўзганда таваллуд топган (санаси номаълум) ва ҳижрий 592 (1196) йили Бухорода вафот этган, машҳур "Мозори қуззот ас-сабъа" қабристонида дафн этилган [4:551].

Фаҳриддин Қозихон Абу Ҳанифа (699-767 йй.) мазҳабидаги тақводор, олим муфтийлар оиласидан етишиб чиққан бўлиб, дастлабки таълимни бобоси Шамсул аймма-Имомлар қуёши муфтий Маҳмуд ал-Ўзгандийдан олган. Бобосининг отаси

Абдулазиз ибн Абдурраззоқ ҳам ўз замонасининг машҳур муфтийларидан бўлган [1:165].

Фахриддин Қозихон ўз замонасида Фақиҳ Қозихон тахаллуси билан танилган ва мураккаб масалаларни осонлик билан еча олганлигидан “Улуғ имом” деб эътироф этилган. Қозихоннинг шогирдларидан бири Жамолиддин ал-Ҳасирий (546-636 ҳ.) Қозихонни “Имом”, “Қози” “Фахру-л-милла – миллат фаҳри”, “Рукну-л-ислом – Ислом устуни”, “Бақиййату-с-салаф – ўтган салафлар (аввалгилар)нинг охиргиси”, “Муфтий ал-халаф – кейинги (издош)ларнинг муфтийси” деган унвонлар билан атайди [4:550]. У яна “Фахриддин”, яъни “Диининг фаҳри” шунингдек, “Қозихон”, яъни “хоннинг қозиси” деган фаҳрий унвонлар соҳиби ҳам эди ва “Муфтий ас-сақолайн” – инсонлар ва жинларнинг муфтийси”, “Муфтий Мағриб ва Машриқ” - Ғарб ва Шарқ муфтийси” деган юксак мартабаларга ҳам эришган. Бундан маълум бўладики, олим муфтийлик ҳамда қозилик лавозимларига тайинланган бўлиб, бу лавозимларда кўп йиллар ишлаган.

Қозихон айни пайтда Тоҳириддин Ҳасан ибн Али ибн Абдулазиз ал-Марғиноний, Абдулазиз ибн Умар ибн Моза, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Аҳмад, Абу Якуб ас-Сайёрий, Исҳоқ ан-Навқадий, Жаъфар ал-Мундавоний каби таниқли устозлардан сабоқ олган [4:550]. Уломолар одатда ҳанафия мазҳаби фақиҳ олимларини олти табақага бўлишади. Биринчи табақада Имом Абу Ҳанифа ва унинг муҷтаҳид шогирдлари туради. Фахриддин Қозихон ҳам ушбу табақанинг учинчи поғонасидан жой олган [4:550]. Бу Имом Фахриддин Қозихонга жуда юксак ва олий баҳодир.

Фахриддин Қозихоннинг фикҳга оид бир қанча асарлари бўлиб, улардан машҳурлари қуйидагилар:

1. “Фатовои Хонийа”. Фахриддин Қозихоннинг энг машҳур асари, ҳанфий мазҳабида энг ишончи муътабар манба ҳисобланади. Дунёнинг кўплаб кутубхоналарида қўлёзма ва тошбосма нусхалари сақланади; Ҳиндистон, Миср ва Қозон шаҳри босмахоналарида тошбосма усулда нашр қилинган.

2. “Шарҳ ул-Жомий ас-Сағир”.

3. “Шарҳ ул-Жомий ал-Кабир”.

4. “Шарҳ уз-Зиёдат”. Бу учта асар Имом Абу Ҳанифанинг шогирди Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбонийн (748-805) асарларига шарҳдир.

5. “Шарҳ одоб ул-Қозий” [5:47].

6. “Ал-Амолий” [5:165].

7. “Ал- Фавоид”¹.

Фикҳий асарларда бўлгани каби Қозихоннинг асарларида ҳам қозилик масалалари муҳим ўрин олган. Ҳатто унинг қозилик шартлари ва қоидаларига бағишланган “Шарҳ одоб ул-Қозий” номли алоҳида асари маълум. Чунки мусулмон ҳуқуқшунослигида ҳам бошқа ҳуқуқ тизимларидаги каби давлатчиликни шакиллантириш ва ривожлантиришда бошқарув тизимида алоҳида эътибор берилган.

“Фатовоий Қозихон” асари Қорахонийлар давлатининг марказий шаҳарларидан бири ҳисобланган Бухорода таълиф этилган.

1 Мулло Котиб Чалабий. Кашф уз-Зунун. Байрут 2-ж. 1295-Б. ва 1299: Б. Қозихоннинг бобоси Маҳмуд ал-Ўзжандийнинг ҳам “Фавоид Абу Ҳафс” асари борлиги ҳам келтирилади: 2-ж. Б. 1294, Яна Маҳмуд ал-Ўзжандийнинг “Ал-Фавоид фи фуруъ ал-ҳанафия” номли асари ҳам борлиги айtilган: 2-ж. 1301-Б. Луғатнома. Деҳхудо. Техрон 1258 (ҳ.).

Котиб Чалабийнинг фикрича, асарнинг ёзилиши бошланиши 578 ҳижрий йили муҳаррам ойининг ўнинчиси (1182 й. 16 май) га тўғри келади [5]. Олимнинг “Фатовойи Қозихон” асари манбаларда “ал-Фатова ал-хония” ёки “ал-Хония” номлари билан ҳам келтирилади. “Фатовойи Қозихон” ҳанафий мазҳабида мўътабар ва кенг тарқалган фатво китобларидан биридир. Мазкур асарда Ироқ ва Мовароуннаҳр фақиҳлари чиқарган фатволарни қиёсий ўрганган. Унда ўша даврда Мовароуннаҳрда мавжуд маҳаллий урф-одатларга ҳам тўхталиб ўтилган. Бу ҳолатни асарнинг никоҳ, талоқ, итқ (қул озод қилиш) ва ямин (қасам) бўлимларида кузатиш мумкин. Фақиҳ маҳаллий амалиётлардан далиллар келтирганда, форсча иборалардан фойдаланган.

“Фатовойи Қозихон” асари доимо фақиҳлар диққат-этиборида бўлган. Бундан кейин ёзилган кўплаб фикҳий асарларда ундан иқтибослар келтирилганидан ёққол кўриш мумкин. Яна бу асарнинг қўлёзма нусхалари турли замонларда кўплаб маротаба кўчирилган.

Бу асарнинг форсча таржимаси ҳам бўлиб, бир нусхаси ЎзР ФА ШИ фондида N 2801 рақам остида сақланади. Асар тўлиқ сақланмаган (матн “Китоб аз-закот” нинг бошроғида узилган). Қўлёзма чиройли настаълиқ хатида кўчирилган. Таржима қачон ва ким томонидан амалга оширилгани қайд этилмаган лекин муқаддимада таржима Субҳонқулихон² буйруғи билан амалга оширилгани айtilган. Асар форс тилида ёзилган.

Нақшбандий шайхларидан Шайх Маҳмуд Адҳам кўп такрорланадиган масалаларга оид фатволарни “Фатовойи Қозихон” дан териб, алоҳида китоб ҳолига келтирган. Шайх Маҳмуд Адҳам бу китобни муайян бир ном билан атамаган, бир нусхасининг муқовасида «Мухтасару Қозихон», бошқасида эса, «Мунтахаб ал-Фатова ал-хония» шаклида ёзилган [2].

“Кашфу-з-зунун” муаллифи Ҳожи Халифа котиб ал-Чалабий келтиришича, “Фатовойи Қозихон” асарини румлик уламолардан Муҳаммад ибн Мустафо ибн ҳожи Муҳаммад афанди ундаги масалаларни тартибга келтириб, уни “Ваҳҳож аш-шариа” – “Ёрқин шарият” деб номлаб, устози Муҳаммад ибн Жувайнийзода нинг талаби билан амалга оширганини айтади [5]. Лекин Тошкўприйзода Аҳмад ибн Мустафо ўзининг “Шақойиқ ан-Нуъмонийя фи уламои ад-давла тий Усмониия” асарида Муҳаммад ибн Мустафо ҳақида маълумот келтириб туриб, “Ваҳҳоб аш-шариа” номдаги асарини Фаҳриддин Қозихоннинг бу асарига эмас, балки, Садр аш-шариянинг мухтасарига шарҳ ёзгани ҳақида маълумот беради [6:166]. Абдулҳай Лакнавий ҳам “Фавоид ал-Баҳойя” асарида ҳам бунини такидлайди [1:374].

“Фатовойи Қозихон” га ёзилган мухтасар ҳақида Ҳожи Халифа яна бошқа муҳим маълумот келтиради. Унинг таъкидлашича, туркиялик олим Мавлоно Юсуф ибн Ҳасан ат-Туқотий “Фатовойи Қозихон” га бир жилдлик мухтасар ёзади. Мухтасарни “Алҳамду лилаҳи ал-Малик ал-Қовий ал-Муйъин” деб бошлаган ва бу асарни Султон Боязид³ га ҳадя қилади. Аҳмад ибн Мустафо Тошкўприйзода “Шақойиқ ан-Нуъмонийя фи уламои ад-давла тий Усмониия” асарида Юсуф ибн Ҳасан ат-Туқотий ҳақида қуйдагиларни келтиради: “Юсуф ибн Жунайд ат-Туқотий дастлаб Мавлоно Соийб Аҳмад Қиримийда ўқийди. Сўнг Боязидхоннинг

2 Субҳонқулихон (1681- 1702), Аштархоний хонлари сулоласидан.

3 Султон Боязид Йилдирим I (1389-1402 йиллар). Усмонли салтанатининг тўртинчи халифаси. 1402 йили Амир Темурга қарши жанг мағлуб бўлган.

устози Салоҳиддинда таълимни давом эттиради. Сўнг Мавлоно Хисравнинг хизматига ўтади. У Қўстантиния, Бурса, Урдун каби шаҳарларда дарс беради. Унинг кунлик иш ҳақи 50 дирҳамдан 80 дирҳамгача етган. Олим ўз ҳисобидан Қўстантиниядаги ҳовлиси яқинида масжид қурдирди, ўзининг жуда катта бой кутубхонасини вақф қилиб қолдиради. Унинг Садр аш-Шариъанинг мухтасарига ёзган шарҳи ҳамда “алфози куфрлар”га таъаллуқли масалаларни жамлаган “Ҳадыт ул-муҳтадин” номли асарлари маълум” [6:166]. Абдулҳай Лакнавий ҳам “Фавоид ал-Баҳийа” асарида шунга ўхшаш маълумотларни келтиради [1:374]. Иккала олим ҳам Мавлоно Юсуф ибн Ҳасан ат-Туқотий “Фатовойи Қозихон”га ёзган мухтасари ҳақида маълумотларни зикр қилмайдилар.

2000 – 2002 йилларда магистрлик ишини ёзиш жараёнида ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондида сақланаётган “Фатовойи Қозихон”нинг қўлёзма нусхаларини тавсифлаш ва уларни ўрганиш вақтида бизга бир қўлёзма учради. Бу нусха Ҳожи Халифа такидлаган Мавлоно Юсуф ибн Ҳасан Аҳи Чалабий ат-Туқотийнинг “Фатовойи Қозихон”га ёзган мухтасари экани маълум бўлди [7].

“Кашфуз- Зунун” асарида Мулло Котиб Чалабий зикр қилганидек, муқаддимаси “Алҳамду лиллаҳи ал-Малик ал-Қовий ал-Муйъин” деб бошланган ва бу асарни Султон Боязидга ҳады қилмоқчи эканлиги айтилган. Муқаддимада: “Бу (китобдаги масалалар) кўпгина вақт ва замонларда содир бўладиган шариат масалалари ва ҳамма вақт ва замонларда одамлар ҳожида учрайдиган диний ҳукмлардир. Мен бу масалаларни шариат қондаси ва миллат асоси бўлган китоб “Фатовойи Хонийа”дан ажратиб олиб, ундаги тарқоқ масалаларни тўпладим. Толиби илмларга енгил ва қизиқувчиларга осон бўлишни мақсад қилиб, Аллоҳ раҳматига эришиш учун бу ишга қўл урдим. Бу китобнинг тахририни тугатганимда Муҳаммадия миллатини носир-ёрдамчиси ва аҳмадия шариатини кўмакчиси Боязидхон ибн Султон Муҳаммадхон ибн Султон Муродни хазинасига тақдим қилишни хоҳладим” деган маълумотларни ўқиймиз. Демак бу асар “Кашф уз-зунун” асарида зикр қилинган мухтасарнинг айнан ўзи эканлигига шубҳа йўқ.

Бу асар 46 китоб (606), 283 вароқдан иборат, китобнинг ҳамма боблари бор, лекин қўлёзманинг охиридан тахминан икки вароғи йўқолган, хати настаълиқ. 1а вароғининг биринчи қаторида “Имом Фахриддин Қозихон” деб ёзилган. Сўнг китобнинг фихристи берилган. Фихристни асарнинг асли билан солиштирганда айни ўхшашликни кўрамиз. Фихрист остидаги муҳр афтидан китоб эгасига тегишли муҳр. Унда “Сайид Жалил, Жалил Банин” деган ёзувларни ўқиймиз ва муҳр тагида: “Мулк Аллоҳники. Бу “Фатовойи хонийа”дан. Қўстантиния шаҳридаги Абу Бакр Бошо Жомий воизи шайх Сайид Жалил. Аллоҳ уни мағфират қилсин” деб ёзилган сатрлар бор. Бундан қўлёзма Усмонли халифалигида ёзилгани маълум бўлади. Бу асар Ҳожи Халифа таъкидлаган имом Фахриддин Қозихоннинг “Ал-Хония” асарининг мухтасаридир.

Қўлёзма ёмон сақланган. Намланиш оқибатида сиёҳларида чапланиш ва учиш содир бўлган. Афсус қўлёзманинг кўпгина қисмини ўқишнинг имкони йўқ.

Биз ўтган йиллар давомида бу асарнинг бошқа нусхаларини ҳам имкониятимиз доирасида излаб кўрдик. Мисрдаги бир нечта қўлёзмалар фондларидан излаб топмадик. Ижтимоий тармоқлар - Интернет орқали ҳам изланиб, ҳозиргача бирор натижага эришмадик. Бу шунга кўрсатадики, бу асар ҳақиқатда жуда ноёб асар бўлиб, унинг нусхалари кенг тарқалмаган. Эҳтимол бу қўлёзманинг бошқа бирор нусхаси Туркия давлатидаги кутубхона фондларида топилиши мумкин.

"Фатовойи Қозихон"га Мавлоно Юсуф ибн Ҳасан ат-Туқотий томонидан ёзилган мухтасар ва "Фатовойи Қозихон"нинг бошқа мухтасарларини ҳамда шарҳларини дунё фондларидан топиш ва тадқиқ этиш муҳим вазифа саналади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдулҳай Лакнавий. Фавойид ул-баҳия фи табоқоти ханафия. Байрут 1998.
2. Акмал Икромжонов. Фахруддин Қозихон ва унинг илмий мероси.
<https://fiqh.uz/maqola/343>.
3. Деххудо. Лугатнома. Техрон 1258 (х).
4. Маҳмуд ибн Сулаймон Кафавий. Аълом ал-ахёр мин фуқаҳои мазҳаб ан-Нуъмон ал-Мухтор. Истанбул: Мактабат ал-Иршод, 2017.
5. Мулло Котиб Чалабий. Кашф уз-зунун. Байрут.
6. Тошкўпризода. Шақоийқ ан-Нуъмонийя фи уламои ад-давлаат ал-Усмонийя. Байрут, 1975.
7. Мавлоно Юсуф ибн Ҳасан Аҳи Чалабий ат-Туқотий. Фатовойи Қозихон мухтасари. ЎзР ФА. Шарқшунослик институти. Дублет фонди. Қўлёзма № 120 рақам.

ИБН СИНО – СЕВИЛЬЯ ВА ҚУРТУБА ШОҲИ

Mahmudov Otabek Valijonovich

Маҳмудов Отабек Валижонович

The article analyzes information about the personality of scholars of the Muslim East, reflected in biobibliographical works created by Latin authors of the 15th–16th centuries, and attempts to reveal the essence of the method of presentation used in this regard by medieval European historians. In the article based on the analysis of the works of J.F. Foresti, H. Schedel and S. de Phares, revealed confusion in the biographies of such famous scientists as Abu Ma'shar al-Balkhi, Abu Bakr al-Razi and Ibn Sina, and also indicated the factors contributing to the occurrence of such errors. This research was performed as part of a doctoral dissertation (DSc) on the topic *Studying the Scientific Heritage of East Scholars in the Translation Centers of Medieval Europe*.

Фан тарихчилари ҳамда шарқшунос олимларга яхши маълумки, IX–XII асрларда яшаб-ижод қилган мусулмон Шарқи алломаларининг ҳаёти ва илмий меросини ўрганишда ўрта асрларда яратилган биобиблиографик асарларнинг ўрни ўта муҳимдир. Бу каби асарлар ичида Ибн ан-Надим (тах. 932–995)¹ нинг ўн мингга яқин асарлар ҳамда икки минг нафар муаллифларга оид маълумотлар жамланган «Китоб ал-фихрист ал-‘улум» («Илмлар библиографияси оид китоб») [5, 22], Ибн ал-Қифтий (1172–1248)² нинг 414 нафар олимлар тўғрисида

1 Тўлиқ исми Абу-л-Фараж Муҳаммад ибн Аби Якуб ибн Исҳоқ ан-Надим ал-Варроқ ал-Бағдодий. Бағдодда ижод қилган араб тарихчиси ва ёзувчиси. Унинг исмидаги ал-Варроқ сўзи олимнинг китоб савдоси билан шуғулланганлигидан, яъни китобфуруш бўлганлигидан далолат беради. Унинг юқоридаги 987–988 йиллар оралигида ёзилган бўлиб, мусулмон дунёсидаги дастлабки фихристлардан бири саналади. Ибн ан-Надим томонидан қўлланилган услуб кейинги даврларда яратилган фихристлар учун намуна вазифасини бажарган. Асар ўн қисмдан иборат бўлиб, унинг турли йиллар кўчирилган нусхалари бугунги кунда дунёнинг йирик фондлари сақланади. Улардан нисбатан қадимий ва тўлиқ вариантлари Лейден университети кутубхонасининг Шарқ коллекциялари бўлимида 1221, Франция миллий кутубхонасида 4457 рақами билан сақланади. Асар дастлаб тўлиқ ҳолат 1872 йилда Лейпцигда нашр қилинган. Ушбу нашрни машҳур шарқшунос Густав Леберехт Флюгель (1802–1870) тайёрлаган бўлиб, у олим вафотидан кейин эълон қилинган. Асарнинг инглиз тилидаги нашри 1970 йилда Байярда Додж (1888–1972) томонидан Нью Йоркда эълон қилинган.

2 Тўлиқ исми Жамалиддин Абу-л-Ҳасан Али ибн Юсуф Иброҳим ибн Абдулвоҳид аш-Шайбоний ал-Қифтий. Араб миллатига мансуб тарихчи, адиб ва давлат арбоби. Олим исмидаги ал-Қифтий нисбаси уни Нил дарёсининг шарқий соҳилидаги Қифт (Коптос) шаҳридан эканлигини кўрсатмоқда. 1213 йилда Ҳалаб шаҳри молия ишлари девонининг раҳбарлигига, 1236 йилда эса шаҳар ҳокимининг вазири лавозимига тайинланган. Умрининг сўнгги қадар шу лавозимда фаолият юритган. Бугунги кунда олим қаламига мансуб 26 та асар маълум бўлиб, улардан энг машҳури юқоридаги асар ҳисобланади. У «Та’рих ал-хукамā» («Ҳакимлар тарихи») номи билан ҳам машҳур. Асарнинг асқ қўлёзмаси ҳозирга қадр етиб келмаган. Бугунги кунда маълум бўлган нусхаси олимнинг

маълумотлар берувчи «Ихбор ал-‘уламо’ би ахбор ал-ҳукамо» («Ҳакимларга оид хабарлар билан олимларни таништириш») [1–2], Ёқут ал-Ҳамавий (1179–1229)³ нинг ўзида VII–XIII асрлар оралигида ижод қилган бир минг бир юз нафар олимларни таржимаи ҳолига оид маълумотлар жамлаган «Му’жам ал-удабо’» («Адиблар лугати») [23–24], Ибн ал-Усайбиъа (1200–1270)⁴ нинг 380 нафар табиблар ҳақидаги қимматли маълумотлар баён этилган «‘Уйун ал-анбо’ фи табақот ал-атиббо» («Табибларнинг тоифаларига оид асосий хабарлар») [6–8], Ибн Халликон (1211–1286)⁵ нинг 855 нафар олимлар ва 393 нафар уларнинг ота-

замондоши Муҳаммад ибн Али аз-Завзанийнинг 1247 йилда ёзилган «Мухтасар аз-Завзаний» номи асарининг таркибида (Эскориал – II 1778, Лейден университети кутубхонаси – 159/1 ва 204/1) сақланиб қолган. Ушбу нусха илк бор 1903 йилда Юлиус Липперт (1856–1911) томонидан нашрга тайёрланиб Лейпцигда чоп этилган. Асарнинг замонавий наشري 2005 йилда Байрут шаҳрида Иброҳим Шамс ад-Дин муҳаррирлиги остида эълон қилинди.

- 3 Тўлиқ исми Ёқут Абу Абдуллоҳ Шаҳобиддин Ёқут ибн Абдуллоҳ ар-Румий ал-Ҳамавий. Асли келиб чиқиши кичик осийлик юнон бўлган, мусулмон географ, филолог, тарихчи олими. Ўз асарларида Константинополь шаҳрида таваллуд топганлигини, то 1199 йилгача қул бўлганлиги ва озодликка эришгач Бағдод шаҳрига бориб у ерда таълим олганлигини ёзади. Олим 1213 йилдан Миср, Сурия, Фаластин, Арабистон ярим ороли, Ироқ, Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр бўйлаб 16 йил саёҳатда бўлиб, айна ҳудудларнинг географияси, топонимикаси, этнографияси ва фан тарихига оид маълумотларни тўплаган. Жамланган маълумотлар асосида дастлаб ўзининг энг муҳим асарларидан бири бўлган «Му’жам ал-булдон» («Мамлакатлар лугати») номи асарини ёзади. Мазкур асар ўрта аср Шарқ мамлакатларининг тарихий географияси ва топонимикаси бўйича энг муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Олимнинг юқорида фикр юритилаётган асида «Иршад ал-ариб илā ма’рифат ал-адиб» («Адибларни англаш бўйича қўлланма») деб номланган бўлиб, фан тарихида ўзининг қисқача «Му’жам ал-удабо» номи билан машҳурдир. Етти қисмдан иборат ушбу асар 1907–1931 йилларда британиялик машҳур шарқшунос Давид Самуэл Марголиус (1858–1940) муҳаррирлиги остида нашр қилинган. Асар 1993 йилда Байруtdа ҳам чоп этилган. Асарнинг нисбатдан тўлиқ ҳолатдаги нусхаси бугунги кунда Истанбулдаги Копрулу кутубхонасида 1103 хос рақами билан сақланмоқда.
- 4 Асл исми Муваффақ ад-Дин Абу-л-Аббос Аҳмад ибн Саид ад-Дин ал-Қосим ибн Халифа ибн Юнус ал-Хазражий ал-Ансорий. Мисрнинг Қоҳира шаҳрида. Асида унинг ўзи ҳам машҳур табиб бўлиб, кўз касалликлари бўйича замонасининг йирик мутахассиси ҳисобланган. Дастлаб Қоҳирада, сўнгра 1227–1233 йилларда Дамашқ шаҳрида тиббиётдан таълим олган. 1234 йилдан Дамашқ амирининг Салҳад шаҳридаги саройига бош табиб этиб тайинланган ва умрининг охирига қадар шу ерда яшаб қолган. Юқоридаги асар олим муаллифлигидаги ягона асар бўлиб, унинг дастлабки нусхаси 1245–1246 йилларда яратилган. Муаллиф умрининг сўнгги йиллари тахминан 1265–1270 йилларда асарнинг янада тўлдирилган иккинчи нусхасини тайёрлайди. Ҳар икки нусха ҳам бугунги кунга қадар етиб келган. Улар ҳозирда Лейден университети кутубхонасида 59a, b, 76, 3029; Франция миллий кутубхонасида 2113/7, 2118, 5939, 637; Миср миллий кутубхонаси ва архивида Y 275 рақамлари билан рўйхатга олинган. Асарнинг дастлабки наشري 1882 йилда Қоҳирада Ибн ал-Таҳҳаний нашр қилган. Асарнинг яна бир нусхасини Кёнигсбергда 1884 йилда А. Мюллер чоп эттирган бўлса, унинг замонавий наشري, инглиз тилидаги изоҳлари билан 2020 йилда Лейденда Brill наشريёти томонидан эълон қилинди.
- 5 Тўлиқ исми Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Шамсуддин Абу-л-Аббос Иброҳим ибн Абу Бакр ибн Халликон. Ироқ арабларидан бўлган тарихчи. Келиб чиқиши бўйича хаалифақда вазирлик қилган машҳур Бармакийлар авлодидан саналади. Ҳалаб, Дамашқ ва Қоҳирада таълим олган.

оналарига оид биографиялар келтирилган «Вафойат ал-а'йон ва анбо' аз-замон» («Машхур кишилар вафоти ва замондошлар ҳақидаги хабарлар») [9–12], Мустафо Абдуллоҳ (1609–1657)⁶ нинг 9500 нафар олимлар ва 14500 номдаги асарлар тўғрисида маълумотлар акс этган «Кашф аз-зунун 'ан асоми ал-кутуб ва-л-фунун» («Фанлар ва китобларнинг номланишига оид фикрларни текшириш») [14–20] номли асарлари фан тарихчилари ва шарқшунослар доимий мурожаат қилувчи энг ишончли ҳамда нодир манбалар ҳисобланади.

Сўнгги йилларда «Ўрта аср Европа таржима марказларида Шарқ олимлари илмий меросининг ўрганилиши» мавзусида олиб борилган докторлик диссертацияси тадқиқотлари натижасида XII–XIII асрларда асарлари латин тилига ўтирилган қирқ нафарга яқин Шарқ олимлари аниқланди. Қайд этиш лозимки, уларнинг катта қисми (26 нафари)ни мусулмон Шарқи, яъни машриқлик алломалар, қолган қисми (11 нафари)ни мусулмон Ғарби, яъни мағриблик олимлар ташкил этади.

Юқоридаги жиҳат, асарлари таржима қилинган алломаларнинг ҳаёти ва илмий мероси маҳаллий европалик тарихчилар томонидан ўрганилган-ми? деган саволни юзага келтиради. Қуйида, мазкур масала юзасидан олиб борилган изланишларимизнинг айрим натижалари баён қилинади.

IX–XII асрларда ижод қилган мусулмон Шарқи алломалари илмий меросига оид маълумотлар Жакома Филиппо Форести (1434–1520)⁷нинг «*Supplementum Chronicorum Orbis, ab initio mundi ad annum 1482*» («Бутун жаҳон солномасига қўшимчалар: дунёнинг яратилишидан то 1482 йилга қадар») [4] номли асарида келтирилган. 1482 йилда ёзиб тугалланган ва 15 қисмдан иборат асарда мусулмон

Маълум муддат Дамашқ қози-калони лавозимида фаолият юритган. 1271 йилда Қоҳирага кўчиб ўтиб у ерда қози-калон ёрдамчиси бўлиб ишлайди. Бироқ, 1278 йилда яна Дамашқдаги эски лавозимига қайтади. Унинг юқоридаги асари 1256–1274 йиллар оралиғида ёзилган. 8 жилддан иборат асарда VI аср охиридан то муаллиф замонасига қадар яшаб ўтган олим ва шiorлар, шунингдек илм-фанга ҳомийлик қилган давлат раҳбарлари ҳамда амалдорлар тўғрисида маълумотлар келтирилган. Унинг қўлёзмалари дунёнинг йирик фондларида кенг тарқалган. Жумладан, асарнинг Берлин (2080), Манчестер (294–299) ва Қоҳира (Y 174, 407, 430) нусхалари 1842–1871 йилларда ирландиялик шарқшунос Уильям Макгакин де Слейн (1801–1878) томонидан ўрганилиб, Парижда инглиз тилидаги таржимаси билан эълон қилинган.

- 6 Ўз замонасида Котиб Чалабий, фан оламида эса Ҳажжи Халифа исмлари билан машхур бўлган турк тарихчиси. Фаолиятининг асосий қисмини Усмонийлар қўшини таркибида ҳарбий ҳаракатларда ўтказган. Ўз даври учун нисбатан қисқа умр (48 ёш) кўрган бўлсада, 23 та асар ёзиб қолдирган. Уларнинг асосий қисми тарихшуносликка бағишланган. Асарларининг энг йириги ва машхури юқорида китоб бўлиб, у 1632–1652 йиллар оралиғида тўпланган катта миқдордаги материаллар асосида ёзилган. Маълумотлар алифбо кетма-кетлигида баён этилган. Асарнинг турли йилларда кўчирилган нусхалари кенг тарқалган. Жумладан, Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти кутубхонасида унинг икки (D 200–201, 629) нусхаси мавжуд. Асарнинг дастлабки тўлиқ ҳолатдаги нашри латин тилидаги таржимаси билан 1835–1852 йилларда юқорида исми тилга олинган Г.Л.Флюгель томонидан нашр қилинган.
- 7 Италиян солномачиси ва илоҳиётчи олими. Италиянинг Бергамо шаҳридаги графлар оиласи таваллуд топган. Турли йилларда Брешиа, Венеция, Флоренция ва Рим шаҳарларида истиқомат қилган. У юқоридаги асарини Брешиа шаҳрида ёзишни бошлаб, уни Венецияда якунига етказди.

Шарқининг ўн нафар алломаси тўғрисидаги қайдлар ҳам мавжуд. Улардан ал-Форобий, ар-Розий, Ибн Сино ҳамда Ибн Рушд фаолиятига алоҳида эътибор қаратилиб, олимларнинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар баён этилган. Бироқ, муаллифнинг бу борадаги қўлаб маълумотлари ўта чалкаш бўлиб, айримлари умуман ҳақиқатдан йироқ. Жумладан, асарда Ибн Сино севилялик (*Avicena quoque Hispalensis*) [4: 220], ар-Розий эса карфагенлик (*Rasis quidam Poenus*) [4: 221] олим сифатида кўрсатилади. Ажабланарлиси, муаллиф Ибн Сино Вифиния⁸нинг шохи эканлиги, у Ибн Рушд томонидан заҳарлангани, бироқ, умрининг сўнггида Ибн Рушдни қатл эттирган (*Avicena ... Bythinie regem, et ab Averoi medico venenatum tradunt, sed antequam periret ipse illum Averoi interfecisse*) [4: 220] лигини ёзади. Мазкур маълумотлар Ж.Ф. Форести мусулмон алломалари таржимаи ҳоли билан бевосита таниш бўлмаганлиги, маълумотларни келтиришда эса ўрта аср Ғарб солномачилигига хос равишда воқеаларни бадий тўқима орқали янада кучайтиришга асосланганлигидан далолат беради. Асарда ал-Форобий миллати бўйича араб [эканлиги таъкидланиб], замонасининг машхур файласуфи ва астрономи бўлган (*Alpharabium natione arabem, philosophum et astronomum insignissimum hisdem temporibus fuisse et viguisse tradunt*) [4: 273] лиги қайд этилади. Муаллиф ал-Форобий ёзган айрим шарҳлар лотин тилида ҳам мавжуд (*E quibus etiam quaedam apud latinos habentur commentaria*) [4: 273] эканлигини таъкидлайди. Бу аллома томонидан Аристотел асарларига ёзган шарҳлар XV асрда ҳам анча кенг тарқалганлигини англатади. Бундан ташқари, асарда ал-Форобийни астроном (*astronomum*) сифатида таърифлангани эътиборга лойиқ. Алломанинг бугунги кунда астрономияга оид 3 та асари маълум. Булар «Рисāла фймā йасихх ва мā лā йасихх мин ахкām ан-нужўм» («Юлдузлар муҳокамасида тўғри ва нотўғри жиҳатларга оид рисола»), «Китāб ал-лавāҳиқ» («Қўшимчалар китоби»), «Шарх ал-Мажисгй» («ал-Магестга шарҳ») номли асарлар бўлиб, улар XII–XIII асрлар ва кейинги даврларда ҳам Европада лотин тилига таржима этилмаган. Ж.Ф. Форестини эса араб тилини билмаган ва ўз асарини ёзишда бирор бир араб тили манбага мурожаат қилмаган. Шу боисдан, муаллиф ал-Форобийнинг юқоридаги асарлари билан шахсан таниш бўлмаган, деб ўйлаймиз. Бизнингча, муаллиф ўзи фойдаланган лотин тили манбалардаги машхур астроном *Alfraganus* (ал-Фаргоний)ни Европада асосан фалсафий асарлари таржима қилинган *Alpharabius* (ал-Форобий) билан чалкаштирган бўлиши мумкин. Ж.Ф. Форести асари илк бор 1486 йилда Венецияда чоп этилган. Айни нусха бугунги кунда Севилья университети кутубхонасининг Қадимги фондида А335/0661 рақами билан сақланмоқда.

XII–XIII асрларда Европа ҳудудида олиб борилган таржима жараёнига оид маълумотлар Хартман Шедель (1440–1514)⁹нинг «*Registrum huius operis libri*

8 Кичик Осиёнинг шимоли-ғарбидаги тарихий вилоят. Бугунги кунда Туркия Республикасининг таркибида ҳисобланади.

9 Немис олими, шифокор ва солномачиси. Хариталарни китоб босиш ускунаси орқали чоп қилишни йўлга қўйган дастлабки европalik картографлардан ҳисобланади. 1460 йилда Лейпциг университетини ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича тамомлаган. Унинг юқоридаги асари 1493 йилда 12 июлда лотин тилида Нюрнбергда нашр қилинган. Шу йилнинг 23 декабрида асарнинг немис тилидаги таржимаси ҳам эълон қилинган. Унинг лотинча нусхаси кейинги даврларда «*Liber Chronicarum*» («Хронология китоби»), немисча таржимаси эса «*Die Schedelsche Weltchronik*» («Шеделининг Жаҳон тарихи») номлари билан чоп этилган. Инглиз забон олимлар уни «*Nuremberg Chronicle*»

cronicarum cum figuris et imaginibus ab inicio mundi» («Шахслар ва тасвирлар билан бойитилган солномалар жамланмаси: дунёнинг яратилишидан ҳозирга қадар») [21], Симон де Фарез (1450–1499)¹⁰ нинг «Recueil des plus célèbres astrologues et quelques hommes doctes» («Машхур астрологлар ва фан намоёндаларига оид тўплам») [3] номли асарларида ҳам учрайди. Бунда, муаллифлар мусулмон Шарқи алломалари асарларини латин тилига таржима қилиниши хусусида фикр билдириш асносида асарлар муаллифларининг шахсиятига оид маълумотларни қайд этишади. Мазкур икки асар Ж.Ф. Форестининг юқоридаги китобига асосланганлиги боис, уларда ҳам алломаларнинг шахсияти тўғрисида янглиш ва хато маълумотлар берилган.

Жумладан, Х. Шедель асарида Исҳок Исроил ибн Сулаймон, ар-Розий, ал-Форобий, Яхё ибн Сарафюн, Ибн Сино, ал-Ғаззолий, Ибн Рушд ва Ибн Зухр каби олимларнинг исмлари тилга олинган. Муаллиф Ибн Сино шахсиятига алоҳида эътибор қаратиб, уни машхур шифокор сифатида эътироф этиш баробарида алломани *Куртубанинг (regem de Cordoba) қироли* [21: 202^b], деб таърифлайди. Бундан ташқари, асарда турли даврларда яшаган *ал-Ғаззолий, ал-Форобий ва Ибн Сино замондош бўлганликлари ва улар Ибн Рушд билан бир даврда яшаганликлари (Algazel etiam et Alfarabius videntur fuisse contemporanei Avicennae, qui fuerunt tempore Averrois)* [21: 202^c] қайд этилган.

С. де Фарез асарида эса *Абу Машъар* ал-Балхий *Афинада самарали ижод қилган (Albumazar le Grant fl orit a Athenes)* [3: 279–280] лиги таъкидланган. Шундай бўлсада, де Фарез асари ўзида йигирма нафарга яқин мусулмон Шарқи астрономлари ва астрологлари ҳақидаги қисқа қайдларни жамлаганлиги билан эътиборга лойиқдир. Асарда *Albohali* (Яхё ибн Ғолиб ал-Хайёт), *Albubater* (Абу Бакр ибн ал-Ҳосиб), *Alcabitus* (Абу-л-Сақр ал-Қабисий), *Alcoarismi* (ал-Хоразмий), *Alfraganus* (ал-Фарғоний), *Alkindi* (ал-Киндий), *Alpetragius* (Нуриддин ал-Битружий), *Azarchel* (аз-Зарқалий), *Haly Abenragel* (ал-Рижол), *Messahalal* (Машаллоҳ), *Omar Tiberiadis* (Умар ибн Табарий), *Thebit ben Corat* (Собит ибн Қурра), *Zahel* (Саҳл ибн Бишр) каби машхур фалакшунослар ва мунажжим олимлар тилга олинган [3: 280–281]. Лекин, муаллиф бу борада ҳам чалкашликка йўл қўйиб машхур табиблар *Albucasis* (аз-Заҳравий), *Isaac Israeli* (Исҳок Исроил ибн Сулаймон), *Serapion* (Яхё ибн Сарафюн), *Rhazes* (ар-Розий), *Avicenna* (Ибн Сино)ларни ҳам машхур астрологлар [3: 281] сифатида таърифлайди.

XII–XIII асрларда яратилган таржималар матнини уларнинг арабча нусхалари ёки араб тилидаги бошқа манбалар билан солиштириб тадқиқ этиш XVI асрнинг биринчи чораги охирларидан бошланган. Бу жараёнда Йоханнес Лео Медичи

(«Нюрнберг хронологияси») деб номлашади. Асарда турли шаҳар ва манзилларнинг жойлашувига оид 1800 дан ортиқ харита ва суратлар мавжуд. Унинг асл қўлёзма нусхаси бугунги кунда Бавария давлат кутубхонасида (Nch/1493) сақланади.

10 Француз астрологи ва файласуф олими. Франциянинг Меунг-сур-Лоире шаҳридан. Турли йилларда Англия, Шотландия, Ирландия, Италия, Миср, Швейцария бўйлаб саёҳат бўлган. Астрология билан шуғулланганлиги боис сеҳргарликда айбланиб, доимий тақиб остида яшаган. Ҳатто Лион шаҳридаги уйида мавжуд бўлган кутубхонаси мусодара ҳам қилинган. Олимнинг юқорида асари француз тилида ёзилган. У ҳозирги кунда Франция миллий кутубхонасида Fg.1357 рақами билан сақланган бўлиб, унинг тўлиқ ҳолатдаги нашри қўшимча изоҳлар билан Эрнест Викариймер (1880–1965) томонидан 1929 йилда Парижда эълон қилинган.

(1494–1554)¹¹ нинг «De viris quibusdam Illustribus apud Arabes» («Араблар орасидаги баъзи таниқли шахслар тўғрисида») [13] номли асари алоҳида аҳамиятга эга. Асли араб бўлган муаллиф ўз асарини 1526 йилда Римда ёзиб тугаллаган бўлиб, уни тайёрлашда юқорида исми тилга олинган Ибн Халликаннинг юқоридаги асарида фойдаланган. Араб ва латин тилларини билган муаллиф мазкур икки тилдаги манбаларни ўзаро солиштириб, асарда мусулмон Шарқи алломаларининг биографиясини ёзишга ҳаракат қилади. Айни ҳолат латин тилида ва умуман Европада ижод қилган тарихчилар орасидаги дастлабки уриниш эди. Муаллиф латин муаллифлари орасида оммалашган Ибн Синонинг шахсиятига оид тўқималарни араб тилидаги манбалар жумладан Ибн Халликанни асари асосида инкор этади ва алломанинг латинча таржимаи ҳолига тузатишлар киритади. Жумладан, муаллиф латин тилида ижод қилувчилар уни [Ибн Сино] *Қуртуба* [ёки Севилья, Вифиния] қироли деб аташади, бу ёлгон, чунки манбаларда бу ҳақида маълумот мавжуд эмас (*Et quod dicitur inter latina lambentes quod Rex chordube fuerit, mendacium est, quoniam non inuenitur apud scriptores eius uitae latina lingua*) лигини [13: 34v] таъкидлайди. Бундан ташқари, айни уйдирма маълумотни илмий истеъмолга кириб қолишига аллома асарларнинг таржимони айбдор эканлиги (*In culpa magis est qui librum Auicenne in latinum transtulit*), чунки айнан у томонидан алломани улуғлаш мақсадида ишлатган «*rex*» сўзи кейинги давр олимларини чалғитган [13: 34v] лигини айтиб, масалага ечимига тўғри йўл топади. Бироқ, Лео Медичи ўз мулоҳазаларини аниқ асослаб бера олмаган. Бу борада, бизнинг фикримиз қуйидагича, Европага Ибн Сино асарларининг асл қўлёзмалари эмас, балки алломанинг замондошлари ёки кейинроқ яшаган нусха кўчирувчилар томонидан қайта кўчирилган вариантлари кириб борган. Уларда эса аллома исмига кўпинча *Шайх ул-Раис* (Донишмандлар сардори) ёки *ар-Раис* (сардор) сўзлари қўшиб ёзилган. Ушбу сўзни аллома асарларининг асосий таржимон бўлган Кремоналик Жерард бир неча бора *Rahis*, *Rase* тарзида ёзиб, унинг латинча таржимаси сифатида *Rex* сўзини ишлатади. Бу сўз латинчадан таржима қилинганда

11 Асл исми ал-Ҳасан ибн Муҳаммад ал-Ваззан ал-Фасий. Ал-Андалусиянинг Гранада шаҳридан бўлган араб географ олими. 1492 йилда Гранада амирлигини Кастилия қиролиги томонидан босиб олинганидан сўнг унинг оиласи Марокаш ҳудудидаги Фос (Фес) шаҳрига кўчиб ўтган. Миср, Кичик Осиё, Форс ва Арабистон ярим ороли бўйлаб саёҳатда бўлган. Мазкур саёҳати давомида 1518 йилда Ўрта денгиз соҳилидаги Жерба шаҳрида қароқчилар томонидан қўлга олиниб, қулга айлантирилган. Кейинчалик Римга олиб борилиб папа Лео X Медичи (1513–1521)га совға қилинган. Бир йил давомида тутқунликда сақлангач, папа уни салоҳиятидан фойдаланиш мақсадида олимни насронийликни қабул қилишига мажбур қилади. 1520 йил 6 январда у чўқинтирилиб, Йоханнес Лео Медичи номини олади. Замондошлари уни *Leo Africanus* (Африкалик Лео) деб аташган бўлиб, у фан оламида ўзининг мазкур исми билан машҳурликка эришган. Олим Римда итальян ва латин тилларини ўрганади. Ҳатто папа Лео X ҳимояси остида Болонья университетидан араб тилидан дарс ҳам берган. Юқоридагидан ташқари, олимнинг 1526 йилда ёзиб тугалланган итальян тилидаги «*Della descrizione dell’Africa et delle cose notabili che ivi sono*» («Африканинг тавсифи ва ундаги диққатга сазовор жойлар») номаи асари ҳам машҳур бўлиб, у 1550 йилда Венецияда чоп қилинган. Шунингдек, у «*Vocabolario arabo-ebraico-latino*» («Араб–иброний–латин луғати»)ни ҳам яратган. Олим ўз раҳнамоси папа Лео Хнинг вафотидан сўнг Африкага қайтишга мажбур бўлади ва умрининг қолган қисмини Тунис ҳудудида ўтказди. Маълумотларга кўра, бу ерда ислом динини қайта қабул қилади [13: 4].

юқори турувчи, олий жаноб деган маъноларни англатади. Шунинг баробарида атама *шоҳ* ва *шаҳзода* маъноларини ҳам беради. Наздимизда, таржима матнида ишлатилган *rex Avicennae* сўзларини айрим европалик тарихчилар *шоҳ* *Ибн Сино* тарзида ўқишган. Матнда таржима яратилган ҳудуд сифатида *Hispania* (Испания)ни кўрсатилганлиги эса, алломани Қуртуба ёки Севилья шоҳи сифатида таърифланишига сабаб бўлган.

Лео Медичи ўз даврида яшаб ўтган биографлардан фарқли равишда биринчи бор Ибн Синони ижод қилган ҳудудига аниқ ва тўғри ишора бериб, уни *Форсдаги Хамадонда вафот этгани, бироқ у бу ерда таваллуд топмаган* [13: 34v]лигини таъкидлайди. Лео Медичи асари ўзида 31 нафар ўрта аср мусулмон алломалари тўғрисидаги маълумотларни жамлаган ва латин тилида Европада яратилган китоб сифатида ҳам алоҳида эътиборга лойиқ. Бундан ташқари, айна асар мусулмон Шарқи алломалари исмларининг Европадаги латинча таржималарини идентификацияси қилиш ва шу орқали уларнинг асл таржимаи ҳолини тиклаш борасидаги дастлабки уриниш ҳам эди. Асарнинг қўлёзмаси Флоренциядаги Медичи Лауренциан кутубхонасида Ms. Hist. Litt. 7/68 Bl. хос рақами билан сақланмоқда. У 1664 йилда қўлёзма кўринишида нашр қилинган.

Тадқиқотимиз натижалари шундан далолат бермоқдаки, XII–XIII асрларда ижод қилган таржимонлар таржима қилинаётган асар муаллифлари тўғрисида маълумотларга эга бўлишмаган. Шу боисдан ҳам яратилган таржима матнида асар муаллифининг шахсиятига оид қўшимча маълумотлар берилмаган. Бунинг натижасида кейинги даврларда яшаган Ж.Ф. Форести, Х. Шедель ва С. де Фарез каби араб тилини билмаганлиги боис бу тилдаги манбалардан фойдаланиш салоҳиятига эга бўлмаган ғарблик олимлар таржималарда муаллиф сифатида кўрсатилган *Albutazar*, *Alcoarismi*, *Alfraganus*, *Alpharabius*, *Alkindi*, *Avicenna* ва бошқа мусулмон Шарқи алломаларини европалик олимлар, деб ўйлашган. Ибн Синони севильялик, ал-Балхийни эса афиналик сифатида кўрсатилганлиги бунинг яққол мисолидир. Бундан ташқари, таржималар матнида муаллифлар тўғрисида маълумотларнинг мавжуд эмаслиги, айрим европалик тарихчиларни асар муаллифининг сунъий биографиясини яратиш борасидаги уринишларига сабаб бўлган. Натижада Ж.Ф. Форести, Х. Шедель ва С. де Фарез асарларида кузатилганидек мусулмон Шарқи мутафаккирлари шахсиятига оид тўқима ёки афсонага асосланган маълумотлар шакланган. Ушбу ҳолат XV ва XVI аср бошларидаги Европа тарихшунослигига хос хусусиятдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Al-Qifti Jamāl al-Dīn. Ta'rikh al-ḥukamā' / Ed. J. Lippert. – Leipzig: Theodor Weicher, 1903. – 356 s.
2. Al-Qifti. The Biographies and the Books of the Great Philosophers / Ed. Ibrahim Shams ad-Din. – Beirut: Dar al-Kotob Al-Ilmiyah, 2005. – 326 p.
3. De Phares S. Recueil des plus célèbres astrologues et quelques hommes doctes. – Paris: H. Champion, 1929. – 307 p.
4. Foresti J.F. Supplementum Chronicorum Orbis, ab initio mundi ad annum 1482. – Venetiis: Bernardinus de Benaliis, 1486. – 557 p.
5. Ibn an-Nadim. Kitāb al-Fihrist / vorbereiten der Veröffentlichung G. Flügel. – Zwei bände. – Leipzig: Vergal von F.C.W.Vogel, 1872. – 725 s.
6. Ibn Abi Uṣaybi' ah. 'Uyūn ul-Anbā' fi Ṭabaqāt ul-ʿAṭibbā. Lives of the physicians / Ed. Ibn Al-Tahhan. – Cairo: Al-Wahbah Printing Press, 1882. – 406 p.

7. Ibn Abī Ūsaybi‘ah. ‘Uyūn al-anbā’ fī tabaqāt al-ṭibbā’. The best accounts of the classes of physicians. – 5 vol. / Ed. and trans. by E. Savage-Smith, S. Swain, G.J. van Gelder / in Handbook of Oriental Studies. – Leiden: Brill, 2020. – 4513 p.
8. Ibn Abi Useibia. Kitāb ‘ayoun al inbā fi tabaqāt al atibā’ / Herausgegeben von A. Müller. – Königsberg: Selbstverlag, 1884. – 924 s.
9. Ibn Khallikan. Biographical Dictionary / Translated from the Arabic. – Vol. I / Trans. by Baron Mac Guckin de Slane. – Paris: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1842. – 734 p.
10. Ibn Khallikan. Biographical Dictionary / Translated from the Arabic. – Vol. I / Trans. by Baron Mac Guckin de Slane. – Paris: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1843. – 718 p.
11. Ibn Khallikan. Biographical Dictionary / Translated from the Arabic. – Vol. III / Trans. by Baron Mac Guckin de Slane. – Paris: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1868. – 708 p.
12. Ibn Khallikan. Biographical Dictionary / Translated from the Arabic. – Vol. IV / Trans. by Baron Mac Guckin de Slane. – Paris: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1871. – 640 p.
13. Leo Africanus. De viris quibusdam Illustribus apud Arabes. – Heidelberg: J.H.Hottinger, 1664. – 141 p.
14. Mustafa ben Abdullah. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum / Primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque G.Fluegel. – Vol. I. – Leipzig: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1835. – 553 p.
15. Mustafa ben Abdullah. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum / Primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque G.Fluegel. – Vol. II. – Leipzig: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1837. – 680 p.
16. Mustafa ben Abdullah. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum / Primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque G.Fluegel. – Vol. III. – London: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1842. – 677 p.
17. Mustafa ben Abdullah. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum / Primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque G.Fluegel. – Vol. IV.– London: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1845. – 629 p.
17. Mustafa ben Abdullah. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum / Primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque G.Fluegel. – Vol. V.– London: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1850. – 677 p.
18. Mustafa ben Abdullah. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum / Primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque G.Fluegel. – Vol. VI.– London: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1852. – 695 p.
19. Mustafa ben Abdullah. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum / Primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque G.Fluegel. – Vol. VII.– London: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1858. – 1280 p.
20. Schedel H. Registrum huius operis libri cronicarum cum figuris et imaginibus ab inicio mundi. – Nuremberg: A.Koberger, 1493. – 336 p.
21. The Fihrist of al-Nadim / Ed. and trans. by B.Dodge. – 2 vols. – New York & London: Columbia University Press, 1970. – 1145 p.
22. Yāqūt al-Hamawī. Irshād al-Arib ilā Ma’rifat al-Adib. 7 vols. / Ed. by D.S. Margoliouth. – Leiden: Brill, 1907–1931.
23. Yāqūt al-Hamawī. Mu‘jam al-Udabā’. – Beirut, 1993. – 3541 p.

CLASSIFICATION OF COTTON DOCUMENTS FROM THE COLONIAL PERIOD

МУСТАМЛАКА ДАВРДА ПАХТАЧИЛИККА ОИД ХУЖЖАТЛАР ТАСНИФИ

Mirzaev Avazbek Talibjonovich
Мирзаев Авазбек Толибжонович

Based on the analysis presented in the article, it can be noted that the documents related to the system of office work in state and non-state institutions in Turkestan were conducted in accordance with the norms adopted in the Russian Empire. Documents on cotton growing in the country, including in the Fergana region, were an integral part of this system. As for the archival documents on the subject, they vary according to the reasons for their structure, function, and level of treatment. The analysis revealed that most of them are reporting materials. They were referred to by names such as report, bulletin, report, report, information, report, and were circulated throughout the empire in administrative bodies and state bodies within the system of ministries. In addition, there are documents that provide information, establish procedures, orders, mutual agreements and appeals. It should be noted that the archival documents on the history of cotton growing in the period under study are unique not only for the Fergana region, but for the entire Turkestan region. The documents are written in Russian and Uzbek, mainly in the Cyrillic alphabet, and partly in the Arabic alphabet. In general, if we think about the classification of archival documents on the history of cotton, it is expedient to study not only the retrospective or informational approach, but also the process around the document, its causes and consequences.

Ўзбек халқининг ҳаққоний тарихини тиклашда архив ҳужжатларининг аҳамияти каттадир. Илгари ўрганилмаган, истибод мафқурасига мос тушмагани учун четлаб ўтилган архив ҳужжатларини илмий муомалага киритиш чоризм ва совет мустамакачилари сиёсатининг асл моҳиятини очиб, халқимизнинг ҳаққоний тарихини ёритишга ёрдам беради [1: 4].

Ушбу мақола, Россия империяси мустамакаси даврида Туркистон ўлкасида, хусусан Фарғона водийсида пахтачилик тарихига оид архив ҳужжатлари классификацияси ва тадқиқи муаммоларига бағишланган. Таъкидлаш жоизки, архившуносликда архив материаллари таҳлилида бугунги кунда турли услубий ёндашувлар шаклланган. Уларда асосий эътибор ҳужжатнинг юзага келиш сабаби ва йўналиши, ички ва ташқи хусусиятларини таҳлил қилишга, тизимлаштиришга қаратилади. Хусусан, архив ҳужжатларининг функционал таҳлили бу ҳужжатга унинг субъекти бўлган муассасанинг фаолиятдан келиб чиқиб баҳо беришга қаратилган.

Информацион усулда эса ҳужжатларда акс этган ахборот, яъни маълумот аҳамиятига қараб таҳлил этишга эътибор қаратилади [2: 3]. Бу ҳолатни пахта соҳаси билан шуғулланган ширкатлар мисолида кўрадиган бўлсак, уларга тегишли фондларда асосан пахта етиштириш, пахта савдоси ва уни қайта ишлаш ҳамда ташиб кетиш ҳақидаги ёзишмалар ва молиявий ҳисоботлари акс этганини гувоҳи

бўламиз. Ўрганилган архив фондлари таркибининг умумий таҳлилидан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, мавзуимизга оид энг кўп тарқалган материалларни характериға кўра қуйидагича кўрсатиш мумкин:

- ҳисобот тақдим қилувчи материаллар: ҳисобот, ахборотнома, маъруза, хабар, маълумот, рапорт;
- ахборот тақдим қилувчи материаллар;
- низом ва лойиҳалар;
- фармойиш берувчи материаллар: циркуляр, хат, телеграмма;
- келишув характеридаги материаллар: шартнома, далолатнома, акт;
- мурожаат характеридаги материаллар: мурожаат, илтимоснома.

Пахтачиликка оид ҳужжатлар асл ва кўчирма нусхаларига эға. Асл нусхаси ёзув машинкаси ёки қўлда тайёрланишидан қатъий назар, қайси муассаса ёки унинг таркибий қисмиға тегишли эканлигини кўрсатувчи расмий бланкаларда бўлиши, идора муҳри ва бош амалдори ёки бўлим бошлиғи имзоси билан тасдиқланган бўлиши керак. Ҳужжатнинг кўчирма нусхаларида (копия, выписка) одатда бу акс этган бўлиб, аслиға тўғри экани иш юритувчи ходим имзоси билан тасдиқланган. Айрим ҳолларда муҳим воқеа ёритилаётганда бу воқеани акс эттирувчи ҳужжат асл нусха, ишончли эканлигини тасдиқловчи маълумотларни ҳам келтириш мумкин. Масалан, ҳужжатни унинг муаллифи ўзи имзолаганлиғи, яъни ҳужжат асл нусха эканлиғи ёки ташкилот котиби, иш юритувчиси ҳужжат нусхасини аслиға тўғри деб имзо чекканлиғи, яъни тасдиқланган нусха (заверенная копия) эканлиғи кўрсатилса ҳужжат ҳақиқий, ишончли эканлиғи исботланади.

Уездларнинг таркибий қисми бўлган волостларнинг оқсоқоллари маҳаллий аҳоли орасидан сайлангани сабабли юқори идоралар билан бўладиган ёзишмалар маҳаллий тилда олиб борилган [3: 3]. Архив ҳужжатларида кўрсатилишича, маъмурий бошқарувнинг қуйи поғонаси ҳисобланган волостларда маҳаллий аҳоли вакилларида иборат кичик амалдорлар – ариқ оқсоқоллар, мироблар ҳамда маҳаллий аҳоли ва савдо-саноат ширкатлари ўртасида тузилган ҳужжатлар шартнома, иттифоқнома, ризонома, икромнома, тилхат, ариза шаклида имзоланган. Улар рус тилида, айримлари эса ислом қонунчилиғи анъаналари доирасида маҳаллий қози маҳкамаларида араб алифбосида тузилган. Масалан, 1889 йилда Марғилон уезд бошлиғига мурожаат қилган Эски Марғилон шаҳрининг Юқори ва Қуйи Қаландархона ҳамда Косагарон маҳаллалари фуқаролари маҳаллий савдогарларнинг Қаландархона маҳалласидаги эски сув тегирмон ўрнида пахта заводи қуришиға қарши эмаслиғи ва заводнинг қурилиши маҳалладаги сув таъминотиға даҳл қилмаслиғи ҳақида “ризнома” деб номланган ҳужжат орқали маълум қилган [4: 3].

Ҳужжатларнинг палеографик хусусиятларига тўхталадиган бўлсак, улар рус фабрика қоғозларига битилган бўлиб, аксарият қуйи маъмурий бошқарув муассасаларида қўлда қора снёҳда ва қаламда, айрим қисми ёзув машинасида, рус тилида ёзилган. Лекин улар орасида ўзбек тилида тузилган, араб имлосида ёзилган ҳужжатлар ҳам учраб туради [5: 4-7, 10-11].

Хулоса қилиб айтганда, Туркистон генерал-губернаторлиғи давлат иш юритиш ҳужжатлари тизимида кирилл ҳамда араб графикасидаги ҳужжатлар классификацияси ва уларни илмий муомалаға киритиш, архившунослик ва манбашунослик каби фан йўналишлари олдида турган долзарб вазифалардан биридир. Бу борадаги ишланишлар эса Туркистон ўлкасининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги пахтачилик тарихини архив материаллари асосида ўрганиш

имкониятларини кенгайтириш билан бирга, давлат ва нодавлат муассасалар иш юритиш тизими, ахборот алмашинув механизлари ва ҳужжатлар тизимини ўрганишга ҳам хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алимов И. А. Архившунослик. Ўқув қўлланма. – Андижон, 2005.
2. Алексеева Е.В., Афанасьева Л.П., Бутова Е.М. Архивоведение (Учебник). – Москва: Издательский центр Академия, 2005.
3. Сельское хозяйство в Туркестанском крае / Составил Шахназаров А.И. – Санкт-Петербург, 1908.
4. Ўз МА, И.23-фонд, 1-р, йж. 1630.
5. Ўз МА, И.298-фонд, 1-р, йж. 110.

PLACE OF METROLOGY IN THE STUDY OF HISTORICAL
DOCUMENTS (CASE OF AL-BIRUNI INSTITUTE)

ТАРИХИЙ ҲУЖЖАТЛАР ТАДҚИҚИДА
МЕТРОЛОГИЯНИНГ ЎРНИ (Беруний институти мисолида)

Narzullaeva Nihola Abdurakhmanovna

Нарзуллаева Ниҳола Абдурахмановна

The article refers to the importance of diplomatics and metrology, which are auxiliary areas of history, and aspects of their interdependence. It also provides brief information about the types of sources that are the basis for covering history and their involvement in research, as well as the differences between historical documents and other sources. The paper looks at researches dealing with diplomatics. This research aims to investigate the role of metrology in the study of historical documents. The article is based on documents kept in the Institute's fund. The article also analyzes discussions relating aspects of diplomatics and metrology, problems that arise during the research and differences between departments. On the basis of documents, it described the meanings of such units as *tanob*, *man*, *jufti-gov*, and *nohud*.

Дипломатика тарихнинг ёрдамчи соҳалари орасида аниқлилик жиҳатидан аҳамиятли саналади. XVII асрдан бошлаб дипломатика Европа университетларида антик ва ўрта асрлар қонунчилиқ актларини махсус ўрганадиган фан сифатида ўқитила бошланган. Кейинчалик дипломатиканинг латин, славян-рус, немис, араб-мусулмон каби бир қатор йўналишлари ҳам шаклланган [6: 7]. Юртимизда унинг илм сифатида ўрганилиши XX аср бошларига тўғри келади. 1921 йилда А.Фитрат, Б. Солиев, А. Сергеевлар бошчилигида Бухоро Аркидан келтирилган ҳужжатлар, 1943 йилда ташкил топган Шарқ қўлёзмалари институтининг илм ҳужжатлар коллекциясига айланди (унгача бу ҳужжатлар Ўзбекистон Давлат Халқ кутубхонасида сақланган) [4: 78].

Ўзбекистонда бу йўналишда Р.Н. Набиев, А.Л. Троицкая, М.Ю. Йўлдошев, О.Д. Чехович, А. Ўринбоев, Р. Мукминова, Г. Жўраева каби олимлар изланиш олиб бориб, ўзларининг тадқиқотларига институт фондида сақланаётган ҳужжатларни жалб қилганлар. 1960 йилда академик М. Йўлдошев бошчилигида 13 нафар тадқиқотчидан иборат “Каталоглаштириш ва шарқ ҳужжатларини нашрга тайёрлаш” бўлими иш бошлади. Афсуски, бу гуруҳ фаолияти баъзи сабабларга кўра тўхтаб қолган эди. 2020 йилдан мазкур бўлим “Тарихий ҳужжатлар тадқиқи ва нашри” дея номланиб, қайта фаолият бошлади. Бугунги кунда алоҳида шаклдаги 5000 дан ортиқ ҳужжатлар институт фондида сақланмоқда. Бўлим томонидан мазкур ҳужжатлар тавсифи нашрга тайёрланмоқда.

Ёзма манбалар турли мавзуларга оид бўлиб, улар икки турга: нарратив ва тарихий ҳужжатларга ажратилган. Тарихий ҳужжатларнинг нарратив манбалардан фарқи жиҳати шундаки, маълумотлар ҳудудлар ва даврлар чегарасида маълум қоидаларга, асосан маконнинг ижтимоий-иқтисодий тарихини ўзида акс эттирилган ҳолда тузилган. Ҳужжатлар хусусиятига кўра шахсий, ҳуқуқий, иш юритиш, қонун чиқарувчи, халқаро ва расмий турларга ажратилиб, тадқиқ этилган. Тарихий ҳужжатлар (мусулмон ҳужжатлари) орасида қозихонада тузилган олди-

сотди шартномалари, хатти ибро, хатти никоҳ, хатти бахшиш, хатти даъво, ривоят ва шу кабилар ўзида турли масалаларни жо қилган.

Тарихий тадқиқотлар объекти бўлган ҳар қандай ҳужжат ўрганилаётганда бевосита тарихнинг бошқа ёрдамчи соҳалари жумладан, метрология билан боғлиқ равишда амалга оширилади. Деярли ҳужжатларнинг барча турларида ўлчов атамаларини учратиш мумкин. Бу бирликларнинг аниқ қийматлари ҳақида эса маълумотлар кам учрайди. Етук олима Е.А. Давидович ҳам ўз тадқиқотида 200 яқин ҳужжатлардан фойдалангани ва булар орасида фақат 5та ҳужжат унумли бўлгани ҳақида маълумот бериб, метрик бирликларнинг қийматларини янада аниқлаштиришда манбаларга ҳам мурожаат қилиш фойдадан холи бўлмаслигини таъкидлаган [3: 78].

Ҳужжатларда баъзи ўлчов бирликларнинг фақат маълум бир ҳудудлардагина амалда бўлгани ҳақида қисқача маълумотлар мавжуд. Масалан Хивада ер ўлчашда қўлланилган ағри атамаси, унинг тахминий миқдори ҳужжатда 20 ағри ер ярим танобга тенг деб келтирилган [8]. Яъни бир атаманинг қиймати бошқа бир атама орқали белгиланиб, тадқиқотчига бироз енгиллик яратилган.

Аксарият шахсий-ҳуқуқий ҳужжатларда ўлчов бирликларининг оғирлик, сатҳ, узунлик каби турлари учрайди. Уларнинг миқдорини метрик тизимга солиш алоҳида тадқиқот талаб этади. Негаки ўлчов тизими ҳудуд ва даврда кескин ўзгариб турган: таноб, ман, ботмон, қадоқ, мисқол, тош, баъзи антропометрик бирликлар (зирוף, қулоч, шибр) ва ҳокозолар.

Тарихий ҳужжатларда ҳудудлар ва уларнинг чегаралари, сотиладиган ернинг сатҳи кабиларни ифодалашда кўп қўлланилган бир нечта бирликлар бўлган. *Аршин* – узунлик ўлчов бирлиги [13]. Будагов Л.З. *ареш, ариш, аришун* каби шакллари келтирган [1: 28]. Хоразм, Бухоро ва бошқа ҳудудларда амалда бўлган бирлик, тахминан 71,12 см га тенг бўлиб [3: 109], асосан қурилиш, матолар ўлчашда қўлланилган. *Таноб* (ер ўлчашда қўлланилган арқон) бирлиги билан асосан йирик сатҳга эга майдонлар ўлчанган. Арқон бу бирлиكنинг ўлчов воситаси бўлган. *Жуфти-гов* (бир жуфт ҳўкиз) ҳам ер майдонини ўлчашда қўлланилган бирлик саналган. Бир жуфт ҳўкиз билан ҳайдаладиган сатҳ миқдори тушуниланган. Бошқа бирликлар каби унинг қиймати ҳам ўзгариб турган. Шунингдек бу бирлик ҳужжатларда солиқ тури сифатида ҳам келтирилган [12].

Ҳужжат матнларида оғирликнинг турли ўлчов атамалари қўлланилиб, асосан вазнинг оғир ва енгил ҳолати билан ажратилган. *Нохуд* (нўхат) энг кичик оғирлик ўлчов бирликларидан бири, унда қимматбаҳо тошлар, зеб-зийнатлар ўлчанган [14]. О.Чехович *нохуд*нинг миқдорини ярим *донг* [7: 243], Давидович эса, мисқолнинг 1/24 га тенг бўлгани ҳақида маълумот қайд этган [3: 96]. Иккала миқдорни умумлаштирадиган бўлсақ, 0,2-0,8 орали-идаги қиймат натижа бўлади. Мисқол бирлиги бошқа бирликлар каби ҳудудларда турлича қийматга эга бўлган: Бухорода 4,8-5 гр., Самарқандда 4,46 гр., Хивада 4,55 ва ҳокозолар [3: 94].

Тарихий ҳужжатларнинг метрологияда аҳамияти улкан, лекин шу билан бирга уларнинг метрологик ёндашув орқали жиддий ўрганилишини таъкидлаш лозим. Бу бирликларнинг юқорида келтирилган ҳужжатлар мисолида кўп такрорлангани уларнинг аниқ миқдори тайин этиланган дегани эмас. Яъни аксарият ҳужжатларда фақат бирликларнинг қайдлари келтирилиб, уларнинг қийматлари ҳақида маълумотлар кам учраган. Бор бўлса ҳам уларни ўрганиш ва таҳлил этиш соҳа ривожини учун муҳимдир.

Умуман олганда, тарихий метрология ва дипломатика узвий равишда боғлиқ тарихнинг ёрдамчи соҳалари бўлиб, уларнинг тадқиқ этилиши орқали тарихнинг турли йўналишларида (иқтисодий, савдо, ижтимоий ва б.) мавжуд муаммоларга ечим топилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Будагов Л.З. Сравнительный словарь. Санкт-Петербург, 1869, с. 28.
2. Гусарова Т., Дмитриева О., Филиппов И. Введение в специальные исторические дисциплины: Учебное пособие. – Москва: Изд. МГУ, 1990. - 280 с.
3. Давидович Е. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. – Москва: Наука, 1970. - 147 с.
4. Каримов Э. Регесты казийских документов и ханских йарлыков хивинского ханства XVII-начала XX. – Ташкент: Фан, 2007. – 223 с.
5. Каримова С., Гуломов С. ва бошқалар. Шарқ қўлёзмалари хазинаси. – Тошкент: Мега Басым, 2012. – 151 с.
6. Султонов Ў. Мусулмон мамлакатлари дипломатикаси. – Тошкент: Наврўз, 2019. -184 б.
7. Чехович О. Бухоро хонлигида аграр муносабатлар тарихи тўғрисидаги ҳужжатлар. – Тошкент: Ўз ФА нашриёти, 1954. - 268 б.
8. ЎзР ФАШИ Қўлёзмалар фонди, Тарихий ҳужжатлар № 41.
9. ЎзР ФАШИ Қўлёзмалар фонди, Тарихий ҳужжатлар № 23/2.
10. ЎзР ФАШИ Қўлёзмалар фонди, Тарихий ҳужжатлар № 23/4-2.
11. ЎзР ФАШИ Қўлёзмалар фонди, Тарихий ҳужжатлар № 23/4-4.
12. ЎзР ФАШИ Қўлёзмалар фонди, Тарихий ҳужжатлар № 29/39.
13. ЎзР ФАШИ Қўлёзмалар фонди, Тарихий ҳужжатлар № 75
14. ЎзР ФАШИ Қўлёзмалар фонди, Тарихий ҳужжатлар (чеклар) №2

ABU-L-GHAZI KHAN'S *SHAJARA-I TURK* AS A TEXTBOOK FOR
ORIENTAL STUDIES DISCIPLINES IN EUROPE

АБУЛҒОЗИХОННИНГ “ШАЖАРАЙИ ТУРК” АСАРИ
ЕВРОПА ШАРҚШУНОСЛИГИДА ЎҚУВ ҚўЛЛАНМА
СИФАТИДА

Toshov Nuryogdi Iskandarovich
Тошов Нурёғди Искандарович

The article sets out to provide a more in-depth analyses of the employment of the historical work *Shajara-i turk* by Abu-l-Ghazi Khan (1603-1664) as a textbook in the oriental studies disciplines in the Western countries. The broad employment of the given work has been conditioned by the facts that *Shajara-i Turk*'s numerous manuscripts has been disseminated across Europe, notably in Russia, as early as since the seventeenth century as well as by the scarcity of the available texts written in the classical Turkic at the time. Although employment of distinct classical texts textbooks' preparations seems to have been a customary practice, it is worth nothing that *Shajara-i Turk*'s utilization for such purposes has also entailed various publications, whether in a form text editions or anthologies. The Russian imperial school of the Oriental studies in Kazan seems to have played a salient role in that processes. The article also sheds light on the lexicographic and educational contexts of some dictionaries, composed in the European countries with the inter alia employment of the *Shajara-i Turk*'s text.

Мақола XVIII ва XIX асрларда ғарб шарқшунослигида Абулғози Баҳодурхон (1603-1664)нинг “Шажарайи турк” асаридан ўқув қўлланмаси ўлароқ истифода этиш масаласига бағишланган. Асарнинг ўқув жараёнига кенг тортилишига унинг қўлёзмалари Европа мамлакатларида, хусусан, Россияда XVIII асрдаёқ тарқалгани ва машҳурлик касб этгани, классик туркий тили ёзма ёдгорликларнинг нисбатан камёблиги каби омиллар таъсир қилган. У ёки бу асарни ўқув қўлланмаси сифатида қўллаш одатий ҳол бўлгани билан, “Шажарайи турк”дан мазкур мақсадда фойдаланиш ҳатто асар матнининг алоҳида ёки хрестоматиялар таркибидаги янги нашрларини юзага келтиргани эътиборга молик. Бунда Россия империясидаги Қозонь шарқшунослик мактаби алоҳида ўрин тутган. Мақолада, шунингдек, XIX асрда Европада “Шажарайи турк” ҳам жалб этилган ҳолда яратилган айрим луғатлар лексикографик ва таълим контекстларида қараб чиқилади.

Хоразмда 1511 йилдан то XVIII аср бошларига қадар ҳукмронлик қилган Арабшоҳийлар (бошқа номи – Ёдгорийлар) сулоласининг вакили, машҳур тарихнавис Абулғози Баҳодурхон (1603-1664) қаламига мансуб “Шажарайи турк” асари Европада энг эрта танилган ва кенг истифода этилган манбалардан биридир. Бу асар қўлёзмаларининг топилиши ва Европага бориб қолиши, турли тилларга ўгирилиши каби масалалар жумбоқ ва ноаниқликларга тўла. Кўринишидан, воқеалар қуйидаги тарзда кечган.

Швед хизматида бўлган немис зобити Филипп Иоганн Табберт-Страленберг (1676-1747) 1709 йилги Полтава жангида асир тушиб, икки йилдан сўнг бошқа тутқун швед зобитлари билан бирга Сибирга, Тобольскка жўнатилади ва у ерда

илмий тадқиқотлар, хусусан, картография билан шуғуллана бошлайди. Тахминан 1717 йилда у шу ерда маҳаллий руҳонийлар раҳнамоси Агун Азбекович (Охунд Ўзбекович?) деган шахс билан танишиб қолади¹. У Табберт-Страленбергга бошқа ҳужжат ва қўлёзмалар қаторида “Шажарайи турк”нинг Туркистондан² келтирилган қўлёзмасини кўрсатади. Табберт-Страленберг охунддан бу қўлёзмани илтимос қилиб олади ва исмлари зикр этилмаган уч киши – икки нафар европалик ва бир татар кишини қўлёзмани таржима қилиш ишига жалб қилади³. Татар асарни жумлама-жумла рус тилига, рус тилини билган европаликлар эса русчадан немис тилига ўтирарди. Айтилишича, ушбу татар матндаги кўплаб арабча, форсча ва мўғулча сўзларнинг маъносини тушунмаган, шу боис таржимада кўплаб ноаниқликлар пайдо бўлган (22, I: 26; 12: 72). Таржима 1720 йил атрофида ниҳоясига етади.

Бироқ дастлаб “Шажарайи турк”нинг мазкур русча ёки немисча таржималари эмас, балки немисчасидан қилинган французча таржимаси чоп этилди (Лейден, 1726 йил). Бу французча таржимани амалга оширган олим ўз исмини тўлиқ очикламай, ўзини “Д” деб таништиради. А.Н. Кононовнинг тахминига кўра, бу одам юқорида Табберт-Страленбергнинг шериклари орасида зикр этилган Бентинкдир⁴. Ушбу французча таржимадан асар рус (1768 йил) ва инглиз (1780 йил) тилларига ағдарилаган. Шундан сўнг “Шажарайи турк” аслиятдан ёки таржимасидан тўла ҳолда ёхуд қисман яна немис, рус, лотин тилларига, кейинчалик эса татар, турк (усмонли) ва, чамаси, форс тилларига ўтирилган. Натижада асарнинг айни бир тилга уч мартагача қилинган таржималари пайдо бўлди. Бироқ бу таржималарнинг бир нечтаси чоп этилмай, қўлёзма ҳолида қолиб кетган, баъзилари ҳатто йўқолган. Айрим таржималарнинг муаллифи ким экани ҳали аниқланган эмас⁵.

Асар қўлёзмаларининг тақдири, Европа бўйлаб тарқалиши, ўзаро алоқадорлиги масалалари бундан-да чигал. Мисол учун, Санкт-Петербургга ёки Гёттинген университети кутубхонасига мазкур охундга тегишли қўлёзманинг ўзи жўнатилаганми ёки ундан олинган нусха(лар)ми, бунда Табберт-Страленбергнинг

1 А. Бустановнинг аниқлашича, Агун Азбекович – бу Хожамшукур б. Авазбоқи бўлиб, у Ясавия тариқати шайхи Давлатшоҳ б. Абдувахҳоб ал-Ҳусайний ал-Испижобий/Исфижобий (ваф. 1126/1714 й.)нинг шоғирди эди. Исфижобий асли сайрамлик бўлса-да, Бухорода ўсиб улғайган (қар.: [7: 17-18]). У даврларда Ғарбий Сибирда Ўрта Осиёдан бориб муқим яшаб қолган ёки вақти-вақти билан у ерга савдо, миссионерлик ёки бошқа ишлар юзасидан саёҳат қилувчи савдогарлар, руҳонийлар кўп бўлган. Маҳаллий аҳоли барча ўртаосиёликларни одатда “бухороликлар” деб аташган (батафсил қар.: [10; 13]).

2 Туркистон деганда ҳозирги Қозоғистон ҳудудидаги айни номдаги шаҳар назарда тутиляптими ёки бўлмаса кенг маънода Ўрта Осиёми, – билиш қийин.

3 Тадқиқотчиларнинг тахминича, бу уч кишининг бири Табберт-Страленбергнинг юртдоши П. Шёнстрём, иккинчиси эса Бентинк бўлган. Айнан Шёнстрём “Шажарайи турк”нинг немисча таржимасининг бир нусхасини Швециядаги Уппсала университети кутубхонасига ҳадя этган [22, I: 26; 12: 71-72].

4 Оддинги изоҳга қаранг.

5 Бу таржималар хусусида қар.: [22, I: 22-25; 12: 72-82].

дўсти ва ҳамкасби, немис олими Д.Г. Мессершмидт (1685-1735)⁶ қандай ўрин тутган, каби саволлар ҳамон очиқлигича қолмоқда⁷.

“Шажарайи турк” қўлёзмасининг матнини илк марта 1825 йилда Н.П. Румянцев⁸ ташаббуси билан Х.Д. Френ (1782-1851) татар маърифатпарвари И.И. Хальфин (1778-1829) ёрдамида лотин тилидаги сўзбоши билан нашр этди [19]. Ушбу нашр Тобольскдан жўнатишган ва шарқшунос Г.Я. Кер (1697-1740) учун кўчирилиб, Москвада сақланаётган қўлёзма асосида амалга оширилган бўлиб, худди шу Тобольск қўлёзмасидан кўчирилган Уфа нусхаси билан чоғиштирилган. Асарнинг русча таржималари орасида энг машҳури – Г.С. Саблуков (1803-1880) таржимаси асосан шу Қозон нашрига таянган ҳолда бажарилган. “Шажарайи турк”нинг танқидий матни французча таржимаси билан бирга П.И. Демезон (1806-1873) тарафидан тайёрланиб, матн 1871 йили, таржима эса 1874 йили Санкт-Петербургда нашр этилди, 1970 йили худди шу нашр Амстердамда қайта чоп этилди [18]. Рус лексикографи В.И. Даль (1801-1872) Оренбургдан сотиб олиб, 1842 йилда Осиё музейига⁹ ҳада этган қўлёзма бу нашр учун таянч нусха вазифасини ўтаган, Берлин ва Гёттинген қўлёзмалари ҳамда Қозон нашри чоғиштириш учун жалб қилинган. Ҳозирги кунгача дунё олимлари асосан шу нашр ва таржимадан фойдаланиб келишади. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, “Шажарайи турк”нинг маълум нусхалари орасида энг қадимгиси ва ишончлиси – бурунроқ Хива хонлари сарой кутубхонасида бўлган, эндиликда эса Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти жамғармасида сақланаётган қўлёзмадан ғарб шарқшунослари буткул беҳабар бўлишган [2]¹⁰.

Юқорида ҳам гувоҳ бўлганимиздек, “Шажарайи турк” ғарб тилларига энг кўп таржима бўлган шарқ манбаларидан бири ҳисобланади. Буни асарнинг ғарб шарқшуносларига нисбатан эрта, хусусан, Россияда шарқшунослик эндигина шаклланаётган даврда маълум бўлгани билан изоҳлаш мумкин. Бундан ташқари, асарнинг мазмунан кенг қамровли экани, жумладан, Чингизхон асос солган салтанат тарихини ўз ичига олиши ҳам муҳим омил бўлиб хизмат қилган. Бунда шунинг ҳам эътиборга олиш керакки, у замонларда, бир томондан, кўп тарихий асарлар ҳали номаълум қолиб, манба танқислиги кузатилар, иккинчи томондан эса манбаларни асла ва компилятивга ажратиш, тадқиқотларда аввало бирламчи манбага таяниш малакаси ҳали шаклланмаган, мўғуллар империяси тарихига қизиқиш эса аввалдан катта эди. Масалан, мўғуллар тарихига оид бирламчи

6 Шу ерда Табберт-Страленберг ва Мессершмидтнинг Ўрхун-Энасой битикларини ўранишига ҳам муайян ҳисса қўшишганини қайд этиб ўтиш ўринлидир.

7 Ҳақиқат жавоби топилмаган масалаларнинг бир қисми нидерландиялик туркшунос Ҳенри (Генри) Ҳофманнинг юқорида ҳавола берилган био-библиографик асарида қайд этиб ўтилган.

8 Граф Н.П. Румянцев (1754-1826) – Россия ҳукуматида юқори лавозимларда фаолият кўрсатган давлат арбоби, дипломат ҳамда илм-фан ва маданият ҳомийси. Унинг номи билан аталувчи ва таркибига 200 кишидан зиёд аъзони қамраб олувчи тўғарак доирасида кўплаб тарихий манбалар сотиб олинган ва нашр этилган. Улар орасида “Шажарайи турк” ҳам бор (Н.П. Румянцев ҳаёти ва фаолияти ҳақида тулиқроқ маълумот олиш учун, жумладан, қар.: [11: 132-243].

9 Ҳозирги Россия Фанлар академияси Санкт-Петербург Шарқ қўлёзмалари институти.

10 Ушбу сатрлар муаллифи Австрия Фанлар академияси Иранистика институти илмий ходими Паоло Сартори билан ҳамкорликда мазкур қўлёзма асосида асарнинг араб ёзувидаги танқидий матни ҳамда инглиз ва рус тилларига изоҳли таржимасини ҳозирламоқда.

манбалардан бири бўлмиш Рашидиддиннинг “Жоме ут-таворих” асари матнини нашр этган И.Н. Березин (1818-1896) “Шажарайи турк” мўғуллар тарихи бўйича энг тўлиқ манбалардан бири бўлиб қолажагини урғулайди [4: 29] Бошқа тарафдан эса, Россия ва бошқа Европа мамлакатларида туркий тилларни, хусусан, чиғатойчани биладиган шарқшунослар кам бўлиб, улар бу тиллардаги манбаларни аслиятда ўқиш имконига эга эмас эдилар¹¹.

Юқорида айтилган ҳоллар билан боғлиқ қизиқ бир жиҳат шуки, Демезон нашрини ҳисобга олмаганда, “Шажарайи турк” матнининг бошқа нашрлари биринчи навбатда таълим мақсадларида амалга оширилган. Айрим воқиф шахсларнинг гувоҳлигига қараганда, ҳатто Қозон нашри ҳам бундан мустасно эмас; Н.П. Румянцев Абулғозихон асарини нашр эттирар экан, мактабларда исломга оид диний матнлар ўрнига тарихий асарлар ўқиш амалиётини жорий қилишни мўлжаллаган [11: 159, 3-изох]¹². Аммо бундан тадқиқотчилар ушбу нашрдан ўз илмий ишларида фойдаланган эмас экан, деган хулоса чиқмаслиги керак, албатта.

Таълим мақсадларида, аниқроғи, студентлар учун ўқув қўлланмаси ўлароқ амалга оширилган яна бир алоҳида нашр П.М. Мелиоранский (1868-1906)га тегишли [1]. Ҳажми 71 бетдан иборат бу қўлланмага “Шажарайи турк”нинг Демезон нашридан олинган тўртинчи, бешинчи ва саккизинчи бобларидан парчалар ҳамда тўққизинчи боб тўлалигича киритилган.

Европада давлат хизмати, тижорат ва бошқалар билан боғлиқ амалий мақсадлар йўлида туркий тиллар ва, умуман, шарқ тилларини ўрганиш ўрта асрлардаёқ бошланган эди. Бироқ бу жараён ўқув муассасаларидаги таълим билан боғлиқ бўлмай, бошқа усул ва воситалар орқали амалга оширилган. Кейинроқ туркий тиллар, бошқа шарқ тиллари қатори, ўқув даргоҳларида ўргатила бошлади. Буни Россия мисолида кузатадиган бўлсак, XVIII асар иккинчи ярмида Москва университети ҳузуридаги Академик гимназияда, Астрахань Халқ билим юртида туркий тиллардан сабоқ берилгани маълум. Бироқ, афсуски, улар орасида чиғатой тили ҳам бор ё йўқлиги, “Шажарайи турк” асаридан ўқув қўлланма сифатида фойдаланилгани хусусида маълумотлар сақланмаган. Империянинг кенгая бориши билан мазкур тилларни ўрганишга эҳтиёж янада орди ва улардан тизимли равишда таълим берила бошлади. Бора-бора амалий мақсадларга “соф илмий” қизиқиш ҳам қўшилиди. Шарқ тилларини ўргатиш жараёнида Биринчи Қозон гимназияси (1758 йилда таъсис этилган), Қозон университети ва Санкт-Петербург университети етакчи ўрин тутишган¹³.

Санаб ўтилган таълим даргоҳларида чиғатой, яъни эски ўзбек тилини ўқитишда Алишер Навоий (1441-1501) ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) асарлари билан бир қаторда Абулғозихоннинг “Шажарайи турк”идан кўпроқ

11 Айтилганлар “Шажарайи турк” ҳозирги даврда турк ва мўғул халқлари қадимги даврлар ва ўрта асрлардаги тарихини ёритишда ўз аҳамиятини йўқотганлигини билдирмайди. Асарда бу мавзу бўйича бошқа манбаларда учрамайдиган маълумотлар анча. Абулғозихоннинг айрим этнонимларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги маълумотларини мисол сифатида келтириш мумкин. Гарчи бу маълумотлар оғзаки тарих ва халқ этимологиясига асосланган бўлса-да, муайян илмий аҳамияти бор.

12 Афтидан, Россия империясининг туркий тили халқлар яшовчи минтақаларидаги мактаблар назарда тутилмоқда.

13 Европа, айниқса, Россияда туркий тилларнинг ўрганилиши тўғрисида батафсил қар.: [3; 12].

фойдаланилган. Мисол учун, Россия Федерацияси Татарстон Республикаси Миллий архивида сақланувчи 1836 йилга оид бир ҳужжатда чигатой тилини ўқитишда Абулғозихоннинг “Шажарайи турк” асарини жалб этиш ҳақида сўз боради [15]¹⁴. Бунда асарни рус тилига ўгиришни машқ қилиш, таржима асносида лаҳжага хос жиҳатларни таҳлил қилиш, шунингдек, адабий ва оғзаки тиллар орасидаги тафовутни кўрсатиб бериш тавсия этилган [14: 22; 12: 138].

Турли даврларда Қозон гимназияси, Қозон ва Санкт-Петербург университетлари ҳамда Москвадаги Лазерев шарқ тиллари институтида туркий тиллардан дарс берган ўқитувчи-олимлар (ака-ука Казембекалар, И.Н. Березин, С.Е. Саков ва б.) ўқув жараёнида “Шажарайи турк”дан фойдаланганлари ҳақида маълумотлар бор [14: 254, 347-348; 12: 147, 148, 164, 166, 222].

Тилдан ташқари, “Шажарайи турк” маълумотларидан Шарқ халқлари ўтмишини, айниқса, мўғуллар салтанати тарихини ўқитиш ишида ҳам кенг қўламда фойдаланилган.

Туркий тиллар ва адабиёти, қолаверса, бутун Шарқ халқлари тарихидан таълим бериш жараёнида И.Н.Березин тузган хрестоматиянинг ўрни катта бўлган. Унга “Шажарайи турк” асаридан ҳам парча киритилган [5]¹⁵. Юқорида санаб ўтилган ва бошқа ўқув муассасаларида шу қўлланма кенг жалб этилганини кузатиш мумкин. Березин хрестоматиясининг аҳамияти ҳақида гапирганда шунини эътиборга олиш керакки, ундан фақат Россиядагина эмас, балки бошқа Европа мамлакатларида ҳам айти таълим соҳасида истифода этишган. Дарвоқе, Березиннинг сўзбошиси француз тилида ёзилган, асар номи эса ҳам рус, ҳам француз тилларида берилган.

Яхши маълумки, чет тилларни ўрганишда лўғатларнинг аҳамияти катта. Россия ва Европанинг бошқа давлатларида ўрганилаётган даврда тузилган лўғатлар ҳам шу мақсадда тузилган. Улар орасида француз шарқшуноси, лексикограф ва таржимон Паве де Куртейл (1821-1889) тузган “Шарқ-турк лўғати” алоҳида ўрин тутди¹⁶. Китоб сарлавҳасида ҳам ёзилганидек, у асосан Алишер Навоий, Бобур ва Абулғози асарларини ўқишни енгиллаштиришга мўлжалланган. Лексик бирликлар ва уларнинг қўлланишига доим мисоллар, табиийки, мазкур муаллифлар асарларидан олинган ва уларнинг французча маъноси берилган.

Бу лўғат ўзидан кейинги турдош лўғатлар учун асосий манбалардан бири бўлиб хизмат қилди. Хусусан, Куртейлнинг таъсирини Шайх Сулаймон Бухорий (1821-1881?)нинг 1880-1881 йилда тузилган туркча-чигатойча лўғатида ҳамда В.В. Радлов (1837-1918) лўғатида кузатиш мумкин. Бу алоқадорликни қуйидаги мисол ёрдамида ҳам кўрсатилган. Ўз асарининг “Ўнгут элининг зикри” фаслида Абулғозихон ёзади: “Андоғ деворни араб “сада” дер, туркий тили бирлан “тўркурқа” дерлар, хитой халқи “ўнгу” дерлар” [18, I: 47]. Бироқ келиб чиқиши

14 1835 йил июнь ойида эълон этилган Николай I (1825-1855) фармонида кўра, империя идоралари учун таржимонлар тайёрлаш мақсадида ушбу гимназияда араб, форс, татар, мўғул тилларини ўқитиш йўлга қўйилиши кўзда тутилган эди. Ҳужжатда эслатишга шараф қилган шарқшунослар (А.К. Казембек, К.К. Фойгт, А.В. Попов, М.Б. Первухин) ва умуман Россия империясида туркий тилларнинг ўқитилиши тўғрисида батафсил қар.: [3; 12: 129-200; 8; 9]. Мазкур ҳужжатнинг нусхасини тақдим этгани учун қозоғистонлик ҳамкасбим Павел Шаблейга миннатдорлик билдираман.

15 Афсуски, бу китобнинг иккинчи ва учинчи жилдларини топишга муваффақ бўлолмадик. Лекин, биринчи жилда келтирилган мундарижага қараганда, “Шажарайи турк” хрестоматиянинг иккинчи жилдидан жой олган. Биринчи жилдга

16 Бу лўғат ва унинг муаллифи ҳақида қар.: [17].

мўғулча бўлган бу сўзнинг тўғри шакли “йўрқурқа” бўлиб, “тўрқурқа” шарпа сўзи¹⁷ “Шажарайи турк” қўлёзмаларидаги хато туфайли пайдо бўлган [21, I: № 409]. Мазкур Куртейл лугатига кириб қолган “тўрқурқа” сўзи [20: 227] Шайх Сулаймон Бухорий ва Радлов лугатларида худди шу шаклда учрайди, Абулғозининг юқорида келтирилган жумласи ҳам Куртейлдан олиб такрорланади [23: 197; 16, III: 1457]¹⁸.

А.З. Будагов (1812-1880) тузган икки жилдли машҳур лугатда [6] ҳам Абулғозихон асарига кўп мурожаат этилганини кўрамиз, аммо унда девор маъносидаги мазкур сўзлар учрамайди.

Хулоса сифатида айтадиган бўлсак, “Шажарайи турк” асарининг XVIII аср бошларидаёқ, яъни ҳали шарқшунослик илмий йўналиш ўлароқ энди ривож топаётган пайтда Россия ва Европанинг бошқа мамлакатларида маълум бўлгани унинг ҳар томонлама истифода этилишига йўл очиб берди. Асар, хусусан, ўша замонда катта қизиқиш билан тадқиқ этилаётган мўғуллар империяси тарихини ўрганиш, шунингдек, шарқ тилларидан, айниқса, чиғатой тилидан дарс бериш жараёнларига кенг жалб этилди. Бунда ғарбдаги қўлёзма жамғармаларида ҳали чиғатой тилидаги бошқа ёзма ёдгорликларнинг нисбатан камлиги ҳам муайян роль ўйнаган бўлса керак. Асарга бўлган қизиқиш, ундан турли мақсадларда фойдаланиш унинг кўп маротаба ғарб тилларига ўгирилишига, айти пайтда, матнининг алоҳида ёки хрестоматиялар таркибида нашр этилишига олиб келди. Бунда ўша даврда Россия империясидаги энг йирик шарқшунослик марказларидан бўлмиш Қозонь шарқшунослик мактабининг хизматлари катта бўлди. Саналган омилар XIX асрда Европада “Шажарайи турк” жалб этилган ҳолда яратилган лугатларда ҳам ўз аксини топади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абу-ль-Гази Бехадул хан. Отрывки из сочинения Абу-ль-Гази. Перепечатано из издания барона Демезона под наблюдением П.М. Мелиоранского / Пособие для студентов факультета восточных языков. Казань, 1898.
2. Абулғози Баҳодурхон. Шажарайи турк. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмаси, Асосий фонд, инв. № 851.
3. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России // Академик В.В. Бартольд. Сочинения. Том IX. Москва, 1977. 199-482-бетлар.
4. Березин И. Описание турецко-татарских рукописей, хранящихся в библиотеках С. Петербурга // Журнал Министерства народного просвещения. Часть LXVIII. Санкт-Петербург, 1850. 13-46-бетлар.
5. Березин И. Турецкая хрестоматия. Тома I-III. Казань, 1857-1890.
6. Будагов А.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Тома I-II. Санкт-Петербург, 1869-1871.

17 Маълумки, аслида тилда мавжуд бўлмаган, лекин лугатларга ёки қўлланмаларга кириб қолган сўзлар шарпа (ёхуд фантом) сўзлар дейилади. Шарпа сўзлар одатда сўзни нотўғри ёзиш ёки нотўғри ўқиш натижасида пайдо бўлади.

18 “Шажарайи турк”нинг юқорида зикр этилмиш энг қадимги нусхасида “тўрқурқа” ўрнига “бўрқурқа” сўзи қўлланган [2: 276]. Абулғози учун манба вазифасини ўтаган Рашидиддиннинг “Жоме ут-таворих” асарининг айрим қўлёзмаларида ҳам “бўрқурқа” шаклини учратиш мумкин. Араб ёзувида бе, те ва йо ҳарфларининг ёзилиши фақат нуқталар ўрни ва сони билан фарқланишини ҳисобга олсак, бу шаклнинг ҳам қандай пайдо бўлганини изохлаш осон.

7. Бустанов А.К. Книжная культура сибирских мусульман. Москва, 2013.
8. Валеев Р.М., Валеева Р.З. Традиция преподавания азиатских языков в общеобразовательных школах России и Первая Казанская гимназия (1769-1855) // Актуальные вопросы преподавания и других восточных языков в XXI в.: сборник статей и докладов участников I международной научно-практической конференции. Казань, 2017, 23-32-бетлар.
9. Валеев Р.М., Дьяков Н.Н., Валеева Р.З., Мартынов Д.Е. Восточные языки в Казанском и Петербургском университетах (в первой половине XIX века) // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. № 39 (3). Казан, 2019. 8-19-бетлар.
10. Зияев Х.З. Экономические связи Средней Азии с Сибирью в XVI–XIX вв. Ташкент, 1983.
11. Иконников В.С. Опыт русской историографии. В 4-х томах. Т. I, кн. I. Киев, 1891.
12. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. Изд. второе. Ленинград, 1982.
13. Корусенко С.Н. Сибирские бухарцы в начале XVIII в. Омск, 2011.
14. Материалы для истории факультета восточных языков. Том I: 1851-1864. Санкт-Петербург, 1905.
15. “О поручении преподавания Адъюнктам Казембеку, Фойгту, Попову и Первухину восточных языков” (1836 г.) // Национальный архив Республики Татарстан (Казань), ф. 87 (Казанская Первая гимназия), оп. I, д. 32-35.
16. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Тома I-IV. Санкт-Петербург, 1893-1911.
17. Салимова Ф. Лексикографические и текстологические характеристики “Восточно-тюркского словаря” Павле де Куртейля и переводов “Бабурнаме”. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1997.
18. Aboul-Ghazi Behadour Khan. Histoire des Mongols et des Tatares / Ed. and transl. P.I. Desmaisons. T. I–II. Amsterdam, St. Leonards, 1970 (St. Petersburg, 1871-1874 нашрининг фотомеханик қайта чопи).
19. Abulghasi Bahadür Chani. Historia Mongolorum et Tatarorum nunc primum tatarice edita auctoritate et munificentia Nicolai de Romanzoff. Casani, MDCCCXXV.
20. Courteille Pavet de. Dictionnaire turk-oriental. Destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâbur, d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevâi. Paris, 1870.
21. Doerfer Gerhard. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Band I. Wiesbaden, 1963.
22. Hofman H.F. Turkish literature: A bio-bibliographical survey. Section III, pt. I, vols. 1-6. Utrecht, 1969.
23. Kunos I. (Hrsg.). Şeyx Sulejman Efendi's çağataj-osmanisches Wörterbuch. Budapest, 1902.

МУЛЛА ШАМСИДДИН ШАВҚИЙНИНГ “ТАРИХ-И
ШАВҚИЙ” АСАРИ

Quldoshev Sherali Temiraliyevich
Қўлдашев Шерали Темиралиевич

The article is about the discovery and content of the work *Tarikh-i Shavqi* on the history of the last periods of the Kokand Khanate. The author of the work Shamsiddin Shavqi (1805-1887), served as a munshi (secretary - head of the office of clerks) in the palace of the Kokand Khanate. Although Zaki Walidi Togan gave preliminary information about the manuscript, he wrote that the manuscript was "in the hands of the population". Historians such as Charles Storey, Timur Beisembiev, Shodmon Vohidov, who referred to this work, noted that the manuscript is "in the hands of the people" or "has not yet been found." It is indicated that the manuscript has been preserved in the private collection of Ismail Khoja Lutftidinov (born 1968), a resident of the village of Kalvak, Turaqurghan district, Namangan region. The work is a historical, poetic work about the last days of the Kokand Khanate and the conquest of Ferghana by the Russian Empire.

Мулла Шамсиддин Шавқий Намангоний (1805-1887)нинг нафис лирик шеърлари, реалистик асосдаги эпик асарлари адабиётимиз тарихида залворли қиймат ва мавқега эга [6;124]. Мазкур асарлар шоирнинг халқ учун, адабиётимиз тарихи ва тараққиёти учун қилган катта хизматларидир. Ишқ-муҳаббат, меҳру вафо, маҳбуба гўзалиги ва фазилатлари, ҳижрон дарди, турли кечинма ва армонлар, инсоний ҳис-туйғулар шоир ғазалларида эҳтирос билан куйланади.

Шамсиддин Шавқийнинг шеърлари иккита девони дасхат шаклида бизгача етиб келган. Биринчи девон ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар ҳазинасида “Девони Шавқий” номи билан 1872-рақам остида сақланади. Қўлёзма 114 арақ, яъни 228 бетдан иборат. Мазкур қўлёзманинг нахзақ қисмида “Девон Шавқий” мусхаф Одилжон ибн Носир Намангон шаҳри 1966 сана” деб ёзилган. Ушбу китобимизда мазкур қўлёзamani “Девони Шавқий–1” деб белгиладик. Иккинчи девон Наманган вилояти Тўрақўрғон тумани Калвак қишлоғида истиқомат қилувчи Шавқийнинг эвараси Исмоилжон ҳожи Лутфиддинов (1968 йилда туғилган) хонадонида сақланиб қолган. Ушбу қўлёзamani “Девони Шавқий–2” деб белгиладик. Ушбу қўлёзманинг ҳажми 26,5x16 см. 68 арақдан, яъни 136 бетдан иборат. Қўлёзмада 1 та бодомсимон нусхали, 8 та катта, 7 кичик юмалоқ муҳр босилган. Қўлёзма китоб қилиб тикилмаган. Сочма ҳолатда сақланиб келинган. Катта муҳрда 28^а, 29^а, 30^а, 31^а, 31^б, 34^а, 35^б, 52^а арақларда “Гарчи Шавқи баъмасият бандаст рожий аз раҳмати Худост 1299” - (Гарчи Шавқий маъсиятни қули бўлса ҳам Худони раҳматидан умидвордир. 1299/1881/82). деган ёзув туширилган. Бодомсимон нусхали муҳр ичида 37^а арақда ва кичик доирали муҳрда 62^б арақда “Шавқий муттеъ” (Итоаткор Шавқий), деган ёзув туширилган. Кичик муҳрда 41^б, арақда иккита “Мулла Муҳаммад Йўлдош Аллоҳни фақирни бандаларни ҳақирини” деган ёзув туширилган.

“Девони Шавқий–2” Қўқон қоғозига насх хати билан Қўқон қоғозига кўчирилган. Шеърлар ҳар саҳифага 12-38 қатордан жойлаштирилган. Девонда алифбо тартибига риоя қилинмаган. Қўлёзма мувоқаланмаган. Девонга жами 3000 мисрадан ортиқ ўзбек ва форс тилидаги шеърлар киритилган. “Девони Шавқий–1”да Қўқон хонлиги Россия империяси томонидан босиб олинishi билан боғлиқ дoston мавжуд. Мазкур дoston Заки Валидий Тўғон томонидан тилга олинган تاريخ شوقى “Тарихи Шавқий” асарининг айнан ўзи бўлса керак. Чунки Заки Валидийга кўра Шавқий мазкур асарида Россия империяси босқинчиларига нафрат билан қараганлигини баён этган [3: 86-109]. Дарҳақиқат “Девони Шавқий–2”да айнан шу мазмунни ифодаловчи сатрлар дебеча сифатида келтирилган.

Россия империяси босқинидан сўнг шакланган тарихий шароит, сиёсий тузум ва ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларда сўз юритар экан Шавқий хон замонида мусулмончилик обод бўлганлигини таъкидлайди.

Мусулмонлиг маҳалда мулкимиз обод эди чандон,
Мусулмон кишвари ичра бор эди ҳам мусулмон хон.
Мусулмонлиг иши тутмоқ эди бизларга кўп осон.
Мусулмонда ҳукумат борида комил иймон эрди,
Ўрус фармониға кирдик бу ишлар кўп ёмон ўлди.

Шавқийнинг замондоши Муҳаммад Азиз Марғилоний “Тарихи Азизий” асарида ҳам ўша даврдаги аҳолининг иқтисодий аҳволи, маънавий-маданий турмуши тарзи борасида қизиқ маълумотларни келтиради. Бизнингча унинг бу ёзганлари Шавқийнинг сўзларига айнан мос келади: “Хўқанд хонларининг вақтида Фарғона аҳли орасида пул оз эди ва нарх арзончилик эди. Ёз фаслида бир ароба ҳандалак икки ярим тангадан то 5 тангагача¹ ва бир ароба қовун – ўзи урганжий эди, бизнинг чораккоримиз уч ярим тангага сотганини мен биламан. Бир катта саватдаги ўрик уч мирий ва бир танга эди” [4: 79].

Хонлик замонида тож-тахт учун кураш қанчалик фожеаларга тўла бўлмасин, ҳар ҳолда ҳаёт бир дақиқа ҳам тўхтаб қолмаган. Деҳқончилик, чорвачилик, боғдорчилик, хунаромандчилик, савдо-сотик, табобат ривож топган. Таълим-тарбия, маиший маданият, кишилар ўртасидаги қариндош-уруғчилик аъёналари, оила қуриш маданияти исломий ақида ва амаллар асосида олиб борилган. “Беш қўл баробар эмас” деганларидек, юрт яхшидан ҳам, ёмондан ҳам, чаққондан ҳам, ландовурдан ҳам, инсофлидан ҳам, инсофсиздан ҳам, диёнатлидан ҳам, виждонсиздан ҳам, саҳийдан ҳам, ўғри-муттаҳамдан ҳам холи бўлган эмас [1:5-6].

“Девони Шавқий–2”да ушбу дostonнинг тўлиқ қисми сақланмаган. Сақланиб қолган қисми 400 мисрадан иборат. Шавқий авлодларини айтишларича девоннинг кўп қисми ўғирлаб кетилаган.

Тарихдан маълумки, 1875 йили Худоёрхон тахтни ташлаб Тошкентга қочгандан кейин Абдурахмон офтобачи Худоёрхоннинг тўнғич ўғли Насриддинбекни (1850-1882) хон деб эълон қилиб тахтга ўтказган ва 1875 йилнинг 7 августида Россия империяси мустамлакачиларига қарши ғазавот эълон килади ва халқ озодлик ҳаракатини бошлаб юборади. 1875 йил 23 августида

1 Танга – пул бирлиги. 1 тилла танга шаръий вазни 4,8 гр. бўлиб, 1 тилла 19–20 кумуш танга қийматиға тўғри келган. Қўқон хонлигининг 1 тилла тангаси рус пулининг 3 сўм 80 тийинига тўғри келган. Маҳаллий аҳоли кумушдан ишланган тангани “оқ танга”, мисдан ишланган тангани “қора танга” деб юритган. Қора танга оқ танганинг 66 фоизига тўғри келган.

Маҳрам калъаси остонасида руслар билан Абдурахмон офтобачининг кўшини ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Қўқонликлар мағлубиятга учрайди. Туркистон ҳарбий генерал-губернатори К. П. Кауфман кўзғолончиларни бирин-кетин тор-мор этиб, Қўқон, Марғилон ва Ўшни босиб олади. 1875 йил 22 сентябрда Кауфман Марғилон шаҳрига Насриддинхонни таклиф қилиб, аҳоли учун жуда оғир бўлган 22 моддадан иборат битимга имзо чектиради. Бунга биноан Қўқон хонлигига қарашли Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги барча ерлар, шаҳар ва қишлоқлар Туркистон генерал-губернаторлиги ихтиёрига ўтган. Бу ҳақда Шамсиддин Шавқий қуйидаги мисраларни битган эди:

Гўбурнатур Хўжанд ичра кириб келди ўзини маҳкам,
Пароканда йиғилгонларга етди андуҳ беҳад ғам.
Ўрис чиқди уришга бош экан эди гўбурнатур.
Уруш майдони соз ўлди қани жанг қилғали шотир,
Кўруб олди йақога ўзларин лоф ургучи ботир.
Ривож кетти ислом аҳлини жаъм ўлмади хотир,
Мусулмонларга кулфат ғайридинлар камрон ўлди.
Мадад еткурмади офтобачий жанг ахли кўб шашти,
Йироқ ерда урушмасдин ўшал турғонча қошди.
Ўрис саллоти бостурди мусулмон жойидин ошди,
Қочиб дарёга солди ўзларин дарё тўлиб-тошти.
Зафар топти ўруслар қочдилар андин мусулмонлар,
Ҳама мўмин бошига тушти ул кун шуур афғонлар.
Мисоли сув каби оқти уруш ерда қизил қонлар,
Эшитгач ваҳми бирла қолмадий ҳеч кимда дармонлар
Ҳама эл зор йиглаб ишлари оҳу-фигон ўлди.

Асрлар давомида маънавий покиза ҳаёт кечириб келган, фарз ва суннат амалларига қатъий амал қилган, қадимий, анъанавий оила мустаҳкамлигига эга маҳаллий халқнинг турмушига фахш нарсаларнинг олиб кирилиши Фарғона уламоларида, хусусан Шамсиддин Шавқийдек буюк тарихчида катта нафрат уйғотганлигини қуйидаги мисралардан кўриш мумкин:

Дариго кишвар Фарғона бизга кўп зиён ўлди,
Мусулмондин ҳукумат кетгали беҳад ёмон ўлди.
Тушуб мўминга кулфат ғайри динлар комрон ўлди,
Шариат боғин гулзориға бод хазон ўлди.

“Тарихи Шавқий”да Чор мустамлакачилари халқ орасида катта обрўга эга Хўжа Муҳиддин, Боқихон, Хўжа Раҳматилло, Саримсоқ хўжа, Низомиддин, Хўжа Юнус, Баҳодурхон сингари шахсларни йирик мансабларга тайин қилганликларини айтади:

Бўлдилар ушбу етти тан мумтоз,
Шояд ўлса маърифат ҳукми соз.
Шаръи ҳукмга ҳоким ўлса муайин,
Топқай андин ривож шаръидин,
Хоҳиш айлаб бу етти донони,
Марду бо журъат таваннони.
Рус шоҳи бериб буларга амал,
Шаръи ижросини қилурға жадал.

Шавқий мазкур зотларга таъриф берар экан ибрат тарзида икки араб ҳикоятини келтиради. Мазкур ҳикоят Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифийнинг (1440-1507) “Ахлоқи муҳсиний” асарида қуйидаги нақл қилинган:

“Халифа Маъмун (813-833 замонида бир аъробий² бор эдиким, саҳрода шўр ерда туғилиб ўсган эди. Қишлоқда қудуқнинг бемаза сувидан бошқа сувни кўрмаган эди. Бир пайт аъробий яшаган қабилада қаҳатчилик бошланди. Ҳамма егулик ахтариб ҳар тарафга кета бошлади. Аъробий ҳам бола-чақасини қолдириб, иш қидириб Бағдод томонга равона бўлди. Йўлда кўрдик, бир жойда ёмғир суви тўпланиб кўлмак бўлиб қолибди. Ичиб кўрган эди, ниҳоятда тотли кўринди. Чунки ўз қишлоғидаги сув кўлмак сувдан ҳам бемаза эди. Ўзига дедик: “Бундай ширин сув жаннатда бўлади деб эшитган эдим. Аллоҳу таоло бечора ва мискин эканлигимга раҳми келиб, бу сувни менга ато қилибаур”, деди.

– Бу сувдан бир оз олиб, Бағдод халифасига олиб борсам, менга кўп эҳсон қилса керак. Шу билан мен ва аҳли аёлим қаҳат балосидан омон қолсак ажаб эмас, – деб мешга сувдан олди. Бағдод томонга равона бўлди. Бағдодга бир оз масофа қолганда кўрдик, халифа шикорга чиқибди. Дарҳол халифанинг олдида борди ва халифага дуоғўйликка мутаважжих бўлди.

Халифа сўрадики: “Эй аъробий, қаердан бўлурсан ва не иш билан борурсан?”, деди.

Аъробий: “Мен фалон бодиядан бўлурман. Қаҳат балоси туфайли бола-чақам оғир аҳволда қолдилар. Шунинг учун сизнинг олдингизга келаётурман. Лекин қуруқ қўл билан келганим йўқ. Тухфа олиб келдим. Бундай тухфани ҳеч ким кўрган эмас”, деди.

Халифа: “Тухфангни кўрсат”, деди. Аъробий мешни суви билан берди ва “Бундай ширин сувни ер юзида ҳеч ким ичган эмас. Бу жаннатнинг суви. Буни менга Худойим раҳм қилиб ато қилди. Сизга олиб келишимдан мақсадим, шу туфайли менга эҳсон қилсангиз, бола чақам билан қаҳатчиликдан эсон-омон чиқиб олсак”, деди.

Халифа сувни ичиб кўрди, билдики оддий кўлмак сув экан. Лекин ҳеч кимга билдирмади. Аъробийга минг динор беришни буюрди ва “Сен шу ердан уйингга қайтгин. Бағдодга ўтишинга сенга рухсат йўқ”, деди. Вазирлардан бири сўрадиким: “Эй халифа ҳикмат надурки, у сувдан ҳеч кимга ичурмадингиз ва аъробийни шу ердан изига қайтардингиз?”

Маъмун деди: “Ул сув кўп нохуш ва бемаза экан. Аъробий ўз бодиясида ичиб юрган сувнинг олдида бу сув ширин туюлган. Шунинг учун бу сувни жаннат суви деб ҳаёл қилиб, менга тортиқ қилган. Сизлар у сувнинг қандайлигини билиб, аъробийни маломат қилар эдингиз. Аъробий бу ишдан шармисор бўлур эди. Ва агар уни бу ердан қайтармасам, Бағдод томонга юриб, Дажла дарёсини кўриб, сувига таҳорат қилиб, ўзи олиб келган сув қанчалик бемаза эканини билиб, ҳижолат бўлар эди. Мен шарм қилдимки, бир бечора муҳтож одам менинг ҳузуримга умид билан келсаю, ҳижолат билан ноумид қайтиб кетса” [2].

“Тарихи Шавқий” да бу ҳикоятнинг хулосаси ўзгача талқинда берилган:

Шоҳ деди ушбу эл экан нодон,
Пасту-баландни кўрмаган чандон.
Маскан эркан буларга об шўр,
Ушбу сувга булар экан мағрур.

Сафар айлаб экан бу икки ёр,
 Анга ёмғир суви бўлиб дучор.
 Ўз хаёлларини ўзга хол айлаб,
 Ани жаннат суви хаёл айлаб.
 Озғуруб ани бу хаёл хом,
 Салтанат кишварига солмиш ком.
 Бор йўлингда деганда ҳикмат бор,
 Жорий сувларга бўлмасун дучор.
 Гарчи гарқ ўлсалар жаҳолатга,
 Қолмасун фош бўлиб ҳижолатга.
 Бўлсун ўз эътиқоди бирла равон,
 Жаҳли қолсун ўз ўрнида пинҳон.

Яъни Чор мустамлакачилари ёмғир сувини жаннат суви деб фаҳм қилган икки араб янглиқ халқни зулм исканжасида ушлаб туришларини адолатли бошқарув деб тушунтиришга ҳаракат қилдилар. Паст-баландни кўрмаган авом халқ эса бунга ишонидан бошқа чора топмадилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдулгофур Исматий. Зафарномаи Худоёрхон / Нашрга тайёрловчилар ва сўзбоши муаллифлари: Сафоева Э., Остонакулов И. – Тошкент, 2003. Нашриёт кўрсатилмаган. - Б. 5-6.
2. Ахлоқи Муҳсиний туркий. Тошкентда Порцев матбаасида чоп этилган. Ўили кўрсатилмаган.
3. Валидов А. З. Восточные рукописи в Ферганской области // Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. – Т. XXII. Петроград, 1915. С. 86-109.
4. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Ш. Воҳидов, Д. Сангирова. – Тошкент: “Маънавият”, 1999.
5. Халилбеков А. Наманган адабий гулшани. – Наманган: “Наманган” нашриёти, 2007. – Б. 124.

ON FAQIHS OF CENTRAL ASIA MENTIONED IN KASHF AZ-
ZUNUN

“КАШФ АЗ-ЗУНУН” АСАРИДА ҚАЙД ЭТИЛГАН
МАРКАЗИЙ ОСИЁЛИК ФАҚИХЛАР ҲАҚИДА

Makhamova Dilyora Shavkatovna
Маҳкамова Дилёра Шавкатовна

This article is devoted to the study of information on the scientific heritage of some scholars excerpted from *Kashf az-Zunun*, the bio-bibliographic work. It contains materials on the scientific activities of scholars in various fields. *Kashf az-Zunun* has a lot of information about the works of authors whose names are unknown. The materials provided by Haji Khalifa help to highlight more fully the scientific heritage of scholars and clarify some manuscripts stored in our treasury.

IX–XVII асрларда шарқ халқлари фани ва маданиятида рўй берган юксалиш шубҳасиз, Марказий Осиёлик¹ олимларининг ижоди билан узвий боғлиқдир. Шу боис Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бой тарихий ўтмиши ва маданиятини ёзма жумладан, ўрта асрларда яратилган араб манбалари асосида ўрганиш катта аҳамият касб этади. Ана шундай манбалардан бири Ҳожи Халифанинг “Кашф аз-зунун ‘ан асами ал-кутуб ва ал-фунун” (“Китоблар ва фанлар номларидаги шубҳаларнинг ечими”) номли био-библиографик асаридир².

Ушбу асар араб тилида ёзилган бўлиб, унинг муаллифи турк олими – Мустафо ибн Абдуллоҳ (1609-1657) бўлиб, кўпроқ Ҳожи Халифа ва Котиб Чалабий номлари билан танилган эди. Олим қарийиб йигирма йил мобайнида (1635-1657) «Кашф аз-зунун» асари учун дунёнинг турли кутубхоналаридан маълумотлар жамлаган. Асарда муаллиф (VIII-XVII) тўққиз асрлар мобайнида яшаб, фаннинг турли соҳаларида ижод этган сал кам 10000 муаллиф ва уларнинг 15000 га яқин асарлари ҳақида маълумотларни баён этган. Мавзу жиҳатидан мазкур маълумотлар тарих, тишунослик, фалсафа, табобат, риёзиёт, фалакиёт, тафсир, ҳадисшунослик, фикҳ, калом илм соҳаларида ижод қилган олимларнинг асарлари жам қилинган [10: 23].

«Кашф аз-зунун»нинг ўзига хос жиҳатларидан бири, унда муаллиф илмий мерослари кўп ўрганилган, адабиётларда номлари танилган фақиҳлар яъни, Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Ханталий³ ал-Марвазий (118/736 й. туғилган), Муҳаммад Абдулҳамид ибн Ҳамид ибн Наср ал-Коший (ваф. 249/863 й.), Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Исмоил ал-Қаффолаш-Шоший⁴ (291/904 й. туғилган), Абу

1 Маълумки, ҳозирги Марказий Осиёнинг талайгина қисми ўрта асрларда йирик илмий ва маданий марказлари – Мовароуннаҳр ва Хуросон таркибига мансуб эди.

2 «Кашф аз-зунун»нинг ўрганилишида Г. Флюгельнинг хизматлари беқиёс. У 1835–1858 йилларда асарнинг лотин тилидаги таржимасини арабча матни билан биргаликда 7 жилдада нашр қилган: [3; 4; 5;]. «Кашф аз-зунун»нинг мазкур нашри Европа олимлари орасида танилишига сабаб бўлди.

3 Баъзи манбаъларда «Ханзалий» деб, ёзилади.

4 Олим ҳақида қаранг: [7: 70].

Лайс Наср ибн Муҳаммад Аҳмад ибн Иброҳим ат-Тузий⁵ ас-Самарқандий (ваф. 477/1085 й.), Заҳириддин Али ибн Абдулазиз ибн Абдулраззоқ ал-Марғиноний⁶ (ваф. 506/1112 й.), Бурҳониддин Маҳмуд ибн Тожиддин Аҳмад ибн Абдулазиз ибн Умар ибн Садр аш-Шаҳид ибн Моза ал-Бухорий (ваф. 570/1174 й.), Ҳисомиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Аҳсикатий (ваф. 644/1247 й.), Зайниддин Абдулрахим ибн Абу Бакр ибн Имомиддин ибн Абдужалил ал-Марғиноний ал-Фарғоний⁷ (651/1254 й. ҳаёт бўл.) каби олимлар билан бир қаторда ҳаёти ва фаолиятлари етарли даражада ўрганилмаган 30дан ортиқ фақиҳлар ҳақидаги маълумотларни ўзида мужассам этган.

«Кашф аз-зунун»дан ўрин олган Марказий осиелик фақиҳларни ажратиб олишда улар фаннинг қайси йўналишларида кўпроқ асар ёзганлиги ҳамда, улар фаннинг қайси соҳасида кўпроқ шухрат топганликлари ҳам ҳисобга олинди. Маскур мақолада Ҳожи Халифанинг «Кашф аз-зунун»ида қайд этилган фақиҳларнинг фаолиятлари ҳақидаги маълумотларни бошқа шу каби асрларга қиёслаган ҳолда тақдим этилади.

Ҳожа Имом Зоҳид Абу-л-Қосим Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн Зайд ал-Ҳаким ас-Самарқандий — номи билан танилган. Фақиҳ, муҳаддис ва мударрис [6: 14]. У Абу Мансур Мотуридийнинг замондоши бўлиб, Самарқанд мадрасаларида мударрислик қилган⁸. Ал-Ҳаким ас-Самарқандий Самарқандда туғилиб, шу ерда 342/954 йили 10-муҳаррам / 23-май ойида вафот этган⁹.

Ҳожи Халифа унинг қуйидаги икки асари ҳақида маълумот беради:

1. «Ас-Савад ал-а‘зам фи-л-калам» («Калом илмида кенг оламга оид асар»). Китоб калом илмига оид 62 та масалаларга берилган жавобларнинг тўпламидир [4: 629].

Мазкур асарнинг бир нусхаси «ас-Савад ал-а‘зам»¹⁰ номи остида ЎзР ФА ШИ хазинасида сақланади (Инв.№2630/II). Қўлёзманинг таснифига кўра, асар Хуросон амири Исмоил Самоний (279/892-295/908) буйруғига биноан ёзилган. Китоб ислом ақидаларига ҳилоф бўлган оқимлар ва мазҳаблардаги мунозарали мавзуларга бағишланган бўлиб, Ҳожи Халифа изоҳлаганидаек, 62 та «мисоллар»ни ҳадис ва фақиҳларнинг фикр-мулоҳазаларига асосланган ҳолда тартибланган [16: 200].

2. «Э‘тиқадат ал-Имам Аби-л-Қосим» («Имом Абу-л-Қосим этиқоди»). Муаллиф Абу Мансур Мотуридийнинг ўқувчисиدير. Китоб форс тилида ёзилган [4: 242].

5 Ат-Тузий – Тузга нисбат бўлиб, Самарқанд қишлоқларидан бирининг номи. У Самарқанддан уч фарсах масофада жойлашган [1: 491].

6 Ушбу олим йирик фақиҳлардан бўлган аллома Абдулазиз ибн Абдулраззоқ ал-Марғинонийнинг (ваф. 477/1085) ўғли бўлган.

7 К.Броккельман фақиҳнинг тўлиқ исмини қуйидагича келтиради: Абу-л-Фатҳ Зайниддин Абдулрахим ибн Абу Бакр ибн Абдулгани ал-Фарғоний ал-Марғиноний ар-Риштоний [18: 656].

8 В.В. Бартольднинг ёзишича, Абу Мансур Мотуридий (ваф. 333/945, ёки 335/947) ва Абу-л-Қосим ал-Ҳаким ас-Самарқандийлар Самарқанддаги 17 та мадрасани ўз қўлига олган, ислом дини ақидаларига ҳилоф бўлган оқимдагилар, яни мутазилий ва каромийларга қарши курашганлар [11: 226].

9 Умар Ризо Каҳҳоланинг фикрича, олим 402/1011йили вафот этган [2: 91].

10 К. Броккельман асар номини «ас-Суол ал-а‘зам» («Буюк савол») деб, кўратади [19: 279].

Ҳозирда ушбу асарнинг 795/1393 йили Муҳаммад Порсо (746/1345-822/1420) томонидан кўчирилган нусхаси «Этикадад» («Эътиқодлар») номи остида Ленинград университети кутубхонасида сақланади [17: 305]. Форс тилида ёзилган бу китоб Ҳаким Самарқандийнинг сунний мазҳабидаги ақидалар ҳақидадир.

Имом Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Абу-л-Қосим ибн Абу Раҷо ал-Қонидий ал-Хўжандий. Манбаларда қайд этилишича у XIII аср ўрталарида Хоразмда яшаган муфтий бўлиб, 645/1247 йили Урганчда вафот этган [18: 654].

Ҳожи Халифа муаллифнинг яшаган йиллари ҳақида маълумот бермайди. Унинг ушбу асарлари «Кашф аз-зунун»дан жой олган:

1. «Фатави ал-Қа'идийа» («ал-Қоъидий фатволари»). Ҳожи Халифа ал-Хўжандийнинг бу асарига шундай таъриф беради: «Муаллиф асарда зикр этишича, унинг яқин дўстлари кейинги даврларда яшаган уламолар ишларида содир этилган кўнгилсиз воқеалар яъни, жазо белгиланиш лозим бўлган ва уларга нисбатан белгиланган жазо чоралари ҳақида қисқача баён этувчи тўплам ёзиб беришни ундан илтимос қилганлар. Булардан ташқари, мазкур тўпламга қадимда ўтган уламолар асарларидан кейинги давр олимлари танлаб олиб, ўз ишларида, яъни жазо белгилашларда қўлланган қонун-қоидалар ҳамда, аш-Шайх ал-Қози ал-Имом Тождиддин Абу Бакр ибн Аҳмад ал-Аҳсикатийнинг уларга қўшимча сифатида ёзган фатво услублари ҳам киритилган. Бу китоб фойдали. У форс тилида ёзилган. Шу мавзуда ёзилган бошқа китоблар каби тартибга солинган. Асар нусхаларини кўпайтириш оқибатида хатоликлар (хилма-хилликлар) келиб чиққан. Айрим ҳолларда асарга қўшимча қилиб ҳажми кўпайтирилган, жойлари (яъни тартиби) ўзгартирилган. Кириш ва хотима қисмларида ҳам хилма-хилликлар вужудга келган. Бундай ўзгартиришлар асосан хаттотлар томонидан содир этилган» [4: 365].

2. «Фатави ал-Хужандий» («Хўжандий фатволари»). «Кашф аз-зунун»да ёзилишича, муаллиф яъни Хўжандий, бу тўпламга ўзига замондош бўлган машойихларнинг фатволарини жамлаган. Ҳожи Халифа урнинг 19 тасини исмларини санаб ўтади [4: 365].

ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида «Фатави ал-Қа'идийа» номи остида иккита қўлёзма сақланади (Инв.№2392; №10921). Мазкур китобларда машхур фақиҳларнинг асарларидан саралаб олган фатволар ва асосан Тождиддин Абу Бакр ибн Аҳмад ал-Аҳсикатийнинг фатволари ўрин олган [14: 449]; [16: 175].

Ҳозирда сақланаётган китобларнинг тавсифига кўра ва Ҳожи Халифанинг келтирган маълумотларига таяниб «Фатави ал-Қа'идийа» ва «Фатави ал-Хужандий» асарлари Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ал-Хўжандийнинг аслида битта фатволар тўплами деб, тахмин қилиш мумкин.

Муҳаммад Амин ибн Убайдуллоҳ ал-Мўминабодий¹¹ ал-Бухорий. XVI асрдан олдин яшаган, асли хуросонлик қонуншунос, фақиҳ. Умрининг кўп вақтини Бухорода ўтказиб, у ерлик ҳуқуқшунослардан илм ўрганиб, ўз асарлари учун маълумотлар жамлаган.

Ҳожи Халифа унинг фикҳга оид асари хусусида шундай маълумот келтиради: 1.«ал-'Амнийя фи-л-фуруъ» («Фуруъ соҳасида ишонч»). Бу мухтасар асар бўлиб, Бухоро аҳли учун жамланган. Китоб матни форс тилида ёзилган. Унда ал-

11 Мўминобод шаҳари - ҳозирги Тожикистон билан Афғанистон давлатлари чегарасида мавжуд бўлган.

Кухистонийнинг¹² «Мухтасар ал-Хидаё»¹³ шарҳидан кўп фойдаланилган дейиш мумкин [3: 439].

Ҳозирда мазкур асар ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фондида «Фатова ал-Аминийа» номи остида сақланади (Инв. № 3225; №3226). В.И.Беляев томонидан тузилган каталогда келтирилишича, Мухаммад Амин ал-Бухорийнинг ўзи ёзган қўлёзма нусхасида китоб номи «Китаб ал-Аминийа лима фиҳи мин ал-вадаи'ҳи ал-йақинийа» («Ишонч китобида [келтирилган] баъзи ҳақиқатлар») деб, қайд этилган [12: 113-114].

Ислом дини ақидалари ва қонуншунослигига оид бу асарда, ҳар бир араб тилида ифодаланган фикрнинг форс тилидаги таржимаси ва шарҳи келтирилади. Нусхаларнинг бирида келтирилган маълумотга кўра муаллиф бу китобни 978/1570 йили Бухорода бошлаб, Балх шаҳрида тамомлаган [15: 319].

ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фондида Мухаммад Амин ал-Бухорийнинг Абу Тоҳир Мухаммад ибн Мухаммад ибн Абдуррашид ас-Сижаvandийнинг мерос масалаларига оид «Фара'из Сиражийа» асарига ёзилган шарҳи сақланади (Инв.№8698/V) [15: 279]. «Кашф аз-зунун»да мазкур шарҳ хусусида маълумот келтирилмайди.

Абу Али Ҳусайин ибн Яҳё ал-Бухорий аз-Зандавистий Ал-Мубтағий номи билан танилган. Ушбу фақиҳнинг бизгача етиб келган «Низам ал-фиқҳ» («Фиқҳнинг низоми») номи китобининг муқова қисмида муаллифнинг исми Али ибн Яҳё ибн Мухаммад ал-Ҳаким ал-Жалил деб, келтирилган. Қўлёзманинг биринчи сатрларида эса олим ўз исмини Шайх ал-Яҳё ибн Али ибн Мухаммад ибн Абдулла аз-Зоҳид аз-Зандавистий деб ёзади [14: 476]. У тахминан 864/1459 йили вафот этган [8: 61].

«Кашф аз-зунун»да фақиҳнинг 5 та асари қайд этилган:

1. «Низам ал-фиқҳ» («Фиқҳнинг низоми») [5: 361]. Ҳанафий мазҳабида фиқҳ таснифига бағишланган асар. Унда диний эътиқод усуллари ва жамиятдаги ҳуқуқ қонунлари ёритилган. Бизгача етиб келган бу китобни Ҳожи Халифа тўлиқ изоҳламайди. Унинг бир нусхаси ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланади (Инв. № 2884) [14: 453].

2. «Равзат ал-'улама'» («Олимлар бўстони»). Ҳожи Халифа шундай таърифлайди: «Равзат ал-'улама'» китобининг муаллифи ўз дўстларига асарни бир неча бор имло қилиб берди. Асар оддий халққа тушунарсиз бўлиши мумкин деб, уни иккинчи бор тасниф этди. Аввал ҳар бир бобга 5 тадан 10 тага қадар масалаларни жамлади. Сўнгра уларни Қуръон, суннат ва мажлислардаги турли фирқалардан олинган ҳикоятлар асосида бунёд этди ва уни «Уламолар бўстони» деб, атади. Асарнинг аввалги номи «Эслатмалар боғи» эди. Уни мавлоно Мухаммад ат-Титлавий Айшо номи билан танилган (ваф.1016/1607) мухтасар қилган [4: 505].

Ҳозирда бу асарнинг XV асрда кўчирилган нусхаси ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фондида «Равзат ал-'улама' ва нузхат ал-фузала» номи остида сақланади (Инв.№ 3229). Китоб икки жилд ва 107 та бобдан иборат [14: 476]. 864/1459 йили

12 Шамсиддин Мухаммад ал-Кухистоний ас-Самаоний ал-Хуросоний (ваф. 962/1554). Асли хуросонлик фақиҳ бўлиб, Кухистонда яшаган. У Бухорога кўчиб ўтиб, Шайбоний Убайдулла Мухаммадхон даврида (940/1533 - 946/1539) Мовароуннахрнинг муфтийси лавозимида ишлаган.

13 ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фондида мазкур шарҳ «Жами' ар-румуз» («Ишоралар тўплами») номи остида сақланади: Инв. № 8059 [13: 243].

кўчирилган нусха матнининг бошланиши Ҳожи Халифа келтирган асар боши билан бир хилда.

3. «Мубаккийат» («Дийдиё» ёки «Йиғи» [китоби]) [4: 366].

4. «Мутахаййаз ал-алфаз ал-мутаджанас» («Бир хил лафзларни ажратиш») [5: 370].

5. «Муҳит аз-Зиндавистий» («аз-Зиндавистий уммони» ёки «аз-Зиндавистийнинг денгиз [қамровли асари]») [5: 361]. Бу китоблар хусусида «Кашф аз-зунун»да батафсилроқ маълумот келтирилмаган.

Зайниддин Абу Наср Абулқосим Абу Умар Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Уттабий¹⁴ ал-Бухорий. Ал-Уттабий¹⁵ таҳаллусида ижод этган фақиҳ¹⁶ ва муфасссир. Унинг исмидаги Абулқосим насаби биргина Ҳожи Халифа томонидан зикр этилади [4: 552]. Олимнинг ҳаётига доир маълумотлар сақланмаган. У 586/1190 йилда Бухорода вафот этган.

«Кашф аз-зунун»да унинг асарлари хусусида қуйидаги маълумотлар келтирилади:

1. «Фатави ал-Уттабийа» («Уттобий фатволари»). Бу муаллифнинг катта асари бўлиб, у 4 жилддан иборат [4: 363]. Ҳожи Халифанинг хабар беришича «Фатави ал-Уттабийа» нинг бошқа номлари ҳам бўлган: «Жами' ал-фиқҳ» («Фиқҳга оид тўплам») [3: 564] ва «Жавами' ал-фиқҳ фи усул» («Фиқҳ аҳкомларининг тўпламлари») [3: 638].

Ҳозирда бу китобнинг XIV асрда кўчирилган нусхаси «Фатави ал-Уттабийа» номи остида ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланади (Инв. № 7267). Бу асар Марказий Осиёда мўғиллар босқинига қадар бўлган даврдаги ислом қонуншунослигига оид фатволар тўплами ҳисобланади. Китоб асосини ташкил этган фиқҳий масалалар 12 бобга тартибланган. Муаллиф ўзи фойдаланган асарлар рўйхатини китобни муқаддима қисмида келтиради. Ўзидан олдин яшаган буюк фақиҳларини ва ўз замондош фақиҳларни нисбаларига кўра санаб ўтади. Бундан ташқари қўлёзмада араб тили билан бирга қўшилиб келган қадимги хоразм тилидаги ибораларни учратиш мумкин [15: 263]; [5: 361].

2. «Шарх ал-жами' ас-сағир» [3: 556]: «Шарх ал-жами' ал-кабир» [3: 566] Муҳаммад ибн ал-Ҳасан Шайбонийнинг (ваф. 187/802) «Жами' ас-сағир» ва «Жами' ал-кабир» асарларига ёзилган шарҳлар.

Улардан «Шарх ал-жами' ал-кабир» ҳозирда европа қўлёзма фондларида сақланади [18: 643].

3. «Зийада» («Қўшимчалар»). Ҳожи Халифа муаллифдан шундай нақл келтиради: «Аҳли замон одамларининг ичида мен илмни ўзлаштириш борасида ноқисликларни кўрдим ва бу хол менга «Зийада»га шарҳ ёзишимга сабаб бўлди [4: 555].

Бу китоб Муҳаммад ибн ал-Ҳасан Шайбонийнинг (ваф. 187/802) «Зийада фи фуру' ал-ханафийа» («Ҳанафия мазҳабида фуру' илмига оид қўшимчалар») китобига ёзилган шарҳ бўлиб, «Шарх аз-Зийада» номи остида бизгача етиб келган [18: 643].

14 Густав Флюгель олимнинг таҳаллусини «ал-Аттобий» деб, ўқийди [3: 30]. Баъзи манбаларда Зайниддин Иттобий Бухорий кўринишида қайд этилади [8: 62].

15 Ал-Уттабий – шойининг ноёб турини ишлаб чиқарувчи маъносини англатади, деган фикрни кўришимиз мумкин [15: 263].

16 Фақиҳнинг тўлиқ исмини Карл Броккельман қайд этади [18: 643].

4. Ҳожи Халифа фақиҳнинг «Тафсир ал-’Уттабий» номи Қуръонга ёзилган тафсири бўлганлиги ҳақида ҳам хабар беради [3: 370].

Албатта бир мақола ҳажмида «Кашф аз-зунун»да қайд этилган барча Марказий осийлик фақиҳларнинг илмий мерослари ҳақидаги маълумотларни тақдим этиб бўлмайди. Лекин хулоса ўрнида қуйидагиларни келтиришимиз мумкин: биринчидан, «Кашф аз-зунун»дан кўплаб ислом қонуншунослигига доир асарларнинг ўрин олгани давр талаби бўлса, иккинчиси, муаллифнинг ўзи харбий тизимда ишлаши билан бирга, талабаларга ислом ҳуқуқшунослигидан сабоқ берганидир.

Ҳожи Халифа фикҳ илмини пухта эгаллаганлигини унинг «Кашф аз-зунун»да фикҳий китобларга келтирган таърифидан ҳам кўриш мумкин. Мисолан, Муҳаммад Амин ал-Бухорийнинг фуруъга оид асарининг матни форс тилида ёзилган бўлса-да, муаллиф китобни ёзишда қайси олимларнинг фикҳий асарларидан фойдаланганиги ҳақида ўз фикрларини билдиради. Кўриниб турибдики, Ҳожи Халифа кўплаб фикҳ соҳасидаги асарларни мукамал билган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, фақиҳ олимлар ва уларнинг фаолиятлари ҳақида тарихчи-шарқшунослар томонидан кўплаб илмий тадқиқотлар амалга оширилиб, бир қатор китоблар нашр этилган. Шунини айтиш лозим, «Кашф аз-зунун»да номлари илмий адабиётларда ўз аксини топган машҳур олимлар билан бир қаторда, номлари у қадар маълум бўлмаган муаллифларнинг асарлари ҳақида ҳам кўплаб маълумотлар қайд этилган. Ҳожи Халифа келтирган материаллар айнан шундай олимларнинг илмий меросини кенгроқ ёритишда ва хазиналарда сақланаётган айрим қўлёзмаларга аниқлик киритишда ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абу Саъд ас-Самъоний. Ал-ансăб. Ж. 1. Байрут: Дорул жинон, 1988.
2. Каҳҳола Умар Ризо. Му’жам ал-му’аллифин. Ж.1. Дамашк: Ат-тараққий, 1957.
3. Haji Khalifa. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum. Primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque instruxit Gustavus Fluegel. V. I-II. Leipzig, 1835-1842.
4. Haji Khalifa. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum. Primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque instruxit Gustavus Fluegel. V. III-IV. London, 1842-1848.
5. Haji Khalifa. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum. Primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque instruxit Gustavus Fluegel. V. V-VI. London, 1850-1858.
6. Абдуллаев И., Ҳикматуллаев Ҳ. Самарқандлик олимлар. Тошкент: Фан, 1969.
7. Яминов А. Қафол Шоший ўрта аср манбаларида // Шарқшунослик. Тошкент, 2004. № 12.
8. Ўрта Осиё олимлари қомуси / Тузувчи: Абдуллоҳ Абдулҳамид Саад ал-Бағавий. Тошкент: Имом Бухорий республика илмий-маърифий маркази, 2007.
9. Қориев О.А. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурҳониддин ал-Марғиноний. Тошкент: Фан, 2009.
10. Абдуҳалимов Б.А. «Кашф аз-зунун» Ҳаджи Халифы как источник по истории точных наук Мавераннахра и Хорасана: Афтореф. дисс... кан. ист. наук. Ташкент, 1994.
11. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. Т. I. Москва, 1963.
12. Беляев В.И. Арабские рукописи Бухарской коллекции Азиатского музея Института востоковедения АН СССР. Ленинград, 1932. № 113-114.
13. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекской ССР / Под ред. Семенова А. Т. IV. Ташкент: АН УзССР, 1957.
14. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекской ССР / Под ред. Урунбаева А., Елифановой А.М. Т. VI. Ташкент: Наука, 1964.

15. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекской ССР / Под ред. Семенова А. и Вороновского Д.Г. Т. VIII Ташкент: АН УзССР, 1967.
16. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекской ССР / Под ред. Вороновского Д.Г. Т. X. Ташкент: Фан, 1975.
17. Тагирджанов А.Т. Описание таджикских и персидских рукописей Восточного отдела библиотеки ЛГУ. История, биография, география. Т. I. Ленинград: Изд. ЛГУ, 1962.
18. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. Supplementband I. Leiden: E. J. Brill, 1937.
19. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. Supplementband II. Leiden: E. J. Brill, 1942.

ABOUT FACSIMILE PUBLICATION OF MAWAHIB-I ALIYYA

“МАВОҲИБИ АЛИЙЯ”НИНГ ФАКСИМИЛЕ НАШРИ ҲАҚИДА

Lutfillaev Hamidillo Murodillaevich
Лутфиллаев Ҳамидилло Муродиллаевич

This article provides information about the facsimile edition of the unique manuscript of the commentary *Mawahib-i Aliyya* written by Hussein Va'iz Kashifi on the order of Alisher Nava'i, which is now kept in the fund of the Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences. As a result of research, it was proved to be the author's autograph, and scientific and practical work on the basis of this copy was discussed. In particular, the names of individuals (such as prophets, companions, mystics, rulers) are divided into several groups, ethnic names, geographical terms, toponyms (country, city, village names), hydronyms (sea, lake, river and stream names), oronyms. (mountain, highland and hill names) separate indicators and comments. This allows us to determine a lot of information about the history of Islam from an ethnic, geographical point of view. This, in turn, played an important role for the medieval intelligentsia.

In general, the article notes that the scientific and practical work done in the publication is systematized. It is important because it provides a lot of basic information for specialists in the field of Islamic history, mysticism, ethnography, historical geography.

Ислол оламида илм-фанга муносиб ҳисса қўшган кўплаб олимлар яшаб ўтгани ва уларнинг ёзма мероси асрлар давомида нусхалар кўчириш орқали кўпайтирилиб бизгача етиб келгани маълум. Мавжуд қўлёзмалар ичида муаллифга тегишли, яъни автограф асарлар жуда кам сақланган ва ана шундай ноёб қўлёзмалардан бири Ҳусайн Воиз Кошифий [1, 2] қаламига мансуб “Мавоҳиби Алийя” номли тафсирдир. Мазкур асар Алишер Навоийнинг топшириғига биноан ёзилган, форс тилида Қуръони Каримнинг барча суралари тафсирини ўз ичига олади. Кейинчалик “Тафсири Ҳусайний” номи билан машҳур бўлди ҳамда XX аср бошларига қадар Марказий Осиё мадрасаларида тафсир илми бўйича асосий қўлланма саналган. Шу боис, ҳозирги кунгача асарнинг юзлаб қўлёзмалари сақланган. Улар Европанинг машҳур китоб хазиналари – Англиянинг Аберистут, Оксфорд университети, Британия кутубхонаси (собиқ Британия музейи фонди), Ирландиянинг Дублин, Германиянинг Берлин, Мюнхен, Висбаден, Даниянинг Копенгаген, Голландиянинг Лейден ҳамда Россиянинг Москва, Санкт-Петербург, Қозон кутубхоналарида; Шарқда – Ҳиндистон, Туркия, Эрон, Афғонистон, Тожикистон ҳамда Ўзбекистондаги ёзма манбалар хазиналаридан ўрин олган; ҳар хил вақтда, турли жойларда кўчирилган, даврий жиҳатдан XV–XIX асрларни қамраб олади.

ЎЗР ФА ШИДа олиб борилган изланишлар натижасида, асарнинг муаллиф дастхатидан иборат қўлёзмаси борлиги аниқланди, фонdda № 2181 рақами остида сақланади. Институт фондида асарнинг яна бир нечта эътиборга молик қўлёзмалари борлиги ҳам аниқланди. Масалан, № 1226 рақамли қўлёзма, зийнатли

нусха бўлиб, 1252/1836–1837 йили Эрон шоҳи томонидан Хива хони Оллоҳқулихонга (1825–1842) совға қилиб юборилган; кейинчалик Муҳаммад Раҳимхон (1864–1910) тасарруфига ўтган. У мазкур қўлёзмани 1301/1884 йили ўз мадрасасига вақф қилган ва ундан яна бир нечта нусха ҳам кўчиртирган. Жумладан, № 7311, № 7312, № 7313 рақамлари остида сақланаётган қўлёзмалар 1322–1327(1905–1909) йиллар оралигида Муҳаммад Раҳимхон буйруғига биноан Мулла Аваз Муҳаммад охунд ибн домла Абдуғаффор Марҳумий Ҳазораспий томонидан Хива шаҳрида кўчирилгани мазкур нусхаларнинг колофон қисмида қайд этилган [3].

Қўлёзмаларни қиёсий ўрганиш орқали аниқланган № 2181 рақамли нусхани муаллиф дастхатидан иборат эканини тасдиқловчи яна бир қанча далиллар мавжуд. Асарнинг Навоийга тақдим қилингани, ўша даврнинг эътиборли олимлари томонидан кўриб чиқилгани, ўзидан кейинги барча нусхалар шу орқали тарқалгани, Бухоро қозикалони Садри зиё томонидан фойдаланилгани кабилар.

“Мавоҳиби Алийя”нинг автограф қўлёзма эканлигини тасдиқловчи белгилар, уни факсимил нашр этиш, илмий жиҳатдан зарурлигини тақозо этди ва шу асосда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги № ПК-2995 сонли Қарори иловасида нашр қилиниши лозим бўлган ёзма манбалар рўйхатига киритилди [4]. Ушбу қарор ижросини таъминлашдан келиб чиқиб, бебаҳо манбани мутахассислар эътиборига етказиш мақсадида, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти “Тарихий манбашунослик” бўлими ва АМ-ПЗ-2019062035: “ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди манбаларини рақамлаштириш ва илмий нашр қилиш” номли амалий лойиҳа доирасида тадқиқот олиб борилади. Ушбу нашрда қуйидаги вазифалар белгилаб олинди:

Қўлёзма матнини нашр талабидан келиб чиққан ҳолда ўрганиш ва шу асосда тадқиқот ёзиш;

Асарда учрайдиган шахс исмлари, ёзма манбалар, географик ва этник номлар кўрсаткичларини тузиш;

Шахс, манба, географик ва этник номларга изоҳлар ёзиш;

Муаллиф, асар ва автограф қўлёзма учун тадқиқот тайёрлаш.

Ўтган давр мобайнида белгиланган вазифалар устида изланишлар олиб борилди. Автограф қўлёзма жиддий ўрганиб чиқилди. Асарда учрайдиган шахслар, муаллиф томонидан фойдаланилган манбалар, географик атамалар ва этник номлар гуруҳларга ажратишиб жойлаштирилди. Уларга алифбо тартибида изоҳлар тузилди.

Асарда учрайдиган шахс, этник, манба, географик ва бошқа атамалар хусусида

“Мавоҳиби Алийя”даги шахс номларини бир неча гуруҳларга ажратиш мумкин. Масалан, пайғамбарлар, саҳобалар, мутасаввифлар, олимлар, ҳукмдорлар ва бошқа шахслар.

Пайғамбарлар

Қуръони каримда номлари зикр қилинган пайғамбарлар номлари турли жойларда учрайди. Хусусан, Одам а.с. (74 марта), Идрис а.с. (15 марта), Нух а.с. (75 марта), Ҳуд а.с. (29 марта), Солиҳ а.с. (43 марта), Иброҳим а.с. (122 марта), Лут а.с. (45 марта), Исмоил а.с. (32 марта), Исҳоқ а.с. (18 марта), Яъқуб а.с. (55 марта), Юсуф а.с. (69 марта), Айюб а.с. (12 марта), Шуайб а.с. (37 марта), Мусо а.с. (270 марта), Ҳорун а.с. (46 марта), Юнус а.с. (16 марта), Довуд а.с. (41 марта),

Сулаймон а.с. (51 марта), Илёс а.с. (11 марта), Ал-Ясаъ а.с. (5 марта), Закариё а.с. (16 марта), Яхё а.с. (21 марта), Зулкифл а.с. (3 марта), Исо а.с. (120 марта), Муҳаммад а.с. (1156 марта) исмлари улар билан боғлиқ оятлар ва муаллиф томонидан келтирилган қиссаларда ифода қилинган. Бундан ташқари Луқмон, Хизр ва Зулқарнайн каби тарихий шахслар номи ҳам эслатиш мумкин.

Асарда пайғамбарлардан ташқари 200 тадан ортиқ саҳобалар номлари ҳам турлича зикр қилинган. Айрим ўринларда саҳобаларнинг исмлари нисбатан тўлиқроқ, баъзи саҳифаларда қисқа ёки машхур номлари келтирилган. Жумладан, чаҳориёрлар – Абу Бакр Сиддик р.а. (55 марта), Умар ибн Хаттоб р.а. (32 марта), Усмон ибн Аффон р.а. (22 марта), Али ибн Абу Толиб р.а. (41 марта) номлари нисбатан кўпроқ учрайди. Шунингдек, Аббос, Абда, Абдуллоҳ Зил-Бижодайн, Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Жаҳш, Абдуллоҳ ибн Жубайр, Абдуллоҳ ибн Масъуд, Абдуллоҳ ибн Салом, Абдуллоҳ ибн Саъд, Абдуллоҳ ибн Убай, Абдуллоҳ ибн Убай Рабия, Абдуллоҳ ибн Умайя (ёки Умай), Абдуллоҳ ибн Умар, Абдуллоҳ ибн Умму Мактум, Абдуллоҳ Муғаффал, Абдуллоҳ Равоҳа, Абдурахмон ибн Авф, Абдурахмон ибн Аббос. Аби Саид Худрий, Аби Умома, Абу Айюб Ансорий, Абу ал-Юср, Абу Амомаъ, Абу Атик, Абу Бакр Сиддик, Абу Барда, Абу Басир, Абу Дардо, Абу Даҳдох, Абу Жандал ибн Суҳайл, Абу Имома, Абу Лайли Мозаний, Абу Лубоба, Абу Молик Ансорий, Абу Мусо Ашъарий, Абу Рофеъ, Абу Саид Худрий, Абу Суфён ибн ал-Ҳорис, Абу Талҳа Ансорий, Абу Убайд Жарроҳ, Абу Уқайл Ансорий, Абу Уқайл, Абу Фукайҳа, Абу Қаҳофа, Абу Ҳайсама Ансорий, Абу Ҳузайфа, Абу Ҳурайра, Авс ибн Сомит (Собит), Авф ибн Молик, Адий ибн Рабиъа, Адий ибн Ҳотим, Аёш ибн Убай Рабиъа, Аммор Ёсир, Амора, Амр ибн ал-Жамух, Анас ибн Молик, Анас ибн Назр, Анас, Асмо бинти Язид, Асъад ибн Зурора, Акраъ ибн Ҳобис, Бароа ибн Озиб, Билол Ҳабаший, Бурада, Валид ибн Валид, Ёмин ибн Ёмин, Ёсир, Жалос ибн Суяд, Жаъфар ибн Абу Толиб, Жаҳжоҳ Гифорий, Жобир ибн Абдуллоҳ, Жуд ибн Қайс, Зайд ибн Арқам, Зайд ибн Рифоа, Зайд ибн Собит, Зайд ибн Умар, Зайд ибн Ҳориса, Зайд ибн Ҳориса, Зайнаб бинти Жаҳш, Зайнаб бинти Ҳузайма, Заҳир Фаҳрий, Зибриқон ибн Бадр, Зубайр, Ибн Аббос, Ибн аз-Зубайр, Ибн Ҳармала, Иёш ибн Убай Рабиъа, Икрима ибн Абу Жаҳл, Имом Ҳасан, Имом Ҳусайн, Кабша, Калбий, Каъб ал-Ахбор, Каъб ибн Молик, Каъб ибн Ужра, Маймуна бинт ал-Ҳорис, Марсад, Маъқил ибн Ясор, Махашший ибн Ҳумайр, Миқайс ибн Зубоб, Миқдод ибн Асвад, Мория, Мудлиж ибн Амр, Мунзир ибн Амр, Муоз ибн Жабал, р.а. Мурора (Мирора) ибн Рабиъ, Мистаҳ ибн Асоса, Мусъаб ибн Умайр, Муҳаммад Маслама, Навфал ибн Ҳорис, Оиша, Омир ибн Туфайл, Ос ибн Воил, Осим ибн Адий, Раҳт Увай, Рифоъа ибн Зайд, Робиъа ибн Умар (Омир), Рофеъ Ибн Убай Рофеъ, Рофеъ ибн Ҳадидж, Савбон, Савда бинти Замъа, Саддий, Саид ибн Зайд, Салама ибн Ҳишом, Салмон Форсий, Сафвон ибн Муъаттал, Сафвон ибн Умая, Сафия, Саъд ибн Ваққос, Саъд ибн Муоз, Саъд ибн Робиъ, Саъд Убода, Саълаба Ансорий, Саъсаъа ибн Ножия, Саҳл ибн Ҳунайф, Саҳл Соадий, Собит Ансорий, Собит ибн ад-Даҳдох, Собит ибн Қайс, Собит ибн Ясор, Солим, Суроқа ибн Молик, Суҳайб, Суҳайл ибн Амр, Талҳа, Тамийм Дорий, Убай ибн Каъб, Убайда, Убода ибн Сомит, Увайм, Уқба ибн Омир, Умар ибн Авф, Умар ибн ал-Хаттоб, Умар ибн Ғазя, Умму Салама, Умму Саҳл, Умму Шарик бинти Жобир, Умму Ҳабиба, Усайд ибн Ҳузайр (Ҳузайрий),

Усмон Зуннурайн, Усмон ибн Мазъун, Усмон ибн Талҳа, Усома, Утба ибн Жаҳдам, Утбон ибн Молик, Фотима, Хаббоб, Хавла бинти Ҳаким, Хорош ибн Умайя, Холид Валид, Хотиб ибн Убай Балтаъа, Хубайб, Хуббоб, Хубоб ибн Ирс (Орт), Шийба ибн Талҳа, Қайс ибн Валид, Қайс ибн Соада (Саъд), Қайс ибн Фокиҳа, Қатода ибн Нуъмон, Қубайза ибн Зувайб, Ҳадича, Ҳакам ибн Ос, Ҳаким ибн Ҳизом (Ҳайзам), Ҳамза ибн Абдулмутталиб, Ҳасан, Ҳассон ибн Собит, Ҳафса, Ҳилол ибн Умайя, Ҳишом, Ҳорис ибн Зайд, Ҳорис ибн Симма, Ҳорис ибн Ҳишом, Ҳувайтиб ибн Абдулuzzо, Ҳузайфа (Ҳузайфа ибн Ямон?), Ҳурқус ибн Заҳир (Зухайр), Ҳусайн ибн Али розияллоху анҳум каби саҳобалар ҳам эслатилади¹.

Кўриниб турибдики, муаллиф исломнинг илк даври тарихини ҳам мукаммал билган. Муҳаммад с.а.в.га эргашиб у кишининг атрофларида хизмат қилган саҳобалар ҳаёти ва улар билан содир бўлган воқеаларни ўз ўрнида баён қилган.

Мутасаввиф олимлар

“Мавоҳиби Алийя”да яна бир тоифа шахслар номлари борки, улар ислом оламида тасаввуф пешволари сифатида тилга олинади. Шу сабабли асарда ишорий услубидаги шарҳлар ҳам талайгина. Муаллиф томонидан эслатилган тасаввуф олимлари Аби Абдуллоҳ Тустарий қ.с., Абу Али Жузжоний қ.с., Абу Али Рудборий қ.с., Абу ал-Ҳасан Харақоний қ.с., Абу ан-Нажм Суфий, Абу Сулаймон Дороний қ.с., Абу Усмон Мағрибий қ.с., Абу Ҳамза Бағдодий қ.с., Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Али Миёнжий Ҳамадоний, Али Саҳл Исфажоний қ.с., Ас-Саъид Рашидидин Ватвот шукруллоҳ саъйаху, Аҳмад Антокий қ.с., Бишрий Ҳофий қ.с., Жузжоний қ.с., Зуннун Мисрий қ.с., Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Саҳл ибн Ато Одабий, Иброҳим Адҳам қ.с., Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад, Имом Муҳаммад Ҳаким Термизий қ.с., Имом Қушайрий қ.с., Мавлавий Жалолиддин Румий қ.с., Молик Динор р.х., Мумшод Динаварий қ.с., Муҳаммад Розий р.х., Муҳаммад Ҳаким қ.с., Рувайм қ.с., Саййид Ҳусайний қ.с., Саҳл ибн Абдуллоҳ Тустарий қ.с., Суфён Саврий қ.с., Увайс Қараний, Фатҳ Мавсилий р.х., Хожа Исмаил Бухорий р.х., Хожа Убайдуллоҳ қ.с., Шайх Абу Абдурахмон Сулабий, Шайх Абу Али Даққоқ қ.с., Шайх Абу Али Рудборий қ.с., Шайх Абу ал-Қосим Қасрий қ.с., Шайх Абу ал-Қосим Насрободий қ.с., Шайх Абу ал-Ҳасан (Ҳусайн) Нурий қ.с., Шайх Абу Бакр Воситий қ.с., Шайх Абу Мадян Мағрибий қ.с., Шайх Абу Саид Абулхайр қ.с., Шайх Абу Саид Харроз қ.с., Шайх Абу Яъқуб Наҳражурий қ.с., Шайх Абулҳасан Али аш-Шозилӣ ал-Мағрибий, Шайх Мансур Аммор р.х., Шайх Саҳл Тустарий қ.с., Шайх Фарид ад-адин Аттор қ.с., Шайх Шиблий қ.с., Шақиқ Балхий қ.с., Яҳё ибн Маоз, Ҳазрати Саййид ат-Тойифа Жунайд қ.с., Ҳазрати шайх Арабий қ.с., Ҳазрати шайх Рукниддин Алауддава Симоний қ.с., Ҳазрати шайх Садриддин Қунавӣ қ.с., Ҳазрати Қосим ал-Анвор қ.с., Ҳаким Санои қ.с., Ҳусайн Мансур Ҳаллож қ.с. кабилар.

Демак, “Мавоҳиби Алийя” муаллифи ўз даврида маълум бўлган тасаввуф олимларининг асарларидан унумли фойдаланиб, айрим ўринларда уларнинг асарига ҳавола берган бўлса, баъзан шайхларнинг номини келтириш билан чекланган.

Ҳукмдорлар

Асарда подшоҳлар билан боғлиқ маълумотлар ҳам ўз аксини топгани боис Салмо, Наҷжоший, Султон Маҳмуд Ғазнавий, Хусрав каби ҳукмдорларнинг номлари ҳам учрайди.

1 Бу ўринда келтирилган саҳобалар номлари алифбо тартибда берилди.

“Мавоҳиби Алийя”да турли этник номлар ҳам кўп учрайди. Уларнинг давр нуқтаи назарида олиб қарайдиган бўлсак, бир қисми – Бани Исроил, Од, Самуд ва Қибтий халқлари тарихи Исроилиёт хабарларидан олинган. Ўз навбатида илк ислом даври тарихига тегишли нафақат саҳобалар ҳаёти балки ўша даврда Арабистон ярим ороли ҳамда унга қўшни бўлган минтақаларда яшаган Қурайш ва яҳудий қабилалари ҳақида ҳам кўпгина маълумотлар берилган. Айниқса, Амр, Асад, Бақо, Жузом, Журхум, Жуҳайна, Зомра, Калб, Кинда, Кинона, Лаҳм, Малих, Махзум, Мудлиж, Нажрон, Назийр, Омир, Салама, Саъд, Тай, Тамим, Умайя, Умар, Хазраж, Хузоа, Шайба, Қурайза, Ғассон, Ғифор, Ҳавозин, Ҳимяр, Ҳошим номи қabila уруғлари ва улар билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар алоҳида эслатиб ўтилган.

Асарнинг кенг қамровли экани унда келтирилган географик атамаларда ҳам намоён бўлади. Уларни асосан топонимлар (мамлакат, шаҳар, қишлоқ номлари), гидронимлар (денгиз, кўл, дарё ва ариқ номлари), оронимлар (тоғ, қир, тепалик номлари) каби гуруҳларга ажратиш мумкин.

Топонимлар

Жаннат номлари: Адн, Дор ас-салом, Салсабил, Фирдавс, Фирдавс аъло, Ғурфа. Дўзах номлари: Амийк, Асом, Мавбиқ, Самум, Сижжийн.

Давлатлар: Бобил, Ироқ, Мамлакат Миср, Миср, Озарбайжон, Рум, Урдун, Чин, Шом, Яман.

Пойтахтлар: Кобул, Тадмур, Қўстантиния.

Вилоятлар: Бобил, Бусния, Илиё, Мадян, Миср, Раққа, Рум, Тиҳома, Шаҳр, Шом, Яман, Қайравон, Ҳарам, Ҳижоз, Ҳинд.

Шаҳарлар: Ажам, Антокия, Араб, Ариҳо, Афсус, Вадо, Вамо, Дамашк, Жобин, Илиё, Куфа, Имин, Ирам, Искандария, Мадина, Мадинаи Муаззама, Мадян, Макка, Маккаи муаззама, Манаф, Миср, Мосул, Найнаво, Од, Омуро, Рамла, Рум, Сабо, Самарқанд, Самуд, Саудов, Собуро, Табук, Танжа (Тунжа), Тарсус, Тоиф, Фаластин, Фистоти Миср, Форс, Хайбар, Шаҳристони Лут а.с. Шом, Яман, Ясриб, Ҳажар.

Ноҳиялар: Ноҳияи Мадян, Ноҳияи Тур.

Қишлоқлар: Айнуно, Бадр, Божарвон, Мақсо, Қорияи Жаббор, Қорияи Собир обод, Найнаво.

Мавзелар: Мавзеи Аҳқоф, Мавзеи Бадр, Мавзеи Ҳудайбия, Навоҳи Сунъа (ёки Санъо), Танъийм, Қубо, Ҳижра, Ҳунайн.

Водийлар: Водийи ал-Қуро, Водийи Ақийк, Водийи Байти лаҳм, Водийи Макка, Водийи Намл, Водийи Ҳунайн, Водийи Ҳурза, Зифрон, Муғийс, Нажрон, Сафро, Хазлон.

Диёрлар: Диёри Араб, Диёри Миср, Диёри Од, Диёри Рум, Диёри Самуд, Диёри Чин, Диёри Яман, Диёри қавми Нуҳ а.с., Диёри Ҳабаш, Диёри Ҳижр.

Ерлар: Арзи Муқаддаса, Арзи Шом, Барбари замин, Замини Аҳқоф, Замини Байт ал-мақдис, Замини Канъон, Замини Мадина, Замини Мадян, Замини Макка, Замини Миср, Замини Од, Замини Рум, Замини Самуд, Замини Тоиф, Замини Урдун, Замини Фалаж (ёки Фалж), Замини Фаластин, Замини Хайбар, Замини Шом, Замини Яман, Замини Ясриб, Замини Ҳабша, Замини Ҳажр, Замини Ҳарам, Замини Ҳижоз.

Тарафлар: Жануби Тоиф, Жиҳоти шарқий, Жиҳоти ғарбий, Жониби Шом, Жониби форс, Тарафи Водий ғарбий, Тарафи ғарб, Тарафи Тур Сино, Тарафи Яман, Шарқи Дамашқ, Шарқи Мадина, Машрик, Мағриб.

Дарвозалар: Дарвозаи Канъон, Дарвозаи Макка.

Масжидлар: Каъба², Байт ал-Маъмур, Байт ал-Мақдис, Байти Маъмур, Масжид ал-Ақсо, Масжиди Асҳоби Каҳф, Масжиди Бани Салма, Масжиди Дамашқ, Масжиди Илийо, Масжиди Мадина, Масжиди Мукаррам, Масжиди Фатҳ, Масжиди Қиблатайн, Масжиди Қубо, Суфаи масжид, Тавофхона, Қулайса (Калисо).

Қалъалар: Қалъаи Хайбар, Қалъаҳои Хайбарийн, Натох, Қуллои Хайбар.

Уйлар: Байт ал-Ахзон, Байт ал-Изза, Дор ан-надва, Хонаи Абу Бакр р.а., Хонаи Азиз, Хонаи Зуроҳ, Хонаи Каъба, Хонаи Сиддиқ, Ҳарами Азиз.

Боғлар: Жания.

Мозорлар: Бақия (Бақий).

Бозорлар: Бозори Бағдод.

Чўллар: Биёбони Лут, Жазийра, Жазийраи Араб, Жазийраи Мосул, Жазоир, Жазоири Араб, Саҳори Адан, Тех, Жазийра, Жазийраи Араб, Жазийраи Мосул, Жазоир, Жазоири Араб, Муздалифа.

Йўллар: Роҳи Ироқ, Роҳи Шом.

Бошқа жойлар: Абуллаи Басра, Азруёт, Армания, Арши АЗИМ, Асфон Афсус, Албн аш-Шамс, Аҳқоф, Бажсафа, Барқай Рум, Баълабук, Деҳи Тиҳома, Жаррон, Жузом, Жумреи Уқба (Жамараи Уқба), Истахр, Каскар, Мақоми Иброҳим, Миён Сафо ва Марва, Муздалифа, Мухра, Садуи (ёки Садуи), Саният ал-Вадӯ, Сарҳади Шом, Сақоя, Соҳира, Тиҳома, Фарс (Форс), Хандак, Қасри Фиръавн, Ғатафон, Ҳаволи Макка, Ҳажар ал-асвад, Ҳазаро мавт, Ҳарам, Ҳарами Макка, Ҳудайбия.

Гидронимлар

Денгизлар: Баҳри Лужжий, Баҳри Рум, Баҳри Табарий, Баҳри Садуи, Баҳри Форс, Баҳри Қулзум, Танжаи Мағриб, Халижи Рум, Халижи форс, Қулзум.

Дарёлар: Дажла, Дарёи Амиқ, Дарёи Аъзб, Дарёи Заххор, Дарёи молих, Дарёи Нил, Руди Нил, Дарёи Табарий, Дарёи Қозим, Дарёи Қулзум, Жайҳун, Наҳри Балх, Наҳри Ироқ, Наҳри Миср, Наҳри Ҳинд, Нил, Сайҳун, Фурот.

Ариқлар: Жуи Кавсар, Жуи Урдун.

Булоқлар ва бошқа номлар: Банд шарвон, Кавсар, Мажмаъ ал-Баҳрайн, Тасним, Оби Мадян, Оби Нил, Салсабил.

Оронимлар

Тоғлар: Арафот, Асфал, Бетохлус, Жабал ал-Хамр, Жабал ар-роҳма, Жабали би Макка, Жабали Жудий (Жувдий), Жабали Мусо а.с., Жабали Фатх, Жабалайни Сафо ва Марва, Жумреи уқба (Жамараи уқба), Куҳи Абу Қубайс, Куҳи Ажд, Куҳи Байт ал-мақдис, Куҳи Жудий, Куҳи Коҳ, Куҳи Лубнон, Куҳи Мино, Куҳи Сабийр, Куҳи Сарандиб, Куҳ Сафо, Куҳи Сийнайн, Куҳи Сино, Куҳи Тур, Куҳи

2 Матнда “Байт ал-Ҳарам”, “Масжид ал-Ҳарам”, “Масжиди Ҳарам” каби номлар билан ҳам қайд этилган.

Уҳуд, Куҳи Қоф, Куҳи Ҳиро, Куҳистони форс, Куҳҳои Фаластин, Мино, Марва, Развои, Сабийр, Уҳуд.

Форлар: Жайрам, Ғори Савр, Ғори Ҳиро, Ғурфа, Ҳиро.

Юқоридаги маълумотлар орқали ислом тарихига оид кўпгина маълумотларни этник, географик нуқтаи назардан аниқлаш имкони мавжуд. Бу ўз навбатида темурийлар даври зиёлий қатлами учун муҳим аҳамият касб этган дейиш мумкин.

Умуман олганда, мазкур нашр сабабли юқоридаги маълумотлар бир тизимга солинди. Ислом тарихи, тасаввуф, этнография, тарихий география каби соҳа мутахассислари учун кўпгина бирламчи маълумотлар берилди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Муаллиф ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги маълумот берувчи *манбалар*: Мирхондиннинг “Равзат ас-сафо”, Алишер Навоийнинг “Мажолис ан-нафоис”, Муиниддин Муҳаммад Замжий Исфизорийнинг “Равзат ал-жаннот”, Фахриддин Али Сафийнинг “Рашақот айн ал-ҳаёт”, Хондамирнинг “Хулосат ал-ахбор”, “Макорим ал-ахлоқ”, “Ҳабиб ас-сияр”, Зайниддин Восифийнинг “Бадойиъ ал-вақойиъ”, Жалолиддин Сулғийнинг “Табақот ал-муфассирин”, Нурулло Шуштарийнинг “Мажолис ал-мўминин”, Ҳожи Халифанинг “Кашф аз-зунун”, Мир Сайид Шариф Роқим Самарқандийнинг “Тарихи Роқимий”, Абул Ҳасанот Муҳаммад Абдулҳай Лакҳнавийнинг “Фавоид ал-бахия фи тарожим ал-ҳанафия”, Шамсиддин Сомийнинг “Қомус ал-аълум”, Абу Абдурахмон Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Орифнинг “Табақот ал-муфассирин ал-киром ва муаллафотиҳим” асарлари.

2. Муаллиф ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги маълумот берувчи *тадқиқотлар*: Бехруз М.Х. Литературный средневековый канон и его проявление в эпистолярном жанре // Литература народов Востока. – Москва: Наука, 1970. – С. 41-52; Усмонова О.Р. «Ахлоқи Муҳсиний» Ваиза Кашифи введение в изучение памятника XV в. Перевод историко-филологический комментарий: дисс. на соиск. уч. степ. канд. фил. наук. – Ташкент, 1984; Алиқулов Х. Мутафаккирлар ахлоқ ва адолат ҳақида. – Тошкент: Адолат, 1995. – Б. 46; Маҳмудов Р.Ж. Ҳусайн Воиз Кошифий // Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар). Тўловчи ва масъул муҳаррир: М. Хайруллаев. Тўлдирилган қайта нашр. – Тошкент: Халқ мероси, 2001. – Б. 241-245; Eva Maria Subtelny. Some Documents from Timurids Herat // Asiatische Studien / Études Asiatiques. LX, 4, 2006, – P. 102-127.

3. ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалари № 7312, № 7313.

4. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 21-сон, 389-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06.04.2018 й., 06/18/5399/1018-сон.

SOURCE ANALYSIS OF *LATA'IF AL-AMTHAL* BY RASHID AD-DIN
WATWAT

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ «ЛАТА'ИФ АЛ-
АМСАЛ» РАШИДУДДИНА ВАТВАТА

Anvarova Ma'rifat Narzulloevna
Анварова Маърифат Нарзуллоевна

In the history of Persian-Tajik literature, the manifestation of interest in the creation of dictionaries, including dictionaries of proverbs and sayings, was recorded in the pre-Islamic era. The presence of numerous *andarzname* (collections of instructions) in Pahlavi literature suggests that although they were not dictionaries of proverbs in form, it was in these books that Persian-Tajik proverbs and sayings were first reflected, which emphasizes their antiquity in Iranian culture and Persian-Tajik literature.

With the growing influence and unprecedented expansion of Islamic culture, dictionaries of sayings and proverbs received the greatest development in Arabic and Arabic-language literature. The book of Rashid ad-din Watwat, known as *Lata'if al-amthal* (Sweet Sayings), is recognized as one of the valuable and reliable sources for the study of Arabic proverbs in Persian-Tajik literature. Rashid ad-din Watwat is an outstanding writer, who for the first time in Persian-Tajik literature created a bilingual paremiological dictionary *Lata'if al-amthal* consisting of translation, commentary and interpretation of 281 Arabic proverbs in Persian.

Возникновение традиции составления паремиологических словарей в арабской литературе имеет давнюю историю, пословицы и поговорки являются одним из крупных ответвлений древнеарабской литературы. Указывая на место пословиц и поговорок в арабской литературе, афганский исследователь Мухаммадрахим Илхом в предисловии к словарю «Пословицы и поговорки» Иноятуллоха Шахрони пишет: «Арабские литературоведы разделили свою литературу на пословицы и поговорки, хитобу (проповедь) и поэзию» [11, 2]. Известный арабский учёный Ханна ал-Фахури также подчёркивает: «Это племя (арабы - А.М.) проявляли сильную привязанность к хитобе и пословицам, преданиям, историческим и вымышленным киссам и запоминали так прочно, что цитировали их по памяти» [12, 165].

С учётом именно данного аспекта древнеарабских пословиц Мухаммадрахим Илхом отмечает, говоря об особенностях их классификации: «... Арабы разделяют пословицы на две части: первая группа – мудрые изречения (амсоли хиками), выражающие тонкие мысли, которые получили большое распространение среди масс и использовались в соответствующих случаях и ситуациях; другая группа, пословицы-сравнения (амсоли тамсили), состоящие из кратких, выразительных предложений, основывающихся на исторических событиях или преданиях и сказаниях» [11, 2].

Замечание афганского учёного отражает связь пословиц и поговорок с мифологическими преданиями и историческими рассказами, на особую привязанность к которым указывал Ханна ал-Фахури.

Таким образом, в арабской литературе пословицы и мудрые изречения сначала существовали в устной форме, а затем проникли в письменную литературу. Широкое распространение и привязанность народных масс к пословицам и поговоркам побудили учёных и писателей к составлению паремиологических словарей в первые века ислама. Первым паремиологическим словарём арабского языка считается «Амсал ал-араб» Муфаззала ибн Заби, включающий 160 арабских пословиц. Словарь также содержал стихотворные отрывки, рассказы, мифологические предания и другие элементы арабской культуры. В книге «Китаб ал-амсал» Муриджа ибн Амра ас-Сидуси также содержится 220 арабских пословиц.

Девятый век по праву считается периодом бурного развития в истории составления арабских паремиологических словарей. В источниках приводятся имена более десяти составителей и собирателей арабских пословиц. Среди них самым ценным считается «Китаб ал-амсал» Абу Убайда Касима ибн Салома ал-Хирави, написанная в стиле Муфаззала аз-Заби. В 19 главах и 259 разделах словаря тематически размещено более 400 арабских пословиц.

Среди паремиологических словарей X века особый интерес вызывает книга «Дуррат ал-фохира» («Великолепная жемчужина») Хамзы Исфакхани. Данный словарь стал одним из основных источников составления таких авторитетных книг, как «Латаиф ал-амсал» Ватвата и «Маджма' ал-амсал» Майдани. Известный востоковед Броккельман в своё время высказал соображение, что Абдулфазл Майдани переписал книгу Хамзы Исфакхани. В дальнейшем, после изучения труда Майдани и его сопоставления с указанным словарём, русский востоковед Ильнур Сарбулатов и другие учёные доказательно отвергли мнение Броккельмана.

Хотя «Латаиф ал-амсал» Ватвата считается первым паремиологическим словарём, содержащим персидский перевод пословиц, комментирование и толкование пояснительных рассказов к ним, в процессе создания этого труда автор в качестве первоисточников использовал все указанные выше словари.

Исследование литературных и исторических источников показывает, что в ходе чего было установлено, что до создания «Латаиф ал-амсал» Ватвата в истории сочинения паремиологических словарей в арабоязычной персидско-таджикской литературе было составлено несколько словарей, в основном на арабском языке, охватывающих пословицы и мудрые изречения. Одним из важнейших паремиологических словарей, написанных до книги Ватвата, считается «Маджма' ал-амсал» (Сборник пословиц и поговорок) Майдани, на основе которого была написана книга «Латаиф ал-амсал». Из 281 пословицы и поговорки, приведенных в книге Ватвата, 212 полностью совпадают с материалом «Маджма' ал-амсал». 21 пословица имеет сходство по содержанию. Поэтому можно с уверенностью сказать, что основным источником книги Ватвата послужил сборник Майдани. В книге «Латаиф ал-амсал» есть всего 18 пословиц и поговорок, не встречающихся в сочинении Майдани. Анализ показывает, что хотя Ватват заимствует пословицы у Майдани, однако при необходимости в части толкования предлагает разъяснения и филологические экскурсы. Наравне с этим принцип работы Ватвата таков, что если он заимствует пословицу из книги другого автора, то называет автора и его книгу. Одним из таких источников книги

«Латаиф ал-амсал» можно считать паремиологический словарь Имама Замахшари, о чем упоминает сам Ватват. И хотя Ватват упоминает названия других книг, можно сказать, что книга Майдани была основным источником Рашидуддина Ватвата, поэтому мы будем сопоставлять труд Ватвата с «Маджма' ал-амсал» Майдани по трем позициям:

1. Пословицы, имеющие полное совпадение;
2. Пословицы, совпадающие по общему содержанию;
3. Пословицы, отсутствующие в словаре Майдани.

В сборнике Абулфазла ал-Майдани собраны более 6000 арабских пословиц, поговорок, высказываний праведных халифов и сподвижников Пророка (с). Из 281 пословицы и поговорки, как было отмечено выше, 212 имеют полное совпадение как в части пословиц на языке оригинала, так и в части толкования. Данное соображение можно подтвердить сопоставлением нескольких пословиц.

Вторая пословица, приведенная в «Латаиф ал-амсал» Ватвата, является «إن من البيان لسحرا», которую автор перевел на персидский язык «Ба дурусти аз пайдо кардани мақсуд ба иборати хуб, ҷодуе аст» «Поистине некоторые речи являются колдовством», совпадает с первой пословицей в книге Майдани. Абулфазл ал-Майдани расположил пословицы и поговорки в алфавитном порядке по первой букве. Полностью такой же принцип соблюден в сочинении Ватвата и, несомненно, он заимствован у Майдани. Несовпадение нумерации пословиц, то есть отличие в их расположении в двух упомянутых паремиологических словарях, встречается сравнительно часто, и причиной тому является чрезмерно большое количество пословиц и поговорок в книге Майдани.

Пословица, приведенная в книге Ватвата под №3 «إن البلاء مؤكل بالنطق», у Майдани числится под №35. Совпадение разделов двух книг вызвано единым принципом составления словарей, то есть по количеству букв в арабском алфавите.

Во вторую группу пословиц мы включили пословицы, совпадающие по содержанию, но отличающиеся по форме и, естественно, имеющие отличия и в переводе на персидский язык. Количество таких пословиц всего 21. Приведем несколько примеров. Например, в книге Ватвата под № 238 приводится пословица «ما الذباب وما سِرْقَتُهُ», которая в книге Майдани зафиксирована в другой форме «ما الذباب وما مَرْقَتُهُ». Как видим, отличие двух пословиц заключается в словах «марфатуху» (А. Майдани), «сарфатуху» (Р. Ватват). Автор «Латаиф ал-амсал» предлагает следующий перевод пословицы: «Чист магас ва чист дуздии ŷ». Перевод варианта Майдани звучит следующим образом: «Чист магас ва чист амали ношоистаи ŷ». По содержанию пословицы очень схожи друг с другом. Причина отличия фиксации пословиц может быть в том, что во время создания «Латаиф ал-амсал» бытовали разные варианты одних и тех же пословиц и Ватват выбрал другой, на его взгляд, более приемлемый вариант. Указанная пословица в книге Ватвата размещена в 24-м разделе под № 238, а в «Маджма' ал-амсал» в аналогичном разделе под номером 3901.

Иногда арабское написание пословиц идентично, однако различие наблюдается в словесном оформлении перевода Рашидуддина Ватвата. Например, под номером 248 в 25-м разделе книги «Латаиф ал-амсал» и под № 4224 в книге Майдани приведена пословица: «نَظَرَ الْمَرِيضِ إِلَى وَجْهِ الْغُودِ». Ватват переводит арабскую пословицу следующим образом: «Взгляд больного на лицо человека, который пришел навещать (спрашивать) его». И указывает случай использования

пословицы. Пословицу нужно употреблять, когда беспомощный (попавший в безысходное положение) смотрит в лицо человека, от которого ожидает своего спасения и избавления, или больной смотрит на любящего и сострадательного к нему человека [14, 160]. Эту пословицу можно перевести следующим образом: «Нигарист бемор ба вачҳи аёдаткунандагоне, ки ба аҳволпурси омада буданд» - (Посмотрел больной на лица навещавших его людей, которые пришли осведомиться о его здоровье).

Ниже предпримем сопоставительный анализ некоторых пословиц и их толкование в двух книгах с целью выяснения схожих и отличительных моментов.

[14, 49] بَعْلَةُ الْوَرَّشَانِ تَأْكُلُ ثَمَرَةَ الْبُسْتَانِ

Перевод пословицы: Благодаря голубям ты кушаешь финики (хурму) и плоды сада.

От некоторых ученых слышал, что некий мужчина бросал камень в финиковое дерево, чтобы отпугнуть голубей, финики падали вниз, и он их ел. Пословица сказана в его отношении.

Пословицу нужно говорить, когда кто-то либо показывает одно, а преследует совсем другое [14, 50].

Эта пословица приведена во втором разделе «Маджма' ал-амсал» под номером 441. Перевод варианта Майдани звучит так: «Благодаря голубям ты кушаешь финики и свежие плоды сада». Но при сопоставлении выясняется, что Ватват в части толкования пословицы не переводит комментарии или разъяснения Майдани. Автор «Латаиф ал-амсала» в основном обращается к той версии возникновения пословицы, которая отсутствует в словаре «Маджма' ал-амсал». Майдани в разъяснении слова «рутаб ул-машан» пишет: رُطَبِ الْمَشَانِ - сорт финика (хурмы). Говорят, что формой напоминает кошку [7, 134].

Пословицу употребляют в отношении человека, который демонстрирует одно, но желает другого.

При переводе Ватват в основном уделяет внимание содержанию пословицы, затем на основе материала книги Майдани указывает на случай её использования. Однако сопоставление приведенной выше пословицы показывает, что в процессе работы Ватват проявляет инициативу и творческое новаторство, больше обращает внимание на выявление источников пословицы, что отсутствуют в словаре Майдани.

Анализ показывает, что хотя Ватват заимствует пословицы у Майдани, однако при необходимости в части толкования предлагает разъяснения и филологические экскурсы, отсутствующие у Майдани. В отдельных случаях сам Ватват точно указывает источник пословицы. Так, в ходе толкования 11 раздела пословицы №106 он отмечает, что, хотя данная пословица приведена в книге «Маджма' ал-амсал» Майдани, он заимствовал её у Имама Замахшари: زَلَّةُ الْعَالِمِ زَلَّةُ الْعَالَمِ

Перевод пословицы: Ошибка и погрешность ученого ошибка всего мира и света.

Абулфазл Майдани привел эту пословицу в разделе «Хамзы» в следующей форме: «زَلَّةُ الْعَالِمِ زَلَّةُ الْعَالَمِ» Имам Фахр-и Хоразм Махмуд ибн Умар аз-Замахшари в кратком паремиологическом словаре, в разделе буквы «з» привел эту пословицу в том варианте, в котором привёл её я» [7, 78].

Пословицу нужно говорить, когда побуждаешь ученых проявить осторожность при ответе на вопросы и (во время) проповеди, чтобы они не

произносили неправильные ответы и несправедливые наставления и чтобы невежи не следовали им в этих ошибках и глупостях. Бейт:

إِنَّ الْفَقِيهَ إِذَا عَوَى وَ أَطَاعَهُ قَوْمٌ عَوَوْا مَعَهُ وَ ضَاعَ وَ ضَيَّعَا
مِثْلَ السَّفِينَةِ إِنْ هَوَتْ فِي لُجَّةٍ تَغْرَقُ وَ يَغْرَقُ كُلُّ مَا فِيهَا مَعَا
Если ученый проявит погрешность и неосторожность,
То и народ следует за ним в этих ошибках и глупостях.
Наподобие корабля, который тонет в море,
И тянет за собой в пучину все, что было в нем. [14, 97]

Как вытекает из слов Ватвата, пословица приведена в книге Майдани в другом разделе, то есть под буквой «Хамза», однако автор «Латаиф ал-амсал», следуя традиции работы Замахшари, фиксирует пословицу в разделе буквы «з». В качестве подтверждающего иллюстрационного материала Ватват приводит стихотворный отрывок на арабском языке, заимствованный из книги Майдани. Необходимо подчеркнуть, что в иллюстративном материале речь идет только об ошибке или скольжении (лагзидан) правоведа (факих), что, естественно, подразумевает ученого. Стихотворный отрывок полностью отражает содержание пословицы. Ватват приводит пословицу с незначительными изменениями: У Майдани пословица приведена в следующем виде:

إِذَا زَلَّ الْعَالِمُ زَلَّ [7, 78]

Майдани ограничивается приведением стихотворного отрывка, который есть и в книге Ватвата, однако не приводит случая использования пословицы.

В отдельных случаях наблюдается полная идентичность и пословиц, и их толкования, поэтому задача Ватвата ограничивается только персидским переводом пословицы, естественно, с добавлением разъяснения и её толкования. Например:

«Латаиф ал-амсал»

الزَيْتُ فِي الْعَجِينِ لَا تَضِيْعُ [14, 97]

Перевод пословицы: Оливковое масло не пропадет понапрасну в тесте.

Эту пословицу нужно говорить, когда проявляют щедрость и благотворительность вместо своих родственников и дают им имущество и добро.

«Маджма' ал-амсал»

الزَيْتُ فِي الْعَجِينِ لَا يَضِيْعُ [7, 410]

Перевод пословицы: Оливковое масло не пропадет понапрасну в тесте. Говорится в отношении человека, оказывающего добро своим родственникам.

Анализ перевода Ватвата и содержания пословицы на языке оригинала показывает, что как талантливый литературовед автор «Латаиф ал-амсала» прилагает усилие к более точному толкованию содержания пословиц и указанию случаев их использования, нежели Майдани.

Как было отмечено выше, число пословиц, очень близких по содержанию, в двух источниках сравнительно много. Однако наравне с переводом Ватват уделяет немало внимания их толкованию. В ходе толкования Ватват предпринимает усилия для установления источника появления пословицы, разъяснения арабских слов, особенно значения редкой, вышедшей из употребления арабской лексики. Другими словами, Ватват большое внимание уделяет толкованию слов, также подчеркивает использование художественных средств в составе арабских пословиц, что повышает поэтологическое значение книги.

Третью группу составляют пословицы, которые приведены только в книге «Латаиф ал-амсал» Ватвата и отсутствуют в книге Майдани. Таких пословиц всего 18.

Первая пословица, приведенная Ватватом, относится к третьей группе.

[14, 41] *إِنَّ مِنَ الشَّعْرِ لِحِكْمًا*

Перевод пословицы: Воистину поэзия это – мудрость. К этой пословице Ватват дает следующее разъяснение: Эти слова принадлежат Пророку (с), и Ибн Хитой в разъяснении пословицы говорит: «В поэзии (есть) полезные и действенные наставления, которые удерживают людей от проявления невежества и темноты. И Ибн Дурайд говорит, любое слово, призывающее человека к добрым поступкам и удаляющее от порицаемых действий, называют мудростью, или «хукм» [14, 41]. Данную пословицу нужно говорить, когда кто-либо скажет стихи, украшенные мудростью и нравочением.

Другим примером пословиц, отсутствующих в книге Майдани, является:

[14, 50] *بِالْبِرِّ يُسْتَعْبَدُ الْحُرُّ*

Данную пословицу Ватват перевел так: Добрыми делами можно привязать (сделать невольником) свободного человека. И далее автор отмечает: «Эту пословицу сказал Али ибн Аби Талиб и привел в «Стословнике». Аналог этой пословицы «الإحسان عبيد الإحسان» [14, 50].

Абуттайиб ал-Мутанабби переложил в стихотворную форму смысл (приведенной) пословицы, бейт:

وَقَيَّدْتُ نَفْسِي فِي ذَرَاكَ مَحَبَّةً وَمَنْ وَجَدَ الْإِحْسَانَ قَيِّدًا تَقِيدًا

С любовью затачил себя в твоём убежище,

Тот, который нашел добро, крепко привязал себя [14, 50].

Эту пословицу нужно озвучить в отношении человека, который увидел от кого-то добро и занимается его славословием и пожеланием ему всяческих благ. Необходимо отметить, что тема данной пословицы получила невиданное распространение в истории персидско-таджикской литературы. Так, Са'ди говорит:

Озодеро ба лутфи худ банда кунӣ,

Беҳ з-он ки ҳазор банда озод кунӣ [6, 65].

Привязать (букв. превратить в невольника) одного благородного (букв. свободного) добрым нравом к себе,

Лучше, чем освободить тысячу своих невольников.

На основе сопоставительного анализа «Лата'иф ал-амсал» Ватвата и «Маджма' ал-амсал» Майдани Нишобури можно прийти к следующим выводам:

а) «Маджма' ал-амсал» Майдани считается основным источником «Латаиф ал-амсал» Рашидуддина Ватвата; хотя до Майдани в арабоязычной литературе был составлен ряд паремнологических словарей, «Маджма' ал-амсал» считается наиболее полным словарем, где собрано более шести тысяч пословиц и поговорок.

б) Рашидуддин Ватват разместил в своем словаре 281 пословицу и поговорку, 212 из которых он заимствовал из труда Майдани. Другими словами, основная часть книги Ватвата в плане арабского текста пословиц имеет полное сходство с аналогичными пословицами книги Майдани. А 21 пословица, приведенная в книге Ватвата, совпадает с пословицами в книге Майдани только в плане содержания. И только 18 пословиц, приведенных в «Латаиф ал-амсал», отсутствуют в труде Майдани.

в) «Латаиф ал-амсал» Ватвата является первым двуязычным паремиологическим словарем в персидско-таджикской литературе.

г) Труд Ватвата не только оказал значительное влияние на процесс возникновения двуязычных паремиологических словарей, но и в большинстве случаев послужил основным источником будущих трудов в данном направлении.

Литература

1. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы / Е.Э. Бертельс. Избранные труды. -Т. I. -Москва: Изд-во восточной литературы, 1960. -556с.
2. Занд М.И. Искусство перевода в таджикской поэзии X в.- Рудаки и его эпоха / М.И. Занд. Сталинабад, 1958. - 167с.
3. Раковский М. Пословицы и поговорки и мудрые мысли / М. Раковский.-Душанбе: Ирфон, 1968. - 167с.
4. Сафо, Забехуллох. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷ.1. бахши аввал/ С. Забехуллох. Таъия, мукаддима ва тавзе'оти Худоӣ Шарифов, Абдушукури Абдусаттор. -Душанбе, 2001. - 160с.
5. Сарбулатов И. Арабский пословицы и поговорки. Перевод с арабского / И.Сарбулатов.- Казань, 2007. - 132с.
6. Тилавов Б. Поэтика таджикских народных пословиц и поговорок / Б. Тилавов.- Душанбе: Дониш, 1967.- 225с.
7. ابو الفضل الميداني، مجمع الامثال / تصحيح و تقديم نعيم حسين زرزور، بيروت: دار الكتب العلمية، ج 1-2-1408/1236ص.
8. ابو عبيده قاسم ابن سلام، كتاب الامثال / تصحيح عبدالمجيد قتاميش، دار المأمون لترات: چاپ اول، ج 1، 1980، 8.
9. اصفهاني، حمزة بن الحسن. سوائر الامثال على افعل / تحقيق فهم سعد. بيروت: الناشر: عالم الكتب، 1988.
10. آمولى محمد، نفائس الفنون / تصحيح ابوالحسن شعرانى. تهران: انتشارات اسلاميه 1336، جلد 1، 2، 3.
11. احمد شاملو. كتاب كوچه. / شاملو احمد. انتشارات مازيار دفتر اول. 4. جلدأ تهران، 1387ص.
12. حنا الفاخوري. تاريخ ادبيات زبان عربي از عصر جاهلي تا قرن معاصر / ترجمه عبدالمحميد آيتي - تهران: توس، 1361/1942. - 839ص.
13. رودلف زلهام. الامثال العربية القديمة مع اعتناء خاص بكتاب الامثال لابي عبيد\ ترجمه رمضان عبد التواب\ دار امانه: 1971-273ص.
14. وطواط رشيد الدين، لطائف الامثال و طرائف الاقوال/ به كوشش حبيبه دانش آموز. تهران: مؤسسه انتشارات ميراث مكتوب 1391/ 290ص.

ON THE TURKISH MANUSCRIPTS OF RABI' AL-ABRAR

“РАБИЪ АЛ-АБРОР” АСАРИНИНГ ТУРКИЯ ҚЎЛЁЗМАЛАРИ ХУСУСИДА

Toraev Laziz Abdivali o'g'li
Тўраев Лазиз Абдивали ўғли

The manuscript copies of Allama Mahmud Zamakhshari's *Rabi' al-Abrar* preserved in various collections of the libraries of the USA, Great Britain, France, Germany, the Netherlands, Iraq, Turkey and Uzbekistan. The author analyzes its copies from Turkish funds. It includes 98 sections, covering various issues in society.

Маҳмуд Замахшарий ўзининг Қуръони карим тафсирига бағишланган “ал-Кашшоф” асарини ёзиб тугаллагач (526-528/1132-1134), мазкур асарни ўқиган китобхонларнинг хотирларини жамлаш ҳамда асарни ўқиш давомида кўп мулоҳаза юритганликлари, тафсирдаги мураккаб жиҳатларни ва сирларни очишга интиланликлари сабабли чарчаган зехнларига ором бериш ва қалбларига роҳат бағишлаш мақсадида “Рабий ал-аброр” асарини ёзади. Мазкур асар Маҳмуд Замахшарийнинг бутун умри давомида гувоҳи бўлган, эшитган, ўқиган ва билган илмий маълумотлардан 98 бобли йирик асардир, Асарда араб, форс, турк, юнон ва ҳинд халқларига оид турли маълумотлар, асар яратилгунга қадар ва ўз даврининг ижтимоий муносабатлари, жамиятдаги турли-туман мавзуларга оид маълумотлар ўрин эгаллаган. Асарда берилган мавзуларнинг кенг қамровлиги, уларнинг долзарб эканлиги учун ҳам турли макон ва замонларда кўчирилган асарнинг қўлёзма нусхалари дунё бўйлаб жуда кенг тарқалган.

Асарнинг қўлёзма нусхалари тўғрисидаги маълумотларни немис шарқшунос олими Карл Броккельманнинг “Geschichte der arabischen Litteratur” (“Араб адабиёти тарихи”) номли китобидан олиш мумкин. Мазкур китобда олим “Рабий ал-аброр”нинг қўлёзма нусхалари Лейпцигда 601, Парижда 3499, 3500, 5985, 6742, Буюк Британияда 1134/5, 6511, ундаги Манчестерда 424, Принстон университети жанубий-шарқ қўлёзмалар махсус фондида 136, Фотиҳ кутубхонасида 3893/6, Қоҳирада 157, Пешоварда 1113, Рампурда 593 инвентарь рақамларда сақланишини эслатиб ўтади [1, 1, 512].

“Рабий ал-аброр” асари қўлёзмаси Тошкент шаҳрида ҳам нусхалари мавжуд бўлиб, улар Ўзбекистон Мусулмонлари идораси кутубхонасида 1490 ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институти асосий фондида 2384 инвентарь рақамлари остида сақланади [2, 442-445].

“Рабий ал-аброр” асарининг энг кўп қўлёзмалари ва асарнинг энг қадимги қўлёзмаларидан бири Туркия мамлакатада сақланмоқда. Мазкур қўлёзма Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Сулаймония кутубхонасининг Аё София фондида 3985 инвентарь рақамда сақланади.

Қўлёзма муқоваси қаттиқ картондан ясалган. Муқова усти оқ-мовий аралаш рангда. Қўлёзма сиёҳ рангда, насх хатида кўчирилган бўлиб, унда ҳеч қандай лавҳа ёки матнга оид жадваллар мавжуд эмас.

Қўлёзма ўлчови 31x21 см. У жами 294 варақдан (588 бет)дан иборат. Матн ўлчови 24x14см. Ҳар бир бетда 20 сатрдан иборат матн жойлаштирилган.

Қўлёзмада асар боб номлари қизил сиёҳ рангда ёзилган. Қўлёзмада берилган шеърлар якуни 3 нуқта ҳамда матндаги жумлалар якуни бир нуқта каби белгилар билан тугалланган ва айна бу белгилар ҳам қизил сиёҳ рангда кўрсатилган. Жумла бошидаги сўзлар устида ҳам қизил рангда чизиқ тортиб қўйилган.

Муқовадан кейинги бетда араб тилида *أبى صوفى* Аё София сўзи ва унинг тагида ٣٩٨٥ (3985) рақами мавжуд ва форс тилида *الابرار جلد از اول ربيع* “Рабиъ ал-аброрнинг биринчи қисми”, ундан кейинги бетда *كتاب ربيع الأبرار لجارالله العلامة* (Аллома Жоруллоҳнинг Рабиъ ал-аброр китоби), *قيمة هذا الدفتر خمسة عشر ديناراً* (Қиймати 15 динар), *كتاب ربيع الأبرار للعلامة الزمخشري في النصائح والظرائف* (Насихатлар ва маърузаларда аллома Замахшарийнинг Рабиъ ал-аброр китоби) каби жумлалар ёзилган. Шу жумлалардан сўнг доира шаклидаги муҳр мавжуд. Муҳр Султон Маҳмудхонга тегишли, унда Қуръони Каримдан оятидан парча келтирилган: *الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ* “Алҳамду лиллаҳил-лазий ҳадана лиҳаза ва ма кунна ланаҳтади лав ла ан ҳаданаллоҳ” (Бизни шунга ҳидоят қилган Аллоҳга ҳамдлар бўлсин, агар Аллоҳ бизни ҳидоят қилмаганда, ўзимиз йўл топа олмас эдик). Аъроф 43-оят. Муҳр тагида ҳам араб рақамида 3985 рақами қалин қилиб сиёҳда ёзилган. Мазкур бетда қўлёзма Аллоҳ йўлида вақф сифатида тақдим қилинганлиги тўғрисида ҳам маълумот берилган.

Варақ охирида ётиқ доира шаклда яна Шайх Аҳмадга тегишли муҳр мавжуд бўлиб, унда форс тилида *يا رب احمد از تو توفيق* “Ё Раб Аҳмад аз ту тавфиқ таманно қунад” (*Эй Рабб Аҳмад Сендан тавфиқ умидвордир*) жумласи мавжуд.

Бу қўлёзма нусхасидаги аксар бетларида ҳошия қисмларидаги қайдлар, иловалар ва тузатишлар кузатилади. Матнда баён қилинган баъзи мисралар ва жумлалар қўлёзма ҳошиясида қайта кўчирилганлиги ҳам кўриш мумкин.

Шундан сўнг қўлёзманинг 16 бетидан асарнинг асосий матни кетади. Асарнинг муқаддимаси қўлёзманинг 16 бетидан 26 бетигача берилаган. 26 бетдан бошлаб асарнинг биринчи боби бошланиб кетади.

Қўлёзманинг бошланиши: *بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي استحمد الى عباده* (Аллоҳ номи билан бошлайман, бандаларига ҳамд айттирган Аллоҳ таолога ҳамд бўлсин).

Қўлёзманинг якунланиши: *وما العيش إلا في الخمول مع الغنى وعافية تغدو بها وتروح*

Қўлёзмада сув текканлиги сабабли кўплаб доғлар ва йиртилган варақлари ҳам мавжуд. Сув доғи қўлёзманинг 1956 бетининг тепа қисмидан бошланиб, матнга яқинлашиб қолган ва бу доғлар қўлёзманинг сўнгги варақларига бориб маттни бутун ичи билан қамраб олган. Сув ҳатто икки марта текканлиги боис доғ 2 қават бўлиб кўринади. Қўлёзманинг деярли барча варақларида сув доғларини учратиш мумкин. Қўлёзмага сув теккандан ҳосил бўлган доғ қўлёзманинг сўнггига қадар катталлашиб, маттни деярли қоплаб олади. Бу доғлар қўлёзмани ўқишга тўсқинлик қилмайди.

88а бетининг тепа ва 288б бетининг ён қисмлари йиртилган. Қўлёзмада баъзи кичик йиртилган ёки тешилган жойлари кичик оқ қоғоз билан ямаб қўйилган жойлари ҳам учраб туради. 293а ва 293б бетлари тепа қисми йиртилганлиги сабабли ўқишни имкони йўқ.

Қўлёзма мукаммал нусха эмас, чунки бу қўлёзмада асарнинг 98 та бобидан 42 та бобигина мавжуд. Матн охирида, яъни 293б варағида *بابه قاتار ٤٣ (43 бобга қадар)* деган жумла ҳам буни тасдиқлайди.

Фуъад ал-Саиднинг “Фихрист ал-Маҳтутот ал-мусаввара” китобида мазкур нусхани VI аср охирида кўчирилганлиги тўғрисидаги маълумотни беради [3, 468]. Бундан ташқари ушбу каталог китобда қўлёзма 40 боб эканлиги, хусусан الأصوات

والأحان في الشعر والقرآن боб билан якунланиши тўғрисидаги маълумотлар ҳам берилган. Шунингдек, ироқлик олима Бахийжа Бокир Ал-Хуснийнинг тадқиқотида ҳам мазкур нусха 582 ҳижрий йилда кўчирилганлиги, унинг боблари сони 40 та эканлиги тўғрисида маълумотлар учрайди. Аммо қўлёзмани ўрганиб чиққанимизда, қўлёзма 42 боб билан якунланганлигини кўрдик. Қўлёзманинг кўчирилганлиги тўғрисидаги Фуъад ал-Саиднинг берган маълумотида таянадиган ҳамда VI аср охири 580-590 йиллар эканлигини инобатга оладиган бўлсак, Британия музейида сақланадиган қўлёзма айнан мазкур нусхадан кўчирилганлигини англашимиз мумкин.

Асарнинг кейинги қўлёзмаси Сулаймония кутубхонасининг Истанбулнинг Дамад Иброҳим Пошо фондида 948 инвентарь рақамда сақланади. Мазкур нусха ҳижрий 665 йили (милодий 1267) насх хатида кўчирилган. 297 варақ (594 бет)дан иборат бу нусханинг ҳар бир саҳифасида 17 қатордан матн жойлаштирилган.

Сулаймония кутубхонасининг Кўпрулу қўлёзмалар фондида “Рабиъ ал-аброр” асарининг бир нечта қўлёзмаси мавжуд бўлиб, улар Муҳаммад ас-Солиҳий томонидан ҳижрий 980 йилда кўчирилган нусхаси 1268, Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Самарқандий томонидан ҳижрий 779 йилда (милодий 1377) кўчирилган нусхаси 34 Fa 1269, Ҳасан исмли котиб томонидан ҳижрий 665 йилда кўчирилган нусхаси 34 Fa 1270 ҳамда кўчирувчи номи маълум бўлмаган, ҳижрий 1091 йилда кўчирилган нусхаси 34 Ha 276 инвентарь рақамларда ҳам сақланаётган қўлёзмалардир.

Мазкур кутубхонанинг Нурусомия қўлёзмалар фондида 428 варақдан (856 иборат) иборат 3897 инвентарь рақамда сақланаётган қўлёзмаси ҳам мавжуд.

“Рабиъ ал-аброр”нинг бошқа бир қўлёзмаси Эдирна Салимия қўлёзмалар кутубхонасида 4678 инвентарь рақамда сақланади. Қўлёзмада асар номи қисқа кўринишдаги ربيع الأبرار “Рабиъ ал-аброр” деб кўрсатилган. Қўлёзма муқоваси қизил рангда. Қўлёзма 354 варақ (752 бет)дан иборат. Ҳар бир бетда 27 қатордан матнлар жойлаштирилган. Қўлёзмада асар олти қисмга ажратиб кўчирилган. Биринчи қисм 1-14 бобларни, иккинчи қисм 15-29 бобларни учинчи қисм 30-48 бобларни, тўртинчи қисм 49-74 бобларни, бешинчи қисм 75-82 бобларни, олтинчи қисм 83-98 бобларни ўз ичига олади. Боб номлари қизил рангда кўчирилган, жумла бошидаги сўзлар устига эса ажратиб ўқилиши учун қизил чизиқ тортилган.

Асарнинг кейинги қўлёзмаси Кастамону вилоят халқ кутубхонасида 922 инвентарь сақланади. Қўлёзмада асарнинг номи ربيع الأبرار ونصوص الأخبار “Рабиъ ал-аброр ва нусус ал-ахбор” деб берилган. Қўлёзма ўлчови 23x16 см. Қўлёзма усмонийлар даврида ишлатилган, ўзига хос жило берилган (сайқаланган) қоғозга насх хатида кўчирилган. Қўлёзма муқоваси ингичка чизиқ тортилган, жигарранг ишланган теридан тайёрланган. Қатланадиган қисми йиртилган. Ҳар бир бобнинг бошланғич қисмлари қизил рангда кўчирилган. Қўлёзма 185 варақ (370 бет)дан иборат.

Асарнинг кейинги қўлёзмаси Истанбул миллат кутубхонасида 1602 инвентарь рақамда сақланади. Қўлёзмада асарнинг номи ربيع الأبرار ونصوص الأخبار “Рабиъ ал-аброр ва нусус ал-ахбор” деб берилган. Кўчирувчи Назир ал-Ҳиравий. Кўчирилган вақти ҳижрий 914 йил. Қўлёзманинг ўлчови 25,8x17,5 см, матн ўлчови 17x8,9 см. Қўлёзма настаълиқ хатида кўчирилган. Қўлёзма муқоваси қора теридан ишланган. Муқовада ўқиладиган жойни кўрсатадиган уч томони қатланадиган қисми ҳам мавжуд. Қўлёзма ингичка чизиқ тортилган, ўртасида нақш ва унинг тагида яна бир

кичкина нақшга эга муқоваси бор. Қўлёзма 515 арақ (1030 бет)дан иборат. Ҳар бир бетда 21 қатордан матнлар жойлаштирилган.

Туркиянинг Аҳмад Салис кутубхонасида асарнинг 3 та қўлёзмаси сақланмоқда. Қўлёзманинг биринчиси 2307 инвентарь рақамда сақланади. Бу қўлёзма ҳижрий 790 йили, чиройли насх хатида кўчирилган. Қўлёзма 413 арақдан (826 бет) иборат. Иккинчи қўлёзма эса 2523 инвентарь рақамда сақланади. Мазкур қўлёзма ҳижрий 757 йили, чиройли насх хатида, силлиқ қадимги қоғозга кўчирилган. Қўлёзма ўлчови 25x18 см. Қўлёзма 243 арақдан (486 бет) иборат. Мазкур нусха асарнинг биринчи қисми бўлиб, والعشاء والاستغفار والمناجاة والتحميد والتسبيح، والصلاة على رسول الله (ص)، ونحو ذلك العشارون ذكر الله، والدعاء والاستغفار والمناجاة والتحميد والتسبيح، والصلاة على رسول الله (ص)، ونحو ذلك *Аллоҳ зикри, дуо ва истиғфор, ҳамд ва тасбеҳ, Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва-салламга саловотлар айтиши ҳақидаги* 29-боб билан якунланган.

Асарнинг учинчи қўлёзмаси мазкур кутубхонада 2524 инвентарь рақам остида сақланади. Мазкур қўлёзма юқоридаги (№2523) қўлёзманинг иккинчи қисми ҳисобланади. Бу нусха IX асрда ялтироқ қоғозда насх хатида кўчирилган. Қўлёзма 235 арақдан (470 бет) иборат. Қўлёзма ўлчами 27x19 см. Бу нусха الأخلاق، والعادات *Ахлоқ, яхши ва ёмон одатлар, газаб ва меҳрибонлик, зўравонлик ва мулоимлик, шафқатсизлик, енгил ва оғир табиатлилик ҳақидаги* 25-боб билан бошланиб، والبث، والشكوى، والعتاب، والتشريب، والشكوى، والبث، *Танбеҳ, ҳақорат, шиқоят, қайғу ва ҳамдардлик қилиши ҳақидаги* 49-боб билан якунланади.

Асарнинг яна бир қўлёзмаси Туркиянинг Чўрум Ҳасан Пошо вилоят халқ кутубхонасида 1931 инвентарь рақамда сақланади. Асарнинг номи муқова устида “Рабий ал-аброр” деб кўрсатилсада, муқова ичида الأخبار ونصوص الأبرار “Рабий ал-аброр ва нусус ал-ахбор” деб берилган. Қўлёзма кўчирувчиси Муҳаммад ибн Муҳаммад Аммар. Қўлёзма котиб томонидан 1094 ҳижрий йилда (милодий 1682) кўчирган. Қўлёзманинг матн ўлчови 29,5x19,7 см. Насх хатида кўчирилган. Муқоваси жигарранг мустаҳкам теридан ишланган. Қўлёзма муқоваси ўртасида бўртиб чиққан гулли нақш мавжуд, нақш ва муқова атрофи қуёш нурлари каби ингичка сариқ чизик тортилган. Қўлёзма 356 арақдан (712 бет) иборат. Ҳар бир бетда 33 қатордан матнлар жойлаштирилган. Боб номлари қизил сиёҳ ранг билан катта ўлчамада кўчирилган. Бу қўлёзма жуда нозик таъб билан чиройли қилиб кўчирилганлигини эътироф этиш лозим.

Асарнинг кейинги қўлёзмаси Туркиянинг Маниса вилоят халқ кутубхонасида 6927 инвентарь рақамда сақланади. Асарнинг номи الأخبار ونصوص الأبرار “Рабий ал-аброр ва нусус ал-ахбор”. Қўлёзманинг ўлчови 24,5x17,5 см, матн ўлчови 18x12,5 см. Қўлёзма 193 арақ (386 бет)дан иборат. Қоғоз тури қадимий. Ҳар бир бет 19 қатордан матн жойлаштирилган. Насх хатида кўчирилган. Жумла бошлари қизил рангда кўчирилган. Қўлёзма муқоваси жигарранг теридан ишланган. Устига қоғоз картон ёпиштирилган.

Мазкур қўлёзмалардан Эдирна Салимия қўлёзмалар кутубхонасидаги 4678, Чўрум Ҳасан Пошо вилоят халқ кутубхонасидаги 1931, Истанбул миллат кутубхонасидаги 1602 инвентарь рақамларда сақланаётган қўлёзмалар асарнинг матни нуқтаи назардан тўлиқ қўлёзма ҳисобланади.

Асарнинг кўплаб нусхаларда кўчирилгани, қўлёзма нусхаларнинг дунёдаги турли кутубхона фондларида сақланаётгани асарнинг турли макон ва замонларда ҳам машҳур бўлганидан, шунингдек, долзарб бўлган масалаларни ўзида мужассам этган аҳамияти юқори асар эканлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Брокельман К. “Араб адабиёти тарихи”. Лейден, 1937. 512-б.
2. Тўраев Л. “Рабиъ ал-аброр”нинг Ўзбекистон фондларидаги нусхаларининг кодикологик таҳлили // ISJ Theoretical & Applied Science, 05 (85). – 2020. – 442-445-б.
3. Фуъад ал-Саид. “Фихрист ал-Махтутот ал-мусаввара”. Дор ур-Риёд, 1954. 468-б.
<http://www.yazmalar.gov.tr/>

ROLE OF CUNEIFORM DOCUMENTS FROM KULTEPE IN STUDYING THE HISTORY OF ANCIENT ANATOLIA

РОЛЬ КЛИНОПИСНЫХ ДОКУМЕНТОВ ИЗ КЮЛЬТЕПЕ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ ДРЕВНЕЙ АНАТОЛИИ

Shaldarbekova Ajar Bekkenovna
Шалдарбекова Ажар Беккеновна

The article, on the example of cuneiform documents from Anatolia (Asia Minor), highlights the role of ancient written monuments in the study of ancient periods in the history of the East. These cuneiform monuments, found in archaeological excavations near Kayseri (Turkey) in the ancient settlement of Kültepe, are written in the ancient Assyrian language. They testify to the creation of an international network of trade organizations on the territory of Anatolia. This period is called in history the period of ancient Assyrian trading colonies in Anatolia. The cuneiform documents from Kültepe allow experts to shed light on the political, economic and social structure of Anatolian society in the second millennium BC.

Самые первые письменные источники на территории древней Анатолии – это тексты на древнеассирийском языке, найденные при раскопках городища Кюльтепе. Данный памятник находится в центральной Анатолии недалеко от современного города Кайсери. Первоначально глиняные клинописные таблички назывались в ученой среде Каппадокийскими, по греческому названию региона. В начале 19 века туристы покупали их у местных крестьян в качестве антиквариата. В дальнейшем, заинтересовавшиеся древними источниками зарубежные исследователи начали проводить археологические экспедиции в районе предполагаемого расположения древних табличек.

В период с 1893 по 1925 годы на территории Кюльтепе поочередно были проведены четыре экспедиции. Первые раскопки в 1893 и 1894 годах осуществил археолог Е. Чантре. В 1906 году ученый Х. Винклер провел здесь 6-ти дневные раскопки. В этом же году археологические исследования в Кюльтепе провел Х. Гроте. Все вышеуказанные попытки археологов оказались безуспешными: в Карахуюк/Кюльтепе не были обнаружены клинописные таблички. В 1925 году группа археологов во главе с чешским ученым Б. Грозным предпринимает еще одну попытку. Археологическая группа почти прекратила вести раскопки и собиралась выезжать из данной местности, когда от местных крестьян была получена информация о том, что глиняные таблички обнаруживались не на холме, где искали археологи, а в низине возле холма. Б. Грозный решает копать на низменной равнине у подножья холма, где и обнаруживает около тысячи глиняных табличек. Таким образом, ученый делает еще одно большое открытие в истории древнего Востока (другим важным открытием ученого была расшифровка хеттского клинописного письма – прим. автора), обнаружив местонахождение древнеанатолийского городища Кюльтепе.

Систематические раскопки в Кюльтепе были начаты через большой промежуток времени в 1948 году. Турецкое историческое общество организовало

в этом году специальную археологическую экспедицию в древнее городище. Главой экспедиции был назначен известный археолог Тахсин Озгюч. Профессор Т. Озгюч возглавлял археологические раскопки в Кюльтепе вплоть до своей кончины в 2005 году. В данное время археологическими работами руководит его ученик и последователь профессор Ф. Кулакоглу.

Археологическая экспедиция во главе с Т. Озгюч обнаружила на городище Кюльтепе 18 культурных слоев, от эпохи бронзы – периода ассирийских торговых колоний и хеттского царства до античной, эллинистической и римской эпох (11: 12).

В поздnehеттский период Каниш был центром одного из небольших государств, входивших в состав могущественной державы Табал. Это государство с населением, говорившим на лувийском языке, видимо концентрировалось в центральной Анатолии. Первым ассирийским царем, столкнувшимся с правителем Табала, является Салманасар III. Покорив южные поздnehеттские государства, Салманасар III пересек в 837 году до н.э. горы Аманос и двинулся на земли, называемые Кицпуватна, где ему покорились все города. Далее, через два года он переправился через перевалы Антитавра и разрушил города Табала. Цари Табала сдались на милость победителя. Вероятнее всего, Табал представлял собой конфедерацию городов-государств. В Кайсери и его окрестностях обнаружены многочисленные памятники иероглифической письменности, относящиеся к данному периоду. Следующее столкновение ассирийских царей с вновь укрепившимся государством Табал происходит во времена правления Саргона II (722-705 гг. до н.э.). Согласно источникам, правителем Табала был в это время Вашу-Шарма, которого сменил на троне царь Хулли. Первоначально анатолийские правители изъявляли желание покориться и платить дань ассирийцам. Однако, это продлилось недолго и в 717 году в Табале начались волнения. Судя по источникам, была создана целая антиассирийская коалиция, включавшая в состав соседние племена и государства. Ассирийцам пришлось заключить брачный союз с правителем Табала Амбарисом, выдав за него ассирийскую принцессу. Но, в конце концов, Амбарис также был свергнут с престола и Табал превратился в ассирийскую провинцию. Таким образом, произошло падение одного из самых влиятельных государств в центральной Анатолии. Вероятнее всего, в результате падения Табала был сожжен и разрушен город Каниш (5: 13).

Археологические раскопки в верхнем части городища Кюльтепе, открыли остатки дворцов и храмов, а в нижней части города *kārum* обнаружены жилища, мастерские, помещения местных анатолийских и ассирийских торговцев. Всего в верхней части города обнаружены 3 дворца, каждый из которых имеет своеобразную планировку. Двое из них относятся к более раннему восьмому культурному слою: дворец «южной террасы» городища и дворец Анитты, названный по известной археологической находке – наконечника копья с надписью «дворец царя Анитты». Самой поздней постройкой является дворец царя Варшамы, построенный на месте дворца Анитты и относящийся к 7 культурному слою. Дворцы состоят из множества комнат, являвшихся как гостинными комнатами, так и жилыми помещениями для служащих дворца, а также помещений для хранения товаров. Например, планировка дворца Варшамы отличается следующими архитектурными особенностями: внутренняя ограда

размером 120x110 м, окружающая дворец, расположение комнат вокруг внутреннего двора, расположенного в центре.

Археологические раскопки свидетельствуют о том, что дворцы являлись важными экономическими центрами, где проводились крупные торговые операции: рассчитывались налоги, закупалось большое количество товара для царского дома и дворцовой челяди, хранились товары до их отправления в другие города.

Исследование остатков дворцов в поселении Аджем Хююк и Богазкей. Позволяя сделать утверждение о том, что дворцы, обозначенные в клинописных текстах идеограммой Ё. GAL, присутствовали во всех городах-государствах Анатолии.

Нижнее городище или *kārum* Каниша диаметром 2 км. окружает верхний город Кюльтепе. Согласно археологам, *kārum* Каниша функционировал около 250 лет. Здесь насчитывается 4 культурных слоя. Письменные источники найдены в верхних двух слоях. Начальный этап периода существования торговой колонии датируется примерно 1927 годом до н.э. Он длится около 100 лет и заканчивается сильным пожаром примерно в 1836 году до н.э. во времена правления Нарам-Сина. Спустя несколько лет торговля в *kārum* вновь оживает, о чем свидетельствуют письменные источники культурного слоя 16. Этот период также длится около 100 лет и оканчивается примерно в 1719 году до н.э. В самый последний этап существования *kārum* – слой 1а Каниш переживает большой упадок после которого нижнее городище было покинуто и перестало существовать. Верхнее же городище, как было упомянуто раньше, имеет культурные слои греческого и римского периодов.

В Кюльтепе в результате археологических работ было открыто около 23 тысяч глиняных табличек. Хотя некоторая часть клинописных табличек некогда была вывезена и выставляется в известных музеях всего мира, большая часть документов хранится в музее Анатолийских цивилизаций в Анкаре (Турция). Почти все таблички обнаружены во II культурном слое городища. Небольшое количество (примерно 200 табличек) принадлежит культурному слою 16.

Ассирийские торговые колонии в Анатолии во 2-м тысячелетии до н.э.

Распространение клинописного письма на территории древней Анатолии связано с деятельностью ассирийских купцов, активно развивавших торговлю оловом во втором тысячелетии до н.э. В это время Ассирия еще не сложилась как сильное централизованное государство – политическое образование существовало и функционировало как город-государство Ашшур, находившееся в северной Месопотамии. Название этого города связано с именем верховного божества - Ашшур, в честь которого был воздвигнут храм и построена крепость. Население Ашшура занималось земледелием, выращивало ячмень, виноград, используя естественное орошение (дождевые и снеговые осадки), колодцы и в небольшом объеме – с помощью ирригационных сооружений – воды Тигра. В восточных районах страны большое значение имело являжное скотоводство с использованием горных лугов для летнего выпаса скота. Но главную роль в жизни раннего ассирийского общества играла торговля. Через Ассирию проходили важнейшие торговые пути: с Восточномедиземноморского побережья, из Малой Азии и Закавказья по Тигру в район Средней и Южной Месопотамии и далее в Элам. Ашшур стремился создать свои торговые колонии, чтобы закрепиться на этих главных путях (Янковская 1968).

Ассирийское государство до XVI в. до н.э. называлось «алум Ашшур», т. е. город, или община, Ашшур. В системе политического управления сохранялись многие черты, свойственные эпохе военной демократии. Народное собрание «малых и великих» уже утратило свое значение, и высшим органом власти являлся «Дом города» - совет старейшин, состоявший из представителей знатных семей. Из среды членов совета сроком на один год выделялось особое должностное лицо – «лимму», занимавшее наиболее почетное положение, ведавшее казной города, его именем назывался текущий год. Совет старейшин назначал «укулумма» - должностное лицо, ведавшее судебными и административными делами города-государства. Основателем так называемой «староашшурской» династии стал Пузур Ашшур I (1970-1961 гг. до н.э.). Особенно активную внешнюю политику проводил ассирийский царь Шамши-Адад (1824-1780 гг. до н.э.). В период его правления к Ассирийскому царству переходит положение единственного посредника в месопотамской торговле с западом, возобновляется приток необходимой экономике металлов (Кузицин 2003: 140).

Обогащение и укрепление Ашшура связано с торговой деятельностью ассирийских купцов, основавших в городах Анатолии торговые колонии. Этот период в истории Анатолии назван периодом ассирийских торговых колоний.

Предпосылки создания торговых колоний в Анатолии

Во втором тысячелетии до н.э. с изобретением и применением бронзы в Анатолии резко возрастает потребность в олове, запасы которого в самом регионе оказались недостаточными. К тому же спрос на этот металл возрастал все больше, так как изделия из бронзы были гораздо прочнее, чем изделия из других ранее известных людям металлов.

В это время в Анатолии существовали большие и малые города, вблизи которых ассирийцы основали торговые колонии. Основной причиной широкого развития международной торговой сети была все возрастающая нужда региона в олове, необходимом для изготовления бронзы. Письменные источники указывают, что олово, которое поставляли ассирийские купцы добывалось на территории современного Афганистана. Таким образом, ассирийские торговцы выступали в роли скупщиков металла, перепродавая их на рынках Анатолии. Наряду с оловом, купцы ввозили в Анатолию дорогие ткани и украшения, которые поступали из разных городов Месопотамии. Далее, завезенный товар обменивался на местных рынках на золото, серебро, различные драгоценные металлы и камни.

Развитие торговли привело к созданию в Анатолии сети торговых колоний, упоминаемых в письменных источниках как *kārum* и *wabartum*. В переводе с аккадского *kārum* означает «гавань, пристань», а аккадское слово *wabartum* имеет корень «wabrum/ubrum», что переводится как «гость». Оба термина применялись для обозначения торговых колоний, однако известно, что они отличались между собой. *kārum* обычно находились возле крупных городов или центров государств. *wabartum* являлись небольшими торговыми организациями, функционировавшими иногда в виде перевалочных пунктов, где торговцы могли сделать привал и провести некоторые торговые операции.

Центром торговых колоний являлся *kārum* Каниша, где была сосредоточена экономическая и политическая власть над всеми ассирийскими колониями в Анатолии. Известно, что *kārum* и *wabartum* были местом не только торговли, но и

проживания самих торговцев. Там находились не только торговые ряды и склады с товарами, но и жилые помещения, где вели повседневную жизнь купцы и их семьи.

Археологические раскопки позволяют сделать вывод о том, что древние города Анатолии вместе со дворцами правителей и жилыми кварталами находились внутри укрепленной стены на возвышенностях или холмах. А торговые колонии *kārum* и *wabartum* находились у подножья этих холмов на равнинной территории. В письменных источниках *kārum* и *wabartum* выступают и как органы, регулирующие торговые и юридические отношения как между самими ассирийцами, так и между ассирийцами и местным населением. В табличках из Кюльтепе упоминаются примерно около 40 *kārum* и *wabartum*, созданных на территории Анатолии. Из них до сегодняшнего дня известно точное местонахождение только двух *kārum*: Каниш (Кюльтепе) и Хамтум (Богазкей).

Глиняные таблички, написанные на древнеассирийском языке в небольшом количестве обнаружены и в городищах Алишар и Богазкей. Найденные клинописные документы хронологически совпадают с табличками из Кюльтепе периода Ib. Расшифровка и тщательный анализ данных документов позволили историкам сделать выводы об особенностях международной торговой сети, созданной ассирийцами во втором тысячелетии до нашей эры.

Хронологические и географические рамки.

Основными источниками, позволяющими составить хронологию периода ассирийских торговых колоний являются списки *limmum* – ассирийских чиновников, находившихся на этой должности в течение одного года. До настоящего времени в раскопках Кюльтепе зафиксировано несколько подобных документов, указывающих в последовательном порядке имена чиновников, а также в некоторых случаях и имена ассирийских царей. Благодаря трудам ученых K.Veenhof и С. Günbatti переведены и опубликованы списки *limmum*, позволившие специалистам составить более точную и более подробную хронологию. Таким образом, согласно письменным источникам, период ассирийских торговых колоний начинается в 1928 году до нашей эры и продолжается до 1720 года до нашей эры, то есть длится примерно около двухсот лет. По мнению археологов, ассирийские торговцы вели свою деятельность в Канише в период культурного слоя II в течение около 90 лет и в период культурного слоя Ib в течение около 110 лет (5: 16)

Географические границы международной торговой сети охватывают огромную территорию, включающую Месопотамию, Анатолию, Иран и Афганистан. Клиннописные источники указывают, что почти в каждом городе Анатолии функционировала торговая община называемая в текстах *kārum* (букв. "гавань" – торговая колония, имевшая при местном городе-государстве права самоуправления) или *wabartum* – торговый стан. Центром торговых колоний в Анатолии был город Каниш – Кюльтепе, находящийся в 20 км от современного города Кайсери (Турция). Археологи установили, что местный правитель и народ проживали в верхней части города, а торговля осуществлялась за пределами города, в нижнем городище, где проживали ассирийские и местные купцы. Само городище Кюльтепе, находящееся на территории деревни Карахююк, состоит из двух частей: верхнего города Хююк (Тепе) и нижнего городища. Верхний город расположен на высоте 21 метра над уровнем моря и имеет в длину 550 и ширину 500 метров. Хююк окружен нижним городищем с общей площадью около 2

квадратных километров. Здесь внизу располагалось торговое поселение *kārum*, где проводились торговые операции, а также проживали сами торговцы.

Выводы

Клинописные документы из Кюльтепе предоставляют широкий материал для характеристики экономического развития региона, а также в небольшом количестве данные о политическом положении городов Анатолии.

Как известно, ассирийские торговцы для ведения торговли в регионе заключали договоры с местными правителями. Письменные источники из Кюльтепе позволяют сделать вывод о том, что торговые караваны из Ашшура, находившегося на расстоянии 1 000 км от Каниша, проходили этот путь в течение примерно трех месяцев. Несмотря на то, что конечным пунктом назначения являлись различные города Анатолии, все караваны должны были пройти определенные торговые процедуры, основной из которых являлось прибытие в город Каниш и уплата определенных налогов местному дворцу (8). Только после этого, купцы могли перемещаться в другие анатолийские города, где они осуществляли торговые операции в тесном сотрудничестве со своими торговыми компаниями и сообществами. Эти торговые организации и сообщества обеспечивали проведение торговых операций на всех этапах, устраняли какие-либо возникавшие юридические вопросы, обеспечивали связь и взаимодействие с другими торговыми колониями, вели необходимые переговоры с представителями местной администрацией. Таким образом, торговые организации выполняли весь спектр финансовых, юридических и административных услуг (5: 47).

Список использованной литературы:

1. *Akkadisches Handwörterbuch* (Словарь аккадского языка).
2. Akurgal, E. *Eski Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara, 1997.
3. Balkan, K. *Observations on the Chronological Problems of the Karum Kaniš*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7/28, Ankara, 1955.
4. Balkan, B. *Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniš Kralı Waršama'ya Gönderdiği Mektup*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Seri No. 31, Ankara, 1957.
5. Günbatti, C. *Kültepe-Kaniš. Anadolu'da İlk Yazılı Belgeler*. Kayseri, 2012.
6. Memiş, E. *Eski Çağ Medeniyetler Tarihi*. Bursa, 2012.
7. Michel, C. *Old Assyrian Bibliography of Cuneiform Texts, Bullae, Seals and the Results of the Excavations at Aššur, Kültepe/Kaniš, Acem Höyük, Ališar and Boğazköy*. Oosten: Nederlands Instituut Voor Het Nab Ije., 2003.
8. Larsen, M.T. *Old Assyrian Caravan Procedures*, İstanbul, 1967.
9. Hecker, K. *Grammatik der Kültepe-Texte* (= AnOr 44), Roma 1968 (GKT).
10. Orlin L. *Assyrian Colonies in Cappadocia*, The Hague/Paris, 1970; 1941.
11. Özgüç, T. *Kültepe-Kaniš II. New Researches at the Trading Center of the Ancient Near East*, Türk Tarih Kurumu Yayınları V/41, Ankara, 1986.
12. Veenhof, K. *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*, Leiden, 1972.

TIMURID PERIOD PLANT MOTIFS: SEMERKAND TUMAN AQA
MAUSOLEUM AND BURSA YESİL MOSQUE

TİMUR DÖNEMİ NEBATÎ NAKIŞLARI: SEMERKAND TUMAN
AKA MAKBERESİ VE BURSA YEŞİL CAMİİ¹

Akyüz Merve
Akyüz Merve

Plant-based ornamentation, which is called Islimi in Uzbekistan, is referred to with some wrong names and wrong belongings such as *arabesque* (of Arab origin), *rumi* (Anatolian origin), *hatayi* (Chinese origin) in today's western publications. However, these motifs are not Arabic motifs and they did not emerge in Anatolia. Researches show that islami motif style originated in Central Asia before Anatolia and then came to Anatolia. In this article, the reflection of the 14th century Timurid Period islami motif style on the traditional arts of the 15th century Ottoman Establishment Period has been examined and it has been concluded that both styles are the same. Although the motif, style and motifs are the same in the works, it has been determined that there are different and wrong uses in the literature. This research has been one of the examples showing that the art literature developed in the West about motifs belonging to traditional arts does not comply with the art literature in the geography where these motif originated. In this study, the motifs of the Tuman Aqa Mausoleum encaustic tiles built in the Timurid Period capital Samarkand and the Yeşil Camii built by Sultan Çelebi Mehmet in Bursa, the first Ottoman capital, were examined and compared. The fact that they reflect the plant-based motif style of their period in detail and that the masters from Tabriz worked on both works were effective in the selection of these two works. The fact that the motif of the Yeşil Cami was undertaken by Naqqash Ali bin İlyas Ali, one of the artists Timur took to Samarkand after the Ankara War, also shows the cultural and artistic interaction between the two geographies.

Giriş

Özbekistan sanat literatüründe nakış üslupları hencesi (giriş) üslup, hayvan ve insan üslubu, efsanevi mevcudat, hattı üslup, nebâtî (osimliksimon) üslup olarak altı başlıkta ele alınmaktadır [12:159]. Araştırmaya konu olan nebâtî üslupların hepsi Özbekistan literatüründe islîmî üslup başlığı altında toplanmıştır. Esasen islîmî üslup nakışlarda iki ortak özellik mevcuttur. Birincisi bir noktadan çıkıp büyüyen gelişen ve tekrarlanarak ilerleyen yapıda olmaları, ikincisi ise sap, tomurcuk, yaprak, kıvrımlı dallar gibi nebâtî motiflerden müteşekkil olmalarıdır [11:237]. İslîmî, Özbekistan'da bu nitelikleri taşıyan nakışların genel adı olmakla birlikte Anadolu'da "rûmî" ismi ile

1 Bu makale Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı'nda devam eden "Şah-ı Zinde Yapılarından Şirin Bika, Tuman Aka ve Emirzade Makberelerinde Kaşı/Çini Tezyinatı ve Osmanlı Yansımaları" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

meşhur olmuş üslûbun da özel adıdır [8:29]. Türklerin Anadolu'ya gelmeden önce de Orta Asya'da kullandıkları bu üslûp, Anadolu'ya ait manasında "rûmî" [2:61-62] ya da Arap'a ait manasında "arabesk" [6:246-248] şeklinde adlandırılmasındaki yanlıgiya karşın neşet ettiği topraklarda islimî olarak adlandırılmaktadır (Illustration 23). Ayrıca bu üslûbun hayvan kaynaklı mı bitki kaynaklı mı olduğu hususunda süren tartışmalara cevaben neşet ettiği coğrafyada bitki kökenli olarak kabul edildiği ve hayvan üslûbu ile bir ilişkisi olmadığı da görülmektedir.

Bir diğer nebâtî üslûp çiçek, yaprak, tomurcuk ve dal motiflerinden müteşekkil Özbekistan'da islimî-i gül [5:20, 10:155,162,189] olarak adlandırılan (hatâyî) üslûbudur (Ill. 24). Bu başlık altında Özbekistan'da görülen başlıca çiçek motifleri hatâyî gülü (hatâyî çiçeği), aygöl [10:363] (penç), pamuk (pahta gül) tur.

Bu çalışmada islimî (rûmî) ve hatâyî üslûbu nakışların XIV-XV. yüzyıl Timur dönemi payitahtı Semerkand'da nasıl işlendiği ve bilhassa hatâyî üslûbunun Osmanlı kuruluş dönemi nakışlarına yansıması Semerkand Tuman Aka Makberesi (Türbesi) ve Bursa Yeşil Camii kâşileri karşılaştırılarak sunulacaktır.

Tuman Aka Makberesi Kâşilerinde Nebâtî Üslûblu Nakışlar

Timur'un karısı Tuman Aka'nın Semerkand Şahı-ı Zinde yapılar topluluğu içerisinde 1405-1406 yılında kendisi için inşa ettirdiği makbere, XIV. yüzyıl Timur dönemi kâşi tekniğinin ve nebâtî üslûp nakışlarının ulaştığı üst seviyeyi gösteren prestij yapılardan biridir [13:617]. Kâşi bezemelerini Tebrizli ustaların üstlendiği [7:159] makberenin taçkapısı, kubbe kasnağı, kuzey ve batı cephesi kesme kâşi iç duvarları ise lâkabî (renkli sır) ve kesme kâşi tekniğinde tezyin edilmiştir. Ağırlıklı olarak mavi, firuze, beyaz ve yeşil renklerin kullanıldığı tezyinatı islimî ve hatâyî üslûp nakışlar kullanılmıştır.

Taçkapı kaidelerinde tepelik, ortabağ, ayırma ve yalın islimî motiflerinden müteşekkil kompozisyon, hatâyî gülleri ve yapraklardan oluşan hatâyî üslûpta nakış ile çerçevelemiştir (Ill. 25). Pervazlarda ve yan nişlerde görülen tezyinatı ortabağ, tepelik ve ayırma islimî motifler; aygöl, yaprak ve filiz motiflerinden müteşekkil hatâyî üslûpta nakış ile tekrarlanarak ilerlemektedir (Ill. 26-27). Yaşmak ve alınlık kısmında sarı renkte iri tepelik, ayırma islimî, yalın islimî ve bunların tomurcukları helezonî kıvrımlar oluşturmaktadır (Ill. 28). Yaşmak kısmı biri beyaz diğeri firuze reknkte "˘" şeklinde yılankavî kıvrımlarla birbirine sarılarak ilerleyen iki hatâyî dal ile çerçevelemiştir (Ill. 28). Yazı kuşağının arkasında aygöl, yaprak ve filizlerden oluşan hatâyî üslûbu nakış, firuze dalda helozonî kıvrımlarla ilerlemektedir (Ill. 27). Yazı kuşağının başında ve sonunda saksıdan neşet eden hatâyî dallardan müteşekkil tablolar görülmektedir (Ill. 29). Mukarnaslar üzerinde islimî ve hatâyî üslûba ait motifler iptidai olarak yer almaktadır.

Kubbe kasnağı ve dış duvarlarındaki yazı kuşağının arkasında aygöl, yaprak ve filizlerden oluşan hatâyî üslûbu nakış, firuze dalda helozonî kıvrımlarla ilerlemektedir.

İç duvarlar yarıya kadar lâkabi teknikteki yeşil renkte altıgen kâşiler ile kaplıdır. Bu altıgen kâşi panoları çerçeveleyen cetvellerde ise kesme kâşi teknikteki firuze renkte hatâyî üslûp nakış ve beyaz renkte islimî üslûp nakış "˘" yılankavî kıvrımlarla birbirine sarılarak ilerlemektedir (Ill. 30).

Bursa Yeşil Camii Kâşilerindeki Timurî Yansımalar

Bursa Yeşil Camii 1414-1419 yılları arasında Sultan Çelebi Mehmet tarafından inşa ettirilmiş olup tezyinatı 1424 yılında tamamlanmıştır. Caminin kâşi bezemelerinde Tebrizli ustaların ve Nakkaş Ali b. İlyas Ali'nin ismi okunmaktadır [4:496]. Nakkaş Ali b. İlyas Ali Timur'un 1402 Ankara Savaşı'ndaki galibiyetinden sonra Semerkand'a dönerken beraberinde götürdüğü Osmanlı sanatkârlarından biridir. Timur'un 1405'deki vefatından sonra Ali b. İlyas Ali Osmanlı'ya geri dönmüş ve dönemin en önemli mimarî eseri olan Bursa Yeşil Camii tezyinatında görevlendirilmiştir [1:400].

Bursa Yeşil Camii mihrap pervazlarında bulunan islimî ve hatâyî üslûbu nakışların iç içe ilerleyerek oluşturduğu bezemenin (Ill. 31) benzeri Tuman Aka Makberesi pervazlarında da mevcuttur (Ill. 26-27). Yeşil Camii mihrabı yaşımak kısmındaki beyaz dal üzerinde iri tepelik, ayırma islimî, ortabağ islimî ve tomurcuklardan müteşekkil aynı islimî üslûbu (Ill. 29) ve beraberindeki firûze dallarda mevcut hatâyî motiflerin benzerleri Tuman Aka Makberesi taçkapı yaşımak bölümünde görülmektedir (Ill. 28).

Yeşil Camii mihrap mukarnasları üzerindeki iptidâi islimî ve hatâyî nakışların benzerleri Tuman Aka Makberesi taçkapı mukarnas kavsarasında mevcuttur.

Bursa Yeşil Camii müezzin mahfili kemer alınlığı üzerindeki çerçevede bir sıra sarı renkte islimî üslûp nakış ile bir sıra firûze renkteki hatâyî üslûp nakış “~” şeklinde yılankavi kıvrımlarla birbirine sarılarak ilerlemektedir (Ill. 33). Bu kompozisyonun benzeri Tuman Aka Makberesi iç duvar kâşilerinde mevcuttur. Müezzin mahfili kemer alınlığı üzerindeki yazının arkasında firûze renkte helozonî kıvrımlarla ilerleyen hatâyî üslûbu nakış Tuman Aka Makberesi taçkapı, cephe ve kubbe kasnağında görülen kuşak yazılarının arkasında da mevcuttur (Ill. 27). Müezzin mahfili kemerinin iç kısmındaki nakışlarda görülen hatâyî ve islimî üslûp nakışların birbiri içinden geçerek oluşturduğu kompozisyon (Ill. 34) Tuman Aka Makberesi taçkapı pervazlarında da benzer niteliklerde görülmektedir. Mahfilin tavan kâşi bezemesindeki kare kompozisyonun (Ill. 35) çerçeve kısmındaki firûze dal üzerinde ilerleyen hatâyî üslûbu nakış benzeri cetveller ve hatâyî gülü, yaprak, gonca, filiz motiflerinin aynısı Tuman Aka Makberesi kâşilerinde sıklıkla kullanılmaktadır. Kompozisyonun köşelerinde görülen sarı dallardaki tomurcuk, ayırma islimî, tepelik ve ortabağ islimî motiflerinden müteşekkil islimî üslûbu nakışlar ve firûze dalda seyreden hatâyî üslûbu nakışlardan oluşan bezeme ile bu bezemenin ortasında yer alan gülçe fikri Tuman Aka Makberesi taçkapı yaşımak ve alınlık kısmında benzer şekilde görülmektedir (Ill. 28).

Bursa Yeşil Camii iç duvarları belirli bir seviyeye kadar mavi ve yeşil renklerde altıgen kâşiler ile kaplanmıştır. Bu kâşi panoların etrafı mavi zemin üzerine yer yer islimî ve yer yer hatâyî üslûp nakışla çerçevelenmiştir (Ill. 36). Tuman Aka Makberesi iç duvarlarında da aynı bezeme tarzı görülmektedir.

Bursa Yeşil Camii'nin tüm kâşileri çalışmaya dahil edilmemiş olup sadece Tuman Aka Makberesi kâşilerindeki nebâtî üslûp nakışlarla benzerlik gösteren örnekler ele alınmıştır.

Sonuç

Nakkaş Ali b. İlyas Ali ve Tebrizli ustaların Timur'un ölümünden sonra Anadolu'ya gelerek dönemin payitahtı Bursa'da sultanın inşa ettirdiği Yeşil Camii tezyinâtında görev almış olmaları, Orta Asya'da gelişen nakışların üslûp olarak Anadolu'ya yansımaları görmek açısından oldukça önemlidir. Hatâyî üslûbu içerisindeki çiçek motifleri Anadolu'da XV. yüzyıla kadar eserler üzerinde tek tek görülmekteydi fakat bir üslup olarak hatâyî üslûbu, ilk Yeşil Camii tezyinatında [3:289] üstelik Timur dönemi yapılarında görülen üslûp ile birebir aynı şekilde kullanılmıştır. İki eser arasında islimî üslûp nakışların boyutları, tipleri ve hatâyî üslûbu nakışlarla birlikte kullanımlarındaki benzerlik te yansıma açısından önemlidir.

Yeşil Cami'de Ali b. İlyas Ali'nin ismi geçmektedir fakat yapılarda ismi geçmeyen ve iki coğrafya arasında sanat etkileşimini sağlamış olan sanatkar ve ustaların arşivlerdeki yazılı kaynaklardan araştırılması elzemdir. Bunun yanı sıra Osmanlı'dan Orta Asya'ya götürülen usta ve sanatkarların o topraklarda nasıl bir etkiye sebep oldukları da araştırılması gereken bir konudur.

Araştırmalarda karşılaşılan nakış üslûplarındaki literatür ve anlam karmaşasının çözümü için bilhassa neşet ettikleri coğrafyaların kütüphane, üniversite, yazma eserler kütüphanelerinde filoloji, felsefe, mimarlık, edebiyat, tarih, tasavvuf gibi disiplinlerle ortaklaşa yürütülecek çalışmaların artırılması önemlidir.

Kaynakça

1. Alparslan, Ali, "Ali b. İlyâs Ali", *DİA*, (İstanbul: TDV, 1389), 2/400.
2. Ayan Birol, İnci, "Tezhip", *DİA*, (İstanbul: TDV, 2012), 61-62.
3. Doğanay, Aziz, "Şehzâde Mehmed Türbesi'nde Bulunan Bir Sanatkar İmzası ve Bu Sanatkarın Türk Tezyinâtına Getirdiği Yenilikler", *Divan*, 2002/1, 275-297.
4. Kalfazade, Selda, "Yeşil Camii", *DİA*, (İstanbul: TDV, 2013), 43/496-498.
5. Mirzaahmedov, M. H., Ergashev, C., *Yog'och Oymakorligi*, Taşkent: Oqutuvchi Nashriyoti, 1995.
6. Mülâyim, Selçuk, "Arabesk", *DİA*, (İstanbul: TDV, 1991), 3/246-248.
7. Ramazanoğlu Gözde, *Orta Asya'da Türk Mimarisi*, Ankara: TTK Basım Evi, 1998.
8. Bulatov, Saidahbar Sabitoviç; Ashirova, M. Ö., *Amaliy san'at qisqacha lug'ati*, Taşkent: Qomuslar Bash Tahririyati, 1992.
9. Бобожонов, Б., Рахимов, К. (ed.), *Ўзбекистон обидаларидаги битиклар: Самарқанд – Шоҳи зинда*. Тошкент: Uzbekistan Today, 2015.
10. Булатов, С. *Ўзбек халқ амалий безак санъати*. Taşkent: Меҳнат нашриёти, 1991.
11. Гонбов, М. А. ва бошқалар. "Ислимий" // *Ўзбекистон миллий энциклопедияси* (Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2002), 4/237.
12. Саипова, Мадина Саидхобор қизи, "Ўзбекистон ўрта аср меъморий безакларида рамзий ифодаларнинг ривожланиши", *Doktora tezi*. Тошкент: Архитектура-қурилиш институти, 2021.
13. Исажонов З. Т. ва бошқалар, "Туман Оғо мажмуаси" // *Ўзбекистон миллий энциклопедияси* (Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2004), 8 /617.

NEW TURKIC TRANSLATION OF *GULISTAN* BY SA'DI (LATE 14th -
EARLY 15th CENTURIES)

САЪДИЙ “ГУЛИСТОН”ИНИНГ ТУРКИЙ ТИЛДАГИ ЯНГИ
ТАРЖИМАСИ (XIV АСР ОХИРИ – XV АСР БОШИ)

Erkinov Aftondil Sadirkhanovich
Эркинов Афтондил Садирханович

The work *Gulistan*, written in 1258 by the famous author Sa'di Shirazi is widely known and has been translated into many languages worldwide. Among these translations, there were multiple versions in the Turkic language. The manuscript of this Turkic translation, dating from the late 14th - early 15th century, is preserved in the Berlin State Library. To date, it remains the only known manuscript of this translation. The Turkic translation of the *Gulistan* was completed around the beginning of the 15th century, coinciding with the early period of Timurid rule (1370-1506). Unfortunately, the manuscript does not provide information about the translator, the period of its revision, or the name of the copyist.

Хориждаги Алишер Навоий асарлари қўлёзмаларини излаш, уларни илмий муомалага олиб кириш билан, имкон қадар, кейинги йигирма йилдан кўпроқ давр давомида шуғулланиб келаяпман. Шу жараёнда турли хорижий илмий лойиҳа ва стипендиялар қўллаб-қувватлаши воситасида жами олганда чет элда беш йил яшадим. Шунинг натижасида қўлёзмаларни излаш имконияти кўпайди. Хориж кутубхона ва музейларида юртимиз тарихи, маданияти ва адабиётига оид қўллаб қўлёзмалар мавжудлигига гувоҳ бўлдим. Жумладан, сафарлар натижаси ўлароқ, 2018 йили Алишер Навоийнинг дунё бўйлаб тарқаб кетган асарлари қўлёзмалари феҳрестини тузиш гоёси пайдо бўлди. Чамамда, хорижда мен кўрган, эшитган ва бевосита танишиш имкониятига эга бўла олган қўлёзмалар денгиздан томчи бўлса керак. Бунга биз Ўзбекистонга оид хориждаги Ўзбекистон Республикаси Туризм ва маданий мерос вазирлиги ҳузуридаги Маданий мерос агентлигининг Ўзбекистон тарихи ва маданиятига оид хориждаги маданий бойликларни илмий тадқиқ этиш бошқармаси томонидан Ўзбекистонга оид хориждаги қўлёзма асарлар реестрини тузиш жараёнида амин бўлдик.

Айнан, Алишер Навоий асарлари қўлёзмаларини излаш, топиш ва нусхаларини қўлга киритиш ҳам изланиш ва хорижий сафарлар натижаси ўлароқ амалга ошди. Улардан айримларини қайд этамиз:

1. Алишер Навоий. “Оққуюнли мухлислар девони”.
2. Алишер Навоий. “Бадоеъ ул-бидоя”нинг Техрон нусхаси, (888/1483 й. кўчирилган).
3. Алишер Навоий. “Бадоеъ ул-бидоя”нинг Истанбул нусхаси (889/1484-1485 й. кўчирилган).
4. Алишер Навоий. “Султон Йа‘қуб сайланмаси” (885/1480-1481 й. кўчирилган) ва бошқалар.

Хориждаги мана шу каби қўлёзма топиламаларини излаш жараёнида 1999–2019 йилларда бир неча марта Германия Федератив Республикасидаги қўлёзма

фондларида ҳам бўлди. Бу мамлакатдаги энг катта кутубхона – Берлин Давлат кутубхонасидан Саъдий Шерозий (1203–1292) “Гулистон” асарининг эски ўзбек тилига қилинган янги бир таржимасини топишга муваффақ бўлган эдик.

Бундан ташқари ўз вақтида академик В.В. Бартольд (1869–1930) ва Ю. Брегель (1925–2016) тилга олган “Таворихи хоразмшоҳия” асари қўлёзмаси нусхасини олди. Ҳозирда бу икки асар қўлёзмасини факсимилеси ва жорий ёзувимизга қилинган табилини илмий кириш қисм билан нашрга этишга киришяпмиз.

Энди “Гулистон” таржимасига эътибор қаратсак. Айни таржима қўлёзмаси ҳозирча ягона қўлёзма нусхада бизга маълум бўлиб турибди. У тахминан XV аср бошида кўчирилганлиги билан аҳамиятли бўлиб, айни шу давр Темурийлар (1370–1506) ҳукмронлигининг дастлабки босқичига тўғри келиши билан биз учун аҳамият касб этади. Афсуски, қўлёзмада “Гулистон” таржимаси муаллифи, нусха кўчирилган даври ва котиби кўрсатилмаган. Мазкур мақоламизда айни қўлёзма нусха ҳақида фикр юритамиз.

Нафақат Шарқ, балки дунё адабиётида, шу жумладан, Ўрта Осиё маданий ҳаётида Саъдий Шерозийнинг “Бўстон” (1257 йили ёзилган) ва “Гулистон” (1258 йили ёзилган) асарлари жуда машҳур бўлиб келган. Бу асарлар дидактик адабиёт намунаси сифатида асрлар мобайнида эски мактабларда ўқитилган. “Гулистон” асари эски мактабда ёдлатилган ва шу орқали у форс тилини ўрганишда ўқув қўлланмаси сифатида ҳам хизмат қилган.

Ўз вақтида Алишер Навоий “Лисон ут-тайр” достонида (1498 йили ёзилган) мактабда ўқиб юрган кезларида “Гулистон” ва “Бўстон” асарларини ҳам ўқиганлигини қайд этган:

Ёдима мундоқ келур бу можаро
Ким, туфулият чоғи мактаб аро
Ким, чекар атфол марҳуми забун,
Ҳар тарафдин бир сабақ забтига ун.
Эмгонурлар чун сабақ озоридин,
Ё “Каломуллоҳ” нинг такроридин.
Истабон ташхиси хотир усто,
Назм ўқутурким равон бўлсун савод.
Насрдин баъзи ўқур ҳам дoston,
Бу “Гулистон” янглиғу ул “Бўстон”.

“Гулистон” асари ёзилганидан бери дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинган. Шарқда араб ва форс тилидаги асарларни таржима қилиш, хусусан, Ўрта Осиёда эски ўзбек тили – туркийга ўгириш анъанаси асрлар давомида мавжуд бўлиб келган. Саъдий “Гулистон” и ҳам бир неча марта туркий тилларга таржима қилинган. Туркияда Усмонлилар даврида усмонли туркчасига бу асрнинг тўлиқ ва қисмлари таржимаси амалга оширилган, турли шарҳлари битилган. Уларнинг сони ўндан ортиқ. Ўрта Осиё ва Волгабўйи ҳудудларида “Гулистон” нинг туркийга бир неча таржималари мавжуд бўлиб, улар XIV–XX асрларда амалга оширилган. Бу қуйидагилардан иборат:

1) Сайфи Саройи “Гулистон”ни 793/1390–1391 йили “Гулистон би-т-туркий” номи остида таржима қилган. Бу таржима асарнинг дастлабки туркий тилга таржимаси сифатида илм оламида жуда машҳур. Унинг тили қипчоқ туркийсида, деган қараш ҳам мавжуд. Мазкур таржима кўплаб нашрларга эга.

2) Испижобий томонидан 800/1397-1398 йили амалга оширилган “Гулистон” таржимаси. Асар қўлёзмаси Британи музейида сақланади. Муаллиф мазкур таржимасида кўпроқ асар мазмунини сақлаб қолиш йўлидан борган. Ўрни билан матнни қисқартирган. Қўлёзма нуқсонли бўлиб, унинг бир қанча саҳафалари тушиб қолган. Таржима Амир Темурнинг набираси Мироншоҳнинг (1366–1408) ўғли – Султон Муҳаммад мирзога (1399–1401 йилларда Самарқанд ҳокими бўлган) бағишланган.

3) Муҳаммад Ризо Огаҳий (1809–1874) – машҳур ўзбек шоири, тарихнавис ва таржимон томонидан Хива хонлиги ҳукмдори Саййид Муҳаммад (1856–1864) даврида амалга оширилган. Айни таржиманинг дастлабки қўлёзмаси 1862 йили кўчирилган. Огаҳий Хива хонлигида ҳукмронлик қилган Қўнғиротлар (1804–1920) сулоласи саройида яқин бўлиб, бир қанча асарларни форс тилидан эски ўзбек тилига таржима қилган.

4) Муродхўжа Эшон ибн Солиххўжа “Гулистон”ни XX аср бошида Тошкентда эски ўзбек тилига таржима қилиб, 1910 йили тошбосмада “Шавқи Гулистон” номи остида чоп этган.

5) 1968 йили “Гулистон”нинг яна бир таржимаси амалга оширилди. Академик Ғафур Ғулом ва проф. Шоислом Шомухаммедов асардаги шеърларни таржима қилишган, Рустам Комилов насрий қисмини ўзбекчалаштирган. Таржима жараёнида асар қисқартирилган, айни пайтда, замонга мослаштирилган: ундан диний-тасаввуфий қисмлар олиб ташланган.

Биз кўриб ўтаётган “Гулистон”нинг янги таржимаси матнини XX аср бошларигача амалга оширилган юқоридаги дастлабки беш таржима матни билан қиёслаб чиқдик. Натижада бирорта таржима ҳам бизнинг матн билан бир хил бўлиб чиқмади. Эски ўзбек тилига таржима қилинган “Гулистон”лар қаторида эса мазкур таржима кўрсатилмаган.

Мақолада кўриб чиқаётганимиз “Гулистон” таржимаси матни сарғиш қоғозга ёзилган. Қоғоз бичими 205 x 350 мм. Матн ҳажми 145 x 85 мм. Ҳар бир бетдаги матн 15 қатордан, қўлёзма эса 128 varaқдан иборат. Қўлёзма насх ёзувида кўчирилган ва асарнинг бошидан охиригача ҳарфлар устига ҳаракатлар қўйилган. “Гулистон” таржимасида матн ичида келтирилган шеърлар аввал форс тилида, яъни аслият тилида, унинг остида эса эски ўзбек тилига таржима қилиб берилган. Сарлавҳалар, Қуръондан иқтибос, арабча кичик матн ва баъзи парчалар сарлавҳаси (шеър, қитъа, ҳикоят) ёки матн астрофидаги рамка ва шеърларнинг тугалланиш жойидаги белгилар қизил рангда ёзилган. Асарнинг асосий матни қора сиёҳда битилган (Иллюстрациялар 37-40).

Асар асл форсча матнини таржима билан солиштирганда, баъзи сўзлар ва матн бўлақларида тафовутлар мавжудлигини кузатиш мумкин. Улар туркийга қилинган таржима матнига бироз ижодий ёндашув маҳсули бўлиши эҳтимол. Қўлёзмадаги таржимада асарнинг асл нусхасида мавжуд бўлган муқаддима қисми йўқ. Қўлёзмада асар ўн биринчи ҳикоятнинг ўртасидан бошланган, демак қўлёзманинг дастлабки бир неча саҳифаси бизга номаълум сабабларга кўра тушиб қолган. Кўриб чиқаётганимиз “Гулистон” таржимаси ким томонида туркийга таржима этилгани ёки қачон ва қаерда кўчирилганлиги ҳақида бирор бир маълумот қўлёзмада келтирилмаган.

“Гулистон”нинг биз кўриб чиқаётган таржимаси қачон яратилганлиги маълум эмас. Аммо унинг тил хусусиятларидан келиб чиққа ҳолда бирор бир даврга оид деб тахмин этиш мумкин. Биз қўлёзма матнини туркий тиллар бўйича бир неча

мутахассисга кўрсатиб, улар фикрларини билишга қизиқдик. Мақоламиз дастлабда бу даврни биз XIV аср охири – XV аср боши деб кўрсатган эдик. Айни муддатни ўзбек тили тарихи мутахассиси, филология фанлари доктори, профессор Қосимжон Содиқов қўлёзма ва ундаги таржима матни тили билан танишиб чиққач маълум қилди. Профессор Содиқов хулосаси биз учун аҳамиятли. Яна олим мазкур таржима тилида ўғуз ва қипчоқ туркийси элементлари ҳам мавжудлиги ҳамда шу жиҳатдан айни таржима тили Сайфи Саройининг “Гулистони бит-туркий” сига ҳам, қайсидир даражада, яқин туришини билдирди. Профессор Содиқов билдирган оғзаки фикрларнинг айримларини келтирамиз: “XIV аср охири – XV аср боши даври тилшуносликда “Хоразм ёдгорликлари” номини олган асарлар яратилган даврларга тўғри келади. Ўша кезларда Олтин Ўрда адабий-маданий муҳида кўплаб ёзма ёдгорликлар яратилган эди. Мўғуллар истилосидан кейинги, Навоийгача яратилган туркий адабиётнинг гуллаган даври ҳам ўша кезларга тўғри келади. Уларнинг тилида ўғуз ва қипчоқ тилларининг қоришган ўринларини кузатиш мумкин. Айни шу белгиларни мамлуклар даври ёдгорликларида ҳам кўрамиз. Чунки мамлуклар даври туркий адабиёти ва маданий муҳи билан Олтин Ўрда адабиётининг узвий боғлиқлиги бор. Ҳатто Олтин Ўрда давлатидан ўша ерларга бориб ўрнашиб қолган, ўша ерда ижод этган шоирлар анчагина. Ўша асарларнинг тил хусусиятлари ана шу матн тилига яқин туради”.

Профессор Қосимжон Содиқов фикрларини туркий тиллар тарихи бўйича яна бир мутахассис, филология фанлари доктори Рихситилла Алимўхамедов ҳам тасдиқлади. Унинг фикрича, биз кўриб ўтаётган “Гулистон” таржимасининг қўлёзмадаги матн хат услубига кўра XIV–XV асрларда кўчирилган Олтин Ўрда муҳида яратилган қўлёзмаларни эслатади.

Туркияда фаолият олиб бораётган туркий тиллар бўйича яна бир эксперт доктор Саидбек Болтабоев фикрича, қўлёзма тили XIV аср бошларига тўғри келади. Нима қилганда ҳам уч олимнинг қўлёзма тилига оид хулосалари Олтин Ўрда даврини кўрсатибди.

Маълумки, Ўрта Осиёда кўчирилган қўлёзмаларда наста‘лиқ ёзуvidан кўп фойдаланилган. Кўриб ўтаётганимиз “Гулистон” матни насх ёзуviда яна ҳарфларга устидаги ҳаракатлари/диакритик белгилари қўйиб кўчирилган. Бундай қўлёзмалар Ўрта Осиёда, кам бўлса-да, ёзилиб турган. Масалан, Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақоик” маснавийсининг ҳам XVI асрда насхда ва диакритик белгилар билан кўчирилган нусхаси мавжуд. Шу каби мисолларни яна келтириш мумкин: Сайфи Саройининг “Гулистон би-т-туркий”, “Наҳж ул-фародис” ва Алишер Навоий “Ғаройиб ус-сиғар” девони қўлёзмаларидан бирини киритиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Саъдий Шерозий “Гулистон”ининг туркий янги, яъни яна бир қўлёзмасининг аниқланиши туркийшунослик соҳаси учун катта илмий аҳамиятга эга. Айниқса, матннинг қандай ўқилишини диакритик белгилар билан кўрсатилганлиги ўрта асрлардаги туркий тилнинг қандай ўқилганлиги ҳақида тасаввур беришга ёрдам қилади. Бундай матнлар эса жуда кам учрайди. Ҳозирда биз бу асар қўлёзмаси факсимилесини жорий ёзуvдаги табдили билан қўшиб нашр қилиш арафасидамиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 12-жилд. – Тошкент: Фан, 1996.
2. Алишер Навоий. Оққуюнли мухлислар девони (1471 йил): табдил ва факсимил матн / Нашрга тайёрловчилар А. Эркинов, Р. Жабборов. – Тошкент: Donishmand ziyosi, 2021.

3. Бартольд В.В. Новый источник по истории Хорезма // Бартольд В.В. Сочинения. Том VIII. – Москва: Наука, 1973. – С. 575-578.
4. Испиджаби. Гулистан. British Museum, manuscript № 11685.
5. Раҳмонов В. Саъдий Шерозий “Гулистон”нинг ўзбек тилидаги таржималари (Октябрча бўлган давр). Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Самарқанд, 1968.
6. Саъдий Шерозий. Гулистон. Мулло Муродхўжа таржимаси / Нашрга тайёрловчи С.Сайфуллоҳ. – Тошкент: Фан, 2005.
7. Собрание восточных рукописей АН УзССР / Изд. А.Урунбаев, Л.М.Епифанова. Ташкент: Фан, 1964.
8. Ўзбекистонга оид хориждаги қўлёзма асарлар реестри/ The Register of Manuscripts Located overseas concerning Uzbekistan's Cultural Heritage/ Реестр зарубежных рукописей, относящихся к Узбекистану. Том I. Нашрга тайёрловчилар Р.Баҳодиров, А.Эркинов ва бошқалар. Тошкент: "Tasvir" Nashriyot uyi, 2020.
9. Умаров Э.А. Уникальная рукопись дивана Алишер Навоий “Ғаройиб ас-сигар” // Общественные науки в Узбекистане. 1991, № 2. – С. 60-64.
10. Шавқи. Гулистон / Ба эҳтимом-и Муродхўжа Эшон ибн Солиххўжа. Тошканд. 1328 [1910].
11. Эркинов А. Алишер Навоий девонларининг аниқланган янги нусхалари (2010–2021 йиллар) // “Алишер Навоий ва Қўқон адабий муҳити” мавзусидаги халқаро илмий анжуман материаллари (21-22 май, 2021 йил). – Қўқон. 2021. – Б. 202-211.
12. Эркинов А. Алишер Навоий қўлёзмалари бутунжаҳон феҳрести // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2018 йил, 9 февраль, 7-сон. – Б. 1, 4.
13. Эркинов А. Алишер Навоий қўлёзмалари бутунжаҳон феҳрестини яратиш масаласи // Alisher Navoiy. Xalqaro jurnal. 2022 йил, 1-қисм. – Б. 29-35.
14. Эркинов А. “Бадоеъ ул-бидоя”нинг Навоий даврида кўчирилган ва янги аниқланган қўлёзмалари (1483 ва 1485 йиллар) // Олтин битиклар. 2018 йил, 1-сон. – Б. 18-31.
15. Эркинов А., Жабборов Р. Навоий шеърлари “Султон Яъқуб сайланмаси” да // “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжумани материаллари. – Тошкент: Navoiy universiteti, 2019. – Б. 36-41.
16. ‘Alī Shīr Navā’ī. Divān of the Aq qoyunlu Admirers (1471) / A.Erkinov (ed.). – Tokyo: Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, 2015.
17. Bodrogligeti A. A. Fourteenth Century Turkic translation of Sa’di’s Gulistan. Bloomington, 1969.
18. Çağatayca Gulistan tercümesi. Gulistan-i Turki (Sibicabinin Gulistan Cevirisi). [Giris–gramer–metin–notlar–dizin–tipkibasim]. Haz. M.T.Berbercan. Ankara, 2018.
19. Eckmann J. Sadi Gülistân’ın Bilinmeyen Çağatayca Bir Cevirisi // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten. 1968. Ankara, 1989. P.17-29.
20. Erkinov A. The Anonymous Translation of “Gulistan” by Sa’di Shirazi into Chaghatay from the Berlin State Library Stock // Archiv Orientalni. 4/2002. P. 10-18.
21. Hagen G. Translations and translators in a multilingual society: a case study of Persian-Ottoman translations, late fifteenth to early seventeenth century // Eurasian studies. II.1(2003). P.95-134.
22. Hofman H.F. Turkish Literature. A Bio-bibliographical Survey. Sec. 3, Pt. 1, vol. 1; 5. Utrecht, 1969.
23. Kartal A. Sa’di-i Şirāzī’nin Gülistān ismli eseri’nin türkce tercümeleri // Bilig. 16/Kış, 2001. P.99-124.
24. Togan Z.V. Londra ve Tahrân’daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair // İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi. III/2-4, 1960. P.133-168.

FROM THE HISTORY OF FRENCH SCHOOLS IN ORIENTAL STUDIES

FRANSUZ SHARQSHUNOSLIK MAKTABLARI TARIXIDAN

Ostonov Jahongir

Ostonov Jahongir

This article contains information on the history, causes, conditions of the emergence of Oriental studies in France, and the activities of Orientalists who worked in it. Also, the article contains opinions about the history of organizations engaged in Oriental studies, their main trends and topics. In particular, the activities of the main organizations where Oriental studies are taught as a science and studied as a scientific discipline in France were highlighted. Among such institutions, we studied the history and present of such organizations as *Collège de France*, *Institut Nationale des Langues et Civilisations Orientales* (INALCO), *Société asiatique*. It was analyzed in what directions these organizations operated when they were first formed, and how they underwent changes in terms of topics later. In addition, information was provided about the contribution of these organizations to the study of Central Asia and their scientific research on the history of the region.

“Sharqshunoslik” atamasi XIX asrda vujudga kelgan bo‘lib, unga G‘arbiy Yevropa davlatlarining Sharqqa yurishlari turtki bo‘lib xizmat qilgan. Asosan, Sharq mamlakatlari tili, madaniyati, san’ati, tarixi, dini kabilarni o‘rganadigan fan yo‘nalishi hisoblanadi. Atamaning paydo bo‘lishi yaqin tarixga borib taqalsa-da, Sharqni o‘rganish tarixi ancha qadimroqdir. G‘arbdagi ilk sharq tillarini o‘rganish harakatlari XII-XIII asrlarga borib taqaladi. Bu ishning boshiga Rim cherkovi turgan va *Studia Linguarum* tashkil qilingan. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad Islom yerlarida asirga tushgan asirlarni ozod qilish bo‘lgan. Shunday qilib, ilk bunday maktab XII-XIII asrlar orasida Tunisda Raymond Penafort tomonidan tashkil etilgan [3, 29]. 1311-yilga kelib, Vena Kengashi Parij, Bolonya, Oksford, Salamanka va Rim universitetlarida sharq tillarini o‘qitadigan maktablar ochish haqida qaror qabul qildi [3, 29].

Fransiyada fan yo‘nalishi sifatida sharqshunoslik (*études orientales*) XVII asrda rivojlandi, degan fikrni ilgari suradi Henry Laurens [6, 103-128]. Uning fikricha, Fransiyada arab tilini o‘rganish va o‘rgatish o‘rta asrlarda (Moyen Age) boshlangan bo‘lsa ham, aynan fan yo‘nalishi sifatida XVII asrda davlatning tashabbusi bilan ma’lum yo‘nalishga kirib oldi.

Mazkur yo‘nalishning rivojlanishida bir qator tashkilotlar katta rol o‘ynagan. Bu tashkilotlarda sharqshunoslik fan sifatida takomillashib bordi. Ana shunday tashkilotlarning birinchisi *Collège de France* edi [5, 125-148]. Tashkilotning dastlabki nomi *Collège royal* (Qirollik kolleji) edi, keyinchalik *Collège impérial* nomi bilan ataldi. Hozirgi nomini esa 1870-yilda qabul qilgan.

Bu yerda uzoq vaqt davomida arab va ibroniy tillari asosiy o'rgatiladigan sharq tillari bo'lib keldi [5, 125-148]. XVII asr boshidan to 1774-yilgacha ikkita arab tili fakulteti mustaqil ravishda faoliyat olib bordi [8]. 1774-yildan boshlab, ikkinchi arab tili bo'limi turk hamda fors tili bo'limiga o'zgardi. 1806-yildan boshlab, fors va turk tillari alohida o'qitiladigan bo'ldi. Fors tili kafedrasining ochilishiga imperiyaning Eron (bu paytda Qojarlar sulolasi hukmronlik qilar edi, g'arb tarixchiligida hudud Eron deb atalagan, ammo biz bilgan Eron atamasi Pahlaviylar davridan iste'molga kiritilgan) bilan yaqinlashuvi sabab bo'ldi. Ushbu fakultetni boshqarish esa, o'sha paytning eng mashhur sharqshunosi Silvestr de Sasiga topshirildi.

Tashkilotning yana bir muhim yo'nalishi sifatida arab tili kafedrasidan ajralib chiqqan, suryoniy tili kafedrası edi. Ushbu yo'nalishda ijod qilgan sharqshunoslardan Bartolomey Herbelo bo'lib, mashhur Bibliotheca Orientalis asarining muallifidir. Bulardan tashqari, muassasada misrshunoslik, xitoyshunoslik, hindshunoslik, yaponshunoslik yo'nalishlari ham uzoq yillardan buyon o'rgatilib kelinmoqda.

Kollejning biz uchun muhim bo'lgan bo'limi "Langues, histoire et archéologie de l'Asie centrale" ya'ni, "Markaziy Osiyo tili, tarixi va arxeologiyasi" deb nomlanadi hamda 1911-yilda ochilgan. Bu bo'limga Pol Pelliot rahbarlik qilgan. Keyinchalik, 1965-1977-yillar davomida bo'limni boshqargan Luis Hambis davrida bo'lim "Histoire et civilisations de l'Asie centrale" ya'ni, "Markaziy Osiyo tarixi va sivilizatsiyasi" deb nomlandi [9]. Hozirda esa, mazkur bo'lim "Histoire et cultures de l'Asie centrale préislamique" ya'ni, "Islomdan oldingi Markaziy Osiyo tarixi va madaniyati" deb nomlanadi. Mazkur bo'limni mashhur sharqshunos Franz Grene boshqarib, qator ilmiy izlanishlar olib bormoqda [10].

Yana bir sharqshunoslikka ixtisoslashgan muassasa "Institut national des langues et civilisations orientales - INALCO", ya'ni Sharq tillari va sivilizatsiyasi milliy instituti hisoblanadi. Mazkur muassasa 1795-yilda sharqshunos Lui Langle tashabbusi bilan tashkil etilgan [4, 983-996]. Uning dastlabki nomi École spéciale des Langues orientales (Sharq tillari maxsus maktabi) edi.

Langle 1790-yil Fransiya parlamentiga Parij va Marsel shaharlarida arab, turk va fors tillari kafedralarini ochish taklifini kiritadi. Buni esa savdo, fan va adabiyotni kengaytirishda sharq tillarining o'rni muhim ekanligi bilan asosladi [5, 125-148].

Bundan oldin faoliyat yuritib kelayotgan Collège de France ko'proq ilmiy izlanish va yuqori elita uchun xizmat qilgan va Ecoles des jeunes des langues'da diplomatik korpuslar uchun tarjimonlar tayyorlangan. Langlening niyati esa aynan o'qitishga mo'ljallangan sharqshunoslik muassasasi paydo bo'lishi kerak edi. Ammo bu taklifni Parlament dastlab rad etadi. Keyinchalik, uning Xalq ta'limi qo'mitasi a'zosi Jozef Lakanal bilan yaqinlashishi o'z g'oyasini amalga oshirishida qo'l keldi.

Shunday qilib, yangi tashkil etilgan muassasada dastlab o'qitilgan tillar arab, fors, turk, Qrim tatar va malay tillari bo'lgan. Shuningdek, zamonaviy yunon tili ham asosiy o'qitiladigan tillardan bo'lgan. Arab tilidan mashhur sharqshunos Silvestr de Sasi, fors tilidan Lui Langle, turk tilidan Amede Jobert, zamonaviy yunon tilidan nemis ellinisti Karl Haselar dars bergan. Maktabni vafotiga qadar Lui Langle o'zi boshqargan [4, 983-996]. Uning vafotidan keyin esa bu lavozimga Silvestr de Sasi

o'tiradi hamda u ham 1838-yilgacha, vafot etgunga qadar maktabni boshqaradi. Uning davrida maktab katta shuhratga ega bo'ladi.

Mavjudligining dastlabi davrida maktab o'z maqsadidan bir oz og'ishganini ko'rish mumkin. Lakanal undan ko'proq tarjimonlar tayyorlashda foydalanishni maqsad qilgan edi. Ammo maktab bitiruvchilari ko'proq amaliyotchilar emas, ziyolilar bo'lib chiqdi. Langle hamda Sasi ham olim edi. Ularning birortasi Sharqda yashamagan, mahalliy aholi bilan muloqot qilmagan edi. Ular o'z bilimlariga kutubxonalarda erishgan edi. Darslarda ham asosan grammatika o'tilar edi.

Maktab, shuningdek, ikki fransuz ekspeditsiyasida ham qatnashdi. Bular Misr hamda Jazoiridagi harbiy ekspeditsiyalar edi. Maktab o'quvchisi Jan Jozef Marsel Qohira nashriyotini boshqarib, u yerda "Courrier de l'Egypte", "Décade Egyptienne" kabi Misrga mag'ishlangan asarlarni tayyorladi. 1830-yilda Jazoir kampaniyasi davomida Jazoirida maktab o'quvchilari tashabbusi bilan arab tili kurslari ochildi.

XIX va XX asrlar davomida maktabda ta'lim berish bir muncha kengaydi. O'quvchilar soni ham sezilarli darajada oshdi. Darslarni geografik mintaqalar kesimida ko'rib chiqadigan bo'lsak, arab, fors, turk, keyinchalik qo'shilgan zamonaviy yunon va arman tillari Yaqin Sharqni ifoda etgan. Hindi, siam, kamboj, annamit (vetnam), xitoy, yapon tillari Uzoq Sharqni ifodalagan. Yana bir geografik kategoriyaga Afrika tillarini kiritish mumkin. Ular mag'rib arabchasi, berber tillari, Sudan tillari, malgash va efiop tillaridan tashkil topgan edi. Shuningdek, Sharqiy Yevropada gaplashiladigan rus, chex, polyak, serb-xorvat, bolgar, rumin, venger, fin tillarini o'qitish ham yo'lga qo'yildi. Bularning barchasi o'sha paytdagi geosiyosiy vaziyat taqozosi ekanligiga shubha yo'q. Shuningdek, Fransiyaning konolializm siyosati ham sharq tillari o'qitilishiga yetarli darajada turtki bergan omil edi.

Tillardan tashqari Uzoq va Yaqin Sharq tarixi, geografiyasidan ham bitiruvchilar tayyorlashga katta ahamiyat berilgan. Buning uchun maxsus kurslar tashkil etilgan. Maktab fransuz sharqshunosligida qolgan davlatlardan o'zib ketishiga yordam berdi. XIX asrning birinchi yarmida bu dargoh Yevropa sharqshunoslarini yetishtirib chiqargan asosiy maskan edi.

1914-yilga kelib maktab nomini o'zgartirdi va bundan buyon Ecole nationale des langues orientales vivantes (Langues'O) deb nomalana boshlandi. Bu esa 1971-yilgacha davom etdi. Aynan shu yili tashkilot bugungi nomini oladi: Institut national des langues et civilisations orientales. Bugungi kunda bu yerda Markaziy va Sharqiy Yevropa, Osiyo, Okeaniya, Afrika, Amerikaning tub aholi tillari, shuningdek, tegishli mamlakatlarning tarixi, geografiyasi, tuzilmalari, iqtisodi, siyosiy va ijtimoiy hayotini o'rgatishga asosiy e'tibor qaratiladi.

Yuqorida keltirilgan ikki dargoh asosan ta'lim bilan shug'ullanadigan muassasalar bo'lib, bo'lajak sharqshunoslarni yetkazib bergan bo'lsa, endigi tashkilot bevosita olimlarni o'zida jamlagan bir jamiyat edi: La Société asiatique, ya'ni Osiyo jamiyati uyushmasi.

Osiyo jamiyati 1822-yilda tashkil etilgan ilmiy jamiyat bo'lib, uning maqsadi sharq tillarini targ'ib qilish, sharqshunos olimlarning asarlari va ma'ruzalarini nashr etish hamda har oyda o'tkaziladigan konferensiyalar atrofida fransuz tilida so'zlashuvchi ilmiy jamoatchilikni birlashtirishdan iborat.

Uning ilk prezidenti sifatida esa Silvestr de Sasi faoliyat olib bordi. Shuningdek, davrning mashhur sharqshunoslaridan Jean Fransua Shampolyon hamda Ejen Burnuflar ham ilk a'zolaridan edi [1, 153-188].

Faoliyati davomida ushbu tashkilot biz yuqorida tilga olib o'tgan INALCO, Collège de France, Académies des inscriptions et des belles lettres lar bilan yaqin aloqalarni rivojlantirdi.

Tashkilotning ilk yig'ini 1822-yil 1-aprel kuni Eron, Mesopotamiya va Misrda ko'p yillardan buyon olib borilayotgan qadimgi yozuvlarni o'qish masalasiga qaratildi. Oradan bir necha oy o'tib 27-sentabr kuni o'zining mashhur Misr ierogliflari siri haqidagi ma'ruzasini taqdim qildi [7, 299].

Jamiyat nufuzi yildan yilga oshib bordi. Davrning bir nechta yirik siyosiy hodisalari sharoitida ham yashab qoldi. Urushlar ham tashkilot faoliyatiga ta'sir qilmadi. Filologiyadan tashqari, jamiyat butun Sharq olamini global o'rganish maqsadida tarix, din, madaniy meros masalalariga ham qiziqdi. Jamiyat tashkil etilganda, uning asosiy tadqiqot doirasi Eron va Mesopotamiya bo'lgan bo'lsa, keyinchalik, Shimoliy Afrikadan tortib, Uzoq Sharqqacha bo'lgan hududlar ham qamrab olindi. 1922-yilda tashkil topishining yuz yilligi sarhisobida aytilishicha, o'sha paytda jamiyatda 13ta bo'lim faoliyat olib borgan. Ular misrshunoslik, ossurshunoslik, bibliya tafsiri, oromiy izlanishlari, efiopshunoslik, islom, armanshunoslik, hindshunoslik, Indoneziya va Hindixitoy, xitoyshunoslik (sinologiya), yaponshunoslik va geografiya. Oradan 50 yil o'tib bo'limlar soni 18taga yetgan va boshqattan tuzib chiqilgan. Ular misrshunoslik, ossurshunoslik, semit izlanishlari, ibroniycha, arabcha, berbercha, turk tili; xristian Sharqi, Qadimgi Eron, zamonaviy Eron, Markaziy Osiyo va mo'g'ul izlanishlari, tibetshunoslik; hindshunoslik, Janubi-Sharqiy Osiyo: Hindixitoy yarim oroli, Malay arxipelagi, xitoy, koreys, yapon taqiqotlari. Bu ikki asrda sharqshunoslikning qanday masshtabda rivojlanganligini ko'rsatadigan ko'rsatkichdir [2, 51-56].

Osiyo jamiyati hozirda Fransiya va butun dunyoda 500 dan ortiq a'zolari birlashtirgan. Uning nashr organi "Journal Asiatique" 1822-yildan beri uzluksiz nashr etib kelinmoqda. Tadqiqotlarning bosqichma-bosqich diversifikatsiya qilinishi, ularning tobora yaqinroq ixtisoslashuvi orqali rivojlanishi uning ikki asrga yaqin vaqt davomida o'z zimmasiga olgan sharqshunoslik mutaxassislarini birlashtiruvchi organ rolini kuchaytiradi. Shuningdek, uning kutubxonasida saqlanadigan sharqshunoslik sohasidagi birinchi darajali meros to'plamlari: nashrlar, Sharq qo'lyozmalari va ilmiy arxivlar mavjud.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, fransuz sharqshunoslik maktablari nafaqat Fransiya, balki butun Yevropada sharqshunoslikning rivojlanishiga tamal toshini qo'yib berdi. Shuningdek, ularning faoliyatiga nazar tashlaydigan bo'lsak, dastlab, ular siyosiy ehtiyojdan tashkil etilgan. Bu muassasalar keyinchalik, siyosiy maqsadlar bilan birga haqiqiy ilm-fan markazlariga aylandi. Til o'rgatishdan boshlangan faoliyat doirasi kengayib turli sohalarni (tarix, geografiya, madaniyat, adabiyot, san'at va h.) qamrab oldi. Shu bilan birga, o'rganish geografiyasi ham yildan yilga kengayib bordi. Xususan, Yaqin Sharqdan boshlangan o'rganish obyektlari Uzoq Sharqqacha yetib bordi.

Sharqshunoslik maktablari faoliyatida XIX asr so'nggi choragi va XX asr birinchi choragida sezilarli o'sish yuz berganini kuzatish mumkin. Geosiyosiy manfaatlar o'sib borishi, davlatning Sharqqa qiziqishining ortishiga sabab bo'ldi. Shuning uchun ham mintaqani o'rganish ehtiyoji har doimgidan ko'proq dolzarb ahamiyat kasb etgan. Turli ekspeditsiyalar amalga oshirilgan. Aynan shu davrda Markaziy Osiyoni o'rganish ham yo'lga qo'yilgan. Bir qator fransuz sayyohlari mintaqaga haqida sayohatnomalar yozib qoldirganini ko'rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Annick Fenet. « Silvestre de Sacy, premier Président de la Société Asiatique », dans Michel Espagne, Nora Lafi, Pascale Rabault-F Feuerhahn (dir.), Silvestre de Sacy. Le projet européen d'une science orientaliste, 2014. – P. 153-188.
2. Annick Fenet. Pierre-Sylvain Filliozat et Eve Gran-Aymerich / La Société asiatique, une société savante au cœur de l'orientalisme français, Les Nouvelles de l'archéologie, 110/2007. – P. 51-56.
3. Ina Baghdiantz McCabe. Orientalism in Early Modern France. 2008. – P. 29.
4. Bazin Louis. L'École des Langues orientales et l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. In: Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 139e année, N. 4, 1995. – P. 983-996.
5. Dehéraïn Henri. Les établissements d'enseignement et de recherche de l'orientalisme à Paris, Revue internationale de l'enseignement, tome 93. 1939. – P. 125-148.
6. Henry Laurens. Penser l'orient: Traditions et actualité des orientalismes français et allemand. – Beyrouth: Press de l'IFPO, 2008 // L'orientalisme français : un parcours historique. – 172 p.
7. Jean Lacouture. Champollion, Une vie de lumières. Paris: Grasset, 1988. – 299 p.
8. Paul Casanova. L'enseignement de l'arab au Collège de France, une broch. in-80. – Paris: Paul Gauthener, 1910.
9. Le Collège de France. Quelques données sur son histoire et son caractère propre. L'Annuaire du Collège de France, – P. 5-21// <https://journals.openedition.org/annuaire-cdf/126#tocto2n5>
10. <https://www.college-de-france.fr/site/frantz-grenet/Chaire-Histoire-et-cultures-de-l-Asie-centrale-preislamique.htm>

CONTRIBUTION OF TAJIK SCHOLARS TO THE STUDY OF
MUNTAHAB AT-TAVARIKH BY MUHAMMAD HAKIMKHAN

ТОЖИК ОЛИМЛАРИНИНГ МУҲАММАД
ҲАКИМХОННИНГ “МУНТАХАБ АТ-ТАВОРИХ” АСАРИНИ
ЎРГАНИШ БЎЙИЧА ТАДҚИҚОТЛАРИ

Abdulkarimov Djamoliddin Akhmadalievich

Абдукаримов Джамолиддин Аҳмадалиевич

The article under dwells on the issue concerned with Tajik scholars to contribution the study of one of the unique historical sources entitled as *Muntakhab at-Tawarikh* by Muhammad Hakimkhan.

Into the bargain, in his article the author conducts an analysis beset with scientific articles and works belonging to the pen of Soviet and modern Tajik scholars on the importance and scientific value of Muhammad Hakimkhan's composition.

XIX асрда Қўқон хонлиги тарихнавислик мактаби ривожланиб, кўплаб хонлик ҳаётининг турли соҳаларини ёритиб берувчи нодир асарлар яратилди.

Хонлик тарихи биринчи навбатда шаклланиб борган тарихнавислик мактабининг йирик намояндалари, маҳаллий тарихчиларнинг асарларида ўз аксини топган. Мазкур асарлар хонлик тарихини ўрганишда биринчи даражадаги аҳамиятга эга бўлган тарихий манбалар ҳисобланади.

Қўқон хонлиги тарихини ўрганишда нодир манбалардан бири ҳисобланган, хонлик тарихнавислик мактабининг йирик намояндаларидан бири Муҳаммад Ҳақимхон қаламига мансуб асар “Мунтахаб ат-таворих” ҳисобланади.

“Мунтахаб ат-таворих” Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлиги тарихига оид нодир манба ҳисобланади. Мазкур асар беш боб, ўн икки тоифадан (фаслдан) иборат бўлиб, унинг хронологик ҳудуди “олимнинг яратилишидан” то XIX асрнинг 40-чи йилларигача бўлган даврни ўз ичига олади.

«Мунтахаб ат-таворих» нодир тарихий, этнографик, адабий, географик асар ҳисобланиб, энциклопедик характерга эга. Шунинг учун ҳам мазкур асар тожик совет ва мустақиллик даври тарихшунослари, манбашунослари, форс-тожик классик адабиёти мутахассислари эътиборини жалб қилиб, “Мунтахаб ат-таворих” асарида келтирилган маълумотлар мазкур соҳа вакиллари томонидан илмий тадқиқотлар жараёнида кенг фойдаланилган ва ўрганилган.

Тожикистон совет ва мустақиллиги даври тарихшинослиги ва манбашинослигида тожик халқи давлатчилиги тарихи, махсусан Ўрта Осиё хонликлари даври тарихини илмий тадқиқ этишда муҳим бўлган тарихий манбалар жумладан, Муҳаммад Ҳақимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” асари ўрганилиб, уларнинг илмий аҳамиятига оид қатор адабиётлар, илмий мақолалар яратилди.

Такидлаш жонзки, тожик халқи тарихи ва маданиятига оид фундаментал татқиқотларда [14, 15] Муҳаммад Ҳақимхоннинг «Мунтахаб ат-таворих» асари ва унинг илмий аҳамияти ҳақида маълумот берилган.

Тожик халқи ўрта асрлар тарихи мумтоз билимдони, катибашунос, васиқашунос, манбашунос олим академик Аҳрор Мухторовнинг илмий

тадқиқотлари Муҳаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” асарини ўрганишда алоҳида аҳамият касб этади. Таъкидлаш жоизки, манбашунос олим А. Мухторовнинг илмий тадқиқотларида Ўрта Осиё халқлари тарихига оид нодир ёзма манбалар А. Наршахийнинг “Тарихи Бухоро”, М. Балжувонийнинг “Тарихи нофеъи”, “Амир Олимхоннинг хотиралари”, “Худуд ул-олам” асарлари ўрганилган ва илмий муомалага киритилган.

Академик А. Мухторов ташаббуси билан 1983 ва 1985 йилларда Муҳаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” асл нусхаси асосида факсимил нашри амалга оширилди [28]. Мазкур асар ҳажми катталиги, техник ва полиграфик нашр талаблари туфайли икки қисмда чоп этилди. Биринчи қисми А. Мухторовнинг муқаддимаси ва “Мунтахаб ат-таворих”нинг факсимил матнидан иборат бўлиб, кейинги қисмида асарнинг факсимил матни давоми, муқаддима, тарихий шахслар ва жой кўрсаткичларидан (араб тилида) иборат. Мазкур нашрнинг амалга оширилиши “Ёзма маданият ёдгорлиги” серияси таҳририят ҳайати ва унинг бошлиғи академик Муҳаммад Осимий томонидан қўллаб-қувватланиб, мамлакат илмий-маданий ҳаётида, тожик тарихшунослиги ва манбашунослигида улкан муваффақиятлардан бири ҳисобланади [4: 45-49].

А. Мухторовнинг муқаддимасида Муҳаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” асари кодикологик таҳлил, манбалари, XIX Қўқон тарихнвислик мактабида тутган ўрни, Муҳаммад Ҳакимхоннинг ҳаёт ва фаёлияти ҳақида маълумотлар келтирилган [29: 6].

Бундан ташқари А. Мухторовнинг Ўра-теппа мулки XIV-XIX асрлар тарихига оид асарларида “Мунтахаб ат-таворих” маълумотларидан кенг фойдаланилган [21, 23, 24].

Олимлар А. Жалилов ва Ю. Мальцев, И. Раҳматовларнинг [16, 25]. мақолаларида Муҳаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” асари тарихий аҳамияти, муаллифнинг ҳаёти, саёҳатлари, асарнинг XIX биринчи ярмида Ўрта Осиёда вужудга келган халқ ҳаракатлари тарихини ўрганишдаги аҳамиятига алоҳида эътибор берилган.

Мазкур сатрлар муаллифи бир неча йиллар давомида Муҳаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” асари маълумотлари асосида Ўрта Осиё хонликлари ҳаётида ўзига хос геостратегик ва геосиёсий аҳамиятга эга бўлган Ўра-теппа ва Хужанд мулклари XVIII ва XIX асрнинг биринчи ярмида сиёсий вазъияти мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди [12]. Илмий изланишлар жараёнида асарнинг тарихий аҳамияти, ўрганилиш тарихи, XIX аср Қўқон таърихшунослигида тутган ўрни, муаллифнинг ҳаёти ва саёҳатларига оид икки асар [11, 29] ва қатор илмий мақолалар [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10] нашр этилди.

Таниқли олим, Темурийлар даврига оид тарихий манбалар тадқиқотчиси, тарих фанлари номзоди, доцент Аҳмадхон Муродов илмий изланишлари жараёнида “Мунтахаб ат-таворих”-нинг мазкур давр тарихини ўрганишдаги аҳамиятига эътибор қаратган. Олимнинг фикрича энциклопедик характерга эга бўлган бу асар Темурийлар даври ўзига хос баъзи хусусиятларини ўрганишда жуда катта илмий аҳамиятга эга бўлиб, негадир мазкур давр тарихини ўрганувчи мутахассислар эътиборидан четда қолиб келмоқда. Бундан ташқари А. Муродов “Мунтахаб ат-таворих”нинг Темурийлар даврига оид маълумотларини ўрганиш жараёнида муаллифнинг мазкур давр тарихини ёритишда бир қатор хатоларга, чалкашликларга йўл қўйгани ҳақида ўз фикрини билдиради [20: 74-76].

«Мунтахаб ат-таворих» нодир адабий манба ҳисобланиб, XVIII-XIX асрлар тожик ва ўзбек классик адабиёти тарихини ўрганишда ҳам катта аҳамиятга эга. Асар муаллифи Муҳаммад Ҳакимхон Шарқ шоир ва адибларидан Ибн Сино, Фирдавсий, Умар Хайём, Саъдий, Паҳлавон Маҳмуд, Низомий, Алишер Навоий, Бедил, Хусрав Деҳлавий, Иноятullo Канбу, Аҳмад ибн Юсуф, қўқонлик шоирлар Фазлий, Акмал Шер Хўқандий, Нусрат, Беҳжат, Амирий (амир Умархон), Хоразм хони Муҳаммад-Раҳим-хон 1 шеърларидан намуналар келтиради. Асарнинг бадиий безаклари сифатида форс-тожик, ўзбек, араб халқларининг мақол ва масалларидан унумли фойдаланилган. Э. Хуршутнинг аниқлашича, муаллиф ҳатто битта Хитой халқи мақолини ҳам келтирган [19: 7].

Академик А. Мухторов 1982 йили Хиндустоннинг Деҳли, Олигарх, Патна, Хайдаробод ва Рампур шаҳарлари илмий марказларида сақланаётган тожик халқи тарихи ва маданияти оид қўлёзмаларни ўрганиш мақсадида илмий сафарни амалга оширди. Олимнинг таъкидлашича ёзма манбалар Хиндустон китобхоналаридан ташқари музей ва архивларида ҳам сақланиб, фақат Хайдаробод шаҳри архивида 8915 форс ва 6337 араб тилидаги ёзма манбалар сақланади. А. Мухторов XVII аср Хиндустон адабий муҳитининг машҳур вакиллари Нуржаҳонбегим ва Зебунисолар шахсияти ва уларнинг ҳаёт ва фаъолиятини ўрганишда кўплаб тарихий манбалар қатори Муҳаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” асари маълумотларига таянади ва ундан парчалар келтиради [22: 148-164].

Тожик совет адабиётининг йирик вакили, шарқшунос, адабиётшунос олим академик Абдулғани Мирзоев илмий фаъолиятида ёзма тарихий ва адабий манбаларни ўрганиш муҳим ўринни эгаллайди. А. Мирзоев илмий изланишлар жараёнида Муҳаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” асари илмий аҳамиятига алоҳида эътибор қаратиб, олим томонидан Эронда нашр этилувчи “Воҳид” журналида Муҳаммад Ҳакимхоннинг Эрон ҳақидаги хотиралари эълон қилинган [18: 273-279, 405-418, 519-531].

Машҳур адабиётшунос олим Усмон Каримов “XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг биринчи ярми тожик адабиёти” асарида шу давр тарихий манбалари қаторида Муҳаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” асаридан ҳам нодир адабий манба сифатида фойдаланиб, XIX асрининг биринчи ярмида яшаб ижод қилган, феодал-клерикал ва демократик йўналишдаги адабиёт вакиллари Султонхон Адо, шоир ва табиб Жунайдулло Ҳозиқлар ҳақида маълумот беради [17: 188].

Адабиётшунос, манбашунос олим Саидумари Султон тақиқотларида XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг биринчи ярми Истаравшан адабий муҳити тарихини ўрганишда “Мунтахаб ат-таворих”нинг ўрни махсус таъкидлаб ўтилади. Муаллиф Муҳаммад Ҳакимхон асари маълумотлари асосида мазкур даврда яшаб ижод қилган шоирлар Саидғози Нола, Султонхон Адо, Тўрахўжа Афсус, Маҳмудхон, Тунқотур маълумот бериб, уларни Истаравшан адабий муҳити йирик вакиллари қаторига киритади [26: 232].

3. Абдулазизова илмий тадқиқотларида «Мунтахаб ат-таворих» асари муаллифи Муҳаммад Ҳакимхоннинг Россия ўлкасига қувғин қилиниши сабаблари, асарнинг тожик адабиётидаги ўрни, манбанинг ўзига хос бадиий услуби ҳақида маълумот берилган [13: 216-220].

Ҳозирги кунда «Мунтахаб ат-таворих» асарини ўрганиш ва тадқиқ этишга бўлган эътибор янада ошиб бормоқда. Адабиётшунос Абдунаим Султонов “Хожи Муҳаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ут-таврих” асари ва унинг илмий ва адабий

аҳамияти” мавзусидаги номзодлик диссертациясида асарнинг ўрганилиш тарихи, мазмун ва мундарижаси, адабий манба сифатидаги ўрни, шоирлар ҳаёт ва фаёлиятининг акс эттирилиши, тили ва бадиий услуби, нусхалари, нашри ва таржималари ва бошқа масалаларга эътибор қаратилган [27].

Шундай қилиб, Муҳаммад Ҳакимхоннинг «Мунтахаб ат-таворих» асари XIX асрнинг биринчи ярми Қўқон тарихнавислик мактабининг нодир дурдоналаридан бири бўлиб, тарихий, географик, адабий, этнографик маъумотларни акс эттирган, энциклопедик характерга эга асар ҳисобланади. Мазкур асарни ўрганиш ва тадқиқ этишда тожик совет ва мустақиллик даври тарихшуносо, манбашуносо ва адабиётшуносо олимларининг илмий тадқиқотлари ўзига хос ўринга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдукаримов Дж. Хотираҳои муаллифи «Мунтахаб ат-таворих» Муҳаммад Ҳакимхон доир ба кишвари Русия // Номаи донишгоҳ (Илмҳои ҷомеашиносӣ). Хуҷанд, 2007. 2(15). С. 150-155.
2. Абдукаримов Дж. Из истории изучения «Мунтахаб ат-таворих» Мухаммада Ҳакимхана // Паёми Донишгоҳи давлатии Миллии Тоҷикистон (мачаллаи илмӣ). Душанбе, 2008. 1(41). С. 64-69.
3. Абдукаримов Ҷ. Маълумоти “Мунтахаб ут-таворих” доир ба воқеаҳои сиёсии нимаи аввали асри XIX ва баъзе ашхоси маъруфи хонигарии Хуҷанд // Аҳбори ДДҲБСТ (Силсилаи илмҳои гуманитарӣ). Хуҷанд, 2017. № 3 (72). С. 25-33.
4. Абдукаримов Ҷ Саҳми академик А. Мухторов дар омӯзиши “Мунтахаб ут-таворих”-и Муҳаммад Ҳакимхон // Шахсутуни илми таърих: маҷмӯи мақолаҳо бахшида ба 90-солагии академик А. Мухторов. Душанбе, 2015. С. 45-49.
5. Абдукаримов Ж. Қўқон хонлиги ижтимоӣ-сиёсий ҳаётида тоҷикларнинг ўрни (“Мунтахаб ат-таворих” асари материаллари асосида) // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда мавзусидаги халқаро илмий конференсия материаллари. Фарғона, 2019. С. 161-164.
6. Абдукаримов Дж. Воспоминание автора “Мунтахаб ат-таварих” Мухаммеда Ҳакимхана о России // Материалы VI международная научно-практическая конференция “Актуальные проблемы науки и образование в современном вузе”. - Стерлиматак, 2019. С. 198-203.
7. Абдукаримов Ҷ. Саҳми олимони ўзбек дар омӯзиши “Мунтахаб ут-таворих”-и Муҳаммад Ҳакимхон // Материалы международной научно-практической конференции «Социально-экономическое и культурное сотрудничество Таджикистана и Узбекистана: история и современность». Худжанд, 21-22 июня 2019 года. С.42-46.
8. Абдукаримов Дж. Вклад русских дореволюционных и советских ученых в изучение “Мунтахаб ат-таварих” Мухаммеда Ҳакимхана // Сборник материалов международной научной конференции посвящённой 200-летию Российского востоковедения “Вклад Российской науки в изучение уникального историко-культурного и природного богатства Таджикистана”. Серия “Евразийский перекресток”. Вып. 11.- Оренбург-Худжанд, 2019.- С. 265- 270.
9. Абдукаримов Ж. «Мунтахаб ат-таворих» нодир тарихий ва географик манба // Материалы международной научно-практической конференции. Пенджикент, 2019. С. 805-807.
10. Абдукаримов Ж. “Мунтахаб ат-таворих” географик адабиётининг саргузашт-саёҳат жаррига оид нодир манба // Материалы международной научно-практической конференции «История цивилизаций и Шелковый путь в Азии», 21 августа 2019 г., Самарканд. С. 140-142.
11. Абдукаримов Дж. Отражение истории Ура-тубе и Худжанда в «Мунтахаб ат-таварих» Мухаммада Ҳакимхана. Худжанд: Нури маърифат, 2020. 190 с.
12. Абдукаримов Дж.А. Политическое положение Ура-тубинского владения и Худжанда в начале XVIII – до 40-х гг. XIX в. (по материалам «Мунтахаб ат-таварих» Мухаммада Ҳакимхана).- Автореф. дис. канд. ист. наук.- Душанбе, 2020.- 26 с.

13. Абдулазизова З. Изгнание Мухаммада Хакимхана в Россию и его вклад в таджикскую литературу // Вестник университета.– 2011.– № 3 (34).– С. 216-220.
14. Гафуров Б.Г. История таджикского народа в кратком изложении. Москва, 1952. С. 379.
15. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Москва, 1972. С. 160;
16. Джалилов А., Мальцев Ю. «Избранные истории» Хакимхана – источник для изучения народных движений в Средней Азии первой половины XIX в. // Известия АН Таджикской ССР. Отделение общественных наук. 1985. № 1. С. 107-108.
17. Каримов У. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуввуми асри XVIII ва аввали асри XIX. Душанбе, 1974.– 188 с.
18. Мирзоев А. Хотираҳои Ҳақимхон роҷеъ ба Ирон // Ваҳид.– 1351.– № 102, 103, 104.– С. 273-279, 405-418, 519-531.
19. Мухаммадҳақимхон Тӯра. Мунтахаб ат-таворих / Форс-тоҷик тилидан тарҷимон, муқаддима ва изоҳдар муаллифи Шодмон Воҳидов. Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. 716 с.
20. Муродов А.А. Инъикоси баъзе паҳлӯҳои таърихи хонадони Темуриён дар “Мунтахаб ат-таворих”-и Мухаммад Ҳақимхон // Вестник Таджикского государственного педагогического университета. - Душанбе, 2014.- № 6(61).-С. 74-76.
21. Мухторов А.М. Очерки истории Уратюбинского владения в XIX в. Душанбе, 1964. 200 с.
22. Мухторов А.М. Дурдонаҳои маданияти тоҷикон дар ганчинаҳои Хиндустон. Душанбе, 1984. 208 с.
23. Мухторов А.М. Ҳокимони Ёротеппа. Душанбе, 1995. 80 с.
24. Мухторов А.М. История Уратюбе (XVI-XIX). Москва, 1998. 278 с.
25. Раҳматов И. Таърихи мўътамад// Садои Шарқ. 1988. № 1.
26. Саидумари Султон. Таърихи доираи адабии Истаравшан дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX. – Душанбе, 2002. – 232 с.
27. Султонов А. А. «Мунтахаб-ут-таворих»-и Ҳочӣ Мухаммад Ҳақимхон ва арзиши илмиву адабии он // Рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.01.03.– Адабиёти кишварҳои хориҷӣ.– Хучанд.– 2017.- 113 с.
28. Хакимхан. Мунтахаб ат-таварих / Подготовка факсимилного текста, введение и указатели А. Мухтарова. Книга первая. Душанбе, 1983. 35+ 368 с.
29. Хотираҳои Мухаммад Ҳақимхон дар бораи сафари Русия / Баргардонанда аз хуруфи арабиасоси тоҷики ба кирилли, ба ҷоп ҳозиркунандани матн, муаллифи муқаддима, тавзеҳот, лугат, феҳрист ва замима Ҷ. Абдукаримов. Хучанд: Ношир, 2013. 104 с.

RELATIONSHIP BETWEEN THE KUSHAN EMPIRE AND THE HAN, THE WEY DYNASTIES

КУШОН ИМПЕРИЯСИ ВА ХАН, ВЕЙ СУЛОЛАЛАРИ МУНОСАБАТЛАРИ

Azimov Khurshid Khakimovich

Азимов Хуршид Хакимович

This article is devoted to the study of the data from the earliest Chinese sources about ties between ancient Central Asia and China. In the 1st-4th centuries CE the relations between Central Asia and ancient China became extensive. Sources contain information about the early political, economic, cultural ties between Kushan empire and ancient China. These processes can be seen especially in the political, economic, and cultural relations that took place between the Kushan Empire and the eastern Han, Wei dynasties. Buddhism played an important role in the cultural relations between the Kushan Empire and the eastern Han dynasty. The Early Chinese people knew the information of Buddhism in the last quarter of the second BC - the beginning of the first centuries CE. In addition, Central Asian monks, including the Kushans, along with monks from Parthia and India, were actively involved in the spread of Buddhism in ancient Chinese society. Even Central Asian monks passed on information about religion to China before the prathian monks. The factual informations about that relations between the two countries are extensive has been proven in Chinese sources that have survived to our time.

Кушон давлатининг (мил. I–IV асрлар) қадимги Хитой билан алоқалари кенг миқёсида амалга оширилган. Уларнинг аждоолари бўлмиш юэжжи (қад.ўқ.рузие)лар хитойликлар билан мил.ав. бир неча аср давомида муносабатлар олиб борган.

Мил. биринчи аср яъни 26-36 йилларда Кушон давлати ташкил топгандан сўнг, хитой манбаларида унинг номи доим Юэжжи (月支/月氏), Да юэжжи (Дай рузие 大月氏國 - Улуғ Уғузия), Юэжжи гуо (Ғуз ер / Юэжжи давлати 月氏國, бошқача ном билан тохарлар давлати) номлари билан қайд этила бошланди. Хитойда ҳукмронлик қилган шарқий Хан (мил. 25-220) сулоласи давридан бошлаб Кушон империяси билан сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатлар жадаллашди. Мазкур империянинг шарққа томон кенгайиши шарқий Хан давлати мил. 25-130 йилларда Такламакон чўлининг жанубий, шимолий ва ғарбий қисмидаги қадимги давлатлардан ўтган савдо йўлларини қайта эгаллашга бўлган манфаатларига тўқнаш келади. Қолаверса, қадимги Хитой Такламакон чўли атрофидаги шаҳар давлатларни шимолий хунлар ҳамда Кушон империясининг сиёсий таъсиридан холос этиш учун олиб борган курашлар олиб борди. Айнан бу курашларда хитойликлар қўшинига ота бола Бан Чао (班超) ва Бан Юнг (班勇)лар бошчилик қилишган. Мазкур сиёсий жараёнлар билан бирга иқтисодий алоқалар ҳам амалга оширилди. Кушон империяси даврида Хитой саройига кўпроқ ҳунармандчилик буюмлари олиб борилган. Ҳатто кушонлик ҳунармандлар Хитой саройида хизмат қилганлиги ҳақидаги маълумотлар мавжуд. Жумладан, “Вэйшу” (魏書/魏书 Wei

[сулоласи] тарихи) 102-боб, Ғарбий мамлакатлар тазкираси, Дай юэчжи гуо (大月氏國)да "...[Вэй хукмдори] Ши-зу даврида (408-452), мазкур давлат савдогарларининг қадами [Вэй сулоласининг] пойтахтигача¹ етган. Улар тош эритиб рангли ойна шиша ясаймиз, деган. Шунинг билан тоғда руда қазиб келиб, Вэй пойтахтига олиб келган, ясалган ойнани шиша ғарбдан олиб келгандан ҳам чиройли ялтираган экан. Хукмдор ёрлик тушуриб, вақтинча сарой қурди. Ушбу сарой тиниқ ва ялтираб турганлиги учун кўрганлар хайратта қолган. Кўрганларнинг ҳаммаси буни илоҳлар қилган, деб билди. Шундан эътиборан Хитойда (Чжунгуо) ойна ва шиша буюмлар арзонлашиб кетган бўлиб, кишилар уларни қадрламайдиган бўлган" [2: 2275; 6: 84]. Кушон давлати шарқ ва ғарб савдо йўлларининг ўртасида жойлашганлиги, халқаро савдо алоқаларидан жуда катта манфаатга эга бўлган. Мазкур империя даврида Марказий Осиёдаги энг йирик бозорлардан бири Фарғона водийси ва Помир тоғи атрофида жойлашган. У ерда Буюк Ипак йўли бўйлаб ғарбда Ўрта ер денгизидан, шарқда Хитойдан келган барча савдогарлар савдо махсулотларини айирбошлаганлар [1: 169]. Бундан ташқари, Кушон давлатининг ғарбий қўшниси бўлмиш Парфия давлати кўпроқ ўз савдогарларининг манфаатини ҳимоя қилиб, Рим империясининг Марказий Осиё ва Хитой ўртасидаги савдо алоқаларига биров тўсқинликлар ҳам қилиб турган. Бу ҳақда "Хоу ханшу (後漢書/后汉书 – Кейинги Хан [сулоласи] тарихи)"нинг 88 боб "Дачин" (大秦-Рим)да қуйидаги маълумотлар келтирилади: "...унинг [Рим] хукмдори Хан билан элчилик алоқаларини олиб бориш нияти бор эди, лекин Парфия Хан билан ипак савдосини ўзи олиб боришни хоҳлаб, римликларни ўз ҳудудидан ўтказишга рухсат бермади [4: 3824(1314)]. Шарқий Хан давлатининг Кушон хукмдорлари билан иқтисодий алоқалари маданий жараёнлар билан бевосита боғлиқ бўлган. Ушбу давлатнинг Марказий Осиёдан ғарбга ва шарққа ўтадиган савдо йўлларини эгаллаши ва атрофдаги мамлакатларга албатта маданий таъсирига ҳам эга бўлган. Гарчи II асрларнинг охири ва III асрнинг ўрталарида Хитойда шарқий Хан давлатининг беқарорлашув даври бошланган бўлсада, ғарб билан муносабатлари узилмаган эди. Айни шу даврларда Кушон, Кангкия (Қанг), Ҳиндистон ва Парфия давлатларидан кўплаб савдогарлар, роҳиблар жамоаси Хитойга будда қонунларини тарғиб қилиш учун келади. Айниқса, марказий осийёлик маҳаллий роҳиблар сони Хитой шаҳарларида кўпая бошлайди. Аслида

1 Шимолий Вэй (Бэй-Вэй 北魏) давлати 386-534 йилларда мавжуд бўлган. Ўша пайтда унинг пойтахти Дай (代) бўлган. Дай – Шимолий Вэй хонлигининг дастлабки номи ҳисобланади, лекин ушбу атама аслида ҳозирги ХХРнинг Шанши (山西) ўлкасидаги бир вилоят ном болган. Давлат ташкил топган йилнинг ўзидаёқ унинг номи Вэйга ўзгартирилган. Бу ўзгариш 398 йилда хонлик пойтахти Пингчэнг (Pingcheng – ҳозирги Ички Монғолиядаги Датунг) шаҳри унинг пойтахти қилиб белгиланган. Ҳозир ушбу шаҳар ХХРнинг Шанши (Шанси) ўлкасида жойлашган Шундан кейин хонлиkning номи Вэй сўзига ўзгартириди. Ундан олдин, аниқроғи мил. ав. 475-221 ва мил. 220-280 йилларда ушбу сўз билан аталган хонликлар мавжуд эди. Шуни ҳисобга олиб шянбилар томонидан ташкил этилган охириги Вэй давлати Шимолий Вэй (Бэй-Вэй) деб номланган. Ушбу хонлиkning мавжуд бўлган даври 386-534 йилларга тўғри келади. Шу давр ичида 14 та хукмдор тахда ўтирган. Н.Я.Бичурин таржимасида «дай» сўзи таржима қилинмасдан Топоним сифтида ишлатилган. Натижада ушбу таржимадан фойдаланувчилар учун «Дай» сўзини билиб олиш қийин бўлиб қолган. Вэй иероглифининг луғавий маъноси, қобилят, катта, баланд ва йирик демакдир. У кўпроқ ҳозирги ХХРнинг Хэбэй ўлкасидаги вилоят номи сифатида ишлатилган. Хитойда Вэй иероглифи фамилия сифатида ҳам кенг тарқалган [6: 58].

кўпчилиқ туркистонлик роҳиблар савдогар ёки савдогар оиланинг аъзолари бўлишган. Агар давр жиҳатдан Хитойда буддизм билан боғлиқ жараёнларга эътибор берсак, мил. ав. даврлардан мил. II асрга қадар хитойликлар Будда дини ҳақида маълумотларга эга бўлган. II асрдан бошлаб то IV–V асрга қадар хорижлик будда роҳиблар қадимги Хитой жамиятида буддизмнинг тарқалиши учун кенг миқёсида ишлар олиб борган. Хитойликлар ва марказий осийликлар ўртасидаги маданий муносабатларнинг жадал ривожланиши эса мавжуд савдо йўлларига, уларнинг хавфсизлигига ҳамда бу масалани ҳал қила оладиган давлатнинг тарихий саҳнага кириб келишига бевосита боғлиқ бўлган. Мана шундай давлат мил. 26-36 йилларда ташкил топган Кушон хонлигидир [5: 201]. Кушон давлатининг вужудга келиши арафасида Туркистонда мавжуд бўлган вазиятга эътибор берсак, дастлаб мил. ав. биринчи асрларнинг сўнгги даврларида кушонликлар қадимги хитойликларга будда дини ҳақидаги маълумотларни етказган. Кушон давлати тарих саҳнасида чиққандан сўнг, кўплаб маҳаллий будда роҳиблари савдогарлар ва элчилар сафида Хитойга борган ва будда сутраларини олдин оғзаки таржима қилиб тушунтиришган, кейинроқ хитой тилига ёзма равишда таржима қилишган. III асрнинг бошларидан бошлаб Хитойда Хан империяси (мил. ав. 206 – мил. 220 йй.) ўз мавқиеини йўқотиб заифлашади. Мамлакатда ички курашлар ниҳоятда авж олиб, ҳатто жамиятдаги миллий ғоя ҳам заифлашди. Шундай бир вазиятда янги таълимотга эҳтиёж кучаяди. Марказий Осиёда юксак даражада ривожланган буддизм таълимоти Хитой жамиятининг талабига мос келган. Шундай вазиятда, Кушон давлатидан ва қўшни мамлакатлардан элчилар савдогарлар катта миқдордаги совғалар ва моллар билан Хитойга бориши фаоллашди. Улар будда динининг тарғиботчилари ўлароқ будда таълимотини Хитой жамиятида ёйишда жонбозлик кўрсатишган. Хитойга бориб умрини ушбу мамлакатда ўтказишни хоҳлаган туркистонлик будда дини тарғиботчилари ҳам пайдо бўлган.

Кушон давлатидан бўлган Локаксема (хит.ўқ. Чжи Лоужячен 支婁迦讖/支婁迦讖, мил. II асрда яшаган), Чжи Яо (支曜, мил. II–III асрларда яшаган), Чжи Лянг (支亮, мил. III асрда яшаган) ва Чжи Чян (支謙, мил. III–IV асрларда яшаган) Хитой будда тарихида парфиялик роҳиб Ан Шигао билан бир вақтда будда дини ҳақидаги китобларни хитойчага таржима қилган дастлабки роҳиблар ҳисобланади. Кушонлик Чжи Чен (Локаксема) Шарқий Хан ҳукмдори Хуан-ди (桓帝 – 147-167) даврининг охири Линг-ди (灵帝 – 168-184) даврининг бошлари тахминан 167-168 йилларда Луоянгга келиб будда сутраларини ўзининг маҳаллий тили ва санскрит тилидан хитой тилига таржима қилган. Уларнинг хитой тилига таржима қилган будда дини сутралари ҳақида замонавий хитой тадқиқотчилари асарларида ҳам акс этирилган. Жумладан, хитойлик олим Ма Юнгнинг қайд этишича, Хитой Будда таълимоти таржималари билан шуғулланган икки шахс Чжи Яо (支曜) ва Чжи Лянг (支亮) император Линг-ди даврида Хитойга келиб фаолият юргизган дейди [3: 22]. Бу ҳақда Марказий Осиё тарихини тадқиқ қилган Ванг Жилай асарларида алоҳида урғу берилади [1: 156]. Кушонлик роҳибларнинг қадимги Хитой жамиятида тугган ўрни ва таъсири юқори бўлган.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, милодий I–IV асрлар Марказий Осиё ва қадимги Хитой ўртасидаги муносабатлар кенг қамровли бўлган. Бу жараёнларни аниқсра Кушон империяси ва шарқий Хан, Вей сулоалари ўртасида амалга оширилган сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларда кўриш мумкин. Аниқсра Кушон империясининг шарқий Хан сулоласи билан маданий муносабатларда буддизм муҳим рол ўйнаган. Марказий осийлик аниқроғи, кушонлик роҳиблар

Парфия ва Ҳиндистондан борган роҳиблар билан бирга қадимги Хитой жамиятида будда динини ёйишда фаол қатнашган. Ҳатто марказий осиелик роҳиблар парфиялик роҳиблардан олдин Хитойга Будда дини ҳақидаги маълумотни етказган. Бунга оид маълумотлар давримизга қадар сақланиб келган қадимги хитой ёзма манбаларида ўз исботини топган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Ванг Жилай. Чжунгя тунгши (王治来. 中亚通史- Марказий Осиёнинг умумий тарихи, 4 жилд). – Урумчи, 2004.
2. Вэй Шоу. Вэйшу. (魏收. 魏書 – Вэй [сулоласи] тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 8-жилд. – Пекин, 1974.
3. Ма Юнг. Дунг хан хоучи чжунгярен лайхуа као (马雍. 东汉后期中亚人来华考 – Шарқий Хан давлатининг охирги давларида Хитойга келган марказий осиеликларга оид тадқиқот) // Шинжянг Университети хабарлари №2. – Урумчи, 1984.
4. Фан Е. Хоу Ханшу (Кейинги Хан сулоласи тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 3-жилд. – Шанхай, 1956-1958.
5. Ходжаев А. Из истории древних тюрков (Сведения древнекитайских источников). – Алматы, 2011.
6. Хўжаев А., Айтбаев А., Қўлдашев Ш., Джуманиёзова Ф. Марказий Осиё тарихи Хитой манбаларида. – Тошкент, 2016.

TOPIC OF THE BUKHARAN HISTORY IN THE HERITAGE OF
SERGEI YURENEV

СЕРГЕЙ ЮРЕНЕВ МЕРОСИДА БУХОРО ТАРИХИ
МАВЗУСИ

Boltaev Azam Hamidovich
Болтаев Аъзам Ҳомидович

This article provides an information about the researcher Sergei Yurenev, who gave his 30-year life to the study of Bukhara. This paper analyzes his items, books and other collections. They preserved in the institutions of Bukhara. Some of them are been introducing into scientific circulation. His epistolary heritage listed the topographic names of Bukhara discovered in his field studies. The scholarly heritage of the researcher has not yet been fully established, and many documents to be studies.

Мазкур мақолада, Бухорони ўрганиш учун ўзининг 30 йиллик умрини бағшлаган ўлкашунос-олим С.Н. Юренев ҳақида маълумот берилади. Унинг ажабтовур ҳаёт тарзи барча тадқиқотчиларни қизиқтириб келган. Умри давомида йиғган ашёлар, китоблар ва бошқа коллекциялари ҳозирги вақтда қайси муассасаларда сақланиши ҳамда уларда Бухоро тарихига оид қандай маълумотлар борлиги ҳақида ахборот берилади. Шунингдек, ўлкашунос-олимнинг вилоят архивида сақланаётган эпстоляр меросини илмий муомалага киритиш орқали ўлкани нечоғлик яхши билганини эътироф этиш мумкин. У томонидан олиб борилган дала қидирув тадқиқотларида рўйхатга олинган тепаликларнинг номлари ва улар бузилишининг олдини олинишида ўлкашуноснинг фидойилиги алоҳида эътироф этилади. Олимнинг илмий мероси ҳали тўлиқ ўргинилмаган ва унинг археологик тадқиқот ҳисоботлари ҳамда ҳужжатлари ўз тадқиқотчисини кутмоқда.

Бухоро ўзининг тарихий ёдгорликлари ва археологик объектларининг кўплиги билан тадқиқотчиларни ўзига жалб қилиб келган. Бу ёдгорликларни ўрганишга бел боғлаган ўлкашунос-олимлардан бири Сергей Николаевич Юреневдир (у 1896 йил 30 май Лепесько уезди Витебск губерниясида давлат банки хизматчиси оиласида туғилади). У 30 йиллик умрини Бухорони тадқиқ қилишга, археологик экспедицияларда қатнашишга ва осори-атиқаларни асрашга бағишлади.

С.Н. Юренев ҳаётида ўзи яшаган давр мураккабликлари, машаққатлари, оғир-енгиликлари, паст-баландликлари ўз аксини топди. Коммунистик режим талабларига мувофиқ келмаган ҳаёт тарзи ҳамда унга қўйилган ноўрин айблар унинг Россияда яшашини тақозо этмасди. Шу боис у ўтган асрнинг 50-йилларида ўзи севган тарихий шаҳар – Бухорога келиб қолади ва умрининг қолган қисмини шаҳардаги XVI асрга оид Модарихон мадрасасининг икки ҳужрасида ўтказади [8. 8]. Бирида ўзи яшаган бўлса, иккинчисида йиққан нодир тарихий буюмларини сақлади. Унинг “Бухоро дунёдаги энг яхши шаҳар, менинг ҳужрам эса Бухородаги энг яхши хонадир”, – деган сўзларида бу ўлкага бўлган муҳаббати ўз ифодасини топди. Бухороликлар С.Н. Юреневни бўйи баста ва узунлигига нисбат бериб - “Минор бобо”, “Калон бобо” деб атадилар. Ушбу тахаллуснинг бошқа маъноси Минораи Калондек улугворликни ифода этган. Бухоро кўчаларида, меъморий

обидалар олдида С.Н. Юреневни кўрган кексалар ҳозир ҳам ҳаёт ва улар бу инсоннинг ўша даврдаги ажабтовур ва зоҳидона ҳаёт тарзини яхши эслашади.

С.Н. Юренев 1952–1963 йиллар мобайнида Карманадаги Работи Малик карвонсаройи, Қосим шайх хонақоси, Бухородаги Ёрмуҳаммад оталиқ, Файзобод, Мир Араб, Кўкалдош мадрасалари, Масжиди Калон, Чорбакр меъморий мажмуаси, Абдуллахон тими, Буёнқулихон мақбараси, Ғиждувондаги Улуғбек мадрасаси, Самарқанддаги Ғўри Амир, Шердор, Муҳаммад Султон, Бибихоним ва Хивадаги XIII асрга оид Шайх Мухтор-Вали (1957 йилда тошкентлик архитектор С.Д. Штанге билан биргаликда) ёдгорликларида тадқиқот ишларини олиб борди. Ўлкашунос олим ҳар бир ўрганилган ёдгорлик ҳисоботини СНРПМ (Специальная научно-реставрационная производственная мастерская – Махсус илмий таъмирлаш ва ишлаб чиқариш устахонаси) ташкилотига топширарди. Шу давр ичида 250 та археологик ёдгорликларни рўйхатга олди. Унинг ташаббуси ва саъй-ҳаракатлари билан колхоз ва совхозлар ҳудудида жойлашган 26 та археологик объект Ёдгорликларни муҳофаза қилиш қўмитаси ихтиёрига ўтказилиб, вайрон этилиш ва экин майдонига айлантирилиш хавфидан сақлаб қолинди. Диққатга сазовор томони, С.Н. Юренев Ўзбекистондаги тарихий ёдгорликларини ўрганиш билан чекалиб қолмади. У 1954–1955 йилда археолог В. Сарияниди билан Қадимги Марвада (Туркменистон), 1955 йилда археолог В.М. Массон раҳбарлигидаги 16-жанубий Туркменистон археологик экспедиция гуруҳи билан Яз-тепада, 1957 йил июнида Б.Н. Засыпкин билан бирга Остонада (Қозоғистон) ва Қорақалпоғистондаги Оролбўйи ёдгорликларини текшириш ишларида ҳам иштирок этади.

Булардан ташқари, археологияда ўзини соҳа ривожидан бир оз орқада қолаётгандек ҳис қилган С.Н. Юренев тадқиқотларининг натижасини эълон қилишдан ийманган. Унинг “К вопросу о датировке мечети Калаян” (“Масжиди Калоннинг қурилган йили масаласига доир”) номли иши қўлёзма ҳолича қолиб кетган. Бу тадқиқот иши Бухоро давлат музей қўриқхонаси Хужжатлар фондининг *инв. №11447/7* рақами билан сақланмоқда. Унда Масжиди Калоннинг қўрилиш тарихи, унинг ўрнида дастлаб нима бўлганлиги, неча марта қайта қурилганлиги ва неча асрлардан буён бундай улуғворлик касб этиб турганлиги ҳақидаги маълумотлар акс этган. С.Н. Юренев бу Масжиди Калонда 1952 йилдан бошлаб, то 1960 йилгача тадқиқот ишларини олиб борди ва қурилиш санасини аниқлашга ҳаракат қилди [7: 45-53]. Шунингдек, Мир Араб (*инв. №11420/7*) ва Абдуллахон мадрасалари (*инв. №11447/7*) ҳисоботи, Тоқи телпақфурўшон (*инв. №11418/7*) ҳамда Файзобод (*инв. №11430/7*) ва Сайфиддин Бохарзий хонақоси (*инв. №11419/7*) ҳисоботлари ва бошқа шу турдаги материаллар Бухоро ўлкашунослик музейида сақланмоқда.

Археологик тадқиқотлар билан бирга С.Н. Юренев ўлкадаги тепаликларни ҳам текширади. У Бухоро шаҳри атрофидаги тепаликлардан ташқари Ғиждувон, Пешку, Шофиркон ва Когон туманларидаги жами 28 та тепаликни шахсан ўзи бориб текширган ва уларни ўрганган. Ўша давр қийинчиликларига қарамай уларни асраб қолиш, пахта майдонларига айлантирилишининг олдини олиш чораларини кўрди. Тепаликларнинг аксариятини маданий ёдгорликларни муҳофаза қилиш комитети рўйхатига киритди. Бу ҳужжатлар ҳозирги кунда музейнинг ҳужжатлар бўлимида *инв. №11453/7* рақами остида сақланмоқда.

Бухоро вилоят давлат архивидаги изланишларимиз натижасида мазкур архивда 1232 рақам остида С.Н. Юренев фонди сақланилаётганлиги аниқланди. Фондда

икки юзга яқин йиғма жилдларда тўрт ярим мингдан ортиқ хатлар сақланмоқда. Олим номига йўланган мактублар алоҳида папкага жойлаштирилган. Агар О.Юренева ва Р.Юреневларнинг (О. Юренева ва Р. Юренев-ўхшаш фамилияларга қараганда С.Н. Юреневнинг қаришдошлари бўлиши керак) олим номига йўллаган хатлари ўн жилддан (ҳужжат 190-199 гача) иборат бўлса, археолог А.К. Смирновдан келган хатлар олти жилдни (ҳужжат 138-143 гача) ташкил этади [6: 5-9].

О. Юренева ва Р. Юреневдан келган хатлар асосан оилавий ва ижтимоий-маиший ҳамда табрикнома мазмунига эга. А.К. Смирновдан келган хатларнинг катта қисми эса илмий изланишлар ҳамда уларнинг натижалари тўғрисидаги маълумотлардан иборат. Олти жилддан иборат ушбу мактублар 1957-1964 йиллар оралиғида ёзилган. Жумладан, мактуб жамланмасининг биринчи жилдида 1957-1959 йилларда ёзилган 139 та хат мавжуд. Мактубларни ўрганиш жараёнида, А.К. Смирновнинг 1958 йили Намангандаги Ахсикент ёдгорлигида олиб борган тадқиқот ишлари тўғрисида С.Н. Юреневга маълумот юбориб у билан маслаҳатлашгани ва ёдгорликдан топилган сопол буюмларнинг суратларини чизиб юборганини кўрсатди [1: 10-15]. Иккинчи жилддан ўрин эгаллаган хатларда А.К. Смирновнинг 1960 йил январь-февраль ойларида Термиз ҳамда Қаршида амалга оширган археологик текшириш ишлари ҳақида маълумотлар мавжуд [1: 33-38]. Учинчи ва олтинчи жилдлар 1961-1964 йиллар оралиғида олиб борилаган археологик текшириш ишлари тўғрисидаги 109 варақдан иборат мактублардан ташкил топган [2: 10].

С.Н. Юренев фондларидаги мактубларни тадқиқ этиш жараёнида олимнинг ўз давридаги машҳур археолог ва ўлкашунос В.А. Шишкин билан ҳам ўзаро ёзишмалар олиб борганлиги маълум бўлди. Мактубларнинг матни билан танишиш жараёнида икки олим археологик изланишлар олиб бориш, топилмаларни ўрганиш ҳамда улар асосида илгари сурилган илмий хулосалар тўғрисида фикр алмашилганлиги аниқланди. Мактуб матнини тадқиқ этиш жараёнида С.Н. Юренев сопол буюмларни ўрганиш масаласида ҳам В.А. Шишкин билан маслаҳатлашгани маълум бўлди. Бунга мактубдаги қуйидаги жумлалар мисол бўла олади *“Сиз қизиқаётган яна бир соҳа, яъни майда сопол бўлақларини тадқиқ қилиши иши ҳам анча мураккаб. Бухорода кичик сопол бўлақларини йиғиш ва ўрганиш соҳаси анча билим ва диққатни талаб қилади...”*.

Сўнгра В.А. Шишкин ўз мактубида бу йўналишда кам тадқиқот олиб борилаётганлигини билдириб, қуйидаги фикрларни ҳам баён этади. *“Сопол бўлақчаларини ўрганиш эски шаҳарлар ҳақидаги аниқ ва қимматли маълумотларни беради. Бу соҳа катта қизиқишларга сабаб бўлади ҳамда улардан ажойиб коллекцияни яратиши мумкин. Ҳозирча ҳали ҳеч ким бу соҳа билан жиддий шуғулланмаган. Мен хато қилмасдан айтишим мумкинки, воҳадаги Вардонзе қўргони-кулолчилик соҳасида асосий марказ, Ғиждувон унча ҳам машҳур бўлмаса-да, қадимий кулолчилик маркази...”* [3: 2]. Мактуб якунида В.А. Шишкин йил охирида Варахшада қазиш ишлари режалаштирилганини ва С.Н. Юренев билан албатта учрашишини ёзади.

Архив ҳужжатлари орасида С. Юренев номига Ўрта Осиёда археологик тадқиқот олиб борган олимлар томонидан маслаҳат ва ёрдам сўраб йўланган бир гуруҳ хатлар борлиги аниқланди. Шулардан бири бу Г. Чабров томонидан 1963 йил 20 апрелда йўллаган мактубдир [4: 8-9]. Унда Г. Чабров *“Инқилобгача Туркистонда рус шаҳарлари тарихидан очерклар”* номли монографиясини ёзиш

учун С. Юреневдан Масжиди Калон ичидаги афсонавий “Пиёла-и Рустам” тарихи ҳақида маълумот беришни илтимос қилади.

Бухоро вилоят давлат архивида мавжуд С.Юренев фондидаги тарихий ҳужжат (мактуб)лар XX аср 50-60 йилларида Бухоро воҳасини ўрганиш жараёнлари тарихини тадқиқ этишда муҳим манба вазифасини бажаради.

Шунингдек, ўлкашунос коллекциясида Бухоро вилояти археологик ёдгорликлари фотосуратлари, архивида эса яқинлари, дўстлари, олимлар ва турли шахслардан келган хатлар мавжудлиги ҳам аниқланди. С.Н. Юренев васиятномасида унинг бой кутубхонасини Бухоро педагогика институтига топшириш кераклиги, агар институт қабул қилмаса, вилоят ўлкашунослик музейи ихтиёрига ўтказиш зарурлиги ҳақидаги фикрлар илгари сурилади.

Бухоро вилоят архив ҳужжатларидаги маълумотларга кўра, С.Н. Юреневнинг қуйидаги ашёлар коллекцияси Бухоро ўлкашунослик музейига топширилган:

Ўрта Осиё халқларининг тарихи, археологияси, санъати ва этнографиясига доир 131 дона китоб;

Бухоро вилоят усталарининг совға ёзувига эга 24 дона кулолчилик буюми;

30 дан ортиқ археологик кундалик ва ҳисоботлар;

археология, архитектура ва санъат соҳасига оид мингдан ортиқ фотосурат;

Бухоро шаҳридаги археологик ёдгорликларда қазув ва таъмирлаш ишлари кетаётган пайтда топилаган бир неча минг сопол бўлаклари.

Ушбу материаллар музей харид ҳайъатининг баённомаси ва далолатномалари билан қабул қилинган [5: 18-17].

Айни пайтда ўлкашунос олимнинг чинни, мис, ёғочдан тайёрланган буюмлари, уй-рўзгор анжомлари тўпланмаси ўлкашунослик музейининг жамланмаларида сақланмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, Бухорони ўз она шаҳридай севиб, уни ўрганган С.Н. Юренев археология соҳаси билан жиддий шуғулланганини ва бу соҳада етарли даражадаги ютуқларга эришганини кўриш мумкин. Совет даврида ҳукмрон мафкура сиёсатидан қўрқмасдан тепаликларни бузишга йўл қўймагани бу бир жасорат. Мактубларни ўрганиш натижасида, олимнинг амалга оширган тадқиқотлари ва воҳа тарихига оид қўлга киритган илмий маълумотларига илмий жамоатчилик муносабат билдирганини кўришимиз мумкин. Унинг бу ишлари XX аср 50-60 йилларида воҳа тарихини ўрганишда етакчи олимлардан бири бўлганлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бухоро вилоят давлат архиви. 1232-фонд.1-рўйхат.138-ҳужжат. 10-15-варақлар.
2. Бухоро вилоят давлат архиви. 1232-фонд. 1-рўйхат.143-ҳужжат. 10-109-варақлар.
3. Бухоро вилоят давлат архиви. 1232-фонд. 1-рўйхат.183-ҳужжат. 2-варақ.
4. Бухоро вилоят давлат архиви. 1232-фонд. 1-рўйхат.178-ҳужжат. 8-9-варақлар.
5. Бухоро вилоят давлат архиви, 1175-жамланма, 1-рўйхат, 135-йиғма жилд, 141-варақ; 150-йиғма жилд, 17-18-варақлар.
6. Болтаев А.Ҳ. Бухоро ўлкашунослиги тарихини ўрганишда С.Н. Юренев ёзишмаларининг ўрни // ЎзМУ хабарлари. Тошкент, 2018. № 1. – Б. 5-9.
7. Болтаев А.Ҳ. XX аср 50–60-йилларида Бухородаги Масжиди Калоннинг археологик ўрганилиши (С.Н. Юренев ҳисоботлари асосида) // O'zbekiston tarixi. 2020, №1. - Б. 86-99.
8. Сергей Николаевич Юренев / Составитель Б.Я. Ставиский. – Бухарский музей, 1996. – С. 8.

AL-BALADHURI'S *FUTUH AL-BULDAN* ON THE CONQUEST OF
SHASH

АЛ-БАЛОЗУРИЙНИНГ “ФУТУХ АЛ-БУЛДОН” АСАРИДА
ШОШ ФАТҲИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Alimov Zuhriddin Isamutdinovich
Алимов Зухриддин Исамутдинович

Since ancient times, the peoples of the East have produced many great artists who have contributed to the great treasure of world culture with their classic works. Bringing their legacy to the masses is essential for the integrity of our culture. The importance of Islamic history sources in studying the history of our country is incomparable. Among them, al-Tabari's *Ta'rikh al-Umam wa-l-Muluk*, Ibn al-Athir's *al-Kamil fi-t-Ta'rikh*, Ibn A'tham al-Kufi's *Kitab al-Futuh* not only about the history of Islam, there is also a lot of information about the past of our country.

Шарқ халқлари қадим замонлардан буён жаҳон маданиятининг улкан хазинасига ўзининг мумтоз асарлари билан ҳисса қўшган кўпгина буюк ижодкорларни етиштириб берди. Уларнинг меросини кенг халқ оmmasига етказиб бериш маданиятимизнинг тўқислиги учун ниҳоятда зарурдир. Юртимиз тарихини ўрганишда ислом тарихига оид манбаларнинг аҳамияти беқиёсдир. Уларнинг орасида ат-Табарийнинг “Тарих ал-умам ва-л-мулк”, Ибн ал-Асирнинг “Ал-Камил фи-т-тарих”, Ибн Аъсам ал-Куфийнинг “Китаб ал-футуҳ” асарларида нафақат ислом тарихи ҳақида балки, мамлакатимиз ўтмиши ҳақида ҳам салмоқли маълумотлар учрайди.

Манбашунослик соҳасида ҳали тадқиқ қилинмаган ва тарихчилар орасида у қадар шухрат қозонмаганлигига қарамай, арабларнинг Марказий Осиёда олиб борган юришлари ҳақида кўплаб маълумотлар келтирилган тарихий манбалардан яна бири ал-Балозурийнинг “Футуҳ ал-булдон” асари асаридир.

Абу-л-‘Аббос Аҳмад ибн Йаҳйо ибн Жобир ибн Довуд ал-Котиб ал-Бағдодий ал-Балозурий (вафоти 279/892-893 й.) биринчи бўлиб арабларнинг фатҳ урушлари ҳақида ҳикоя қилувчи махсус тарихий асар ёзган. Аҳмаднинг асл келиб чиқиши форс бўлган, деб тахмин қилинади. У шоир ва тарихчи ровий бўлган, кўп ҳажвий шеърлар ёзган. Унинг Жобир исми бобоси араб тилини яхши билган ва Миср ҳукмдорининг котиби бўлиб хизмат қилган. Аҳмад ал-Балозурий ал-‘Ироқдаги Бағдод шаҳрида туғилиб ўсган. Унинг кунёси си, яъни ўғлининг исми билан аталган лақаби Абу-л-‘Аббос, Абу Жа‘фар, Абу-л-Ҳасан ёки Абу Бакр бўлган.

255/868-69 йилларда ал-Балозурий ўзининг “Футуҳ ал-булдон” (“Мамлакатларнинг фатҳ этилиши”) номи тарихий асарини ёзишга киришади. Бу асар “Китоб ал-булдон ас-Сағир” (“Мамлакатлар ҳақидаги кичик китоб”) деб ҳам аталган. Манбалардаги маълумотларга кўра, ал-Балозурий “Китоб ал-булдон ал-Кабир” (“Мамлакатлар ҳақидаги катта китоб”) номи асар ҳам ёзган, лекин у охирига етказилмай қолган ва бизгача етиб келмаган. Бу асардан фойдаланган Ибн Халликоннинг ёзишича, унинг тўлиқ номи “Китоб ал-булдон ва футуҳ ал-ислом” (“Мамлакатлар ҳақида ва ислом фатҳ урушлари ҳақида китоб”) бўлган [5:227].

Ундан ташқари ал-Балозурий араб тилида ёзилган “Китоб ат-та’рих” (“Тарих китоби”), “Мухтасар китоб фи-рада ‘ала-ш-шу’убиййа” (“аш-Шу’убиййа ҳаракатига жавоб ҳақида қисқа китоб”) ва “Китоб ал-ахбор ва-л-ансоб” (“Хабарлар ва насаблар китоби”) ёки “Китоб ансоб ал-ашроф” (“Шарафли инсонларнинг насаблари ҳақида китоб”) номли асарларнинг ҳам муаллифидир. Уларнинг учинчиси бизгача етиб келган ва бир неча марта нашр этилган [9; 6].

ал-Балозурийнинг “Футуҳ ал-булдон” (“Мамлакатларнинг фатҳ этилиши”) асари арабларнинг фатҳ урушлари ҳақида ҳикоя қилувчи махсус ёзилган биринчи асардир. X асрда ал-Мас’удий бу асардан кенг фойдаланган ва унга юксак баҳо бериб, “Мен мамлакатларнинг фатҳ этилиши ҳақида ёзилган бунда яхши китобни билмайман”, деб айтган [4:14]. Бу асар биз учун алоҳида аҳамиятга эга, чунки унда арабларнинг турли мамлакатларда олиб борган фатҳ урушлари ва Араб халифалигининг илк давридаги ҳарбий, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тарихи акс этган. Бу асар Араб халифалигининг илк тарихи билан шуғулланувчи ҳар бир мутахассис учун ат-Табарийнинг “Тарих ар-русул ва-л-мулк” асари сингари энг муҳим манбалардан бири ҳисобланади [10:50; 11:18-19; 12; 8:22-24].

“Футуҳ ал-булдон” асари бизгача қисқартирилган шаклда етиб келган. Унинг тўлиқ матни эса, баъзи маълумотларга кўра, 40 жилддан иборат бўлган. Бу асарининг бизгача етиб келган матни 622 йилдан 869 йилгача бўлган давр ичида юз берган воқеалар баёнини ўз ичига олади. Асар 90 бобдан иборат бўлиб, унинг ҳар бир бобини алоҳида бир мамлакат ёки вилоятнинг фатҳ этилиши ҳақидаги ҳикоялар ташкил этади. Ҳар бир бобда тарихий воқеалар даврий тартибда баён этилган. Айрим боблар Араб халифалигининг ташкил топиши билан боғлиқ бўлган муайян тарихий воқеалар тавсифига бағишланган.

Асарда арабларнинг турли мамлакатларда олиб борган фатҳ урушларидан ташқари у ерларнинг маданияти, дини, ҳукмдорлари, иқтисодий ва ижтимоий ҳолати, арабларнинг бошқарув тизими, хирож йиғими, пул-молия сиёсати ва бошқа масалалар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган.

Мазкур асарнинг бир неча нусхаси бизгача етиб келган бўлиб, улардан бири VII/XIII асрда, иккитаси IX/XV асрда кўчирилган. Асарнинг матни илк бор 1866 йилда Голландиянинг Лейден шаҳрида М. де Гуйе томонидан нашр этилган [3]. Кейинчалик у араб мамлакатларида ҳам бир неча марта нашр этилган [6]. Асарнинг тўлиқ матни инглиз тилига [2] ва немис тилига [1], унинг иккинчи қисми эса форс тилига таржима қилинган [7]. Асарнинг айрим қисмлари Н.А. Медников, П.К. Жузе, С. Волин, Л.Е. Куббель ва В.В. Матвеев ва Л.И. Надирадзе томонидан рус тилига таржима қилинган. Асарнинг Хуросонга оид қисми Г. Гоибов томонидан рус тилига таржима қилинган. Г. Гоибовнинг таржимаси асар матнининг 1956–1958 йилларда С. ал-Мунажжид ва 1959 йилда М.Р.Ридвон томонидан амалга оширилган нашрлари асосида ва унинг форс тилидаги таржимаси ёрдамида қилинган.

Асарда аш-Шош вилояти тарихи, шаҳарларнинг фатҳ этилиши ҳамда вилоят аҳолисига оид айрим маълумотлар учрайди. Хусусан, Шошни араблар фатҳ этишларидан илгарироқ бўлган воқеалар борасида ҳам маълумотлар келтирилади. Жумладан, асарнинг “Қутайбанинг Самарқандга келиши ва унинг аҳолиси билан олиб борган жанги ҳақида” деб номланган бобида шундай дейилади:

“Қутайба Самарқандга келди, унинг ҳукмдори Ғузак (Ғурак) бин Ихшид ас-Сугдий бўлиб, унинг 130 минг сугд жангчиси бор эди. Қутайба шаҳар эшикларини

қуришаб олди, сугдийлар тўлиқ қуроолланган ҳолда чиқдилар, икки тараф ўртасида уруш бошланиб, кўплаб одамлар қиргин қилинди, ...

... Самарқанд ҳукмдори Шош ҳукмдорига мактуб ёзиб, унда араблар бизларни, бизлар арабларни ўлдирмоқдамиз, улар бизни мағлуб этганларидан сўнг, сизлар томон юриш қиладилар. Ўзингизни асранг, биз сизларнинг олдингиздаги қалқонмиз, агар бизларга ёрдамга келсангиз, бу сизларнинг ғалабангиз бўлади. Шош аҳли Самарқандга ёрдам учун тўпландилар, Ғузакка чопар юбордилар ва унга аскарлар кечаси хужум қилишларини айтдилар. Шош аҳли ўзларидан шижоатлиларини мадад учун юбордилар. Кейин улар Қутайба аскарларининг тунги қароргоҳи тамон юрдилар. Бу ҳақдаги хабар Қутайбага келди. У ўз аскарларидан 700 кишини танлади ва уларга деди: сизга маълумки, Шош аҳли бизга ўз қўмондони билан кечаси хужум қилмоқчи. Хозир сизлар чиқиб, турли жойларга пистирма қўйинглар ва ўз динингизни ҳимоя қилинглр.

Мусулмонлар кун ботарда чиқдилар ва Қутайба аскарларидан (бир) фарсах узоқликда, уларга хужум қилаётган қавмнинг йўлида жойлашдилар. Мусулмонлар раҳбари уларнинг манфаатларини кўзлаб, ўз қавмини учга бўлди ва учта пистирма қўйди. Ўнг тарафга битта пистирма, шимолга битта ва Қутайбанинг акаси эса учинчи, яъни йўлнинг ўртасидаги пистирмага жойлашди.

Ярим тун ёки ундан кечроқ Шош аҳли тўлиқ қуроолланган ҳолда келди. Мусулмонлар билан рўбарў бўлганларида, уларга хужум қилдилар, иккала тараф ҳам аралашиб кетди. Уларга ўнг ва чап пистирмадаги жангчилар хужум қилдилар, Шош аҳлидан аҳамияти катта бўлган йўлбошчисини зарба (билан) калласини олдилар, кофирлар мағлуб бўлди ва қочдилар. Уларнинг қиличлари (қурол-аслаҳалари) эса олиб қўйилди. Улардан деярли ҳеч ким қочиб кета олмади. Уларни асир олиб, мусулмонлар Қутайбага хабар бердилар. Қутайба деди: Аллоҳ сизлардан рози бўлсин, ўзингизни аямасдан жанг қилдингиз ва ўз матонатингизни намойиш этдингиз. Кейин асирлар олиб келинди ва уларнинг барчасини боши олинди... Қутайба уларга (ўз жангчиларига) юқори мукофот берди ва Самарқандга юриш қилди ...”

Шу воқеани ат-Табарий ўз асарида қуйидагича тасвирлайди:

“... малики Самарқанд малики Жож (Чоч)га нома юбордики, араблар бизларнинг устимизга келдилар. Агар бизларда зафар топсалар, сизлар сари қадам қўйгайлар. Чоч аҳли жам бўлиб, Самарқандга юзландилар. Ғузакка киши юбордиларки, сен уларни жангга машғул қилгайсан, то бизлар уларни гофил этиб, зарба бергаймиз... Бу хабар Қутайбага етди. Бас, Қутайба ўз лашкаридан минг жангчини танлаб олиб, чочийлар сари юборди. Ҳар бири уларнинг юз кишисига баробар бўлгудек эди. Ва уларга айтдики, чочийлар бизларнинг устимизга зарба ургани келган эмишлар. Сизлар фалон жойда, пистирмада турунглр деб, уларга Солиҳ бин Муслимни амир (раҳбар) қилди. Солиҳ бин Муслим жангчиларини уч гуруҳ қилди. Бир гуруҳини ўнг тарафга, бир гуруҳини чап тарафга ва ўзи ўртада турди.

Кечанинг ярми ўтган эди, чочийлар келдилар. Солиҳ бин Муслим пистирмадан чиқиб, Улар билан жангга машғул бўлди. Мусулмонлардан Шуайб бин Тайир ҳамла қилиб, Чоч шаҳзодаларидан бирига шамиш уриб, бошини ҳавога учирди. Чочийлар бунни кўриб, мағлубиятга учрадилар. Араблар уларнинг орқасидан қувлаб, чочийлардан бисёрларини ўлдирдилар. Ҳеч киши халос бўла олмади. Бу чочийларнинг бошларини Қутайбанинг қошига келтирдилар. Ҳаммалари маликзода ва шаҳзода эдилар. Мусулмонлар кўплаб қурол-аслаҳа ва молларни қўлга киритдилар ва Қутайбанинг қошига келтирдилар ...” [13].

Ибн ал-Асирда ҳам бу воқеа такрорланади. Лекин, “ал-Камил фи-т-тарих” асарида Қутайбанинг шошликлар лашкарига қарши юборилган жангчилари сони 400 кишидан 600 кишигача деб кўрсатилган. Қутайба уларга амир этиб тайинлаган Солиҳ бин Муслим эса лашкарни 3 қисмга эмас, балки 2 қисмга бўлиб, жангга киргани қайд этилган [15].

Ал-Балозурий ўзининг “Футуҳ ал-булдон” асарида ушбу воқеани шундай таърифлайди:

“... Қутайба Самарқанд аҳлини қамал қилди. Улар бир неча марта тўқнашдилар ва жанг қилдилар. ас-Сугднинг подшоҳи аш-Шош подшоҳига мактуб ёзди, у эса ат-Торбанд шаҳрида яшар эди. аш-Шош подшоҳи ўзининг кўп сонли аскарлари билан унга ёрдамга келди. Мусулмонлар улар билан тўқнашдилар ва улар шиддатли жанг қилдилар. Кейин Қутайба уларни йиқитди ва синдирди...” [3].

Ат-Табарий ўз асарида Ибн Аъсам ал-Куфийдан фарқли ўлароқ, Қутайба лашкарининг айнан аш-Шош вилоятига қилган юришини ҳам алоҳида қайд этиб ўтган. Жумладан, “Тарихи Табарий”даги “Қутайбанинг Чоч ва Фарғона газотига борганининг баёни” номли бобида шундай маълумотларни учратиш мумкин:

“... Тўқсон тўртинчи йил эди, Қутайба Чоч ва Фарғона газотига боришга қарор қилди. Қутайба Марвдан чиқиб, Жайхун дарёсидан ўтиб, Кеш, Хворазм ва Нахшоб аҳлидан йигирма минг кишилиқ лашкар олиб, ўз лашкари билан Самарқандга келди. Ва бу йигирма минг кишини Чоч вилояти тарафига юбориб, ўзи Фарғонага келди, то Хожандгача борди. Фарғона аҳли жангга тайёр бўлдилар. Бисёр аёвсиз жанглар қилдилар, ҳеч кун йўқ эдики, жанг қилмаган бўлсалар. Ҳамиша зафар мусулмонлар тарафида бўлар эди ...

... Бас, Қутайба лашкари шаҳарнинг атрофини қуришовга олиб, маҳкам тутди. Улар билдиларки, мағлуб бўладилар. Сўнгра, ҳар йили муайян миқдорда мол бериш шарти билан сулҳ туздилар ...” [13].

Ибн ал-Асир ҳам бу воқеани ўз асарида қайд этган. Фақатгина Қутайба йиғган 20 минг кишилиқ лашкарни Кеш ва Хоразм шаҳарларидан ташқари Бухоро ва Насафдан ҳам жам бўлганини таъкидлаган [15].

Ал-Балозурий Қутайбанинг аш-Шош вилоятини фатҳ этгани ҳақида қуйидаги маълумотни келтиради:

“... ал-Ҳайсам ибн Адий деди: “Менга Ибн Аййош ал-Ҳамадоний сўзлаб бердики, Қутайба бутун аш-Шош вилояти ни фатҳ этди ва Исбижобгача етиб борди. Яна дедиларки, Исбижоб қалъаси қадимги вақтларда фатҳ этилган, кейин уни турклар қўлга олдилар, улар билан аш-Шош аҳлидан бир қанча одамлар ҳам бор эди. Кейин уни амир ал-муъминийн ал-Муътасим биллоҳ халифалиги даврида Нух ибн Асад фатҳ этди ва унинг атрофига аҳолисининг узумзорлари ва далаларини ўраб турувчи девор қурдирди ...” [3].

“Китаб ал-футуҳ” асарида аш-Шош вилояти ҳақида яна бошқа маълумотлар ҳам учрайди. Масалан, муаллиф ҳижрий 123 йилда бўлиб ўтган воқеани қуйидагича тасвирлайди:

“... Ҳишом Наср бин Сайёрни Хуросонга амир қилиб юборди. Наср бин Сайёр келиб, дарё ортидаги халифатга бирлаштирилмаган ўлкаларга юриш қилишга қарор қилди. У Шош ва Фарғонани ҳамда уларга қарашли бўлган шаҳарларни фатҳ қилди. Фатҳ этилган шаҳарларда халққа хирожни енгиллаштирди. Натижада Шош аҳли унга мойил бўлиб, уни яхши кўрдилар ...” [16].

Ат-Табарий ҳам бу маълумотни қуйидагича қайд этган:

“... Наср бин Сайёр келиб, Чоч шаҳарларини фатҳ қилди. У газотга бағоят машғул бўлиб, фатҳ этилган шаҳарларга хирожни енгил қўйди. Ва халқ уни дўст тутди...” [13].

Хулоса қилиб айтганда, ал-Балозурийнинг “Футуҳ ал-булдон” асари Марказий Осиё халқларининг тарихи соҳасида янги маълумотлар олишга ва ундаги воқеаларни бошқа тарих китобларидаги воқеалар билан қиёслашда муҳим манба сифатида катта аҳамиятга эга. Манба бошқа тарихий асарларда учрамайдиган шахсларнинг номлари билан ҳам муҳимдир. Ушбу асарни тўлиқ ўрганиб чиқиш ўлкамиз тарихининг ҳали очилмаган қирраларини очишда ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Beladhori's "Kitab Futuh al-Buldan" uebersetzt von O. Rescher. Leipzig, 1917–1923.
2. Kitāb Futūh al-Buldān of al-Imām Abu-l'Abbās Ahmad ibn Jābir al-Balādhuri / Transl. from the Arabic by Philip Khūri Hitti and F.C. Murgotten. 2 volumes / The Origins of the Islamic State, vol. LXVIII (Studies in History, Economics and Public Law, vol. 68). New-York: Columbia University, 1916 (vol. 1), 1924 (vol. 2).
3. Liber Expugnationis Regionorum auctore imamo Ahmed ibn Jahja ibn Djabir al-Beladsori / Ed. M.J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1866. 532 p.
4. Macoudi, Les prairies d'or / Text et traduction par C. Barbier de Meynard, t. I–IX, Paris: Societe Asiatique, 1861–1877. 14-6.
5. Абу-л-‘Аббос Шамс ад-дин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр ибн Халликон. Вафайот ал-‘йон ва анбо’ абно’ аз-заман / Таҳқиқ Ихсон ‘Аббос. 8 жилдлик. Байрут: Дор Содир, 1414/1994. 227-6.
6. ал-Балозурий, Аҳмад ибн Йахйо. Ансоб ал-ашроф / ‘Абд ал-‘Азиз ад-Дурий нашри. 3 жилд. Байрут: 1893/1978.
7. ал-Балазори, Аҳмад ибн Йахйа. Фотуҳ ал-булдан, бахш-и марбут бе Иран / Таржоме-йи доктор Азерташ-и Азернуш. Техран, 1346.
8. Арабские источники VII–X вв. / Подготовка текстов и переводы Л.Е.Куббея и В.В.Матвеева. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. 22-24.
9. Аҳмад ибн Йахйо ал-Балозурий. Ансоб ал-ашроф / Муҳаммад Ҳамидуллоҳ нашри. 2 жилд. Ал-Қоҳира: Дор ал-Ма’ориф, 1959.
10. Бартольд В.В. Ислам // Соч. в 9 т. Т. 6. Москва: Наука, 1966. – 50 с.
11. Беляев В.И. Арабские источники по истории туркмен и Туркмении IX–XIII вв. // Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). Т. 1. VII–XV вв. Арабские и персидские источники. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1939. С. 18–19.
12. Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература // Избранные сочинения. Т. 4. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1957. 154 с.
13. Тарих-и Табарий / Эски ўзбек тилига таржима муаллифи Баёний. 1898-99. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалар маркази фондида қўлёзма рақами № 1229. (СВР, том I, №4). 483 с.
14. Тарих-и Табарий / Эски ўзбек тилига таржима муаллифи Баёний. 1898-99.

۱۵. ابن الأثير. الكامل في التاريخ. دار الكتب العلمية. بيروت – لبنان. 1987 م.

۱۶. ابن اعثم الكوفي. كتاب الفتوح. دار الاضواء. بيروت – لبنان. 1991 م.

RELATIONS BETWEEN THE BABURID STATE AND
MAWARANNAHR IN *JAHANGIR-NAMA*

«ЖАҲОНГИРНОМА» АСАРИДА БОБУРИЙЛАР ДАВЛАТИ
ВА МОВАРОУННАҲР МУНОСАБАТЛАРИ

Yuldashev Batir Urolovich
Йўлдашев Ботир Ўролович

This article discusses the diplomatic, trade, and cultural ties between the Baburid State and Mawarannahr on the materials of *Jahangir-nama*. The development of embassy relations took place during the fourth emperor of the Baburid State Nur ad-din Muhammad Jahangir (reigned 1605-1627) and the khan of Bukhara Imamquli-khan (reigned 1611-1642). The supreme rulers of the two countries discussed helping the Muslims during the pilgrimage. Also the author analyzes the letters written by Baburi princess Nurjahon begim and Bukhara khan's mother to each other. In the last years of Jahangir's reign the Bukharan shaykhs addressed Imamquli-khan and expressed their views and suggestions to stabilize the political situation in India.

Улуғ ватандошимиз шоир, муаррих ва давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) тақдир тақозаси билан Мовароуннаҳрни тарк этиб чиқиб кетганидан сўнг 1504 йили Кобулда Бобурийлар давлатига асос солган. Кейинроқ аста-секин ўз давлати сарҳадларини кенгайтириб, Ҳинд ярим оролининг шимолий ва шарқий қисмларини ўз тасарруфига киритган. Бобур подшоҳ қўшни давлатлар, жумладан Мовароуннаҳрдаги абулхайрийлар давлати билан дипломатик ва савдо муносабатларини яхши йўлга қўйган. «Бобурнома» саҳифаларида самарқандлик элчиларнинг Аграда ўтказилган тўйда иштирок этилари қайд этилган. Яхши қўшничилик ва савдо алоқалари Бобур подшоҳнинг ворислари замонида ҳам давом этган. Айниқса, бобурийлар давлатининг олтин даври саналган Акбар подшоҳ ва Жаҳонгир замонида янада юқори даражага кўтарилган.

Бобурийлар давлатининг тўртинчи вакили Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир (1605-1627) улуғ бобокалони Бобур каби тарих илмига алоҳида меҳр қўйган ва ўзи ҳам тарихий асар ёзиб қолдирган. Форс тилида ёзилган бу асар «Жаҳонгирнома» деб ном олган. «Жаҳонгирнома»нинг бир неча нусхаси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти нодир қўлёзмалар бўлимида сақланади. Мазкур қўлёзмаларда Бобурийлар давлати ва Бухоро хонлиги ўртасидаги муносабатларга доир маълумотлар анчагина.

Жаҳонгир подшоҳ ҳукмронлиги замонида Мовароуннаҳр, хусусан Бухоро хонлиги билан ўзаро савдо, маданий ва дипломатик муносабатлар ривожланиб борган. Абулхайрийлар сулоласи ўрнига келган Аштрахонийлар, хусусан Имомқулихон (1611-1642) Бобурийлар давлати билан кенг дипломатик муносабатларни ривожлантириш сиёсатини олиб борган. «Жаҳонгирнома» да Имомқулихон фақат икки марта тилга олинган. Биринчисида Имомқулихоннинг Вали Муҳаммадни ўлдириб тахтни эгаллаши ва иккинчи марта Жаҳонгир ҳукмронлигининг ўн олтинчи йили Турон подшоси Имомқулихоннинг онаси

номидан малика Нур Жаҳон бегим номига мактуб ва баъзи ноёб буюмларнинг Бухородан Ҳиндистонга жўнатилгани баён қилинган.

Ўзбек олимларидан И. Низомиддинов эса бошқа қўлёзмаларга таянган ҳолда 1614 йили Бухоро элчилари Жаҳонгир подшоҳ саройига етиб борганларини ёзган [11:24]. Элчилар Жаҳонгир подшоҳга етказган мактубда ўзаро дўстлик ва муқаддас ҳаж сафари йўлларини хавфсизлиги масаласи кўтарилган.

Жаҳонгир подшоҳ жўнатган элчи Ҳаким Ҳозиқ узоқ муддат Бухоро хони қабулига киритилмаган. Хон амалдорларидан Нодир девонбеги Имомқулихон овдан қайтаётганида элчи йўл устида хон билан кўриши мумкинлигини айтган. Эртаси куни қабул маросимида Ҳаким Ҳозиқ Жаҳонгир подшоҳнинг мактубини топширган. Шундан сўнг Ҳиндистонлик элчи Бухоро хони уюштирган шеърӣ базмларда ҳам кўп бор иштирок этган. Тарихчиларнинг фикрича, Жаҳонгир подшоҳ элчиси ўз ватанига қайтиб кетганидан бир йил ўтиб Жаҳонгир подшоҳ ҳаётдан кўз юмган. Ана шу маълумот асосида Ҳаким Ҳозиқ тахминан 1625 йилларда Бухорода бўлган деган фикр тасдиғини топади.

Жаҳонгир подшоҳ номидан элчи сифатида Бухорога ташриф буюрган шахслардан бири Саййид Мир Барака бўлган. Саййид Мир Барака аслида келиб чиқиш жиҳатидан Мовароуннаҳрлик бўлиб Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг авлодидан бўлган. Саййид Мир Барака Бухорога келган вақтларида Бобурийлар давлатида нотинчлик бошланган эди. Шоҳ Жаҳоннинг отасига қарши исён бошлагани мамлакатда танг сиёсий ҳолатни юзага келтирган эди. Бухородаги жуйборӣ шайхлардан Хожа Абдурахим Бухоро хонига темурийзода ота-болани яраштириб қўйиш лозимлигини айтган. Имомқулихон Хожа Абдурахимнинг Ҳиндистонга боришига рухсат берган. Жаҳонгир подшоҳнинг элчиси Саййид Мир Барака ва Бухоро хони элчиси Хожа Абдурахим 1626 йил куз фасли бошида Кобулга етиб келишган. Кобул субаси ҳокими Зафар Хон элчиларни муносиб кутиб олган. Бухоро элчисининг ташрифи хабарини эшитган Жаҳонгир подшоҳ Хожа Абдурахим ва унинг хизматкорлари учун ҳар куни минг рупий маблағ ажратиш тўғрисида буйруқ берган. Элчилар 1627 йил 11 март куни Лоҳурга етиб келишган [9:11]. Хожа Абдурахим Лоҳурга етишига уч манзил қолганида Жаҳонгир подшоҳнинг сарой аёнлари пешвоз чиқиб кутиб олишган. Жаҳонгир подшоҳ Бухоро элчисини ўша куниёқ қабул қилган. Жаҳонгир подшоҳнинг ўша куниёқ элчини қабул қилишининг сабаби бобокалони Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Насиҳатномаси»да нақшбандия тариқати силсиласи вакилларига икром ва эъзозда бўлишни тайинлагани бўлган. Мазкур насихатнома мактуб форс тилида 1527 йили Ҳиндистонда Комрон мирзога ёзилган.

Жаҳонгир подшоҳ қабул чоғида Хожа Абдурахимни ўпиб кўришган ва тахт яқинидан жой кўрсатган. Бухоро элчиси Хожа Абдурахим Бобурийлар давлати ҳукмдори Жаҳонгир подшоҳга қимматбаҳо совғалар – тулки ва қундуз терисидан тайёрланган пўстинлар, балиқ тиши, бир нечта тулпор отлар ва туялар, чиройли безатилган китоблар ва бошқа совғаларни Бухоро ҳукмдори Имомқулихон номидан топширган [12:47]. Жаҳонгир подшоҳ Хожа Абдурахимга эллик минг рупий рупий иноят қилган ва махсус қароргоҳ тайин қилган. Хожа Абдурахим билан бирга ўғли Хожа Сиддиқ ҳам бирга бўлган. Бу учрашувдан ўн куни ўтиб Навруз байрами бошланган. Бобурий подшоҳ Жаҳонгир ва Бухоролик элчи Хожа Абдурахим Лоҳурда байрамни бирга ўтказишганлар. Навруз байрамидан сўнг Жаҳонгир подшоҳ ўзи севган Кашмирга йўл олган ва Бухоро элчиси Хожа Абдурахимни ҳам ўзи билан бирга олиб кетган. Бир неча ой Кашмирда дам олган

Жаҳонгир подшоҳ Лоҳурга қайтишида йўлда вафот этган. Жаҳонгир подшоҳни Лоҳурда дафн этишган. Бухоро хони элчиси Хожа Абдурахим ҳам бир неча ойдан сўнг Лоҳурда вафот этган. Элчининг ўгли Хожа Сиддиқ кейинчалик отасининг ҳокини Бухорога келтириб дафн эттирган. Шарқшунос И. Низомиддиновнинг қўлёзма асрлардан фойдаланиб берган маълумотига кўра, бу дафн маросимида Бухоро Хони Имомқулихон ва Бобурийлар давлати элчиси Ҳаким Ҳозиқ ҳам қатнашган. Бундан кўриниб турибдики, Ҳаким Ҳозиқ Жаҳонгир подшоҳ вафотидан сўнг тахтга ўтирган Шоҳ Жаҳон номидан ҳам Бухорога элчи вазифасида ташриф буюрган.

Турон ва Ҳиндистон ўртасида маданий ва савдо алоқалари ривожланиб турган. Самарқандлик олимлардан Мутрибий Ҳиндистонда Жаҳонгир подшоҳ саройида маълум муддат истиқомат қилган. Мутрибий «Нусха-йи зебо-и Жаҳонгир» ва «Хотирот-и Мутрибий» асарларида бобурийзода подшоҳ билан учрашувларини мароқ билан ёзган [3:33-44]. Жаҳонгир подшоҳ саройида Мутрибий каби яна бошқа Мавороуннаҳрлик шоир ва адиблар жой олганлар. Бухоролик Чандуний Жаҳонгир подшоҳ тахтга ўтиришидан илгари унинг шахзодалик замонида Фитратий таҳаллуси билан ижод этган [10:75]. Аввалига Роҳий таҳаллуси билан ижод қилган ва Жаҳонгир замонида Ҳиндистонга борганидан сўнг Сабрий таҳаллусида қалам тебратган Мавлоно Ғазанфор ва яна кўплаб ижодкорларни эслаш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда Бобурийлар давлатининг тўртинчи подшоҳи Жаҳонгир замонида унинг бобокалони ватани саналган Мовароуннаҳр билан дипломатик, савдо ва маданий алоқалар янада ривожланиб турган. Жаҳонгир подшоҳнинг ўз асарида ҳам бу тўғрида маълумотлар берилганини юқорида қайд қилдик.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Азимджанова С. А. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. - Москва: Наука, 1977.
2. Аъзамов А. Икки аср ҳижрий ва милодий тақвимларнинг кунма-кун мутаносиблик жадваллари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа-ижодий уйи, 2007 й.
3. Ахмедов Б. А. Мутриби и его антологии // Из истории культурных связей народов Средней Азии и Индии. Ташкент: «Фан», 1986.
4. Бобур З. М. Бобурнома. – Тошкент: “Шарқ”, 2002.
5. Гулбадан бегим. Ҳумоюннома // форс тилидан С. Азимжоннова таржимаси. – Тошкент: «Фан», 1959.
6. Жаҳонгир. Жаҳонгирнома. - Ўз Р ФА ШИ, қўлёзма № 2017.
7. Жаҳонгир. Жаҳонгирнома. - Ўз Р ФА ШИ, қўлёзма № 2192.
8. Йўлдошев Б. У. «Жаҳонгирнома» - Ҳиндистон ўрта асрлар тарихини ўрганишда муҳим манба // Шарқ машъали. – Тошкент. 2010-№1 – 26-28 бетлар.
9. Мутрибий Самарқандий. Ҳинд сафари/ форс тилидан И. Бекжон таржимаси – Тошкент: Махпират номидаги Ўрта Осиё халқлари институти компьютер маркази, 2001.
10. Низомиддинов Н. Бобурийлар даври Ҳиндистон туркий тили ва адабиёти. - Тошкент: Фан ва технологиялар маркази босмаҳонаси.
11. Низомиддинов И. Ўрта Осиёнинг чет эл Шарқи билан муносабатлари. Тошкент: Ўзбекистон, 1961.
12. Низомиддинов И. XVI-XVIII асрларда Ўрта Осиё-Ҳиндистон муносабатлари. - Тошкент: «Фан», 1966.

EASTERN PEOPLES ON THE PAGES OF THE *TALE OF BYGONE
YEARS*

ВОСТОЧНЫЕ НАРОДЫ НА СТРАНИЦАХ «ПОВЕСТИ
ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ»

Pilipchuk Yaroslav Valentinovich
Пилипчук Ярослав Валентинович

This article is devoted to the study of the display of the history of the Eastern (Turkic, Iranian, Caucasian) peoples on the pages of the *Tale of Bygone Years*. In describing the history of Danube Bulgaria and the Hungarians, Nestor relied on information from Byzantine chronicles. As for the events of Khazar history, Nestor deliberately censored everything related to this issue. It was important for him to show the history of glorious ancestors and the victory of Rus over the Khazars. Even in the description of the glade tribute, he managed to insert a victory legend from himself. The memory of the title of khagan as one of the titles of the ruler of Russia was also blotted out, despite the mention of this by Hilarion. With such tendentiousness, it is not surprising that there was no place for a story about the campaigns of the princes to the Caspian Sea, which, moreover, ended in defeat. Regarding the subjugation of the Yasians, the chronicler had in mind not the Caucasian Alans, but the Don Alans. The subjugation of the Kasogians could actually take place no earlier than the 80-ies of 10th century and was rather completed only under Mstislav the Brave, who pursued an active Caucasian policy. Of all their eastern peoples, the Pechenegs are described in more or less detail. We find a single mention of the Oguzes under 985, although the Oguzes were allies of Russia earlier, as follows from the information of the Arabic writings. It was important for Nestor to show that Russia itself, without anyone's help, defeated the Khazars. If the Polovtsians in Rus were known by an exoethnonym, then the ethnonym Pecheneg on the pages of the annals is a derivative of the Turkic self-name of the Pechenegs Baganak. However, Nestor did not know the exact time of the migration of the Pechenegs in Eastern Europe. The Pechenegs were a strong opponent of Rus', which, however, did not exclude situational alliances with them. Regarding the Avars, Nestor preferred instead of the data of the Byzantine chronicles to give a legend instead of specific data.

Одним из замечательных памятников летописания Киевской Руси является "Повесть Временных лет" [24]. Касательно ее авторства есть разные точки зрения. Традиционно ее автором считают Нестора. Проблема в том, что Нестор был автором той ее части, которая была составлена до 1113 года. Вторая редакция сочинения была составлена монахом Сильвестром. В. Пузанов сделал подробный разбор сведений "Повести Временных лет" касательно финно-угорских народов. Текстологии и источникам Повести Временных лет посвящено много археографических исследований. К сожалению, до сих пор критически не проанализированы сведения "Повести Временных лет" касательно взаимоотношений Руси с тюркскими, кавказскими и иранскими народами.

Поэтому мы ставим себе целью осветить именно восточные сведения "Повести Временных лет".

Первой летописью в истории Руси была "Повесть Временных лет". Через ромеев (византийцы) русины (так называли жителей Руси кроме Новгородской земли) узнали, что кроме стран бывших провинциями Рима и Византии, существовали такие страны как Кавказская Албания и Эфиопия. Касательно же географических горизонтов известных самим русинам, то летописец знал о Хвалисах, то есть о Хорезме. О Хорезме в Руси должны были знать от скандинавов. Нужно отметить, что на одном из рунических камней на территории Швеции известно об одном викинге, который погиб в стране Карузм. Карузм это Хорезм. Сам камень датирован 1041 г., то есть викинг должен погибнуть в битве при Данданакане. Вероятно, его могли нанять Газневиды, которые воевали с Сельджуками. Морем Хвалиским назван естественно не Арал, а Каспий, поскольку рекой, впадающей в море, была указана Волга и путь в море лежал через землю волжских булгар. Сами русы осуществили несколько походов на Каспий с согласия на то хазар, это были походы первой половины X в. Эти походы фактически не отображены в летописи. Также касательно борьбы с хазарами, то летописец также скуп на слова. Сказано, что хазары перед тем, как наложить дань на славян, погнали на запад племена булгар. Также сказано о неким белых уграх, который были при византийском императоре Ираклии и ходили походом на Персию (Эраншахр Сасанидов) во времена Хоздроя (Хосрова II Парвиза). Тут мы можем убедиться в том, что уграми по ошибке были названы тюркюты Западного Тюркского Каганата. Дело в том, что в византийских хрониках VII–X вв. тюркюты и хазары назывались турками. Другое дело, что турками Константин Багрянородный называл и венгров. Поэтому Нестор поставил знак равно между турками хроник IX в. и сочинения Константина Багрянородного. Касательно булгар указано, что они угнетали славян, как и обры. Тут нашли отображение сведения "Бревиария" Никифора. Среди источников летописи Нестора были византийские хроники Георгия Амартола и Иоанна Малалы. Летописец практически не упоминает о аvaraх и лишь передает славянскую легенду о подчинении дулебов аvaraми. При этом сказано, что они пропали из-за божьего гнева. Как известно из европейских латиноязычных хроник против авар франки осуществили несколько походов. Фредегар же упоминал, что авары выставляли славян наперед как пушечное мясо. Также указывалось, что авары насиловали славянских жен и от этого рождались аварские бастарды. Об этих фактах Нестор умалчал, хотя наверняка должен был быть знаком с "Хроникой Фредегара". Касательно призвания варягов, то этот эпизод был заимствован из "Деяний Саксов" саксонского хрониста Видукинда Корвейского из Священной Римской империи, только там на призыв бриттов отозвали вожди англоv, саксов и ютов. Нестор указывал, что хазары положили дань на полян, однако те дали дань мечами, в чем хазары увидели плохое предзнаменование. Кроме того, указано, что от хазар зависели радимичи, северяне, вятичи. Касательно археологического контекста данной проблемы нужно сказать, что хазары появляются в славянском пограничье во конце VII в. На лесостепном Днепровском Правобережье хазары появляются в первой четверти VIII века. Появление кочевников в славянских землях ознаменовалось тем, что было разрушено Пастырское городище, которая ознаменовало конец антской пеньковской культуры VI–VII вв. С хазарами стоит соотнести памятники типа Перещепины и Вознесенки. Северная граница

распространения кочевнических памятников на Днепровском Левобережье не распространялась севернее Сейма. Выход на границы славян был связан с экспансией хазар на территорию Крым в конце VII в. – начале VIII в. и с арабским вторжением в 30-х гг. VIII века. Вследствие хазарского влияния возникает волынцевская культура славянских племен. В нее входят племена радимичей, северян и полян. Радимичи и северяне расселялись на Днепровском Левобережье. Поляне жили на Днепровском Правобережье, но скорее были волынцевским плацдармом в этом регионе и не играли особой роли, вопреки тому что утверждает Нестор. Куда большую роль на Днепровском Правобережье играли племена Лука-Райковецкой культуры, которые были известны летописцу как древляне, уличи, хорваты, дулебы. Поляне же занимали ограниченную территорию между Киевом и Каневом. Хазары прямо не присутствовали в регионе. Их влияние ограничивалось присутствием в регионе хазарских импортов и куфического серебра. Салтовская (аланско-булгарская связанная с Хазарским каганатом) керамическая традиция повлияла на славянское гончарство. В отличие от событий конца VII в. появление хазар во 20-30-х гг. VIII в. не произвело особых потрясений в землях славян. Земли славянских племен были бедной окраиной Хазарского каганата, куда менее прибыльной чем Крым или Кавказ. Освобождение от дани хазарам полян Олегом (Хельги) датировано Нестором 882 г., а радимичей и северян в 884 и 885 гг. Однако археологические исследования говорят немного о другом. Проникновение викингов в район Среднего Поднепровья датировано началом IX в. Из кривичского ареала в Гнездово они совершают набеги вниз по реке Днепр и на смену волынцевской культуре приходит роменская культура Днепровского Левобережья. Поляне, как и радимичи с северянами представляли эту археологическую культуру. По сравнению с волынцевской эпохой в роменское время наблюдается некий культурный регресс. Таким образом, с Рюриковичами освобождение славян от дани никоим образом не связано. Кроме того, Нестор наводит тень на плетень по поводу и более близких к его времени событий. Как показывают последние археологические исследования в середине X в. происходят масштабные события озаглавленные сожжением многих населенных пунктов. Собственно Нестор отдал предпочтение полянам перед другими славянскими племенами, поскольку сам происходил из Киева. В культурном отношении племена волынцевской культуры были прогрессивнее чем другие славянские восточнославянские племена, поскольку были связаны торговлей с Востоком и Византией. Чернигов будет играть роль второго по значению центра восточнославянских земель в XI в. Однако в IX в. первенство полян было неочевидным. То, что Нестор обозначил как восстание одних только древлян в середине X в. имело куда большие последствия. Смерть Игоря (Ингваря, Ингора) в древлянских землях привела к массовым восстаниям восточнославянских племен против династии Рюриковичей, которые пришлось жестоко подавлять. А. Комар отмечает, что реальность летописных Аскольда и Дира сомнительна. Персоналий под такими именами в латиноязычных источниках и византийских хрониках Раннего и Высокого средневековья нет. Такой же вымышленной фигурой был и Кый со своими братьями. История с перевозчиком через Дунай связана с Хильбудием и заимствована из хроники Прокопия Кесарийского. Не можно подвергать сомнению только факт самого похода Руси на Константинополь в 860 г., что имеет подтверждение у Фотия. Оказавшись без торговли с хазарами население

Среднего Поднепровья налаживает связи с Византией и по следам славян уже идут скандинавы. Известно, что около 839 г. скандинавы отправили послов к византийскому императору, но на обратной дороге путь им заблокировали некие кочевники и скандинавам пришлось пролагать окольный путь через владения франков, вследствие чего этот эпизод попал в "Бертинские анналы", в которых правитель русов фигурирует как каган из свеонов (одного из скандинавских племен). После потрясений в Хазарском каганате в 60-80-е гг. IX в. данниками Хазарского каганата оставались только вятичи, которым соответствует боршевская археологическая культура. Именно их должен был обозначать каганбек Иосиф как славян (славян), одного из своих данников. Период с 816 по конец IX в. было временем монетного голода для Восточной Европы, что символизирует временный разрыв отношений большинства славянских племен Восточной Европы с Хазарским каганатом. Только когда Рюриковичи наладили отношения с хазарами дирхемы начали снова поступать в их владения. Отношения же вятичей с хазарами можно охарактеризовать как симбиоз. Фактическое освобождение славян Среднего Приднепровья от хазар датировано 800-815 гг. Династия Рюриковичей не имела к этому никакого отношения. В период 815-860 гг. викинги пролагают торговые магистрали на юг, а оттуда через земли вятичей на Оку в Среднее Поволжье в земли волжских булгар и уже оттуда выходят в земли непосредственно Хазарского каганата. Касательно же земель вятичей то поступление туда восточного серебра не пресекалось, а подтверждением активной торговли с хазарами являются останки верблюда на одном из поселений вятичей. В землях вятичей были и хазарские торговые фактории. Хазары торговали славянскими рабами, однако их торговля померкла по сравнению с масштабами торговли со стороны скандинавской верхушки Руси и венгров. Период 60-80-х гг. IX в. был временем, когда в Хазарском каганате происходила гражданская война. Потерпевшие поражение в этой гражданской войне хазары присоединились к венграм и стали называться кабарями. Нужно отметить, что на венгерских памятниках типа Субботцы [венгры Этелькёза (территории между Днестром и Дунаем) периода 30-90-х гг. IX века] не было найдено ни одного дирхема. Венгры прорвались через хазарские владения в 30-х гг. IX в. и закрыли путь послам каганата Руси из Константинополя в Киев. Именно с этим была связана просьба хазарского кагана к византийскому императору отправить инженеров для постройки крепости Саркел. Позже хазары выстроили на своих границах по Дону и Северскому Донцу серию фортификаций против викингов и венгров. Арабские источники сообщают о набегах венгров на славян, о которых Нестор говорит абсолютно ничего. В сочинении Венгерского Анонима сказано о боях венгров с Русью, когда венгры уходили из Этелькёза в Паннонию. Нужно сказать, что Нестор изображает дело так, что венгры просто прошли мимо Киева. Отношения славянских племен с хазарами в период до Рюриковичей характеризовались тем, что эти племена платили дань продуктами земледелия и мехом животных подобно тому, как кыштымы платили дань енисейским кыргызам в Сибири. Славяне существенно отставали от алано-булгарских племен салтовской культуры (которая сложилась в VIII в.) и вышли на их уровень только в X в. Переселение венгров в Паннонию датировано летописцем датировано 898 годом. Нужно отметить, что в европейских латиноязычных хрониках время переселения венгров датировано 889 г. (Регинон Прюмский) или 896 г. (Бертинские Анналы, Фульдские анналы). Кроме этого, указано, что причиной

переселения венгров было переселение печенегов в земли венгров. Константин Багрянородный знал о том, что печенегов изгнали огузы и венгры приняли участие на стороне ромеев в войне против Дунайской Булгарии. Об этом знает и Нестор правда датирует участие венгров в войне против царя Симеона 902 годом. Константин Багрянородный упоминал о том, что болгары призвали себе на помощь печенегов. Правда он не датирует эти события. Нестором же печенеги упоминаются впервые в хронике под 915 г. и указано, что князь Игорь (Ингвар, Ингор) заключил с ними мир. Кроме того, указано что была война между греками (ромеями) и болгарами в это время. Все время правления Симеона Дунайская Булгария воевала против Византийской империи. Вероятно, этот пассаж был взят Нестора у Константина Багрянородного. Под 934 и 943 гг. указано на вторжение угров во владения Византийской империи. Нестор был знаком со сведениями хроник Продолжателя Феофана и Продолжателя Георгия Амартола. Однако под 944 г. Нестор сообщал, что Игорь ходил на греков и взял дань с них. Как союзники указаны печенеги. Нужно отметить, что ни один из византийских источников не упоминает о походе Руси в 944 году. Фактически этот пассаж полностью на совести Нестора. Касательно же походов Руси на Каспий в X в., то кроме казуса со Святославом, то он просто мог об этом не знать, поскольку в византийских грекоязычных хрониках и европейских латиноязычных хрониках ничего об этом не говорится. Сведения о каспийских приключениях Руси есть в арабоязычной хронике ал-Масуди и в сочинении хазарского еврея именуемого "Кембриджским документом". Первый поход Руси датируется ал-Масуди 913-914 гг. Действия на Каспии были успешными, но на обратном пути русов перебили мусульманская гвардия хазар ал-ларисийа и буртасы. В "Кембриджском документе" же указан поход на владения персов. Этот поход можно датировать 943-944 гг. благодаря сведениям Ибн Мискавейха, который местом действия называет Бердаа и близлежащие земли Аррана. Среди христианских авторов об этом указывал армяноязычный утиец Мовсес Каланкатуаци сообщая о событиях в Бердаа, которая прежде была частью территории Кавказской Албании, историю которой он и описывал. Хроника Ибн Исфендийара же была написана в XIII в. и описывала походы мелких дружин викингов на Мазандаран и Табаристан. Походы 913-914 гг. и 943-944 гг. были возможны только с позволения хазар. Именно поэтому, вероятно, автор Повести Временных лет и не упоминал о них, поскольку это противоречила его концепции о противостоянии Руси с Хазарией. Впрочем и каганбек Иосиф врал Хасдаю б. Шапругу о том, что он является барьером против Руси. Хазария стала таким барьером в 50-60-х гг. X в., когда оформился союз Византийской империи и Руси против хазар, в который еще были вовлечены печенеги, огузы и зихи (одно из черкесоязычных племен). Скандинавы из династии Рюриковичей вполне могли иметь дело с хазарами. Как известно из арабских географических трактатов скандинавы бывали в мусульманском мире и добирались до Рея и Багдада. Рюриковичи до 988 г. официально не принимали христианства, а крещение княгини Ольги (Хельги) было ее частной инициативой, и поэтому между Русью и хазарами не были неразрешимых противоречий. Сам Нестор не знал ни сведений ни арабских, ни еврейско-хазарских, ни армянских источниках. Препградой был и языковой и цивилизационный барьер. Для православных XII в. монофизиты были много хуже чем католики, где-то на уровне с несторианами, из-за резких доктринальных различий в вере. К тому же армянский шрифт был так же не понятен русинам, как арабская вязь и иврит. К

тому же иудаисты были унижаемым и угнетенным меньшинством в Средневековой Европе. Мусульмане же в эпоху Крестовых походов были заклятыми врагами. Максимально что мог почерпнуть Нестор так это сведения грекоязычных византийских и европейских латиноязычных хроник [11: 31-41; 9: 205-214; 22: 67-68; 15: 78-81; 26: 98-101; 25: 365-403; 23: 24-131; 3: 18-43; 1: 250-261; 10: 128-178; 28: 269-278; 27: 245-260; 20: 7-15; 18: 239-241; 4; 24; 17: 146-151].

Под 965 г. упомянуто о походе Святослава на хазар и победе у Белой Вежи над каганом. Также сказано о победе над ясами и касогами. Белая Вежа это крепость известная в арабографичных источниках как Саркел. Нужно упомянуть, что восточная политика Святослава практически не упомянута ни в западных латиноязычных, ни в византийских грекоязычных хрониках. Зато сведения есть в арабографичных источниках. Ибн Хаукаль указывал о вторжении русов в Волжскую Булгарию и Хазарию и уничтожении этих стран. Правда стоит отметить, что сведения Ибн Хаукаля о разрушении Булгара не подтверждаются не археологией, ни другими восточными хрониками и трактатами. Нужно отметить, что даже такие хазарологи, как С. Плетнева, некритично относились к сведениям Ибн Хаукаля. Этому еще способствовала имперская идеология в Российской империи и СССР. Кроме того, для этих государств был характерен государственный антисемитизм. Долгое время отрицалось сколь-нибудь значительное влияние Хазарского каганата в Восточной Европе. Летописцы, а потом русскоязычным историкам, сложно было признать, что Русь и Хазария на определенном этапе были союзниками, а скандинавы в плане торговли славянскими рабами особо не отличались от тех же хазар, превосходя тех по объемам торговли живым товаром. Касательно же падения Итиля, то Ибн Мискавейх и Ибн ал-Асир противниками хазар называют неких тюрок. Российский археолог Е. Круглов отмечает, что археологически во второй половине X в. фиксируется переселение огузов на правый хазарский берег Волги с левого огузского. Противниками хазар в Поволжье были огузы, которые вошли в союз с Русью. Союз с огузами фиксируется Нестором при описании похода на Волжскую Булгарию. Кроме того, стоит упомянуть что народ TWRQY в "Кембриджском документе" упомянут то как враг, то как союзник хазар в X в. Эти турки были союзниками Руси против хазар. Нет причин сомневаться в том, что русины дошли максимум до Саркела. Касательно земель ясов и касогов, то стоит отметить, что грекоязычные хронисты Византийской империи не фиксировали каких-то враждебных действий Руси против аланов. В "Истории Ширвана и Дербента" аланы наоборот зафиксированы как союзники Руси. Булгарские и аланские племена были поселены на северо-западе Хазарии вдоль линии фортификаций на Северском Донце и Дону. При этом стоит отметить, что под 964 г. упомянуто что Святослав ходил на вятичей. То есть Святослав не стал штурмовать крепости в лоб, а обошел их направив войско из Киева в кривичский Смоленск (Гнездово), а из Смоленска в земли вятичей. Из земли вятичей он должен пройти по землям донских аланов, которые были федератами Хазарского каганата. Касательно же касогов, то этот вопрос крайне интересен, поскольку местом расселением касогов был Северо-Западный Кавказ. Активность русинов в Крыму фиксируется во время правления уже князя Владимира. Тогда Владимир воюет у Корсуни (Херсонеса). Еще крайне любопытно, что в "Слове о законе и благодати" упомянут каган как один из титулов правителя Руси. Стоит напомнить,

что титул каган носил правитель хазар до принятия хазарской знатью иудаизма. После обращения в иудаизм реальную власть сосредоточил в своих руках бек (каганбек), а кагану остались сакральные функции наподобии микадо в средневековой Японии. Неупоминание одного из титулов правителей Руси Нестором было приемом самоцензуры автора. Когда говорилось о выборе вер упомянуто о том, что в Киев прибывали представители христиан-католиков, христиан-православных, иудаистов и мусульман. То, что эта легенда о выборе вер полностью неисторична, доказано моими предшественниками. До 1054 г. христианство было единым и Великой Схизмы еще не было. Правда у константинопольского патриарха и папы римского, естественно были свои интересы. Иудаизм был религией побежденных хазар и особого смысла принимать ее не было. Упоминание о иудаистах было полемическим приемом Нестора для того, чтобы показать преимущество христианства. Касательно же послов мусульман от волжских булгар, то это весьма вероятно, поскольку преувеличенные сведения о принятии Владимиром ислама есть у Тахира ал-Марвази. Владимир мог рассматривать ислам как альтернативу христианству в 988 г. и мог, по крайней мере, поинтересоваться мусульманской религией узнав об этом у своих соседей из Волжской Булгарии. Сам исламский мир не был тогда един. Его расколола борьба между шиитами и суннитами. При этом шииты сами были расколоты на собственно шиитов в Западном Иране и Сирии и на шиитов-исмаилитов в Северной Африке. Карматы занимали Аравию, а сунниты доминировали на окраинах мусульманского мира в Волжской Булгарии и в государстве Саманидов. Сам суннитский халиф из Аббасидов фактически не имел власти, фактически находясь в руках эмиров из династии Буидов, которые были шиитами. В Русь должны были попасть именно представители суннитов. Во второй половине X в. Византия осуществляет ряд успешных кампаний против Хамданидов в Сирии и Марванидов в Анатолии. В Византийской империи церковная власть была подчинена императору. Сама Византия была самым мощным государством во времена князя Владимира. Именно то, что православие было религией победителей было доводом, который мог убедить Владимира принять христианство восточного обряда. Если Русь подчинила часть касогов, то это должно было случиться при князе Владимире. Впрочем, при одном из преемников Владимира черниговском князе Мстиславе Храбром касоги еще не были вполне покоренным народом и русинам пришлось воевать с их вождем Редее в XI в. Еще один интересный момент связан с печенегами. Если кыпчаков русины знали по экзоэтнониму, то этноним печенег был им знаком благодаря прямому контакту. Так, славянское печенег было видоизмененной формой тюркского баджанак. Пачинакитами или пачинаками их называли Константин Багрянородный и Лев Диякон. Поход печенегов в 969 г. на Киев, как и нападение хана Кури на Святослава в 972 г. мог быть спровоцирован деятельностью Византийской империи. Византийской империи было невыгодно расширение власти Руси на территории Балкан. Кроме того, Константин Багрянородный, живший до вокняжения Святослава, указывал на стратегическое значение пачинакитов для империи, поскольку, когда те в союзе с империей, то русины и венгры не могут нападать на ромеев. О том, что при князе Владимире Русь продолжала враждовать с печенегами, указывал католический миссионер и посол Священной Римской империи Бруно Кверфуртский. Многочисленные конфликты с печенегами в правление Владимира отмечены и Нестором. Активность

печенегов, вероятно, направлялась Иоанном Цимисхием и Василием II. Союз с Владимиром против Варды Склира был ситуативным. Христианская религия не помешала преемнику Владимира Ярославу в 1043 г. организовать поход против Византии. Русь была могущественным партнером империи, которую, однако, следовало держать на расстоянии, памятуя о вторжениях Святослава на Балканы. Печенеги также играли важную роль во внутренней политике Руси. Печенеги выступают как союзники Святополка в его борьбе за престол против Ярослава. В правление Ярослава ожесточенность противостояния печенегов с Русью снижается. Отмечаются их походы в 1019 и 1036 г. 1036 год был последним годом, когда печенеги играли значимую роль и напали на Киев. Проиграв сражение под Киевом, они уходят на границы Византии. Василий II, сокрушив Первое Болгарское царство, уничтожил буфер между империей и кочевниками. Такую же ошибку допустил и Святослав, сокрушив империю хазар. Впрочем хазарские бейлики продолжали существовать в Дагестане (где их фиксируют грузины и Хагани Ширвани), в Крыму (где хазар локализируют византийцы), на Тамани в Тмутаракани (где локализирует хазар Нестор и данные византийской силлографии), в дельте Волги (где их фиксируют арабские источники в XI-XII вв.). Хазарский бейлик на Нижней Волге в XII в. был известен как Саксин. Дагестанских хазар было названо дербентскими хазарами. На византийских печатях же правителей Тмутаракани Хазария упомянуто как один из титулов местного правителя. Крымская Хазария это преимущественно территории контролируемые Византийской империей в Крымской Готии и ее окрестности. Один из местных стратигов Георгий Цуло поднял мятеж против империи в 1016 г. Падение хазарской империи обусловило то, что печенеги намного свободней действовали против Руси. До того же экспансионизм печенегов ограничивало противостояние с хазарами. В 896 г. и 934 г. Дунайская Бугария использовала печенегов против венгров и Византии соответственно. В 941 и 970 гг. печенеги нанимались в войско князей Руси Игоря и Святослава. Подводя итог, мы можем сказать, что Нестор писал свое сочинение целиком в том контексте, который изберут для себя хронисты Скандинавии и Центральной Европы, используя много легенд и умышленно создавая историю славных предков, умалчивая об неудобных фактах. Такими же были сочинения венгерского Анонима и Шимона Кезаи, которые контактируя с немцами и ромеями и зная хроники своих корреспондентов, предпочитали изобразить славную историю венгров игнорируя неудобные факты. Такие же недостатки имело сочинение Саксона Грамматика касательно истории Дании, который предпочитал опираться на саги и сочинения скальдов, а не англосаксонские и ирландские хроники. Такие же пороки имел и "Круг Земной" Снорри Стурлусона, который был собранием фольклора наподобие того который был у Нестора касательно авар, славянских племен и мести княгини Ольги. Эпизод о сожжении Искоростеня (Коростеня) имеет параллели в скандинавской исторической традиции. В целом целый ряд сведений Нестора имеет легендарный характер, что будет характерно и для польского хрониста Галла Анонима и чешского хрониста Козьмы Пражского. Начальные летописи во многих европейских странах будут иметь фольклорную основу. Европейская летописание и вообще ученость того времени будет существенно уступать достижениям мусульманских и еврейских современников [7: 25-41; 22: 71-73; 5: 152-155, 158-169; 13: 209-231; 25: 182-202; 23: 24-131; 1: 192-212; 27: 245-246,

261-265; 18: 250-253; 14; 6; 24; 21: 191-224; 8: 39-132; 19: 165-167; 12: 27-29, 49-58].

Проведя исследование, мы пришли к следующим выводам. В описании истории Дунайской Булгарии и венгров Нестор опирался на сведения византийских хроник. Касательно же событий хазарской истории, то Нестор умышленно цензурировал все, что касалось этого вопроса. Ему было важно показать историю славных предков и победы Руси над хазарами. Даже в описании дани полян он умудрился вставить от себя победную легенду. Память о титуле каган как одного из титулов правителя Руси был тоже вымаран, несмотря на упоминание об этом Иларионом. При такой тенденциозности неудивительно, что не нашлось места повествованию о походах князей на Каспий, которые к тому же закончились поражением. Касательно подчинения ясов, то летописец имел в виду не кавказских алан, а донских ясов. Подчинение же касогов реально могло произойти не ранее 80-х гг. X в. и скорее было завершено только при Мстиславе Храбром, который проводил активную кавказскую политику. Из всех своих восточных народов более-менее детально рассказано о печенегах. Об огузах мы находимо одинокое упоминание под 985 г., хотя огузы были союзниками Руси и ранее, как следует из сведений арабографичных сочинений. Нестору было важно показать, что Русь сама без чьей-либо помощи одержала победу над хазарами. Если половцев на Руси знали по экзоэтнониму, то этноним печенег на страницах летописи производная от тюркского самоназвания печенегов баджанак. Впрочем, Нестор не знал точного времени переселения печенегов в Восточную Европу. Печенеги были сильным противником Руси, что однако не исключало ситуативных союзов с ними. Касательно авар, то Нестор предпочел вместо данных византийских хроник привести легенду вместо конкретных данных.

Литература:

1. Бубенок О. Б. Хозари в історії Східної Європи. К. Інститут сходознавства НАН України, 2019. 316 с.
2. Винников А. З. Донские славяне и алано-булгарский мир: мирное сосуществование или противостояние // Хазары: миф и история. Москва-Иерусалим: Мосты Культуры - Гешарим, 2005. С. 189-216.
3. Винников А. З., Плетнева С. А. На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 1999. 206 с.
4. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века). Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1870. VIII, 308 с.
URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Garkavi_mus_pis/ - Accessed 15.06.2022
5. Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. Москва-Иерусалим Гешарим, 2007. 241 с.
6. Іларіон. Слово про закон та благодать. URL: <https://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr01.htm> - Accessed 15.06.2022
7. Калинина Т. М. Три стадии существования и падение Хазарского каганата // Хазары: миф и история. Москва-Иерусалим: Мосты Культуры - Гешарим, 2005. С. 25-41.
8. Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1932. XXXVIII+134 с.

9. Комар А. В. Исторические предпосылки возникновения легенды о полянской дани хазарам по археологическим данным // Хазары. Евреи и славяне. Т. 16. Москва-Иерусалим: Мосты Культуры - Гешарим, 2005. С. 207-218.
10. Комар А. В. Поляне и северяне // Древнейшие государства Восточной Европы. 2010. Предпосылки и образование Древнерусского государства. Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2012. С. 128-191.
11. Комар А. Между Русью и Хазарией: Днепровское Левобережье IX века в свете современной археологии // *Colloquia Rossica. Seria 1. Vol. 7.* Krakow: Jagellonian university, 2017. С. 31-43.
12. Круглов Е. В. Печенеги и огузы некоторые проблемы археологических источников // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 3. Донецк: Донецкий национальный университет, 2003. С. 13-82.
13. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Северного Кавказа. Москва: Наука, 1990. 263 с.
14. Новосельцев А. П. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А. П. Новосельцева. Москва: Восточная литература, 2000. URL: <https://apnovoselcev.narod.ru/text/tx/tx001.html> - Accessed 15.06.2022
15. Петрухин В. Я. Хазария, венгры и Русь у Константина Багрянородного: тезисы к новому комментарию // Хазары. Второй международный колоквиум. Москва: Сэфэр, Институт славяноведения РАН, 2002. С. 78-81.
16. Пилипчук Я.В. Завоювання батьківщини угорцями та їхні походи на Балкани // Історико-географічні дослідження в Україні. Вип. 13. К.: Інститут історії України, 2015. С. 64-76.
17. Пилипчук Я.В. Аварский каганат в системе международных отношений раннего средневековья // *Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. 22.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2016. p. 125-159.
18. Пилипчук Я.В. Этногенез и миграции печенегов // *Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. 23.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2017. С. 207-256.
19. Пилипчук Я.В. Руси на Кавказі (середина X - середина XI ст.) // Вісник Аграрної історії. № 23-24. Киев: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 165-169.
20. Пилипчук Я. В. Конструирование истории венгров: о венгерских прародинах // *Medieval history of Central Eurasia. № 4 (1).* Nur-Sultan: Евразийский национальный университет им. А. Н. Гумилева, 2020. С. 7-24.
21. Пилипчук Я. В. Печенеги в Европе XI-XII вв. // *Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. 25 (2019-2020).* Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2021. С. 191-224.
22. Плетнева С. А. Хазары. Москва: Наука, 1976. 93 с.
23. Плетнева С. А. Очерки хазарской археологии. Москва-Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 1999. 248 с.
24. Повесть Временных лет. Перевод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Санкт-Петербург: Вита Нова, 2012. https://imwerden.de/pdf/povest_vremennykh_let_2012.pdf
25. Тортика А. А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII в. – начало X в.). Харьков: ХГАК, 2006. 554 с.
26. Фодор И. Венгры в Хазарии // Хазары. Второй международный колоквиум. Москва: Сэфэр, Институт славяноведения РАН, 2002. С. 98-101.
27. Petrukhin V. Khazaria and Rus: an Examination of their historical relations // *The World of Khazars.* Leiden-Boston: Brill, 2007. P. 245-268.
28. Rona-Tas A. The Khazars and the Magyars // *The World of Khazars.* Leiden-Boston: Brill, 2007. P. 269-278.

ANALYSIS OF HISTORICAL IMAGES ON THE PERSONALITY OF AMIR TEMUR

АМИР ТЕМУР ШАХСИГА ОИД ТАРИХИЙ ТАСАВВУРЛАР ТАҲЛИЛИ

Sultonov Komiljon Aslonovich
Султонов Комилжон Аслонович

This article analyzes the managerial activity of the world-famous commander and politician Amir Temur. He has attracted the attention of famous scholars of the world for centuries. Historical works in various genres have been written about his life. Many historians of that time very positively assessed his activity. Most of them were witnesses of those historical events. This article, on the basis of specific evidence, reveals the presence of works that tendentiously directed against the personality of Amir Temur and contain lies unworthy of Sahib al-Qiran's honor. The article argues that the statesman, invincible commander Amir Temur has been interpreted for centuries either as an evil and despotic, or as a just and demanding ruler. This is to some extent connected with the written sources, which were written by famous historians like Ibn 'Arabshah, who had a negative attitude towards the personality of Amir Temur. In addition, this article noted that in order to raise the hearts of young people with a sense of national pride, as well as educating them in the spirit of patriotism, an important role is played by a deep study of the spiritual heritage of their great ancestors, like Sahib al-Qiran Amir Temur. The article considers historical works dedicated to the life and work of Amir Temur, as well as the opinions of many modern Temurid scholars, literators, political figures, philosophers and others as a methodological basis.

Мақолада Амир Темур ҳаёти ва фаолияти, сиёсати ва адолати масаласи мана неча асрлардан буён илм ва ижод аҳли эътиборини тортиб келаётганлиги, бу улуг зот ҳақида турли жанрларда кўплаб асарлар яратилганлиги баён этилган. Жумладан, Амир Темур даврида яшаб ижод қилган кўплаб тарихчи олимлар Соҳибқирон Амир Темурнинг давлат ва жамият бошқарувига юксак баҳо бериб, унинг фаолиятини ижобий муносабатда талқин этувчи тарихий асарлар ёзиб қолдирган. Уларнинг аксарияти юз берган воқеаларнинг гувоҳи ва содир бўлган ишлардан яхши хабардор бўлган. Мақолада улар ҳақида батафсил маълумотлар бериш баробарида, Амир Темур шахсига нисбатан ноҳолислик билан ёндошиб, Соҳибқирон шаънига муносиб бўлмаган ёлғонлар баён этилган асарлар учраб туриши аниқ далиллар асосида очиб берилган. Бу асарларда Амир Темур шахсини гоҳ салбий, гоҳ ижобий ёритган муаллифлар ҳам учраб туриши, уларнинг асарларида изчиллик сақланмай, воқеалар жараёни бир-бирига зид ва узвий боғланмаган ҳолда маълумотлар келтирилганлиги таҳлил этилган. Мазкур мақолада эл-юртини, халқини севган ва уни бутун дунёга танитган буюк давлат арбоби, енгилмас саркардани асрлар оша гоҳ ёвуз ва зулмкор, гоҳ адолатли ва талабчан ҳукмдор сифатида талқин этиб келингани тўғрисида фикр юритилиб, бунинг сабаби айнан Амир Темур шахсига нисбатан салбий муносабатда ёзиб қолдирилган ёзма манбалар ҳам сабаб бўлганлиги таҳлил этилган. Бундан ташқари, дунёда адолатли жамият барпо этишга ҳаракат қилган Амир Темурнинг Турон

давлаatchилиги тарихида ўзига хос из қолдирган шундай улуғ сиймо эканлиги, агар унинг ҳаёти ва фаолиятини чуқур ўрганган ёшлар бугунги кунда Ватанга, халққа жуда кўп фойда келтириши таъкидлаб ўтилган. Мазкур мақола ёш авлодни, халқимиз тарихида ўтган кўплаб буюк аждодлар маънавий меросини чуқур ўқиб ва ўқиб ўрганишга ҳамда улар фаолиятидан ибрат ва сабоқ олиб яшашга ундайди. Айниқса, бугунги мураккаб глобаллашув даврида ёшлар қалбида миллий ғурур ва ифтихор туйғусини юксалтириш, уларни ватанпарвар ва фидойи инсонлар қилиб тарбиялашда Соҳибқирон Амир Темурнинг маънавий салоҳиятини ўрганиш ҳам катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидланган. Ушбу мақолада методологик асос сифатида Соҳибқирон Амир Темур фаолиятига оид тарихий асарларга мурожаат қилиниши билан бирга, кўплаб замонавий темуршунос олим ва ёзувчилар, сиёсатшунос, файласуфлар фикрларига таянган ҳолда ёзилган.

Жаҳон тарихида шоҳлар, султонлар, хоқонлар кўп ўтган. Уларнинг аксарияти ўзининг ўта шафқатсизлиги, қиргинбарот жанглари, беаёв юришлари билан тарихда қолган. Аммо, халқпарварлиги ва ватанпарварлиги, юксак маънавияти билан ном чиқарган тож соҳиблари у қадар кўп эмас. Айнан, Соҳибқирон Амир Темур ўз даврининг ана шундай тож соҳиби бўлган десак муболаға бўлмайди. Асрлар ўтсада, буюк бобокалонимиз қолдирган бебаҳо моддий ва маънавий мерос бутун дунё аҳлини лол қолдириб келаётгани ва бугунги кунда ҳам, инсониятни бирдамликка, ҳамжихатликка, адолат ва эзгуликка даъват этиб келаётгани бундай дейишимизга асос бўлади, албатта. Шу ўринда савол туғилади: Нега буюк шахс деб эътироф этилган, кураги ерга тегмаган саркарда, йирик давлат арбоби, шу билан бирга эл-юртини, халқини севган ва уни бутун дунёга танитган халқимиз фарзандини асрлар оша гоҳ ёвуз ва зулмкор, гоҳ адолатли ва талабчан ҳукмдор сифатида талқин этиб келинган? Бунинг илдизи қаерда? Сабаби нимада? Албатта, юқорида келтирилган бир-бирига зид фикрларнинг пайдо бўлишига, Амир Темур шахсига нисбатан турли муносабатда ёзиб қолдирилган ёзма манбалар ҳам сабаб бўлган десак хато бўлмайди.

Маълумки, ўз даврининг йирик ва таниқли тарихнавислари Низомиддин Шомий, Хофиз-и Аbru, Шарафуддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд (1433 й.), Хондамир, Муиниддин Натанзий каби муаллифлар Соҳибқирон Амир Темурнинг давлат ва жамият бошқарувига юксак баҳо бериб, унинг фаолиятини ижобий муносабатда талқин этувчи тарихий асарлар ёзиб қолдирган. Юқорида номи зикр этилган тарихнавислар юз берган воқеаларнинг гувоҳи ёки бўлмаса эгалаган мавқелари туфайли содир бўлган ишлардан яхши хабардор бўлган. Биргина мисол: “Амир Темур ҳижрий 804/ мелодий 1401-1402 йили ўзи билан 1392 йилдан бери ҳарбий юришларида иштирок этган Низомиддин Шомийга содда тил билан ва сарой солномаларига асосланиб, унинг тарихини ёзишни буюради. Низомиддин 1404 йил ёзида асарини ёзиб тугатиб Амир соҳибқиронга тақдим этади [1:3] Лекин, бизгача етиб келган тарихий асарлар ичида Амир Темур фаолиятига ноҳолис ёндашиб, унинг шахсини гоҳ салбий, гоҳ ижобий ёритган муаллифлар ҳам учраб туради. Уларнинг асарларида изчилик сақланмай, воқеалар жараёни бир-бирига зид ва узвий боғланмаган ҳолда маълумотлар келтирилиб, Соҳибқирон шаънига муносиб бўлмаган ёлғонлар баён этилган. Масалан, тарихчи ва таржимон Ибн Арабшоҳ - тўлиқ исми Шаҳобуддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Иброҳим (1389-1450) қаламига мансуб бўлган “Ажоиб ал-мақдур фи тарихи Таймур” (“Темур тарихида тақдир

ажойиботлари”) номли асарида Амир Темур фаолияти кўпроқ салбий жиҳатдан талқин этилган.

Маълумки, Ибн Арабшоҳ ўнга яқин тарихий-адабий асарлар яратган. Шулар жумласидан, “Ғуррат ас-сийар фи дувал ат-турк ва т-тотор” (Турк ва тотор сулоларидаги машҳур кишилар сийратларидан намуналар), 2000 байтдан иборат “Миръот ал-адаб фи-л-баён ва-л-маоний” (Маъно ва баёнда адабиёт ойнаси) асари, 183 байтдан иборат “Жилват ал-амдах ал-жамолия фи хуллатай ал-аруз ва л-арабия” (Араб тили ва аруз либоси билан безанган гўзал мадҳлар жилваси), “Хитоб ал-ихоб ан ноқиб ва жавоб аш-шиҳоб ас-соқиб” (Бадан тешувчи ҳитобга учар юлдуздек тез жавоб) асари, “Унқуд ан-насиҳат” ва “Ал-ақд ал-фарид фи илми-т-тавҳид” (Тавҳид илмида ягона шода) рисолалари, “Ат-Таиф ат-тоҳир фи шиям ал-малик аз Зоҳир ал қоим би-нusrat ал-ҳақ Абу Саййид Чақмоқ” (Ҳақиқат ғалабаси йўлида фидойи Малик Зоҳир Абу Саййид Чақмоқнинг гўзал сифатлари хусусида бегубор таълиф) асари, “Фоқиҳат ал хулафо ва муфоқиҳат аз-зурафо” (Халифалар овунчоги ва зарифлар эрмаги) бадийи асари, “Таржимон ал-мутаржам бимунтаҳ ал-араб фи-л-луғат ат-турк ва-л-ажам ва-л-араб” (Турк, аҷам ва араб тиллари таржимони учун ғоятда керакли сўзларни тушунтирувчи китоб) ва “Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур” (“Темур тарихида тақдир ажойиботлари”) асарларидир. Мазкур асарлар орасида тўла-тўқис араб тилида ёзилгани ягона асар эса, айнан “Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур” (“Темур тарихида тақдир ажойиботлари”) номли асари ҳисобланади.

Таниқли шарқшунос олим Убайдулло Уватов ёзишича: “Ибн Арабшоҳ ушбу асарида Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятига доир кўпдан кўп эътиборга молик қимматли маълумотлар келтирилган бўлса-да, лекин асарда Амир Темурга нисбатан нотўғри, ҳақиқатга тўғри келмайдиган талай фикр-мулоҳазалар бидирилганки, булар ўз навбатида Амир Темур ҳақида ўша даврда ёзилган (айниқса араб тилида) бошқа асарларга ҳам ўз таъсирини ўтказиб, уларни ҳам бўлиб ўтган воқеаларни нотўғри талқин қилинишига туртки бўлган” [2:130]. “Мен - деб ёзади Ибн Арабшоҳ, - бу қиссадан ўзим кўрганларимни эслаб, бу тўғрида бошқалардан ривоят топганларимни баён этишга иродат этдим” [3: 67]. Айтиш жоиз, Ибн Арабшоҳнинг фақат ўзи кўрганлари ҳақида эслаб ёзганлари ҳақиқатга яқин, бировлардан эшитиб ёзганлари эса уйдирма ва афсонага ўхшаб кетади. Ибн Арабшоҳ асарларини ўрганиш, тадқиқ этиш жараёнида шундай фикр пайдо бўлади. Бизнинг фикримизга кўра, “Темур тарихида тақдир ажойиботлари” номли асарни ёзилишида Ибн Арабшоҳнинг Самарқанддан кетганидан кейинги фаолияти, яъни чингизийлар ва Йилдирим Боязид тарафдорлари билан бўлган мулоқоти ўз таъсирини ўтказмасдан қолмаган. Ушбу асарда жуда кўплаб, бир-бирига зид бўлган фикр ва мулоҳазалар баён этилган. Жумладан, Ибн Арабшоҳ, Соҳибқиронни “Ёшлиқда яхши ўқимаган, ўқиш ва ёзишни билмайдиган саводсиз одам бўлган”, деган асоссиз фикр келтиради”. Шу билан бир қаторда, Ибн Арабшоҳ ушбу асарида : “Темур тенги йўқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазали киши бўлиб, унинг тафаккур денгизининг қаъри йўқ ва (унинг) таъбири тағига на текислигу, на ғадир-будур орқали йўл топилади,” ёки “Темур одамларга меҳрибон бўлиб, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фозилларга тўла-тўқис иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан батамом муқаддам кўрарди” - деб, Соҳибқиронга юксак баҳо бериб, ўзининг ижобий фикрини ҳам баён этган. Бунга сабаб нимада? Ушбу савол жавобини таниқли ўзбек ёзувчиси Пиримқул Қодиров қаламига мансуб бўлган “Амир Темур сиймоси” асарида учратдик: “Ибн

Арабшоҳ Самарқанддан кетгандан кейин 1408-1412 йилларда Мўғулистонда ва собиқ Олтин Ўрда ҳудудларида яшайди, яна 10 йилча Туркия каби мамлакатларда бўлади. Албатта, ушбу юртлардаги муҳит Ибн Арабшоҳга ўз таъсирини ўтказган. Амир Темурдан енгилиб аламзада бўлиб юрган чингизийлар ва Йилдирим Боязид тарафдорлари Соҳибқиронга нисбатан душманлик руҳида тўқиб чиқарган уйдирма ривоятлардан бир қанчасини Ибн Арабшоҳ ўзининг Амир Темур ҳақидаги қиссасига киритади” [4:15]. Нима бўлганда ҳам, Ибн Арабшоҳнинг “Темур тарихида тақдир ажойиботлари” номли асарида Амир Темур ҳаёти ва фаолияти, халқимизнинг маданияти ҳақида ўта қимматли маълумотлар ёзиб қолдирилган. Бу хусусда таниқли ўзбек олими У.Уватов ўз мақоласида қуйидаги фикрини баён этган: “Ибн Арабшоҳ асарида Амир Темурнинг юксак инсоний фазилатлари, давлат бошқаруви ва ҳарбий масалаларидаги беқиёс салоҳияти, мамлакатда, ҳатто айрим хорижий юртларда ободончилик ва бунёдкорлик соҳасидаги кўпдан кўп хайрли ишлари, айниқса Соҳибқироннинг суврати-ташқи қиёфаси ва сийрати-ички дунёсига оид кўпдан кўп маълумотлар келтирилганки, ўша даврдаги ҳеч бир манбада бу қадар кўп ва фойдали маълумотларни учрати қийин. Шу боис, Амиро Темур ва темурийлар тарихига оид ёзилган асарларда Ибн Арабшоҳ асаридаги маълумотлардан фойдаланилган бўлиши керак” [5:131].

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини ёритишда кўпгина ғаразғуӣ ёзувчи, тарихчи-олимлар томонидан Амир Темур бобомизни обрўсини тўкишга ва уни камситишга уринишлар бўлган ва бўлмоқда. Лекин, улар қанчалик ноҳолис талқин қилмасин, барибир, Соҳибқирон Амир Темур номи нафақат миллий давлатчилигимиз тарихида, балки дунёнинг Шарқ ва Ғарб мамлакатлари тарихида ҳам мангу қолади. Зеро, Амир Темур ҳазратлари ўз даврининг нафақат буюк саркардаси, шу билан бир қаторда ўта маданиятли ва маърифатли ҳукмдорларидан бири бўлган. Буни қуйидаги сўзлардан англаб олиш мумкин: “Темурдай буюк шоҳ ва инсон хотирасига муносабатни кўриб ачиниб кетасан, – деб ёзган эди, Ўрта Осиёни тадқиқ этган рус олимларидан бири Д.Н. Логофет – ахир у ўзининг халқини тараққиётнинг юқори босқичига олиб чиққан, ўз даврининг ўта маданиятли вакили эди... Биз эса Осиё тарихига тааллуқли далиллари билмай, билишга ҳам қизиқмай, уни ёввойи деймиз” [6:72].

Шу ўринда савол туғилади. Сиёсий ва диний бағрикенг ҳукмдор, буюк саркарда, нафақат ўз юрти ва балки ўзга юрт халқларини ҳам мўғул босқинчилари зулмидан озод этиб қолмай, балки, мустақил давлат сифатида ривожланишига йўл ҳам очиб берган, бунёдкорлик ва ободончилик ишларини амалга оширган инсон маданиятсиз, ёвуз ва бузғунчи бўлиши мумкинми? Албатта, йўқ. Чунки, “Инсон бир пайтнинг ўзида ҳам бунёдкор, ҳам ёвуз бўлиши мумкин эмас. Не-не мадрасаю масжидлар, олий қошоналар қурган, не-не олиму фузалоларнинг бошини силаган, Қуръони Каримни ёд билган инсон ёвуз бўлмайди”.

Тўғри, улуғ кишиларнинг, айниқса давлат арбобларининг эришган ютуқларини кўролмайдиган ҳасадғуӣ ғанимлар кўп бўлади. Зеро, эл-юрт ҳурматиға сазовор бўлган инсонларнинг Ватан, миллат манфаати йўлида қилган эзгу ишлари ва бу борада эришган ютуқлари ўз даврида ҳам, балки кейинги замонларда ҳам маълум сиёсатчилар ва мафкураларнинг ҳасадини кўзғатади. Бу ғанимлар буюк инсонлар ҳаётлигида пинхона ҳаракат қилсалар, кейинчалик эса ошқора ҳаракатлар қилиб, асл башараларини кўрсатадилар. Демокчимизки, буюк шахсларга, жумладан улуғ аждодимиз Амир Темурга ҳам ҳасад қилувчилар кўп бўлган, афсуски ҳозир ҳам бор. Бу ҳеч кимга сир эмас. Гуноҳ билан савобнинг, ҳалол билан ҳаромни фарқиға

бормайдиган баъзи - бир “ёзувчи-олимлар” бировни танасидаги нуқсони ҳақида ёзиш у ёқда турсин, бу ҳақда гапириш ва кулиш, нуқсонига қараб лақаб қўйиш гуноҳлигини билганда эди – элим деб, юртим деб яшаган, халқ тинчлиги ва омонлиги йўлида жангга кириб, ўнг қўли ва ўнг оёғидан яраланганда ҳам жанг майдонини ташлаб кетмай, мардонавор курашган саркардани “оқсоқ Темур – Темурланг” – деб атамаган бўлур эди. Ўз юртини босқинчи золимлардан озод қилиш бараварида, дунёнинг бошқа халқларни ҳам мустақилликка эришишини тезлаштирган, ҳалос бўлишига сабабчи бўлган шундай улуғ зотни таҳқирлаб, туҳмат тошларини отмаган бўлар эди. Шу ўринда қуйидаги фикр-мулоҳазани келтириш ўринли бўлади. Маълумки, 1996 йилда Соҳибқирон Амир Темурнинг 660 йиллик юбилеи муносабати билан Покистонда ўтказилган тадбирлар доирасида ўша вақтда Россия Федерациясининг Покистондаги Фавқулодда ва мухтор элчиси бўлган А.Ю. Алексеев ушбу масала бўйича қуйидаги фикрини баён этган: “Амир Темур Россия тақдирида қандай тарихий роль ўйнаганини ҳозир Россияда кўпчилик биламайди. - Тўхтамишхон устидан қозонилган ғалаба ҳамда Олтин Ўрдани емириш билан Амир Темур Рус мамлакатини қарийиб 200 йил давом этган муғул татар зулмидан фақат озод этиб қолмай, балки, Россиянинг мустақил давлат сифатида ривожланишига йўл ҳам очиб берди. Бу тарихий ҳақиқат. Лекин, Россияда яқин вақтларгача бу ҳақида ё гапирилмас, ёки гапиришни ишташмас эди. Бироқ, бундан кўз юмиб бўлармиди?! Ҳақиқат-бу ҳақиқат! Эндиликда, менинг назаримда, бу соҳадаги барча ҳақиқат ўз ўрнини топади” [7:24].

Дарҳақиқат, дунёнинг кўплаб халқлари эътироф этаётганидек, Ўзбекистон халқи азалдан ўз тарихини, маданиятини чуқур ҳурмат қиладиган, шу билан бир қаторда дунёдаги бошқа халқлар тарихи, маданияти ва маънавиятига чуқур ҳурмат билан қарайдиган халқдир. Халқимиз маънавияти шу даражада юксак бўлган эканки, биз баъзи бир “ёзувчи-олимлар” га ўхшаб бировни нуқсони устидан кулмадик. Халқимиз маънавияти шу даражада юксак бўлган эканки, ёвуз босқинчи Скобелев “жаноблари” маданият ва маънавиятимизни йўқ қилиш унга ғалаба келтириши мумкинлиги тўғрисида фикр юритган. Бунини ўз императори номига ёзган қуйидаги мактуб мазмунидан ҳам англаб олиш мумкин: “Маҳаллий халқ биз ўйлагандан кўра маданиятли экан. Уларни бўйсундира олмаепмиз... Бу халқнинг ўтмишда яратилган барча асори атиқаларини, масжиду мадрасаларини, диний китобларини ер билан яксон қилибгина, уларнинг маънавиятини сўндирибгина ўз қанотимиз остига олишимиз мумкин” [8:338].

Аёнки, Амир Темур маданиятли ва маърифатли давлат арбоби сифатида, бутун умри давомида нияти пок, қалби тоза инсонларга талпиниб яшаган. Уларни суҳбатидан баҳраманд бўлиб, иззат-ҳурматини жойига қўйган. “Темур тузуклари”да бу борада шундай дейилади: “Саййидлар, уламо, машойих, оқил ва доно кишилар, муҳаддислар ва тарихшуносларни сара ва эътиборли кишилар деб ҳисоблаб, ҳурмат-иззатларини ўрнига қўйдим... Олимлар билан суҳбатда бўлдим ва пок ниятли, тоза қалбли кишиларга талпиниб яшадим” ёки “Қайси мамлакатни забт этган бўлсам, ўша ернинг обрў-эътиборлик кишиларини азиз тутдим; саййидлари, уламолари, фузало ва машойихига таъзим бажо келтирдим ва ҳурматладим. Уларга суюрғол,вазифалар бериб, маошларини белгиладим; ўша вилоятнинг улуғларини оға-иниларимдек, ёшлари ва болаларини бўлса, ўз фарзандларимдек кўрдим... Улуғларини ва эътиборли кишиларини ҳурматлаб, мартабаларини оширдим. Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим” [9:119].

Демоқчимизки, дунё тарихида ўтган буюк шахсларга баҳо берганда, уни қайси миллатга мансублиги ёки диний эътиқодига қараб эмас, балки унинг эл-юрт манфаати йўлида амалга оширган ишлари, қолдирган моддий ва маънавий мероси, қолаверса, бутун жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасига қараб баҳо бериш адолатли ва ҳолисона бўлади, албатта.

Шу ўринда савол туғилади. Соҳибқирон Амир Темур ҳаёт йўли тўғрисида ноҳолис ёзилган асарлар, тухмат ва бўхтонга асосланган маълумотларни интернетда тарқалишини олдини олиш қандай тадбирлар қилиш лозим? Маълумки, мамлакатимизда илм ва ижод аҳлига кўрсатилаётган ғамхўрлик ва яратилаётган кенг имкониятлар туфайли, Соҳибқирон Амир Темур сингари улуғ аждодларимиз ҳаёти ва фаолиятига оид жуда кўплаб асарлар давлат тилида, яъни ўзбек тилида чоп этилмоқда. Бу табиий ва қувонарли ҳол, албатта. Лекин, улуғ аждодларимиз ҳаёти ва қолдирган бой маънавий меросидан нафақат ўзбек миллати вакиллари, балки, дунёнинг бошқа халқлари ҳам баҳраманд бўлишини ҳам унутмаслик лозим. Бир сўз билан айтганда, нима қилмоқ даркор? Бунинг учун, бугунги кунда ўзбек олимлари томонидан Амир Темур фаолиятига доир ёзилган ва ёзилаётган асарларнинг сараларини танлаб, дунёнинг бошқа тилларида, айниқса, араб, инглиз, рус, турк,хитой тилларига таржима қилинишини йўлга қўйиш лозим. Мануният билан айтиш жойиз, бугунги кунда республикаимизнинг кўпгина олий таълим муассасаларида шу йўналиш бўйича фаолият юргизаётган салоҳиятли профессор ўқитувчилар, малакали соҳа мутахассислар -таржимонлар фаолият юритмоқда. Ушбу эзгу ишларни амалга ошириш учун, уларни тўплаб, ана шу савоб ишга жалб этиш кифоя. Ана шунда, улуғ аждодларимиз ҳақида ноҳолис ва ғаразгүйлик билан ёзилаётган, ҳамда интернет тармоқларида айтилаётган салбий фикрларга болта уриб, дунё аҳлини Соҳибқирон Амир Темур сингари улуғ аждодларимиз тўғрисида аниқ, асосланган далиллар (фактлар)га таянган маълумотларга эга бўлишига эришиш мумкин. Бу билан, улуғларимиз таъкидлаганидек: “Жаҳолотга қарши маърифат” билан жавоб қайтарган бўламиз. Зеро, бугунги кунда бу эзгу ишларни амалга ошириш учун Янги Ўзбекистонимизда барча шарт–шароит ва кенг имкониятлар мавжуд.

Хулоса қилиб айтганда, Соҳибқирон Амир Темур Ватан озодлиги, миллат равнақи, халқ ҳаётининг фаровонлиги йўлида бутун умрини бахш этиб, бу йўлда кўрсатган жасорати ва фидойилиги билан авлодлар қалбида ўчмас из қолдирган. Шу боис, унинг маънан бой ҳаёт йўлини чуқур ўрганиш, ундан ибрат ва сабоқ олиб яшашга интилиш, ёш авлодни ҳам шунга даъват этиш лозим. Зеро бу, ёш авлодни бугунги кунда жамиятимизга ёт бўлган турли зарарли оқимлар томонидан зўравонликни, ахлоқсизликни, шарм–ҳаёсизликни тарғиб этишга қаратилган ғоялардан асрашда, ёшларни ҳаётнинг ҳар қандай синов ва қийинчиликларини енгишга қодир инсонлар бўлиб вояга етишида улкан аҳамият касб этади. Қолаверса, бу - улуғ аждодлар руҳияти олдидаги маънавий қарзидир. Буни ҳеч қачон унутмаслик керак.

Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “Бир ҳақиқатни ҳеч қачон унутмайлик: биз буюк тарих, буюк давлат, буюк маданият яратган халқмиз. Биз – ҳеч қачон меҳнатдан қочмайдиган, қийинчиликдан қўрқмайдиган, адолатни қадрлайдиган, азму шижоатли, буюк халқмиз. Барчамиз бир тану бир жон бўлиб, яқдил ва аҳил бўлиб ҳаракат қилсак, ҳалол-пок бўлиб, яхши ният билан меҳнат қилсак, ҳар қандай марраларни эгаллашга, бошқача айтганда, тарихимизнинг янги саҳифасини яратишга қодир халқмиз. Бу йўлда қандай қийинчилик ва машаққатлар

бўлмасин, барчасини мардона енгиб ўтишга тайёرمىз. Бундай эзгу ишларда бизга Яратганнинг ўзи, буюк аждодларимизнинг пок руҳлари мададкор бўлади, деб ишонаман [10:1].

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // “Халқ сўзи” газетаси. 2020 йил. 25 январь.
2. Шарафуддин ли Яздий. Зафарнома / Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи ва нашрга тайёрловчи А. Аҳмад, Ҳ. Бобобеков; Маъсул муҳаррир Б. Эшпўлатов. Нашрлар ва матбаачилар гуруҳи: И.Шоғуломов ва бошқ.-Тошкент: Шарқ, 1997.
3. Уватов Убайдулло. Темурийлар даври: тадқиқотлар ва муаммолар. -Тошкент: Наврўз, 2014.
4. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (“Темур тарихида тақдир ажойиботлари”) / Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У.Уватов. - Тошкент: Меҳнат, 1992. -1 китоб.
5. Қодиоров П. Амир Темур сиймоси (Илмий бадия). - Тошкент: Ўзбекистон, 2007.
6. Уватов Убайдулло. Темурийлар даври: тадқиқотлар ва муаммолар. - Тошкент: Наврўз. 2014.
7. Логофет Д.Н. Бухоро тоғлари ва текисликларида «Сомон йўли» – Тошкент: Камалак, 1992.
8. Ғойибов Наим. Амир Темур маънавияти. - Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2001.
9. Иброҳимов Абдуқаҳҳор. Бизким, Ўзбеклар // Танланган асарлар. 3-том. -Тошкент: Шарқ, 2011.
10. Темур тузуклари. - Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.

UBAYDULLA-KHAN'S PARTICIPATION IN THE SHAYBANI-KHAN'S MILITARY CAMPAIGNS

УБАЙДУЛЛАХОННИНГ ШАЙБОНИЙХОН ҲАРБИЙ
ЮРИШЛАРИДАГИ ИШТИРОКИ

Fayzullaev Farrukh Eshgabulovich
Файзуллаев Фаррух Эшқабулович

The territory of today's Uzbekistan is one of the ancient centers of human civilization. A rich cultural heritage has been handed down from our ancestors to us. Shaybani-Khan (1451-1510) and his descendants became the "stepchildren" of the history of Uzbekistan. If we want to show the historical truth, we should look at it from the perspective of an impartial historian, not from the perspective of Ubaydulla-Khan, Zahir ad-din Muhammad Babur (1483-1530) and his supporters.

Бугунги Ўзбекистон ҳудуди инсоният цивилизациясининг қадимий марказларидан бири бўлиб, аجدодларимиздан бизгача бой маданий мерос етиб келган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги 2995-сонли Қарорига асосан мамлакатимиздаги кўп асрлик қадимий қўлёзмаларни сақлаш ва илмий асосда тадқиқ этиш, дунё бўйлаб тарғиб қилишга катта эътибор қаратилмоқда [1].

Шайбонийхон (1451-1510) ва унинг авлодлари Ўзбекистон тарихининг "ўғай фарзанди" бўлиб келди. Шу билан биргаликда бутун шайбоний султонлар жумладан Убайдуллахон (1487-1540) устига ҳам қора парда тортилди. Тарихий ҳақиқатни кўрсатмоқчи бўлсак, Убайдуллахон Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) ва унинг тарафдорлари назари билан эмас, ҳолис тарихшунос назари билан қараш керак.

XVI асрдан кейин ёзилган асарларда Убайдуллахон шахсияти ҳақида бир қадар маълумотлар берилган. XVII–XVIII асарларда яратилган асарлар компилятив руҳда ёзилган бўлсада, олдинги манбаларнинг баъзи қисмларини тўлдириб келади.

Шайбонийхон ҳалок бўлганидан сўнг, унинг қулаган давлатини қайта тиклаган, кейинчалик Марказий Осиёда муҳим ўрин тутган давлат Бухоро хонлиги асосчиси, моҳир саркарда, етук ижодкор Убайдуллахоннинг тўлиқ исми Абулғозий Убайдуллоҳ Баҳодирхон ибн Маҳмуд Султон ибн Шоҳ Будоғ Султон ибн Абулхайрхондир. Убайдуллахон 1487 йил, Хоразмнинг Вазир шаҳри яқинидаги Тирсак мавзесида Шайбонийхоннинг Хоразмни эгаллашдаги ҳарбий юришлари вақтида туғилган [2: 55]. Манбаларга кўра [3, 21] Убайдуллахон шажараси Чингизхонга (1155-1227) бориб тақалади¹.

1 Абулғозий Баҳодирхоннинг Шажарайи турк асарида Убайдуллахон шажараси: Убайдуллохон - Маҳмуд Султон - Шоҳбудақ - Абдулхайрхон - Давлат Шайх ўғлон - Иброҳим ўғлон - Пулод - Мунка Темур - Бодақил - Жўчибуқа - Баҳодир - Шайбонхон - Жўчихон - Чингизхондир тарзида келтирилган (қаранг: Абулғозий. Шажарайи турк / Нашрга тайёрловчилар: К. Муниров, К. Махмудов. — Т.: Чулпон, 1992. — 509 б.).

Убайдуллахон Шоҳ Будоғ султоннинг иккинчи ўғли Маҳмуд султоннинг ёлғиз ўғли ҳисобланган [11:59]. Хожагон-Нақшбандия тариқатининг вакили, шайх Хожа Носириддин Убайдуллоҳ² ўз исмини беради [11:55]. Убайдуллахон яссавия ва нақшбандия тариқати пирлари Амир Абдулла Яманий, Хожа Муҳаммад Садр, Хожа мулло Исфаҳоний, Мавлоно Маҳмуд Азизон, Мавлоно Ёрмуҳаммад Қоридан таълим олган [18:4]. Убайдуллахонга давлат ишлари ва ҳарбий масалаларда Амир Абдулла Яманий³ маслаҳат бериб турган.

Убайдуллахоннинг ҳарбий фаолияти бевосита отаси Маҳмуд Султон ва амакиси Шайбонийхон номи билан боғлиқ. Шайбонийхоннинг деярли барча ғалабаларига Убайдуллахон сабабидан эришган [16:63]. Убайдуллахоннинг отаси Маҳмуд Султон Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳр учун курашдаги жанглирида унга ёрдам берган.

Бу юришларда ёш Убайдуллахон ҳам иштирок этган. Шайбонийхон ҳарбий юришларида доимий ҳамроҳи укаси Маҳмуд Султонга хизматлари эвазига Бухоро шаҳрини беради [14:84].

Шайбонийхон Мовароуннаҳрда ўрнашгандан сўнг, 1504-йилда Хусравшоҳ ҳукмронлик қилиб турган Қундуз шаҳрини бўйсундириб уни бошқаришни укаси Маҳмуд Султонга топширади [8:36]. Шайбонийхон Маҳмуд Султон вафотидан сўнг Убайдуллахонга Бухорони бериб унга Ўрусбек Дўрмонни оталиқ етиб тайинлайди [18:6]. 1505-1506 йиллардан бошлаб шайбоний султонларга тегишли барча ишларни Убайдуллахон бошқарган [18:37].

Шайбонийхон Хоразмни 1505-йилда, Балхни 1506-йилда, Ҳирот ва Машҳадни 1507-йилда эгаллашда Убайдуллахон катта рол ўйнаган [18:6]. Жумладан Ҳиротни эгаллашда шайбоний султонлар жангда енгилиб қочаётганида Убайдуллахон барча шайбоний султонларини жангга ундаб Шайбонийхон ғалабасини таъминлаб берган [21:398].

Шайбонийхон 1509 йил 24 январда қozoқлар устига юриш қилади ва қozoқлар устидан ғалаба қозонади. Шайбонийхон Дашти Қипчоққа ҳужум қилганда Темур Султон ва Убайдуллоҳ Султонлар бутун қўшинни бошқарганлар. Жанг вақтида Убайдуллахон яраланади ва отдан тушиб жангни қилич ва ханжар билан давом эттиради [8:36].

2 Нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган шайхларидан; йирик феодал; Урта Осиёнинг XV асрадаги гийсий ҳаётида ҳал қилувчи роль ўйнаган ва кўпинча Хожа Аҳрор номи билан машҳур бўлган шахс (қаранг: К о ш и ф и й, Рашаҳоти айн-ил-ҳаёт, Тошкент, 1329/1911, 68, 232 — 241-бетлар; Р. Н. Н а б и е в, Из истории политико-экономической жизни Мавераннахр в XV в. // «Великий узбекский поэт», стр. 25, 49.

3 Шайх Мир Арабнинг тўлиқ номи Шамсиддин Абдуллоҳ ал-Арабий ал-Яманий ал-Хадрамаутий. XV аср 80-йилларида Мовароуннаҳрда келиб, Хожа Аҳрорга мурид тушади. Дастлаб Муҳаммад Шайбонийхон, сўнгра Убайдуллахоннинг ҳурматида сазовор бўлди. Айниқса, Убайдуллахон даврида шайхнинг обрўйи ошиб, унинг маслаҳатчиси ва маънавий устозига айланди. Бухородаги Мир Араб мадрасасининг қурилиши шу шайх номи билан боғлиқ. XVI аср 30-40-йиллари орасида вафот этган. Қаранг: Джураева Г. А. Мир-и Араб и политическая жизнь в Бухаре в XVI в. // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма. Сб. статей. – М.: Наука, 1985. – Б. 74-79; Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоъ. – 39-40, 52-60 б.

1510-йилда Шайбонийхон Марв қалъасида Эрон шоҳи Исмоил Сафавий⁴ томонидан қамал қилинади. Шайбоний султонлар ичида биринчилардан бўлиб Убайдуллахон амакиси Шайбонийхонга ёрдам беришга ҳаракат қилади [11:61].

Эрон тарихчиси Искандар Мунший (XVI-XVII)нинг “Тарихи Оламорийи Аббосий” (“Аббосийнинг жаҳон зийнати тарихи”) асарида келтирилишича ушбу жангда Шайбонийхон қўшини 30 минг киши эди деб берилади [22:412]. Ушбу асар Сафавий ҳукмдорларининг улутворлигини ифодалаб қўшин сони бироз катта қилиб кўрсатилган ёки муаллиф бу тўғрисида маълумотга эга бўлмаган. Аслида Шайбонийхонда жами 17 минг қўшин бўлган.

Самарқандда ҳукмдор бўлган Муҳаммад Темур султон отаси Шайбонийхон ҳалок бўлгач Бухоро ҳукмдори Убайдуллахон, Жонибек султон ва Мовароуннахрнинг бошқа шайбоний султонлари Исмоил Сафавий билан бундан буён Хуросон ерларига ўтмасликка келишиб олишади [21:412]. Убайдуллахон бошлиқ шайбоний султонларининг биринчи мақсади Мовароуннахрдаги вазиятни тартибга солиш бўлган. Шайбоний султонлар Мовароуннахрда тўла ўрнашгач Хуросонга бўлган юришлар бунга далилдир.

1510 йил Шайбонийхон Исмоил Сафавий билан тўқнашувда ҳалок бўлгач, Заҳририддин Муҳаммад Бобурга иккинчи марта Самарқандни олиш ҳаракати бошланади. Шайбоний султонлар ҳали ўзини ўнглаб олмасдан Бобур мирзо Ҳисорни эгаллайди. Ҳамза султон, Маҳди султон⁵лар ҳалок бўлади. Бобур мирзо Ҳисори Шодмон, Чағаниён, Дехнавийни эгаллаб, Самарқандга қараб отланади. Суюнчхожа ҳамма шайбоний султонлар ва уларнинг бошлиқларига ҳарбий ёрдам сўраб хабар юборди [8:48]. Убайдуллахон вазият тақозосига кўра бошқа шайбоний султонлар маслаҳатига кўра, барчалари Туркистон шахрига чекинади. Бобур мирзо Исмоил Сафавий ёрдами билан Самарқандни эгаллайди [11:60].

Убайдуллахон ва Шайбонийхоннинг ўғли Муҳаммад Темур султон Сафавийларнинг Мовароуннахр ичкарасига бостириб киришидан чўчиб Исмоил Сафавий билан элчилар алмашиб сулҳ тузишга ҳаракат қилганлар [18:8]. Шайбонийхон жангда ҳалок бўлгач Убайдуллахон амакиси тузган давлатни сақлаб қола олди. Бутун шайбоний шахзодаларни Бобур Мирзога кейинчалик Исмоил Сафавий қўшинига қарши тура олди. Бобур мирзо ва Убайдуллахон ўртасида кечган, тарихда “Кўли Малик жанги” деб ном олган биринчи жангда ҳам, “Ғиждувон жанги” деб ном олган иккинчи жангда ҳам Убайдуллахон ўзининг метин иродаси, саркардалиқ қобилияти, кўп қиррали билим соҳиби эканини намоён этади. Убайдуллахон даврида шайбонийлар тузган давлат Бухоро хонлиги деб аталиб, унинг даврида давлат гуллаб яшнади. Убайдуллахондан икки фарзанди қолган. Катта ўғли Абдулазизхон бўлиб унинг онаси қозоққардан. Иккинчиси

4 Исмоил I Сафавий (1487.17.7 - 1524.23.5) Эрон шоҳи (1502 й. дан), Сафавийлар давлати асосчиси, саркарда, шоир. Қизилбошлилар ёрдамида Озарбайжонни (1500-01), Табризни (1502) эгаллаб, ўзини шоҳ деб эълон қилган. Тез орада Эрон, Арманистон, Ироқ ва Мовароуннахрнинг бир қисмини босиб олган (1503-10). Исмоил I даврида Сафавийлар давлати анча кенгайган. 1512 й. И. I қўшинлари Бобурга Самарқанд тахтини эгаллашга ёрдам беради. Лекин, 1513 й. бошида ўзбек султонлари Убайдулла ва Муҳаммад Темур қўшинидан қаттиқ зарбага учради. (Ад.: Эфендиев О. А. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI в., Баку, 1961.)

5 Ҳамза султон ва Маҳдий султон - Абулхайрхоннинг яқин сафдошларидан бўлган Бахтиёр султоннинг ўғиллари. (қаранг: Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома / Форс тилидан Содиқ Мирзаев таржимаси. 2 китоб. – Т.: Шарқ, 1999. – Б. 372).

Мухаммад Рахим султон бўлиб унинг онаси мўғуллардан бўлган [11:55]. Убайдуллахон 54 ёшида 1540 йил 17 март куни (ҳижрий 946 йилнинг 8-зулқада жума куни) Бухоро шахрида вафот этади [17:134].

Убайдуллахон Тасаввуф ва Қурон илмларидан яхши хабардор бўлган. У «Убайдий», «Қул Убайдий», «Убайдуллоҳ» тахаллуслари билан ўзбек, форс ва араб тилларида ижод қилган. Унинг уч тилда битган шерларидан иборат уч девони «Куллиёт»и ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида 8931 рақами билан сақланади.

Тарихий воқеликни тўғри баҳоламаслик бу ўз навбатида бадиий адабиётга ҳам қўчган бўлиб, бу ўқувчига тарихий шахсга нисбатан салбий фикрни юзага келтиради. Жумладан: Пиримқул Қодировнинг “Юлдузли тунлар [1]” китоби ўз мазмун ва моҳияти билан бадиий асар. Бадиий асар ва тарихий ҳужжатлар орасидаги фарқни биламиз. Шундай бўлсада “Юлдузли тунлар”да шайбоний султонлар хон сифатида ҳам, шахс сифатида ҳам ҳолис баҳоланмаган деб ҳисоблаймиз. Убайдуллахон тарихимизда ва мумтоз адабиётимизда ҳар жиҳатдан жой эгаллашга муносиб шахсдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. <https://lex.uz/docs/3211987>
2. Абдуллаев М. Ҳ. Убайдий ҳаёти ва адабий фаолияти. Филология фанлари номзодлиги диссертацияси. – Тошкент, 2000. – Б. 55.
3. Абулғозий. Шажарайи турк / Нашрга тайёрловчилар: Қ. Муниров, Қ. Махмудов. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 509 б.
4. Замонов А., Тўхтабеков К. Бухоро хоналигида сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар. 2017 Б. 8.
5. Бабаджанов Б. Мир-и Араб // Культура кочевников. – Материалы Международной конференции. – Алматы, 5 июня 1995. - Б. 88-102.
6. Мирзаев. Б. Убайдуллахон Шайбонийлар давлатининг Ҳукумдори. Тошкент. “Мумтоз сўз”, 2016. – 34 б.
7. Джураева Г. А. Мир-и Араб и политическая жизнь в Бухаре в XVI в. // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма. Сб. статей. – Москва: Наука, 1985. – Б. 74-79.
8. Duman, S. Zübdetü'l -âsar [vr.461b-474b] adli eserin transkripsiyon ve değ erlendirilmesi. Afyonkarahisar, 2015. – 36 S.
9. Гиёсидин бин Ҳумомиддин Хондамир буюклик хислати “Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди баҳар” – “Баҳар аҳли сийратидан хабар берувчи дўст» китобининг Заҳириддин Мухаммад Бобур ҳаёти ҳақидаги боблари “ШАРҚ” Нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. Тошкент, 2011. - 63 б.
10. Ҳасан Хожа Нисорий. Музаққир ул-аҳбоб / Форс тилидан Исмоил Бекжон таржимаси. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси, 1993. – Б. 21.
11. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланом / Форс тилидан Содиқ Мирзаев таржимаси. I китоб. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 59.
12. Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998 – Б.14
13. Мухаммад Солиҳ. Шайбонийнома. – Тошкент, 1989. – Б. 120.
14. Мухамед Юсуф Мунши. Муқимханская история / Пер. с тадж., предисл., примеч. и указатели А.А. Семёнова. – Ташкент: Изд-во АН Уз ССР, 1957. - С. 296.
15. Мухаммад Ҳайдар Мирзо. Тарихи Рашидий / Сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Воҳид Раҳмонов ва Янглиш Эгамова. – Тошкент: “Шарқ”, 2010. – Б. 63.

16. Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. Мусаххир ал-билод (Мамлакатларнинг эгалланиши) / Форс тилидан тарж., изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари Исмоил Бекжонов ва Дилором Сангирова. Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. Б. 132.
17. Ражабов Қ., Очилов Э. Убайдуллахон (рисола). – Тошкент. “АБУ МАТБУОТ-КОНСАЛТ” НМУ, 2011. – 19 б.
18. Васильев А.Д. «Знамя и Меч от Падишаха» Политические и культурные контакты ханств Центральной Азии и Османской империи (середина XVI-начало XX вв.). Институт востоковедения РАН, Москва, 2014. С. 58.
19. Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ / Форсийдан Наим Норқулов таржимаси. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б. 10.
20. Насан Бэй Rumlu. Әһсәнүт-тәварих (Tarixlərin ən yaxşısı) / Fars dilindən tərcümə və şərhlər Əfəndiyev. O. – Kastamonu. 2017. S. 520.
21. Gəgəndər bəy münəgg türkman. Tərgəx-gə aləməra-yəg abbasəg (abbasin dünyanı bəzəyən tərgəxg) i cəld. Farscadan tərcümənin, ön sözü, Şərhlərin və göstəricilərin müəllifləri AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Əfəndiyev. O. tarix elmləri namizədi *Musalı. N* – Baki, 2009. S. 412.

“ТАФҲИМ” АСАРИДА КЕЛТИРИЛГАН ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ТЎҒРИСИДА МАЪЛУМОТЛАР

Kuranbaeva Umida Sultannazarovna
Куранбаева Умида Султанназаровна

This article aims to collect, study and analyze the historical-geographical, ethnographic information about the Turkic peoples mentioned in Biruni's work *at-Tafhim*. It used information on the libraries where this work is stored and the number of manuscript copies that have come down to us.

Хоразмининг улуғ фарзанди, дунё илм-фани тараққиётига улкан ҳисса қўшган қомусий олим Абу Райҳон Беруний (973–1048) номи бутунга қадар илм-фан аҳли ўртасида ҳурмат ва эъзоз билан зикр этилади. Манбаларда у ҳаёти давомида 200 га яқин асар ёзгани ҳақида маълумотлар ёзиб қолдирилган. Тадқиқотларда улардан бизнинг давримизгача 33 асари етиб келгани таъкидланади [11: 36]. Улар орасида 1029 йилда ёзиб тугатилган “Китоб ат-тафҳим ли аваил синаъат ат-танжим” (“Юлдузшунослик асосларини тушунтириш китоби” ёки “Мунажжимлик санъати (астрология) негизларини тушунтириш китоби”) асари дунёда энг кўп тарқалган. Қисқача “Тафҳим” номи билан машҳурдир. Ҳозир илмий нашрлар ва интернет тизимида бу асарнинг араб тилида 26 ва форсийда 22 нусхаси борлиги ҳақида маълумотлар берилган.

№	Сақланаётган давлати	ёзилган тили	ижтимоий тармоқларда инвертарь рақами [1; 2; 3]	Г.Матвиевская ва Розенфельдда инвертарь рақами [17: 272]
1	Туркия, Истамбул, Миллат, Файзулла	Араб	1333, 347	1333, 347
2	Туркия, Истамбул, Тўпқопи Сарой, Аҳмет III	Араб	3477	3477
3	Туркия, Истамбул, Тўпқопи Сарой, Аҳмет III	Араб	3478	3478
4	Германия, Берлин, Staatsbibliothek, Ahlwardt (Собиқ Пруссия кутубхонаси)	Араб	5665	5655
5	Германия, Берлин, Staatsbibliothek, Ahlwardt (Собиқ Пруссия кутубхонаси)	Араб	5666	5667
6	Буюк Британия, Лондон, Британия кутубхонаси	араб	Op. 8349	8349
7	Буюк Британия, Оксфорд, Бодлей	араб	Op I 221	1221
8	Буюк Британия, Оксфорд, Бодлей	араб	Op II 262	11 262
9	Буюк Британия, Дублин, Честер Бутти (арабча)	араб	3910	–
10	Париж (Миллий кутубхона)	араб	BN 2497	2497
11	Қатар, Ислом санъати музейи	араб	MS. 545. 2000	–

№	Сақланаётган давлати	ёзилган тили	ижтимоий тармоқларда инвентарь рақами [1; 2; 3]	Г.Матвиевская ва Розенфельдда инвентарь рақами [17: 272]
12	Эрон, Техрон, Мажлис	араб	162	–
13	Эрон, Техрон, Сипоҳсалар	араб	665	772
14	Эрон, Табриз, Миллий	араб	3440	–
15	Эрон, Машҳад Разави	араб	5472	–
16	Эрон, Техрон, Миллий	араб	2781	–
17	Эрон, Техрон, Донишгоҳ	араб	3093	–
18	Марокаш, Рабат (Араб тили олий мактаби)	араб	99	439
19	Марокаш, Рабат	араб	D 2060	–
20	Марокаш, Рабат, Жалавий	араб	22/1	–
21	Ҳиндистон, Алигарх университети, Мавлоно Озод кутубхонаси, Субҳоналлоҳ (Муслмон университети)	араб	520/11	520/11. (121/11) [3:5]
22	Ҳиндистон, Алигарх университети, Мавлоно Озод кутубхонаси	араб	17	
23	Фаластин, Қуддус университети, Миллий кутубхонаси	араб	282	282
24	АҚШ, Принстон, Принстон университети, Гарретт	араб	4690	4690
25	Россия, Санкт-Петербург, Миллий кутубхонаси	араб	АНС 600/15	15
26	Қоҳира, Микот (Миллий кутубхона)	араб		45, 848. (450, 848) [3: 5]
27	Туркия, Истамбул, Нури Усмониё	форс	2780	2780. (2760) [3: 5]
28	Туркия, Истамбул, Файзулла Афанди	Форс	1333	–
29	Буюк Британия, Лондон, Британия музейи	Форс	7697	II 451, 452
30	Буюк Британия, Манчестер, Рейланд кутубхонаси, Линдесиан коллекцияси	Форс	700	700
31	Франция, Париж, Миллий кутубхона	Форс	49	49
32	Франция, Париж, Миллий кутубхона	Форс	774	774
33	Эрон, Техрон, Мажлис	Форс	2132	2132. (162, 2131) [3: 5]
34	Эрон, Техрон, Миллий	Форс	2092	–
35	Эрон, Техрон, Сипоҳсалар	Форс	664	164
36	Эрон, Техрон, Малик	Форс	3254	3254
37	Эрон, Техрон, Донишгоҳ	Форс	3752/3	3752/3.
38	Эрон, Техрон, Донишгоҳ	Форс	3722	3722
39	Эрон, Техрон, Мажлис	Форс	2131	2131
40	Эрон, Машҳад, Razawī	Форс	5473	5473
41	Эрон, Машҳад, Razawī	Форс	12134	–

№	Сақланаётган давлати	ёзилган тили	ижтимоий тармоқларда инвентарь рақами [1; 2; 3]	Г.Матвиевская ва Розенфельдда инвентарь рақами [17: 272]
42	ЎзР ФА Шарқшунослик институти	Форс	445/1	445/1
43	ЎзР ФА Шарқшунослик институти	Форс	3423	3423
44	Ҳиндистон, Алигарх университети	Форс	44	–
45	Ҳиндистон, Алигарх университети	Форс	45	–
46	Ҳиндистон, Бомбей. Мадрас, Мулла Феруз	Форс	2/2	II 2, (112, 85) [3: 5]
47	Ҳиндистон, Бомбей. Мадрас	Форс	93	193
48	Тожикистон, Душанбе	Форс	–	315. (385) [3: 5]

“Тафҳим” асарининг энг қадимий қўлёзма нусхаси ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида № 3423 рақамида қайд этилиб сақланади. Бу қўлёзма номаълум муаллиф томонидан XIII асрда кўчирилган. У саккизта боб, беш юз ўттизта савол ва жавобдан иборатдир. Муаллиф ушбу асарини хоразмлик ўқувчиси ал-Ҳасаннинг қизи Райҳонага бағишлаб ёзган [3: 4]. Назаримизда у ислом цивилизацияси гуркираган пайтда аёлларга бағишлаб ёзилган илк китобдир. “Тафҳим”даги саволлар ислом даври ўрта асрларида энг зарур ва долзарб масалаларни англашга кўмак беради. Бизга маълум бўлишича, у ислом оламида савол-жавоб тарзида ёзилган биринчи асар ҳамдир. Ҳозирги кунга қадар араб, форс, инглиз, немис, италян, япон, рус ва ўзбек тилларига таржима қилинган. Дунё илм аҳли ушбу асардан фойдаланиб келмоқда. Унда қадимги турли халқлар тўғрисида муҳим маълумотлар тўпланган ва жиддий илмий мулоҳазалар билдирилган. Ушбу ишимизда бизни мазкур асардаги туркий халқлар ҳақидаги маълумотлар қизиқтирди. Беруний “Тафҳим” асарида туркий халқлар тўғрисида ҳам ахборот берганми?

Текширувларимиз кутилган натижани берди. Абу Райҳон Беруний ушбу асарида туркий халқлар яшаган ҳудудлар ва чегаралари ҳақида қимматли жуғрофий маълумотлар ёзиб қолдирган экан, улардан айрим парчаларини келтирамыз.

Тўртинчи боб – “Жуғрофия”: “У ер маъмур қисмининг Шарқ ва Ғарб ўртасидир. Уни баъзан кенгламага эга эмас, экваторда жойлашган дейишади. Бу форслар ёки бошқалар фикри эканини билмайман. Аммо бу гапни юнонлар айтмаган. Ҳиндлар Ланка деб аталувчи девлар ва парилар яшовчи энг баланд жой дейишади. Айтишларича, шимолий қутб қуйисида фаришталар яшовчи Меру тоғи бор [2: 237–239]. Ланка ва Меруни туташтирувчи чизиқ Малава мамлакатидagi Ужайн шаҳри, Рухитак қалъаси [10: 22], Танишар паст текислиги ва Ҳиндистонни турк ерларидан ажратиб турувчи қорли тоғлардан¹ ўтади” [3: 102].

Беруний таъкидига кўра, Ҳиндистон ва туркий халқлар қўшни бўлган. Уларни баланд тоғ тизмалари ажратиб турарди ва ўртада чегара ҳам эди. Ҳиндистоннинг шимолий қисми – бутунги Покистон ва Кашмир, Афғонистоннинг Кобул водийсида ўша пайтлари туркий ва ҳиндий халқлар маданияти бир-бирига аралашиб, қоришиб кетган эди. Беруний Кашмир ўлкаси ва Юқори Синднинг

1 Жамуна тоғлари назарада тутилмоқда.

катта қисми туркийларга қарашли экани, Гилгит, Асвира, Шилтас шаҳарлари аҳолиси туркча сўзлашиши ҳамда улар “Бхаттаварён турклари” деб аталишини таъкидлайди [2: 165]. Абу Райҳон Беруний исломдан олдин Кобулда насл-насабда туркий сулоалар ҳукмронлик қилиб келгани ҳақида маълумот беради [2: 311-312]. Алломанинг ушбу маълумоти С.Кляшторний, Ғ.Бобоёров, Ф.Жуманиёзова каби тадқиқотчилар мақолаларида илмий таҳлил қилинган. Ушбу тадқиқотчилар илмий ишларида Турк хоқонлиги ва Кобул Тегиншоҳлар сулоласининг Шимолий Ҳиндистондаги сиёсий фаолиятини умумийликда махсус тадқиқ этган. Уларнинг қавмий алоқадорлигига эътибор қаратишган [15: 158-161; 16: 450-451; 4: 103-104; 14: 81-87; 9: 87-89].

Ер иқлимлардан бошқача ҳам бўлинадими?

Беруний туркий халқларга қарашли ҳудуд ҳақида “Осор ул-боқия” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”)² асарида ҳам шеърӣ кўринишда учрайди ва қуйидагича баён қилинади: “Форслар паҳлавони Афридун Ерни узунлик масофаси ўлчови бўйича уч ўғлига бўлиб берган дейишади. Шарқий – турклар ва хитойлар ўлкаларини бир ўғлига берган дейишади. Ғарбий ерлар, унда Рум ҳам бор, ўғли Салм; Ўрта Ер – Эроншаҳрни ўғли Ийражга берган”, дейишади [1: 130-133; 3: 102]. Бу маълумотни ҳозирги кунга мослаштирдик.

Шимол				
Ғарб	Рум	Эроншаҳр	Турклар	Шарқ
	Салмга	Ийроқга (Айрон)	Тужга	
Жануб				

Қайси мамлакатлар қайси иқлимга тўғри келади?

Беруний бу саволга бешинчи иқлимга кирадиган мамлакатлар орасида ҳам туркий халқлар жойлашган ҳудуд тўғрисида қуйидаги маълумотни келтиради:

“Шарқий турклар ери Яъжужлар тўсиқларидан бошланади ва шарқий турк қабилалари номи билан маълум бўлган турк қабилалар ерларидан Кошғар, Балосағун, Фарғона, Исфижоб, Шош, Усрушона, Самарқанд, Бухоро, Хоразмга ўтиб, Ҳазар денгизида Боб ал-абвоб, Бардаъа, Миёфориқин, Арманистон, Рум бўғози ва унинг шаҳарларига етиб, Буюк Рим сўнгра Жалолиқа ерлари орқали Андалус вилоятларигача боради ҳамда Ўровчи денгизда тугайди” [3: 105, 266].

Берунийдаги бу маълумотларда XI асргача туркий халқлар яшаган ҳудудлар батафсил кўрсатилган. Олтинчи иқлимга киритилган мамлакатлар орасида ҳам шундай маълумотлар учрайди:

“Шарқий турклар – қай ва қун, қирғиз, кимак, тўққиз-ўғузлар масканидан бошланади. Туркменистон, Фороб ерлари орқали ҳазарлар мамлакати ва улар денгизининг шимолий қисмидан ҳамда шу денгиз билан Трабзун денгизи орасидаги Аллон, Ос ва Сарира ерларидан ўтиб, Қустантания орқали Буржон ва франк ерлари, ундан Андалуснинг шимолига боради ва Ғарбий Уммонда тугайди” [3: 102, 105, 266].

2 Ушбу асар 1003–1004 йилларда ёзилган.

Берунийнинг ушбу маълумотлари Хазарлар илк ўрта асрларда Шимоли-Гарбий Каспий бўйи, Итил (Волга), Дон irmoқлари, Кубан, Шимолий Қора денгиз қирғoқлари ва Шимолий Кавказ (Доғистон) ҳудудларида буюк давлат – Хазар хоқонлиги (630 – 955) қургани ҳақидаги илмий қарашларни тўлдиради. Асарларида Хазар ўлкасини Журжон (Каспий) ва Понтус (Қора денгиз) шимоли, Сақолиба (славян) ва турк ўлкалари оралиғида кўрсатган. Беруний “Осор ул-боқия” асарида хазарлар тўғрисида қуйидагиларни ёзади:

“Ҳинд, хитой, тибат, турк, хазар, ҳабаш, зангий ва бошқа миллатларнинг ойларига келсак, улардан баъзисининг номлари бизга аниқ маълум бўлса ҳам, барчасини билиш вақти келгунча баён этишдан тўхтадик” [1: 103].

“Ислом мамлакатларидан узилиб, ислом динида бўлган булғар ва савар (сувар, савир)дан бошқа яна бирор миллат борлигини билмаймиз. Улар ернинг одамлар яшайдиган қисми тугаши яқинида, еттинчи иқлимнинг охирида истиқомат қилади. ... Арабча сўзлашмайди, туркча ва хазарча аралаш бир тилда гапиришади” [1: 179].

Берунийнинг “туркча ва хазарча аралаш бир тил”, жумлалари қизиқарли ва эътиборга лойиқдир. Беруний асарларида қайд этилган жой номлари ва халқлар номларидан айримлари ҳозирги кунгача сақланиб қолган. С.Толстов тадқиқотларида Беруний маълумотларига таянади ва Хоразмнинг гарбий ҳудудларида қадимий алан аҳолиси қолдиқлари мавжудлиги тўғрисида: “Бу уруғ алан ва ослардан, уларнинг тили хоразм ва қипчоқ тили билан аралашган”, – деб ёзади. Алан ва ос қавми Манғишлоқнинг Устюрт туманида яшагани тўғрисидаги фикрларини илгари суради ҳамда Алан қаъласи номи сақланиб қолганини таъкидлайди [18: 46]. Ғ.Бобоёров ҳам тадқиқотида Беруний маълумотлари асосида қавмлар ҳамда тиллар масаласига диққатини қаратади ва: “Бир қарашда ушбу маълумотлардан Беруний хазарларни туркларга қўшни, бироқ бошқа бир элат ўларoқ тилга олгани англашилади. Ҳолбуки, Беруний ва ундан бирмунча олдин ва кейин асарларини ёзган хитой, юнон (Византия), арман, сурёний, араб, форс ва туркий тарихчи ҳамда ер билмдонлари – географларига кўра, хазарлар туркларнинг бир тармоғи бўлиб, тили бошқа туркларникидан анчагина ажралиб турган”, – деб ёзади. Тадқиқотчи туркийларнинг кўпчилиги сўзлашган тил билан хазар туркчаси орасида бирмунча тафовут мавжуд бўлгани туфайли Беруний уларни фарқлаб ёзган, деб ҳисоблайди [5: 81-93].

Беруний туркийлар ҳақида айтган маълумотлар ҳозирга қадар кўпчилик тадқиқотчилар диққатини тортиб келади. Ушбу маълумотлар туркий халқлар Амударё ва Сирдарё оралиғида азалдан яшаб келаётгани ва бу ўлка уларнинг ватани эканига жиддий далил бўлиб хизмат қилади [6: 23-25]. “Мазкур икки дарё оралиғи ва унга туташ ўлкалар Беруний яшаган даврда ислом маданияти кенг ёйилган ҳудудлар эди. Исломнинг илк даврида бу юртда арабча илмий тил эди. Туркча ва форсча кўпроқ сўзлашувда қўлланарди. Бу ўлкаларнинг йирик шаҳарларида ислом маданияти кенг ёйлиши натижасида араб тили билан бирга форсийнинг кириб келиши ва кучайишига имкониятлар ортиб борди. Аммо Туроннинг туб аҳолиси туркийлар туркчаси кучли рақобат пайдо бўлишига қарамай, кундалик ҳаётда қўлланишда давом этаверди. Беруний ёзади:

“Тош” сўзи туркча исмдир, “Шош” шаклини олган. Тошканд – тошли қишлоқ демакдир. Жуғрофия асарида у Бурж ал-Ҳижора (Тош қалъа) деб номланган» [2: 232].

“Бинкет – Шошнинг пойтахти, туркчаси Тошканддир” [12: 471]; “Самарқанд – туркчаси Семизкенд – “семиз, бўлиқ/унумдор” шаҳар маъносидадир” [12: 471].

Ғ.Бобоёров ўша даврдаги ижтимоий манзарани қуйидагича ифодалайди: “Х асрнинг сўнгги ўн йилликларида Ўрта Осиё ва унга қўшни ўлкалар – Хуросон ва теграси Ғазнавийлар, Хоразмда Маъмунийлар, Амударё – Сирдарё оралиғи ва унга туташ ўлкалар Сомонийлар, кейинроқ эса Қорахонийлар каби сулолалар бошқаруви қўл остида эди. Берунийнинг асарлари кўпроқ Ғазнавийлар сиёсий ҳудудида ёзилган бўлиб, ўша кезларда Ўрта Осиёнинг туб ерли аҳолиси орасида туркий ва шарқий эроний тилли элатлар етакчилик қилишар эди. Шу билан бирга, Шимолий Ҳиндистон (Покистон, Кашмир) ва Кобулистонда ҳинд, эроний ва туркийлар йирик халқлар сифатида кўринар эди” [7: 32-35; 5: 81-93].

Туркий халқлар тарихи билан боғлиқ баъзи баҳсли масалаларга аниқлик киритишда Беруний маълумотлари алоҳида аҳамиятлидир. Тадқиқотчилар орасида “Турон” атамаси “туркийлар юрти” маъносида айнан қачондан бошлангани масаласида тортишувлар мавжуддир. Беруний туркийлар чегараси жанубда Хуросон атрофларида бўлгани ҳақида қуйидагича ёзади: “Маздурон – Марз-и Турон “Турклар чегараси” дейишади” [12: 466]. Кўпчилик тадқиқотчилар Турон ҳақида сўз борганда, одатда Берунийнинг ушбу маълумотларига таянади [13: 37-44].

Беруний маълумотлари туркий халқларнинг Турон ва унга қўшни минтақалардан иборат улкан ҳудудларда ниҳоятда кўп сонли халқ бўлиб яшаганидан дарак беради. Шундай қимматли тарихий хусусиятларига кўра, муаллифнинг “Тафҳим” асари туркий халқлар жуғрофий тарихини ўрганишдаги муҳим бирламчи манбалар қаторида туради. Ушбу қисқача тадқиқотимиз якунида Беруний маълумотлари асосида туркийлар яшаб, ҳукмронлик қилган ҳудудлар чегарасини қуйидагича белгиладик:

- Шарқда Шимолий Хитой ва Мўғулистон кенгликларидан бошланувчи туркий ўлкалар, ғарбда Рум (Византия), Қора денгиз бўйлари – Шарқий Европагача ёйилган эди. Беруний шарқдаги турк ўлкаларига тегишли Ўтукан (Ўрхун водийси) тўғрисида ёзиб, Маҳа-Чиндан³ (Буюк Хитой) ғарбдаги ўлкаларни “Шарқий турклар ери” деб тавсифлайди;

- Туркийларнинг шимолдаги ерлари Жанубий Сибир, Урал – Итил (Волга) бўйидан бошланиб, жануби Тибет, Кашмир ва Кобул оралиғидаги ҳудудларни ўз ичига олган эди;

- Беруний туркийларнинг жануб ва жануби-ғарб томонлардаги ёйилишини Хуросон билан чегаралаб, “Маздурон – Марз-и Турон “Туркларнинг чегараси” дейишади” деб кўрсатади.

- Хоразм ва унга қўшни ўлкалар, Хуросон ҳамда Каспий бўйи оралиғи аҳолисини “ўғуз турклари”, деб атайди. Туркийларнинг шимолдаги ерларини еттинчи иқлимда кўрсатиб, Волга, Урал бўйлари ва Ғарбий Сибирдаги Кимак турки ўлкаси ҳақида ҳам маълумот беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / Таржимон А. Расулов / Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: Фан, 1968.
2. Абу Райҳон Беруний. Ҳиндистон // Танланган асарлар. II жилд. – Тошкент: Фан, 1965.

3 «Маҳа Чин» шарқ оламида «Мачин» шаклида кўпроқ машҳур бўлган. Аслида улар бугунги хитой қавми эмас, туркийларнинг катта ва қудратли қисми эди.

3. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, VI жилд. Тошкент-Хива-Урганч: Ишонч, 2006.
4. Бобоёров Ғ. Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми. – Тошкент: Yangi nashr, 2018.
5. Бобоёров Ғ. Абу Райҳон Берунийга кўра туркий элатлар яшаган ўлкалар: хазарлар юрти // Буюк аллома Абу Райҳон Беруний туғилган кунининг 1048 йиллигига бағишланган “Абу Райҳон Беруний мероси ва ҳозирги замон” мавзuidaги илмий семинар мақолалари тўплами. – Беруний – Тошкент, 2021.
6. Бобоёров Ғ. Беруний ва Маҳмуд Кошғарий асарларида туркий халқлар тарихининг ёритилишига доир // «Мажлиси Уламо ўрта аср Шарқининг йирик илмий маркази» номли илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2006.
7. Бобоёров Ғ. Абу Райҳон Беруний ва Маҳмуд Кошғарийга кўра “Самарқанд” атамаси // Маънавий мерос ва ҳозирги замон цивилизацияси ривож масалалари. – Тошкент: “Fan ziyosi”, 2021.
8. Бобоёров Ғ. “Турон ҳукмдори хоқон” унвонли тангалар // O‘zbekiston tarixi, №3. 2018.
9. Джуманиязова Ф. Беруний асарлари – туркий сулола тарихи бўйича муҳим манба // Sharqshunoslik / Востоковедение / Oriental studies. Тошкент, 2015. –№ 2-3.
10. Ҳудуд ул-олам (Мовароуннаҳр тавсифи) / Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи О. Бўриев. – Тошкент, 2008.
11. Абу Райхан Беруни. Хронология // Избранные произведения. I/ Предислов. и прим. А. Ахмедова. – Ташкент: Фан, 2015.
12. Абу Райхан Беруни. Канон Мас’уда // Избранные произведения. V. Часть первая / Перевод и прим. Б. А. Розенфельда и А. Ахмедова. – Ташкент: Фан, 1973.
13. Бабаёров Г. Монеты Самарканда с надписью: «Правитель Турана каган» (раннее средневековье) // Согдийский сборник. Вып. 6 / Под. ред. Ш. Камолиддин. Berlin: LAP Lambert Academic Publishing, 2019.
14. Джуманиязова Ф. Наиболее поздние представители династии Кабулшахов (Туркшахов): Фромо Кесаро и По-фу-цун // Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. Выпуск 6. Древность. Средние века. Новое время. Lambert Academic Publishing. – Lambert, 2021.
15. Кляшторный С. Г. Версия древнетюркской генеалогической легенды у ал-Бируни // Средневековый Восток. История. Культура. Источниковедение. – Москва, 1980.
16. Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – Санкт-Петербург: Наука, 2006.
17. Матвиевская Г.П., Розенфельд Б.А. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII-XVII вв.). Москва: Наука, 1983.
18. Толстов С.П. По следам древнехорезмской цивилизации. Москва-Ленинград: Наука, 1948.

Интернет сайтлари

19. <https://iranicaonline.org/articles/biruni-abu-rayhan-ii>
20. <http://www.biruni.html>
21. https://www.vostlit.info/Texts/rus17/Biruni_2/primpred.phtml#2

AMUDARYA, ITS TRIBUTIES AND CROSSINGS IN BABUR-NAMA

АМУДАРЁНИНГ ИРМОҚЛАРИ ВА ЧОРРАҲАЛАРИ “БОБУРНОМА”ДА

Sharipov Azizjon Azimovich
Шарипов Азизжон Азимович

This article is devoted to a comparative toponymic analysis of hydronyms based on information obtained from *Babur-nama* as well as from other written sources of the Timurid epoch. The article is based on the great historians of the Timurid epoch – Nizam ad-din Shami (*Zafar-nama*), Sharaf ad-din ‘Ali Yazdi (*Zafar-nama*), Hafiz-i Abru (*Dhayl-i Zafar-nama-yi Shami*), ‘Abd ar-Razzaq Samarqandi, Zahir ad-din Muhammad Babur (*Babur-nama*), Ghiyath ad-din Khwandamir (*Habib as-Siyar fi Akhbar-i Afrad-i Bashari*), Mirza Muhammad Haydar (*History of Rashidi*), the Arab historian Ibn ‘Arabshah (*‘Aja’ib al-Maqdur fi Ta’rikh Taymur*) and Spanish ambassador Rui de Gonzalez Klavijo (*Diary of a Trip to Samarkand, to the Palace of Amir Timur*).

There are more than 1800 toponyms mentioned in *Babur-nama*. Some of them are hydronyms. Crossings (guzars), located in the Amu Darya, its tributaries and river basins, played an important role in establishing international trade, economic and cultural relations of the Timurids state with other countries.

The Guzars served as a kind of port connecting the riverside cities with each other by ships. During the reign of the Timurids, infrastructure was formed in large guzars, which provided services such as construction and repair of boats and boats, transportation of passengers and cargo across the river, transportation of the population to the desired destinations along the river.

Sources from the Timurid period state that the following major crossings took place along the Amudarya in its direction of flow: Arhang, Togqiztaram, Tokquzolum, Sangreza, Chubak, Ayvaj (Uboj, Uyoj); in the middle basin - Termez, Shurob (Obi-Shur), Kelif, Karki, Burdoliq, Charjoy (Omuya).

Марказий Осиёнинг энг йирик дарёси Амударё дастлаб “Авесто”да Ваҳви Даитя (*Vahvi Daitya*) [18: 67-79] номи билан тилга олинади. Дарёнинг Оқуз (Ўқуз – “дарё”, қадимги туркий халқлар ҳар қандай катта дарёни оқуз деб аташган) туркий номидан қадимги юнонча Окс, Оксус (*Oxus*) атамаси ўзлаштирилган. Жайхун (جیحون) – Инжил ва Тавротда тилга олинган Гихон (Геон) дарёсининг арабий талаффуз шаклидан олинган бўлиб, қадимги иброний тилида “жўшқин” деган маънони англатади. Араблар Амударёни унинг серсув ва жўшқинлиги хусусиятидан келиб чиқиб – “Жайхун”, унинг ортидаги ерларни эса “Мовароуннаҳр” деб аташган ва дарёни Мовароуннаҳр билан Хуросон ўртасини ажратувчи табиий чегара сифатида қарашган.

Маълумки, “Бобурнома” да 1800 дан ортиқ жой номи берилган ва шундан бир қисмини сувлар номлари (гидронимлар) ташкил қилади. Темурийлар даври ёзма манбаларида Амударё асосан “Жайхун” ва нисбатан камроқ “Оби Омуя” номлари билан қайд этилган. Баъзи тадқиқотларда дарёнинг “Аму” аталишини, унинг ўрта

ҳавзасида жойлашган ўрта асрлардаги Амуя (Омуя, Амул) қалъасига¹ боғлайдилар. Зеро, бу давр манбаларида дарё асосан Аму, Омуй, Омуя, Оби-Аму, Ому суйи, дарёнинг Термиз шаҳри ҳудудидан оқиб ўтувчи қисми эса Оби-Тирмиз (Термиз суви) каби шаклларда тилга олинган.

Темурийлар даври манбаларида дарёнинг ҳар иккила номи муомалада бўлган. Чунончи, Шарафуддин Али Яздий “Зафарнома” асарида Амударёнинг қадимий номи “Жайхун” (“Муқаддима” қисмида 13 марта ва асосий матнда 45 марта) ва XV асрдаги аталиши – “Оби Омуя” (13 марта) баравар ёзилаверган. Яъни, топонимнинг қадимий шакли ҳам бемалол муомалада бўлган [5: 285].

“Бобурнома”да ҳам ушбу дарё – Аму (آمو), Аму дарёси (آمو دریاى), Аму суйи (آمو سویی) шаклларида маълум бир тарихий воқеликлар баёнида берилган. Жумладан, 1503 йил ёз ойларида Бобур Фарғона вилоятини тарк этиб, Хуросонга йўл олади. Хисравшоҳнинг иниси Ҳисор бекларидан бўлмиш Боқи Чағониёний ўзининг кўп сонли қўшини билан Бобур хизматига ўтиш таклифини изҳор қилади. Бу муҳим воқеа Амударёнинг ўнг соҳилида рўй берган эди: “Тарих тўққуз юз ўнда (1503) Аму дарёси ёқасида Боқи Чағониёний манга келиб мулозамат қилди” [9: 49].

Амударё “Бобурнома”да баъзан маълум бир тарихий вилоятнинг ҳудудий чегараларини белгилашда ҳам эслатилади: “Султон Маҳмуд мирзо²нинг замонида [Хисравшоҳнинг] ўқ навқари беш-олти мингга етиб эди. Аму дарёсидин Ҳиндукуш тоғигача вилоят, ғайри Бадахшон тамоми мунга тааллуқ эди” [9:49].

Амударё ҳавзасидаги ирмоқлар номлари. Амударё ўзининг юқори ҳавзасида икки йирик ирмоқ – Вахш³ ва Панж дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Мазкур дарёлар манбаларда⁴ – Оби Вахш, Вахшоб ҳамда, Оби Панж, Панжоб номлари билан келади. Бу дарёлар орасида Хатлон (Хутталон) тарихий вилояти жойлашганлиги сабабли, у ердан оқиб ўтувчи Вахш дарёсини Бобур бутун бир вилоятнинг асосий дарёси сифатида *Хатлон суйи* (ختلان سویی), деб тилга олади.

Мирзо Бобурнинг Мовароуннаҳрни бирлаштириш борасидаги муҳим саъй-ҳаракатларидан бири Вахш водийсида бўлиб ўтади. Гарчи “Бобурнома”да дарёнинг “Вахш” номи келтирилмаган бўлсада, бироқ ўша даврда ёзилган “Тарихи Рашидий”да Вахш дарёси айнан шу номда икки жойда (11^а, 153^б варақлар) эслатилади – бири Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома”сидан “Туғлуқ Темурхонни Мовароуннаҳрга иккинчи бор юриши зикри” (яъни 762/1361 йил Мўғулистон хони Туғлуқ Темурхон Амир Ҳусайн устига юриши ва Вахш дарёси бўйидаги жангда уни енганлиги) баёнида келтирган бўлса, иккинчиси – 916 (1510-1511) йил воқеаларида, Бобурни Ҳисорни эгаллаш мақсадида Хамза Султон бошчилигидаги шайбонийларга қарши кураши баёнида эслатилган.

1 Қадимги Омуянинг ўрни Туркменистоннинг ҳозирги Туркманобод (Чоржўй) шаҳрига тўғри келади.

2 Султон Маҳмуд мирзо (1453-1495) – Мавароуннаҳрда 1494-1495 йилларда ҳукмронлик қилган темурий шахзода. Султон Абусайид мирзонинг ўғли.

3 Вахш дарёси Помир тоғларидан, Қизилсув ва Муғсу дарёларининг қўшилиш жойидан бошланади. Ҳавзанинг катта қисми Помир-Олой тоғ-tizимида жойлашган. Юқори оқимида Сурхоб (Қизилсув) деб аталади ва ғарбга қараб оқади; чап томондан Обихингоу дарёсини қабул қилиб, Вахш номини олади ва жануби-ғарбий томонга бурилиб Амударёга қўйилади.

4 Шомий ва Яздий “Зафарнома”ларида – Вахш суйи; Абдураззоқ Самарқандий “Матлаи саъдайн” асарида Панжоб, Вахш суви, Оби Вахш шаклларида тилга олинади.

Вахш дарёси асосан тор водий, баъзан чуқур даралардан оқиб ўтади. Дарёнинг мазкур тор дара ҳудудида ўрта асрларда машҳур қалъа – Пули Сангин⁵ (پل سنگين) ва дарё устига қурилган тошкўприк бор эди. Шунинг учун баъзи манбаларда бу қалъа *Тошкўприк* (*Тошкўфрук* – “Зафарнома”ларда ҳар иккала шакли келтирилган [17:41]) деб ҳам келтирилган. Мовароуннаҳр шайбонийлар қўл остига ўтгач, Шайбонийхон Маҳдий султонга Чағониён ва Ҳамза султонга Ҳисор вилоятини беради (1503). Шайбонийхон ўлиmidан (1510 йил, декабр) сўнг, Бобур Мовароуннаҳрни қайта эгаллаш мақсадида, Кобулдан йўлга чиқиб, Ҳисори Шодмон, Қундуз ва Бағлонга ҳокимлик қилаётган Маҳдий султон ва Ҳамза султонларга қарши юриш бошлайди. Шайбонийлар асосий кучларини Ҳисорда тўплаб, Бобур қўшинини Вахш дарёсидан ўтказмасликка ҳаракат қиладилар. Бироқ Бобур ўз лашкарлари билан Вахш бўйига душмандан анча олдин етиб боради ва 1511 йили Пули Сангиндан ўтиб, унинг юқорисида жойлашган Обдара⁶ манзилида шайбонийларга кучли зарба бериб, уларни Дарбанди Оҳанингача қувлашга муваффақ бўлади. Бобур ғалабаси билан якунланган мазкур жангда шайбоний султонлар – Ҳамза султон, Маҳдий султон ва Мамоқ султон асир олиниб, Мирзо Ҳайдарнинг айтишича, “Шайбонийхон мўғул хонлари ва чигатой султонлари билан қандай муомала қилган бўлса, [Бобур] Подишоҳ ҳам улар билан худди шундай муомала қилади” [15:322] яъни қатл қилинади.

Кўкча дарёси, Панж дарёсининг чап ирмоғи (Бадахшон ва Тохар вилоятларидаги йирик дарё) “Бобурнома”да *Кўкча сўйи* (کوکچه سویی) шаклида эслатилади. Бу дарё Ҳиндукуш тоғларининг шимолий ён бағирларидан оқиб келиб ҳозирги Дашти-Қалъа аҳоли маскани атрофларида Панжга қуйилади. Кўкчанинг Панж дарёсига қўшилиш жойида археологлар томонидан Юнон-Македония ва Юнон-Бактриянинг Ойхоним шаҳри (Оксиана Александрияси) харобалари топишган [17:202-204]. Темурийлар даври манбаларида унинг энг катта (ўнг) ирмоғи Вардуж (Артунж) ва Гунт⁷, чап ирмоқлари Кешм (Кишм) [15:450], Журм (Журмун суви) [17:75] дарёлари номлари ҳам келтирилган.

912/1506-1507 йил воқеалари баёнида Бадахшон беклари мазкур вилоятни бошқариб турган Бобурнинг укаси Носир мирзога қарши бош кўтаргани, Кўкча дарёси билан Яфтал оралиғидаги ялангликларда жанглар бўлгани, Носир мирзо енгилгани айтилган [4:82]: “Ушбу йил Носир мирзонинг ва тарбияткардаларининг ихтилот ва маошидин Бадахшон беклариким, Муҳаммад қўрчи ва Муборакшоҳ ва Зубайр [Роғий] ва Жаҳонгир бўлғай, ранжида, балки ёғий бўдилар. Барча иттифоқ қилиб, черик тортиб, Кўкча сўйининг Яфтал ва Роғ⁸ сори тузи била отлик-яёқни йигиб, ясоб пушталар била Хамчоннинг ёвуғига келдилар. Носир мирзо ва қошидаги бетажриба йигитлар андиша ва мулоҳаза қилмай, булар билан урушқа пушталарда келиб урушурлар. Ери буртоғ, яёқи қалин бир-икки қатла от солғонда тўхтаб урубки ёндурурлар, бўлдура олмаслар, қоча берурлар. Бадахшонийлар Носир мирзони босиб, бўлгон тавобий ва лавоҳикини талон-торож қилдилар. Носир мирзо ёқуғидагилари била бостуруб, талатиб,

5 Унинг ўрни Тожикистоннинг, Вахш водийсида жойлашган Нурек ГЭС атрофига тўғри келади.

6 Тожикистонда, Илоқ ва Кофарниҳон дарёсининг оралиғида жойлашган тоғолди манзил. Ҳозирги номи Обдараи-даҳона.

7 Гунд (Гунт, Аличур) – Панж дарёсининг ўнг ирмоғи. Сарчашмаси Аличўр номи билан Фарбий Помир тоғларидан оқиб келади ва Хоруғ шаҳри яқинидан Панжга қуйилади.

8 Яфтал ва Роғ... – Бадахшоннинг шимоли-шарқидagi аҳоли масканлари.

Ишкамиш ва Норин била Келогой келиб, Қизил сув юққори-ўқ юруб, Обдара йўли била кириб, Шибарту кўталидин ошиб, Кобулға... келди” [9: 152].

Амударёнинг ўрта ҳавзасида унга учта йирик ўнг ирмоғи (Кофарниҳон, Сурхон, Шеробод) ва битта чап ирмоғи Қундуз дарёси қўшилади.

Кофарниҳон – Ҳисор тоғ тизмалари (Дара-и Ниҳом)дан оқиб келиб Айваж кечуви яқинида Амударёга қўйилади. Дарё ўзининг юқори ҳавзасида иккита йирик ўнг ирмоқ – Чангоб (Хонақо), Варзоб, ва чап ирмоқ – Илоқ дарёсининг қўшилишидан ҳосил бўлади.

Кофарниҳон дарёси IX–XIII аср араб манбаларида *Ниҳам*, *Ниҳамруд* [11:534] шаклида учрайди. Гарчи бу дарё “Бобурнома”да эслатилмаса-да, бироқ унинг ҳавзаларидаги Қабодиён, Ҳисор, Айваж каби аҳоли масканлари келтирилган, хусусан: “Қабодиёнга етганда Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чағониёнийким, Чағониён ва Шаҳри Сафо ва Тирмиз анда эди, Хатиб Қаршийни йибориб давлатхоҳлик изҳори қилиб, бизга қўшулмоқ бўлди...” [9: 102].

Маълумки, Ҳисор тарихий вилояти Кофарниҳон дарёсининг Чангоб ва Варзоб ирмоқлари оралиғида жойлашган эди. Бу вилоятнинг маъмурий маркази – Ҳисори Шодмон қалъаси эса Чангоб дарёсининг чап соҳилида бўлган. “Бобурнома”нинг 901 (1495-1496) йил воқеалари баёнида мазкур ҳудудда бўлиб ўтган тарихий воқеликлар эслатилган.

Мавароуннаҳр ҳукмдори Султон Маҳмуд мирзо тўнғич ўғли Султон Масъуд мирзога Ҳисор вилоятини бериб, ўзининг таниқли беки Ҳусравшоҳни унга оталиқ қилиб тайинлаган эди. Султон Маҳмуд мирзо вафотидан (1495 й. январь) сўнг, Мавароуннаҳрдаги сиёсий вазиятдан фойдаланиб, Хуросон давлатининг ҳукмдори Султон Ҳусайн мирзо ўз ҳудудларини кенгайтириш мақсадида Ҳисор вилоятига, Султон Масъуд мирзо ва Ҳусравшоҳга қарши қўшин тортади. Султон Ҳусайн мирзонинг ушбу катта қўшинида унинг ўғиллари Бадиуззамон мирзо, Иброҳим Ҳусайн мирзо ва Муҳаммад Валибек ва Зуннун Арғун сингари бошқа номдор амирлари ҳам бор эди. Султон Ҳусайн мирзо қўшинининг бир қисми Вахш дарёси орқали Хатлон вилоятини, қолган қисми Кофарниҳон дарёсининг Сангрёза кечигидан ўтиб, Ҳисор вилоятини ишғол қилишга киришади. Бироқ хуросонликлар томонидан Ҳисор қалъаси муваффақиятсиз қамал қилинади (“Ҳисорни қабаб ола олмай... Султон Ҳусайн мирзодек мардона ва улўф подшоҳ бу ...юрушта подшоҳона азмини бажо келтурмай, ҳеч ишни буткармай, ёнди.” – деб эслайди Бобур) ва Мовароуннаҳрликларнинг кучли қаршилиги натижада Султон Ҳусайн мирзо катта талофотлар кўриб Хуросонга қайтиб кетишга мажбур бўлади.

Бобур Кофарниҳон ва унинг ирмоқларида кечган ушбу воқеаларни баён этган бўлса-да, Ҳисордаги ушбу дарёлар ҳақида эслатмайди. Лекин Хондамир Варзоб дарёсидаги дара ҳақида маълумот келтиради: “Султон Масъуд Мирзо бу хабарни эшитиб, бор-йўғи бир нечта мулозими билан бирга Варзоб дараси тарафга қочди. Мансур хоқон шахзоданинг қочганидан хабар топғач, Абулмуҳсин Мирзо ва Муҳаммад Муҳсин Мирзони бир нечта амирлар ва ичкилар ҳамда нусрат нишонли аскарлар билан бирга душманларни қувлаш учун жўнади. Шаҳзодалар илғор солиб, буларга қоровул қисм бўлиб кетаётган Султонмуҳаммад Мирзохўр Варзоб дарасида Султон Масъуд қўшинининг чағдавулига етиб олди ва икки ўртада жанг ва кураш чанги баланд кўтарилиб, Султонмуҳаммад ҳеч ҳайиқмасдан ҳисорликлар сафига ташланди ва ғоятда мардоналик кўрсатди. Аммо тақдир тақозосига кўра душманлардан бири солган қилич зарбидан ҳалокат тупроғи узра ер тубан қулади.

Ўғли эса асир тушди. Бу воқеа кетидан шахзодалар мазкур маконга етиб келиб, муҳолифлар жилови қочиш водийси сари бурдилар” [21: 828].

Илоқ дарёси Қоратегин тоғ тизмасининг жанубий ёнбағридан оқиб келиб Кофарниҳон дарёсига қуйилади. Бу икки дарё оралиғида ўрта асрларда Илоқ тарихий ўлкаси жойлашган эди. Бобур Фарғона вилоятини тарк этиб Ҳисор вилояти орқали Афғонистонга йўл олганда, 1503 йил ёз ойларида Илоқ дарёси ҳавзасидаги Илоқ яйлоғидан (ایلاک یا بلاغی) ўтганини эслатади: “[909 йил] муҳаррам ойида (1503 йил июнь-июль) Фарғона вилоятининг Хуросон азми била Илоқ яйлоғигаким, Ҳисор вилоятининг яйлоқларидиндур, келиб туштум... Улуг-кичик мени умидворлик била ирашиб юруйдурганлар икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлғай эди... Илоқтин уч-тўрт кўч била Ҳисор навоҳисига Хожа Имод деган ерга келиб тушудди” [9: 102].

Сурхон дарёси (Чағонруд) – Ҳисор тизмасининг жанубий ён бағридан, Тўпаланғдарё ва Қоратоғ дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлиб, Термиз шаҳри яқинида Амударёга қуйилади. Чағониён тарихий вилоятдан ўтганлиги сабабли, темурийлар даври манбаларида Чағониён, Руди Чағониён, Чағонруд, Сағонруд каби номлар билан тилга олинган. Ҳофиз Абрунинг “География” асарида Термиз атрофларида “Руди Чағониён” сувларидан сўғоришда фойдаланганлиги таъкидланган [5:141].

Самарқанд шайбонийлар қўлига ўтгач, Бобур ўз тарафдорлари билан Ҳисорга чекинишга мажбур бўлади, улар орасида Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари ҳам бор эди. Улар Бобурдан ажралиб Чағонруднинг Чилту номли яйловида Хисравшоҳга қўшиладилар: “Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари кўч ва аҳлу аёллари била бизинг била тебрадилар. Чағониённинг Чилту ўлангига тушганда, Муҳаммад Мазид тархон айрилиб бориб, Хисравшоҳга навкар бўлдилар” [9: 78].

Қоратоғ дарёси, Сурхондарёнинг чап ирмоғи; IX–X асрлар манбаларида Камруд шаклида учрайди. Сомонийлар даврида яшаган тарихчи Ибн Руста (тўлиқ исми – Абу Али Аҳмад ибн Умар, IX–X асрлар) Камрудни Сағониён дарёсига қуйилганлигини эслатади [23:93; 11:45]. Мазкур дарё “Бобурнома”да ҳам шу номда тилга олинган – Камруд (كمروء), Камруд руди (كمروء رودى). Бобур 906 (1500-1501) йил воқеалари баёнида Чағонруднинг юқорисидаги Новандок тумани ҳамда Камруд дарасидан ўтганлигини эслатади: “Камруд била юқори юруб, Сара тоқ добонидин ошмоқ бўлдук. Навандоқ навоҳисига етганда, Хисравшоҳнинг навкари бир тўққуз от ва бир тўққуз парча келтурди. Камруд оғзига тушганда, Шерали чухра қочиб Хисравшоҳ қошига борди. Тонгласига Қўчбек айрилиб Ҳисор борди. Камруд дарасига кириб, юқори боқа юрудук. Танги ва учма йўлларда тунд ва тез кўталларда қалин от ва тева қолди. Уч-тўрт ора қўнуб, Сара тоқ кўталига етук, кўтал ва не навъ кўтал, ҳаргиз мундоқ танги ва учма йўллар била юрулган эмас. Кўп ташвиш ва суубат била мухотара танги ва учмалардин ўтуб, юз ранж ва машаққат била муҳдик баланд ва танг кўталлардин ошиб, Фон навоҳисига келдук” [9: 78]; “Султон Масъуд мирзо Ҳисорда турмоқнинг маслаҳатини топмай, Камруд руди юқори Сара тоғ йўли била иниси Бойсунқур мирзо қошига – Самарқандга борди” [9: 52].

Шеробод дарёси ҳақида XV–XVI аср манбаларида маълумотлар учрамайди. Бироқ, Мирзо Бобур Термизнинг шимолидаги, унинг Шеробод дарёси оралиғида жойлашган тоғларни Кўҳтан тоғи деб атайди: “Кўҳтан тоғининг жануб тарафидаги вилоёт, мисли Тирмиз ва Чағониён ва Ҳисор ва Хатлон ва Қундуз ва Бадахшон

Ҳиндукуш тоғигача Султон Маҳмуд мирзонинг тасарруфида эди. Оғаси Султон Аҳмад мирзо ўлганидин сўнг анинг вилоёти дағи мунинг тасарруфида бўлди” [9: 48].

Афғонистоннинг йирик дарёларидан бири Қундуз Ҳиндукуш тоғ тизмасининг Кўҳи Бобо тоғларидан бошланиб, юқори оқимида *Бомийн*, ўрта оқимида *Сурхоб* деб аталади. Ушбу дарё Бомийн, Бағлон ва Қундуз вилоятларидан оқиб ўтади. Қундуз шаҳридан ўтганда унга ўнг ирмоқ сифатида Хонобод дарёси келиб қўшилади ва Вахш дарёсининг қуйилиш жойидан жануброқ ерларда Амударёга қуйилади.

Қундуз “Бобурнома”да жуда кўп ўринларда баъзан шу номдаги шаҳар, вилоят ва дарё сифатида келади. Матнда – *Қундуз* (قندز), унинг ирмоғи эса *Дўғобаи Қундуз* (دوغابه قندز) номи билан тилга олинади. Хусусан, “Бобурнома”да 909/1503–1504 йил воқеалари баёнида Кобул вилояти тавсифида Кобулдан шимоли-ғарб томонда жойлашган Бомийн тоғидан бошланадиган дарё сифатида тилга олинган: “Яна Бомийн тоғидур, бу тоғ берк тоғ воқий бўлубтур. Ҳирманд ва Синд ва Дўғобаи Қундуз ва Балхоб суйи бу тоғдин чиқар. Дерларким, бир кунда ҳар тўрт дарё суйидин ичса бўлур” [9: 112]. Ҳиндистон билан Балх оралиғида қатнайидиган савдо қарвонларининг йўли мазкур дарё водийси бўйлаб ўтган [4: 23].

Шунингдек, “Бобурнома”да Қизилсув (Сурхоб) номидаги дарё эслатилади. Бугунги кунда мазкур номдаги дарё учта ҳудудда мавжуд: 1) Вахш дарёсининг юқори оқими; 2) Панж дарёсининг ўнг ирмоғи⁹ (бу дарёга Хулбук қалъаси ҳудудидан чап ирмоқ – Яхсу дарёси келиб қўшилади ва биргаликда Амударёга қуйилади); 3) Афғонистондаги Қундуз дарёсининг ўрта оқими ҳам шу ном билан аталади.

Бобур Қундуз дарёсининг ўрта оқимидаги номини (“Сурхоб”) туркий шаклини – *Қизилсув* (قىزىل سۇ) деб келтиради: “Биз Самту¹⁰ йўли билан Қизилсув сари инган маҳалда уч-тўрт минг уйлукниким, Хисравшоҳга тааллуқ ва Ҳисор, Қундузда бўлур мўғул улуси кўчлари била келиб [бизга] қўшулдилар” [9: 104].

Душий қасабасига¹¹ етганда Қизилсувга ўнг ирмоқ сифатида Андароб дарёси келиб қўшилади: “Яъқубга ижозат бергандин сўнг Қизилсув қуйи кўчиб, Андароб суйининг қотилишига ёвуқ тушулди. Тонгласи, рабиулаввал ойининг авоситида жарида Андароб суйини ўтиб, Души навоҳисида бир улут чинор тубида ўтурадум” [9: 104].

Шунингдек, 912/1506–1507 йил воқеалари баёнида Носир мирзонинг Бадахшондан қувилгач, Қизилсув бўйлаб юриб Кобулга келгани ҳам айтилган [4:86]. Бобур ҳаётидаги яна бир муҳим воқеа Қундуз вилоятида бўлган эди. Маълумки, Бобурнинг опаси Хонзодабегим Шайбонийхон ҳарамида эди. Шайбонийхон Марвда енгилгач, Шоҳ Исмоил Хонзодабегимни катта илтифотлар кўрсатиб ўз элчиси билан бирга Қундузга, Бобур ҳузурига юборади. Хонзодабегим ўғли Хуррамшоҳ билан бирга Балхдан тоғ ошиб, Қундуз дарёсидан ўтиб, Бобурга келиб қўшилади: “Шоҳ Исмоил ўзбак (шайбонийлар)ни Марвда босқонда

9 Мирзо Муҳаммад Ҳайдар мазкур дарёнинг форсча “Сурхоб” (*сурх* – қизил, *об-сув*) аталишини берган [4:86].

10 Афғонистоннинг шимолий қисмида жойлашган кент. Унинг ўрни ҳозирги Бағлон вилоятидаги Пули Хумри атрофига тўғри келади.

11 Ҳозирги Афғонистондаги шу номдаги аҳоли маскани.

Хонзодабегим Марвада эди. Менинг жиҳатимдин яхши кўруб, андин узаттилар, Кундузда келиб менга қотилдилар” [9: 38].

Амударёнинг қуйи ҳавзаси. Амударёга Термиздан тортиб Хоразмгача бўлган қуйи ҳавзасида бирорта ҳам ирмоқ қўшилмайди¹². Хоразм ҳудудига етганда дарё икки тармоққа бўлинади – унинг катта қисми Гурганж (Кўҳна Урганч) шаҳри яқинидан Қорақум чўллари орқали “Оби Гурлан”, “Жўйи Гурлан” номи билан Ўзбой¹³ водийсидан ўтиб, Гёллади (бошқа номи Агрича) деган жойда Хазар (Каспий) денгизига¹⁴ ва қолган қисми дельта ҳосил қилиб Хоразм кўли (Орол денгизи)га¹⁵ қуйилган. Ҳар иккала “Зафарнома”да Амударёнинг Оролга йўналган ўзани Эски Ўкуз деб келтирилган [17:67; 21:86].

Амударё ҳавзасидаги кечув (гузар)лар номлари. Кечув ва гузарлар – дарё бўйидаги шаҳар, қишлоқ ва йирик аҳоли масканларининг пайдо бўлиши ва ривожланишига сезиларли таъсир этувчи, Буюк Ипак йўлидаги масканлар эди. Гузарлар дарёбўйи шаҳарларини бир-бири билан кемалар орқали боғлайдиган ўзига хос бандаргоҳ вазифасини ўтаган. Темурийлар даврида йирик гузарларда сол ва қайиқларни қуриш, таъмирлаш, ижарага бериш, йўловчилар ва юкларни дарёдан ўтказиш, аҳолини дарё бўйлаб керакли манзилларга олиб бориш каби хизматларни амалга оширадиган инфратузилмалар шаклланиган.

Гузарлар ҳамшира давлат назоратида бўлган ва махсус назорат қилувчи, солиқ ундирувчи, хавфсизлигини таъминловчи ходимлар томонидан амалга оширилган¹⁶. Зеро, у ерлардан тушган солиқлар давлат газнасида даромад келтирарди ва салтанатнинг иқтисодий ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатарди.

Испаниялик сайёҳ Руи Гонсалес де Клавихо ўз эслатмаларида Темурийлар салтанатидаги кечувлар тўғрисида маълумот берар экан, хусусан Термиз кечуви ҳақида: “Йўловчиларни қирғоқдан-қирғоққа ташувчи қайиқлар дарёда мунтазам қатнаб турибди. Самарқанд салтанатидан бошқа юртга бораётган киши ҳатто шу атрофда яшаса-да, қаердан ва қаерга бораётганлиги қайд этилган ёрлиқ-гувоҳнома

12 Баъзи тадқиқотчилар узоқ ўтмишда Зарафшон дарёси ҳам Тойқир ўзани орқали Амударёга, унинг ўнг ирмоғи сифатида қуйилганлигини эътироф этишади [16:49]. Шунингдек, Балхоб (Банди Амир) дарёси ҳам Амударёнинг чап ирмоғи сифатида Келиф Ўзбойи орқали дарёга қуйилган. Табарийнинг маълумотларига кўра VIII асрнинг 1-ярмида Балх шаҳридан Термизгача сузиб бориш мумкин бўлган ягона сув йўли мавжуд эди ва ҳижрий 117 (735) йилда араб лашкарбошчиси Асад ибн Абдуллоҳ Балхда сол ва кемаларни жиҳозлаб Термизга сузиб борганлигини таъкидлайди; Балхобнинг Келиф Ўзбойи билан Амударёга улалиши мумкин бўлган ўзани ҳақида XIX аср инглиз манбалари ҳам маълумотлар келтирилган [24:120].

13 Бу ерда Амударёнинг бу қадимги ўзани ҳақида XV аср ёзма манбаларида маълумотлар берилган. Мовароуннаҳрда бўлган Испания элчиси Клавихо ва тарихчи Ибн Арабшоҳ ҳам Амударёнинг Каспий денгизига қуйилишини таъкидлаб ўтганлар [13:142; 10: 151,153].

14 Амударёнинг Каспий–Орол денгизига элтувчи ўзанлари тўғрисидаги маълумотлар манбашунос олим О. Бўриев тадқиқотларида батафсил ёритилган [5: 135].

15 Бироқ, XVI аср ўрталарида Амударё сувлари, асосан, Орол денгизига қуйилган. Кўҳна Урганч шаҳри сувсиз қолганлиги натижасида аста секин харобага айланган ва XVII асрга келиб Хоразмнинг пойтахти Хива шаҳрига кўчирилади [2:169].

16 “Ҳудуд ал-олам” асарида қайд этилишича, Форобдан Амударё орқали ўтиш фақат махсус амалдорлар – “Мири Руд”, “Амири Жайхун” орқали амалга оширилган [25:113]; А. Вамберининг ёзишича, Бухоро амирлиги даврида, Карки кечувидан Амударё орқали ўтиш фақатгина “Дарёбеги”нинг руҳсати билан амалга оширилган [6: 192].

кўрсатмаса, нариги соҳилга ўтказилмайди. Самарқанд салтанатига эса, ҳеч қандай ҳужжатсиз бемалол ўтиш мумкин ... Қайиқларга подшоҳ томонидан қоровулар (қўриқчилар) тайинланган бўлиб, ўтказувчилардан бож олинади” [12: 143; 13: 6], – деб эслатади.

Кечув тизимларининг аҳамияти турли тарихий даврларда ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий омиллар, савдо-иқтисодий алоқалар таъсирида ўзгариб борган. Баъзи муҳим кечувлар қадимги ва ўрта асрлардан то ҳозирги кунгача ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолган. Амударёнинг сиёсий қолаверса, халқаро аҳамиятга молик кечувлари ҳақидаги маълумотлар темурийлар ёзма манбаларида ҳам учрайди.

Кечувлар муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлгани боис давлат томонидан уларни қўриқлаш ва вақти-вақти билан таъмирлаш ишлари олиб борилган ҳамда душман босқини пайтида кечувларни биринчилардан бўлиб мустаҳкамлашга катта эътибор қаратилган.

Дарёлардан ўтиш учун мўлжалланган турли масканлар Темурийлар даври манбаларида “гузар”, “кечик” иборалари билан қўлланилган. “Бобурнома”да асосан “гузар” (“гузар топиб, сувдин кечилди”), “гузар боши” (“Ушбу кун гузар бошида эканда нилобийлар келиб... пешкаш қилиб кўрдилар”), “кечит” (“от ва тева била ва партол била кечиттин кечилди”, “Иламиш дарёсининг Ясси кечит отлик гузари...”) каби иборалар билан ифодаланган.

Кечувлар ўз номига эга топонимлар саналади ва одатда уларга яқин жойлашган аҳоли масканларининг номи билан боғлиқ бўлган (Масалан, *Термиз, Чоржўй, Арҳанг* ва ҳ. к.). Айрим номи қисман ўзгарган шаклда ҳозиргача сақланган. Масалан, *Убож-Айваж....* ва ҳ.к.

Темурийлар даври манбаларида Амударё бўйлаб унинг қуйилиш томонга қараб қуйидаги йирик кечувлар фаолият кўрсатганлиги қайд этилган. Жумладан, дарёнинг юқори ҳавзасида – Арҳанг, Тўққизтарам, Тўққузўлум, Сангрёза, Чубак, Айваж (Убож, Уёж); ўрта ҳавзасида – Термиз, Шўроб (Оби-Шўр), Келиф, Карки, Бурдолик, Чоржўй (Омуя) [5:259].

Мирзо Бобур темурийларнинг шайбонийларга қарши курашиш йўлидаги сусткаш сиёсати ҳақида маълумот берар экан, 909 (1503–1504) йил воқеалари баёнида Амударёнинг аҳамиятга молик кечувларини ҳам санаб ўтади: “Султон Ҳусайн мирзонинг бу хатлари мужиби ноумидлик бўлди. Не учунки, Темурбекнинг юртида бу тарихда андин улукроқ подшоҳ ҳам ёш ва ҳам вилоят ва ҳам черик била йўқ эди. Андоқ кўз тутулур эдиким, паёпай элчилар ва тавочилар жад ва қадара била келиб, мундоқ ҳукмлар келтургай эрдиким: “Тирмиз ва Килиф ва Карки гузарларида кема мунча ясанг, кўпрук асбоби бу миқдор тайёр қилинг, юққори Тўққуз ўлум гузарларни яхши эҳтиёт қилинг”, то бу неча йил ўзбек тафриқасидин дилшикаста бўлган элларнинг кўнгли қавий бўлуб, умидвор бўлғайлар эди. Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрунига ўлтурғон улў подшоҳ ганимининг устига юрумакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улўсқа не умидворлик қолғай?” [9: 103].

Арҳанг кечиги – Афғонистондан Хатлон вилоятига ўтишда Амударёнинг Панж ирмоғидаги муҳим гузарлардан бири. Бу ерда дарёнинг чап соҳилида маъмурий жиҳатдан Тоҳаристон вилоятига тегишли ўрта асрлардаги шаҳар – Арҳанг (VII–XIV), Арҳанг Сарой (XIV–XV)¹⁷ жойлашган эди. Бу кечикдан ўтган йўл Қундуздан

17 Мазкур шаҳар XVI асрдан бошлаб Имом (Ҳазрат Имом) деб юритила бошланган. Ҳозирги номи Имомсоҳиб, Афғонистоннинг Қундуз вилоятига тегишли.

Хатлон–Ҳисор–Қоратегин–Илоқ орқали Тошкент ва Фарғона вилоятига ва Қундуз–Кобул–Пешовар орқали Ҳиндистонга борган.

Арҳанг “Бобурнома”да эслатилмаса-да, лекин мазкур даврнинг бошқа манбаларида тилга олинади. Жумладан, “Зафарнома”ларда келтиришича дарё сувлари кўплиги боис ундан “сол боғлаб” ўтиш мумкин бўлган. Буни Хондамир ҳам ёзади: “Амирлар...подшоҳнинг топшириғи бўйича бир нечта кемани Арҳанг кечувига йиғиб келтиришгач, ... кемада дарёдан ўтиб, бир неча кун Соли-Сарой мавзеи мамлакат олувчи байроқдор ўрнатилган жойга айланди” [21: 554].

Тарихчилардан Хондамир (1495-1496 йиллар воқеалари баёнида), Ҳофизи Таниш Бухорий (Абдуллахон II нинг 1584-1585 йилларда Тоҳаристон ва Бадахшонга қилган юришлари билан боғлиқ воқеликлар баёнида) ҳамда Мирзо Муҳаммад Ҳайдар (Амир Ҳусайн ва Соҳибқирон ҳазратларининг Толикон ва Бадахшондаги юриши ва падишоҳлар билан сулҳ тузиши ҳақидаги боби – “Зафарнома”дан келтирилган парчада) [15:39] ҳам Арҳанг кечиги атрофидаги тарихий воқеликлар ҳақида маълумотлар қолдиришган.

Бугунги кунда Арҳанг кечигининг ўрни Афғонистонни Тожикистондан ажратувчи “Шерхон бандари” чегара пунктига тўғри келади.

Чубак кечиги – Тоҳар вилоятининг Хатлон билан ажратувчи, Панж дарёсидаги кечик. Кошғар, Илоқ ва Қоратегиндан Толуқон–Андароб орқали Кобулга элтувчи йўл мазкур кечик орқали ўтardi. Унинг ўрни Арҳанг-Саройнинг шарқда, ҳозирги Тожикистоннинг Хатлон вилояти Мир Сайид Али Хамадоний туманидаги Чубак (Чубек) қишлоғига тўғри келади. Бу кечик ҳақида ҳам “Бобурнома”да маълумот йўқ. Бироқ Абдураззоқ Самарқандий ўз асарида (Хуросон ҳукмдори Абулқосим Бобурнинг 1454 йилда Мовароуннаҳрни забт этиш учун Султон Абусайид мирзога қарши муваффақиятсиз юриши баёнида) эслатади: “Рамазоннинг бошларида (1454 йил 25 август) Қундуз ва Бақлон кечигидан ўтди ҳамда Арҳанг кечигига келиб, бир неча кун тўхтаб турди. (Бу ерда) “уруқ сув юқори оқими томон юриб, Бадахшон вилояти яқинида кемасиз ўтиш мумкин бўлган Чубак кечигидан ўтсин” деган шоҳона фармон бўлди. Арҳанг кечигида ... подшоҳнинг даргоҳига бир неча кема келтиридилар” [1:349].

Арҳанг-Саройнинг шарқдаги яна бир кечик – Қўнғуз аланг (Қўнқор ўланг) ҳақида ҳар иккала “Зафарнома” муаллифлари [17:76; 21:60] эслатишади. Бу кечик Бадахшонда, Кўкча дарёсининг Панжга қўйилиш жойида, ҳозирги Афғонистоннинг тахминан Навобод аҳоли маскани ҳудудида бўлган.

“Бобурнома”даги Тўққуз ўлум гузари (توقوز اولوم) ва “Тарихи Рашидий”даги Тўққуз-тарам кечигининг ҳозирги географик ўрни аниқ бўлмаса-да, бироқ мазкур манбаларда келтирилган матн мазмунидан билиш мумкинки, ушбу гузарлар ва унинг атрофидаги воқеликлар Амударёнинг Вахш ва Панж ирмоқлари оралиғида бўлган.

Тўққуз-тарам кечиги ҳақида Мирзо Ҳайдар “Шоҳ Исмоил томонидан Шоҳибекхоннинг мағлуб этиш хабари ва Бобур Подишоҳнинг Кобулдан Қундузга юриши баёни”да эслатади [15:39]. Бобур “Тўққуз ўлумдан юқори ўтиш жойлари” (“Бобурнома”нинг русча таржимасида “верхние переправы у Тукуз-Улума”) деб афтидан ушбу кечикни назарда тутган. Демак, географик ва стратегик нуқтаи назардан келиб чиқиб, Тўққуз-тарам кечиги Вахш дарёсида, Хатлон шаҳри яқинида бўлган.

Тўққуз ўлум гузари эса, Тожикистоннинг “Бешан палангон” (Йўлбарслар ўрмони, Йўлбарсжар, “Тигровая Балка” номлари билан машҳур) давлат

қўриқхонаси ҳудудида, Амударё бўйида, Вахшнинг дарёга қўйилиш ерига яқин бир манзилда жойлашган деб тахмин қилсак бўлади.

“Тўққуз ўлум” иборасидаги “ўлум (اولوم) (ёки “вовлум”)” сўзи [22:79, 84]¹⁸ Шомий “Зафарнома”сида ҳам учрайди (бироқ Яздийда – “гузар”) ва “сувдан ўтиш жойи” маъносида келади: “Душманлар ... сувдан ўтадиган жойлар ва кўприкларни буздилар. Ўлумларни эгаллаб, тўхтаб турдилар. Амир Соҳибқирон қайтадан кечик солиб, лашкарни тартиб билан [дарёдан] ўтказди. Ёғий ... турган еридан қочиб Бадахшон шоҳларига қўшилдилар” [17:75].

Сангрэза кечики – Кофарниҳон дарёсидаги кечик. Тожикистоннинг Рудакий туманида жойлашган Сангтўда аҳоли масканига тўғри келади. Ушбу кечик ҳақида “Бобурнома”да маълумот йўқ, бироқ “Ҳабиб ус-сийяр”да Султон Ҳусайн мирзонинг 1495 йилдаги Ҳисорга юриши муносабати билан тилга олинади. Асарда “Самарқанд ва Ҳисори Шодмонда юз берган айрим воқеалар ҳамда галаба шиорли байроқнинг ул шаҳарларни эгаллаш учун қўзғалгани баёни”да: “Жаҳон кезувчи [Султон Ҳусайн мирзонинг] урду[си] [Аму]дарёдан кечиб ўтиш ва Ҳисор вилоятига етишиш учун сунг у ердан Сангрэза кечикига қараб кетди” [21: 827], – деб эслатади Хондамир.

Айваж гузари “Бобурнома”да – Авбож гузори (اوباج گذرى), Убож, Уёж (اوباج گذرى) шаклида келтирилган. Яздий “Зафарнома”сининг туркий табилида – Авзач гузари [21:65], Хондамирда Айвож кечиги деб ҳам эслатишган. Бу кечув Тожикистоннинг Хатлон вилояти Шахритуз (Шўртуз) ноҳияси Жўра Назаров жамоа хўжалиги ҳудудида, Кофарниҳон дарёсининг Амударёга қўйилиш жойида, дарёнинг ўнг соҳилида жойлашган ҳозирги Айваж аҳоли пункти ёнида бўлган. Айваждан Қундуз–Бомийн–Кобул орқали Ҳиндистонга борилган бўлса, бу йўналишдан келган карвон Қабодиён–Хатлон–Ҳисори Шодмон–Сириток добони орқали Фарғона вилоятига ёки Айваж–Дарбанди Оҳанин орқали Самарқандга ўтилган.

Заҳриддин Бобур 909 (1503) йили Мовароуннаҳрдан Кобул томонга кетаётганида мазкур гузардан ўтганлигини эслатади: “Аму суйини Уёч [Айваж] гузаридин ўтганда ...” [9: 102].

Бу даврда Айваж гузарида кемалардан фойдаланганлиги ҳам қайд этилган. Жумладан, Хондамир эслатади: “Тавочи амирлар Амуя дарёси қирғоғидаги дўнгликларда туриб қолган кемаларни йиғиб, қутлуғ ўрдунинг дурадгорлари эса яна бир нечта қайиқ ясаб, дарё юқорисидаги Айвож кечикида қайиқлардан кўприк ясашга бошладилар” [21: 835].

Термиз гузари – Мовароуннаҳрнинг жанубий чегарасида жойлашган мазкур кечув Бахга, Афғонистон ҳудуди орқали Ҳиндистонга олиб чиқувчи халқаро савдо аҳамиятига молик йирик марказ эди. Хусусан, Ғарбий Европанинг Кастилия қиролигидан Самарқандга Амир Темур ҳузурига йўл олган элчилар Термиз орқали юрганлар. Бу ҳақда мазкур элчилик вакили Руи Гонсалес де Клавихо ўз “Қундалиги”да жумладан шундай ёзади: “Пайшанба куни (1404 йил 21 август) элчилар азим дарё (Амударё) бўйига етиб келдилар ... қайиқларда дарёнинг нариги қирғоғига ўтиб олдилар. Ўша куни кечкурун Термит (Термиз) деб аталмиш катта шаҳарга келдик” [12: 142].

18 Озарбайжонлик тадқиқотчи О. Эфендиев “Тўққуз ўлум” ва “Қоюн ўлум” кечуварли Кавказортида, Кура дарёсида ҳам бўлганлигини эслатади.

Мазкур гузар ҳақида “Бобурнома”да ҳам маълумотлар бор: “Бойсунқур мирзо етти ой қабал тортти. Бир умидворлиғи мундин эди, мундин ҳам ноумид бўлди. Икки-уч юз оч уруғи била Қундузга Хисравшоҳга ўзини тортти. Тирмиз навоҳисидин Амун кечатурғон маҳалда Саййид Ҳусайн Акбарким, Султон Масъуд мирзонинг ҳам уруғи, ҳам муътабар кишиси эди, Тирмиз ҳокими эди, хабар топиб, Бойсунқур мирзонинг устига келди. Мирзо сувдин ўтуб эди. Мирим Тархон анда сувга борди” [9: 58].

Термиз гузарининг ўрни ҳозирги Хайратон “Дўстлик” кўпригига тўғри келади.

Термиз ҳудудига тегишли яна бир кечув – Бурдағўй (Бардағвий) [11: 130]¹⁹ ҳақида Ҳофиз Аbru маълумот беради. Унга кўра бу кечув яқинида Термиздан унча узоқ бўлмаган жойда Термиз шаҳри барпо этилишидан анча аввал, Искандар Зулқарнайн Бурдағўй қалъасини қурдирган [3:93]. “Бу “Шоҳ гузар” деб аталадиган жойга хизмат қилувчи қайиқсоз ва қайиқчилар яшайдиган гавжум ҳунармандчилик маркази эди. Шаҳар XV асрда ҳам мавжуд бўлган ва аҳамияти бўйича ҳатто Термиз билан ҳам рақобатлаша оларди” [3: 93]. Мазкур гузар Ёргоҳ (Ёрдағу) номи билан ҳам XVII аср манбаларида эслатилган [14: 95].

Ҳофиз Аbru тилга олган қадимий Бурдағўй қалъаси Сурхондарёнинг Музработ туманида, Амударёдан 4 км шимолда, Қорасув соҳилида, Шўробқўрғон аҳоли пунктидан 3 км ғарбда милоддан аввалги I минг йилликда барпо этилган кўҳна Кампиртепа манзилгоҳи ўрнида бўлган [11:130].

Шўроб (Оби-Шўр) гузари – Мазкур гузар ҳақида Бобур маълумот бермайди. Бироқ “Зафарнома”лар ҳамда “Тарихий Рашдий”да “Амир Темур ва Амир Ҳусайнлар Бадахшон шоҳлари билан сулҳ тузгани” баёнида эслатилган. Унинг ўрни Амударё ёқасида, Термиздан 30 км ғарбда жойлашган ҳозирги Шўроб қишлоғига тўғри келади.

Келиф гузари – Мовароуннаҳрнинг асосий гузарларидан бири. Туркменистоннинг Лебап вилоятининг Куйтентоғ туманидаги шу номдаги қишлоқ (Келиф темир йўл станцияси) ҳудудида, Афғонистон билан чегарага яқин бўлган Амударё бўйида жойлашган. Мазкур кечувдан ўтган йўл Самарқанддан – Шаҳрисабз–Келиф–Балх–Бомиён–Кобул; Бухоро–Қарши–Келиф–Хуросон ва Афғонистон ҳудудларига олиб чиқади.

“Бобурнома”да – Келиф (کلیف, کلف), Килиф гузори (کلیف گذری) шаклида 901/1495-1496 ва 909 /1503-1504 йил воқеалари баёнида келтирилган: “Султон Ҳусайн мирзо кордон ва соҳиб тажриба подшоҳ эди. Қундуз сари сув юқори боқа кўчти. Ўттурадаги черикни гофил қилиб Абдуллатиф бахши бошлиқ беш-олти юз ўбдон кишини Килиф гузарига йиборди. Ул черик воқиф бўлгунча Абдуллатиф бахши таъйин бўлгон эл била Килиф гузаридин ўтуб сув ёқасини мазбут қиладди” [9: 52].

Карки гузари (کړکی گذری) – Амударёнинг чап (ғарбий) соҳилида жойлашган ҳозирги Туркменистоннинг Лебап вилояти Керки тумани (этрапи)нинг маъмурий маркази. Бу кечувдан ўтган карвон йўл Хуросондан Мовароуннаҳрнинг Қарши–Ғузур–Шаҳрисабз шаҳарлари орқали пойтахт Самарқандга элтарди. Мовароуннаҳрдан эса Хуросоннинг Андхўй–Шибирғон–Маймана орқали теурийлар пойтахти – Ҳиротга бориш имконини берган.

Карки гузари “Бобурнома”да фақат бир ўринда – 909 (1503–1504) йил воқеалари баёнида эслатилса-да, лекин Хондамирда маълумотлар нисбатан

19 Бу сўз қадимги юнон тилида “пандок” – “меҳмонхона” демақдир.

кўпроқ. Хусусан, “Ҳабиб ус-сийар”нинг 1503 йил воқеалари (“Бадиуззамон мирзонинг хос кишилари томонидан юзага чиққан фитна ва шу сабабли Муҳаммадхон Шайбонийнинг Амудан кечиб ўтиб Балхга йўналгани”) баёнида эслатилган: “Жаҳон олувчи Шайбонийхон Карки кечувидан ўтди. Бунини эшитган Бадиуззамон мирзо эса Иброҳим Султоннинг чаҳорбоғиданоқ оти жиловини Газравон тоғи тарафга бурди” [21: 1006]. Шунингдек, “Муҳаммадхон Шайбоний 912 йилнинг зулҳижжа ойи ўрталарида (1507 йил 10 апрель) дорилмулк Самарқанддан мулк олишлик эгарига ўтирди ва Карки кечувидан ўтиб, Андхуд ҳудудига ошиқди” [20: 1136]. “913 йилнинг муҳаррам ойи (1507 йил 13 май) ҳилоли давлат ва ҳашамат машриқдан порлаб, осмоннинг зангори денгизи сари кечиб ўтгач, Муҳаммадхон Шайбонийнинг Карки кечувидан ўтгани ва Хуросон тарафга йўналгани хабари тарқалди” [20: 1135].

Бурдолиқ кечуви – Амударёнинг ўнг соҳилида, Туркменистоннинг шу номдаги ҳозирги маъмурий туман маркази.

Мазкур кечув ҳақида Бобур маълумот бермайди, лекин шу даврнинг бошқа манбаларида маълумотлар учрайди. Чунончи, Шомийда, “Амир Мусонинг Амир Ҳусайн томонига қочганлиги ва лашкар тортиб Амир Соҳибқирон устига келгани” баёнида: “Амир Соҳибқирон ... Тўрткўл йўли орқали Омута сувида етди. Сув жуда кўп эди. Амир Соҳибқирон ... Бурдолиқ этагидан кечув жойини танлаб, амирларни тўрт юз киши билан дарё қирғоғидан борадиган пастки йўл орқали жўнатди” [17: 63]. Яздийда “Ҳазрат соҳибқирон Аму суйидин ўтуб, Қарши черикининг устига келгани” баёнида: “ул ҳазрат ўз муборак нафси билан ўтар йўлини истаб, ҳар сори юруб боқти. Бурдалиғнинг аёғидин [сувдан] ўтар ерни топиб, бекарига буюрдиким “тўрт юз киши билан сизлар қўйи боринлар” ва ўзи икки юз киши билан ... ўзини сувга солиб ... ўтди” [21: 51].

Амударёнинг чап қирғоғидаги, Бурдалиққа яқин бўлган Палварт қишлоғидан топилган кушон ва сосонийлар даврига оид мис тангалар хазинасидан маълум бўладики мазкур дарё гузари анча қадимийлигидан далолат беради [7:259–262]. Темурийлар даврида Бурдалиғ кечувида ёғоч устахоналари ҳам бўлган. Улар сол, кемалардан ташқари бошқа маиший ёғоч буюмлар ясаган. Хусусан, Амир Темур Қарши қалъасида ўрнашиб олган мўғуллар устига юриш қилиб, шаҳарни қамал қилишга киришади ва Хондамирнинг ёзишича, “Бурдалиқдан келтирган нарвонлар” [20: 60] орқали шаҳарни эгаллаган.

Чоржўй гузари (چارجو كۆرى) – Амударё ўрта ҳавзасидаги Марказий Осиёнинг энг йирик кечуви. Унинг ўрни ҳозирги Туркменистоннинг Лебап вилояти Туркманобод шаҳри ҳудудига тўғри келади.

Маълумки, Омута қалъаси кейинчалик манбаларда Чоржўй [8: 91, 105]²⁰ деб атала бошланган. Бу ердаги кечув Хуросондан Бухоро орқали Дашти Қипчоққа; Мовароуннаҳрдан Хуросоннинг Марв–Машҳад–Нишопур–Сабзавор–Эрон ҳудуди орқали Ироқ ва Шом мамлакатларига ёки Марв–Ҳирот–Форс вилояти орқали Ҳурмуз бандари (денгиз орқали Ҳиндистон) га элтарди.

20 Мазкур кечик бошқа манбаларда, Амударёнинг ўнг соҳилида жойлашган қадимги Фароб шаҳрига нисбат бериб “Фароб кечиги” деб ҳам номланган.

Бобур Чоржўй кечигини Мовароуннаҳрдан Хуросонга ўтувчи йирик кечув²¹ сифатида эслатади: “Бир неча кўкалдош эмалдош ва байриси [темурий Султон Маҳмуд мирзонинг тўнғич ўғли] Султон Масъуд мирзони олиб, Самарқандга, Султон Али мирзо қошига келгурур ҳаёли билан Кешқа келдилар. Ул жамоат ҳам қасд мақомида бўлдилар. Кешдин қочиб, Чоржў гузори била ўтиб, Султон Ҳусайн мирзо қошига борди” [9: 66].

Темурийлар даври манбаларида Хуросон ва Мовароуннаҳр ораллигидаги воқеъликлар баёнида учрайдиган “Жайхундан кечиб”, “Амуя дарёсидан кечиб ўтиб” каби маълумотларда аксар ҳолларда айнан Чоржўй кечиги назарда тутилганлигини кузатишимиз мумкин.

Амударёнинг қўйи ҳавзасидаги Хоразм ҳудудига тегишли гузарлар ҳақида маълумотлар бирмунча саёз (41-иллюстрация). Хондамир Вазир шаҳрига яқин бўлган Осаф Ўкузи кечигини эслатади: “Мансур хоқон [Султон Ҳусайн мирзо] Жайхундан кечиб ўтиб, дарё қирғоғидаги Осаф Ўкузи мавзеи чети қутлуг лашкарнинг чодирлари тикилган жойга айланди” [21: 695].

Умуман олганда “Бобурнома”, қолаверса темурийлар даври манбаларидан олинган маълумотлар асосида хулоса қилиш мумкинки, Темурийлар салтанатининг бошқа давлатлар билан халқаро савдо-иқтисодий ва маданий алоқаларни ўрнатишда Амударё ва унинг ҳавзасида жойлашган кечув ва гузарлар муҳим аҳамият касб этган. “Бобурнома”да юқорида келтирилган, Амударё ҳақида ёзилганларнинг қиёсий топонимик таҳлили, Марказий Осиё тарихий топонимияси учун муҳим илмий хулосалар қилиш имконини беради.

Фойдаланган адабиётлар

1. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд иккинчи ва учинчи қисмлар, 1429–1470 йил воқеалари / Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А.Ўринбоев. Географик номлар изоҳли кўрсаткичи О.Бўриев. Тарихий шахс, воқеа ва атамаларга изоҳ беришда Ғ.Каримов ва Э.Миркомиллов иштирок этишди. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2008. (832-б.). – Б. 349.
2. Абулғозий Баҳодирхон. Шажараи турк / Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи А.Аҳмедов. – Тошкент: “Чўлпон”, 1992. – (169а varaқ). Б. 169.
3. Бартольд В.В. Сочинения в 9 томах. Москва: Наука, 1963-1971. – Б. 93.
4. Буриев О. “Бобурнома”даги топонимлар изоҳли луғати / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: Наврўз, 2015. – Б. 82.
5. Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё тарихий географияси: монография / ЎзР ФА Темурийлар тарихи давлат музейи, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти; Таҳрир ҳайъати Б.Абдуҳалимов (мас.муҳаррир), А.Аҳмедов, Д.Юсупова, А.Хўжаев, М.Исҳоқов, Х.Файзиев. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2017. – Б. 285 [харита ва илл.].
6. Вамбери А. Путешествіе по Средней Азии изъ Тегерана черезъ Туркменскую пустыню по восточному берегу Каспійскаго моря въ Хиву, Бухару и Самаркандъ, предпринятое въ 1863 году съ научною целью, по порученію Венгерской Академіи въ Пештъ, членомъ ея А. Вамбери. – Москва: Изд-во А.М. Мамонтова, 1867. – С. 192.

21 Амир Темур давлатига таширф буюрган Клавихо бошчилигидаги Кастилия қироли элчилари ҳам 1404 йилнинг 10 декабрида мазкур кечув (Омуя гузари) орқали Хуросон томон ўтишган.

7. Гутляев Г., Никитин А.В. Клад сасанидско-кушанских монет и подражаний чекану Васудевы из Туркмении // Советская археология, 1987, № 2. С. 259–262.
8. Джамал ал-Карши. Ал-Мулхакат би-с-Сурах / Введение, перевод с арабско-персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х. Вахидова, Б.Б. Аминова. История Казахстана в персидских источниках. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. Т. I. – С. 91, 105.
9. Захириддин Мухаммад Бобур. *Бобурнома* / Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев ва Эйжи Мано (Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи: Сандбек Ҳасанов. Тошкент: “Шарқ”, 2002. – Б. 49.
10. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари) / Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У.Уватов. (I-II китоблар). – Тошкент, 1992. I-китоб. – Б. 151, 153.
11. Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. – Ташкент: Ўзбекистон, 1996. – 534 с.
12. Клавихо, Руи де Гонсалес. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406) / Масъул муҳаррир: Мухаммад Али; сўз боши ва изоҳлар муаллифи М. Сафаров; тарж. О. Тоғаев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – Б. 143.
13. Клавихонинг Самарқандга саёҳати / Рус тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳлар О.Бўриев; Масъул муҳаррир Н.Ҳабибуллаев. – Тошкент: Адолат, 2004. – Б. 6.
14. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География) / Введение, перевод, примечания, указатели Б.А. Ахмедова. – Ташкент: Фан, 1977. – Б. 95.
15. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди / Введение, перевод с перс. А.Урунбаева, Р.П.Джалиловой, Л.М.Епифановой. – Ташкент: Фан, 1996. – Б. 322; Тарихи Рашидий. ЎзР ФАШИ қўлёзмаси, инв. № 1430, 157^а варақ.
16. Мухамеджанов А.Р. История орошения Бухарского оазиса: (с древнейших времен до начала XX в.) / Отв.ред. Я.Г.Гулямов. – Ташкент: “Фан” УзССР, 1978. – С. 49.
17. Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан ўтирувчи – Юнусхон Ҳакимжонов. Таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир – А. Ўринбоев. Изоҳлар ва лугатлар тузувчи – Ҳабибулло Кароматов (географик номлар изоҳи – О. Бўриевники). Ҳофизи Абрунинг Низомиддин Шомий “Зафарнома”сига ёзган “Зайл”и – (“Илова”) ни форсийдан ўтирувчи ва изоҳларини тузувчи – Омонулла Бўриев. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1996. – Б. 41.
18. Пичикян И.Р. Ай-Ханум // Градостроительство и архитектура. – Москва, 1991. – 204 с.
19. Ходжаева Н. Локализация авестийских гор Хаара Бе-резанти, рек Вахви-Датия, Ранха и моря Ворукаша. Душанбе, 2003. – Б. 67-79.
20. Хондамир Гийосиддин. Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афроди башар (Башар аҳли сийратидан хабар берувчи дўст) / Форс тилидан таржима, муқаддима муаллифлари Ж.Ҳазратқулов, И. Бекжонов. – Тошкент: O`zbekiston, 2013. – Б. 554.
21. Шарафиддин Али Йаздий. Зафарнома / Сўзбоши, табдил, изоҳлар ва шарҳлар муаллифлари А.Аҳмад, Ҳ.Бобобеков. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 65.
22. Эфендиев О. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. – Баку: “Элм”, 1981. – С. 79, 84.
23. Abu Ali Ahmad ibn Omar ibn Rosteh. Kitab al-a'lak an-nafisa / Ed. M.J. de Goeje (Bibliotheca geographorum arabicorum. Pars 7. L. Batavorum: E.J. Brill, 1967). P. 93.
24. Adamec L. W. Mazari-i-Sharif and North-Central Afghanistan. Graz, 1979. – P. 120.
25. Hudud al-'Alam (The Regions of the World), a Persian geography / Translated and explained by V. Minorsky. London, 1970 (482 p.). - P.113.

ECONOMIC COMPONENT OF *THE GREAT GAME*: TURKESTAN
IN THE WORKS OF ENGLISH-SPEAKING AUTHORS

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ «БОЛЬШОЙ
ИГРЫ»: ТУРКЕСТАН В РАБОТАХ АНГЛОЯЗЫЧНЫХ
АВТОРОВ*

Abdurasulov Khushnud Abdullayevich
Абдурасулов Хушнуд Абдуллаевич

In this study, we will not consider in detail the hypothetical and real military and political factors and aspects of the *Great Game* – the geopolitical confrontation between the Russian and British empires in the second half of the 19th – early 20th centuries, about which much has been written and from different angles.

Based on the goals and objectives set by us in this study, we will limit ourselves to the trade and economic aspects of the Anglo-Russian trade and economic rivalry within the framework of this geopolitical rivalry. In our opinion, the greatest reflection of the Anglo-Russian trade and economic rivalry can be seen in the following issues, namely, the illegal entry of prohibited Anglo-Indian goods into the markets of Turkestan, the impact of the construction of the Trans-Caspian railway on the economic life of the region, and the trade and economic activities of the Indians on territories of Turkestan and their legal status.

Российская и Британская империи, как самые крупные мировые державы на протяжении всего XIX и начала XX в. вели военно-политическое и экономическое противостояние на большей части Востока и, в частности, в Центральной Азии. В историографии данное соперничество более известно под термином «Большая игра». Как известно, результатом данного геополитического соперничества стало завоевание Российской империей южных и центральных частей Центральной Азии с учреждением в 1867 г. на новых завоеванных территориях Туркестанского генерал-губернаторства с административным центром в г. Ташкенте.

После поражения в Крымской войне в 1853 году Российской империи был необходим стратегический реванш, и она усилила наступление в сторону центральноазиатских узбекских ханств, к югу от которых лежал «бриллиант в Британской короне» – богатая Индия под управлением английской Ост-Индской компании. Среди российских и советских историков и исследователей Туркестана существовало широко распространенное мнение, что изменение военно-политической ситуации в регионе связано с «возможным продвижением англичан к северу для завоевания среднеазиатских ханств». Сами же англичане, согласно отчетам и рапортам чиновников Ост-Индской компании, больше всего опасались угрозы возможного российского продвижения на юг для захвата Индии.

* В написании данной статьи выражаю глубокую признательность фонду Gerda Henkel Stiftung за предоставление мне стипендии в 2014-2016 и 2017-2018 годах в рамках Специальной программы для Центральной Азии.

Во водной части работы «Сердце Азии. История Русского Туркестана и среднеазиатских ханств с древнейших времен», опубликованной в Нью-Йорке в 1899 году, авторы Фрэнсис Генри Скрайн и Эдвард Денисон Росс, касательно англо-русского соперничества в Центральной Азии, пишут: «Эта вечная борьба Востока с Западом сделала Россию главной в Средней (Центральной) Азии и Англию хозяйкой Индии: таким образом эти две великие державы встретились лицом к лицу на азиатском континенте. От последствий этого контакта зависит будущее Азии» [1:199].

Известно, что «Большая игра» длилась почти сто лет и закончилась в 1907 г. заключением англо-русского Соглашения о разделе сфер влияния на Среднем Востоке [2:358].

В данном исследовании мы не станем подробно рассматривать гипотетические и реальные военные и политические факторы и аспекты «Большой игры», о которых написано много и с разных ракурсов. Исходя из целей и задач, поставленных нами в данном исследовании, мы ограничимся только торгово-экономическими аспектами, а точнее фактами и сведениями об англо-русском торгово-экономическом соперничестве в рамках данного геополитического противостояния. По нашему мнению, наибольшее отражение англо-русское торгово-экономическое соперничество можно увидеть в следующих вопросах, а именно, незаконное проникновение запрещенных англо-индийских товаров на рынки Туркестана, влияние строительства Закаспийской железной дороги на экономическую жизнь региона, и торгово-экономическая деятельность индийцев на территории Туркестана и их правовое положение.

Сведения, полученные из исследований англоязычных авторов XIX-XX вв., а также статьи и монографии современных британских, американских, французских и индийских историков, изучающие историю «Большой игры» на Востоке и ее последствия с экономической точки зрения являются основой данной статьи.

Британские и американские исследователи колониального периода и чиновники Ост-Индской компании оставили после себя интересные сведения в освещении комплекса вопросов торгово-экономического характера, в частности, связанные с деятельностью базаров и караван-сараев Туркестана накануне и после российского завоевания. Особенно в работах таких авторов как Арминий Вамбери и Юджин Скайлер отражены многие аспекты англо-русского экономического соперничества за влияние в регионе во второй половине XIX – начале XX в.

Пожалуй, самым известным участником «Большой Игры» является Арминий (Герман) Вамбери [3], который совершил один из самых опасных путешествий в облики странствующего дервиша в начале 1860-х гг. в закрытые для многих европейцев регионы Османской империи, Персии и Центральной Азии накануне российского завоевания¹. В своем исследовании «Путешествие по Средней Азии» он подробно описывает крупные торговые центры Центральной Азии, такие как Ташкент, Коканд, Самарканд и др., также приводит ценные сведения о статьях экспорта и импорта, а также торговых партнерах узбекских ханств [4].

В описываемый период, как часть «Большой Игры», шла конкуренция англо-индийских товаров с товарами российского производства. Вамбери, чья поездка

1 В 2005 году Британский национальный архив рассекретил документы, согласно которым Вамбери был секретным британским агентом.

пришлась на канун российского завоевания региона, пишет, что исходя из нескольких причин, предпочтение все же отдается русским товарам, несмотря на то что они во многом уступают английским [4: 188]. Это происходит потому, что по мнению Вамбери, «русские торговые связи с Татарией (имеется ввиду Туркестан – *прим. мое*) насчитывают уже столетия, английские же в сравнении с ними можно назвать новыми, а упорная приверженность жителя Востока ко всему привычному и старому достаточно известна». А также как считал автор, «будучи соседями, русские лучше знают вкус среднеазиатского населения, чем английские фабриканты Бирмингема, Манчестера, Глазго и т. д.». Третья причина, из-за которой английские товары не популярны среди местного населения, по мнению Вамбери, кроется в небезопасности дороги через Герат, которая сильно отпугивает иностранных купцов из-за грабительской политики тамошних правителей [4: 188].

Американский дипломат Юджин Скайлер, издавший в 1877 году книгу, состоящую из двух томов о своем путешествии в Туркестан, приводит много деталей о базарах Туркестана, в частности г. Ташкента. Приводит причины о неудавшейся ташкентской ярмарке, открытой в 1870 году, но так и не ставшим прибыльным, с экономической точки зрения, проектом, об истории и своеобразном контингенте Воскресенского базара и т. д. Например, самые лучшие турбаны были из английского муслина, импорт которого на территории Туркестанского края, по мнению Скайлера, никогда не был запрещен [3:189].

С учреждением новой налоговой системы и отменой зякета, а также упразднением Оренбургской и Сибирской таможенных линий в 1868-1869 гг. официально товары иностранного происхождения могли ввозиться в среднеазиатские владения беспошлинно. Хотя на практике не все товары могли пересекать границу, по данному поводу в 1869 году генерал-губернатор Кауфман отдал приказ о недопущении почти всей товарной номенклатуры европейского происхождения в пределы Туркестана [3:206-207].

Например, употребление чая в описываемый период среди всех слоев местного населения Туркестана только растет, благодаря, не в последнюю очередь, открытию новых сухопутных и морских маршрутов доставки чая из Китая и Индии. Чай поставляется в больших количествах и, например только в 1872 году в Туркестан было ввезено разных сортов чая на сумму 1048508 руб. из которых очень малая часть приходилось на чай из Китая (ок. 100000 руб.) через Сибирь, большая часть была ввезена через Москву. Во второй половине 1868 года, за 1869 год и в первой половине 1870 года было импортировано 635273 фунтов чая (ок. 288 тонн – *прим. мое*) [3:216]. В начале 70-х гг. XIX в. зеленый чай в большом количестве привозили из Индии через Бухару. Провоз чая индийского происхождения через Туркестан был запрещен, но несмотря на это значительная часть чая, употребляемого в Коканде, поступала по российской территории близ Самарканда по т. н. «разбойничьей дороге». Также много было контрабандной торговли. Как далее пишет Скайлер, «например в Зеравшанском округе никто не покупает русский чай кроме самих русских, и в 1872 г. из Бухары через таможенную (в то время на данный регион не распространялся запрет на импорт) было ввезено всего 11900 фунтов чая, который, если распределить на 200000 жителей уезда, приходится по полфунта в год. В настоящее же время употребление чая очень распространено и на каждую душу приходится по полфунта чая в месяц. Только контрабандой было ввезено 500000 фунтов чая» [3:217].

Другой сферой, широко освещенной в рамках «Большой игры», было строительство Закаспийской железной дороги и ее экономический эффект на развитие Туркестана, нашедшее отражение в исследованиях вышеупомянутого Ю. Скайлера, а также Дж. Керзона, Дж. Добсона, Фрэнсис Генри Скрайна и Эдвард Деннисон Росса.

Задолго до строительства Закаспийской железной дороги Ю. Скайлер, рассматривая российские укрепления на верхнем течении Сырдарьи делал прогнозы о роли железных дорог в развитии торговли, в частности о перспективах Казалинска в этом вопросе. Например, он пишет, что «за неимением крупных складов для товаров в Казале (прежнее название укрепления) небольшие капиталисты не могут позволить себе задержку своих товаров и вынуждены продавать их местным купцам из Казалы, которым было выгодно подобное положение дел. С расширением железных дорог, товары из Европы и Азии, веками продаваемые на Нижегородской ярмарке, могли бы поступать и на восточные владения и, в таком случае Казала могла процветать, получая большие преимущества от своего географического положения [3:45].

Джордж Керзон, назначенный в 1891 г. на пост вице-короля Индии, двумя годами ранее посетивший Туркестанское генерал-губернаторство по недавно построенной Закаспийской железной дороге касательно местных базаров, оставил сведения о попытке колониальной администрации преобразовать местные базары под европейский лад, об улучшении положения ташкентских евреев и статистические данные о вывозе и ввозе товаров, в том числе индийского чая. Ставший свидетелем многих событий вокруг строительства Закаспийской железной дороги Дж. Керзон пишет о многочисленных фактах неверия и почти бойкотирования Закаспийской железной дороги столичными – как московскими, так и питерскими – промышленниками и купцами и их неявики на открытие железнодорожной линии в Баку, которая затем свяжет Закавказье с Центральной Азией [5:276-277]. Также он предостерегает чиновников в Лондоне и Калькутте об опасности возможного экономического превосходства русских в деле завоевания рынков сбыта своих товаров и вывоза местного сырья в случае расширения железнодорожных линий в далее вглубь Туркестана [5:267-277].

Другой британский исследователь края Джордж Добсон, продолжая развивать тему военных успехов Российской империи в усмирении туркмен и образования Закаспийской области, тесно связывает их с началом строительства железных дорог, как инструмент влияния на ход «Большой Игры» в конце XIX в. Близко общаясь с официальными кругами местной колониальной администрации, автор, с некоторой долей скептицизма, заключает о предполагаемом многократном увеличении товарооборота России с Бухарой в результате строительства железной дороги, о чем он пишет ссылаясь «на неудовлетворительные цифры и заявлений общего характера, добытых из консульских отчетов в особо исключительных обстоятельствах» [6:366].

Как указывают Ф.Г. Скрайн и Э.Д. Росс главным аргументом в строительстве Закаспийской железной дороги являлся военный поход против туркмен во главе с генералом Скобелевым в 80-х гг. XIX в. Они утверждают, что решающим фактором в данном проекте был поход на Геок-Тепе - «идея железной дороги между Каспийским морем и сердцем Азии сложилась, как мы видели, во время похода на Геок-Тепе, когда небольшая передвижная линия между базой и пунктом в тринадцати милях от берега сослужила хорошую службу транспортным

средствам» [1:199]. Взятие данного стратегического объекта, по мнению авторов, привело к тому, что – «новый железнодорожный батальон удвоил свои усилия после падения цитадели текинцев, и к концу 1885 года линия была доведена до крупного туркменского селения Кызыл-Арват, в 135 милях от Каспийского моря» [1:199].

Развивая тему о важности строительства Закаспийской железной дороги вдоль будущих границ разграничения сфер влияния между Россией и Британией Ф.Г. Скрайн и Э.Д. Росс пишут о сложной ситуации вокруг строительства железной дороги, которая бурно обсуждалась в верхних эшелонах власти Российской империи. «Другая группа указала на огромные результаты, достигнутые в Индии сетью железных дорог, которая позволяет европейским (английским - *прим. мое*) вооруженным силам численностью, достигавшим едва ли 60 000 человек доминировать над 250 000 000 азиатами, и настаивал на необходимости обеспечения средств быстрой перевозки войск и материалов между Кавказом и новыми стратегическими базами в Закаспийской области. Самым главным среди последних был генерал Анненков, который пользовался большим влиянием в Санкт-Петербурге не столько благодаря семейным связям, сколько благодаря своему опыту в строительстве железнодорожных путей» [1:199].

Далее Ф.Г.Скрайн и Э.Д.Росс задаются вопросом стоимости строительства железных дорог в Закаспийской области по сравнению с индийскими железными дорогами. «Интересно сравнить себестоимость Русско-Азиатской железной дороги с затратами на строительство Индийских железных дорог, построенных в одинаковых условиях» [1:201]. Согласно сведениям, полученным авторами «в среднем было потрачено 6144 ф.ст. на 1 милю. А в отчете директора Индийских железных дорог за 1872-1873 гг. указана сумма между 18000 и 20000 ф.ст., потраченных на строительство 1 мили железных дорог. Авторы приходят к общему выводу, что «... мы должны признать, что (строительство – *прим. мое*) Российских железных дорог обошлись намного дешевле, чем наши индийские магистральные линии» [1:201].

Хотя строительство Закаспийской железной дороги, которая к концу XIX в. дошла до городов Самарканд и Ташкент, приносила свои военно-стратегические и экономические дивиденды, в целом для экономики Российской империи данный проект не был столь однозначным. Социально-экономические последствия строительства Закаспийской железной дороги для внутренних губерний Российской империи имели отрицательный эффект. Как пишет Дж. Добсон в своем исследовании «В то время как, среднеазиатская железная дорога принесла новую жизнь в засушливые равнины Закаспийской области, она принесла ничего кроме запустения в когда-то цветущий Оренбург» [6:396]. В это время периодическая печать подробно освещала социально-экономическую жизнь Оренбургской губернии [6:396]. Например, некий Иванов в *Русском Вестнике* сообщил, что «Торговля Средней Азии и ее экономическое развитие получили свежий импульс, так как Закаспийская железная дорога направлена на юг в обмен на старые маршруты, пролегающие через Оренбург и Сибирь» [6:370]. В другом случае в письме жителя Оренбурга, напечатанного в одном из номеров газеты «Гражданин» говорится о последствиях деятельности генерала Анненкова по строительству Закаспийской железной дороги для города Оренбурга как плачевный итог. Начиная с 1881 года экономическая мощь и благосостояние Оренбурга неуклонно и верно падали.

Скайлер, совершивший поездку по Туркестанскому генерал-губернаторству в 70-х гг. XIX, писал об индийских торговцах и менялах, временно проживавших в больших и малых городах и селениях края, большинство которых происходило из Шикарпура и его окрестностей [3:111]. По его сведениям в одном только Ташкенте три караван-сарая были заняты одними только индийцами, и по наблюдениям американского дипломата в городе их было около 140, не говоря о других более или менее значительных городах Туркестана. В основном они были выходцами из Шикарпура и занимались многими видами торговли, превосходя других в займе денег и ростовщичестве [3:184]. Некоторые из них также могли заниматься сбором информации в пользу своего правительства, и как свидетельствует Скайлер, в один из походов в караван-сарай индийских торговцев они натолкнулись на одного навязчивого индийца, кто, по заключениям Скайлера и его спутника мог быть тайным агентом, нанятым англо-индийскими властями с целью доставлять секретную информацию о том, что происходило в Ташкенте [3:185].

Социально-экономическая деятельность индийской диаспоры до и после российской аннексии Туркестана отражены в исследованиях некоторых современных американских, французских и индийских исследователей, занимающихся комплексом вопросов, связанных с Центральной Азией.

Например, американский историк и востоковед, большой специалист по Центральной Азии, Скотт Ливай, автор ряда статей и монографий, посвященных политической и социально-экономической истории Центральной Азии средних веков и нового периода, выпустил в 2002 году работу, посвященную истории возникновения и деятельности индийской диаспоры [7], в том числе на территории среднеазиатских государств во второй половине XVI – начале XX в. Его французский коллега Клод Марковитц, продолжая исследовать историю индийской диаспоры, разбросанной по всему миру [8], выпустил в 2004 году свое исследование, также имеющее интересные сведения об их деятельности в средневековой Центральной Азии. Еще одно исследование, опубликованное в 2004 году индийскими историками Липи Гош и Рамкришна Чаттерджи в Нью-Дели посвящено истории возникновения и распространения индийских диаспор в мире, в том числе на территории узбекских ханств и их торгово-экономической деятельности в период существования Туркестанского края.

Во всех этих исследованиях рассматриваются торгово-экономическая деятельность индийских диаспор, преимущественно из Мульта, Шикарпура и Бомбея, многочисленные представители которых занимались торговлей и ростовщичеством на базарах городов Туркестанского края.

По вероисповеданию индийцы были как индуистского вероисповедания (они составляли значительную часть индийских диаспор, разбросанных по всей Центральной Азии), так и мусульманского. Среди индийцев из Бомбея было немало парсов, потомки иранских и среднеазиатских огнепоклонников переселившихся в Индию от преследований средневековых мусульманских правителей большей части Западной и Центральной Азии. Уже во второй половине XIX – начале XX в. индийские торговцы и ростовщики компактно проживали в больших и малых городах Туркестанского края, создавая свои сообщества в Ташкенте, Самарканде, Каттакургане, Старом Маргелане, Скобелеве, Коканде, Андижане, Оше, Намангане и Чусте. Также было много

индийцев в сельской местности, в частности в таких кишлаках Ферганской долины как Риштан, Янгикурган, Учкурган, Кува, Булакбоши, Чимион и др. [8: 156]

Один из крупных специалистов и автор множества статей и монографий по средневековой истории и истории колониального периода Центральной Азии исследователь Скотт Ливай, на основе не только дневников путешественников, но и на значительном пласте официальных отчетов, рапортов и циркуляров из российских архивов, приходит к заключению, что колониальную администрацию Туркестана и прессу, в первую очередь, интересовали не неминуемая военная конфронтация России с Великобританией – холодная война под романтическим названием «Большая игра» – но экономическая деятельность индийцев на недавно колонизированных территориях генерал-губернаторства [7:106].

Экономическое соперничество России и Англии в «Большой игре» в конце XIX в. негативно отразилось не только на развитие некоторых внутренних регионов Европейской части России, как мы показали выше, но и на жизни и деятельности индийских диаспор Туркестанского края.

Современный французский исследователь Клод Марковиц, описывая непростое положение индийцев, в частности шикарпурцев, оказавшихся на территории Туркестана, где, начиная со второй половины XIX в., с каждым годом усиливалось торгово-экономическое противостояние российских властей с англо-индийскими купцами и их товарами, в частности он пишет, что «их британское подданство не приносило им никаких преимуществ в их поездках по Афганистану и узбекским ханствам. Напротив, их везде подозревали в шпионаже в пользу англичан – позорное клеймо, которое стало еще невыносимее после того, как большая часть Центральной Азии была покорена Россией» [8:213]. Следует отметить, что с начала 1880-х гг., в самом разгаре Большой Игры, шикарпурцы стали чувствовать себя особенно некомфортно во время своих частых поездок по территории Российской империи в качестве британских подданных [8:213]. Хотя во время данного геополитического противостояния двух соперничающих империй шикарпурцам повезло, и они остались относительно невредимыми.

Как утверждают индийские исследователи Липи Гош и Рамкришна Чаттерджи, не было ни одного города и ни одной деревни, где бы не вел свою деятельность индийский ростовщик [9:79]. Полученные нами сведения из исследований отечественных историков региона, где подчеркивается, что «... нет ни одного рынка, хотя бы даже деревни, на котором где-нибудь да не торговал индус с его ростовщическим мешком», подтверждает вышеуказанный аргумент. Индийские ростовщики получали прибыли не только в Бухарском ханстве, но и в других городах Средней Азии и Туркестана, в частности.

Клиентами индийских ростовщиков были не только туркестанские крестьяне и ремесленники [9:79], но и чиновники колониальной администрации и даже русские купцы. «Отдавая деньги взаймы и начисляя огромные проценты, которые доходили до 150% с рубля, индийцы снабжали деньгами не только местных жителей-мусульман, но даже при случае и русских негодяинов. Большинство крупных капиталистов Бухары и даже России – сообщалось в газете «Московские ведомости» – кредитуются у этих шикарпурских ростовщиков [9:115]». Как видно из вышеописанного почти все слои местного и пришлого населения испытывали острую нужду в услугах ростовщиков индийского происхождения, предпочитая личное знакомство и легкость оформления у них банковским

услугам. Вследствие этого их накопления стали играть существенную роль в экономической жизни Средней Азии [9:108].

Активное противостояние двух империй на Востоке под общеизвестным названием «Большая игра» - холодная война между Россией и Англией на протяжении всего XIX – начале XX в. имела не только военные и политические последствия, но также отразилось на торгово-экономических интересах двух сторон. В данном исследовании рассмотрены некоторые характерные эпизоды влияния «Большой игры» на примере запрета и незаконного ввоза большинства английских товаров в Туркестан, влиянии железной дороги на экономику и перспектив развития края, а также ухудшении положения индийских торговцев – подданных Британской империи – в их ежедневной торгово-ростовщической деятельности в городах и селениях Туркестана. Подписание в 1907 году Соглашения между Россией и Англией о разграничении сфер влияния на Востоке, территориально отделив т. н. Русский Туркестан от Персии, Афганистана и Китая, положило конец эпохе холодной войны, длившееся почти 100 лет, между этими двумя соперничающими империями.

Список использованной литературы:

1. Skrine, Francis Henry & Ross, Edward Denison. *Heart of Asia. A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times*. London and New York: First published 1899 by Methuen & Co. This edition published in the Taylor & Francis E-Library, 2005.
2. Hopkirk, Peter. *The Great Game: On Secret Service in High Asia*. London: Murray, 1990, 2006.
3. Schuyler, Eugene. *Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja (in two volumes)*. Vol. I. New York: Scribner, Armstrong & Co., 1877.
4. Вамбери, Арминий. *Путешествие по Средней Азии*. Москва: Восточная литература, 2003.
5. Curzon, George N. *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*. 2nd Edition. London, 1889.
6. Dobson, George. *Russia's Railway Advance into Central Asia*. London & Calcutta: W.H.Allen & Co., 1890.
7. Levi, Scott. *The Indian Diaspora in Central Asia and its Trade, 1550-1900*. Leiden-Boston-Köln: Brill, 2002.
8. Marcovitz, Claude. *The Global World of Indian Traders, 1750-1947: Traders of Sind from Bukhara to Panama*. Paris: Cambridge University Press, 2004.
9. Gosh, Lipi & Chatterjee, Ramkrishna. *Indian Diaspora in Asian and Pacific Regions: Culture, People, Interactions*. Jaipur & New Delhi, 2004.

PROBLEMS OF STUDYING *AL-ATHAR AL-BAQIYA*
“AL-OSOR AL-BOQIYA” ASARINING O‘RGANILISHI
MUAMMOLARI

Usmanov Khusan Toshtemirovich
Usmonov Husan Toshtemirovich

Al-Biruni's works greatly influenced the further development of science and culture in the Muslim East and Europe. Important information about al-Biruni is given in the works of Bayhaqi, Shahrizari, Qifti, Yaqut Hamavi, written in Arabic and Persian. In the scientific heritage of al-Biruni, we can see the analysis of the emergence and evolution of society. Al-Biruni showed the relations and connections between the elements of the structure of society and determined their role in social life. The work contains complete information about the history, traditions, worldviews of Central Asian peoples, Jews, Greeks, and other peoples of the year, holidays, famous days, social, cultural, and scientific life, as well as the conquest of Central Asia by the Arabs. In this article, we tried to quote the information that al-Biruni had directly heard and collected while chronicling the history of the ancient peoples of the East, relying on his works.

Abu Rayhon Beruniy aniq va tabiiy fanlar olimi, muarrix, elshunos, tilshunos, bir so'z bilan aytganda perfeksionist mutafakkir edi. Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy – asarlari o'z davridan ancha oldinda bo'lgan ajoyib voqeliklar kesimida astronomiya, geografiya, geologiya, tarix, etnografiya, filologiya, adabiyot, diniy ilmlar kabi fanlarga oid bo'lgan ma'lumotlardi aks ettira olgan [7:10]. Olim yoshligidan ilmga berilib sharq va g'arb olimlarining asarlarini sinchiklab o'rganadi. Uning asarlarida Sharq olimlari bilan bir qatorda Fales va Pifagor, Galen (Jolinus) va Gipparx, Evklid va Ptolomey (Batlimus), Aflotun va Arastu kabi olimlarning nomlari ko'p takrorlanadiki, bu hol al-Beruniy ularning asarlari bilan yaqindan tanish ekanini ko'rsatadi [1: 40-41].

Ensiklopedist olim o'z asarlarini yozishda sinchkovlik bilan, butun diqqat-e'tiborini qaratganligini quyidagi ma'lumotlar orqali bilib olishimiz mumkin. U o'zining yozib qoldirgan asarlaridan birida, ya'ni “Al-Osor al-Boqiya”, “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asari haqida quyidagi fikrlarni keltiradi: “Men tutgan yo'l va belgilagan usul oson emas, balki uzoq va qiyin yo'ldir. Xabar va rivoyatlarga ko'plab kirib qolgan yolg'on so'zlarning hammasi ham ravshan emas. Boshqa dalillar bo'lmaganda ba'zilarining yolg'onligini bilib bo'lmasdi”.

Beruniy qaysi masalaga qo'l urmasin albatta bunga oydinlik kiritmagunga qadar izlanishda davom etgan. Hatto tahlikali zamonda, faqirlikda hayot kechirgan olim o'limining so'nggi daqiqalarida ilm olishga bo'lgan qiziqish uni bir zum ham tark etmaganligini ko'rishimiz mumkin. Yoqut Hamaviy olim hayotining eng oxirgi daqiqalarida uning yonida bo'lgan bir kishining hikoyasini keltiradi. Beruniyning yaqin kishilaridan qoziy Valvolijiy bo'lib, quyidagicha xabar bergan: “Men Abu Rayhon huzuriga u og'ir nafas olayotgan, xirillab jon berayotgan vaqtda kirdim. U

mendan “meroslarni noto‘g‘ri bo‘lishi haqida aytganlarini takrorlab ber” – dedi. Men unga rahm qilib: Shunday ahvolda-ya! – dedim. U esa: “ey faloni, men uchun bu masalani bilib dunyodan o‘tib ketish, uni bilmay o‘tib ketishdan afzalroq emasmi?” – dedi. Men o‘sha masalani takrorlab berishga majbur bo‘ldim. U bu masalani yodda saqladi. Keyin menga bu haqda o‘ylaganlarini aytib berdi, shundan so‘ng chiqib ketdim. Ko‘chaga chiqishim bilan uning uyidan yig‘i ovozi eshitildi” [3: 3-4].

Beruniy manbalarga tanqidiy nuqtai nazardan yondashadi, o‘zidan o‘tgan olimlarning tarixiy asarlarini dalil keltiradi va qo‘rqmasdan tanqid qiladi. Rus tadqiqotchisi Sergey Pavlovich Tolstov olimning mana shunday haqqoniyligi uning ko‘pchilik tarixiy asarlarining yo‘qolib ketishiga sabab bo‘lgan bo‘lsa kerak, deb taxmin qiladi.

Beruniy o‘sha davrdagi siyosiy parokandalik, notinchlik sababli ko‘chib yurishga, moddiy qiyinchiliklar tufayli kambag‘allikda hayot kechirishga majbur bo‘ladi. Siyosiy voqealarning faol ishtirokchisi sifatida ham o‘z tug‘ilib o‘sgan joyini tark etishga majbur bo‘ldi. “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarini Jurjonda yozgan va asar yozilish sabablarini aytar ekan, quyidagicha izohlaydi: “Asarni yozishga kirisha boshlab aytamanki, mendan so‘ralgan narsaga yetkazuvchi vositalarning eng muhimi – qadimgi millatlar haqidagi rivoyatlar, o‘tmish avlodlar to‘g‘risidagi xabarlarni bilishdir, chunki bularning ko‘pchiligi u millatlar avlodidan va ularning rasm u rusum va qoidalaridan iboratdir”. Beruniy ko‘pincha Qur‘on karimni haqiqatning inkor etib bo‘lmaydigan manbasi sifatida keltiradi, uning yozma yoki og‘zaki tarixiy faktlarning insoniy manbalariga bo‘lgan munosabati aqli skeptitsizm bilan ajralib turadi. Uning usuli, qisqacha aytganda, bir mavzu bo‘yicha imkon qadar ko‘proq an‘analarni to‘plash, ularning asosililigiga xolis baho berish, aqlga yoki tabiatga zid bo‘lganlarini rad etish va qolganlarini solishtirishdir. Har qanday qarama-qarshiliklarga ishonchli va izchil yechim topishga harakat qilgan. U bu vazifani hech qachon to‘liq bajarib bo‘lmashligini, ham tarixchidagi vaqt va resurslarning cheklanganligi, ham ko‘plab tegishli materiallarning yo‘qolganligi yoki chalkashligi sababli uddalab bo‘lmas jarayon ekanligini tushunib yetadi, lekin bu vazifani bajarishga harakat qilishni o‘zining burchi deb biladi. Asarning o‘rganilishi haqida to‘xtalishdan oldin shuni aytib o‘tish kerakki, tadqiqotchilar tomonidan turli xil masalalar o‘z ilmiy ishlarida turli yillarda aks ettirilgan.

“Al-Osor al-boqiya” Beruniyning deyarli boshqa asarlari kabi arab tilida yozilgan. Bu kitobni birinchi marta Yevropa olimlariga tanishtirgan kishi mashhur nemis sharqshunos va beruniyshunos olim Eduard Zaxau (1845–1930) bo‘ldi. U 1876 – 1878-yillarda Leypsigda “Al-Osor al-boqiya”ning arabcha matnini birinchi marta nashr etdi [4: 103]. Zaxau arabcha nusxani nashrga tayyorlashda o‘sha vaqtda mavjud bo‘lgan to‘rtta qo‘lyozmadan foydalangan. 1879-yili Zaxau “al-Osor al-boqiya”ning ingliz tilidagi tarjimasini nashrdan chiqardi [9: 4-6]. Hatto malakali olimlar ham asarda uchragan murakkab ilmiy hisob-kitoblarning barcha labirintlari orqali kuzatib borishni oson ish deb bilishmagan. Beruniy asari birlamchi manba xarakteriga ega. Sharq filologlari tez orada bir kitobning ikkinchisini o‘rnini bosishiga odatlangan. Tarjimaga Beruniyning mufassal tarjimai holi va izohlar ham ilova qilingan. Zaxauning arabcha nusxasi asosida 1321-quyosh yili 1943-yil Tehronda “Al-

Osor al-Boqiya”ning fors tilidagi tarjimasi Akbar Dono Sirisht Sayrafiy tomonidan nashr etildi. “Al-Osor al-Boqiya”ni 1957-yilda marhum arabshunos olim M.A. Sal’e birinchi marta rus tiliga tarjima qildi [2: 102]. Tarjima jarayonida u Zaxau nashr etgan arabcha va inglizcha nusxadan, Leningrad qo’lyozmasi va qisman Istanbul qo’lyozmasidan foydalangan. Rus tiliga qilingan tarjima ayrim nuqson va kamchiliklardan xoli emas. Ba’zi o’rinlarda butun jumlarlar tushib qolgan, ba’zan esa chalkashtirib yuborilgan. Tarjimon qo’lida Istanbul qo’lyozmasining fotonusxasi mavjud bo’lishiga qaramay undan to’la foydalanmagan. Ruscha tarjima S.P. Tolstov va V.P. Sheglovning so’zboshisi bilan boshlanadi. Tarjimaga M.A. Sal’e tuzgan ilmiy izohlar ham ilova qilingan.

Rossiyada bu qimmatbaho asar bilan o’z vaqtida akademik I.Yu. Krachkovskiy qiziqqan edi. U o’zining “Arab qo’lyozmalari ustida” nomli mashhur asarida 1910-yillarda Petrograd Osiyo muzeyida (hozirgi Osiyo xalqlari institutining Leningrad filiali) sotib olingan XIII asrga oid qo’lyozma bilan qiziqqan, bundan Zaxau nusxasini to’ldiradigan o’rinlarini ko’chirib olgani va ularni nashrga tayyorlashni mo’ljal qilib qo’ygani eslatib o’tadi [5: 63]. Lekin buni amalga oshirish I.Yu. Krachkovskiyga muvassar bo’lmadi. U o’zining “Al-Beruniy va Sharqning XI asrdagi geograflari” nomli asarida “Yodgorliklarga” juda yuksak baho beradi va bu kitob haqida qimmatli fikrlarni aytib o’tadi. S.P. Tolstov “Al-Osor al-boqiya”ning ruscha tarjimasiga yozgan so’z boshisida bu asarning qadimgi Xorazm tarixini o’rganish va umuman sotsial tarix va adabiyot fani tarixidagi ahamiyati haqida mufassal to’xtab, unga juda yuksak baho beradi va Beruniy “Yodgorliklar”da keltirgan Xorazm haqidagi ma’lumotlarning ko’pchiligi arxeologik qazishlar natijasida isbot etilganini aytib o’tadi. Asarning astronomiya fani uchun qanchalik katta ahamiyatga ega ekani haqida V.P. Sheglov “Al-Osor al-boqiya”ning ruscha tarjimasiga yozgan “Beruniyning astronomik nazariyasi” nomli so’z boshisida muhim fikrlar aytadi. “Yodgorliklar”ning hozirgi zamon fani uchun ahamiyati haqida rus olimlari tomonidan Beruniyga bag’ishlab yozilgan ilmiy asarlarning hammasida to’xtalib o’tilgan va bu asarga yuksak baho berilgan.

Buyuk mutafakkir Abu Ali ibn Sino asarlarini tarjima qilishda juda katta tajriba orttirgan va klassik arab tilini har tomonlama puxta egallagan olim filologiya fanlari nomzodi Abdufattoh Rasulov bunday murakkab va mas’uliyatli ishni muvaffaqiyatli bajardi. “Osor al-boqiya”ning 1878-yilda Leypsigda Zaxau tomonidan nashr etilgan nusxasi tarjimaga asos qilib olindi. Lekin Zaxau nashri XVII va XVIII asrlardagi to’rtta qo’lyozma asosida amalga oshirilgan. Bu qo’lyozmalar deyarli bir xil nusxadan ko’chirilganligi uchun juda ko’p joylari tushib qolgan. Shuning uchun Zaxau nashrida ham tushib qolgan o’rinlar va bir qancha noaniq iboralar mavjud. Bularni to’ldirish uchun boshqa bir yangi qo’lyozma nusxa zarur edi. 1912-yilda anchagina eski davrga oid ikkita qo’lyozma topildi. Bittasi Tehrondan rus diplomatik vakili L. Bogdanov tomonidan Peterburgga, o’sha paytdagi Osiyo muzeyiga yuboriladi. Bu qo’lyozma shu institutda D-58 shifri bilan saqlanmoqda. Bu qo’lyozma mavjud nusxalarning eng qadimgisi bo’lib, 616/1219-1220-yillarda ko’chirilgan. U haqida 1912-yilning yozidayoq Osiyo muzeyining direktori akademik K.G. Zaleman (1849-1916) tomonidan maxsus maqola yoziladi va unda qo’lyozmaning to’la ilmiy tavsifi beriladi.

Ikkinchi qo'lyozma esa Istambuldan topildi. Bu ham hijriy VI-VII asrlarga oid bo'lib, hozir Istanbul Xaly kutubxonasida saqlanmoqda (4667-sonli). Nemis arabshunos olimlari Karl Garbers va Iogann Fyukk "Osor al-boqiya"ning Zaxau nashrida tushib qolgan o'rinlarini Istanbul qo'lyozmasi asosida to'ldirib, 1952-yili qo'shimcha nusxa nashr ettirdilar. Zaxau nusxasida va K. Garbers hamda I. Fyukkning qo'shimcha nusxasida tushib kolgan to'rtta parcha A.B. Xalidov tomonidan 1959-yili rus tilida tarjimai bilan birga qo'shib nashr etildi. Bunga qisqa so'z boshi ham kiritilgan. A.B. Xalidov bu to'rtta parchaning uchtasi faqat Leningrad qo'lyozmasida emas, balki Istanbul qo'lyozmasida ham mavjudligini va buni K. Garbers va I. Fyukk tushirib qoldirganliklarini ta'kidlab o'tadi. A.B. Xalidov mazkur maqolasida Istanbul va Leningrad qo'lyozmalarining qisqa tavsifini ham bergan va tekstni har ikki qo'lyozma bo'yicha solishtirib chiqqan. Keyingi vaqtda "Osor al-boqiya"ning Tehron nusxasi ham borligi ma'lum bo'ldi. Bu nusxa mikrofilmini Sharqshunoslik institutining katta ilmiy xodimi P. G. Bulgakov tayyorlatib olib kelgan.

Tarjimon A. Rasulov "Osor al-boqiya"ning yuqorida ko'rsatilgan hamma bosma va qo'lyozma nusxalaridan to'la foydalangan. Bulardan tashqari, tarjimon Akbar Dona Sirisht Sayrafiyning forsha tarjimasidan ham keng foydalangan. Bu nusxalardagi farqlar izohlarda batafsil ko'rsatib o'tildi. Tehron nusxasining mikrofilmini tarjimai tugatilgandan keyin qo'lga oldik. Shuning uchun undan to'la foydalanilmadi, lekin ba'zi shubhali o'rinlar solishtirib ko'rildi. Tarjimon bulardan tashqari yana juda ko'p qomus va lug'atlardan foydalangan.

Tarjima va tahrir davomida "Osor al-boqiya" ruscha nusxasi bilan mukammal solishtirib chiqildi va ruscha tarjimada tushib qolgan o'rinlar hamda ba'zi noto'g'ri talqin qilingan jumlar izohlarda ko'rsatildi. Asarda har xil tillardan olingan juda ko'p atoqli otlar keltirilgan. Nusxalarning hech birida unli harflar belgilari qo'yilmagan. Hatto ba'zi o'rinlarda Beruniy o'zi ham u yoki bu otning talaffuz etilishini ajrata olmagan va faqat undosh harflar transkripsiyasini berish bilan kifoyalanib qolgan. Shuning uchun ana shunday otlar ba'zan rus tilidagi talaffuziga binoan to'g'rilab yozildi, Lekin odatda Sharqda ma'lum usulda talaffuz etib kelinayotgan ba'zi otlar shu talaffuzga asosan olindi (Batlimus - Ptolemey o'rniga, Daklityonus - Diokletian o'rniga, Ibbarx - Gipparx o'rniga, Jolin - Galen o'rniga kabi). Yulduz va yoritkichlar nomlari ham deyarli o'z holicha qoldirildi. Butunlay talaffuz etish mumkin bo'lmagan otlarni faqat undosh harflar bilan ifoda etib, unlilar o'rniga defis qo'yib ketildi. Ko'rsatkichlarni institutning kichik ilmiy xodimi A. L. Kaziberdov tuzgan.

Biz yuqorida aytib o'tgan rus tadqiqotchisi S. P. Tolstov "Al-Osor al-boqiya"ning ruscha tarjimasiga yozgan so'z boshisida bu asarning qadimgi Xorazm tarixini o'rganish va umuman sotsial tarix va adabiyot fani tarixidagi ahamiyati haqida aytib o'tgandik. Farg'ona davlat universitetining ilmiy jurnalida 2019-yilda tadqiqotchi M. Madaminovanning "Abu Rayhon Beruniy – Adabiyotshunos" nomli ilmiy maqolasida "Al-Osor al-boqiya"ning adabiyot fani tarixidagi ahamiyati haqida ma'lumotlarni keltiradi. Beruniyning ilmiy faoliyatida adabiyotshunoslik masalalarini o'rganish uchun uning turli fan sohalariga oid asarlariga e'tibor qaratish zarur.

Jumladan, Beruniy “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida adabiy janrlarga alohida e’tibor qaratganidan ma’lum bo’ladiki, u adabiyotshunoslik masalalarini, fanning nazariy masalalarini chuqur tahlil qilishni ham maqsad qilib qo’ygan [6: 153]. Beruniyning adabiyotga munosabati akademik A.Qayumovning “Beruniy va adabiyot” nomli kitobida bir muncha tahlil qilingan. Unda Beruniy asarlarida adabiyot nazariyasi nasr va nazmning kelib chiqishiga oid mulohazalar bor. “Al-Osor al-Boqiya” asari haqida keltirilgan ma’lumotlarda Eron, Xorazm, Sug’d, Rum, Suriya mamlakatlarida yashovchi xalqlarning oylari, bayramlari to’g’risidagi ma’lumotlar; xristianlar, yahudiylar, majusiylar, islomdan oldingi arablar, musulmonlarning hayotiga oid etnografik ma’lumotlar mujassam. Asarning maxsus boblarida Sug’d va Xorazm xalqlarining turli-tuman urf-odatlarini ta’rif qilingan. Beruniy sug’dlarda yillar va ayrim oylarning boshlanishida eronliklardagi mavjud tartiblar qo’llanilganini aytadi. Faqat yil hisobidagi ortiqcha besh kun ularning kalendarida farq qiladi. Olimning xabar qilishicha, sug’dlar afsonaviy podshoh Jamshidning qaytib kelish vaqtini yil boshi qilib olganlar. Zaratushtra yuzaga chiqqungacha Eron va sug’dlarda yil boshi bir xil bo’lgan. Zaratushtradan so’ng eroniylar kalendaridagi besh kunni qabisali oylardan har bir oy oxiriga ko’chirdilar. Sug’diylar esa o’z joyida qoldirdilar. Beruniy sug’d xalqining hayotiga oid turli-tuman hayitlar to’g’risida ungacha yetib kelgan ma’lumotlarni xabar qiladi. Ular Navsar, Basokanj, Fig’kon yoki Nimsard va boshqa hayitlardir. “Al-Osor al-Boqiya”da sug’d xalqining hayitlaridan o’n ikkitasi eslatib o’tilgan [8: 10].

Tadqiqotchi Umida Kuranbayevaning “Abu Rayhon Beruniy asarlarida qur’on suralari keltirilishi masalasiga doir” nomli maqolasida esa “al-Osor al-boqiya min an-qurun al-xoliya” (“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, 1000–1004 y.) asarida o’z qarashlariga ega bo’lgan Beruniy majusiylilik, yahudiylilik, nasroniylilik va boshqa dinlar to’g’risida batafsil ma’lumot bergan. Ayniqsa, soxta payg’ambarlar to’g’risida bergan ma’lumotlari bu asarning qiymatini yanada oshiradi. Olim o’zlarini payg’ambar yoki ilohiy deb hisoblagan Budosaf, Zevs, Zardusht, Moniy, Mazdak, Muqannalar to’g’risida ma’lumot keltiradi. Bu asarda, Beruniy 29 ta soxta payg’ambar nomini keltirib qolmay, balki ular to’g’risida asar yozgan olimlar haqida ham to’xtalib o’tganligini keltiradi [10: 854]. Abu Rayhon Beruniyning o’z davridagi munozarali masalalarga, hammani qiziqtiradigan, javob izlanayotgan ayrim ma’lumotlar yuzasidan vujudga kelgan ixtiloflarga Qur’oni karim va “Hadis”lardan qanday yechim topgani, ko’proq qaysi suralardan foydalangani, soxta payg’ambarlar masalasiga to’xtalishi, musulmonlar tomonidan o’tkaziladigan bayramlar to’g’risidagi ma’lumotlari manbalar asosida yoritib beriladi. Asar bizga Eron sosoniylari haqidagi ma’lumotlarni beradi.

Xulosa o’rnida shuni aytish kerakki, Abu Rayhon Beruniyning birgina “Al-Osor al-boqiya” asari orqali tadqiqotchilar turli xil masalalar ustida o’z ilmiy ishlarini amalga oshirishgan. Biz yuqorida ularning ayrimlariga to’xtalib o’tdik xolos. Yuqoridagi ishlarda, shuningdek, boshqa ishlar ham Beruniyning ensiklopedist olim ekanligini isbotlab turibdi. Asar astronomiya, adabiyotshunoslik, etnologiya, qolaversa diniy ilmlardagi ma’lumotlar bilan boyligi bilan ham ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. I tom. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. («Osor ul-boqiyu»). Tarjimon A.Rasulov. – T.: «Fan», 1968.
2. Абу Рейхан Бируни. Избранные произведения. Т. I. Памятники минувших поколений. – Ташкент, 1957.
3. Bīrūnī, *Ketāb taḥqīq mā le'l-Hend men maqūla maqbūla fi'l- 'aql aw marḍūla*, ed. C. E. Sachau. – London, 1887.
4. Sachau, Dr. Edward. Chronologic Orientalischer Volker von Al-Biruni. –Leipzig, 1878.
5. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т. I. – Москва–Ленинград, 1955.
6. Madaminova M. “Abu Rayhan Beruniy – Literary Scholar,” in: *Scientific Journal of the Fergana State University*, 2019.
7. Norxo'jayev Q. Beruniy va uning geodeziya faniga doir ishlari. – Toshkent: “Fan”, 1973.
8. Қажумов А. Беруний ва адабиёт. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.
9. The Chronology of Ancient Nations / Translated and edited by Dr. Edward Sachau. – London, 1879.
10. Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslâmi İlimler Sempozyumu Bildirileri Kitabı. Karabük, 2021.

Internet saytlari

11. <https://iranicaonline.org/articles/biruni-abu-rayhan-ii>
12. https://www.vostlit.info/Texts/rus17/Biruni_2/primpred.phtml#2

ROLE OF UBAYDULLA-KHAN IN THE DEVELOPMENT OF RELATIONS BETWEEN THE SHAYBANIDS AND OTTOMANS

РОЛЬ УБАЙДУЛЛА-ХАНА В РАЗВИТИИ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ШЕЙБАНИДАМИ И ОСМАНАМИ

Razakov Farrukh Abdumuminovich

Разаков Фаррух Абдумуминович

This paper discusses the role and significance of the Shaybanid ruler Ubaydulla-Khan in the formation and development of Shaybanid-Ottoman relations. The article focuses on the analysis and essence of political and diplomatic contacts between Ubaydulla-Khan and the Porte. We examined the connections of the Shaybanids with the Ottoman sultans in the context of geopolitical changes that developed in the first half of the 16th century. The article describes the events from the internal political life in the state of Shaybanids, which influenced the position of Ubaydulla-Khan in his relations with the Ottoman Empire. We also reviewed an archival document that was of great importance for understanding the position of the Porte in relations with the Shaybanid state. We also showed the history and cause of the conflict between the Ottomans and Shaybanids on the one hand and the Safavids on the other. The work focuses on the international policy that has developed during the formation of new alliances. A significant part of the article is devoted to the diplomatic policy of Ubaydulla-Khan, which resulted in the formation of the Shaybanid-Ottoman military alliance. The article used the method of objective factors: geographical location, historical development of cultures, traditions and religions of states. Also, we used the method of synchronous analysis.

В данной работе рассматривается роль и значение шейбанидского правителя Убайдулла-хана в становлении и развитии шейбанидско-османских отношений. В статье сделан упор на анализ и суть политико-дипломатических контактов Убайдулла-хана с Портой. Мы рассмотрели связи шейбанидов с османскими султанами в контексте геополитических изменений, сложившиеся в первой половине XVI в. В статье описаны события из внутривнутриполитической жизни в государстве Шейбанидов, повлиявшие на позицию Убайдулла-хана в его отношениях с Османской империей. Нами, также был рассмотрен архивный документ имевший колоссальное значение для понимания позиции Порты во взаимоотношениях с государством Шейбанидов. Мы также показали историю и причину конфликта между Османами и Шейбанидами с одной стороны и Сефевидами — с другой. В работе сделан акцент на международную политику, сложившийся при образовании новых альянсов. Значительная часть статьи посвящена дипломатической политике Убайдулла-хана, в результате которой был образован шейбанидско-османский военный альянс. В статье использовался метод объективных факторов: географического положения, исторического развития культур, традиций и религий государств. Также, мы использовали метод синхронного анализа.

В начале XVI в. в Мавераннахре утвердилась власть династии Шейбанидов, правившая до 1601 г. Государство Шейбанидов с момента основания столкнувшись с геополитическими претензиями Сефевидов на Хорасан, начала расширять свою внешнеполитическую деятельность. В этих реалиях, когда Иран стал источником угрозы для шейбанидов, узбекские султаны активизировали сотрудничество с Османской империей. Шейбанидско-османские связи были начаты Мухаммадом Шейбани-ханом (1501-1510) и султаном Баязидом II (1481-1512) однако, не достигли нужного консенсуса для эффективного противодействия угрозе со стороны Сефевидов [5, 181-183].

Гибель Мухаммада Шейбани-хана в битве под Мервом и нарастание движения шиитов в восточной Анатолии вынудили шейбанидов и османов укрепить свои взаимоотношения. После сражения под Мервом в 1510 г. верховным правителем шейбанидов был избран Кучкунчи-хан (1512-1530), но основным оператором по вопросам взаимоотношений с Османской империей станет Убайдулла-хан (1533-1540). Его полное имя Абулгази Убайдуллах Бахадур-хан ибн Махмуд Султан ибн Шах-Будаг Султан ибн Абулхайр-хан. Он родился 1487 г. в местечке Тирсак вблизи города Вазир во время военного похода Мухаммада Шейбани-хана в Хорезм [6, 65]. Абулгази Убайдулла-хан, предположительно был усыновлён своим дядей Мухаммад Шейбани-ханом, после смерти Махмуд Султана [7, 435]. До официального восшествия на престол Шейбанидов в 1533 г., Убайдулла-хан, являлся удельным правителем Бухары, Каракуля и Карши.

Перед походом на сефевидов султан Селим I (1512-1520) установил дипломатические контакты с Шейбанидами. В период 1514-1515 гг. между Шейбанидами и Османами велась активная дипломатическая переписка, в результате которой сторонами был определён план для сдерживания угрозы со стороны Сефевидов. В письмах обе стороны заявляли, что мусульмане подвергаются гнёту со стороны шиитов, а их собственность и честь находятся в опасности и этот прецедент будет использован против Ирана. Таким образом, между Османами и Шейбанидами был образован союз. Антишиитская риторика в Шейбанидско-османских взаимоотношениях станет тенденцией в их взаимоотношениях.

Согласно М. Диксону Шейбанидско-османский военно-политический союз был основан в 1515 г., так как военные походы узбеков на Хорасан в 1515 г. имели стратегическую значимость для Селима I, в результате которой он смог создать для османской армии необходимые условия для ведения наступательных действия против Мамлюкского Султаната [12, 255]. Ж.-А. Бакэ-Граммон в своей работе указал на дипломатическую переписку между Османами и Шейбанидами. Мы сочли нужным обратить внимание на послания периода 1514-1517 гг.: 1) послание султана Селима I Убайдулла-хану от 27 марта 1514 г.; 2) ответное письмо Убайдулла-хана к Селиму I от 21 августа 1514 г.; 3) письмо султана Селима I Суюнчходжа-хану в связи с победой османов в Чалдыранском сражении (дата не определена); 4) ответное поздравительное письмо Суюнчходжа-хана Селиму I в связи с победой в Чалдыранском сражении (дата не определена); 5) поздравительное письмо Убайдулла-хана султану Селиму I в связи покорением Египта (предположительно написано в 1517 г.) [8, 486]. Султан Селим I и Убайдулла-хан в своих переписках поднимали вопросы военного альянса, координации действий военных походов и призывали друг друга к бескомпромиссной войне с шиитами. Например, в первом письме, отправленном

перед походом на Иран, султан Селим I призвал Убайдулла-хана начать войну против шаха Исмоила Сефеви написав, что настал час расплаты за убитого кызылбашами Мухаммада Шейбанихана [13, 112]. Сформированный в 1514-1515 гг. османо-шейбанидский альянс фактически являлся союзом султана Селима I и Убайдулла-хана. Особое отношение османских султанов к Убайдулла-хану свидетельствует о том что, в Стамбуле были хорошо осведомлены о внутривосточном укладе в государстве Шейбанидов, и понимали, что, именно Убайдулла-хан является непримиримым сторонником войны с Сефевидами и имел колоссальное влияние среди узбекских царевичей.

После кончины Селима I османский престол занял Сулейман I Кануни (1520-1566). Во внешней политике Сулейман I не ориентировался исключительно на покорение азиатских земель, как это делал в своё время его отец. Но сефевидская угроза и поддержка кызылбашами повстанческих движений в восточной Анатолии вынуждала Сулеймана на проведения ряда военных кампаний против Ирана и укреплять союз с шейбанидами.

В 1521 г. узбекские войска в 30.000 человек под командованием Убайдуллы-хана осадили Герат. Но город хорошо оборонялся сефевидами и узбекам пришлось отступить. Это было последним крупным шейбанидско-сефевидским сражением в период правления шаха Исмоила I [11, 45]. В 1527 г. узбеки захватили Мерв, Мешхед, Астрабад, Нишапур, Себзевар, безуспешно осаждая Герат и Тус. В 1528 г. узбекская армия снова вторглась в Хорасан, и у города Джам встретилась с сефевидскими силами. Армия шаха Тахмаспа была значительно усилена огнестрельным оружием и артиллерией, приобретённым у португальцев. В результате узбеки потерпели поражение, однако Тахмасп I (1524-1576) вынужден был отказаться от продолжения похода в связи с началом антишиитского восстания в Багдаде 1528 г., которое возглавил сторонник ориентации на Порту Зульфикар-хан принявший османское покровительство и отправивший ключи от Багдада османскому султану [14, 349]. Такое развитие событий воодушевило узбеков и породило у них надежду на скорое начало боевых действий между Османами и Сефевидами.

В 1529 г. Убайдулла-хан снова вторгся в Хорасан и захватил Герат и Мешхед. Шейбаниды намеривались захватить Исфахан и открыть безопасную трассу для Хаджа. Однако османские войска были заняты осадой Вены, а Зульфикар-хан был убит своими приближенными. В 1529 г. Тахмасп I снова появился с войском в Хорасане. Убайдулла-хан попытался на курултае в Мерве убедить узбекскую знать собрать новое войско для похода на Хорасан, но после поражения под Джамом узбекские султаны не решились вступать в открытый бой с Сефевидами и не дали Убайдулла-хану своих войск [3, 58]. В результате сражения при Джаме многие шейбанидские султаны были обескуражены, при помощи огнестрельных орудий кызылбаша нанесли тяжёлое поражение узбекам. В вышесказанной битве проявилась технологическая отсталость узбекских войск. Благодаря артиллерии Сефеvidы разбили войско узбеков, превосходящих их в три раза. Поражение узбеков в битве при Джаме стала причиной раскола между Убайдулла-ханом и Кучкунжи-ханом, по вопросам войны с Сефевидами и дальнейших военных походов на Хорасан.

Артиллерия в Иран попала при прямом посредничестве португальцев, бывших на тот период злейшими врагами Османской империи. За португальцами стоял Папа Римский, который всеми силами старался собрать антиосманскую коалицию

европейских держав. Поддерживая мусульман-шиитов, Папы Римские пытались приостановить расширение Османской империи в Европе. Что касается государства Сефевидов, то оно, ещё в 1515 г. заключив антиосманский союз с Португалией, продолжало свою политику и в период правления шаха Тахмаспа I, не препятствовало укреплению португальцев в Персидском заливе. Это стало причиной того, что мусульманские государства Персидского залива, а также индийские правители отстранились от Сефевидского государства и стали искать пути сближения с Турцией [4, 106]. Сефевиды развивали дипломатические связи с целью расширения антиосманского союза также с другими европейскими державами, например, к антиосманской коалиции примкнула Королевство Венгрия и Священная Римская империя [9, 80].

В 1530 г. скончался Кучкунчи-хан, Самаркандский престол унаследовал Абу Саид (1530-1533). В государстве Шейбанидов начались междоусобицы. При Абу Саиде усилились разногласия по вопросам военных действий против Сефевидов. В 1530 г. Убайдулла-хан, собрав всех султанов дома шейбанидов, призовет узбекских царевичей объединиться, и единым фронтом выступить против кызылбашей. На что Абу Саид ответит: «Всякий раз, когда мы выступаем против кызылбашей, всё заканчивается разочарованием. Однако если ты настаиваешь, то можешь против них выступить сам со своим войском» [11, 67-68]. В сражении за город Джам, Абу Саид командовал правым флангом узбекского войско [7, 434]. Возможно, после этого поражения он не видел перспектив войны с Сефевидами за земли Хорасана. Оптимистически настроенный Убайдулла-хан в 1532-1533 гг. совершил ряд походов на Хорасан и захватил Мешхед, Нишапур, Астрабад и Герат.

Султан Сулейман I, был хорошо осведомлен о внутривосточной ситуации в государстве Шейбанидов. Ж.-Л. Бакэ-Граммон, в своей работе приводит интересные факты об уделах и правителях дома Шейбанидов. Мы, сочли нужным, обратить внимание на документ Топкапы, файл Е. 1291 составленный вероятнее всего в 1530 г., где имеются данные о состоянии войск шейбанидских хакимов и ханов. В документе имеются данные об уделах 23 шейбанидов. Каждый царевич зафиксирован с количеством войск и территориями владения своего удела: Абу Саид-хан - верховный правитель, Убайдулла-хан - правитель Бухары, Каракуля и Карши, и Бурундук-султан - правитель Хисар-и Шадман, все они имели в распоряжение по семь туменов войск, Абдулатиф-султан (сын Кучкунджи-хана) - правитель Ратбиие три тумена войск, остальные удельные правители имели по одному или два тумена, а некоторые царевичи указаны без туменов [10, 430-432]. Учитывая, что каждый тумен представлял из себя 10 тысячную войско, общее количество войск шейбанидов, по самым скромным меркам, превышало 300 тысяч. Опираясь на тот факт, что Абу Саид-хан был против предоставления своих туменов ради войны с Сефевидами, то под командованием Убайдулла-хана могло собраться от 100 до 150 тысяч воинов. Документ Топкапы Е. 1291 является показателем глубокого мониторинга военно-политической ситуации государства Шейбанидов со стороны Османской империи. Порта собирала информацию военного значения, и хотела понять состояние своего союзника. Данный документ, также отобразил политическое устройство государства Шейбанидов, представляющую из себя федерацию.

Через 4 месяца после заключения «вечного мира» с Австрией 21 октября 1533 г. Османская империя начала военную операцию против государства Сефевидов.

Главной целью войны было то, чтобы, воспользовавшись пограничным конфликтом между двумя странами, сначала захватить Арабский Ирак, включая Багдад, и открыть путь к Персидскому заливу, а затем продолжить военные операции и нанести Сефевидам окончательное поражение. Возглавил османскую армию главный визирь Ибрагим-паша. Проведя зиму в Алеппо и подойдя 14 мая 1534 г. к Диярбакиру, Ибрагим-паша провёл здесь месяц, полностью завершил подготовку к войне и в июне 1534 г. начал военные действия против Сефевидского государства [4, 106]. Боевые действия османов против кызылбашей в 1533-1535 гг. вошли в историю как поход Сулеймана I в Иракиен¹.

Узнав о вторжении османских войск, шах Тахмасп I отменил военную кампанию против узбеков в Хорасане и вернулся в Казвин. В течение этой войны иранский шах постоянно избегал открытого столкновения с османскими силами. Перед началом похода на Иран Сулейман I отправил письмо Тахмаспу I, в котором были такие слова: «Я устанавливаю свой шатёр не только в Тебризе и Азербайджане, но и в Иране и Туране, в Хорасане и Самарканде» [15, 3985]. Послания такого характера являются ярким доказательством имперских амбиций османского султана, желавшего стать единственным падишахом всей мусульманской уммы, где наверняка не было бы места для еретиков-сефевидов.

В 1535 г. Убайдулла-хан возобновил боевые действия в Хорасане, и нанёс поражение сефевидским войскам под командованием Суфи Халефе. В ходе военных действий он осадил Герат и Мешхед. Вскоре он отправил своего посланника в Стамбул с письмом, в котором объявил о своей победе и о захвате городов Бестам, Дамган, Герат. Однако после возврата османской армии в Стамбул, шах Тахмасп I, вынуждает Убайдулла-хана покинуть Хорасан, и оставить все завоёванные земли [3, 60].

Военные походы узбеков на Хорасан в 20-30-х гг. XVI в. не привели к абсолютному утверждению власти Шейбанидов на всей территории Хорасана, но всё же, часть земель окончательно были закреплены за государством Шейбанидов. К таким землям можно отнести Балх, где в 1526 г. к власти пришёл второй сын Джанибег-султана — Кистин Кара-султан, правивший в течении 18 лет до 1544 г. В результате похода Убайдулла-хана в Хорасан в 1526 г. шейбаниды окончательно утвердили свою власть на землях правобережья реки Мургаб [1, 79-80]. Кистин-Кара-султан был ставленником Убайдулла-хана, и всячески поддерживал его в войне с Сефевидами. Военные походы узбеков периода 1515-1535 гг. осуществлённые в основном под командованием Убайдулла-хана, привели к окончательному установлению власти Шейбанидов на северо-восточных землях Хорасана.

В Архиве музея дворца Топкапы хранится интересный документ, в котором описывается положение Хорасана в 1535 г. Сам документ был подан султану Сулейману I неким Мехмед-пашой, предположительно во второй половине 30-х XVI в. В нём говорилось о намерении Сефевидского правителя напасть на западные территории Османской империи, и его приготовления были прерваны двойным нападением турок и узбеков. Необходимо отметить, что между Османами и Шейбанидами с одной стороны, и между Сефевидами — с другой, на непродолжительное время прекратились боевые действия [2, 29].

1 Иракиен – общее название Ирака Арабского и Ирака Персидского.

После смерти Убайдулла-хана и вплоть до прихода к власти Абдулла-хана II, узбеки уже не будут упорно и систематически вторгаться в глубь Хорасана, и создавать для Сефевидов постоянную опасность на восточных рубежах. В новых условиях, когда уровень угрозы со стороны узбеков спадёт, Тахмасп I усилит свои действия на поддержку мятежников в Восточной Анатолии [11, 38-40].

Дипломатическая политика Убайдулла-хана I привело к созданию эффективного союза между Шейбанидами и Османами. Порта была в курсе всех политических событий в Центральной Азии и видела в Убайдулла-хане надёжного союзника. Если рассмотреть дипломатические контакты Порты с Шейбанидами в 1514-1539 гг., то можно увидеть, как основная часть посланий османских султанов было адресовано именно к правителю Бухары Убайдулла-хану I. Следует отметить, что, за исключением Абу Саида, Убайдуллах - единственный принц Абул-Хайридов (Шейбанидов), которому в документе Топкапы (Документ Е.1291, от 1530 г.) присвоен титул хана [7, 436]. Будучи ещё наместником Бухары, Абулгази Убайдулла-хан стал авторитетным политической фигурой в глазах Порты, в первую очередь за свои полководческие качества и непримиримость в борьбе с Сефевидами. Несмотря на ряд поражений в войне с кызылбашами, Убайдулла-хан смог поддерживать на высоком уровне боевой дух армии Шейбанидов, возглавляя «партию войны» против Сефевидов. Внешняя политика Убайдулла-хана I привела к образованию Шейбанидско-османского союза. Шейбанидско-османского связи имели особую важность для обеих сторон, но значимую выгоду от этого альянса получила Порта. Систематические атаки узбеков на Хорасан под предводительством Убайдулла-хана, мешали Сефевидам сконцентрировать все свои силы против османов на западных рубежах. В удобных для себя условиях, когда кызылбаши разрывались на два фронта, Порта завоевала новые территории на Ближнем Востоке, и стала империей глобального значения. Стабильная позиция Убайдулла-хана I во взаимоотношениях с османскими султанами, доказала, что узбеки являются надёжными и эффективными союзниками для Порты.

Список использованной литературы:

1. Ахмедов Б. История Балха. Ташкент: «ФАН», 1982.
2. Васильев А. Д. Взаимодействие Шейбанидов и Османских султанов в середине-второй половине XVI в. (в контексте борьбы с Сефевидским Ираном) // Исторические, культурные межнациональные, религиозные и политические связи Крыма со Средиземноморским регионом и странами Востока. Т. 2. Москва, 2019.
3. Васильев А.Д. «Знамья и Меч от Падишаха». Политические и культурные контакты ханств Центральной Азии и Османской империи (середина XVI – начало XX вв.). Москва: Институт востоковедения РАН, 2014.
4. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государство Аккоюнлу и Сефевидов с Западноевропейскими странами (II половина XV - начало XVII века). Баку: Изд-во Бакинского университета, 1991.
5. Разаков Ф. Шиитский вопрос в эволюции среднеазиатско-османских взаимоотношений // История культуры и вопросы историографии Центральной Азии. Ташкент: НУУз, 2019.
6. Файзуллаев Ф. Хофиз Таниш Бухорийнинг “Абдулланом” асарида Убайдуллахон фаолиятининг ёритилиши // Ўтмишга Назар. Ж. 5, С. 7. Тошкент, 2021.

7. Bacqué-Grammont J.-L. Une liste ottomane de princes et d'apanages Abu'l-Khayrides. In: Cahiers du monde russe et soviétique, vol. 11, n°3, Juillet-septembre 1970 // www.persee.fr/doc/cmr_0008-0160_1970_num_11_3_1817.
8. Bacqué-Grammont J.-L. Ubaydu-lláh Han de Boukhara et Soliman le Magnifique. Sur quelques pièces de correspondance. Études turco-safavides, XVII», Soliman le Magnifique et son temps. Actes du Colloque de Paris, Galeries Nationales du Grand Palais, 7-10 mars 1990, éd. Gilles Veinstein, École du Louvre, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, La Documentation Française, 1992.
9. Budak M. Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetlerinin Başlaması // Avrasya Etüdleri. Cilt 2, Sayı 4, Kış — 1995-1996.
10. Document Topkapı, file E.1291 - Bacqué-Grammont J.L. Une liste ottomane de princes et d'apanages Abu'l-Khayrides. In: Cahiers du monde russe et soviétique, vol. 11, n°3, Juillet-septembre 1970 // www.persee.fr/doc/cmr_0008-0160_1970_num_11_3_1817.
11. Çinar G.K. Safevi-Özbek Siyasi İlişkeleri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630): «Doktora Tezi». T.C. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih anabilim dalı, Afyonkarahisar, 2011. S. 67-68
12. Dickson M.B. Shah Tahmasb and the Uzbeks (The Duel for Khurasan with 'Ubayd Khan. 930-946/1524-1540): A Dissertation — Presented to the Faculty of Princeton University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, 1958.
13. Taflıoğlu M.S. İran Türk Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Türk Tarihine Stratejik Etkisi // Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi. C.:4, S.13, Kış - 2012 // www.turansam.org
14. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı Tarihi, III. Cilt, 2. Kısım: XVI. Yüzyıl Ortalarından XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar. Ankara: TTK, 1995.
15. Ülker H. Osmanlı Özbekistan Siyasi İlişkileri (1514-1873) // Bişkek, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi — 8(4). 2019.

FITRAT'S SOURCE STUDIES AND TEXTOLOGICAL RESEARCH
ON *DIVANU LUGHATI-T-TURK*

ФИТРАТНИНГ “ДЕВОНУ ЛУҒОТИ-Т-ТУРК” ГА ОИД
МАНБАШУОСЛИК ВА МАТНШУНОСЛИК
ТАДҚИҚОТЛАРИ

Sattorova Zilola Ismailovna
Сатторова Зилола Исмаиловна

Turkologists conducted many studies on *Divanu Lughati-t-Turk*. Abdurauf Fitrat was the first Uzbek professor who studied this source in Uzbekistan and prepared it for publication. He systematized the artistic fragments of the work on the basis of content, form, and weight, and restored the text of several laments, debates, and ancient songs. He created an explanatory dictionary by selecting widely used words from *Divan*, and he was also able to significantly increase the progress of our Uzbek practical and theoretical textual studies. In this article, we analyzed the activity of Fitrat in the studying the *Divan*.

“Девону луғоти-т-турк” (кейинги ўринларда ДЛТ) асари илм аҳлига маълум қилинган, дунё туркологлари ушбу манба устида бугунга қадар кўплаб тадқиқотларни олиб боришди. Ўзбекистонда девонни илк тадқиқ этиб, нашрга тайёрлаган биринчи ўзбек профессори Абдурауф Фитратдир. У асардаги бадийий парчаларни мазмун, шакл, вазн асосида тизимлаштириб, бир нечта марсия, мунозара ва қадимий қўшиқлар матнини тиклади. Девон таркибидаги сўзларнинг кенг қўлланидиганларини териб, изоҳли луғатини яратди, шунингдек, у ўзбек амалий ва назарий матншунослигимиз тараққиётини сезиларли баландлата олди. Мазкур мақолада олимнинг девон устидаги илмий изланишлари таҳлилга олинган.

Ўтган асрнинг бошларида Маҳмуд Кошғарийнинг ДЛТ асари илм аҳлига маълум қилинган, барчага бирдек қизиқиш уйғотди. Бутун дунё олимлари ДЛТ хазиначидан баҳраманд бўлишни истаб, бу йўлда гарчи машаққат чекишди. Китоб эгаси Али Амирий асар матнини тиклаш ишини фақатгина иқтидорли шогирди Ахмад Рифатга ишонди. Девон илк бор Килисли Рифат томонидан 1915-1917 йилларда нашр этилди [1]. Орадаги ярим минг йил девонга салбий таъсир ўтказолмаган эса-да, бироқ намлик кўриб қорайган, саҳифалар титилган, баъзи сўзлар ўчган ўринлар бор эди. Шу боис қадимий асарларнинг форс, араб тиллари етук билимдони ва таржимони К. Рифатнинг девон устида машаққатли меҳнат қилишига тўғри келди.

Қўлёзма факсимили уч марта, яъни 1941, 1990 йиллар [2] ва янги типқибосими 2008 йил нашрдан чиқди [3]. Шунинг билан К.Рифат матнидаги айрим камчиликлар - ҳарфлар ва уларнинг нуқталари тушиб қолиши, айрим ундошларга қўйилган икки хил диаректик белгиларнинг биттаси олинishi каби бир қанча фарқлар кўринди [4,18-19]. Бироқ, асарнинг илк таржима ва нашрлари айнан шу матн орқали илм аҳлига етказилгани, аксар тадқиқотлар, эришилган кўпгина ютуқлар манбаси бўлганини унутмаслик керак. ДЛТ нинг биринчи ўзбекча

таржима матнини нашрга тайёрлаган олимларимизга ҳам айти шу манба таянч бўлди.

“Девону луготи-т-турк” Фитрат талқинида

ДЛТ нинг ўзбек тилидаги ilk тадқиқотчиси ва ношири Абдурауф Фитратдир. У 1927 йилда “Энг эски турк адабиёти намуналари” [5] ва 1928 йилда “Ўзбек адабиёти намуналари” [6] мажмуаларига тартиб берди. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, XX аср амалий ва назарий матншунослигимизнинг янги босқичга кўтарилишида Фитратнинг улуши кўпроқ. Олим қадимий қўлёзмалар асосида бир қанча туркий ёдгорликлар матнини тиклади. Жумладан, мумтоз адабиётимизнинг Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Машраб, Турди каби вакиллари ижодини энг қадимги нодир қўлёзма асарларга асосланиб ўрганиб чиқди.

Фитратнинг ҳаёти кечган XX асрнинг биринчи ярмида ижодкорлар ва халқнинг зиёли қатлами маърифатпарварлик, жадидчилик ғоялари асосида миллатни ўзигини танитиш, халқнинг онгини бойитиш ҳамда миллий истиқлол учун кураш босқичида ҳаракатландилар. Бунинг учун энг аввало таълимга эътибор қаратиб, халқни саводли қилишга интилдилар ҳамда яратилган асарлар негизида ҳам ҳам ушбу эҳтиёжлар муҳим омил бўлди.

Ҳ. Болтабоев шундай изоҳлайди: “Халқимиз маънавияти тарихи давомида яратилган меросни қайта кўриб чиқиб, унга янгича илмий муносабатни шакллантиришга уринди. Ўзбек адабиётшунослиги ўз миллий адабиётининг минг йиллик тажрибасидан зарур хулоса чиқариб, изчил илмий ўзанда шаклланиш даврига кирди” [7,6]. Фитратнинг икки мажмуага тартиб беришига сабаб ҳам мустамлака соясида эзилган халққа тарихимиз қатида қолган қадимий ва ўз замонасига қадар яратилган бебаҳо намуналарни таништириш, туркийлар бутун шарққа қанчадан қанча буюк алломалар етиштириб берганини амада кўрсатиш орқали эртанги кунга умид уйғотиш эди десак адашмаймиз.

Фитрат таълимий эҳтиёждан келиб чиқиб тузган мажмуасида энг қадимий манбаларни топиб, маълум хронологик кетма-кетлигида тизимлаштирган. Шунингдек, намуналарни талқин ва таҳлилини амалга ошириб, матншунослик назарияси илмий асосларини ҳам ишлаб чиққан деб эътироф этиш мумкин. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, XX асрнинг ўрталарига қадар ижодкорлар матншуносликнинг амалий соҳасида фаолият олиб борган. Фитрат амалий соҳа билан бирга матншунослик ва манбашунослик назариясини ҳам сезиларли баландлата олган эди. У икки мажмуасида туркий ёдгорликларни назарий ва амалий матншунослик объекти сифатида баҳолайди.

Шунингдек, матншунослик масалаларига жуда катта эътибор қаратиб, матнларни қиёсий ўрганишга ҳаракат қилди. У ўзининг “Қутадғу билиг” ҳақидаги мақоласида куйинчақлик билан ёзади: “Русиянинг машҳур туркшуносларидан прўфессор Самайлович Москвада мен билан кўришганида “Девону лугатит турк” дан фойдаланиб, “Қутадғу билиг”нинг янги бир босмасини (таъбини) тайёрлаганини билдирган эди. Шуни бизнинг қўлимиздаги нусха билан солиштиргандан сўнг бостирса эди, прўфессор жанобларининг бу хизматининг илмий баҳоси жуда ортқон бўлар эди [8, 6]”.

XX аср бошлари ўзбек матншунослиги тараққий этиши юзасидан тадқиқот олиб борган О. Ҳамраева Фитрат мажмуаларининг нашри тўғрисида қуйидагиларини ёзади: “Матншунослик фани матншунослик ишлари учун материал етказиб берувчи археография йўналиши билан боғлиқ. Фитратнинг икки

мажмуасида матнлар археография талабларига тўлиқ мос тушади” [9]. Яъни нашрларда муаллиф сўзбоши (кириш қисми), матншунослик иши, саҳифа ости изоҳлари (илмий аппарат), иловалар – матндан кейин бериладиган кўрсаткичлар, луғатлар шулар жумласидандир.

Фитратнинг “Ўзбек адабиёти намуналари 1-жилд” мажмуасида туркий халқлар ижодининг энг қадимийлари “қабилавий адабиёт” (*Фитрат*)га доир манбалардан бошлаб, XVI асрга оид “Бобурнома”нинг қисмларини келтириш билан якунлайди. Бунда ДЛТ дан олинган парчалар ҳам киритилган. Фитрат ушбу узиндиларни “*Овдан урушқа*” ва “*Ов ўйинлари*” сарлавҳалари остида бирлаштирган. Бу икки парчалар Фитратнинг кейинги мажмуасига тўлиқ киритилган. Мазкур мажмуа ўқитиш мақсадида жамланган хрестоматия кўринишида бўлиб, олимнинг илмий-назарий таҳлиллари билан асосланган. 2-жилд аниқланмаган.

“Энг эски турк адабиёти намуналари” мажмуаси эса тўлалигича ДЛТ материаллари асосида тартиб берилган. Шу ўринда матншунос олим О.Жўрабоевнинг Маҳмуд Кошғарийга матншунос нуқтайи назаридан берган баҳосини келтириб ўтсак: “Маҳмуд Кошғарий “Девону луғотит-турк” асарида сўзларнинг маъноларини очиб бериш учун кўплаб матний таҳлил ва талқин ишларини олиб борган. У барча туркий халқлар оғзаки ижоди бўлимиш дostonлардан парчалар, қўшиқлар, мақоллар, ҳикматли сўз ва ибораларни ҳамда ёзма адабиётдан олинган қасида ва шеърларни туркий сўзларнинг нозик қирраларини юзага чиқаришда илова сифатида асарига жойлаштирган. У бир неча сўзларни кўплаб маъноларини ифода эта билмоқ учун бу адабий парчалардан фойдаланган [10, 6]. Фитрат бу узиндиларни - тўртлик, маснавийларни ўзбек тилига табдил қилиб, мазмун, қофия, вазн хусусиятларига кўра ўзаро боғлайди. Бу адабий парчалар тугал дostonларнинг бўлаклари деган хулосага келади.

Мажмуанинг тошбосма нусхаси ЎЗР ФА ШИ да инв. №16507 ашёвий рақам остида сақланади. Титулнинг юқори қисмида Адабиётимизнинг тарихи учун материаллар деб ёзилган ва тагига қора чизиқ тортилган. Худди шу ҳолатда каттароқ ҳажмда “Фитрат” дея муаллиф кўрсатилган. Марказда алоҳида ажратилиб, “Энг эски турк адабиёти намуналари” - мажмуа номи ёзилган. Нашриёт олдинма-кетин икки хил жой номи ва бир милодий йил билан кўрсатилган: *Ўзбекистон давлат нашриётининг нашри Самарқанд 1927-йил ва Ўзбекистон матбаа нашрлари трестининг биринчи матбааси Тошкент 1927-йил*. Аксарият илмий асарлар адабиётлар рўйхатида Самарқанд-Тошкент деб берилиши шунинг ҳисобидан.

Мажмуа уч қисм бўлиб, 124 бетдан иборат. Саҳифалар араб рақамларида белгиланган. Эски ўзбек ёзувида ёзилган. Иқтибослар ва илмий изоҳлар саҳифа остига бириктилган. Кириш қисмига 2-10 саҳифалар ажратилган. Бўлот Солиев мажмуага нашриёт номидан “*Китоб тўғрисида бир-икки сўз*” сарлавҳали сўзбошисини ёзган. У XX аср бошлари ўзбек матбуотининг шаклланиши ва тараққий этишида ўз ўрнига эга ношир, тарихчи бўлган. Сўзбошида мажмуа таркибига - маъно ва сўзлари изоҳланиб, “Девону луғоту-т-турк” дан тўпланган “родовой” яъни қабилавий турмуш даврига оид парчалар дея таъриф берилган [5,2]. Бироқ девондаги парчаларнинг ҳаммаси ҳам энг қадимги туркий адабиёт намунаси эмас. Бу тўғрида Фитратнинг қарашлари ўринли.

Сўзбошидан кейин муаллиф нуқтайи назари баён этилган “*Бир икки сўз*” мақоласи келади. Матннинг биринчи қисми 12-87 бетлар, иккинчи қисм 88-110 бетлар, учинчи қисм эса 111-124 бетларни ўз ичига олади.

Кириш қисмида Фитрат туркий тилларни таснифлаш масаласига тўхталади. Радлов, Самойловичларнинг таснифи ҳақида сўз юритаркан, булардан бошқа бир тарихий тасниф борлиги, туркий тиллар гуруҳланганда Кошғарийнинг таснифи (Кошғарий таснифига кўра туркий тиллар икки гуруҳга айрилади - хоқоний туркчаси ва ўғуз туркчаси) асос қилиб олиниши зарурлигини уқтиради. Шунингдек, ДЛТ бадий парчаларига тартиб беришда ўзидан олдинги туркшунослар таржибаси, жумладан, Ф.Кўпрулузоданинг таснифига тўхталади: “Профессор Кўпрулизода бу парчалардан тўрт марсия чиқорганини... сўзлайдир. Мен эсам ёлғузгина икки марсияга учрадим. Қолганларининг марсия эканларига қарор бера олмадим, фикримча, уларга марсиядан бошқа унвонлар бериш керак” [5, 2].

Фитрат парчаларни бириктиришда вазни, шакли мазмунига эътибор берган. Биринчи қисм қисқа вазнда ёзилган, а-а-а-а-б тизимда қофияланган, енгил ўқиладиган тўртликлардир. Фитрат уларни 14 та шартли сарлавҳалар остида бириктириб, марсия, мунозара, урушлар тасвири ва лирик қўшиқларга ажратади: *Алп Эртўнга марсияси, Ёз-Қиш мунозараси, Бир уруш майдони ҳақида, Ёз ўйунлари, Овдан урушга, Тоғуш бегининг уруши, Ўйғурлар билан уруш, Икки савдогар орасида, Айрилиқ (ҳижрон), севгига оид парчалар (7 парча), Уч уруш (5 парча), Бир уруш, Достон бошлангичи (6 парча) ва Бир марсия (3 парча)*. “Алп Эр Тўнга” марсияси ҳам айнан шу қисмдан жой олган.

Иккинчи қисмда эса тарбиявий-ахлоқий, асосан иккиликда ёзилган байтларни тизимлаштирган. Натижада “уzun вазн”даги 18 та дидактик аҳамиятли маснавийларларга шартли ном берилган: *Насиҳат, Меҳмон тутииш тўғрисида, Тарбия тўғрисида, Бир гўзал тўғрисида, Эътиқодий бир парча, Уғлимга насихат, Дунёдан шикоят, Севган бир киши учун, Бойликни мақтайдир, Ўғут, Мақтаниш, Бойлик тўғрисида, Алданган бир кишига, Ўзини мақтаб, Айрилиш, Диний насихат, Меҳмон тўғрисида, Роҳат тўғрисида*.

Ҳар бир тизимлаштирилган достон, марсия ва қўшиқлар рим рақамларида, таркибидаги узиндилар эса араб рақамларида тартибланган. Шунингдек девон матни саҳифаси ва жилди ҳам ўрнида қўйиб борилган. Намуна матнидан кейин талқин ва баъзи сўзларнинг луғати келтирилган:

قش یای بیلعن توقوش
قینکر (قینغر) کوزون باقیشتی
توتوشغانی یاقشتی
[5, 21] وتغالیماّت وغراشور (۱۴۹/۱)
(Қиш Ёй билан тўқушти
Қинқир (қинғир) кўзун боқишти
Тутушғали ёқишти
Ўтғалимат ўғрашур (ж. 1.149)
Қиш билан Ёй тўқушидилар
Бир-бирларига эгри қарашдилар
Тумушмоқ учун яқинлашдилар

(Қарангиз) бир-бирларини ўтмак учун қандай қасд қиладилар.

Фитрат ўрни билан парчаларни грамматик жиҳатларини таҳлил қилиб боради. Сўзларнинг этимологияси билан қизиқади ва бошқа туркий ёдгорликлар билан солиштириб ўз тасдиғини билдиради:

Ўтғалимат — бу феълнинг ясалиши шундайдир: ўт + ғали + мат. “Ўт”: ўтмоқ, (ўйинда енгмак) феълнинг томиридир. “Ғали-ғали”: сабаб феълининг

қўшимчасидир. “Мот-мат”: қандай маъносидадир. “Ўтғалимат”: ўтмоқ учун қандай... демақдир.

Парчаларни табдил қилишда баъзан сўзнинг яна бир вариантыни (асосан г, к товуш келган сўзлар) қавс ичида келтиради:

Улуғ Танқри (Тангри) оғирлади,

Они қут қив тури тўғди (1, 6.252). Бу ўринда қавсдаги вариант тўғрироқдир. Фитрат илмий транскрипциядан фойдаланмаган, бироқ нашрга тайёрлаш жараёнида араб ёзувида туркий товушларни тўғри талаффуз қилишнинг имконини берадиган ҳарфларни танаъди. Бироқ давр матбаасида тегишли белгиларни йўқлиги сабаб, товушнинг бир шаклидан фойдаланишга мажбур бўлган.

Фитрат баъзи ўрнакларда изоҳга муҳтож кўп луғатлар борлиги, уларни ўз ўрнида изоҳ қилиб, ўқувчини мақсаддан узоқлаштирмаслик учун учинчи қисм орттирганлигини қайд этади [5,11]. Шу билан бирга 132 та сўзни изоҳли луғатини келтиради. “Қутағу билл”, “Ҳибат ул-ҳақойиқ”, “Муқаддимат ул-адаб”, “Луғати чигатойи”, “Исмоил Оға саёҳатномаси” сингари манбаларнинг тил хусусиятларини ўрганиб, керакли ўринларда қиёслар келтириб ўтади. Баъзи сўзларни турк олими Нажиб Осимнинг таржимаси билан қиёслаб, икки хил ўринларга юқоридаги манбалар билан асослаб, сўз тарихи ҳақда фикр беради. Сўзлар девоннинг турли бобларидан олинган турк тилида кенг қўлланадиганларидир. Алифбо тартибда жойланган. Ажратиб кўрсатиш учун сатрбошидан ёзилган:

Қарши - Сарой. “Девон луғат”га кўра, бу сўз туркчадир. “Муқаддимату-л-адаб” ҳам мўғулча эканини кўрсатмайдир. Ҳолбуки, кўб кишилар бунинг мўғулча эканига ишонадилар [11,104].

Баъзи англаниши мураккаблик туғдирган сўзлар берилганда (парчалар табдилида) қавс ичида сўроқ белгиси қўйиб кетилган. Фитрат эътибор берилиши муҳим бўлган ўринларни “эскарма” деб белгилаб, ўз изоҳини қолдиради.

“Энг эски турк адабиёти намуналари” мажмуаси ДЛТ туркнинг ўзбек тилидаги илк тажрибаси бўлиб, бир аср олдин табдил қилинган бўлса-да, ҳозирги замонавий нашрлардан тубдан фарқ қилмайди, яъни Фитрат девон қўлёзмасини кўрмаган бўлса-да, асарни муваффақиятли таржима ва табдилини амалга ошира олган. У ўзининг бошқа асарларида ҳам ўзбек тили тарихи бевосита “Девону луғати-т-турк” қа бориб тақалишини биринчилардан бўлиб бир неча бор қайд этиб ўтган.

Мажмуа 2008 йил О.Ҳамроева қўл остида қайта нашрдан чиқди [11]. Нашр муҳаррир Ҳ.Болтабоевнинг “Қадимги туркий манбалар Фитрат талқинида” сўзбошиси билан бошланган. Муаллиф матнидан кейин мундарижа олди нашрга тайёрловчининг “Девону луғатит турк”нинг Фитратга қадар ўрганилиши мақоласи сўнгсўз ўрнида берилган ва “Энг эски турк адабиёти намуналари” фотоскопияси илова қилинган. Мажмуанинг қайта нашрдан чиқарилиши тадқиқотчилар учун бирмунча қулайлик берди. Табдил жараёнида Фитрат изоҳлари тўла сақланган. Баъзи турк олимлари ҳам нашр ҳақидаги илқ фикрларини билдириб, муаллифни эътироф этишди [12,15]. Бироқ нашрда баъзи тушиб қолган ўринлар ҳам йўқ эмас. Асл матннинг фотонусхаси илова қилиниши бу ўринда тушунарсиз ўринларни қиёслаб керакли хулоса чиқаришга имкон беради.

Шунингдек, ДЛТ нинг бир аср муқаддам тузилган илк фихристи ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланади. Тадқиқотчилар ушбу фихристни ҳам Фитратга нисбатлайдилар.

Бу ҳақда ўтган асрнинг 60-йилларида кошғарийшунос Ҳ.Ҳасанов хабар берган. Девон тадқиқотчиси Ж.Худойбердиевнинг кўрсаткичида қуйидагилар келтирилган: “Ўзбекистонда “Девон” бўйича амалга оширилган дастлабки илмий ишлар тарихи муаллифи маълум бўлмаган бир қўлёзмага бориб тақалади. У ФАШИ 5046/1 инвентар рақамли “Девону луғот” сўзлари учун фихрист” сарлавҳаси остида сақланмоқда. Арабча нашрнинг биринчи жилдидаги сўзлар дафтарнинг 1–57, 67–47 саҳифаларида, иккинчи жилдаги сўзлар 59–62, 74–83-саҳифаларда, учинчи жилдаги сўзлар эса 62–66, 83-саҳифалардан кейинги бетларда берилган. “Девон” тадқиқотчиларидан Ҳ.Ҳасановнинг фикрича, бу кўрсаткич 1924-1925 йилларда тузилган. Агар шу сана илмда эътироф этиладиган бўлса, бу қўлёзма фақат Ўзбекистондагина эмас, девон бўйича тузилган дастлабки индекс-луғат ҳисобланади” [13, 12].

Кузатишимизча, мазкур фихрист ҳақиқатдан 5046/1 рақам остида қўлёзмалар фондида сақланади. Ашъвий номерида дроп ва бир рақами қўйилиши сабаб фихрист яна икки манба билан бириктирилган. 5046/2 ва 5046/3 рақам остидаги икки қўлёзма Навоийнинг “Вақфия” ва “Муншаот” идир. Бириктирилган ўрни ва қайта ишлов берилгани билинади. Фихрист ёзилган дафтарга бириктирилган. Ҳажми 17х21, настаълиқ хатида кўк ва қизил сиёҳларда оддий ёзув дафтарига кўчирилган. Қўлёзмада ДЛТ нинг арабча матнининг уч жилдидаги сўзлар алифбо тартибидан кўчириб ёзилган. Арабча матннинг бетлари кўрсатилган. Таржимаси ва транскрипцияси берилмаган.

О.Ҳамраева манба устида илмий изланиш олиб борган ва қўлёзма Фитратга мансуб деган хулосага келади [14, 175-181]. Тадқиқотчи бундай хулосани қўлёзма хусусиятлари ва Фитрат мажмуасини солиштириш натижасида олган. у қуйидагиларга аҳамият берган:

1. Қўлёзма номи ва мажмуада девон номи “Девону луғот” деб келтирилган. Бироқ Фитрат девон номини ҳамма ўринларда ҳам бундай ёзмаган;

2. Мажмуадаги луғатларнинг берилиш тартиби фихриstdаги тартибга мос тушади;

3. Луғат ва фихриstdа феълларнинг ноаниқ шакли –*мак* ва –*мақ* шаклларида ифодаланган. (ДЛТ да Кошғарий феълларни ўтган замонда бош сўз сифатида қўллаган);

4. Қўлёзманинг баъзи жойлари очиқ бўлиб, бир ўринда қаламда лотин ҳарфлари билан “fitrat” сўзининг ёзилиши машқ қилинган. Фихрист ёзилган йилни ҳам шу ёзувга қараб тахминан 1929-1930 йиллар деб ҳисоблайди, чунки шу йилларда лотин ёзуви илк бор жорий қилинган эди.

Бу фикрларни таниқли ўзбек туркшунос олими Қосимжон Содиков домла ҳам тасдиқлаб, бу фихрист туркий, араб ва форс тилларини чуқур ўзлаштирган Фитратнинггина илмий салоҳияти натижаси бўлиши кераклигини таъкидлаган.

Фитратнинг ДЛТ устида олиб борган тадқиқоти бугунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмади. Мажмуа таркибидаги луғатлар жамланганда Фитрат мингга яқин сўзларнинг изоҳли луғатини келтирган. Илк марта адабий парчаларни бошқа туркшунослардан фарқли равишда тизимлаштирган. Мажмуа матншунослик, адабиётшқнослик, тарих ва тилшунослиқда кўплаб тадқиқотларга асос бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Китабу Дивану луғатит турк. Т. I-III. Истанбул, 1333-1335.

2. Divanü Lûgat-it-Türk Tıpkıbasım “Faksimile”: Ankara 1941 Alâeddin Kırâl Basımevi. s. 638 tıpkıbasım (T.D.K.Yay.61); KÂŞGARLI MAHMUD: Divânü Lûgati't-Türk Tıpkıbasım /Facsimile: Ankara 1990. 1+638 s. Kültür Bakanlığı Yayınları/1205. Klâsik Eserler Dizisi/11
3. Mahmud bin el-Hüseyn bin Muhammed el-Kaşgari. Kitabu Divanı Lügati t-Türk - Tıpkıbasım - Türkçe Sözcükler, Özel Adlar Dizini / Нашрга тайёрловчи Шабан Курт. Истанбул, 2008.
4. Салим Рустамий. Девону луғоти-т-туркдаги лингвистик атамалар. Тошкент: ТДШИ, 2006. Б. 18-19.
5. Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. ЎзР ФАШИ, тошбосма, инв. № 16507.
6. Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. I жилд. ЎзР ФАШИ, тошбосма, инв. № 12639.
7. Болтабоев Ҳ. Фитрат - адабиётшунос. Тошкент, 1996. Б. 6.
8. Сирожиддинов Ш. Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. Академнашр. Тошкент, 2015. Б. 57.
9. Ҳамроева О. XX аср бошлари ўзбек матншунослиги тараққиётида Фитрат мажмуаларининг ўрни. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 2018.
10. Жўрабоев О. Матнинг матности сирлари. – Тошкент: «Tamaddun», 2017. – Б. 7.
11. Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Нашрга тайёрловчи Ҳамроева О. Тошкент: Mumtoz soʻz, 2008.
12. Kocaoglu Timur. Zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan “Devonu lugʻatit-turk/ Turkologiya. Toshkent: 2021, 3. B.15
13. Xudoyberdiyev J. Mahmud Koshgʻariy hayoti va «Devonu lugʻotit turk» boʻyicha yaratilgan asarlar koʻrsatkichi. – Toshkent: Akademnashr, 2011. - Б. 12.
14. Ҳамроева О. “Девону луғот” сўзлари учун фихрист тадқиқи. “Девону луғоти-т-турк” – туркий халқларнинг ноёб ёзма ёдгорлиги” мавзuidaги халқаро илмий анжуман материаллари. Тошкент, 2018.

THE LOCAL TAX SYSTEM IN DOCUMENTS FROM THE OFFICE
OF THE AMUDARYA DEPARTMENT

“АМУДАРЁ БЎЛИМИ ДЕВОНХОНАСИ” ҲУЖЖАТЛАРИДА
ЎЛКА СОЛИҚ ТИЗИМИ

Abdukhalilova Aziza Erkinovna
Абдухалилова Азиза Эркиновна

This article is devoted to the study of the tax policy of the Empire in the territory of the Amudarya Department after the conquest of the Khiva Khanate by the Russian Empire. The management and tax system of the this Department, which was established in the territory of Khiva Khanate, its different aspects from the traditional tax system and its specific features are explained by comparative comparison. *The New Order* introduced in the tax system of the Amudarya Department of the Russian Empire, excise taxes and its impact on the tax system of Khiva Khanate was studied on the basis of archival documents.

Ушбу мақола Россия империяси томонидан Хива хонлиги босиб олгандан сўнг империянинг ўлкадаги солиқ сиёсати тадқиқига бағишланган. Хива хонлигидан тортиб олинган ҳудудда ташкил этилган Амударё бўлимининг бошқарув ва солиқ тизими, унинг анъанавий солиқ тизимидан фарқли жиҳатлари ва ўзига хос хусусиятлари қиёсий солиштириш орқали ёритилган. Россия империясининг Амударё бўлими солиқ тизимида жорий этган янги тартиби, акциз солиқлари ва унинг Хива хонлиги солиқ тизимига таъсири архив ҳужжатлари асосида ўрганилди.

Россия империяси томонидан Ўрта Осиёни истило қилинишининг учинчи босқичи (1873-1879) давомида босиб олинган Хива хонлиги 1873 йилги Гандимиён шартномаси нафақат унинг сиёсий мустақиллиги эмас, балки ҳудудий яхлитлигига ҳам даҳл қилди. Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ерларда Туркистон генерал губернаторлигига қарашли Амударё бўлими ташкил этилди. Хива хонлигининг 75 900 кв. верст (56,7 %) ҳудуди Амударё бўлими таркибига киритилди. Хонликнинг ўзида эса 54 690 кв. верст майдони қолдирилди.

“Амударё бўлимини бошқариш бўйича муваққат Низом” га кўра, (1874 йил) Амударё бўлими бошлиғи Россиянинг Хива хонлигидаги дипломатик вакили ҳисобланарди. Амударё бўлими бошлиғига шунчалик кенг ваколат берилиб, хонлик ички ишларига аралашуш ва хон фаолиятини назорат қилиш, унинг руҳсатисиз ҳеч қандай йирик тадбирлар ўтказмаслик ҳуқуқи берилганди [11:236].

Хива хонлигидан ажратиб олинган ҳудудда ташкил қилинган Амударё бўлими Шўраҳон ва Чимбой мушрифликларидан иборат бўлган.

Шўраҳон участкаси майдони 54.400 кв. верстни ташкил этиб, аҳолиси 67.436 кишидан иборат ўтроқ аҳоли бўлган. Маъмурий жиҳатдан 7 волостдан таркиб топиб, булар Шўраҳон, Тўрткўл, Шайхаббос-Вали, Бийбозор, Мингбулоқ ва Тангдим волостлари бўлган [10:16].

Чимбой участкаси 21.500 кв.верст ҳудудни эгаллаган, 124.876 қирғиз ва қорақалпоқлардан иборат, аҳоли асосан, кўчманчилик ҳаёт тарзини кечирувчи

хууда ҳисобланган. У маъмурий жиҳатдан 12 волостга бўлинган: Чимбой, Нукус, Кегейли, Кўкўзак, Наупир, Ишим, Бесжаб, Кўккул, Талдиқ, Даукарин, Жанабазар ва Қўнғирот [10:17].

Амударё бўлимида солиқ тизимида дастлаб катта ўзгаришларни амалга оширилмаган. Юқори органлар назоратида бўлган қуйи бошқарув органлари ва асосийси, солиқ тизими сақланиб қолинган. Маҳаллий аҳолининг ички ҳаётига дастлабки даврларида кескин аралаштириш ва аҳолининг турмуш тарзига катта ўзгариш киритиш салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин эди [12:426].

Империя ҳукмронлигининг дастлабки йиллари хонлик даврида амал қилган солиқлар йиғилган. Тадқиқотимиз доирасида ўрганилган архив ҳужжатлари ушбу маълумотни тасдиқлайди. “Амударё бўлими бошлиғи девонхонаси” фонди материалларидан ўрганилган ҳужжатда 1875-1876-йил учун давлат ва ёрлиқли ерлардан йиғиб олинган даҳяк солиғи қайдномалари юритилган. Ушбу ҳужжатда Шўраҳон участкаси Шўраҳон, Бий-Бозор ва Шоҳаббос-Вали мушрифлик (волост)ларига бўлинган. Ҳар бир мушрифликдаги масжидлари номи (уларнинг қайси ариқдан суғорилишига кўра) ва экин экилган ер таноби, олинган ҳосил миқдори ва қандай экин туридан даҳяк олинганлиги ҳамда унинг бозордаги қиймати қайд этилиб, сумма белгиланган. Масалан, шоли учун ёрлиқли ерлардан жами 2122 руб.19 коп. миқдорда даҳяк олинган. Даҳяк мушрифлар томонидан йиғилиб, Амударё бўлими ғазна кассаларига топширган ҳамда қайси участка мушрифли қанча миқдорда солиқ тўланаганлигини билдирувчи квитанция олишган. Квитанциядаги номадан аниқ бўладики, ҳар бир волостга алоҳида мушрифлар тайинланган, уларга йиғилган солиқдан 10%миқдорда ойлик маош тўланган [1:36].

Амударё бўлимида яшаётган кўчманчи аҳолига солинадиган солиқ тизимида ҳам дастлабки йилларда деярли ўзгариш бўлмади. 1878 йилда Чимбой участкасида ўтов ва юрт (уй) миқдорини аниқлаш ва ўтов пули солиғини миқдорини белгилаш бўйича ишлар амалга оширилган. Архив ҳужжатларида 1879-1880 йиллар учун Чимбой мушрифлиги аҳолиси ва ўтовлар сони, ўтов пули ва земство солиғи миқдори қайдномалари келтирилган.

Ҳужжат матнига кўра, Қўнғирот волостида 1479 та ўтов рўйхатга олинган ва 3406 рубл йиғиб олинган. Чимбой участкаси Чимбой волостида эса 3256 та ўтов учун 9768 рубл ўтов пули тўланган. Шу тариқа 9 та волостдан умумий 17340 та ўтов рўйхатга олинди, Амударё бўлими ғазнахоналарига 52020 рубл ўтов пули ва 17.340 рубл земство солиғи топширилган.

1. Ўтов пули ҳар ўтовдан 3 рубл йиғиш белгиланиб, жами 52.020 рубл;

2. Земство солиғи ҳар ўтовдан 1 рубл миқдорда, жами 17.340 рубл

Жами: 69.360 рубл [6:129].

Архив маълумотларига кўра, Амударё бўлимида кўчманчилик тарзида ҳаёт кечирувчи аҳолининг асосий машғулоти бўлган чорвачилиқдан закот солиғини олишда давом этган [4:71].

“Амударё бўлими бошлиғи девонхонаси” фондида 1879-1880-йилларда Шўраҳон участкасидан йиғилган ўт пули солиғи ҳужжатларини ўрганиш жараёнида “Подшолик тўғойларида ўз молларини боқиб ўлтургон жойда фақирларнинг дафтари” деб бошланувчи ҳужжатда ўт пули солиғидан Петро-Александровск (Хозирги Тўртқўл) ғазнасига 598 рубл 48 коп. тўланганлиги ва

мушриф Абдул Карим Якуббой номига берилган патта (квитанция) аниқланди [7:128].

Подшо ҳукумати маҳаллий аҳоли вакилларининг норозилигини келтириб чиқармаслик ва уруғ оқсоқоллари кўнглини олиш ҳамда солиқ йиғиш жараёнининг самарадорлигини ошириш мақсадида қабила оқсоқоллари, бийлар рағбатлантилиб турилган. Архив материалларида маҳаллий маъмуриятни солиқларни ўз вақтида йиғганлиги Амударё бўлими бошлиғи полковник Ивановнинг бийлар, туркман сардорлари ва аул оқсоқолларини моддий рағбатлантириш тўғрисидаги буйруғини ўрганиш жараёнида маҳаллий аҳоли оқсоқолларидан ўз тарафдорларини тўплаш ва кейинги йиғимларда фаоллигини ошириш учун топширилган солиқ миқдоридан 100-200, баъзан 300-400 рубл бериб борилган. Ўрганилган ҳужжатда 1875 ва 1876 йилларда давлат ва мулк ерларидан олинган даҳяк ҳисоби таҳлилий ўрганилган, оқсоқол ва бийларга 3945 рубл мукофот пули берилган [3:40].

Савдо-тижорат билан шуғулланувчи аҳоли вакиллари закот тўлаш билан бир қаторда савдо қарвонларидан солиқ ундирилган. Ўрганилган архив ҳужжатларида, 1875-1882 йилларда савдо қарвонларидан олинган солиқ дафтари юритилган. Рўйхатда савдогарнинг қайерлик эканлиги, қайердан қайси давлатга кетаётганлиги, маҳсулотнинг нечта туяга ортилганлиги, тьюклар сони, пуд, маҳсулот нархи эътиборга олиниб, тўланадиган солиқ миқдори белгиланган. Масалан, ҳужжатда номлари келган Хивалик Уста Бидкул ½ туя, 1 тьюк, 5 пуд, 350 рублли маҳсулотдан тўланган солиқ - 31 рубл 50 коп. ни ташкил этиб, 251 квитанция рақаи билан тасдиқланган. Урганчлик Муҳаммад Бобо сабунчи Урганчдан Бухорога ½ туя, 1 тьюк, 9 пуд, 720 рублли маҳсулотдан 56 рубл (қв.№304) солиқ олинган. Ҳужжат якунида ноябр ойидаги савдо қарвонлари 20.150 рублик маҳсулотдан 1603 рубл солиқ олинганлиги ёзиб борилган. Закот йиғувчи Саид Мурод Аминовга йиғилган солиқнинг 9% и миқдорида ҳақ берилган [2:38].

Юқори айтилганидек, дастлабки йилларда солиқ соҳасида кескин чоралар кўрилмаган, анъанавий солиқ тизими асосида империя солиқ тизими босқичма-босқич шакллантирилган. Бу ислоҳот дастлаб ерга эгалик муносабатларига ўзгартириш киритишдан бошланди. 1875 йилда Туркистон генерал губернатори фон Кауфман буйруғи билан Амударё бўлимига ер ва солиқ масалалари бўйича юборилган махсус комиссия, 1873 йилги шартномага асосланиб, Амударё бўлимида барча ерлар давлат мулки деб эълон қилади. (шу жумладан вақф ва мулк ерлари ҳам). Шу тарзда аҳолига доимий фойдаланиш ҳуқуқи асосида ягона ер эгалиги тизими жорий қилинади [10:11].

“Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги 1886 йилги Низом”да ўзгартиришларга кўра, Амударё бўлимида солиқлар тизими аҳоли яшаш тарзидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги солиқлар амал қилиши белгилаб қўйилди:

1. Ўтроқ аҳолидан олинадиган ер солиғи. (Поземельный государственный оброк) Бу солиқ ҳар танобига 72 коп. (10 танобга 7 руб. 20 коп.) ёки ҳар десятинадан 1 руб. 92 коп. миқдорида йиғилган.

2. Кўчманчи аҳоли олинадиган ўтов солиғи. Унинг миқдори ҳар ўтовдан 2 руб. 75 коп. ни ташкил этган. Бу солиқни ўтроқ аҳоли орасида яшаб, лекин ери бўлмаган ҳунармандчилик ва савдогарчилик билан шуғулланувчи аҳоли ҳам тўлаган.

1901-йилда Шўрахон уездидаги бу солиқ жами солиқларнинг 54.6%ни, Чимбойда эса 49.5% ташкил этган [10:13].

Бу ер солиғи ўтроқ аҳоли учун 12 йил, кўчманчи учун 3 йил этиб белгиланган[8:162]. Бунинг сабаби, Шўрахонда экин майдонлари миқдори ўзгармаган, Чимбойда эса Амударё тошқинига боғлиқ бўлган. Деҳқончилик билан шуғулланган аҳоли экинини сув босиш эҳтимоли бўлган тақдирда, чорвачилик билан шуғулланишда давом этган. Шунинг учун ҳам Чимбой учусткасида ишлов бериладиган ер майдони миқдорини аниқлашнинг имкони бўлмаган.

Амударё бўлимида ўтроқ аҳоли оброк солиғи билан бир қаторда, земство солиғи ҳам тўлашган. Бу оброкнинг 20% қийматини ташкил этган.

Амударё бўлимида ер оброк ва ўтов солиғидан ташқари аҳоли маҳаллий маъмурият учун (на содержание туземной администрации) тўловини амалга оширишган. Одатда, бу солиқнинг миқдори аниқ белгиланмаган, ҳар йили (съезд) қурултой қарори билан ўзгариб турган. Қўп ҳолларда 1 рубл атрофида бўлган [10:15].

Хива хонлиги тўғрисида статистик маълумотлар берувчи муаллифлар В.А. Гиршфелд ва А.С. Галкин Амударё бўлимидаги солиқ тизимига тўхталар экан, қуйидаги солиқ турлар ва 1901 йилдаги уларнинг миқдорини келтирилади:

1. Ер оброк солиғи 40.793 рубл 94 коп.
 2. Земство солиғи (Ўтроқ аҳолидан) 22.281 рубл
 3. Ўтов пули 96.272 рубл
 4. Земство солиғи (Кўчманчи аҳолидан) 51.937 рубл
- Жами 211.274 рубл 94 коп. ни ташкил этган [10:11].

Петро-Александровскда жойлашган Амударё бўлими газнахоналарига келиб тушган солиқлар, земство солиғи, ўтов пули ва ердан олинadиган оброк миқдори тўғрисида маъмурият томонидан ҳар йили Туркистон Ғазна палатасига ҳисобот бериб борилган. Тадқиқот мавзумиз доирасида ўрганилган архив ҳужжатида Амударё бўлимида 1882 йил (1-15 октябр) учун давлат солиқ йиғим (смета)лари келтирилган. Ушбу ҳужжатда қуйидаги солиқ номлари ва миқдори қайд этилган.

1. Ер солиғи-оброк – 34.335 рубл
2. Ўтов пули солиғи – 13.848 рубл
3. Земство солиғи – 12.911 рубл
4. Маҳаллий маърумият бошқаруви учун – 10.667 рубл
5. Чечак вакцинасига (На содержание оспоропрививателей) – 480 рубл
6. Чет эл мактаб-интернатини сақлаш учун – 1.823 рубл

Жами: 74.070 рубл [9:217].

Бундай ҳисоботлар Амударё бўлимида қандай солиқ турлари мавжуд бўлганлиги, аҳоли қандай тўловлар ва мажбуриятлар бажаришганлиги тўғрисида маълумот берувчи муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Амударё бўлимида солиқлардан ташқари қуйидаги меҳнат мажбуриятлари бўлган:

1. Сунъий сўғориш иншоотларини таъмирлаш;
2. Ўз ҳудудларидан ўтаётган ҳарбий қўшинларни ўтовлар ва ёқилғи билан таъминлаш, қўшинларнинг асбоб-ускуна ва юкларини генерал-губернаторлик Кенгаши ўрнатган нархларда ташиб бериш;
3. Йўллар қуриш ва таъмирлаш.

Шўрахонда ҳар 10 танобдан 1 киши, Чимбойда ҳар ўтовдан 1 киши 12-15 кунга меҳнат мажбуриятларида қатнашишлари шарт эди. Бу жамоавий ишлар 12 кун

дейилса-да асида, 26 кун давом этган. Шўрахонёб каналининг тозалаш ишлари жатто, 38 кунгача чўзилганлиги манбаларда қайд этилади [10:18].

Йўлларни қуриш ва таъмирлаш ишлари Шўрахон ва Чимбой аҳолиси учун анча қийинчилик тўғдирган, ҳар 10 танобдан 1 киши 2-3 кунга кўприк қуриш, йўлларни таъмирлаш, янги йўлларни қуриш ишларига жалб этилган.

Ўзлаштирилмаган ҳудуднинг катталиги ва аҳоли сонинг камлиги инобатга олганда бу жуда машаққатли иш ҳисобланган.

Амударё бўлимида империя газнасига тушадиган солиқларни кўпайтириш мақсадида ишлов бериладиган ерлар миқдорини аниқлаш жараёнида парау деб номланадиган экин экса бўладиган бўш ерларни аниқланган. Генерал губернатор буйруғига кўра, бу майдонлар ерсиз ёки кам ерли деҳқонларга имтиёзли шартлар асосида берилган. Унга кўра, 5 йил солиқлардан озод қилиш шarti билан ўзи ишлов бериб, янги ерларни ўзлаштириши керак эди.

Тадиқотимиз доирасида ўрганилган архив ҳужжатлари ва Россия империяси даври Хива хонлиги тўғрисидаги статистик жамланмаси маълумотларини ўрганиш жараёнида аниқландики, Хива хонлигидан тортиб олинган ерларда ташкил этилган Амударё бўлими Сирдарё вилоятига бўйсунсада, Хива хонлиги билан иқтисодий чамбарчас боғлиқ эди. Амударё бўлимида солиқ тизимида дастлабки йиллар чуқур ислохотлар амалга оширилмади. Бу бир томондан, ўлкани тўлиқ ўрганилмаганлиги билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, аҳолига ён босиш ва кескин иқтисодий ислохотлар салбий оқибатларга олиб келиши эҳтимоли сабабидан эди. Амударё бўлими девонхона ҳужжатлари маълумотларидан аниқ бўладики, ер эгалик турлари ўзгартирилмасдан, давлат, мулк ва вақф мулклари сақланиб қолган ва солғут миқдори солиқ олинадиган ернинг қайси турга мансублиги билан боғлиқ бўлган. Архив ҳужжатларни ўрганиш жараёнида аҳолини рўйхатга олиш тартибида бироз ўзгариш юз берганлиги кўзга ташланади. Олдин солиқ тўловчи хўжаликлар масжид қавмлари кесимида қайд этиб борилган бўлса, эндиликда солиқ тўловчилар номлари қайси ёф(арик)дан сув олишига қараб белгиланган. Шунингдек, ушр тўловчи хўжаликлар(давлат ерлари ижарачилари ва вақф мулклари) дахякли ерлар ва ёрлиқли мулк ерлари номи остида ёзиб борилган. Кўчманчи аҳолига нисбатан амал қилиб келган кесма тизими Хива хонлигидан фарқли равишда Амударё бўлимида жорий қилинмайди. Эндиликда ҳар бир ўтовдан ўтов пули миқдори аниқ белгилаб қўйилади. Унинг миқдори 1879-1880 йилга оид ҳужжатда унинг миқдори 3 руб. ни ташкил этган. Ўтов пули билан бирга кўчманчи аҳоли ҳар ўтовдан 1 руб. миқдорда земство солиғи шарт бўлган. Тижорат даромади ва чорва молларидан олинадига закот солиғи ва у билан боғлиқ жараёнда бироз ўзгаришлар амалга оширилади, бу ҳам солиқ қайдномаларини расмийлаштиришда кўзга ташланади.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. ЎзР МА И 907-фонд, 1-рўйхат, 36-йиғма жилд.
2. ЎзР МА И 907-фонд, 1-рўйхат, 38-йиғма жилд.
3. ЎзР МА И 907-фонд, 1-рўйхат, 40-йиғма жилд.
4. ЎзР МА И 907-фонд, 1-рўйхат, 71-йиғма жилд.
5. ЎзР МА И 907-фонд, 1-рўйхат, 74-йиғма жилд.
6. ЎзР МА И 907-фонд, 1-рўйхат, 129-йиғма жилд.
7. ЎзР МА И 907-фонд, 1-рўйхат, 128-йиғма жилд.
8. ЎзР МА И 907-фонд, 1-рўйхат, 162-йиғма жилд.

9. ЎзР МА И 907-фонд, 1-руйхат, 217-йиғма жилд.
10. Гишфельд В.А., Галкин А.С. Военно-статическое описание Хивинского ханства. Ч. 2, С. 18.
11. Хорезм в истории государственности Узбекистана. – Ташкент, 2013. С. 237.
12. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. Тошкент, 2011. Б. 426.

BOYMIRZA HAYIT'S *TURKESTAN: BETWEEN RUSSIA AND CHINA*
AS AN IMPORTANT SOURCE

BOYMIRZA HAYITNING "TURKISTON: RUSIYA VA XITOIY
ORALIG'IDA" KITOBİ MUHİM MANBA SIFATIDA

Tojiyev Dostonjon Beknazar o'g'li

Tojiyev Dostonjon Beknazar o'g'li

This article describes the "dark days" of Turkestan in the past, the Russian invasion, followed by the various policies of the former Soviet government led by the Communist Party. Dr. Boymirza Hayit's work *Turkestan: Between Russia and China* gives historical information about these events. The authentic historical book is a great source for studying difficult times in our national history. This work contains important documents and archival data reflecting the life of West Turkestan and East Turkestan in the 20th century under Russian and Chinese rule.

Turkiston xalqlarining istiqloq uchun kurashlari tarixini o'rganish vazifasi mamlakat tarixshunosligida faqatgina mustaqillik davridagina kun tartibidan joy oldi. Tariximizning yangi, ilgari biz bilmagan yoki noto'g'ri tasavvur etgan sahifalarini tiklash, ajdodlarimizning o'z erki va Vatan ozodligi uchun olib borgan istiqloq yo'lidagi kurashlari haqidagi tarixiy haqiqatni anglab yetish imkoniyatiga biz faqatgina istiqloq sharoitida ega bo'ldik. O'zbekistonning davlat mustaqilligi qo'lga kiritilgunga qadar hukm surgan mustabid tuzum sharoitida mustaqillik, Vatan ozodligi, millat erki haqidagi tushunchalar nafaqat tarix fani, balki jamiyat tafakkuri uchun ham "begona" tushunchaga aylantirilgan bo'lib, bu haqida so'zlash yoxud fikr bildirish mutlaqo mumkin emas, aniqrog'i fojiali yakun eshigi edi.

Shu sababli ham Sobiq Ittifoq davrida Vatan istiqloqi, millat ozodligi, mustaqillik uchun Turkiston xalqlari olib borgan kurash voqealarini haqqoniy aks ettiruvchi har qanday manba jamoatchilik e'tiboridan chetlatildi. Ayniqsa, Turkistonda kuch bilan o'rnatilgan Sovet hokimiyatining zo'ravonligiga qarshi 1918–1934 yillarda olib borilgan kurashlar haqidagi tarixiy haqiqatni oshkor etuvchi manbalar mutlaqo yashirildi, kezi kelganda, hech ikkilanmay soxtalashtirildi va sovet mafkurachilarining "bosmachilik" haqidagi e'taklarini "asoslash" [1:68] uchun "tirkaldi".

Lekin o'z vatanida yashirilgan, qoralangan tarixiy haqiqat xoriydan o'rin izladi. XX asrning 20-yillari oxiri 30-yillari boshidayoq xorijiy tarixshunoslikda, xususan, turk tarixshunosligida Turkiston tarixining juda ko'p masalalari qatori ajdodlarimizning ozodlik uchun olib borgan kurashlari ham o'zining haqqoniy talqinini ola boshlagan edi, chunki Turkistonda zo'rlik bilan o'rnatilgan mustabid tuzum quvg'inlaridan chet elga qochib jon saqlashga majbur bo'lgan M.Cho'qayev [2:5], Ahmad Zakiy Validiy [3:389], Alixonto'ra Sog'unliy [4], Yusuf Akjurog'lu [5:82], Ali Bodomchi [6:95],

Temirog'lu [7:107] kabi muhojirlar o'z xotiralarini xorijsda, ilk bor aynan turk va nemis tillarida yozib, e'lon qildilar.

Turkiston fojealarining jonli guvohi, ishtirokchisi bo'lgan mualliflarning xotiralarini, aniq ko'rsatmalari turk tarixshunosligida Turkistondagi 1918–1934 yillarda mustaqillik uchun olib borilgan kurashlar haqida to'g'ri tasavvurlarning shakllanishida juda katta rol o'ynadi.

Jahon tarixshunosligida hozirgacha Turkiston istiqloli uchun 1918–1934 yillarda olib borilgan kurash tarixiga bag'ishlangan eng yirik tadqiqotlar aynan turk va nemis tillarida yaratilgandir. Dr. Boymirza Hayit umrining asosiy qismini Ona-Vatan tarixini o'rganish, tadqiq etish va shu asosda haqiqiy tarixni ommaga yetkazishni maqsad qilgan edi. Turk tilida chop etilgan tadqiqotlarida Turkiston xalqlarining 1917-yildan to 1930-yillar o'rtasiga qadar mustabid sho'rolar hokimiyatiga qarshi kurashlarining barcha voqealari davriy izchillikda bayon etiladi. Muallifning bu yo'nalishda qariyb 40 yil davomidagi izlanishlari, dunyoning turli mamlakatlaridagi arxiv va kutubxona manbalarini, xususan, Myunxendagi Bavariya Davlat kutubxonasi, Kyolndagi Sharqshunoslik fanlari federal instituti kutubxonasi, Buyuk Britaniya milliy kutubxonasi (London), AQSH kongressi kutubxonasi (Vashington), Hind ofisi kutubxonasi (London), Guver nomidagi inqilob va urush instituti kutubxonasi, Nyu-York ommaviy kutubxonasi, Kyoln shahar va universitet kutubxonasi, Istanbul universiteti kutubxonasi materiallarini atroflicha o'rganish asosida yaratilgan bu asarida bizning vatan tarixshunosligi uchun muhim yangilik bo'lgan juda ko'p ma'lumotlar bor [8]. Eng muhimi tadqiqot ishlarida o'sha davr voqealarining bevosita guvohi, ishtirokchisi bo'lgan zamondoshlarning xotira va esdaliklaridan keng foydalanilgan, zero, o'sha davrda muhojirlikda yashagan vatandoshlarimizning bu esdaliklari ular yashagan mamlakat arxiv va kutubxonalari mulkiga aylangan [9].

Ona Vatanimiz – bir butun ulug' Turkistonimiz tarixi, jumladan O'zbekistonimiz tarixi yurtimizda maxsus, to'la holatda bitilgan emas edi. Germaniyada yashab, samarali ijod etgan, butun umrini el-yurt ozodligi yo'lida fido etgan ulug' muhojir Dr. Boymirza Hayitning eng yirik asarlaridan bo'lmish “Turkiston: Rusiya bilan Xitoy oralig'ida...” kitobi tarixiy haqiqatga sadoqat, ilmiy xolislik, Ona yurtga buyuk muhabbatning shohididir. Kitob o'quvchilar, talabalar, Vatanni sevgan keksa-yu yosh qalblar uchun zarur darslik hamdir. Bosqinchilik xususida Vatanda bitilgan qolgan asarlar esa qo'shimcha adabiyot vazifasini o'tashi mumkin.

“Turkiston, Rusiya va Xitoy oralig'ida: XVII–XX asrlarda ruslar va xitoyliklarning istilolari davrida Turkiston Milliy davlatlari va milliy mujodilalari tarixi” mavzuli asar, birinchi da'fa nemis tilida Amsterdam shahrida 1971-yilda nashr etilgan edi. 1975-yilda turk tilida nashr etildi. Ushbu asar, Yevropa, Amerika va sobiq Sovet Ittifoqida ko'p tanqidlarni ko'rdi. Sovet Ittifoqida ushbu asarga qarshi ham ko'p qarshi yozishlar bo'lgan. Sovet-kommunizm mafkurasi, buning ichida sovet tarixshunosligi, Dr. Boymirza Hayitning fikrlarini oldingi asarlarini “hazm qila olmagani” kabi, bu asarga ham xavfli tus bergan. Ushbu asarni Sovet Ittifoqida o'qimoq va o'qitmoq berilajak jazolarning bir sababchisi bo'lgan edi.

Hozirgacha Turkiston miliy kurashlarining Rus va Xitoy istilosi davri tarixini aks ettirgan yirik tadqiqotlar nisbatan kamligini inobatga olgan Dr. Boymirza Hayit bu

borada dastlabki qadamni tashlashga jur'at qiladi. Turkistonning XVII–XX asrlarga oid mukammal tarixi ko'pgina tadqiqotchilar tomonidan yillarcha izlanishlar natijasidagina yozilajagini hisobga olingan holda bu asar “Turkiston Rusiya bilan Xitoy oralig'ida. Rus va Xitoy istilosi davrida Turkiston Milliy davlatlari hamda milliy ozodlik kurashi tarixi” deb nomlanadi.

Shu haqiqatni doim ko'z oldimizda tutishimiz kerakki, dunyoning turli yerlarida tarqoq holda, ko'p miqdorda qo'lyozmalar va boshqa manbalar mavjud bo'lib, ularning baholanishi tarix ilmi uchun katta ahamiyat kasb etadi. Shu sababdan ham ushbu kitob Turkiston tarixi masalalarini o'rganishda faqat bir dastlabki bosqichni tashkil etadi.

Turkiston tarixining ba'zi masalalariga bag'ishlangan juda ko'p kitob va maqolalarning aksariyati bir-biriga mos emas edi. Bu esa haqiqatni tushunishni qiyinlashtirardi. Shu bois, muallif, imkon qadar tarixiy jarayonga oid tushunchalarni o'zaro bir-biriga uyg'unlashgan holatini berishga harakat qilgan.

Muallif bir kamchiligi sifatida xitoy tilini bilmaganligini aytib o'tgan va shu sababli Sharqiy Turkiston tarixi masalalariga oid ishlarida kamchilik mavjudligini ham yashirmagan. Hatto Yevropada mavjud bo'lgan Sharqiy Turkistonga oid xitoy tilidagi manbalardan foydalanish imkoni bo'lmagan. Shunga qaramay, bu kitobda boshqa manbalardan keng foydalanish hisobiga Sharqiy Turkistonni e'tibordan chetda qoldirmagan. Chunki Turkistonning bu qismiga yangi tarixga oid ilmiy ishlarda juda kam e'tibor berilganligi barchaga ayondir.

Birmuncha mulohazalardan keyin, xolis bo'lish maqsadida “Turkiston” atamasi ma'qul ko'rilgan. Bu atamadan, hammasi Markaziy Osiyoda joylashgan, lekin har biri alohida olganda Markaziy Osiyo hisoblanmaydigan o'sha paytdagi sobiq Sovet Ittifoqining Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston, Tojikiston va O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikalari deyilgan o'lkalar bilan Xitoy Xalq Respublikasidagi Sinszyan-Uyg'ur muxtor viloyati birgalikda tushuniladi. Rus va Xitoy rasmiy mahkamalari hukmronlik yillarida Turkiston nomini qo'llashni man etdilar. Chunki bu borada ularning siyosiy mulohazalari bor edi. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib Yevropa va Amerika Qo'shma Shtatlari adabiyotlarida ham “Turkiston” atamasi o'rniga Sovet manbalaridan olingan “O'rta Osiyo va Qozog'iston”, “Sharqiy Turkiston” o'rniga xitoyliklardan o'tgan “Sinszyan” atamasining qo'llanishi ko'zga tashlanar edi [10].

Moskva boshlagan va “tarix xoin”lari singdirishga uringan “O'rta Osiyoning Rusiyaga qo'shib olinishi” tushunchasini Dr. Boymirza Hayit tarixiy haqiqat tahlili asosida o'zining tadqiqot ishlarida qo'lladi. Chor askarlari bu tabarruk zaminga yaxshi niyat bilan kelgan emas. Ular qo'lida qilich, miltiq va zambarak, ko'nglida erkimizga, madaniyatimizga nafrat bilan, boylik orttirish nafi quturgan bir holda bostirib kelgan edilar. Haqiqiy vatanparvar ota-bobolarimiz dushmanga qarshi janglarda mardonavor yurtini himoya etib jon berganlar.

O'z erki, dini, odati va yerining egasi bo'lamiz degan umidda qo'liga qurol olganlarning nomi “bosmachi” deyildi. Afsuski, bu davrda sopimizni o'zimizdan chiqardilar. Bizning (o'sha paytda hali kelajak avlod) mustaqilligimiz uchun

kurashgan haqiqiy mujohidlarni, asl bosmachi – xo‘jayinlarga ergashib, “bosmachi” deya atay boshlaganimizni ham ushbu kitob tarixiy hujjatlar asosida ko‘rsatib bergan.

Qisqacha aytganda, bu asar o‘z zamonasining noyob manbasidir. Unda Markaziy Osiyoning Amir Temur va Temuriylar davridan tortib sobiq Ittifoqning qulashiga qadar bo‘lgan yirik davri qamrab olingan. Keltirilgan ma‘lumotlar ham o‘nlab manbalarni o‘rganish, yillar davomida to‘plangan ma‘lumotlar tahlili, jahon arxivlarining noyob qo‘lyozmalari tadqiqi asosida kitobga jamlangan.

Kitob o‘n uch bo‘limdan iboratdir. Ilk bo‘limda birlashgan imperatorlik (Temuriylar davlati)dan bir qator mayda davlatlarga parchalanib ketgan Turkiston haqida fikr yuritilib, bu davr haqida, o‘sha vaqtdagi xalqlar tarixi, Sharqiy Turkistonning holati haqida batafsil ma‘lumotlar berilgan.

Kitobning ikkinchi bo‘limida Turkistonning mustaqil xonliklarga (Buxoro, Xiva va Qo‘qon; hatto qisqa yashagan Toshkent xonligi ham) bo‘linib ketishi bayoni keltirilgan.

Uchinchi bo‘lim Turkistonga rus hujumining boshlanishi tarixi haqidadir. Bu qismda ruslarning Turkiston bo‘ylab amalga oshirgan josuslik ishlari, savdo-sotiqdari, siyosiy munosabatlari, rus istehkomlarining barpo etilishi va qozoq juzlarini egallash jarayonlari batafsil keltirib o‘tiladi.

To‘rtinchi bo‘lim Turkistonning eng og‘ir damlari – Chor hukumatining to‘rt bosqichli agressiyasi davri haqidadir. Bu bo‘limda ruslar tomonidan Buxoro amirligi va Xiva xonligining protektoratga aylantirilishi, Qo‘qon xonligining bosib olinishi hamda davlat sifatida tugatilishi, Go‘ktepada butkul tor-mor keltirilgan turkmanlar, Pomirga yurish, chegaralar borasida rus-ingliz diplomatiyasiga oid masalalar muhim faktlar asosida bayon qilingan.

Beshinchi bo‘lim Xitoy tomonidan Sharqiy Turkistonning istilo etilishi va bu borada Chin yurti amalga oshirgan turli harakatlar, uyg‘ur xalqining ozodlik kurashlariga to‘xtalib o‘tilgan.

Oltinchi bo‘lim Turkistonda o‘rnatilgan rus hokimiyatining mintaqada olib borgan siyosati xususida bo‘lib, bunda rus mustamlakachilik siyosatini bor bo‘yicha ko‘rsatib berishga harakat qilingan.

Yetinchi bo‘lim oq podshoga qarshi Turkistonda amalga oshirilgan milliy-ozodlik harakatlari xususidadir. Bunda Sulton Kenesari qo‘zg‘oloni, 1898-yildagi Dukchi Eshon boshchiligidagi Andijon qo‘zg‘oloni, 1916-yilgi Turkistonni qamragan milliy-ozodlik harakatlari bor bo‘yoqlarida bayon qilingan.

Sakkizinchi bo‘limdan boshlab eng asosiy davr voqealari qamrab olinishni boshlaydi. 1917-yilgi fevral va oktabr inqiloblari, jadidlar harakati, favral inqilobi ta’sirida o‘lkada milliy davlatchilik tomon ilk odimlar, bolsheviklarning ularni bo‘g‘ib tashlashga urinishi hamda alal-oqibat kommunistik partiyaning iqtidorga kelishi masalalari keng yoritilgan.

To‘qqizinchi bo‘lim 1917–1924-yillardagi Turkiston milliy davlatlari va ularning qismati to‘g‘risidadir. Bunda Qo‘qondagi Turkiston muxtoriyati, Alash o‘rda, Buxoro va Xivada tuzilgan mustaqil respublikalar hamda ularning tugatilishi tarixi bayoni keltirilgan.

O'ninchi bo'lim eng og'riqli davr – Turkistondagi 1918-1934-yillardagi milliy-ozodlik kurashi, qo'rboshilar faoliyati, ularga qarshi Sovet hukumatining olib borgan harbiy harakatlari haqida to'xtalib o'tilgan.

O'n birinchi bo'limda Sharqiy Turkistondagi O'rta Osiyodan qolishmagan og'ir ahvolding bayoni berilgan. Bunda 1934-yildan keyingi davrda xitoyliklar, ruslar va turkistonliklar o'rtasida Sharqiy Turkistonni tashkil qilish masalasidagi ixtiloflar bayoni keltirilgan.

O'n ikkinchi bo'lim esa 1924-yilda Sovet hukumati tomonidan tashkil qilingan "Milliy davlatlar" haqidadir. Bu bo'lim butun boshli bir hudud, bir elat bo'lgan Turkiston o'lkasini majburiy tarzda, "Milliy hududiy chegaralanish" niqobi ostida 5 ta respublikalarga ajratib yuborilishi haqidadir. Bunda Turkistondagi sho'ro davlatlarining g'ayrimilliy xarakterlari ham soxta bo'lmagan ishonarli ma'lumotlar bilan boyitilgan tarzda muallif tomonidan bayon qilingan.

Kitobning so'nggi bo'limi sobiq Sovet davlatining qulashi va undan so'ng istiqloqlar o'z yo'lini qurayotgan ozod Turkiston haqidagi xulosalardan iborat.

Umuman olganda, Dr. Boymirza Hayitning "Turkiston: Rusiya va Xitoy oralig'ida" asaridan olingan taassurotlar haqida juda ko'p yozish mumkin. Shu o'rinda yana bir narsa diqqatga molik, chet elda yashashiga qaramasdan, olim o'z ishida rus-sho'ro manbalaridan keng foydalanishga harakat qilgan hamda munozarali o'rinlarda xolis turishga intilgan.

Mustaqillik sharofati bilan ushbu asarni o'z tilimizda nashr etmoq uchun yo'l ochilgan edi. Ushbu kitob millatimizning fojialari va intilishlarining bir ifodasidir.

Ushbu kitob o'z vaqtida Turkiya Kultur Vaqfining tarix tadqiqotlari armug'onini va O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining Cho'lpon mukofotini qo'lga kiritgan edi. Ushbu asarning o'zbekchasini istiqloqlarning ilk yillarida nashr etishga bir qator atoqli shaxslar, jumladan, Baxtiyor Isabek – O'rdabekli, Mirzo Kenjabek hamda "Ochun" jamiyati tashabbus ko'rsatishgan edi. Hattoki G'afur G'ulom nomidagi nashriyotda ushbu kitob 20 ming adadda bosish uchun tayyorlangan edi. Afsuski, bir qator hodisalar sabab ushbu kitob tarjima-qo'lyozma holatida bugunga qadar qolib ketgan.

Bugungi kunda tariximizning muhim davriga oid qimmatli ma'lumotlar jamlangan Dr. Boymirza Hayitning "Turkiston: Rusiya va Xitoy oralig'ida" asari "Yangi asr avlodi" nashriyot matbaa markazi tomonidan nashrga tayyorlanmoqda. O'z sohasining fidoyilari bo'lgan Naim Karimov (1932–2023), Bahrom Irzayev, Qahramon Rajabov, Nurali Qobul va Qozoqboy Yo'ldosh kabi olimlar bu asar xususida qimmatli fikrlarini berib o'tganlar.

Mustaqillik tufayli nafaqat respublikadagi, balki xorijdagi manbalardan ham foydalanish huquqiga ega bo'lgan O'zbekiston tarixchilari xorijiy tarixshunoslik tahliliga jiddiy kirishganlar. Ammo xorijdagi manbalar hali chuqur va bevosita o'rganilmadi. Ayni paytda xorijlik tarixchilar ham O'zbekiston arxivlaridagi boy manbalardan bebahra qolmoqdalar. Bu holat O'zbekiston tarixchilarining xorijlik tarixchilar bilan ilmiy hamkorlikni yo'lga qo'yishlarini, tariximizning o'qilmagan sahifalarini jahon tarixshunosligi doirasida tiklanishini taqozo qiladi.

Shuni alohida ko'rsatish lozimki, mazkur davr tarixshunosligining rivojlanishida turkistonlik muhojirlarning roli katta bo'ldi. Mustafo Cho'qay, Abdulla Rajab

Boysun, Ahmad Zakiy Validiy, Tohir Chig'atoy, Boymirza Hayit, Shahobiddin Yassaviy, Shermuhammadbek kabi muhojirlarning xotiralari, qimmatli ko'rsatmalari turk tarixshunosligida Turkistondagi 1917-1924-yillar voqealarini o'rganishda katta rol o'ynaydi. Bu borada xorijiy vatandoshlar, xorijiy davlatlarda Vatanimiz tarixiga oid adabiyotlar va ilmiy tadqiqotlarni tarixchilarimizdan Q.Rajabov, Sh.Hayitov, S.Shodmonova, E.Nuriddinov kabilar so'nggi paytlarda o'zlarining ilmiy tadqiqotlari asosida kengroq, xalqchil tarzda yoritib berdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Хайит Боймирза. Ёруғ кунлар орзусида. Тошкент: Жаҳон адабиёти журнали. 1998 йил, 11-сон.
- Chokay M. M. Dekabr hatiralari // Yash Turkistan. 1933. № 39.
3. Zeki Velidi. Bugunki Turkistan (Turkeli) ve yakin tarihi. Istanbul. 1981.
4. Соғуний, Алихонтўра. Туркистон қайғуси. Тошкент: Шарқ, 2020.
5. Akcuraoglu Yusuf [Yusuf Akçura]. "Tukculuk". In Türk Yili. 1928. Ankara: Turk Ocagi, 1928.
6. Ali Bademchi. 1917–1934. Turkistan Milli istiklal hareketi ve Enver Pasa. Kurbashiler. Istanbul. 1975.
7. Temirogli. Turkistanda inkilab Devri // Yash Turkistan. 1931. № 25.
8. Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма // Шарқ юлдузи журнали. Тошкент, 1991, 3-сон.
9. Истиқлолимизнинг тарихий илдизлари. Давра суҳбати // Шарқ юлдузи журнали. Тошкент, 1995 йил, 11-12 сонлар.
10. Hayit B. Basmatschi. Nationalier Kampf Turkestan in der Jahren 1917 bis 1934, Koeln, 1992.

SUFI AND KORANIC MOTIVES IN *DIVAN* BY JAHANSHAH HAGIGI
KARAKOYUNLU

СУФИЙСКИЕ И КОРАНИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В “ДИВАНЕ”
ДЖАХАНШАХА ХАГИГИ КАРАКОЮНЛУ

Hajiyeva Konul Gamidovna
Гаджиева Кёнюль Гамидовна

According to the opinions of mystics the human being was created by analogy with creator. As the mystics called themselves “Lover of Truth” they thought that their poems were interpretation of saying of God. That is why they appeal to holy Koran, they used Koran motives, expressions and words from the holy Koran in their *Divan*. Though Hagigi is known in the mystical literature of the 15th century with his Persian distich, but with his Turkish *Divan* he showed himself as a mystical poet praising God and His sayings with the great love. In his poems he mentioned Koran sentences, spoke about “Tawhid” (“He is God the One the most unique”). Jahanshah Hagigi is one of the poets who always appreciated the sayings of holy Koran in his *divan*. In the paper we will present, the subjects of Koran and mysticism in the works of the Karakoyunlu Jahanshah will be mentioned, and the samples we brought from his poems will be examined.

Введение

Как и в поэзии других Тюркских народов в Азербайджанской литературе существуют богатые литературные произведения, отражающие атмосферу философского мышления XV века. Эти произведения написаны, в основном, на тюркском и персидском языках. XV столетие является самым развитым периодом суфийской литературы. Суфии считали себя познавшими «Высшую истину» и поэтому думали, что их стихи являются интерпретацией Божьего слова. Поэтому они обращались к священной книге «Корани-Керим», в своих стихотворениях, давали место и ссылались к мотивам Корана, и понятиям из Корана. Это не случайно. Многие поэты, ученые и мыслители средневекового Востока, всегда ссылались на эту священную книгу.

О небесных книгах говорится: «Обычно в них содержатся сказания о боге и богах, их вестниках, ангелах и чертях, рае и аде, о том, как и кем сотворены мир, земля, человек, животные и растения установлены обряды и обычаи, определены поступки верующих, порой даже перечисляется, какие из них похвальные, достойные награды – земной и загробной и какие – осуждаемые, преследуемые людскими и небесными законами...» [4:4]. Согласно вере суфиев, стихотворение влюбленного, другими словами, искавшего истину суфия, создается от изумления и опьянения, вызванного проявлением Аллаха внутри человека. Именно на основе степени Просветления (Марифет) лежит борьба с искушением. Человек, добившийся этой степени, смотрит на мир, на потусторонний мир, на любовь, на смерть, вкратце, на все другими глазами. В начале пути, который указывает Коран, стоит именно победа над искушением.

ЦЕЛЬ И ЗАДАЧА

Цель и задача исследования: **ВЫЯВИТЬ** коранистические мотивы, изучить И **ИССЛЕДОВАТЬ** тасаввуф в поэзии Джаханшаха Хагиги. Как и в других дворцах, так и при правителе Каракоюнлу Джаханшаха Хагиги, устраивались литературные меджлисы, к вниманию любителей словесности представляли интересные поэтические образцы. Сам правитель, собравший вокруг себя талантливых мастеров, активно участвовал в литературных меджлисах, тем самым способствуя развитию дворцовой литературы. Джаханшах Хагиги писал стихи под влиянием религиозно-философских тенденций средневековья. Наряду со стихотворениями, написанными на Азербайджанском (Тюркском) языке, у него имеется также диван, написанный на персидском языке.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В исследовании использованы историко-генетический метод, социологический метод и метод описательной поэтики. Произведения Джаханшаха Хагиги которые являются материалами нашего исследования обладают богатыми поэтическими особенностями. Его стихи на персидском языке, восхваляемые великим персидским поэтом Абдуррахманом Джами, и высоко оценённый диван Хагиги на персидском языке были созданы под влиянием великого мыслителя и поэта Мевланы Джалалеddина Руми, выдающимися мастерами слов Хафиза и Джами [7:384]. Профессор М. Маджит, автор предисловия к дивану Джаханшаха Хагиги, изданного в Турции, пишет: «Он, мало писал, возможно, из-за завоеваний стран не смог войти в поток литературного климата, возможно, как и в своей политике, который был направлен на Восток, сфокусировав свое время на персидской поэзии, также писал стихи на этом языке» [6:13]. Как результат влияния и знакомства стихами вышеописанных великих поэтов Хагиги является автором многочисленных газелей, рубай, мустезад и маснави. Неслучайно, что Хагиги, написав стихи, посвященные таким мыслителям, как Шамсу Табризи, Шейху Махмуду Шабустари и Мэвлане Гюльбари, произведения и философические воззрения которых были распространены и известны во всем Востоке, показывает свое уважение им и умение писать маснави на персидском языке. Неустанный исследователь произведений Хагиги М. Маджит отмечая преобладание персидских произведений Хагиги, также приветствует написание им стихов на родном языке: «... Важно, что Хагиги писал на родном языке именно в то время, когда большинство тюркских поэтов, сочиняли на персидском» [6:13]. На маснави в диване Хагиги можем увидеть систему символов стихов тасаввуф. Темы и мотивы, присущие суфийской поэзии, доминируют над поэтическим духом этих маснави. Являющийся объектом исследования Лятифа Гусейнзаде в Азербайджане и Мухсин Маджита в Турции правитель Каракоюнлу Джаханшах Хагиги был одним из азербайджанских поэтов в произведениях, которого часто встречаем мотивы Корана и суфийские взгляды. О выражении тасаввуфа в творчестве Хагиги читаем на заметках выдающегося ученого З. Кули-заде: «Однако в творчестве Джаханшаха он обретает весьма мягкое звучание, лишается материалистического направленности до крайностей, лишен резкого антиортодоксального духа, иными словами, вполне пристоеен для поэзии шаха-мецената, шаха-просветителя» [5:172]. Исследователь четко и объёмно

описывает успешное объединение в лице Джаханшаха Хагиги личность суфийского поэта и правителя. Хагиги, внесший вклад в суфийскую литературу XV века с маснави, написанных на персидском языке, своим диваном, сочиненном на тюркском языке, показывает себя как поэта суфия, в своих восхвалениях слов Божьих и прославляет Всевышнего с бесконечной любовью. В своих стихотворениях он упоминает имена отдельных аятов Корана, говорит о «Тоухиде». В произведениях Хагиги мы часто встречаемся с выражениями «сиратул-мустагим», «иннафатахна», «аяти-ваджх», «мусхаф», «сурати-рахман», «хатт». Хагиги рассказывает о том, что наука товхид находится в святой речи совершенного человека. Неоднократно подчеркивает, что представляет в образе этого высшего существа изречения Корана, суру «инна-фатахна». Поэт верит, что человек духовно совершенствуясь приближается к Всевышнему, и от души верит в свое воссоединение с Богом и таким образом воспевае в своих стихах путь достижения человеком вечности. Диван Хагиги начинается с маснави, адресованной к Всевышнему. В диване Хагиги занимает большое место восхваление Всевышнего, Божественную любовь которая сотворил душу поэта, тем самым до конца маснави выражая признательность Создателю, самому совершенному, цельному и указывает свое стремление достичь того совершенства и Великой Истины, как его малая частица. Следующее маснави посвящен последнему пророку, святому Мухаммеду.

با هوای عشق او دارم هوس
تا بنالم در صفاتش چون جرس [9:31]

«Я восторженно, как колокольчик, хочу озвучить восхваление любви к нему».

Как видно, поэт постоянно старался выразить свою любовь и преданность к Всевышнему и его посланнику, неустанно воспевая их. В других маснави, включенных в диван мы также наблюдаем воспевание других пророков – святых Адама, Авраама и Моисея. В диване Хагиги наряду с его уважением и признательностью к святым, также выражены мысли и размышления о человеке и его духовных качествах. Поэтому и поэтические особенности, и отражающие суфийские взгляды стихотворения, указывают на истоки, исчерпанные из богатой мастерством источника произведений Руми. Автор дивана в маснави, посвященном Мовлане Джалаледдину выразил свое восхищение перед великим мыслителем.

کس به گرد علم اون بود قرین
آفرین بر علم او صد آفرین [9: 40]

«Никто не смог приблизиться к кругу его знания. Честь и хвала многократно к его знаниям!»

Продвигаясь в своем творчестве по пути знания и мастерства, поставленной Мовланой, Хагиги, в продолжении маснави определяет свое место рядом с Мовланой таким образом:

عاشقم درگفتن توحید او
من که باشم که کنم تقلید او. [9:41]

«Я влюблен его чтению Тоухида, но кто же я такой, чтобы подражать ему?!»

Большинство стихотворений поэта посвящено воспеванию любви к Всевышнему, достижению Великой Истины.

در طلب شریعتم ره روان طریقتم واقفم از حقیقتش همچو حقیقی چاکرم. [9:163]

«Стремлюсь к шариату, я в пути тариката, владею правдой, служу ему как Хагиги».

Художественное представление этапов пути к Всевышнему, к совершенству очевидны. Джаханшах Хагиги является одним из талантливых наших поэтов, придавшим большое значение и место изречениям Корана в своих стихотворениях. О том что Коран - это слово Аллаха, читаем: «Коран – книга несотворенная, существующая предвечно, как сам бог, Аллах; она его «слова» [4:5]. В одном из его газелей читаем:

[Chu kaf u nun ile keshf oldu alemleri ervah
Muhite dushdu bakar kun fekan eshge konul] [9:237].

Как видно, поэт рассказывает о приказе Всевышнего «Будь!» (Кун) и указывает на то, что это слово является вечным языком любви. Многие мыслители справедливо считают, что изречения Корана являются точкой структуры, сборником законов, защищающих людей, точнее, мусульман. Р. Эрдакани пишет: «За период со дня создания Ислама, за тысяча четыреста лет, единственным защитником народов, почитавших эту религию, были принципы Корана» [8;18]. Джаханшах Хагиги рассказывал, что является лицом, носящим слово Корана, и призывал сына человеческого своим поведением и действиями быть достойным этому слову.

Действительно, выражение «драгоценнейший мира человек является подобием Всевышнего», возлагает на него огромные обязанности. Сын человеческий должен осознать, что является частицей одного целого и двигаясь по данному ему жизненному пути должен стремиться к совершенству. «Поэт считает человека – единственного главного друга, влюбленного в мир и в святилище, внешность которого изрекает солнечный свет, лик подобает Корану, а черты как у Священной книги» [2:379]. В преподношении Хагиги человек показан как идеал философии единства бытия (Вахдат ал-вуджуд). Ему советуют забыть искушение и построить свою жизнь на таких факторах, как любовь, экономия, щедрость. Тасаввуф пропагандирует особенности, требуемые и приветствуемые Исламом, главным из которых является отречение от искушения и стремление к познанию Всевышнего. Исследовавший происхождение и развитие суфизма, известный востоковед Е.Э. Бертельс писал об этом: «Нельзя не заметить, что психологические исследования привели ранних теоретиков суфизма и к постановке вопросов гносеологического порядка, ибо, в сущности говоря, триада – шариат, тарикат, хакикат – соответствует в то же время и трем разным ступеням познания. Суфийские теоретики иллюстрируют эти три ступени любопытным сравнением, повторяющимся у очень многих авторов» [1:38]. Более того, по мере развития и распространения тасаввуфа в средних веках, шариат и тарикат (секты) также приближались друг к другу. Суфии, воспевая свою любовь к Всевышнему, приближались, и все чаще бывали среди людей, тем самым собирая вокруг себя все больше людей. «Как, и во всех мистических теориях и в философско-художественном мировоззрении тасаввуф, уделяется особое внимание учению любви к Всевышнему. Поэты-суфии упомянутого периода принимают любовь как единственный фактор, объединяющий мир, человека и Создателя» [3:13]. В газелях Джаханшах Хагиги образ человека подобен аятам Корана, который является словом Божьим, выражая свою веру в то, что Любовь является отражением Света Истины.

[Lovhi mahfuzini ta gordu kelam ehli senin,

Ayati husnuna Kuran dediler, gerçek imiş
 Ahli takva ki sujud eyledi vejhinde senin,
 Sajidi sureti rahman dediler? Gerçek imiş] [9:222].

Хагиги считает, что любовь стоит превыше всего, великодушие, милосердие питаются из нее. Лирический герой Хагиги преклоняется перед любовью. Согласно поэту любовь ненавистник тьмы. Существо, которого он восхваляет, могли быть красивая девушка, пророк, друг, наставник, государь или Создатель. Важное то, что он воспекает любовь.

ВЫВОДЫ

По результатам исследования можно сказать что, по философским взглядам, Хагиги можно считать суфийским поэтом. Поэт-правитель Мирза Джаханшах Хагиги хорошо знал, что Ислам является религией спасения людей, а Коран духовно-нравственной точкой отпора человечества. Можно сказать, что именно эта священная книга так же, как в настоящее время, в пятнадцатом столетии имела большое значение в жизни общества.

ИСТОЧНИКИ

1. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Москва, 1965. 527 с.
2. История Азербайджанской литературы. Баку, 2008 (на азербайджанском). 696 с.
3. История Азербайджанской литературы. Том 3-й. Баку, 2009 (на азербайджанском). 736 с.
4. Климович Л.И. Книга о Коране, его происхождении и мифологии. Москва, 1986. 270 с.
5. Кули-заде З.А. Из истории Азербайджанской философии VII-XVI вв. Баку, 1992. 237 с.
6. Маджит М. Стихи Джаханшаха Хагиги Гарагоюну на тюркском. Анкара, 2012 (на турецком языке). 155 с.
7. Тербият М. Данишмендани-Азербайджан. Баку, 1987 (на азербайджанском). 464 с.
8. Эрдакани Р. Размышления об иранской революции. Журнал филологии и социологии Тебризского университета. Тебриз, сентябрь, 1982 (на персидском). 30 с.
9. Haghighi M. Dj. Divan of poems (Farsi-Turki). Tehran: University Central Library Manuscript First Print, 2006. 316 с.

COMPOSITION OF NAWAI'S 16th CENTURY SELECTED DIVANS:
GENRES STUDY BEYOND GHAZALS

НАВОИЙНИНГ XVI АСРГА ОИД “ТЕРМА ДЕВОН”ЛАРИ
ТАРКИБИ: ҒАЗАЛДАН БОШҚА ЖАНРЛАРИ ТАДҚИҚИ

Madaliyeva Oysara Rustamovna
Мадалиева Ойсара Рустамовна

After the creation of *Khaza'in al-ma'ani*, which included most of the poetic heritage of 'Alisher Navoi, *Selected Divans* began to appear as a selection of his poems. In the Main Fund of the Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences there are 9 manuscripts of the *Selected Divans* of Navoi dating back to the 16th century. This article compares poetic genres, in addition to ghazals, which are part of four out of nine divans. The results are compared with the *Khaza'in al-ma'ani* divans. It also shows the dynamics of changes in the literary process associated with poetic genres over a period of time associated with the manuscripts of the *Selected Divans*. In conclusion, the views of the author are given: each of the copies of the *Selected Divans* was created in its original order; determining the reasons for the creation of such collections of poetry.

Низомиддин Мир Алишер Навоий (1441–1501) девонларининг кўплиги жиҳатидан ўзбек адабиёти тарихидагина эмас, Шарқ халқлари адабиёти тарихида етакчи шоирлар қаторида туради. Замондошлари ва ихлосмандлари тарафидан тузилган “Илк девон” ва “Оққўюнли мухлислар девони”; муаллиф мусаннафотига оид “Бадоеу-л-бидоя” ва “Наводиру-н-ниҳоя”, деярли барча шеърларини ўзида қамраб олган “Ҳазойину-л-маоний” ҳамда форсий “Девони Фоний” – бу девонларнинг барчасидан шоир кўзи очиклигида нусхалар кўчирилгани ва бу қўлёзмаларнинг бутунги кунгача мавжудлиги Навоий шеърини лабораторияси тадрийжийлигини ўрганиш йўлидаги муҳим манбалар ҳисобланади. Ҳозирги вақтга қадар мазкур қўлёзма девонлар устида турли тадқиқотлар амалга оширилди, каталоглар нашр этилди [27, 88; 14, 203-235; 4, 127-209; 30, 415; 26, 169; 23, 85; 25, 136; 1, 157-190; 2, 253-262; 32, 51-57; 31, 57-62; 22, 9-18; 3, 531; 5, 345; 17, 64; 21, 382; 16, 32-38; 34, 54-60]. Шоир девонларининг қадимий нусхаларидан бир нечтаси факсимиле тарзида чоп қилинди [8, 31, 16 б.т., 24, 12 б.т.; 6, 207; 12, 268].

Шунингдек, Алишер Навоий шеърларидан сайланма тарзида тузилган “Терма девон” қўлёзмалари ҳам мавжуд. Табиийки, бундай турдаги девонлар Навоий шеърини тадрийжийлигини ўзида акс эттира олмайди. Сабаби, мантиқан ёндашилганда терма девонлар “Ҳазойину-л-маоний” яратиб бўлганидан сўнг пайдо бўла бошлаган, шунинг учун уларнинг матний тафовутларида шоирнинг ўзи бевосита иштирок этмайди.

“Терма девон” – “Ҳазойин ул-маоний” дан танлаб олиниб тузилган қўлёзма девон [13, 95]. Навоий “Терма девон”лари, уларнинг тузилиши ҳақида дастлаб С. Волин, О. Левенд, Ҳ. Сулаймонов ва М. Ҳакимов каби олимларнинг юқорида номлари келтирилган тадқиқотларида учратамиз.

Жумладан, Ҳ.Сулаймонов “Терма девон”лар ҳали Навоий тириклиги чоғида вужудга келган, деб ёзади ва уларни шартли равишда – Навоий девон тузишидан аввал ва ундан кейин бошқалар томонидан тузилган терма девонлар каби икки гуруҳга ажратади [29, XVIII]¹. Олим мазкур масаладаги фикрини давом эттириб, Навоий давридан кейинги асрларда унинг шеърларидан терма девонлар тузиш адабиётимиз тарихида маълум бир анъана тусини олиб қолганини ёзади [29, XVIII]. Ҳ. Сулаймоновнинг мазкур фикрларига тўлиқ қўшилган ҳолда ушбу мақолада мана шу анъананинг юзага келиши сабабларини ўрганмоқчимиз.

М. Ҳакимов Навоий “Терма девон”ларининг ЎзР ФАШИ Ҳамид Сулаймон фондига оид қўлёзмалари хусусида шундай ёзади: “... ғазаллар миқдори 1500 дан кам бўлган қўлёзмалар терма девон нусхалари қаторига қўйилди. Терма девонлар ҳажм жиҳатидан турличадир. 1000–1500 ғазални ўз ичига олган нусхалар жуда кам учрайди” [35, 8]. Дарҳақиқат, Навоий “Терма девон”ларининг ЎзР ФАШИ асосий фондига оид қўлёзмаларнинг таркиби билан танишиб чиқиш натижаси ҳам олимнинг мазкур фикрларини тасдиқлайди. Шунингдек, мазкур фондда сақланаётган “Терма девон” қўлёзмалари таркибидаги ғазалларнинг миқдори билангина эмас, шеърларнинг тартиби ва мундарижаси билан ҳам бир-биридан фарқ қилади. Балки бу улардан бири бошқасидан кўчирилган бўлиши мумкинлиги эҳтимолдан йироқ эканини билдиради. Шунинг учун, биз аввалги тадқиқотларимизда ўз олдимизга “Терма девон”ларни тузишда қандай девон манба вазифасини ўтаган? “Терма девон” тузувчиларда “Хазойину-л-маоний”нинг тўлиқ нусхаси бор бўлганми ёки бир терма девондан бошқаси юзага келаверганми?” каби саволларни қўйган ва бунга дастлабки жавобларни аниқлаган эдик [20, 120-128].

Масалага жуда оддий назар билан боққанда, 3132 та шеърдан иборат “Хазойину-л-маоний” девонлар мажмуасини тўлиқ ҳолда кўчириш катта маблағ ва меҳнат талаб этган бўлиши, аммо Навоий шеърлари девон ҳолида ўзларининг шахсий коллекциясида сақланишини истаган унинг мухлислари шеърлардан маълум бир қисминигина (ҳатто дуч келган қисмини) кўчирган ёки кўчиртирган, дейиш мумкин. Аммо терма девонлар нусхалари таркибининг синчиклаб ўрганилиши ушбу ҳулоасанинг ҳақиқатан примитив эканини ойдинлаштиради. Бундай ёндашувимизнинг энг биринчи сабаби сифатида деярли ҳар бир терма девон қўлёзмасининг оригинал таркибда тузилганини келтириш мумкин. Зеро, Навоий шеърларидан маълум бир қисми девон ҳолида хонадонидида сақланишини истаган китобхон аввал тузилган бирор терма девондан яна бир нусхани кўчириш ёки кўчиртириш билан кифояланиши ҳам мумкин эди. Терма девонларнинг фақат шу нусхага хос таркиб ва тартибда китобат қилингани шоир шеърларига нисбатан алоҳида диднинг ва бўлак мақсадларнинг бор бўлганидан дарак беради, бизнингча.

1 Эслатма: Ҳ.Сулаймонов юқоридаги фикрини далиллаш мақсадида бир неча қўлёзма девонларни мисол қилади: биринчи гуруҳга мансуб қўлёзма сифатида “Илк девон” – Россия Миллий кутубхонаси, № 564; иккинчи гуруҳга тегишли қўлёзмалар сифатида Терма девонлар – ЎзР ФА Шарқшунослик институти №№ 790, 3984; Нью-Йорк Метрополитен санъат музейи, № 21; Оксфорд университети Бодлеан кутубхонаси, № 283. Биз PhD илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертациямизда Ҳ.Сулаймоннинг мазкур фикрига бироз мулоҳаза билдириб, *терма девон* атамасини “Хазойину-л-маоний”дан саралаб олинган шеърлардан иборат қўлёзма девонларга нисбатан қўллаш тақифини берганмиз. *Қаранг:* [19, 22].

Қолаверса, уларнинг орасида маълум бир сарой кутубхонаси учун махсус китобат қилинган нусхалар ҳам мавжуд.

Шу маънода, “Хазойину-л-маоний” шеърларидан сайланма тарзида тузилган “Терма девон” қўлёзмаларининг вужудга келиши илдиизи адабиёт ихлосмандлари дидларининг ўзгарувига бориб тақалиши мумкин. “Масалан, “XVI аср ўрталаридан бошлаб кишиларнинг ўзгарган дидлари эҳтиёжи ҳисобга оlinиб, кўпинча, катта асарларнинг айрим бўлакларидан таркиб топган тўпламлар тузила бошланган”. Ушбу фикр Жомийнинг «Тухфату-л-ахрор» достони ҳақида айтилган бўлиб, олимлар XVI асраёқ диднинг ўзгариши оқибатида бу асардан эҳтиёж ва дидга мос қисмларгина олинганлигига диққатни жалб этмоқдалар» [15, 154; 33, 182]. Алишер Навоий “Хамса”си мисолида ҳам шу каби фикрлар ёзилган [33, 181-189]. Шунингдек, адабиётнинг, китобат ишининг саройдан чекка ҳудудларда секин-аста ривожланиб боргани ҳам бу ҳодисанинг сабабларидан бўлиши мумкин.

Навоий шеърларидан 898/1492–1493 йил “Ғазалиёт девони” (шартли номи) тарзида Сутонали Машҳадий томонидан китобат қилинган қўлёзма таркибидан ўрин олган ғазалларнинг вазналари бўйича кўрсаткич тузиш натижасида ушбу шеърларнинг барчаси арузнинг бир хил вазнида (рамаал) экани аён бўлди [12, 41-52]. Бу ҳодиса маълум маънода, терма девон қўлёзмалари таркибидаги шеърларнинг ҳам вазни ва мусикийлиги, радиф ва қофияларига кўра танлаб кўчирилган бўлиши мумкинлигини билдиради.

90-йилларда адабиётшунослиқда “онтологик поэтика” атамаси илмий муомалага киритила бошлади [18, 92]. Унга кўра, ижодкор бутун маҳсулининг кишилар (ўқувчилар) онгида маълум бир ассоциациялашган қисми бўлади. Адабиётшунослиқда бу ҳодисага ижод аломати – маълум тушунча ёки ғоянинг символик белгиси дейилади. Китобхон наздида ўша символик белги асарнинг асл маъноси бўлиб қолади. Асл маъно – бу бир матндан иккинчисига ўтадиган ва ҳар сафар тобора кўпроқ янги шаклларга эга бўлган бузилмас туртки ёки импульс. Ҳар бир аниқ асар доирасида асл маъно алоҳида элементларга ёки таркибий қисмларга парчалаб бўлмайдиган яхлитлик, матннинг ўзига хос минимал биригидир [18, 98]. Доктор Л.В. Карасев бу адабий жараёни Ғарб ижодкорлари мероси асосида чорак асрдан буён тадқиқ қилиб келади. Олимнинг фикрича, бадий матннинг ўқувчи наздида марказий ва марказдан четда қолган жиҳаги бўлади. Шу маънода, Алишер Навоий терма девонлари қўлёзмаларидаги шеърлар ўша нусха кўчирилатган адабий муҳит китобхонлари наздидаги “Хазойину-л-маоний” шеърларининг марказий нуқталари ҳисобланган бўлиши мумкин. Тўғри, Л.В. Карасев ўзининг онтологик поэтика ҳақидаги хулосаларини Шекспир (1564–1616), Гёте (1749–1832), Пушкин (1799–1837), Достоевский (1821–1881), Толстой (1828–1910) каби ижодкорларнинг аниқ бир асари ва уларнинг китобхонлар онгида шаклланган марказий ва марказдан четда қолган қисмлари асосида ифода этади [18, 91-114]. Бу борада Навоий шеърларининг ҳар бири алоҳида асар ва уларнинг ҳар бирида кишилар онгида марказий маъно сифатида сақланган қисми мавжудлиги ҳақида эътироз бўлиши мумкин². Аммо бир ижодкор

2 Бизнингча, масалага бу йўналишда ёндашиш ҳам мумкин. Зеро, Навоий “Терма девон”и қўлёзмаларидан бир нусхаси (ЎзР ФАШИ, Инв.№ ҲС. 2687) ғазалларнинг нотўлиқ, қисқартирилган шаклда берилиши билан характерлидир. Яъни бунда ўша “Терма девон” нусхасининг ўқувчиси бўлган Навоий шеърятини ихлосмандлари учун ғазалларнинг аynи қўлёзмада келтирилган қисми марказий маъно англатувчи қисми ҳисобланган бўлиши мумкин.

шеърятини яхлит ҳодиса сифатида олиб қараш ва унинг таркибига кирувчи айрим шеърларни кишилар онгида шу ижод маҳсулини яхлитловчи ассоциацияси ҳам бўлиши мумкин, бизнингча. Масалан, замонавий ўзбек адабиёти намоёндалари ижоди мисолида Эркин Воҳидов (1936–2016) шеърятини умумий олганда, китобхон бу шеърятни “Ўзбегим” қасидаси ёки Абдулла Орипов (1941–2016) ижодини эса “Биринчи муҳаббатим” шеъри орқали кўз ўнгиде гавдалантириши, ассоциациялаштириши мумкин. Яъни “Ўзбегим” қасидаси Эркин Воҳидов, “Биринчи муҳаббатим” шеъри эса Абдулла Орипов шеърятининг тимсоли бўлиши мумкин. Табиийки, ушбу вазифани бажарувчи шеърларни номи тилга олинган ҳар икки ижодкор меросида ўнлаб давом эттирса бўлади. Бу жиҳатдан, Алишер Навоий шеърятининг ҳар бир “Терма девон” да акс этган кўриниши ўша адабий муҳит учун бу ижоднинг тимсоли вазифасини ўтаган бўлиши мумкин.

Алишер Навоий девонлари қўлёзмаларини шоир ҳаётлигидан то XX асрнинг 1-чорагигача кўчирилган нусхаларини ўрганиш натижаси “Терма девон”ларнинг XVI асрдан XIX асргача бўлган муддатда энг кўп кўчирилгани ҳақидаги фактни ўртага чиқарди [20, 183–193]. Хўш, бундай турдаги девонларни кўчиришдан мақсад нима эди? Уларнинг турли хил таркиб ва мундарижаси нималарга асосланган? Нега Навоий вафотидан бир оз муддат ўтар-ўтмас “Хазойину-л-маоний” тўлиқ ҳолда эмас, унинг таркибидан баъзи шеърларни танлаб, янги турдаги девонлар тузилмоқда? Бу ҳодисани онтологик поэтика назарияси асосида ўрганиш, шу асосда терма девонларнинг тузилиши борасидаги қонуниятларни чиқариш мумкинми? Ушбу мақолада Навоий “Терма девон”ларининг ЎЗР ФАШИ асосий фондида сақланаётган XVI асрга оид қўлёзмалари, хусусан, улар таркибидеги ғазалдан бошқа шеърӣ жанрларнинг тадқиқи асносида юқоридаги саволларга жавоб излашни мақсад қилдик.

Навоий девонларининг ЎЗР ФАШИ асосий фондида тегишли XVI аср нусхалари Дарвеш Муҳаммад Токий, Пираҳмад ибн Искандар ва Абдулраҳим котиб каби замонасининг машҳур хаттотлари томонидан кўчирилган. Мазкур фондда ушбу даврга оид жами 9 та терма девон нусхаси аниқланди [11]. Улардан бир нечтасининг кўчирувчиси ва санаси аниқ эмас (№№ 1973, 7200, 1976, 4007) [28, 186–190]. Котиби номаълум бўлган 2197 рақамли “Терма девон” қўлёзмасида эса 954/1547–1548 йил санаси мавжуд, аммо бу қайд кейинчалик бошқа шахснинг қўли билан ёзилганга ўхшайди [28, 187]. Мазкур қўлёзма нодир нусхалар сирасига киради. Унга тилла суви ва бошқа ранглар уйғунлигида 9 та унвон (1b, 135b, 136a, 137b, 138b, 143b, 148b, 154b и 167b) ва Ҳирот миниатюра мактабига оид 5 та мўъжаз расм ишланган (35b, 56a, 84a, 99a, 122a).

Қолган 4 та “Терма девон” нусхаларининг кўчирилган йили ёки котиби маълум. Шу маънода биз айнан мана шу қўлёзмаларни ушбу тадқиқотга жалб этдик. Булар 9672, 2790, 5802 ва 7701 рақамли қўлёзма девонлардир.

Алишер Навоий “Терма девон”ларининг ЎЗР ФАШИ асосий фондида сақланаётган 9672, 2790, 5802, 7701 рақамли нусхалари

№№	“Терма девон” қўлёзмаларининг сақланиш рақамлари	Кўчирилган йили	Кўчирувчи
1.	9672	940/1533–34	Пираҳмад ибн Искандар
2.	2790	ражаб959/июнь–июль 1552	Абдулраҳим
3.	5802	991/1583–84	–
4.	7701	–	Дарвеш Муҳаммад Токий

Таъкидлаш жоизки, бизни бу қўлёзмалардан ўрин олган ғазалдан бошқа жанрларнинг тақсимои кўпроқ қизиқтирди. Тадқиқ этилаётган “Терма девон”ларнинг таркиби, шеърларнинг берилиш тартиби турлича экани боис мазкур масалани “Хазойину-л-маоний” – “Ғаройибу-с-сиғар”, “Наводиру-ш-шабоб”, “Бадоеу-л-васат” ва “Фавойиду-л-кибар” шеърларининг тартиби асосида тақдим этдик ва ҳар бир шеърнинг “Терма девон”лардаги рақами, ҳажми ҳамда varaғини кўрсатиб бордик.

Навий “Терма девон”лари ЎзР ФАШН асосий фондига оид 9672, 2790, 5802 ва 7701 рақамли қўлёзмалари таркибининг “Ғаройибу-с-сиғар” девони билан қиёси

№№	Жанр номлари	Ғаройибу-с-сиғар			
		9672	2790	5802	7701
1.	Ғазал	+ (616 та)	+ (395 та)	+ (293 та)	+ (446 та)
2.	Мустазод	+ (1 та)	-	+ (1 та)	-
3.	Мухаммас	+ (3 та)	+ (2 та)	+ (2 та)	-
4.	Мусаддас	+ (1 та)	-	-	-
5.	Таржиябанд	+ (1 та)	+ (1 та)	+ (1 та)	-
6.	Маснавий	+ (1 та)	-	-	-
7.	Қитъа	+ (39 та)	+ (32 та)	+ (34 та)	-
8.	Рубоий	+ (114 та)	+ (20 та)	+ (74 та)	+ (71 та)

Навий “Терма девон”лари ЎзР ФАШН асосий фондига оид 9672, 2790, 5802 ва 7701 рақамли қўлёзмалари таркибининг “Бадоеу-л-васат” девони билан қиёси

№№	Жанр номлари	Бадоеу-л-васат			
		9672	2790	5802	7701
1.	Ғазал	+ (569 та)	+ (32 та)	+ (80 та)	+ (34 та)
2.	Мустазод	+ (1 та)	-	+ (1 та)	-
3.	Мухаммас	+ (2 та)	+ (1 та)	+ (1 та)	-
4.	Мусаддас	+ (2 та)	+ (1 та)	+ (1 та)	-
5.	Таржиябанд	+ (1 та)	-	-	-
6.	Қасида	+ (1 та)	-	-	-
7.	Қитъа	-	-	-	-
8.	Чистон	+ (9 та)	+ (10 та)	+ (10 та)	-
9.	Туюқ	+ (13 та)	+ (10 та)	+ (10 та)	-

Навий “Терма девон”лари ЎзР ФАШН асосий фондига оид 9672, 2790, 5802 ва 7701 рақамли қўлёзмалари таркибининг “Фавойиду-л-кибар” девони билан қиёси

№№	Жанр номлари	Фавойиду-л-кибар			
		9672	2790	5802	7701
1.	Ғазал	+ (335 та)	+ (33 та)	+ (64 та)	+ (43 та)
2.	Мустазод	+ (1 та)	-	-	-
3.	Мухаммас	+ (2 та)	-	-	-
4.	Мусаддас	+ (1 та)	-	+ (1 та)	-
5.	Мусамман	-	-	-	-
6.	Таржиябанд	-	-	-	-
7.	Соҳийнома	-	-	-	-
8.	Қитъа	-	-	-	-
9.	Фард	+ (43 та)	+ (48 та)	+ (40 та)	+ (10 та)

Шунингдек, мазкур “Терма девон”ларда “Хазойину-л-маоний”да мавжуд бўлмаган шеърлар ҳам борлиги аниқланди. Улар, асосан, ғазал ва қитъалар бўлиб, баъзилари “Бадоеу-л-бидоя” ёки “Наводиру-н-ниҳоя”да келган, аммо “Хазойину-л-маоний” таркибига ўтмаган. Айримлари эса МАТнинг³ 20-томида “Расмий девонларга кирмаган шеърлар” сарлавҳаси остида тақдим қилинган шеърлар орасида мавжуд [7, 439-467]. Мақолада ушбу қитъалар ҳам тақдим этилди. Қуйида улар билан танишишингиз мумкин.

“Бадоеу-л-бидоя”да мавжуд, “Хазойину-л-маоний”га ўтмаган қитъалар:

№ 9672. 10-қитъа. 4 bayt. 521a; № 2790. 30-қитъа. 4 bayt. 137a:

Şahib a'zam Nizāmu-l-mulk čun-kim boldi ğazal
Hajvlar qildi 'Uṭarud čarḥ-i kajraftārni (ББ, 41-қитъа).

№ 9672. 18-қитъа. 2 bayt. 522a; № 2790. 33-қитъа. 2 bayt. 137b:

Sadr kاتب yoq meniņ še'rim-ki har kim še'rini
Yāzġali āldim qalam barin ğalaṭ qıldim raqam (ББ, 46-қитъа).

№ 9672. 17-қитъа. 2 bayt. 521b-522a:

Falān bāy-kim qoyi beš miņdin ötmış
Yana ham miņdin ārtuq saġliġ oč-ku (ББ, 40-қитъа).

№ 9672. 20-қитъа. 2 bayt. 522a:

Birāvnin ħavfi köprāk şah qāşida
Ki, şahnin bar aņa ta'zimi köprāk (ББ, 31-қитъа).

“Наводиру-н-ниҳоя”да мавжуд, “Хазойину-л-маоний”га ўтмаган қитъалар:

№ 9672. 2-қитъа. 3 bayt. 520b:

Asālat gavhari Noyān-u barlās
Şahāvat mulkinin masnadnişini⁴.

МАТ 20-томида “Расмий девонларга кирмаган шеърлар” сифатида берилган қитъалар:

№ 2790. 32-қитъа. 2 bayt. 137b:

Riyāyi şayhimiznin masjidida,
Ču derlār zikr āylārlā 'alālā (МАТ, 20-т., 441-бет).

№ 9672. 1-қитъа. 2 bayt. 520a:

Barur erdim čiqarġa ġāh-ġāhi,
Şahimnin sözi könlümgä yaqardin (МАТ, 20-т., 441-442-бет).

№ 9672. 19-қитъа. 2 bayt. 522a:

Dedi maņa Bāqiybek albatta sipāhiy bol
Āzurdadur ul sözdin bu ħaṭir-i ġamnākim (МАТ, 20-т., 442-бет).

Таркиби тадқиқ қилинган қўлёзма девонларнинг ғазаллардан бошқа шеърлари сони ва ўрни ана шулардан иборат экани маълум бўлди.

3 МАТ – Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик.

4 Ушбу қитъа МАТ 20-томида “Расмий девонларга кирмаган шеърлар” сарлавҳаси остида берилган. Аммо бу қитъа “Наводиру-н-ниҳоя”нинг Султонали Машҳадий томонида кўчирилган ЎЗР ФА Шарқшунослик институти асосий фондига тегишли 1995 рақамли қўлёзмасида мавжуд. Қаранг: № 1995. 4-қитъа. 2 байт. 199b.

Навойи “Терма девон”ларининг 9672, 2790, 5802 ва 7701 рақамлари билан ЎзР ФАШИ асосий фондида сақланаётган қўлёзмалари таркибидаги шеърӣ жанрларнинг мавжуд ёки йўқлигини “Ҳазойину-л-маоний” шеърлари бўйича жадвалларда акс эттирамиз.

Навойи “Терма девон”лари ЎзР ФАШИ асосий фондига онд 9672, 2790, 5802 ва 7701 рақамли қўлёзмалари таркибидаги умумий шеърлар сони

№№	Жанр номлари	9672	2790	5802	7701
		2121 та	515 та	580 та	582 та
1.	Ғазал	4 та	-	3 та	-
2.	Мустазод	10 та	5 та	4 та	-
3.	Мухаммас	5 та	1 та	2 та	-
4.	Мусаддас	-	-	-	-
5.	Мусамман	3 та	2 та	1 та	-
6.	Таржиъбанд	1 та	-	-	-
7.	Таркиббанд	1 та	-	-	-
8.	Маснавий	-	-	-	-
9.	Соқийнома	1 та	-	-	-
10.	Қасида	52 та	51 та	50 та	-
11.	Муаммо	46 та	35 та	34 та	-
12.	Қитъа	114 та	20 та	74 та	71 та
13.	Рубоӣ	43 та	48 та	40 та	10 та
14.	Фард	9 та	10 та	10 та	-
15.	Чистон	13 та	10 та	10 та	-
16.	Туюқ	2423	697	808	663
Жами:					

Маълум бўлганидек, 9672 рақамли “Терма девон” қўлёзмасида 2423 та шеър мавжуд. Бу эса унинг “Терма девон” эмас, балки “Ҳазойину-л-маоний”нинг шеърлари умумий алифбо тартибига солинган нотўлиқ нусхаси бўлиши мумкин каби фикрларни уйғотади. Сабаби М. Ҳақимов “Терма девон” қўлёзмаларида 1500 мингтагача шеър мавжуд бўлади” мазмунидаги хулосасига биз ҳам қўшилган эдик. Аммо тажрибалар баъзан истисно ҳоллар ҳам учраб туришини кўрсатмоқда. Зеро, яхлит алифбо тизимли “Ҳазойину-л-маоний” қўлёзмалари ва “Терма девон” нусхаларини ажратиб турувчи фарқ фақат улар таркибидан ўрин олган шеърларнинг миқдоридан эмас. Сабаби шу пайтга қадар кўриб ўтганимиз “Ҳазойину-л-маоний”нинг умумий алифбога солинган қўлёзмаларида шеърларнинг таркибий девонлардан қай бирига мансублиги котиб томонидан кўрсатиб борилган. Бу каби кўрсаткичларга эга “Терма девон” нусхалари эса ҳозирча учрамади. 9672 рақамли қўлёзма ана шундай қўлёзма девонлар сирасига кириб, бу ҳолат уни “Ҳазойину-л-маоний”дан кўра “Терма девон”га мойиллаштиради. Нусханинг кўчирилган йилидан (940/1533–34) келиб чиқсак, бу “Ҳазойину-л-маоний” шеърларидан сараланган янги таркибдаги девонлар (“Терма девон”лар) тузишнинг бошланиш палласи бўлиб, анъана энди шакллана бошлаганига ишора этиши мумкин. Эҳтимол, дастлаб тартиб берилган “Терма девон”лар шеърлари миқдори жиҳатидан оригиналдан кескин фарқ қилмагандир.

Юқоридаги кўрсаткичлар асосида “Терма девон”лар қўлёзмалари таркибидан ўрин олган шеърлар мисолида қуйидаги натижалар юзага келди.

– Тадқиқотга жалб этилган “Терма девон” нусхасиларининг барчасида шеърларнинг сони “Ғаройибу-с-сиғар”дан “Фавойиду-л-кибар”га қараб камайиб боради. Яъни барча қўлёзмалар таркибидаги шеърларнинг энг кўп ҳиссаси “Ғаройибу-с-сиғар”га, энг ками эса “Фавойиду-л-кибар”га тўғри келмоқда. Бу

ходиса навоийхонлар орасида айнан “Ғаройибу-с-сиғар” девонидан жой олган шеърларнинг бошқаларига нисбатан урфда бўлганини ифода этиши мумкин. Эҳтимол, Навоий шеърӣй меросининг катта қисмини ўзида жамлаган “Хазойину-л-маоний” XVI аср Хуросон адабий муҳитида кўпроқ унинг биринчи девони “Ғаройибу-с-сиғар” таркибидаги шеърлар тимсолида намоён этган бўлса керак. Маълумки, Алишер Навоийнинг ўзи томонидан тартиб берилган «Бадоеу-л-бидоя» ғазалларининг катта миқдори «Ғаройибу-с-сиғар»га, «Наводиру-н-ниҳоя» ғазалларининг катта қисми «Наводиру-ш-шабоб»га ўтказилган. «Бадоеу-л-бидоя» шоирнинг асосан, 40 (45 бўлиши ҳам мумкин) ёшигача ёзилган шеърларидан тузилган. Шу маънода, “Терма девон” тузувчиларини шоирнинг ёшлик лирикаси кўпроқ қизиқтирган бўлиши мумкин⁵. Бу ҳолат санъат ихлосмандлари орасида ҳозиргача сақланиб қолган, дейиш мумкин. Сабаби бутунги кунимизда ҳам айрим шоир ёки ҳофизлар ҳақида мухлислари ўртасида бўлган суҳбат жараёнида “барибир, ёшлик пайти ёзган шеърлари/... айтган қўшиқлари зўр эди-да” каби эътирофлар тез-тез учраб туради. Шу маънода, Навоий лирикасининг айнаи ёшлик палласида яратилган намуналари ишқ-муҳаббат ҳисси билан тўлиб-тошган юрак ноалари бўлиб, ишқӣй мазмундаги шеърларнинг мухлисларини кўпроқ ўзига тортган кўринади. Табиӣйки, инсон ёши улғайган сари ишқ-муҳаббатни жиловлашга, ҳиссиёт-эҳтиросдан кўра ақл билан иш тутишга мойил бўлади. Шунингдек, шоирларнинг ёзганлари ҳам ёши кексайдани сари мавзу доирасини кенгайтириб, етишиб келаётган авлодни “ҳаётда тўғри йўл топишга, ҳаётнинг қадрига етишга чақириқ” мазмунини касб этиб бораверади. Бизнингча, Навоий шеърӣяти ҳам шоир камолга етгани сари фалсафӣйлашиб боради ва мушоҳадага, ўйлашга, фикрлашга ундовчи шеърлар маълум бир тоифадаги мухлисларгагина тушунарли ва манзур бўлади. Айниқса, адабиёт саройдан узоқлашган, кишиларнинг шеърга бўлган дидлари тобора ўзгариб бораётган жараёнларда бу ҳодиса табиӣйдек кўринади.

– Маснавий, таркиббанд, соқӣйнома каби катта ҳажмли шеърлар “Терма девон”ларга тобора киритилмаяпти. Бу эса ушбу шеърӣй жанрларнинг адабий жараёнлардаги аҳамияти бироз сусайган бўлиши мумкинлигини англата олади.

– Рубоӣй, туюқ, фард каби шеърӣй жанрлар ушбу “Терма девон”ларнинг деярли барчасида акс эттирилмоқда. Бу ҳодиса адабиётда ёки умуман девонлар китобатида кичик жанрларнинг аҳамияти ортиб боргани ва жараённинг тобора ихчамлашишга қараб кетганини ифода этиши мумкин.

– Қўлёзмалар кўчирилиш даврига қараб (№9672 – 940/1533–1534; №2790 – ражаб 959/июнь–июль 1552; №5802 – 991/1583–1584) уларнинг таркибидаги шеърларнинг жанр хилма-хилиги пасайиб бормоқда. Бу жараён агар Навоий девонларининг муаллиф тириклиги чоғи китобати (айнан “Хазойину-л-маоний” яратилган ва ундан нусха кўчирила бошлаган давр назарда тутилмоқда) ва мазкур “Терма девон”лар кўчирилган вақтдан келиб чиқилса, 30-85 йиллар оралӣғида жанрларга нисбатан муносабатнинг қанчалик ўзгариб борганлигини намоӣйиш эта олади.

– “Бадоеу-л-васат”дан ўрин олган “Ҳилолия” қасидаси 940/1533–1534 ((№9672) йилда кўчирилган “Терма девон”дагина мавжуд. Кўчирилиш санаси кейинги йилларга тўғри келадиган қўлёзма девонларда учрамаслиги аён бўлди. Бу

5 Ушбу масалада профессорлар М. Имомназаров, Қ. Содиқов ва А. Эркингов билан суҳбатлашганимизда фикрларимиз деярли мос тушиши маълум бўлди.

ҳодиса нусхалар кўчирилаётган давр сиёсий жараёнлари билан боғлиқ равишда юз берган бўлиши мумкин. Яъни кейинги йилларга келиб сиёсий вазият Ҳусайн Бойқарога бағишланган мадҳаларни қайта-қайта кўчирилишига йўл бермаган бўлиши мумкин.

– Ҳар тўрт “Терма девон” нусхасида кўриб ўтганимиз жанрларнинг ҳажмида деярли ўзгариш йўқ. Бу жиҳатдан фақат таржибандлардагина турли хиллик мавжуд.

– “Терма девон”лар ким томонидан тузилмасин, шеърларнинг жойлашувида деярли алифбо тизимида амал қилинган. Уларда араб алифбосининг маълум бир ҳарфига яқунланувчи ғазаллар орасига бошқа ҳарф билан тугалланадиган ғазалларни қўшиб кўчириш ҳоллари кам кузатилади.

Хулоса қилиб айтганда, “Терма девон”лар таркибини қиёсий ўрганиш натижасида улардаги шеърларнинг миқдори “Хазойину-л-маоний” девонларидан бирига нисбатан кўпроқ, бошқасига нисбатан камроқ тўғри келиши маълум бўлди. Бу ҳолат таркибидаги шеърлар “Хазойину-л-маоний”нинг ҳар бир девонига нисбатан тенг улушли терма девонлар мавжудлигига шубҳа уйғотади.

Шунингдек, “Терма девон”ларда бир-биридан нусха кўчирилиш ҳолати деярли учрамади. Таркибидаги шеърларнинг мундарижаси ўзидан аввал кўчирилган қўлёзмани айнан такрорловчи терма девон ҳозирча топилмади. Бизнингча, бу ҳодиса ҳар бир терма девон қўлёзмасини тузувчи (у кўчирувчининг ўзи бўлиши ҳам мумкин) ёки уни буюртма берувчининг диди ва истакларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилганини билдира олади. Айни пайтда, бу жараён бир терма девон қўлёзмасининг юзага келишида бошқа бир терма девоннинг манба бўлиб хизмат қилган бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фарзани инкор этади. Шунингдек, тадқиқотчини ҳар бир терма девон тузувчисида “Хазойину-л-маоний” қўлёзмаси мавжуд бўлганигига ишонтиришга ундайди.

Ўрта асрлар мусулмон шарқида шеърнинг қарди баланд бўлгани маълум. Табиийки, шеър ёд олиш, бу анъанани авлодлар орасида давом эттиришга алоҳида эътибор мавжуд бўлган. Бу жиҳатдан қараганда, Навоий шеървати ихлосмандлари унинг шеърларидан ўзлари ёд олган қисмини девон ҳолида китобат қилиниши ва бу қўлёзма авлодлари учун мерос бўлиб қолишини истаган бўлишлари, шу тариқа ҳар бири оригинал таркибдаги терма девон нусхалари юзага келган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Айнан қайси шеърларни саралаб олиш эса тузувчи ё буюртмачининг қайси ижтимоий гуруҳга мансублиги, тасаввуфий дунёқарашидан келиб чиққан бўлиши мумкин. Машшоқлар ўзлари учун тузаётган ёки туздирётган терма девонлари шеърларининг айнан мусиқийлиги, қўшиқ қилиб куйлаш ва хотирада осон сақлаш имконияти юқори бўлиши талабидан келиб чиққан бўлишлари; диний-тасаввуфий фаолиятидаги кишиларни кўпроқ ҳам, наът ва муножот мазмунидаги, айни муҳаббат ёшидаги кишилар гуруҳига эса дунёвий ишқни тараннум этувчи шеърлар қизиқтирган бўлиши мумкин. Ҳатто мазкур сараланиш эркаклар ва аёлларнинг ўзларигагина хос дидларидан келиб чиқиб юзага келган бўлиши, яъни аёллар йиғилиб, китобхоналик, шеърхоналик, навоийхоналик қилишларини кўзда тутиб, махсус терма девонлар туздирган бўлишлари ҳам мумкин.

Шу ўринда, “Терма девон” нусхаларининг сарой китобат устахоналарида, махсус фармонлар асосида кўчиртирилганини ҳам унутмаслик лозим. Улар баъзан сарой кутубхонаси учун кўчирилса, баъзида чет мамлакатларнинг султонларига ҳадя қилиш мақсадида китобат қилинган бўлиши мумкин. Бундай қўлёзма

девонларнинг кўпига бетакрор унвонлар, нафис миниатюраларнинг ишлангани улар таркибидаги шеърларнинг кибор қатлам вакиллари дидларидан келиб чиқиб танланганини англата олади. Бу эса қўлёзма кўчирилган давр сарой адабиётида умуман, қайси шеърий жанрларнинг аҳамияти баландлигини, хусусан, Навоий шеърларидан қайсиларининг урфда бўлганини ифода этиши мумкин. Эҳтимол, котибларга сарой шеърий мажлисларида тез-тез ўқиб турилган шеърлардан махсус терма девон тузиш, санъаткорларга эса ушбу шеърларнинг сюжетиға мос тарзда миниатюралар ишлаш вазиғаси юклатилган бўлиши ҳам мумкин.

Тадқиқотға тортилган “Терма девон”лар қўлёзмалари таркиби Навоий вафотидан кейинги 30-85 йил орасида бир шоир ижоди мисолида девонлар китобатининг, умуман олганда, адабиётнинг ўзғариб бориш жараёнларини акс эттиришға хизмат қилади. Ушбу жараён кишиларнинг дид ва хоҳишлари тобора ихчамлаштиришға қараб кетгани, энди улар учун классик асарларнинг мукаммал ҳолати эмас, ўзларини қизиқтирган қисмиғина муҳимлик қилганини ифода этади. Муҳими шундаки, бу қисм айнан қайси шеърлардан ташкил топиши ҳар бир адабий муҳит, баъзан ҳар бир ихлосманд-китобхон, ҳатто даврларға кўра ўзғариб борган. Бу эса Навоий терма девонларини тузувчи ёки туздирувчи мухлисларнинг яхлит шеърятни қайси бўлақларига кўра марказийлаштириш анъанаси юзаға келгани билан боғлиқ ҳолда амалға ошган.

Кузатулар натиғаси “Терма девон”лар нусхаларининг барчасида алифбо тизими амал қилинганини кўрсатади. Бу эса таркиби ва мундарижаси турлича бўлиши билан бирға уларнинг девон тузиш анъаналаридан буткул узоқлашмаганини ифода эта олади. Шунингдек, уларнинг катта қисми “Ғаройибу-с-сиғар”нинг биринчи ғазали “Ашрақат мин акси ...” билан бошланади, “Хазойину-л-маоний”нинг бошқа девонларидан танланган ғазал билан бошланувчи терма девон қўлёзмалари жуда озчиликни ташкил этади. Бу ҳодиса, қайсидир маънода, “Ашрақат мин акси ...” ғазалининг девонларни очиб берувчи мақоми сақланиб қолиши оқибатида Навоий шеърларининг бошқалар томонидан танлаб тузилган девонларида стереотипларни батамом бузиш мумкин бўлмаганини ойдинлаштира олади. Шунингдек, “Ашрақат мин акси ...” деб бошланувчи ғазал Навоий лирикасини умумий ҳодиса деб қаралганда бутуннинг китобхон онгидаги марказлашган бир қисми, яъни тимсоли бўлишда барқарорлигини кўрсатиши мумкин.

Биз Навоий “Терма девон”ларининг ЎзР ФАШИ асосий фондиға оид XVI асрда кўчирилган тўртта нусхасининг таркибини қиёсий ўргандик. Хулосаларимиз ҳам фақат шу нусхалар асосиға қурилган. Бизнингча, мазкур турдаги қўлёзма девонларнинг бошқа фондларға ва XVI асрдан кейинги даврларға тегишли турли нусхаларининг таркибини ҳам жиддий ўрганиш, ўзаро чоғиштириш натиғасидағина “Терма девон”лар қўлёзмаларига доир умумий манзарани намоён эттириш ва яқуний хулосаларни бериш мумкин.

ИЛОВАЛАР

1-илова

“Ғаройибу-с-сиғар” девонидан “Терма девон”ларға ўтган шеърлар:

Ушбу девон таркибидаги 1-дан 5-гача ва 11-дан 27-гача бўлган рубоийлар ҳар тўрт “Терма девон”да мавжуд⁶.

6 Қаранг: [20, 322-325 (учинчи илова)].

Мустазод: №№ 9672 (1/7 bayt; 518b-519a), 5802 (1/7 bayt; 208ab)

Ey h̄usnuḡa zarrāt-i jahān iḡrā tajallā,
maẓhar sanga aṣyā,
Sen luṭf bilā kav̄n-u makān iḡidā mavlā,
‘ālam sanga mavlā.

Мухаммас: №№ 9672 (3/35 m; 513b-514a), 2790 (4/35 m; 126ab), 5802 (3/35 m; 213b-214b)

Ḥalqa-yi zulfuḡda köḡlüm bolḡalī ḡam maḡramī
Ul qara qayḡu bilān savdāda ḡun ārtar ḡamī

№№ 9672 (4/45 m; 514a-515a), 2790 (5/45 m; 126b-127b), 5802 (4/45 m; 214b-215b)

Āh-kim, tark-i muḡabbat qildi jānān ‘aqibat,
Boldum üsbü ḡuṣṣadīn rasvāyī davrān ‘aqibat.

№ 9672 (10/35 m; 518ab)

‘Iṣq otidīn jism-i zār-i nātavānīm ortadiḡ,
Qaysī jism-i zār-kim, ruḡ-u ravānīm ortadiḡ,
Мусадаас: № 9672 (1/54 m; 508b-509b)

Ṣubḡidam maḡmurluqtīn tartibān dard-i sare,
‘Az̄m-i dayr ettim-ki, iḡḡāy-men ṣabuḡīy saḡare.

Таржиъбанд: №№ 9672 (1/90 m; 496b-499a), 2790 (1/200 m; 128a-131a), 5802 (1/99 bayt; 215b-220a)

Ketür saḡīy, ul may-ki, ṣubḡi alast
Aniḡ naṣ’asīdīn köḡül erdi mast.

Маснавий: № 9672 (1/146 m; 503a-507a)

Ṣanā ḡaḡqa-kim, kāṣifi ḡāl erür,
Ḥirad muṣkilātīḡa ḡālāl erür,

Қитъалар: №№ 9672 (9/2 bayt; 521a), 2790 (1/2 bayt; 134a), 5802 (1/2 bayt; 220a)

Teḡri zātī ḡaḡiqatīda-kim, ḡirad mabhut-u nādāndur va ahl-i ḡirad fartut-u ḡayrān
Ḥaḡ zātīḡa birav-ki, ḡirad birlā fikr etār,

Ātīn el iḡrā ‘aḡil-u farzāna āylābān.

№№ 9672 (4/2 bayt; 520b), 2790 (2/2 bayt; 134a), 5802 (2/2 bayt; 220b)

Rasul-i ‘aẓim ṣa’nīda-kim, quyaṣdīn ‘Ālamārāyraqdur-u nafi qilḡān ḡuffāṣdīn
tiyrarāyraq

Muḡammad-i ‘arabīy ṣa’nī andīn a’ẓam erür

Ki, nuḡṣ bolḡay ulus bolsa nafiḡa qāyil,

№№ 9672 (11/2 bayt; 521a), 2790 (3/2 bayt; 134a), 5802 (3/2 bayt; 220b)

Fanā ṣarbatī bābīda-kim, ṭa’mī zahr-i qātildur-u baḡāyī abad nuṣi ul zahrīn ḡāṣil

Fāniyī muṭṭlaḡ ölmāyin sālik,

Anga yoḡtur umid-i maḡṣad-i kull,

№№ 9672 (30/2 bayt; 523b), 2790 (4/2 bayt; 134ab), 5802 (4/2 bayt; 220b)

Fanā maḡāmīḡa yetkān sālik vaṣfīda-kim, maldīn anga ziyān yoḡtur-u jāḡdīn
nuḡṣān

Sālik-i āzādānī körsāḡ ḡaniy, qilḡay debān

Māl aniḡ man’-i sulukī qilmaḡīl inkār anga.

№№ 9672 (14/2 bayt; 521b), 2790 (5/2 bayt; 134b), 5802 (5/2 bayt; 220b)

Özlükdin qutulmaḡ su’ubatīda va ananiyyat tarkī ṣiddatīda

Ey köḡül, tan taḡtasīn bu qa’ri yoḡ girdābdīn

- Istāsān sâhîlğa çekmāk, bil-ki, bu āsān emās,
 №№ 9672 (27/9 bayt; 52b-523a), 5802 (6/9 bayt; 221a)
 'Aqlnîñ barça ƭariqîda ma'āşnî duşvār bilmäg-u jununğa qarar bermāk
 Vajh-i ma'āş üçün kişi-kim desä fikr etây,
 Qismat rizâsîdin anga begānaliq kerāk.
 №№ 9672 (28/11 bayt; 523a), 2790 (6/11 bayt; 134b), 5802 (7/11 bayt; 221ab)
 Qanā'at naqşînîñ ifşâsî-vu naqşbandiya ƭariqînîñ adâsî
 Qanā'at ƭariqîğa kir, ey köñül
 Ki, ƭatm olğay ayînî 'izzat sanga.
 №№ 9672 (23/3 bayt; 522b), 2790 (7/3 bayt; 134b-135a), 5802 (8/3 bayt; 221b-222a)
 Tavakkul şifâtî-vu betavakkullar mazammâtî
 Tavakkulnî ul-kim qoyup, ƭâñirğa
 Tüşâr şâh âllînda qulluq havâsî,
 №№ 9672 (8/3 bayt; 521a), 2790 (8/3 bayt; 135a), 5802 (9/3 bayt; 222a)
 Maħluq mulâzamatîdin tanfîr-u ğayr-i ħaq mulâzamatîdin taħzir
 Kim-ki maħluq ħizmatîğa kamar
 Ćust etâr, yaħşîraq uşalsa beli.
 №№ 9672 (34/2 bayt; 524a), 2790 (9/2 bayt; 135a), 5802 (10/2 bayt; 222a)
 Kamāl kasbîga dalâlat-u nuqşânîdin izhâr-i malâlat
 Kamāl et kasb-kim, 'âlam uyîdin
 Sanga farz ölmägây ğamnāk çiqmaq.
 №№ 9672 (31/2 bayt; 523b), 2790 (10/2 bayt; 135a), 5802 (11/2 bayt; 222a)
 Jabha çinîniñ man'î-ki, 'arâz gulîniñ ħârîdur-u murād yüzîniñ ğubarî
 Birav-kim, jabhasîda çin erür tuta almas
 Murād şâhidîniñ sâ'idîni kâmi bilä.
 №№ 9672 (32/3 bayt; 523b-524a), 2790 (12/3 bayt; 135a), 5802 (12/3 bayt; 222b)
 Sözgä qulaq salmaq-u äġîz âçmamaq, gavharnî terip, öz gavharîñ saçmamaq
 Qulaqda asra ğarânâyâ sözni-vu fikr et
 Ki, dursîz olsa, ne bolğusîdur şadaf ħâlî.
 №№ 9672 (13/2 bayt; 521b), 2790 (11/2 bayt; 135a), 5802 (13/2 bayt; 222b)
 Hidâyat ahliğa ħavâdis-âsib yetkürä almasda-vu navâyib zarar yetkürä almasda
 Ne rahrave-ki, tâj-i hidâyat başîdadur,
 Yoq bâk anga ħavâdis-i aflāk taşîdin,
 №№ 9672 (35/2 bayt; 524a), 5802 (14/2 bayt; 222b)
 Zâhid-i riyyâyî köñlîdin malâmat ahli kiyni riştasîñ uzmag-u salâmat yolîñ
 körgüzümäk
 Körsân, ey zâhid, muqāmîrvaş qalandarpeşaye,
 Bolma köp maşğul-u dunyâ şuġlîdin qîl ijtînâb.
 №№ 9672 (36/2 bayt; 524a), 5802 (15/2 bayt; 222b)
 Badaş elğä mulâzamatîdin eħtirâz kosîñ urmaq-u idbar ahli şuħbatîdin ijtînâb
 qılmaq
 Yüzîgä aşlî yâmânnîñ köp açma gulşan-i ħulq,
 Siyahîlemga albatta mehr äylämä fâş
 №№ 9672 (33/2 bayt; 524a), 2790 (13/2 bayt; 135b), 5802 (16/2 bayt; 223a)
 Duşmandîñ taħzir qılmaq-kim, biymi bolğay, ħuşuşan-kim, ul duşman-i qadimîy
 bolğay

Çu duşman oldı qadimiy ziyānīdīn hāzar et,
 Agarçı nuṭq-i ravānbahşī jānga rāḥat erür.
 №№ 9672 (3/2 bayt; 520b), 2790 (14/2 bayt; 135b), 5802 (17/2 bayt; 223a)
 Viqār tarğībīda-kim, qāfi qurb qāfidīn nişānaduru ul qāf davlat anqāsīğa āşyāna
 Viqār gavhari-vu ḥilm ma'danī bolakor,
 Desān-ki, qılğay itā'at sanga gadā bilā šāh.
 №№ 9672 (37/3 bayt; 524a), 2790 (15/3 bayt; 135b), 5802 (18/3 bayt; 223a)
 Tuzluk irtiqābīda-vu egrilik ijtinābīda
 Biyik maqāmīğa ul-kim tilār şabāt, kerāk
 Kī, egrilikni qoyup, tuzluk āylāsā qanun.
 №№ 9672 (38/2 bayt; 524ab), 2790 (16/2 bayt; 135b), 5802 (19/2 bayt; 223ab)
 Rastliq şifatī-vu rastravlar karāmatī
 Ḥirāmān suda sāyir bolmaq-u uçmaq havā üzrā
 'Ajab ermās, qačān-kim rastravliq qılsa zāda.
 №№ 9672 (39/2 bayt; 524b), 5802 (20/2 bayt; 223b)
 Tazvir aşkī şaqāvat dānasī-vu nādān yāvasī idbar nişānasīdur
 Pāklar jāni bolur āzurda tazvir aşkīdīn,
 Közgü ruḥsārī neçuk-kim, zañ tutkay nam bilā.
 №№ 9672 (40/3 bayt; 524b), 2790 (17/3 bayt; 135b), 5802 (21/3 bayt; 223b)
 Nihāniy saḥāvatda koşış āşārī-vu anīñ jilvasīda nikuhış izḥārī
 Saḥiy uldur-ki, nav'ye bazl qılğay,
 Agar ḥud sufra icrā bolsa nāni.
 №№ 9672 (41/2 bayt; 524b), 2790 (18/2 bayt; 136a), 5802 (22/2 bayt; 223b)
 Takalluf ahliniñ dunyāğa şeftaliğīda-vu dunyālikka fireftaliğīda
 Tonni zarbaft āylābān ḥiffatdīn uçqan har taraf,
 Yoq 'ajab gar bar esa dunyā matā'i kām anga.
 №№ 9672 (42/3 bayt; 524b), 2790 (19/3 bayt; 136a)
 Az söz demākniñ manfa'atīda-vu köp sözniñ mażarratīda
 Navāiy, tiliñ asrağil zinhār,
 Desān-kim, yemāy dahr işīdin fusus.
 №№ 9672 (15/2 bayt; 521b), 2790 (20/2 bayt; 136a), 5802 (26/2 bayt; 227a)
 Hindu tarbiyatīda-kim ḥadis mażmunī bilā betaḥallufduru ḥilāf qılğānğa bahra-e
 taassuf
 İssīg nafas bilān hinduğa tarbiyat qılсан,
 Ḥişālī haryan olur jahl tavsanīn surmak.
 №№ 9672 (22/2 bayt; 522a), 2790 (21/2 bayt; 136a), 5802 (27/2 bayt; 227a)
 Laimğa ta'zim öz-özīgā ranj-i 'azīmdur, balki 'azāb-i alim
 Laim farqīğa iqbāl tājini qoymaq
 Yaqin-ki, bolğusīdur mujibi 'azābī anīñ.
 №№ 9672 (43/2 bayt; 524b), 2790 (23/2 bayt; 136b)
 'Aliy şa'n el kiçik yaşliğ ekāndā ham 'ālamārāydur-u ay bir keçālikdā aṇuştnamāy
 Biyik maqāmlīğ el tiñ ekāndā ham bolmas
 Kī, tiyra qılğay anī jahl-u zulmat ahli tili.
 №№ 9672 (21/2 bayt; 522a), 2790 (29/2 bayt; 137a)
 Saḥā-vu buḥl bābīda nuqta surmak va arālarīda ikki vāsīta keltürmək
 Debān bergān kişi erdür valekin
 Demāy bergānā erlik bil musallam.

№№ 9672 (29/9 bayt; 523b), 2790 (22/9 bayt; 136ab), 5802 (28/4 bayt; 227a-226a)

‘Avām rozasın bayân qılmaq va dahanbostlar açlığın ‘ayân qılmaq
Ne roza bolğay anga-kim, açuq bolup ağzi,
Dame kam ölmägây andın kalâmu harza-kalâm.

№№ 9672 (44/2 bayt; 525a), 2790 (26/3 bayt; 136b), 5802 (24/2 bayt; 227b)

Aççığ sü kaşratidın tanbih-u daryâda çučuk süni anga taşbih qılmaq
Üylä ğarq-i maydururlar ħalq bu davr içrâ-kim,
Şar‘niñ ‘ayn-ul-ħayâtidin aşar mafhum emäs.

№№ 9672 (7/3 bayt; 521a), 5802 (25/4 bayt; 227b-227a)

Pādşāh muqarrabî kişigä el ħasad yemäk va bu işniñ dilpazir jihatın demäk
Şahğa muqarrab olsa birav barça ħayldın,
El barça duşman olsa anıñ birlä vajhi bar.

№ 2790 (27/2 bayt; 137a)

Ĥoblar vaşlığa mağrur bolmamaqu alarnıñ iltifâtığa masrur
Zamāna ĥoblariniñ vişâli şarbatidın,
Navâiyâ, tilâbân kām köp çuçutma mazaq

№№ 9672 (24/2 bayt; 522b), 5802 (30/2 bayt; 226a)

Javāhirsevar salâtın inkârıda-vu anıñ taşqa muşābahatı izħârıda
Şahâ, el javhar-i jânin çiqardın,
Javāhir ĥirşidin bedād etip fâş.

№№ 9672 (45/2 bayt; 525a), 2790 (24/2 bayt; 136b), 5802 (31/2 bayt; 226a)

Aţfâlnı qarılar ĥizmatığa yoldamaq-u çučuk söz bilä aldamaq
Qarılar ĥatiri nâzuktur, ey tıfl,
Şikastidin qılıp vahm, ölmä gustâh:

№№ 9672 (23/2 bayt; 522a), 2790 (25/2 bayt; 136b), 5802 (32/2 bayt; 226b)

Öz taifadın şikâyat-u elgä yaĥşiliq qılıp, yâmânlıq körgän ĥikâyat
Ne ħâli‘dur-ki, har kimni desâm yâr,
Manga ul ‘aqibat bolur badandeş.

№ 9672 (46/2 bayt; 525a)

Ul bâbda-kim, ĥusn quşı aşk dânası bilä şayd bolmas-u jân riştası bilä giriftâr-i qayd
Ul tırfa quş havâsıda köz toktı durr-i aşk,
Jân yaydı riştasın anga äyläp havâyı qayd.

№№ 9672 (25/2 bayt; 522b), 5802 (33/2 bayt; 226b)

Ul mazmunda-kim takallufluq ton mujibi kulfatduru betakallufluq adamı ulfat
Kiyip samur ilä kişi qılma asru ra‘nâliq,
İpak libâs ilä tutma ğurur jâm-i tola.

№№ 9672 (6/5 bayt; 520b), 5802 (35/4 bayt; 226b-225a)

Lâjuvarddın rañe körmägän kökin tuzmag-u ul köktä rañe körgüzmäk
Şâh-i sipehrqadr Abâbâkr ul şahe
Kim, kök ravaqi dargah-i qadrığa taq erür.

№№ 9672 (47/4 bayt; 525a), 2790 (28/3 bayt; 137a)

Yuruşda âtları za‘fi ta‘rifda-kim, mu‘ammâ içidägi ât-deg paydâ emäs erdilär
Bu yuruşda iki ulâğım bar,
Lek bar-men sipâhiylikda yayaq.

№№ 9672 (12/4 bayt; 521b), 2790 (31/4 bayt; 137ab)

Ul imām bābīda-kim, namāz qılmaqdın maqşud-i jamā'atdın özni mumtāz qılmaq erdi

Turfa iş kör-kim, falān har vaqt-kim, qılğay namāz,

Anda bir iş, ğayr-i nāmaşru', zāhir bolmağay.

№№ 9672 (5/2 bayt; 520b), 2790 (34/3 bayt; 137b), 5802 (36/3 bayt; 225a)

Ğalaṭ bitir kātib bābīda qalam surmag-u qarasınñ ğalaṭın yüzigä keltürmək

Falān kātib ar ḥaṭnī mundaq yazar,

Bu manşabdın anı qoparmaq keräk.

№№ 2790 (35/2 bayt; 137b), 5802 (38/2 bayt; 225ab)

Qalamınñ siyahkārliğiniñ berähliği va öziñ siyähroligiñiñ 'uzrḥähliği

İlāhiy, ul raqame-kim, çekipdürür qalamım,

Min-aş-şarārat-i av ğayrihā farartu ladayk

“Наводиру-ш-шабоб”:

Мустазод: №№ 9672 (2/7 bayt; 519ab), 5802 (2/7 bayt; 208b-209a)

Din āfatī bir muğbaça-i māhyuliqādur,

mayḥāra-vu bebāk

Kim 'işqidin anıñ vaṭanım dayr-i fanādur,

sarmast-u yāqām čāk.

Мухаммаслар: №№ 9672 (2/25 m; 513ab), 2790 (3/25 m; 125b-126a), 5802 (2/25 m; 213ab)

Masnad-i ḥusn üzrā tākim körmışām ul šāhnī,

Tıyra āylāp-men fiğāndin nilgun ḥirgāhnī,

№№ 9672 (7/35 m; 516ab), 2790 (6/25 m; 127b)

Āh-kim, valih men ul sarv-i ḥirāmāndin judā,

Közlārim giryāndur ul gul barg-i ḥandāndin judā,

№ 9672 (8/45 m; 516b-517b)

Bolmağay erdi jamāliñ munča zebā kāş-ki,

Bolsa ham qılğay ediñ közlārdin iḥfā kāş-ki,

Мусаддас: № 9672 (5/54 m; 512a-512b)

Dahr ara čun qayğusız yoq heç 'işrat, ey rafiq,

Ayş şubḥin istāmā beşām-i āfat, ey rafiq,

Таржиббанд: №№ 9672 (1/106 m; 493b-496a), 2790 (2/204 m; 131a-134a)

Jahān qaşrığadur sü üzrā bunyād

Ču yoq bunyādi andin bolmāğıl šād.

Таркиббанд: № 9672 (1/56 m; 507a-508b)

Dahr bāği-ki jafā šāridur har čamanī,

Juz vafā ahliğa sänčilmadi anıñ tikani.

Муаммолар: №№ 9672 (1/1 bayt; 538a), 2790 (5/1 bayt; 140a), 5802 (1/1 bayt; 238a)

ĀDAM

Qan toqar yüzdin damādam aşku vah-kim, har zamān

Bāğlanip āhimdin āylār kökkā mayl ul qaṭra qan.

№№ 9672 (6/1 bayt; 538b), 5802 (2/1 bayt; 238a)

AḤMAD

Mayda ikki yüz agar körgüzmasā ul mahjabin,

Durd dardın istābān jān bermāğay ahl-i yaqīn,

№№ 9672 (7/1 bayt; 538b), 2790 (14/1 bayt; 141a), 5802 (3/1 bayt; 238a)

BĀQĪY VA BĀQĪR

Jannat guli-vu nasrīnīğa bolsañ muştāq,

Gah yār yüzigä, gah kaf-i pâyīğa bāq.

№№ 9672 (2/1 bayt; 538a), 2790 (15/1 bayt; 141a), 5802 (4/1 bayt; 238b)

BAHĀ

Dayr ara kir, pandnī goş äylägil,

Bāda beşak şāf erür noş äylägil.

№№ 9672 (8/1 bayt; 538b), 2790 (16/1 bayt; 141a), 5802 (5/1 bayt; 238b)

TAQĪY

Mustaqim erdi köñül 'ışqīnda, ey ārām-i jān,

Ortanur ul mustaqimim emdi ğamdīn har zamān,

№№ 9672 (9/1 bayt; 538b), 2790 (6/1 bayt; 140a), 5802 (6/1 bayt; 238b)

TĀJ

Yüz köñül şaydīn ajal dāmīdīn āzād äylädi,

Tā jamālīn tābliĝ zulfīnī barbād äylädi.

№№ 9672 (10/1 bayt; 538b), 2790 (17/1 bayt; 141a), 5802 (7/1 bayt; 238b)

ŞAMUD

Tanīmda dāĝlar üzrā ğamīn-ki ortadī dāĝ,

Körindi özgäçä ul dāĝdīn tanīmda farāĝ.

№№ 9672 (11/1 bayt; 538b), 2790 (18/1 bayt; 141a), 5802 (8/1 bayt; 238b)

JUNAYD

Āh oqīn jāndīn-ki çeksām ul parivaş yādīdīn,

Qalmas ul yādīmda ham faryād anīn bedādīdīn.

№№ 9672 (12/1 bayt; 538b), 2790 (19/1 bayt; 141b), 5802 (9/1 bayt; 238b)

JA'FAR

Jānāndīn ayru taptī köñül, 'umrdīn malal,

Özdīn keçiptür emdi-yu äylār vafā ħayāl.

№№ 9672 (13/1 bayt; 538b), 2790 (7/1 bayt; 140a), 5802 (10/1 bayt; 239a)

ĤASAN

Qaşīn goşası çekkālī ğamza dāsīn,

Yarī aynīn ustīda körgüzdi yāsīn.

№№ 9672 (3/1 bayt; 538a), 2790 (20/1 bayt; 141b), 5802 (11/1 bayt; 239a)

ĤAMZA

Yaşun, ey gul-ki, ul gulruĝ jamālī

Erür ham sāda-vu ham tāza ħālī.

№№ 9672 (14/1 bayt; 538b), 2790 (21/1 bayt; 141b), 5802 (12/1 bayt; 239a)

ĤĀLĪD

Nuqṭa-i muşķīn-ki ul yüz üzrā bolmīş jilvagar,

Tā ħisābīn anlasun el yüz yaşur, ey siymbar.

№№ 9672 (15/1 bayt; 538b), 2790 (22/1 bayt; 141b), 5802 (13/1 bayt; 239a)

ĤUSRAV

Ul niḥāle-kim qadīnĝa yoq şabīh, andağ niḥāl

Başīda körgüzsä yüz ħurşīd olur sendin mişāl.

№№ 9672 (16/1 bayt; 539a), 2790 (23/1 bayt; 141b), 5802 (14/1 bayt; 239a)

DĀVUD

Ot tuştī vahm dud-i ara furqatīdīn,

Tā kuydī-vu ortandī köñül ħırqatīdīn.

№№ 9672 (17/1 bayt; 539a), 2790 (24/1 bayt; 141b), 5802 (15/1 bayt; 239a)

DARVEŞ

Har ne tapsaŋ davr ara, sâqiy, ayâqqa sal anî,

Yüz körärdin otti iş tut emdi malâmal anî.

№№ 9672 (18/1 bayt; 539a), 2790 (25/1 bayt; 141b), 5802 (16/1 bayt; 239b)

ZUNNUN

Vaşl sa'yidin emiş 'ışq ahli icrâ mâjarâ,

Zavqdin körkim yüzüm altun-deg olmiş 'ışq ara.

№№ 9672 (19/1 bayt; 539a), 2790 (26/1 bayt; 141b), 5802 (17/1 bayt; 239b)

RUSTAM

Neçä-kim yâr sitam etkän ilâ uzdi vafâ,

Yâdin etkänça âti vird-i zabân boldi mañâ.

№№ 9672 (4/1 bayt; 538a), 2790 (27/1 bayt; 141b), 5802 (18/1 bayt; 239b)

RAJAB

Ay-u quyaş äylädi yüzün bilâ da'vâ,

Bizgä alardın 'ajab körindi bu ma'nâ.

№№ 9672 (49/1 bayt; 540b), 2790 (28/1 bayt; 142a), 5802 (19/1 bayt; 239b)

ZAYNI VA ZAYD

Köz uçı qaşı yäsîdur sâhir,

Anî yâd al alardın, ey sâmir.

№№ 9672 (20/1 bayt; 539a), 2790 (29/1 bayt; 142a), 5802 (20/1 bayt; 239b)

ZÂHID

Ay yüzindä hâlîni körgäç, ul ay tapti jamâl,

Âhir ul yüzdin-ki yaptı, vah-ki, pinhân boldi hâl.

№№ 9672 (21/1 bayt; 539a), 2790 (30/1 bayt; 142a), 5802 (21/1 bayt; 239b)

SA'D

Bu gulşan icrâ-ki yoqtur baqâ gulîga şabât,

'ajab sa'adat erür çiqsa yañşılıq bilâ ât.

№№ 9672 (22/1 bayt; 539a), 2790 (31/1 bayt; 142a), 5802 (22/1 bayt; 240a)

SALMÂN

Qılur esañ manga sâman ayâ rafîq havas,

Aniñ ayâğığa yetkür meniñ başimni-yu bas.

№№ 9672 (23/1 bayt; 539a), 2790 (32/1 bayt; 142a), 5802 (23/1 bayt; 240a)

ŞÂH

Jân quşı çu boldi dâna-i hâlîğa zâr,

Şâd oldi-vu halqa äylädi zulfini yâr.

№№ 9672 (24/1 bayt; 539a), 2790 (33/1 bayt; 142a), 5802 (24/1 bayt; 240a)

ŞUKRILLÂH

Qara erdi közüm hajrîndin, ey mäh,

Yana kördüm yüzüñni şukrillâh.

№№ 9672 (25/1 bayt; 539b), 2790 (34/1 bayt; 142a), 5802 (25/1 bayt; 240a)

SIDDIQ

Yüzün bilâ yüzümä kâş bolsa üylä vişâl

Ki, bolmasa âralarında ğayr-i ul haţ-u hâl.

№№ 9672 (26/1 bayt; 539b), 2790 (35/1 bayt; 142a), 5802 (26/1 bayt; 240a)

ŞAFI VA ŞAFÂ

Qaşd-i jânımğa çu mużgâniñ ikki şaf tuzdi.

Biri qaş yâsi, biri ğamzañ oqın körgüzdi.

№№ 9672 (27/1 bayt; 539b), 2790 (36/1 bayt; 142a), 5802 (27/1 bayt; 240a)

ZİYÂ

Gul avrâqın şabâ qıldı parişân,
Qabul etti neçâ-kim taptı imkân.

№№ 9672 (28/1 bayt; 539b), 2790 (37/1 bayt; 142b), 5802 (28/1 bayt; 240b)

TÂHIR

Girihnî turradîn tâ açtî mâhîm,
Parişân qıldı filhâl anî âhîm!

№№ 9672 (29/1 bayt; 539b), 2790 (38/1 bayt; 142b), 5802 (29/1 bayt; 240b)

TÂLIB

Ağiz labîğa çu qoydum yana talab qılayîn
Ki, ğayr-i naqşı kam olğay yana tarab qılayîn.

№№ 9672 (30/2 bayt; 539b), 2790 (39/1 bayt; 142b), 5802 (30/2 bayt; 240b)

ZAHİR

Hâlq icrâ zuhûr-i hûsn ul siyminbar,
Körgüzdi vayâ boldı qiyâmat yaksar.

№№ 9672 (31/1 bayt; 539b), 2790 (40/1 bayt; 142b), 5802 (31/1 bayt; 240b)

ÂMİR

Jumla-i aşyâğa boldum 'âşiq-u âşufta hâl,
'âlam-u âdam yüzün çün qıldı mirât ul jamâl.

№№ 9672 (32/1 bayt; 539b), 2790 (41/1 bayt; 142b), 5802 (32/1 bayt; 240b)

ÂDİL

Ham qaşı birlâ 'âraz-i huş erür,
Ham közi birlâ qaddı dilkaş erür.

№№ 9672 (50/1 bayt; 540b), 2790 (42/1 bayt; 142b), 5802 (33/1 bayt; 241a)

ĞARIB

Çâk bağrım tārfin âylädiñ ikki parkand,
Birini taşlabân âhîr birin ettin payvand.

№№ 9672 (51/1 bayt; 540b), 2790 (43/1 bayt; 142b)

ĠAYBIY

Sözğa evürdi ikki labîñnî takallumuñ,
Yâ barg-i gulnî iki ayırdı tabassumuñ.

№№ 9672 (52/1 bayt; 540b), 2790 (44/1 bayt; 142b), 5802 (34/1 bayt; 241a)

FARHÂD

Har keçâ köñlüm ğamün tağida faryâd âylägây,
Üylâ-kim faryâd-faryâdınî Farhâd âylägây.

№№ 9672 (33/1 bayt; 539b), 2790 (45/1 bayt; 143a), 5802 (35/1 bayt; 241a)

FARRUH

Gar yüzündin hûsn eli yüzindâ bir hâl etsâ fâş,
Ul arâda besarupâ zarra-deg kirgây quyaş.

№№ 9672 (34/1 bayt; 540a), 2790 (46/1 bayt; 143a), 5802 (36/1 bayt; 241a)

QUBÂD

Saçın ğubarî gahî yüz yapar, gahî yüz açar,
Ne zulfür-ki yapar aynî, çunki muşk saçar.

№№ 9672 (5/2 bayt; 538a), 2790 (47/1 bayt; 143a), 5802 (37/2 bayt; 241a)

QÂSIM

Ruhsârasî üzrâ, ey köñül, hâl nedür,
Zulfi ayâğı âstida pâmâl nedür.

№№ 9672 (35/1 bayt; 540a), 2790 (48/1 bayt; 143a), 5802 (38/1 bayt; 241a)

KAMAL

Yüzin-kim qatıra həy serāb qılmış,

Guledur-kim sü içkândin açılmış.

№№ 9672 (36/1 bayt; 540a), 2790 (49/1 bayt; 143a), 5802 (39/1 bayt; 241b)

KĀKĀ

Jān qılğay ikki yüzün guli sārī šitāb,

Gar bolmasa ikki sunbuluñdın qullāb.

№№ 9672 (37/1 bayt; 540a), 2790 (50/1 bayt; 143a), 5802 (40/1 bayt; 241b)

LALĀ

Şabādın kördi çun maşşāta ikki zulfini darham

Aniñ-deg uçlarıñ kesti-ki qat' oldı gırıhlar ham.

№№ 9672 (38/1 bayt; 540a), 2790 (51/1 bayt; 143a), 5802 (41/1 bayt; 241b)

LAṬİF

Şaf çekti har tərəf yüzidin kirpik, ey köñül,

Ul şaklni körüp hırad-u şabrđın toñul.

№№ 9672 (39/1 bayt; 540a), 2790 (52/1 bayt; 143a), 5802 (42/1 bayt; 241b)

MUḤSİN

Majlisda şayh bu keçä köp şayn başladı,

Sindurđi şam'u nuqlni həvz içrā taşladı.

№№ 9672 (40/1 bayt; 540a), 2790 (53/1 bayt; 143a), 5802 (43/1 bayt; 241b)

MURĀD

Luţfun yeli çun esti bu mardudqa filhāl,

Idbar nihāyatqa yetip keldi yüz iqbal.

№№ 9672 (41/1 bayt; 540a), 2790 (54/1 bayt; 143b)

NEKİPAY

Oquñğa tan, va'dañğa jān huş qılmış erdi hātirin

Kesti çu paykāniñ birin, kuydurđi payğāmın birin.

№№ 9672 (42/1 bayt; 540a), 2790 (55/1 bayt; 143b), 5802 (44/1 bayt; 241b)

NĀŞİR

Körünsä közgä nāgah-nāgah ul ay,

Közüm həyrān qalur yüzigä, ey vay.

№№ 9672 (43/1 bayt; 540b), 2790 (56/1 bayt; 143b), 5802 (45/1 bayt; 242a)

VALİ

Çu ul ayğa qul oldı bu ğamkaş,

Qulidın yüz yaşurđı ul mahvaş.

№№ 9672 (44/1 bayt; 540b), 2790 (57/1 bayt; 143b), 5802 (46/1 bayt; 242a)

VARQA

Javr ilā qahrin-ki haddin āşti bağāyat.

Vah-ki, ne bar ibtidā anga ne nihāyat.

№№ 9672 (45/1 bayt; 540b), 2790 (58/1 bayt; 143b), 5802 (47/1 bayt; 242a)

HUMĀM

Ul şolh ānça javrda körgüzdi ehtimām,

Kim āt çiqardı, balki anga uşbu erdi kām.

№№ 9672 (46/1 bayt; 540b), 2790 (59/1 bayt; 143b), 5802 (48/1 bayt; 242a)

HİLAL

Köñlüm halāk boldı, çu 'işqinñi başladı,

Āhır başında har ne-ki bar erdi, taşladı.

№№ 9672 (47/1 bayt; 540b), 2790 (60/1 bayt; 143b), 5802 (49/1 bayt; 242a)

YUSUF

Sayr icrâ qaçân-kim yüzüñgâ yetti quyaş,

Ter aqıp, anıñ çehrasidın bardı yaş.

№№ 9672 (48/1 bayt; 540b), 2790 (61/1 bayt; 143b), 5802 (50/1 bayt; 242a)

YUNUS

Zulf açma-ki yüzüñdür manga şam'-i majlis,

Mahv qıl tun raqamın kün yüzidin, ey munis.

“Бадойну-л-васат”:

Мустазод: №№ 9672 (3/7 bayt; 519b), 5802 (3/7 bayt; 209ab)

Ne vosma-vu ne kesmädür ul zulf-i sumansây,

ne şamza-i jâdu,

Maşşâta sanga zali falakdur magar, ey ay,

hürşid anga közgü.

Мухаммаслар: №№ 9672 (1/25 m; 512b-513a), 2790 (2/25 m; 125ab), 5802 (1/25 m; 212ab)

Şarbat-i yuḥyil ‘izām erni mayi nābindadur,

Sura-i “vaşşams” tafsiri yüzi bābindadur,

№ 9672 (9/35 m; 517b-518a)

Neçä, ey ay, mendin ayru äylägäy davrân seni,

Bolmağay yillärdä körmäk bir nafas imkân seni,

Мусададаслар: №№ 9672 (3/42 m; 510a-511a), 2790 (1/42 m; 123b-125a), 5802 (1/42 m; 209b-211a)

Jānīm ortarga ul otluq çehra gulzâr-i Ḥalil,

Anı ravşan äylägän kokurd otı yanıda nil,

№ 9672 (2/42 m; 509b-510a)

‘İşq zâr etti ḥälâyîq ibtiläsîdîn meni,

Har zamân bir ta’ nagir muhlik adäsîdîn meni,

Таржиъбанд: № 9672 (1/56 m; 499a-500b)

Ey kirpiki neş-u közi ḥunḥâr,

Jānīmni neçä qılır-sen afgâr.

Қасида: № 9672 (1/86 m; 500b-503a)

Çün nihân qıldı turun-j-i mehr raḥşân ṭal’atîn,

Āşkâr etti falak bir ṭavq-i ğabğab hay’atîn.

Чистонлар: №№ 9672 (1/6 bayt; 535b-536a), 2790 (1/6 bayt; 139b), 5802 (1/6 bayt; 236a)

Qalam

Ne lolidur-ki, çun hanjāma tutsa,

Qadam baştin qılıp tartar navāzîr.

№№ 9672 (3/5 bayt; 536a), 2790 (2/5 bayt; 139b), 5802 (2/5 bayt; 236b)

Taṇa

Ne şoḥ erür-ki, ulus köñli icrâ savdâsi

Anıñ yüzidägi ḥaṭlar kibi muḥarrardur.

№№ 9672 (9/4 bayt; 536b-537a), 2790 (3/4 bayt; 139b-140a), 5802 (3/4 bayt; 236b)

İgna

Qaysi ayyâr er-kim ul-kim, naqb urar san’atda bar

Bir sinân yanlıĝ ayâĝdîn, baş qâtiqlîĝdîn tanî.

№№ 9672 (7/4 bayt; 536b), 2790 (8/4 bayt; 140ab), 5802 (4/4 bayt; 236b-237a)

Miqrāz

Ne quşlar erkin alar-kim, birardurur qanāti,

Qanātiniñ uçıda har birisigā minqār.

№№ 9672 (10/3 bayt; 537a), 2790 (12/3 bayt; 141a), 5802 (5/3 bayt; 237a)

Oq

Ne quşdurur-ki, uçar uç qanāt bilä, lekin

Ağar qonar ham, açıqdur qanātları barı,

№№ 9672 (4/5 bayt; 536a), 2790 (9/5 bayt; 140b), 5802 (6/5 bayt; 237ab)

Anār

Ne majmardur, tola aḡgar, vale ul majmar andāmı,

Erür şun' ilgidin gāhı musaddas, gah musamman ham.

№№ 9672 (8/4 bayt; 536b), 2790 (10/4 bayt; 140b), 5802 (7/4 bayt; 237b)

Bel

Ne nav' paykar-i kânıdur ul uzun tillik

Ki, ağziğa qāqılur bir uzun yāğaç mahkam.

№№ 9672 (5/2 bayt; 536a), 2790 (13/2 bayt; 141a), 5802 (8/2 bayt; 237b)

Yumurtqa

Ul huqqa-i āj-kim, qılurlar gulfām

Kim, javfi paniru maskadın toldı tamām.

№№ 9672 (6/5 bayt; 536b), 2790 (11/5 bayt; 140b-141a), 5802 (9/5 bayt; 237b-238a)

Pāki

Ne paykardur-ki, äylär nājihin tez,

Özi birlädurur masāfiy.

№№ 2790 (4/2 bayt; 140a), 5802 (10/2 bayt; 238a)

Parvāna

Ul quş-ki, ta'aşşuqdurur andişa anga,

Bir naḡlğa-kim şāmdadur beşa anga.

Тыюклар: №№ 9672 (2/2 bayt; 537a), 2790 (1/2 bayt; 143b-144a), 5802 (1/2 bayt; 242b)

Yā rab, ul şahd-u şakar, yā labdurur,

Yā magar şahd-u şakar yalabdurur.

№№ 9672 (3/2 bayt; 537a), 2790 (2/2 bayt; 144a), 5802 (2/2 bayt; 242b)

Javr oqın jānimğa sâqıy yazmadı,

Vaşl jāmıdın ḡumārım yazmadı.

№№ 9672 (7/2 bayt; 537b), 2790 (3/2 bayt; 144a), 5802 (3/2 bayt; 242b)

Yā qaşındın neçä bir oq köz tutay,

At-ki, otrusiğa anıñ köz tutay.

№№ 9672 (1/2 bayt; 537a), 2790 (4/2 bayt; 144a), 5802 (4/2 bayt; 242b)

La'lidin jānimğa otlar yāqılur,

Qaşı qaddimni jafādın "yā" qılur.

№№ 9672 (8/2 bayt; 537b), 2790 (5/2 bayt; 144a), 5802 (5/2 bayt; 243a)

Bāvujud ul yüz erür gulgunasız

Kim, körünür allıda gulgunasız.

№№ 9672 (9/2 bayt; 537b), 2790 (6/2 bayt; 144a), 5802 (6/2 bayt; 243a)

Čarḡ tartıp ḡanjar-i hijrān bu tun,

Qoymadı bir zarra bağrımnı butun.

№№ 9672 (10/2 bayt; 537b), 2790 (7/2 bayt; 144ab), 5802 (7/2 bayt; 243a)

- Ötkäli ul sarv-i gulruhsârîdîn,
Yoq ẖabar ul sarv-i gul ruhsârîdîn.
№№ 9672 (11/2 bayt; 537b-538a), 2790 (8/2 bayt; 144b), 5802 (9/5 bayt; 237b-238a)
- Tiğî 'işqîñ yârasîdur butmagan,
Dardîñi har kimgä aytîp butmagan.
№№ 9672 (6/5 bayt; 536b), 2790 (11/5 bayt; 140b-141a), 5802 (9/5 bayt; 237b-238a)
- Vah, qaçânğa tegrü 'işqîñ kâjîdîn
Közüma har laẖza ot çäqilğüsü.
№№ 9672 (6/5 bayt; 536b), 2790 (11/5 bayt; 140b-141a), 5802 (9/5 bayt; 237b-238a)
- Ul pariy 'işqîda bu devânani
Ey-ki istâr-sen, kelip gulẖanda kör.
Фавойндау-а-кибар:
Мустазад: № 9672 (4/7 bayt; 520a)
Bardîm bu saẖar dayr-i fanâ sarî urup gām,
maḥmur-i šabāna,
Tartar edi har laẖza šabuḥ aẖli içip jām,
Nāqus-i muğāna.
Мухаммаслар: № 9672 (5/45 m; 515ab)
Jilva qıldı dahr ara köp ḥusnî beḥamtâ yigit,
Gul kibi nāzik badanlık, sarv-deg ra'nâ yigit,
№ 9672 (6/30 m; 515b-516a)
Körgüzüp yüz, köñlümâ yüz miñ jafâ-mu qılmañ!
Jism uyîdîn ḥasta jânîmnî jalâ-mu qılmañ!
Мусадаас: № 9672 (4/42 m; 511ab), 5802 (2/42 m; 211a-212a)
Zulf-u siymîn jismîñ af'î ganj-i Qārūn ustîna,
Ganj üzâ saḥîr közüñ af'îga afsun ustîna,
Фардаар: №№ 9672 (11/1 bayt; 541b), 2790 (37/1 bayt; 147a), 5802 (30/1 bayt; 246a), 7701 (11/1 bayt; 541b)
Andaq köründi sabza arasînda lâlalar
Kim, sabz haṭlar ilgidâ altun piyālalar.
№№ 9672 (10/1 bayt; 541b), 2790 (11/5 bayt; 140b-141a), 5802 (9/5 bayt; 237b-238a), 7701 (10/1 bayt; 541b)
Yâr vaşlîn taptîm-u mehr âşkârâ qılmađî,
Üylâ-kim, hijrânî ortar çäğda parvâ qılmađî.
№№ 9672 (8/1 bayt; 541a), 2790 (42/1 bayt; 147a), 5802 (33/1 bayt; 246a), 7701 (8/1 bayt; 541a)
Balâyîdur, bu-ki mendin hamiša yâr judâdur,
Dame bu dard-u balâdîn ḥalaş emân, ne balâdur.
№№ 9672 (12/1 bayt; 541b), 2790 (44/1 bayt; 147b), 5802 (34/1 bayt; 246b), 7701 (12/1 bayt; 541b)
Elgä bolmiş ruḥparvar bâğ-u ruḥafzâ bahâr,
Yer hajrîdîn manga, bilmân, ḥazândur yâ bahâr.
№№ 9672 (9/1 bayt; 541a), 2790 (45/1 bayt; 147b), 5802 (35/1 bayt; 246b), 7701 (9/1 bayt; 541a)
Netây elniñ bahârîm-kim, manga âşub-i hijrândur,

Közümdä sarv oqdur, könlüm icrâ günça paykândur.
 №№ 9672 (1/1 bayt; 541a), 2790 (46/1 bayt; 147b), 5802 (36/1 bayt; 246b),
 7701 (1/1 bayt; 541a)
 İstârâm – şöhe çiqip, jânimğa bedâd äylägäy,
 Şabr-u huş-u ‘aql-u imânimni barbâd äylägäy.
 №№ 9672 (3/1 bayt; 541a), 2790 (47/1 bayt; 147b), 5802 (37/1 bayt; 246b),
 7701 (3/1 bayt; 541a)
 Neçä bolğay, ey köñül, ‘âşiqliq-u aftâdaliq,
 Neçä kün ham huşturur fâriğliq-u âzâdaliq.
 №№ 9672 (5/1 bayt; 541a), 2790 (50/1 bayt; 147b), 5802 (38/1 bayt; 246b),
 7701 (5/1 bayt; 541a)
 Ikki közüñ-u labiñ ğamüdîn
 Men ħasta olup-olup tirildim.
 №№ 9672 (7/1 bayt; 541a), 2790 (51/1 bayt; 148a), 5802 (40/1 bayt; 247a),
 7701 (7/1 bayt; 541a)
 Bel-u ağzidîn, dedilâr-kim, degil afsânaye,
 Başladim filhâl-kim, “Bir bar edi, bir yoq edi”.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Birnbaum E. Ottoman Turkish and Chaghatay literature. An Early 16th Century Manuscript of Nava’is Divan in Ottoman Orthography // Central Asiatic Journal. 1976, XX. – P. 157-190.
2. Eckmann J. Nevai’nin ilk divanları üzerine // Türk dili araştırmaları yilligi. Belleten, 13. – Ankara. 1970. – S. 253-262.
3. Lale U. Türkmen valiler Şirazlı ustalar Osmanlı okurlar / XVI. Yüzyıl Şiraz elyazmaları. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006. – S. 531.
4. Levend A. Türkiye kitaplikarındaki Nevai Yazmaları // Türk dili araştırmaları yilligi. Belleten. – Ankara, 1958. – S. 127-209.
5. Walmsley N. O Navā’i!: imitation, innovation, and the invention of a Central Asian literary icon, 1500–1900. Submitted to the faculty of the University Graduate School in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. Indiana: Indiana University, 2016. – P. 345.
6. Алишер Навоий Оққуюнли мухлислар девони (1471). Нашрга тайёрловчи: А. Эркинов. – Токуо: Research Institute for languages and cultures of Asia and Africa, 2015. – 207 б.
7. Алишер Навоий. Девони Фоний (давоми). Қасидалар. Муфрадот. Иловалар. Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир: Сайфиддин Рафиддинов. МАТ, 20-том. – Тошкент: «Фан», 2003. – 506 б.
8. Алишер Навоий. Илк девон. 1466 йили кўчирилган қўлёзманинг факсимиле нашри. Нашрга тайёрловчи: филол.ф.д., проф. Ҳ. Сулаймон. Тошкент: «Фан», 1968. – 31,16 б.т.
9. Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя. Котиб: Султонали Машҳадий. ЎзР ФА ШИ асосий фонди, №1995.
10. Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя / Текстни тузувчи: М. Раҳматуллаева. МАТ, 2-том. – Тошкент: «Фан», 1987. – 622 б.
11. Алишер Навоий. Терма девонлар қўлёзмалари. №№ 1973, 7200, 1976, 4007, 2197, 9672, 2790, 5802, 7701. ЎзР ФА ШИ асосий фонди.
12. Алишер Навоий. Ғазалиёт девони (898/1492–1493 йил) / Масъул муҳаррир: т.ф.д., проф. Б.Абдуҳалимов. Тадқиқот қисми муаллифлари: филол.ф.д. А. Эркинов, PhD О.Мадалиева. Нашрга тайёрловчи: О.Мадалиева. – Тошкент: “Фан”, 2021. – 268 б.

13. Алишер Навоий: қомусий лугат / Масъул муҳаррир: ф.ф.д., проф. Ш.Сироҷиддинов. Ижодий гуруҳ: С.Ғаниева, А.Эркинов, О.Давлатов, Э.Очилов, К.Муллаҳўжаева, Д.Юсупова, З.Мамадалиева, И.Исмоилов, А.Маликов, Л.Жўраева. – Тошкент: «Шарқ», 2016. II том. – 479 б.
14. Волин С. «Описание рукописей произведений Навои в ленинградских собраниях» // Алишер Навоӣ. Под ред. К. Боровкова. – Москва–Ленинград: «Издательство АН СССР». 1946. – С. 203-235.
15. Додхудоева, Зиёвиддинова. Неизвестный список поэмы Джами «Тухфат ал-ахрор» с миниатюрами // Жомӣ ва робитаҳои адаби, китоби аввал. – Душанбе, 1991.
16. Жўрабоев О. Навоӣ асарлари қўлёзма ва матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари // Алишер Навоӣ ва XXI аср. – Тошкент, 2016. – Б. 32-38.
17. Имомназаров М. XXI аср. Алишер Навоӣ лирик мероси матншунослиги муаммолари. – Тошкент, 2021. – 64 б.
18. Карасев А. Онтологическая поэтика // Интелрос – Интеллектуальная Россия. – С. 91–114.
19. Мадалиева О. Навоӣ девонлари қўлёзмаларининг таркибий-қийсий тадқиқи (ЎзР ФА Шарқшунослик институти фонди қўлёзмалари асосида). Филология фанлари бўйича PhD илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2021. – 545 б.
20. Мадалиева О. Навоӣ девонлари қўлёзмаларининг таркибий-қийсий тадқиқи. – Тошкент: “Donishmand ziyosi”, 2021. – 680 б.
21. Мадраимов А. Алишер Навоӣ бадий асарларининг XV–XVI асрлардаги қўлёзмалари. – Тошкент: «Fan va texnologiyalar nashriyot matbaa uyi», 2021. – 382 б.
22. Максудов Б. Кодикологическое описание списка «Навадир ан-нихайа» Навоӣ, хранящегося в библиотеке Таджикского национального университета // Алишер Навоӣ ва XXI аср. – Тошкент: «Mashhur-press», 2020. – Б. 9-18.
23. Муниров Қ., Носиров А. Алишер Навоӣ қўлёзма асарлари каталоги. – Тошкент: «Фан», 1970. – 85 б.
24. Навоӣ дастхати (Наводир ун-нихоя). Нашрга тайёрловчи, сўз боши муаллифи: филол.ф.н. С.Ғаниева. – Тошкент: «Фан», 1991. – 12 б.т.
25. Нагиева Ж. Бакинские рукописи Алишера Навои. – Баку: «Элм», 1986. – 136 с.
26. Раҳматуллаева М. Алишер Навоӣ лирикасида синонимлар масаласи (XV асрда Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилган «Наводирун-нихоя» девонининг уникал қўлёзмаси асосида). Филол. ф. номз. дисс. – Тошкент, 1965. – 169 б.
27. Семенов А. Описание персидских, арабских и турецких рукописей. – Ташкент: Издательство Среднеазиатского государственного университета, 1935. – 88 с.
28. Собрание восточных рукописей академии наук Республики Узбекистан. Литература (Диваны). Том. I. Ответственный редактор академик АН РУз Д.Юсупова. Подготовка к изданию: канд. ист. наук. Х.Лутфиллаев, канд. филол. наук. С.Файзиева, О.Мадалиева. – Ташкент: «Наврӯз», 2017. – 559 с.
29. Сулаймонов Х. «Хазойинул-маоний» текстларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари // Алишер Навоӣ. Хазойинул-маоний. I том: Ғаройибус-сиғар. – Тошкент: «Ўз ССР ФА нашриёти», 1959. – Б. V-XXVIII.
30. Сулейманов Х. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои / В трех томах / том первый. – Ташкент–Москва, 1955-1961. – 415 с.
31. Турдалиев А, Эркинов А. «Бадоеъ ул-бидоя»нинг Навоӣ даврида кўчирилган ва янги аниқланган санали олтинчи қўлёзмаси (Султонли Машҳадий, Хирот, 889/1484-1485 йил) // Алишер Навоӣ ва XXI аср (Республика илмий-назарий анжумани материаллари). – Тошкент: «Turon iqbol», 2018. – Б. 57-62.
32. Эркинов А. «Бадоеъ ул-бидоя»нинг Навоӣ даврида кўчирилган ва янги аниқланган санали бешинчи қўлёзмаси (888 йил, сафар ойи/1483 йил, март-апрель) // Алишер Навоӣ ва XXI аср. – Тошкент: «Turon iqbol», 2018. –Б. 51-57.

33. Эркинов. Алишер Навоий “Хамса” си талқини манбалари (XV–XX аср боши). – Тошкент: “Тамaddon”, 2018. – Б. 303.
34. Юсупова Д. «Наводир ун-ниҳоя» фақат ғазаллардан иборат девонми? // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Тамaddon», 2017. – Б. 54-60.
35. Ҳақимов М. Навоий асарлари қўлёзмалари тавсифи. – Тошкент: «Фан», 1983. – 198 б.

LITERARY NIGHTS OF MUHAMMAD SHAYBANI-KHAN IN THE
SOURCES OF THE 16th-17th CENTURIES

XVI-XVII АСР МАНБАЛАРИДА МУҲАММАД
ШАЙБОНИЙХОН АДАБИЙ КЕЧАЛАРИ

Karaev Sherkhan Polatkhanovich
Қораев Шерхон Пўлатханович

This article is dedicated to the literary meetings held in the presence of the king and poet Muhammad Shaybani-khan with the participation of the great poets such as Kamal ad-din Bina'i, Muhammad Salih. The works created by Shaybani-khan's court historians and contemporaries are important sources of information about the poetry and literary meetings of the ruling poet. In these literary nights called *Oliy Majlis*, there were organized poetry competitions under the leadership of the poet of kings. Shaybani-khan wrote beautiful poems and composed a wonderful collection of poems. The literary meetings contributed to the development of the classical literature.

Ўрта Осиё ҳудудида XV-XVI асрларда ҳукм сурган шайбонийлар давлати асосчиси Муҳаммад Шайбонийхон (1451-1510) нафақат ҳукмдор, у шунингдек, олим, дин пешвоси ва сўз санъаткори – шоир бўлганлиги кўпчиликка маълум:

Хон эрур подшаҳи олами сўз,
Хон эрур эрта-кеча ҳамдами сўз.
Хон сўзи ишқи жаҳонидиндур,
Хон сўзи ғайб лисонидиндур.
Хон ўзи ошиқ эрур, ориф ҳам,
Борча сўз жонибидин воқиф ҳам.
Хон ўзи сўзни баса хўб айтур,
Назм ила насрни марғуб айтур.
Қайси хондур бу, муайян билгил,
Айтайин мен санго равшан билгил.
Тенгрининг сояси Шайбонийхон,
Ким ани қўйди халифа раҳмон.
Ғайбдин оти Муҳаммад бўлди,
Қобили давлати сармад бўлди [11: 25].

Муҳаммад Шайбонийхоннинг ижодий фаолияти ва адабий мажлислари ўз даврининг қатор тарихий ва адабий манбаларида ёритилган. Мулла Шодийнинг “Фатҳномаи хоний”, Муҳаммад Солиҳ ва Камолиддин Биноийнинг “Шайбонийнома”лари, Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр”, Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий”, Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ”, Муҳаммад Фаҳрий Ҳиравийнинг “Равзат ус-салотин”, Бобурнинг “Бобурнома”, Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаққири аҳбоб”, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома”, Алоуддавла Ҳусайн Қазвинийнинг “Нафоис ул-маосир”, Сом Мирзонинг “Тухфаи Сомий”, Муҳаммадёр ибн Араб Муҳаммад Қатағаннинг “Мусаххир ал-билод” номли асари каби қимматли манбаларда ҳукмдор шоирнинг ижодий қиёфаси акс этган:

1. Дастлаб, Шайбонийхон “Девон”ида унинг ҳаёти, ижоди ва мажлисларига доир қимматли маълумотлар мавжудлиги ҳақида тўхталмоқчимиз: “Самарқандни олганда бача Кўк-саройда тўй қилиб, валадимни тахтга миндуруб, ул мажлисда зебо санамларни келтируб, ўғлум Муҳаммад Темур Боҳадирни сандалда ўлатуртиб, бу ғазални айттим:

Эй манга саждагоҳи ул қошларинг меҳробидур,
Бу кўнгил қушин тутарга шул кўзинг сайёодидур.
Новакинг ўқлари жоним кўз ёшимдин сусади,
Ваҳ бағир қонидин ичкан кирпутинг пайқонидур.
Ғунча лаълин кўргали бу лаълу маржонлар тўқуп,
Инглари олинда ё Раб кўзларим намнокидур.
Оташин ёкут лабиндин ёқилиб ишқинг оти,
Май ичиб ким маст бўлса шул гўйинг чавгонидур.
Муҳтасиб манъ этмагил маъшуқ куйиндин ҳар заман,
Кўз ёшима ваҳ отиндин ҳар замон ғамнокидур.
Ул парини Кўксарой ичинда ҳар дам кўргали,
Зулфи анбар-бўйу мушкин васфида девонидур.
Эй Шабоний шул санам жавринда новмид ўлмагил,
Бас кўнгил ораста қилгил дилбаринг сандолидур [15: 136].

Бинобарин, “у шоир сифатида Шайбонийхон, Шохбахт, Шойбек, Шейбони, Шоҳибек, Шайбоний тахаллуслари билан шеърлар ёзган, камдан-кам ижодкорга насиб этадиган рутба – “Девон” эгаси бўлган. Бу девон 300 дан ортиқ ғазал, рубоий, туюқ, чистон, таърих ва бошқа жанрдаги асарларни ўз ичига олган. Девон Истанбулда Тўпқопи саройи музейида сақланади.

Муҳаммад Шайбонийдан, нафақат шеърый девон, шу билан бирга диний мазмундаги “Баҳр ул-худо” номли достон, ўғли Темур султонга атаб ёзган панд-насиҳатлардан иборат китоб ёзган, демак, ҳаёти бетўхтов жангу жадал ичида кечганига қарамай, катта маърифий мерос қолдирган инсон эди. Бизнингча, Ҳазрат Мир Алишер Навоий хоннинг “Девони”, достону ҳикматномаси билан танишиш имкониятига эга бўлганда, бу асарларга муносиб баҳо берган бўларди.

Хукмдор шоирнинг “Баҳр ул-худо” (“Ҳидоят денгизи”) номли қасидаси 1508 йилда ўзбек тилида яратилган. Бу қасидада шоирнинг диний-тасаввуфий қарашлари бадийий ифодаланиб, ўзбек хонининг бошидан ўтган воқеалар унинг ички кечинмалари билан уйғунлашиб кетган. Ушбу қасида тасаввуф шайхлари Абулҳасан Харрақоний ва Боязид Бистомий мақбаралари зиёратида ёзилган:

Эрди тўққуз юз тақи ўн тўрт ҳижрат вақтидин,
Ким, бу гулшан ичра топти булбули табъим наво.
Манзилим ул вақт эди Бастом била Домғонда,
Ким, менга қилди мадад арвоҳи поки анбиё.
Пирӣ Хароқоний – тариқатнинг имоми Булҳасан,
Барча орифларга султон Боязид ул муқтадо.

Муҳаммад Шайбоний адабий меросининг асосий қисмини уруш тафсилотлари, ҳаётий муаммолар, дарвешлик кечинмалари билан йўғрилган диний-тасаввуфий қарашлар акс этган ғазаллар ташкил этади. Улар ўз замонида кенг тарқалган ва машҳур бўлган. “Меҳмонномаи Бухоро” асарида қайд этилган эътироф, яъни Шайбонийнинг тасаввуфий мазмундаги ғазалларига жуда кўп шарҳлар ёзилгани бунинг яққол далилидир [6: 9-17]. Унинг мазкур девони Туркияда Ёқуб Қорасуӣ томонидан нашр этилган [13: 862].

Муҳаммад Шайбонийхон сарой шоири Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома”сида ҳам етук шоир сифатида таърифланган:

Шеърни ҳўб танир завқ била,
Ўзи ҳам ҳўб айтур шавқ била.
Турки абъёти эрур шарбати ноб,
Форсий шеърлари ҳам сероб.
Борча серобу салису дилкаш,
Табъ аҳлиға жалису дилкаш [11: 28].

Шоир Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” достонида зикр этилишича, ўзбек хонининг шеърлари Мовароуннаҳр ва Хуросонда севиб ўқилган ва ғазаллари муғаннийлар томонидан шаҳару қишлоқларда ва унинг ҳузуридаги адабий мажлисларда куй жўрлигида муталаа қилинган:

Юзунгни кўрдум ул чортоқ ичинда,
Очилмиш тоза гул ёпроқ ичинда.
Табассум қилсанг ул гунча лабингдин,
Дегойсен бол томар қаймоқ ичинда.
Кел эй соқий, юкунуб бир аёқ тут,
Манга дилбар била қишлоқ ичинда.
Шабонийга берубтур нусратин ҳақ,
Қовуб мен хусрав(ин) чақмоқ ичинда [11:166-167].

Бироқ, Бобур “Бобурнома”да Шайбонийхон шеърларига салбий баҳо берган: “Яна Қози Ихтиёр била Муҳаммад Мир Юсуфгаким, Ҳирийнинг машҳур ва хуштабъ муллаларидин эдилар, бовужиди омилиқ тафсирдин сабақ айтти. Яна Мулла Султон Али Маишҳадий била Беҳзод мусаввирнинг тасвир ва хаттига қалам киноруб, ислоҳ қилди. Яна ҳар неча кунда бир бемаза байт айтур эди ва минбарда ўқутуб, Чорсуда остуруб, шаҳр элидин сила (совға) олур эди”[16:186].

2. Ҳасанхожа Нисорий “Музакири аҳбоб”да шоирлар даврасида мушоиралар ўтказадиган ҳукмдор ҳақида шундай ёзган: “Соҳибқирон хон (Шайбонийхон) илму фазилатлардан хабардор, аниқроғи, уларни тўла эгалаган киши эди. Шеърят соҳаси ва шоирларга эътиқод–эътибори катта бўлган. Мудом олиму фозиларни ўзига ҳамсуҳбат қилган. Яхши шеърлари бор. Ҳазрати Нажмиддин Кубро (Унга тангри раҳмати бўлсин)нинг вафоти таъриhini яхши айтган. Таърих:

Онинг таърихидур шаҳи шуҳадо,
Яна бир алиф бирла бўлур адо.
Бу туюқни ҳам манзур бўларлик айтган:
Сўғд ичинда ўлтурурлар ёбулар,
Ёбулар минган оти ёбулар.
Ёбуларнинг илгидан эл тинмади,
Ё булар бўлсин, бу ерда ё булар [10: 30].

Ҳерман Вамбери “Бухоро ёҳуд Мовароуннаҳр тарихи” асарида Нисорий фикрларини тўлдириб, Шайбонийхонни шундай тасвирлаган: “Шайбонийнинг шахси хусусида шуларни айтиши мумкин: у ҳар ҳолда ўзининг эронлик душманлари тарафидин тасвир этилганидек, нимани хоҳласа, шуни бажариб юрувчи ваҳший бир кимса эмас эди. Масалан, у замоннинг руҳоний уламоларига катта ҳурмат, ҳатто болаларча итоат қилиб, барча уруш сафарларида ўзи билан баробар кичкина гўзал кутубхонасини олиб юрар, Темур каби у ҳам давр уламиси билан диний мунозараларга қатнашган. Қуръоннинг баъзи бир оятлари ҳақида Ҳиротнинг пешқадам тафсирчилари бўлган Қози Ихтиёр ва Муҳаммад Юсуфлар билан

баҳслашган. Бобур Шайбонийнинг маъносиз ва лаззатсиз шеърлар ёзганини, уларни (Ҳиротда) минбардан ўқишга амр этганини истехзо билан баён қилади. Аслида эса, бу уруш одами маориф ва маданият ҳақида ўз даврининг руҳидан тўла хабардор ва замонасидаги тенгдош шоирларнинг аксариятидан ортиқ даражада қалам соҳиби бўлган. Чунки унинг шеърлари, душманлари фикридан тескари ўлароқ, буюк бир иқтидор ва гўзал табиатга молик эканини, у ҳам туркий, ҳам форсий, ҳам арабий тиллардан асосли сураатда воқиф эканини кўрсатмоқда [4: 91]. Ҳерман Вамберн ҳақ. Илмга тиришқоқ Шайбонийхон ҳокимият тепасига келмасдан бурун Бухородаги мадрасада икки йил машҳур илоҳиётчи олим мавлоно Муҳаммад Хитойидан таълим олган, Ҳофиз Ҳусайн Бусирий ва хожа Маҳмудлар билан яқин муносабатда бўлган: “Улар ҳатто мунтазам равишда бир-бирлари билан борди-келди қилишган. Бир гал Ҳофиз Ҳусайн Шайбонийхон ҳузурида бўлса, иккинчи сафар хон (Шайбонийхон) унинг ҳузурига таширф буюрган. Умуман ҳар иккаларининг мажлиси уламо ва шуаронинг иштирокисиз ўтмаган”. [2:248] У тасаввуф намояндаси машҳур Шайх Мансурнинг муридибир [4: 79].

3. Муҳаммадёр ибн Араб Қатаган. “Мусаххир ал-билод”да ёзилишича, Шайбонийхон ёшлигида Султон Аҳмад Мирзо ҳузурига келган, адабий йиғинларида қатнашган ва шундан сўнг Амир Абдулали Тархон билан Бухорога қайтиб келиб, илм ўрганган: “Бухорода муқим туриб, гўзал хислатли бу шаҳзода (Шайбонийхон) икки йил давомида Қуръони карим қироати илмини эгаллашга қаттиқ бел боғлади. Дастлаб, илму фазилатлар эгаси, илм тугунларини ечувчи, қийин масалаларни осонгина ҳал қилувчи Мавлоно Муҳаммад Хитой ҳузурида таҳсил олиб, ул жанобни ўзининг устози деб билди. Каломуллаҳи мажидни қайта такрорлаб, ҳофизлар нешвоси, Оллоҳ оятларини тўла ёд олган Жалолиддин Маҳмуд назаридан ўткарди. Ул шариаатишор бузруквор ёрдами билан қироат қондаларининг нозик томонларидан ҳам тўла хабар топиб, Қуръон илмида яна ҳам мукаммаллик даражасига етди ва воқифлик касб этди. Ўша давр мобайнида фоҳира Бухоро шаҳрининг кўплаб ҳофизлари қуръонлари ул ҳазратнинг суҳбати саодатига етишиб турдилар... Шунингдек, замон ҳофизларининг муқтадоси, даврон қорийларининг нешвоси, каломуллаҳи мажидни ёд олган ҳофиз Ҳамид ҳам умри мангуза уланган зот дарслари мажлисида ҳозир бўларди. Бахт хислатли шаҳзода икки йил давомида шаҳарлар фаҳри Бухорода яшаб, билимига билим қўшганча зоҳирий ва маънавий илмларни касб этгач, қайтиши байрогини Дашти Қипчоқ томон ҳилпиратди [9: 34]”.

Дардмандона чекибон овоз,
Қилса Қуръон ўқимоқни оғоз.
Йиғлатур тенгрисевар қуларни,
Боғлатур дев келур йўлларни...
Чун тиловат била машғул бўлур,
Анго арвоҳи муқаддас ўкулур.
Усру маҳражни риоят айлар,
Они биланганга иноят айлар.
Бўлса юз ҳофизлари фархунда калом,
Бориси воқифи мадду идғом.
Ул қилур бўлса қироат оғоз.
Чиқмас ул хайлдан асло овоз...
Ҳақ сўзин ул ўқур бўлса алҳақ,
Ани ўзар киши йўқтур мутлақ [12: 26-29].

4. Фахрий Ҳиравий “Равзат ус-салотин”да ҳукмдор шоирни “фирдавсмакон Шохбудоғ тожининг бахти ва Абулхайрнинг набираси эди. Унинг шавкати ва адолати замон аҳлига маълумдир. Унинг баёини бирор муносиб сўз билан бошлаш мушкул,” деб зикр этган: *“Баҳодир, одил, карим ул-таъб ва бетакаллуф подшоҳ эди. Идроки ва табъи баланд эди. Турк бўлганлиги учун туркий иборалардан ниҳоятда баҳраманд эди. Шунга кўра ундан гоҳ-гоҳида бирор назм зоҳир бўлар. Ва Маишҳади муқаддасда Ҳазрат Имом Али ар-Ризо (алайҳит-таҳийёту вас-сано)га атаб қасида айтган. Мана бу икки байт ўша қасидадандир. Назм:*

Тусу Машҳадким, лутфи эҳсон андадур,
Равзаи Султон Али – шоҳи Хуросон андадур.
Гумбазинг қуббаси оламға бўлди нурбахш,
Кўр эрурким, партави хуршиди тобон андадур.
Унинг мана бу форсий матлаъси ҳам машҳурдир. Матлаъ:
Булбулони ту ки жонам булбулон оварди,
Булбулони шаккарин то булбулон оварди [13: 34-35].

(Мазмуни: Жонимга булбуллари келтирган сенинг булбулинг, Шакар (сўзли) булбуллар булбул келтирди.)

“Шахсан Муҳаммад Шайбонийхон ҳамда у тузган ва қарийб 100 йил яшаган давлатимиз хусусига келсак, у ва авлодлари фаолияти ва қолдириб кетган маданий, маърифий ва меъморий ёдгорликларга қараб баҳо бермоқ жоиздир. Шайбонийхоннинг ким бўлганлигини, дунёқараши ва маънавий қиёфаси қандай бўлганлигини билмоқ ва аниқламоқ учун лоақал унинг ғазалларини ўқимоқ лозим. Фақат ачинарли ери шундаки, шўролар даврида чоп этилган тарихий ва бадиий китобларда бу тарихий шахс ҳақида нотўғри таассурот ҳосил қилинган эди [8: 319].”

5. Муҳаммад Солиҳ “Шайбонийнома”сида “Мусаххири билод”да ёзилганидек, Шайбонийхон Бухорода азиз авлиёлар, тасаввуф пешволари, ҳофизи қуръонлар суҳбатида таҳсил кўргани ва тасаввуф илмини чуқур билгани айтилган:

Ақл ила Бу Алиий асрдур ул,
Шоҳ эмас, валиий асрдур ул...
Илми бор ончаки бир кишварда,
Бўлмас илм сўзи дафтарда.
Ул қилур ҳал бори мушкулларни,
Соқит айлар бори сойилларни.
Асру кўп масъаладур ёд анго,
Илмдин жон эрур обод анго.
Кирса тавҳиду тасаввуф сўзига,
Йўқтурур ҳеч таваққуф сўзига.
Бир рисолаки киши ёд қилур,
Хон анинг сўзларини ҳўб билур.
Авлиё суҳбатига еткандур,
Атқил хидматиға еткандур [11: 28].

Тарихий маълумотлардан маълумки, Шайбонийхон атрофида кўплаб шоирлар бўлган. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий адабий суҳбатларида иштирок этган, маълум муддат Ҳусайн Бойқаро саройида хизмат қилган шоир Муҳаммад Солиҳ 1499 йилда Шайбонийхон хизматига киради ва адабий мажлисларининг надими (суҳбатдош)га айланади. Муҳаммад Шайбонийхон унга “амир-ул-умаро” ва “малик-уш-шуаро” унвонларини беради [10: 7].

Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ”сида келтирилган Шайбонийхон сарой шоири Муҳаммад Солиҳнинг Бобур сингари чигатой султонлари танқид қилинган рубойиси хоннинг мажлисларида ўқилган, бўлиши мумкин:

Мискин Чигатойки, кундузи тундир онга,
Аҳволи паришону қаро тундир онга,
Мағрур бўлуб, ер юзига сифмас эди,
Сичқон тўшуги эмди минг олтиндур онга [5: 167].

6. “Бобурнома”да Бобур Муҳаммад Солиҳ *“Шайбонийхоннинг отига бир туркий маснавий (“Шайбонийнома”) битибдур. “Рамали мусаддаси махбун” вазнидаким, “Субҳа” вазни бўлғай, бисёр суст ва фурудтур, ани ўқигон киши шеърининг беътиқод бўлур, деб ёзган* [3: 139]. Бобурга қарши ўлароқ, Ҳерман Вамбери шоир Муҳаммад Солиҳ тўғрисида ижобий фикрларни билдирган: *“Муҳаммад Солиҳ жуда гўзал шеър йўли билан битилган зафарнома – “Шайбонийнома” соҳиби; “Лайли ва Мажнун”га ўхшаши туркий гўзал газаллар ва маснавийлар ёзган. Бобур унинг асарларини адабий қимматини инкор қилади. Бунга Муҳаммад Солиҳнинг Шайбонийга мақбул киши экани ва ўзбек хони саройи шоири бўлгани сабаб бўлса керак”* [11: 73].

1492 йилга қадар Оқ қўюлни туркманлар давлати ҳукмдорлари Султон Яъқуб Оқ қўюлни (1478-1490) ва Бойсунқур (1490-1493) саройида хизмат қилган Камолиддин Биноий Самарқандга келгач, дастлаб Хожа Убайдуллоҳ Ахрорнинг иккинчи ўғли Хожа Қутбиддин Яҳёнинг (1500 йил 11 август куни ўлдирилган) хизматига кирган. 1496 йилнинг июль ойида шоир ва тарихшунос олим Муҳаммад Солиҳ (1535 йилда вафот этган) билан бирга Бобур Мирзонинг хизматига ўтади. 1500 йил июль ойида, яъни Самарқанд Шайбонийхон томонидан эгалланган сўнг у ўзбек хони хизматига киради ва унинг хос шоирига айланади [2: 216]. “Бухоро ёҳуд Мовороуннахр тарихи” китобида Мавлоно Биноий тўғрисида Ҳерман Вамбери қуйидаги маълумотларни келтириб ўтган: *“Мулла Биноий ҳиротлик бир банно-меъмор ўғли бўлиб, Мир Алишер билан оралари бузулгунча Мирзо Ҳусайн Бойқаро саройининг илтифотида сазовор ҳолда яшаган. Кейинчалик Мовороуннахрга кетиб, Султон Маҳмуд саройи доирасида эътибор қозонган ва ниҳоят, Шайбоний Муҳаммадхон уни сарой шоири қилиб олган”* [4: 73].

Бу Шабониға Биноийи дер навойи қилингиз,
Чун Навоийға мурассаъ сўзлари осон эрур [15: 148].

7. Муҳаммад Таниш ал Бухорийнинг “Абдулланом”сида Мавлоно Биноий Шайбонийхон билан ҳарбий юришларда ҳам бирга бўлгани ҳамда сафарларда ташкил этилган мушоира кечаларида ҳам қатнашгани қайд этилган.

Ҳарбий маҳорабада мағлуб бўлган асир хонлар – Султон Аҳмадхон ва Султон Маҳмудхонларнинг авф этилиши муносабати билан бир мажлисда Биноий туркий рубойи айтган: “Фазлу камол биносининг бонуси, диққат ва хаёл асосининг курувчиси мавлоно (Камолиддин) Биноий ўша воқеага бағишланган бу икки рубойини (ўша) маҳалга муносиб тузиб, (Шайбоний)хоннинг кимёасар назарларига келтирди.

(Биринчи) рубойи:
Ул хонки тариқи қараму эҳсондир,
Шоҳлар бори чашму, жисм аро жондир.
Гар мурувват этиб бағишлади хонларни,
Андин чи ажаб халифатуллаҳондир.
(Иккинчи) рубойи:

Йўқдур, сендек аршад қувватли хон,
 Ҳам пок этак билан футувватли хон.
 Хонларни олиб бағишлади мурувват,
 Ким кўрди сенинг каби мурувватли хон [1: 74].”

9. Камолиддин Биноийнинг “Шайбонийнома”си муҳим тарихий манбалардан ҳисобланади. Бўрибой Аҳмедовнинг ёзишича, Шарқшунослик институтида 844-рақамда сақланаётган ягона нусха ҳисобланган бу нусха (ҳаммаси бўлиб 41 варақдан иборат, ҳажми 22X 31,5 см; чиройли настаълиқ хатида) ноёб нусха ҳисобланади ва Шайбонийхоннинг шахсий котиби Мирза Муҳаммад мунший томонидан кўчирилган. Шунини алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, унинг баъзи варақларини (3а, 24а, 31а ва б. Қ.) Муҳаммад Шайбонийхон ўз қўли билан кўчирган. Лекин кўп текширишлардан кейин бу нусха “Шайбонийнома”нинг қисқартирилган нусхаси бўлиб чиқди. Асарнинг тўла нусхаси 1965 йили ушбу сатрлар муаллифи тарафидан аниқланди... Биз уни “Шайбонийноманинг номаълум нақли” деб атадик.

“Шайбонийнома”нинг номаълум нақли ҳажм жиҳатдан 844-рақамли нусхадан икки баробар зиёд (104 варақ) ва “Футуҳоти хоний” (“Хоннинг фатҳлари”) деб аталиб келинган...

Биз “Шайбонийнома” номаълум нақлининг ҳар учала нусхасини бир-бири билан солиштириб ўрганиш натижасида “Шайбонийнома” ҳам, “Футуҳоти хоний” ҳам бир асар деган хулосага келдик. Лекин “Шайбонийнома”нинг ўша номаълум нақли XV асрнинг 70-йиллари бошидан 1500 йилгача бўлган воқеаларни ўз ичига олади. Биноий уни 1503 йилга қадар ёзган. Асарнинг “Шайбонийнома” деб шухрат топган қисқа нақли эса 1505 йилгача бўлиб ўтган воқеалар (1505 йили Хоразмнинг кўчманчи ўзбек қўшини тарафидан истило қилиниши)ни ўз ичига олади...

Хўш, “Шайбонийнома” қисқартирилган нусхасининг пайдо бўлишига нима сабаб бўлган? Асарнинг кенгайтирилган нақли, биринчидан, фақат 1500 йилгача бўлган воқеаларни ўз ичига олади, иккинчидан эса оғир услубда ёзилган, унда ортиқча шеърий парчалар кўп. Маълумки, 1500 йилдан кейин ҳам Шайбонийхон давлати тарихида кўп воқеалар содир бўлди: 1505 йили Хоразм, 1506 йили Балх, 1507 йили Хуросон кўчманчи ўзбек қўшинлари томонидан истило этилган. Шубҳасиз, ўзбек хони мана шу воқеаларнинг ҳам асарда акс эттирилишини истаган, қолаверса унинг услубини ҳам соддалаштиришни Биноийдан талаб қилган. Шундан кейин асарнинг қисқача нақли пайдо бўлган [2:246-247]. Бизнингча, ҳукмдорлар шоири “Девон”идаги қуйидаги шеърида Биноийнинг айнан мазкур “Шайбонийнома”си қисқартирилган нусхасини назарда тутган бўлиши мумкин:

Эй Биноий, бу китобинг бўлди кеч,
 Бир сенингдек қайда бўлгай қўли кеч.
 Бизга Урганч юришида ярамай,
 Сен фароғатда бўлурсен қўли кеч.
 Кетди уш молинг қароқчи қўлидин,
 Не турурсен эмди анда қўли кич [15: 42].

8. Мутафаккир шоир Фазлуллоҳ Исфаҳоний ўзининг “Меҳмоннамаи Бухоро” асарида Шайбонийхон ҳузурда ўтказилган Биноий каби шоирлар иштирокидаги мушоира кечалари ҳақида ҳам ҳикоя қилган. Ана шундай шеърий мажлислардан бири Бухоро яқинидаги Қасри Орифонда бўлиб ўтган. Фазлуллоҳ Исфаҳоний

мазкур адабий кечада хонга бағишланган туркий қасида тақдим этилганини ёзар экан, у ҳам Шайбонийхон мадҳ этилган қитъасини ўқиган [12: 66].

“Шайбонийнома”да Султон Маҳмуд Баҳодир Шайбонийхон ҳузурига келгани, ҳукмдор билан мажлис қургани қаламга олинар экан, унда “Мажлисе курдилар, андоқки дема, Ишрате сурдилар андоқки дема, Бор эди ул аро созанда баса, Шавқ ила сози навозанда баса” деб мажлисда куй-қўшиқлар ижро этилгани ёзилган.

Султон Ҳусайн Бойқаро суҳбатдошларидан бўлган истеъдодли шоир Мирмўғул Шайбонийхон ҳузурида бўлиб, куйидаги шеърини хонга тақдим этган:

Олма оламники, оламда баса ғамлар бор,

Ол кўнгил мулкению, кўрки, не оламлар бор.

Бу байтни Шайбонийхон тинглаб, офарин айтиб: “Фирдавсий Султон Маҳмуд Ғазнавийга олтиш минг байтдан иборат “Шоҳнома” айтган. Султон Маҳмуд бунинг учун ўттиз минг динор берган. Сен бир байт айтдинг. Мен сенга олтиш минг шоҳрухий бераман [10: 343]”, деган. Мавлоно Соҳибдоро Муҳаммад Шайбонийхон Наҳшабдан чиқиб, Ҳиротни босиб олгани муносабати билан қасида-таърих ёзиб, бир йиғинда ўқиб берган [9:291]. Мавлоно Қабулий Бухорий хушсуҳбат ва мақбул киши бўлган. Шайбонийхон айниқса унинг суҳбатини хуш кўрган [10:82].

Муҳаммад Шайбонийхон шеърӣ йиғилишлардан бирида “Фасаййукифайкухумуллаҳ” оятини жалай қаламида чиройли битиб, фозиллардан таъриф қилишларини сўраган. Шунда шоир Ҳофиз Султон Али Убеҳӣ унинг таърифида бу қитъани айтган:

Бар маснади иқбол тун Хусрави Жамжох,

Эй хони жаҳонгир ки аз лутфи илоҳ.

То лавҳу қалам ҳаст, касе дар ҳама олам,

Нанавешт ба хубӣ чу хатти хуби ту дилоҳ.

Бар хубии хаттат ду гувоҳ ба адолат,

Кофист ду кофи “фасаййукифайкухумуллаҳ” [10: 161].

(Мазмуни: Эй оламни олувчи хон, тангри лутфи туфайли, Иқбол тахтида ўтирган Жамшид мартабали Хусрав (подшоҳ) сенсан. Токим лавҳи қалам бор экан, ҳеч бир киши барча оламда, Сенинг яхши хатинг каби даражада мақбул қилиб ёзаолмаган. Хатинг яхшилигига адолат юзасидан икки гуноҳ – “фасаййукифайкухумуллаҳ”нинг икки “коф” ҳарфи етарлидир).

Муҳаммад Шайбонийхон ҳузуридаги мажлисларда мушоиралар билан бирга, илмӣ, динӣ, бадӣӣ мавзуларда қизгин мунозаралар ҳам олиб борилган. Муҳаммад Солиҳ “Шайбонийнома”да “Нуктаси – нуктаи қуръонӣдур, Мажлиси – мажлиси руҳонӣдур” деб, йиғинларда динӣ-ирфонӣ масалалар муҳокама қилинганлигига урғу берган. Қизиги Муҳаммад Солиҳ яна бир ўринда “Ўзга хонлар киби мажлис қурмас, Айшу ишрат соридин дам урмас” деб, мўғул хонлари ва чиғатой султонларининг (темурий мирзолар) чоғир мажлисларини ҳамда абгор ҳолини қаттиқ танқид остига олган.

Хулоса қилиб айтганда, шоҳлар шоири Муҳаммад Шайбонийхон даври адабий муҳити ўзида бир томондан Фазлуллоҳ Исфажонӣ, Муҳаммад Солиҳ, Биноӣ, Убеҳӣ каби қатор истеъдодли шоирларни жамлаган бўлса, иккинчи томондан шоҳлар шоири Шайбонийхон таъсири ўлароқ, бу сулоланинг деярли барча вакиллари шеър ёзган ёки адабиётга, шеърятга ихлосманд бўлган. Энг муҳими ҳукмдор ҳузурида ташкил этилган шеърят кечалари мумтоз адабиётимиз тараққиётига хизмат қилган. Адабиётшунослар олдида турган навбатдаги вазифа

эса мазкур адабий муҳитнинг бошқа намояндалари номини аниқлаш ҳамда мавзуни чуқур тадқиқ этишдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳофиз Таниш Ал-Бухорий. Абдулланом. Биринчи китоб. Тошкент: Шарқ НМК БТ, 1999. -Б. 416.
2. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Тошкент: Ўқитувчи, 1994. -Б. 432.
3. Бобур Заҳридин Муҳаммад. Бобурнома. Тошкент: Шарқ НМАК БТ, 2002. - Б. 336.
4. Вамбери Ҳерман. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1990. -Б. 96.
5. Восифий. Бадоеъул вақоеъ. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1979. -Б. 216.
6. Даврон Х. Шайбонийхон ҳақида.https://t.me/SHAYBONIYLAR_1
7. Заҳридин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. Тошкент: Шарқ НМАК БТ, 2014.-Б.744.
8. Ибраҳимов А. Бизким ўзбеклар. Тошкент: Шарқ НМАК БТ, 2011. -Б.464.
9. Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод. Тошкент: Янги аср авлоди, 2009.-Б.430.
10. Навоий Алишер: Қомусий лугат. Биринчи жилд. Тошкент: Шарқ НМАК БТ-2016.-Б.538.
11. Нисорий Ҳасанхожа. Музаққири аҳбоб. Тошкент: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993.-Б.343.
12. Солиҳ Муҳаммад. Шайбонийнома. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги АСН-1989.-Б.336.
13. Фазлаллаҳ ибн Рузбихан Исфохани. Михман-наме-йи Бухара (Записки Бухарского гостя) / Перевод, предисловия и примечания Р.П. Джамиловой. Москва: Издательство “Наука”, 1976.-Б.538.
14. Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Тошкент: Мумтоз сўз, 2014. -Б.192.
15. Şeybanî Han Divanî (İnceleme-Metn-Yaqub Qorasoy). Konya, 1989. - С. 862.
16. Заҳридин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент: Юлдузча, 1990. -Б. 368.

GRAPHICAL REPRESENTATION OF POEMS IN THE MAGAZINE

MA'ARIF VA OQITGUVCHI

“MAORIF VA O'QITG'UVCHI” JURNALIDAGI NAZMIY ASARLARNING GRAFIK SHAKLLANTIRILISHI

Soatova Gulzoda Nurmamat qizi

Soatova Gulzoda Nurmamat qizi

The article deals with the statistics and graphic formation of poems in the magazine *Ma'arif va oqitguvchi*. In 1925-1929 this magazine published 178 poems been written by Chulpon, N, Rakhimiy, Elbek, G'. Zafariy, Rakhim Ali, A. Alavi, Bonur, Bektash, Botur, Aydin, G'ayraty, H.Olimjon, Sh.Sulaiman, Botu, Altay, Gulbek, Mirtemir, Uygun, Said Ahrori, Majidi, M.Alaviya, Mirhodiy, Yashin, Q.Hashim, Yoqsil, Oybek, I.Usmoni, Nodi Mirza. They concerned various topics: the image of nature, the sense of homeland, women's liberty and poems dedicated to the revolution, odes and epic poems, poems translated from other languages. The Uzbek poetry has a long tradition. Most of these poets left a great poetic legacy, combining the forms and means of world poetry with the existing poetic forms and means in our national literature, the development of the study of their literary heritage and steps towards renewal are also depicted in the graphic formation of the poems. Botu, Elbek, Oybek, N.Rahimi put forward the examples of the "graphic formation of poetry". The author argued the errors made in the graphic formation of the poems.

XX asr boshlari o'zbek adabiyotshunosligining shakllanish va sinovli davri bo'lgani mutaxassislariga ma'lum. Bu esa, o'z navbatida milliy til va adabiyot muammolarini kun tartibiga qo'ygan edi. Bu borada “Taraqqiy”, “Samarqand”, “Sadoi Turkiston”, “Sadoi Farg'ona”, “Sharq haqiqati” kabi gazetalar, “Inqilob”, “Yangi yo'l”, “Yer yuzi”, “Alanga”, “Bilim o'chog'i”, “Maorif va o'qitg'uchi” singari ko'plab adabiy-badiiy jurnallar jamotchilik nazarini tortgan va ularda davrning til siyosati, adabiyotning ilmiy muammolari, adabiy taftish va adabiy tanqid masalalari keng muhokama qilindi.

O'zbek matbuoti tarixi rivojiga M.Abdurashidxonov, A.Avloniy, M.Behbudiy, Hoji Muin, A.Zohiriylarni kabi jadid ziyolilari katta hissa qo'shdi. “Taraqqiy” gazetasiga Ismoil Obidiy, “Xurshid” gazetasiga M.Abdurashidxonov, “Shuhrat” gazetasiga A. Avloniy, “Samarqand” gazetasiga Behbudiy kabi buyuk insonlar muharrirlik qildi. [2:16]. Bugungi kunda mazkur nashrlarning ba'zilar haqida tadqiqotlar olib borildi. “Al-Isloh” jurnali bo'yicha Qo'ldosh Pardayev “Milliy uyg'onish davri manbalarida adabiy va publitsistik muammolar talqini (“Al –Isloh” jurnali materiallari asosida)” nomli, Sayyora Halimova “Sadoi Turkiston” gazetasi yo'nalishi, til, uslub va janr xususiyatlari” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyalarini himoya qilgan. “Oyna” jurnali esa Gulnora Nishonova tomonidan o'rganilgan.

Xuddi shunday jurnallardan biri "Maorif va o'qitg'uchi" jurnalining o'rganilishi ham dolzarb ahamiyatiga molikdir.

"Maorif va o'qitg'uchi" haqidagi fikrlar adabiyotshunos olimlar Feruza Nuriddinova, Naim Karimov, Ziyosaid asdarlarida uchraydi.

"Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalining 1925–1929-yillarda chiqqan sonlarida Cho'lpon, N.Rahimiy, Elbek, G'.Zafariy, Rahim Ali, A. Alaviy, Bonur, Bektosh, Botur, Oydin, G'ayratiy, H.Olimjon, Sh.Sulaymon, Botu, Oltoy, Gulbek, Mirtemir, Uyg'un, Said Ahroriy, Majidiy, M.Alaviya, Mirhodiy, Yashin, Q.H oshim, Yo'qsil, Oybek, I.Usmoniy, Nodi Mirza kabi shoirlar tomonidan turli mavzulardagi jami 178 ta she'r berilgan. Tabiat tasviri, vatan tuyg'usi, ayollar ozodligi haqida va inqilobga atalgan she'rlar, qasidalar hamda she'riy dostonlar, boshqa tillardan tarjima qilingan she'rlar berilgan. Uzoq yillik an'analarga ega o'zbek she'riyatida ushbu shoirlarning aksariyati milliy adabiyotimizda mavjud poetik shakl va vositalar bilan jahon she'riyatidagi shakl va vositalarni uyg'unlikda mujassam etgan ulkan she'riy meros qoldirgan.

Avvalo, "she'rning grafik shakllantirilishi" masalasida nimalarni nazarda tutishimizni aniqlashtirib olishimiz zarur. Bunda she'rning yozuvdagi ifodasi bilan bog'liq jihatlarini nazarda tutiladi. Kitobxon e'tiboriga havola etilayotgan narsaning she'r ekanligini ko'rsatadigan birinchi ko'rinish, omil uning yozuvdagi ko'rinishidir. Kitobxon matnning grafik grafik shakllantirilishiga qarashi bilan, uning she'r ekanligining tushunadi va uni she'r deb qabul qilishga ruhiy tayyorlanadi. Shuning o'zi ham grafik shakllantirilishning muhim ekanligini anglashga yetarli asos bo'ladi.

Bundan tashqari, she'rning grafik shakllantirilishi muayyan darajada qo'shimcha informatsiyani yetkazishga harakat qiladi. Masalan, yozuvda bandning alohida ajralishi, bandlar orasiga yulduzchalar, yoki raqamlar qo'yilishi, misraning zinapoya shaklida berilishi, so'zning katta harf bilan emas, balki qoidadan chekinib, kichik harf bilan boshlanishi yoki to'liq bosh harf bilan yozilishi, harflar orasini ochiqroq qilib qo'yish, kursiv bilan yozish kabilar o'quvchiga muayyan informatsiyani yetkazishga xizmat qiluvchi grafik vositalardir [9:61]. She'rning grafik shakllantirilishi lirik asar kompozitsiyasining uch aspektdan biri bo'lgan tashqi matniy qurilishi bilan bog'liq. She'rning matniy qurilishi asosiy matn va yondosh matn (ramka unsurlari)dan iborat bo'ladi. D.Qur'onovga ko'ra, "misra va bandlarga bo'linganlik lirik asarning bamisoli "tashrif qog'ozi", shuning o'ziyoq zavqli o'quvchida muayyan estetik kutuvni – she'r otliq mo'jiza bilan uchrashish hayajonini hosil qiladi va beixtiyor maromga solib o'qishni boshlaydi. Boshlaboq marom va so'zlar ma'nosi qo'shilishidan ohangni topadi, ohang ma'nolarni bir-biriga payvandlab mazmunga aylantiradi" [10: 3-14].

Anglashilganidek, she'rning misra va bandlarga bo'linganligi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Biz ham ushbu fikrga qo'shilgan holda Botuning she'rlariga e'tibor qaratamiz.

She'rning bandlarga bo'linishida ham bir informatsiya bor. Shoir she'rni bandlarga bo'lganida, o'sha bandning intonatsiyon jihatdan mazmun va ritmik nisbiy tugallikka ega bo'lishini ta'minlaydi. Demak, band yetkazilmoqchi bo'lgan informatsiyaning muayyan darajada tugalligini qismi bo'ladi. Shu nisbiy tugallik band she'rdagi boshqa bandlar (nisbiy tugallik qismlar) bilan mazmuniy aloqaga kirishadi va

yetkazilmoqchi bo'lgan fikrni u yoki bu tarzda ifodalanishiga xizmat qiladi [10:3-14]. Shuning uchun ham bandni kompozitsiya hodisasi deyiladi. Sababi, u shaklni muayyan mazmun ifodasiga mos tarzda tashkil qilish natijasidir.

Botuning "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalida "Adabiyot", "Kurash", "Erkliga", "Ozod qizg'a", "Paranji" kabi she'rlari berilgan bo'lib, bir qator she'rlarining boshlanishi, asosan, oxirida ikkitadan misrani alohida ajratib qo'yadi. Qolgan joylarini esa 4+4+4 shaklida bo'lgan uchta kompozitsion bo'lak – band joylashtiradi. "Shoir nima uchun o'z she'rini bu tarzda bandlarga ajratdi? Ushbu shakl o'quvchiga qanday qo'shimcha ma'lumotlar beradi?" degan savollarga shu tarzda bandlarga ajratilgan she'rlaridan javob izlaymiz. Masalan, "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalining 1927-yil 12-sonida chop etilgan "Ozod qizg'a" she'ri shunday qurilgan. Ya'ni she'rning xotima qismi alohida ikki misrada berilgan.

Ozod qizg'a

Umid yoz, erkni ber tilga
 Bu yoq erk o'ynag'on yoqdir.
 Kulib baxsh et suyunch dilga,
 Tilaklar gullagan choqdir.
 Chekil butkul chekil g'amdan,
 Fig'onlar yo'qq'a botsinlar.
 Ko'zingni saqlag'il namdan,
 Amallar nurlar otsinlar.
 Ko'ring erkin go'zal yuzni,
 Jahon ko'rsin, zamon ko'rsin.
 Pok istiqbol bukub tizni,
 Uzun sochni tarab o'rsun.
 Ulug' yo'ldan yugur olg'a!
 Ko'makchidir "o'roq-bolg'a!"

She'rning bandlari 4+4+4+2 ko'rinishida berilgan bo'lib, birinchi bandda paranjini tashlab, turli cheklovlardan ozod bo'lgan qizga murojaat etishdan boshlanadi. Erkli qizlar umid bilan erkin so'zlashini, yuzida kulgu, qalbida quvonch, tilaklari bisyor bo'lishini uqtiradi. Ikkinchi bandda ham murojaat davom etadi. G'amlardan chekilib, fig'onlarni yo'qqa chiqarish, ko'zlarida nam emas, ulug' amallar nur sochib turishi lozimligi ta'kidlanadi. Uchinchi bandda esa nutq ko'pchilikka qaratiladi. Bu ozod bo'lish quvonchi xalq bilan baham ko'rilib, shu kunlarga sababchi bo'lgan istiqbol go'zal, ozod qizlarni sochlarini tarab o'rishi aytiladi. Yuqorida ta'kidlangani kabi xotima alohida ikki misrada berilib, unda ozod qizga erk yo'lida olg'a yurishi, bunda unga mehnat, g'ayrat, shijoat ko'makchi bo'lishi uqdiriladi.

Mazmunan publitsistik she'rning oxirgi ikki misralik bandida masalaning yechimi ko'rsatiladi. Yakunlovchi ikkilik bandda, fikr boshqa bandlardan ko'ra keskinroq, qat'iyroq, tugal xulosaviy tarzda ifodalanadi. Matndagi asosiy fikr shu misralarga jo qilinadi va ushbu band avvalgi misradagi voqealarni, fikrlarni o'zida mujassam etadi. She'rda masala ayollar erki bo'lsa, uning yechimi mehnat, shijoat va g'ayrat bilan unga erishishdir.

Ko'rilayotgan she'r (makromatn) ikki misralik xotima qismi bilan birgalikda (mikromatn) 4 banddan tarkib topgan. Har bir mikromatn nisbiy tugal mazmunni va hammasi birlikda bitta umumiy mazmunni ifodalaydi. O'sha umumiy matnning strukturasi gap qolipida tushuntirmoqchi bo'lsak, 4 ta gapdan tashkil topgan murakkab qo'shma gap hosil bo'ladi:

Erkli qizlar erkin so'z, yuzida kulgu, qalbida quvonch, tilaklari bisyor bo'ladi, ko'zlarida nam, fig'on, g'am emas, ulug' amallar nur sochadi, ozod, go'zal yuzni hamma, butun jahon ko'radi, erk yo'lida mehnat, g'ayrat, shijoat ko'makchi bo'ladi!

Ko'rib turganimizdek, ushbu gap murakkab qo'shma gap bo'lib, to'rtta sodda gap o'zaro ohang yordamida bog'langan. Bu qo'shma gapning qismlari uyushgan murakkab qo'shma gap turiga mansub. Shu tariqa asar bitta butunlikka aylanadi, ayni vaqtda uning har bir qismi aniq ajralib, har birining vazifasi, har birining maqsadi, yaqqol farqlanib turadi. She'rning bu tartibda bandlarga ajralishi o'z-o'zidan bo'lmaydi. Botu buni aniq maqsadni ko'zlagan holda amalga oshirganligi ko'rinib turibdi. She'r dastlab "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalida e'lon qilinib, so'ng 2004-yilda Naim Karimov va Sherali Turdimovlar tomonidan nashrga tayyorlangan "Tanlangan asarlar"da [1:153], 1980-yilda S.Mamajonov va P.Qobulovlar tomonidan nashr etilgan "Yoz kuni" [2:107] to'plamida asosiy tayanch nusxadagi kabi saqlangan. 2016-yilda Naim Karimov va Sherali Turdimovlar tomonidan nashrga tayyorlangan Botuning "Tanlangan asarlar"ida [3:79] va 2020-yilda Mahmud Hodiye'v tomonidan nashrga tayyorlangan Botuning "Tanlangan asarlar"ida [4:79] esa negadir she'rning oxiridagi ikki misralik xotima qismi tashlab ketilgan. Bu, albatta, she'r mazmunining tugallanmay qolishiga, o'quvchiga to'la anglashilmay qolishiga sabab bo'lgan. Bu ilk nashrdagi publitsistik ruhga putur yetkazgan. Bizningcha, Botuning she'r bandlarini bu tarzda ajratishi o'ziga xos bir uslub. Chunki shoir bu o'rinda an'anaviy she'riyatdagi qat'iy tartib-qoidalardan voz kechgan. Botuning lirik merosida oxirgi bandi ikki, qolgan barcha bandlari to'rt misrali she'rlar ko'p uchraydi.

Oxirida ikki misrani ajratib qo'yib, unda xulosa va xotimani joylashtirish jurnalda berilgan Cho'lponning "Dala yo'llaridan", "Quchoq tuproq", "Kuz yomg'iri" she'rlarida va Elbekning "Sirdaryo", "Ey xotun", "Kuyganlar yoki turmush muammosi", "Ko'klam chog'i yaproqlar", "Turmushmi bu" nomli she'rlarida ham uchraydi.

"Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalining 1925-yil 4-sonida berilgan Elbekning "Bibixonim madrasasi" she'ridagi bandlar misralari quyidagicha 4+4+4+4+4+2 ko'rinishida berilgan. Birinchi bandida ushbu madrasaning o'tmishdan yodgorlik ekanligi, ikkinchi bandida bu haybatli binoning yemirilib borayotgani, uchinchi bandida botirlarning suyaklariday yig'ilgan bino kirpichlari yuraklarga alam to'ldirishi, to'rtinchi bandida bu holdan muallifning ko'zlaridan yosh emas, olov chiqayotgani, beshinchi bandida madrasaning bu ahvoli, albatta, bir kun kelib tuzalishi va oxirgi ikki misralik bandida bu kamchilik mangu emasligi, yangilik bo'lishi aytib o'tiladi. Oxirgi ikki misrada xotima o'rin olgan bo'lib, madrasaning kelajakda ta'mirlanib, ko'rkam ko'rinishga keltirilishiga umid bog'lanyapti.

“Bibixonim madrasasi” she’ri 1999-yilda H.Uzoqov tomonidan nashrga tayyorlangan Elbekning “Tanlangan asarlar”ida [6:60] tayanch nusxadagidek emas. Oxirgi ikki misralik band o’zidan oldingisiga qo’shib yuborilgan va she’r bandlari 4+4+4+4+6 ko’rinishga kelgan. O.Abdullayev tomonidan nashrga tayyorlangan “Mungli qushim” [7:142], U.Amonov tomonidan nashrga tayyorlangan “Armug’on yolqinlar” [8:31] she’riy to’plamlarida esa ushbu she’r hech qanday bandlarga ajratilmasdan to’g’ridan-to’g’ri 22 misralik bir band shaklida berilgan. Holbuki, bu tartibda bandlarga ajratish xatoligini qofiyalanish tartibi ham ko’rsatib turibdi. Bu kabi shaklga ega bo’lgan she’rlarda yakunlovchi ikkilik bandda fikr boshqa bandlardagidan ko’ra keskinroq, qat’iyroq, tugal xulosaviy tarzda ifodalanadi. To’plamda she’r bandlarining o’zgartirilishi natijasida emotsionallik, ekspressivlik susaygan.

“Maorif va o’qitg’uvchi” jurnalida she’rlari chop etilgan shoirlarning ichida N.Rahimiy 21 ta she’rini chop ettirib, birinchilikni egallaydi. Uning she’rlari turli mavzularda yozilgan. Sevgi-muhabbat, ayol erki, tabiat tasviri, vatanparvarlik kabi g’oyalar kuylanadi. N.Rahimiy “Binafshalar” (1929-yil), “Mavjlar” 1930-yil), “Qizil yaproqlar” (1927-yil), “Yuksalish qo’shiqlari” (1931-yil) kabi she’riy to’plamlar muallifi.

Qaysi? jurnalning 1925-yil 12-sonida N.Rahimiyning “Kelingiz” nomli she’ri berilgan. Jurnalda ushbu she’r 4+6 misralik ikki band ko’rinishida berilgan. Birinchi bandda kuchli bilak, so’nmas tilak charchashning yovi bo’lsa qo’rqoq er hurlikning yovi ekanligi, o’smir o’sishni istashi, yosh yigit esa turg’unlik istamasligi haqida aytilsa, ikkinchi olti misralik band esa yosh yurak olov bo’lib uchqun sochib turishini, quyosh kabi haqiqat yuzini ochishini ta’kidlaydi va yoshlikdan foydalanib ko’klarga uchishini, ya’ni yuqori natijalarga erishish lozimligini uqdiradi.

Kelingiz

Kuchlik bilak, so’nmas tilak, charchashning yovidir,
 Qo’rqoq er, qayg’u yer, hurliqning yovidir.
 Er yigit, yosh to’lqin, turg’unlik istamas,
 Yosh o’smir o’smoqdan boshqani tilamas.
 Yosh yurak olovdur, uchqunlar sochadir,
 Quyoshdek haqiqat yuzini ochadir.
 Kelingiz o’rtoqlar!
 To’planing jo’ralar!
 Yoshliqni quchayliq,
 Ko’klarga Uchayliq!

Ammo ushbu she’r shoirning o’zi tomonidan 1927-yilda nashr etilgan “Qizil bayroqlar” she’riy to’plamida jiddiy o’zgarishga uchraganiga qaraganda, shoir ushbu she’rni qayta ishlagan. To’plamda she’r 4+5 ko’rinishida berilgan. Bu hol bandlarning tuzilish qoidalariga to’g’ri kelmaydi, albatta. She’r mazmuniga, so’zlarning o’zaro qofiyalanishiga e’tibor bersak, she’rning 4+6 shaklida qismlarga ajratilishi maqsadga muvofiq. Ya’ni she’r odatdagidek ikki band, lekin ikkinchi bandning to’rtinchi “To’planing jo’ralar” misrasi tushirib qoldirilgan. Yana she’rning birinchi band birinchi misrasi “Kuchlik bilak, so’nmas tilak, charchashning yovidir” shaklida emas,

“Yosh bilak ezilmas, charchashning yovidir” shaklida berilgan. Bizningcha, bu yerda she'rning vazni to'g'rilangan. She'rda misralardagi bo'g'inlar soni birinchi asosiy qatorlarda 12 ta, oxirgi to'rt qatorda esa 6 ta. Tayanch nusxada berilgan “Kuchlik bilak, so'nmas tilak, charchashning yovidir” misrasi 14 bo'g'indan tashkil topmoqda.

Shu kabi grafik shakllanishdagi o'zgarishlar Oybek she'rlarida ham uchraydi. “Maorif va o'qitg'uvchi” jurnalining 1925-yil 3-sonida “Erkin qush” she'ri berilgan. Ushbu she'r ilk bor mazkur jurnalda, so'ngra “Tuyg'ular” va “Asarlar” (1-tom) to'plamlarida bosilgan. She'r 1924-yil sentabr oyida yozilgan. Uning qo'lyozmasi saqlanmagan. Ushbu she'r jurnalda 8+10 shaklida 2 band 18 misradan iborat ko'rinishda chop etilgan. Ikkinchi bandning oxirgi 10-misrasi boshqa bandlardan ko'ra ancha keyin chap tomonga surib yozilgan. Bu misra o'zida xotimani joylaydi. She'rning birinchi bandida muallif tol shohiga qo'ngan go'zal bir qushdan, yoniga tushib she'r aytishini, shunday qilsa qalbidagi alam tarqalib, mahzun ruhi qanot qoqishini, uning nag'malari orzulari shamini yoqishini aytadi. Ikkinchi bandda esa qush muallifga endigina erkinlikka chiqqanini, shu paytgacha tutqun ekanligini, hozircha uni chaqirmay turishini, bahorda ochilgan chechaklarni quchmoqchi ekanligini aytadi va tiniq ko'kda qanot qoqib uchib ketadi.

Ushbu she'r 1975-yilda chop etilgan Oybekning 19 tomlik “Mukammal asarlar to'plami” 1-tomida xuddi tayanch nusxadagidek 8+10 ko'rinishida berilgan. 1980-yilda O.Matjon tomonidan nashrga tayyorlangan “Sozim” she'riy to'plamida she'r 8+4+6 ko'rinishida berilgan. She'r 3 bandga bo'lingani sababli asliyatdagi ikkinchi bandning ma'nosi mavhum bo'lib qolgan. Ya'ni qushning nutqi ikkiga ajralib, qayta nashrdagi ikkinchi bandda ma'no tugallanmay qolgan. Aslida, har bandda ko'zlangan ma'no oxiriga yetishi kerak.

Biz ushbu ishda jurnalda she'rlarning grafik shakllanishiga oid ba'zi kamchiliklarni aniqlashga harakat qildik. Albatta, ularning hammasini ko'rsatishning imkoni yo'q. Biz bunday hollarning qanday salbiy oqibatlariga olib kelishini ko'rsatib berishga harakat qildik. O'ylaymizki, bu misollar she'rning yozuvdagi ko'rinishi va ramka unsurlarining muhimligini anglatib, ularga munosabatni o'zgartirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O'z, 2006. – B. 117.
2. Pardayev Q. Milliy uyg'onish davri manbalarida adabiy va publitsistik muammolar talqini (“Al-Isloh” jurnali materiallari asosida). Filol. fan.nom.diss. – Toshkent, 2010. – B. 16.
3. Botu. Tanlangan asarlar. Sharq / Nashrga tayyorlovchilar N. Karimov va Sh. Turdimov. Toshkent, 2004. 153-bet.
4. Botu. Yoz kuni. G'ofur G'ulom / Nashrga tayyorlovchilar S. Mamajonov va P. Qobulov. 1980. 107-bet.
5. Botu. Tanlangan asarlar. Ma'naviyat / Nashrga tayyorlovchilar N. Karimov va Sh. Turdimov. Toshkent, 2016. 79-bet.
6. Botu. Tanlangan asarlar. Ma'naviyat / Nashrga tayyorlovchi M. Hodiye. Toshkent, 2020. 79-bet.
7. Elbek. Sirdaryo she'ri // Maorif va o'qitg'uvchi. 1925. 4-son. 52-53-betlar
8. Elbek. Tanlangan asarlar. Sharq / Nashrga tayyorlovchi H. Uzoqov. Toshkent, 1999. 60-bet.

9. Elbek. Mungli qushim / Nashrga tayyorlovchi O.Abdullayev. Toshkent: Abdulla Qodiriy nashriyoti, 1999. 142 c.
10. Elbek. Armug'on yolqinlar. Turon zamin ziyo / Nashrga tayyorlovchi U. Amonov. Toshkent, 2017. 31-bet.
11. Islomova S. Cho'lpon she'rlarining matniy tadqiqi va ilmiy-tanqidiy matnini yaratish. Dissertatsiya. Andijon, 2021. 61-bet
12. Qur'onov D. Talqin imkonlari. Toshkent: Turon zamin ziyo, 2015. 3-14-betlar.

ON SOME MUKHAMMAS FROM THE TURKIC DIVAN BY
DUSTMUHAMMAD FIRAQI

ДЎСТМУҲАММАД ФИРОҚИЙНИНГ ТУРКИЙ ДЕВОНИГА
ОИД АЙРИМ МУҲАММАСЛАР ХУСУСИДА

Zokirova Durdona Sobirjon qizi
Зокирова Дурдона Собиржон қизи

The literary milieu of Kokand developed the traditions of the Uzbek classical literature. One may notice here *qasidanavis*, *tatabbu'*, *tahmist*, gazelles by famous poets in the 1920s. One of them Dustmuhammad Firaqi (1891–1965) lived and worked in Kokand. He wrote a *divan* in Uzbek and Persian. These *divans* are currently kept in the personal library of his daughter Mastura Nazirova. Some of his poems are also available on scattered pages in the personal archives of Charkhi and Firaqi in the Kokand Literary Museum. The article devotes some *mukhammas* from Dustmuhammad Firaqi's *Turkic Divan*.

Қўқон адабий муҳиtida ўзбек мумтоз адабиёти анъаналари, хусусан, қасиданавислик, бошқа шоирлар ғазалларига назира, татаббуъ, тахмис боғлаш, девон тузиш жуда ривожланган ва улар XX асрда ҳам бир қатор ижодкорлар томонидан давом эттирилган. Мана шундай издошлардан бири Қўқонда яшаб ижод этган Дўстмуҳаммад Фироқий (1891–1965) бўлиб, у ўзбек ва форс тилларида ёзган шеърларидан девон тузган. Мазкур девонлар ҳозирда унинг қизи Мастура ая Назированинг шахсий кутубхонасида сақланади. Айрим шеърлари Қўқон адабиёт музейининг Чархий ва Фироқий шахсий архивларидаги пароканда варақларда ҳам мавжуд. Шунингдек, шоирнинг ижод намуналари Қўқондаги “Янги Фарғона” газетаси (1960-61), “Абадият дарахти” (1989) антологияси, “Тазкирай Қайюмий” да (1998) нашр этилган [3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10].

Шоирнинг барча қўлёзмалари дастхатлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Мақолада Дўстмуҳаммад Фироқийнинг туркий девонидаги айрим муҳаммаслари ҳақида сўз боради.

Мумтоз адабиётимиз асрлар давомида тараққий этиб, такомиллашиб борган. Шу жиҳатдан, адабий жанрлар ҳам ривожланиб шоирлар ижодида сайқалланиб, турли шакллари юзага келган. Адабий жанрлар орасида муҳаммасларнинг ўрни муҳим. Мазкур жанр бизга араб шеъриятидан кириб келган. Муҳаммас араб тилида “бешлик” маъносини билдиради. Шарқ адабиётида қофияланиш тартибига кўра тузилган шеър бўлиб, ҳар банди беш мисрадан ташкил топган лирик жанрдир. Муҳаммаснинг ўзбек мумтоз адабиётида илк намуналари Ҳофиз Хоразмий ҳамда Гадоий девонларида учрайди. Яратилиш хусусиятига кўра муҳаммаслар иккига бўлинади: Табъи худ ва тахмис [1:74; 2:883].

Мустақил (табъи худ) муҳаммаслар бир шоирнинг ўзи томонидан яратилади. Бунда ижодкор бошқа шоир шеърини асос қилиб олмай, балки ўзи мустақил равишда ҳар банди 5 мисрадан иборат шеър шаклини яратади. Маскур бешлик асосан *а-а-а-а-а*, *б-б-б-б-а*, *в-в-в-в-а* шаклларида, баъзан эса *а-а-а-а-а*, *б-б-б-а-а* тарзида ҳам қофияланиши мумкин. Бандларнинг охирида шоир тахаллуסי ҳам келтирилади.

Тахмис – шоир устоз ёки замондош шоир ёхуд ўз ғазаллари байтларининг ҳар бирини бешлик бандларга айлантиради. Баъзида ўз ғазалини асос – замин қилиб олиб, шу мавзунин давом эттирган ҳолда, вазн, қофия ва радифни сақлаб қолиб бешлик яратади. Бунда асос қилиб олинган ғазалдаги ҳар байтнинг юқори қисмига уч мисра қўшилади. Икки шоир мисралари пайвандидан иборат беш мисралик шеър пайдо қилинади. Мақтаб бандда тахмис боғланаётган шоирнинг тахаллуси ҳам келтирилади. Тахмисни мумтоз адабиётимизда тараққий эттирган шоирлардан бири Алишер Навоий (1441–1501) ҳисобланади. У илк тахмисини устози Лутфийга боғлайди.

Ўз шеърига тахмис боғлаш анъанаси илк бор Навоий ижодидан бошланган. Навоий даврида унинг тазмин намуналари яратилган. Мухаммаснавислик, айниқса XVII асрдан бошлаб тез ривожланган. Машраб (1640–1711), Вафой (XVII–XVIII), Мунис (1778–1829), Увайсий (1779–1845), Нодира (1792–1842), Хиромий (1796–?), Маҳзуна (1811–?), Муқимий (1850–1903), Фурқат (1859–1909) ва бошқа кўплаб шоирлар мумтоз шеърятимизда тақдорланмас мухаммаслар яратганлар.

Мухаммас ёзиш XX аср шеърятини ҳам анъана сифатида давом этган. Ўша давр шоирлари ижодида, хусусан, Чархий (1900–1979), Чустий (1904–1983), Собир Абдулла (1905–1972), Жавдат Абдулла (1905–1964), ҳамда Фироқий (1891–1965) ва бошқа шоирлар ижодида яққол кўзга ташланади.

XIX аср охири – XX аср бошларида яшаб ижод этган шоирлардан бири бўлиш асли чушлик Дўстмуҳаммад Фироқий меросида ҳам мухаммаслар бор. Шоир ўзбек мумтоз адабиётида мухаммас жанрини ривожлантирган: Алишер Навоий, Огаҳий, Фузулий, Амир Умархон, Нодира, Фурқат, Муқимий ва бошқа шоирларнинг ғазалларига тахмислар боғлаган.

Фироқий Қўқон адабий муҳити тамойиллари руҳида тарбия топган бўлишига қарамай, икки ижтимоий тузум алмашинувида шохид бўлди. Шу сабабдан унинг ижодида мавзулар ранг-баранглиги, анъанавийлик ва жадидона руҳ ўз ифодасини топган.

1925–1964 йиллар мобайнида ёзган шеърларидан ўзбек ва форс тиларида девон тузган бўлиб, ўзбекча шеърларини жамлаб – “Девони Фироқий”, форс тилидаги шеърлари мажмуасини эса “Фироқийнинг форсий девони” деб номлаган.

Шоирнинг “Девони Фироқий” номли ўзбекча девонидаги шеърлар ҳам гарчи алифбо тартибда жойлаштирилмаган бўлса-да, уларнинг барчаси аруз баҳрида ёзилган. Мазкур девондан Фироқийнинг *ғазал, маснавий, назир, мураббаъ, мухаммас, тахмис, мусаддас, фард, назмий ҳикоя* жанрларида ёзилган шеърлари ўрин олган. Ижодкорнинг маскур девонида ўзбекча ва форсча шеърлари бор.

Дастлабки матний қиёс асосида “Абадият дарахти” анталогиясидаги шоирнинг “Ҳакимзодага мухаммаси Фироқий”, “Тазкираи Қайюмий”даги “Сунбул сочинг”, Чархийнинг “Ширин” радифли ғазалига боғланган тахмиси ўзбекча девонида мавжудлиги; Маҳжурнинг “Майлига” радифли ғазалига боғлаган тахмиси матнлари эса девондаги матнлардан фарқли эканлиги аниқланди. Умумий ҳисобда девонда 54 та мухаммас бўлиб, улардан 30 тасини тахмис ташкил этади.

Шоирнинг бошқа бир шоир ғазалига тахмис боғлаши гўёки шу шоир билан ўзаро адабий яқинлик, шунингдек, том маънода ижодий мусобақага киришиш ҳисоблади. Шунинг учун ҳам шоир ва ижодкорлар, одатда, ўз тахмисларини маълум бир поэтик маҳорат ҳосил қилиб, адабий кўникмаларга эга бўлганларидан кейин ярата бошлаганлар. Яна шунини таъкидлаш лозимки, бунда ғазал ёзган шоир

билан унга тахмис боғлаётган шоир ўртасида бир-бирига яқин дунёқараш, эстетик идеал ҳамоҳанглиги ва ғоявий муштараклик бўлиши мақсадга мувофиқ бўлади. Акс ҳолда, боғланган тахмис шакл жиҳатдан бешликни ҳосил қилса-да, маъно жиҳатидан ғоявий бўшлиқни вужудга келтиради. Тахмис боғлаган шоир ғазалда келтирилган фикрларни мантиқан ривожлантириб, уни ўз ижодий ғоялари билан шундай тўлдириши ва бойитиши керакки, натижада, юзага келган бешлик унга асос бўлган ғазал билан ўзаро қоришиб, ғоявий муштаракликни ҳосил қилиб, бир муаллиф томонидан ёзилгандек фикр уйғотиши зарур [10].

Фироқий чин маънода лирик шоирдир. У бой ва жозибадор Шарқ поэзиясининг сирларини пухта эгаллаб, ўз асарларида унинг ажойиб намуналарини яратган ижодкорлардан биридир. Шоир шеърий маҳоратни оширишда шарқ мумтоз адабиёти бой хазинасидан, тарихнинг буюк шоир-у ижодкорларнинг меросидан баракали фойдаланди. Хусусан, шоир Навоий (1 та), Ғолибий (1 та), Амирий (6 та), Оғаҳий (1 та), Муқимий (2 та), Фурқат (1 та), Ҳамза (1 та) каби машҳур ижодкорларнинг ғазалларига тахмис боғлаган.

Фироқийнинг шоҳ ва шоир Амир Умархонга самимий муҳаббат ва ихлос билан қарагани ва унинг ижодий чашмасидан баҳраманд бўлганини унга боғлаган тахмисларидан билишимиз мумкин. Амирий ижодий услуби ва бадиий шеъриятдан илҳомланиб тахмислар боғлагани Фироқийнинг юксак адабий маҳоратидан далолат беради. Фироқий шеърлари ичида Амирий ғазалларига ёзилган тахмислар талайгина. Масалан, ижодкор Амирийнинг:

Маҳи рухсоринг узра ул ики гесўйи анбарсо.

Саводи лайлату-л-кадр-у шуъойи муҳри истиъло.

Тўқуз хиргоҳининг меърож шомиким Амирисан.

Нишони новакингдур “қоба қавсайн” ила “ав адно” [11:39].

Амирийнинг “Маҳи рухсоринг” деб бошланувчи ғазали 5 байтдан иборат бўлиб, у арузнинг ҳазажи мусаммани солим, яъни *мафъоилун-мафъоилун-мафъоилун-мафъоилун* вазнида битилган. Тақтеъси шундай: V – – – / V – – – / V – – – / V – – –. Ушбу ғазал мазмун жиҳатдан орифона, шаклан эса якпора наът ғазаллардан ҳисобланади. Фироқий юқорида келтирилган машҳур ғазалининг вазни, қофияси, радифи ва бошқа бадиий хусусиятларини сақлаган ҳолда куйидаги тахмисни яратади:

Сани наътнинг ёзай илкимни тутғил эй Аллоҳ ва илло,

Туфайлингдин бино бўлди тамоми олами ашё,

Муқаддам барча элдин сен эрурсен шоҳи ав адно,

Маҳи рухсоринг узра ул ики гесўйи анбарсо,

Саводи лайлату-л-кадр-у шуъойи муҳри истиъло.

Тамоми бандаларни раҳбари, соҳиби, сарисан,

Малоҳат гулшанининг хуш назокат беназирисан,

Фироқ айёмида қолган ғарибларни дастгирисан,

Тўқуз хиргоҳини меърож шоми ҳам Амирисан,

Нишони новакингдур “қоби қавсайноу” “ав адно” [3].

Мазкур бешлик *а-а-а-а-а, б-б-б-б-а* кўринишида қофияланган. Фироқий ғазалга тахмис боғлашда унда қўлланилган вазни сақлаб қолган. Шунини айтиш жоизки, тахмис боғланганда ғазал вазнини сақланиб қолиш ҳам тахмиснависликнинг муҳим қоидаларидан биридир. Бандда ажратиб кўрсатилган мисралар Амир Умархоннинг ғазали бўлиб, юқоридаги уч мисра Фироқий томонидан ёзилган. Биринчи бандда

қофия асосини равий ҳарф ташкил қилган. Тахмисда равий: *илло, ашё, ав адно, анбарсо, истиъло* қофиядош сўзларидаги “о” унлиси ҳисобланиб, барча қаторларни бир-бирига бириктириб, ўзаро мисраларни боғлаб турибди. Фироқий тахмис боғлашда ғазалнинг барча байтларидан фойдаланган. Шунини таъкидлаш лозимки, ғазалнинг барча байтларига тахмис боғлаш мумтоз адабиётимизда кам учрайди. Асарнинг фарқли тарафига тўхталсак, баъзи бир бандларда ғазалдаги байтлардан фарқли жиҳатлари бор. Иккинчи бандда ғазалдан фарқли равишда “қоба қавсайн” ва “ав адно” сўзларини боғлаб турган “ила” сўзи тахмисда тушиб қолган. Яна бир байтда:

Малоик ўртасида Ҳомиду, Маҳмуду Аҳмадсен,
Бани одам аро дерлар Муҳаммад хожайи “Тоҳо”.

Фироқий боғлаган тахмисда қуйидагича:

Сани васфинг улуғдур чунки сен дарёи раҳматсен,
Набийлар хайлига сурурсан бориға сармададсен,
Хусусан осий умматлар борасийда оли ҳимматсен,
Малаклар ўртасида Ҳомиду Маҳмуду Аҳмадсен,
Бани одам аро дерлар Муҳаммад хожайи “Тоҳо”.

Амирий ғазалида берилган “малоик” сўзи, тахмисда “малаклар” шаклида берилганини кўршимиз мумкин. Тахмисда Амирийнинг байтига ҳамоҳанг тарзда Муҳаммад алайҳиссаломнинг пайғамбарлик сифатлари тасвирланади. Яна у зотнинг муборак сурати билан бирга илоҳий сийрати мадҳ этилган.

Фироқий шеъриятида турли мавзуларга мурожаат қилинган. У ватан, табиат, ишқ, марсия, панд-насиҳат, ҳажвия, каби мавзуларда шеърлар битган.

Масалан, табиат мавзусида “Баҳорға” мухаммаси:

Ўсмоқда ҳар дам боғ баҳорим,
Ўлкамда яшаб гуллар диёрим,
Илгимда душман бўлди шикорим,
Кетти дилимдан қолмай губорим,
Алвон очилди хуш лолазорим [3].

Ушбу мухаммасида шоир баҳорнинг гўзаллигини куйлаган, фасллар келинчаги тароватидан илҳомланиб, уни мадҳ этган бўлса, бу “Ватан” шеърида эса:

Ватанни меҳри билан хаста жон фидо қиламиз,
Жаҳонда тинчлик учун халқ аро садо қиламиз,
Дилни бузувчилар билан можоро қиламиз,
Ватанни сақлаш учун бурчимиз адо қиламиз,
Ҳамиша мангу ҳаётимни муддао қиламиз [3].

Она ватанга бўлган чексиз муҳаббат, уни асраш, халқнинг фаровон ҳаёт кечириши, уни тараққий этиши, тинчлигини сақлаш йўлида ўз жонини фидо қилиш бу ҳар бир инсоннинг бурчи деб билади шоир.

Фироқийнинг мазкур мухаммасида ишқ-муҳаббатдан сўз боради:

Эй ишқ бизни забун этарсан,
Бағримиз чуллола кун этарсан.
Қаддимиз мисоли нун этарсан,
Ўлдирибон кафангадо этарсан,
Охиримиз сарнугун этарсан [3].

Фироқий ижодида севги-муҳаббатни қуйлаш етакчи мавзулардан ҳисобланади. Шоир бу мавзуда ҳам бетакрорликни сақлаб қолган ҳолда жозибали ҳамда мазмунли муҳаммаслар битган.

Шоир Фироқий узоқ ўтмишга эга мумтоз адабиётимиз тарихида ўзига хос услуби билан ўчмас из қолдирди. Дўстмуҳаммад Фироқийнинг ғоятда бой шеърӣй маҳорати ва мазмундор ижодӣй фаолияти ватанимиз тарихининг бурилиш нуқтаси ҳисобланган XIX аср охири – XX аср бошларида кечди. Фироқий ижодининг бетакрорлиги ҳам унинг асарларининг юксак ғоявийлиги ва халқчилигидадир. Шоир ижодӣй маҳорати ҳамда мазмундор шеърӣй фаолияти маданиятимиз ва мумтоз адабиётимиз тарихи тараққиётида сезиларли ўринга эга. Унинг яратган муҳаммас ва таҳмислари ўтмиш ҳамда замон билан ҳамнафаслигини сақлаб қолди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳоҷиаҳмедов А. Мумтоз бадияти лугати. Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. 746
2. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 883 b.
3. Дўстмуҳаммад Хожиматов. Фироқий девони. Қўлёзма / Мастура Назирова шахсий кутубхонаси.
4. Фироқий баёзи. Ғафур Ғулом номидаги Қўқон адабиёт музейи фонди, КП № 6768.
5. Фироқий архиви. Ғафур Ғулом номидаги Қўқон адабиёт музейи фонди, КП № 5420.
6. Чархий архиви. Ғафур Ғулом номидаги Қўқон адабиёт музейи фонди, КП № 5419.
7. Фироқий. Пахтага // Янги Фарғона. 1960 йил, 23 октябрь, 121 (7095); Фироқий. Яхши (Ҳамза Ҳакимзода газалига Фироқий муҳаммаси) // Янги Фарғона. 1960 йил, 23 январь, 10 (6984).
8. Абадият дарахти / Тузувчи: Н. Лукашов, Ҳ. Саидғаниев. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.
9. Пўлатжон Домулла Қайюмов. Тазкираи Қайюмӣй / Нашрга тайёрловчи: акад. А. Қайюмов. III жилд. Тошкент: ЎзРФА Қўлёзмалар институти таҳририй нашриёт бўлими, 1998.
10. Амирий. Девон I. Тошкент: Тамаддун, 2017. 39 б.

REFLECTION OF ORIENTAL ETHICS IN *QALA'ID AL-ADAB*

“ҚАЛОИДУ-Л-АДАБ” ДА ШАРҚОНА АХЛОҚНИНГ АКС ЭТТИРИЛИШИ

Sherova Mavzuna Mamurovna

Шерова Мавзуна Маъмуровна

The paper analyzes Islamic moral norms taught in *Qala'id al-Adab*. Didactic works play an important role in installing moral feelings into the consciousness of each person. The need to study the immortal heritage of our ancestors in the field of didactics is one of the first-level problems.

Шарқ сўзи қайси тилда янграмасин киши қарашида шарқона одоб, орият, ҳаё, камтарлик каби фазилатлар намоён бўлади. Бу каби ахлоқий ҳислатларни киши онгу шуурига, турмуш тарзига сингдиришда панд-насиҳатга доир асарлар муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, Маҳмуд Замахшарийнинг “Атвоқу-з-заҳаб” асари дидактик асарлар сирасидаги манба сифатида қимматлидир. Унинг шарҳи “Қалоиду-л-адаб” да ҳам тарбиявий, ахлоқий, ижтимоий масалалар баён этилиши табиий. Шу жиҳатдан, шарҳдаги умуминсоний ҳислатлар, инсонни тарбият этишга қаратилган ахлоқий меъёр ва мезонлар диний-бадий тарзда ифодаланган.

Шу ўринда, одоб-ахлоқнинг тенгсиз соҳиби Муҳаммад (с.а.в.)нинг ахлоқларига берилган таърифни келтириш жоиз топилди. “Муҳаммад алайҳиссалом мулоийм феъл-атворли, аҳдига содиқ, инсон шаънига доғ туширадиган ёмон хулқлардан холи, одамгарчилиги устун, хушмуомала, қўшничиликни ўрнига қўядиган, табиати юмшоқ, энг муҳими ростгўй зот эдилар. Оллоҳ у кишининг вужудида мулойимлик, сабрлик, одиллик, камтарлик, иффат, қўли очиқлик, қаҳрамонлик, уятчанлик каби гўзал ҳислатларни, тўғри сайъ-ҳаракатларни жам этгани учун эл-юрт Амин деб атарди” [3:16-17]. Дарҳақиқат, Муҳаммад пайғамбарнинг одоб-ахлоқлари бутун башарият учун ноёб, бетакрор, тенгсиз намунадир.

Тарихан, Шарқ мутафаккирларининг асарларидаги ахлоқий, маърифий қарашлари ҳозирги кунга қадар ўзининг илмийлигини йўқотмаган, бунинг натижасини олиб борилаётган тадқиқот, илмий изланишлар кўрсатади. Умуман олганда, ҳаёт ҳикматларини ўзида акс эттирган дидактик мерос Марказий Осиё адабиётшунослигининг муҳим қисми саналади. Мовароуннаҳр олимлари томонидан ёзилган асарлар бошқа ҳудуд олимларининг эътиборини тортди ва вақт ўтиши билан ўз аҳамиятини йўқотмади [2:66].

Масалан, “Ал-Хоразмийнинг асарларида инсонни улуғлаш, адолат, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, камтарлик, ростгўйлик, олижаноблик, одоб-ахлоқ, илм-маърифат ғоялари илгари сурилган. Абу Наср Форобий «Фозил одамлар шахри», «Бахт саодатга эришув тўғрисида», «Ихсо ал-улум», «Илмларнинг келиб чиқиши», «Ақл маънолари тўғрисида», «Мукаммал таълим ҳақида рисола» каби асарларида ижтимоий-тарбиявий қарашлари ифодаланган. Абу Али ибн Сино камолотга эришишнинг биринчи мезони санаган маърифатни эгаллашга даъват этади [9:16]. Абу Райҳон Берунийнинг таъкидлашича, инсон ақл соҳиби эканлиги билан ҳайвондан фарқланади. Кайковуснинг «Қобуснома» асари Шарқ педагогик фикр тараққиётида инсон камолотини шакллантиришда муҳим

ўрин эгаллайди. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк турк» асарида илм олишнинг қадри, билим энг бебаҳо бойлик бўлиб, унинг негизида маънавий-маърифий дунёқараши, одоб-ахлоқи, гўзал инсоний фазилатлари шаклланиши, билим ва касб-ҳунар инсоннинг бутун хатти-ҳаракатларини белгилаши таъкидлаб ўтилган. Юсуф Хос Хожиб «Қутадуғу билиг»да инсон қадри билимдонлигида эканлиги ҳақида ҳикмат борлигини қуйидагича таърифлайди: «Одамзод наслининг улуғлиги — билимдан [9:17]. Воиз Кошифий «Ахлоқи муҳсиний» асарида ақл билан фаолиятнинг ўзаро алоқаси ҳақида гапириб, барча кишилар ақлга эҳтиёж сезишини таъкидлайди. Жалолиддин Давонийнинг «педагогик қарашларида ақлий тарбия ва билимларни эгаллаш масалалари муҳим ўринни эгаллайди. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойик» асарининг бош ғояси маънавият ва маърифат, шахс таълим ва тарбияси масаласидир [9:18]. Шу ўринда, Форобий ўз асарларида ёшларга кўп насиҳат қилган. “Фазилат, — дейди Форобий, — киши учун асосий мақсад эмас, балки уни саодатга эриштирувчи бир воситадир, холос” [1:26].

Шунингдек, бу йўлда Маҳмуд Замахшарийнинг илмий мероси ҳам алоҳида таҳсинга сазовор бўлиб, юқорида номлари зикр этилган Шарқ мутафаккирларининг асарларида илгари сурилган ижтимоий-тарбиявий нуқтаи назарлар, инсон камолотини шакллантиришдаги ахлоқий мафкуралар, илм олиш йўлидаги маънавий-маърифий тенденциялар олимнинг “Атвоқу-з-заҳаб” асари хусусан, Мирзо Юсуфхоннинг “Қалоиду-л-адаб” шарҳида ҳам ўз аксини топган. Шарҳда қаноатли, ориятли, тақводор бўлиш, одилликка, маънан етукликка интилиш, риё ва зулмга йўл қўймаслик каби том маънодаги шарқона ахлоққа доир қатор ахлоқий пандалар ёритилган. Шарҳ таркибидаги тарбиявий-таълимий жиҳатлар баён этилган мақолаларда шориҳнинг ижтимоий, ахлоқий, ижодий қарашлари нечоғлик юқори эканлиги кўринади.

Масалан, Эътисомий шон-шухратга берилишнинг ёмон оқибатлари хусусидаги 7-мақолада Ибн Вакиънинг шеърий мисрасини келтиради:

لقد رضيت همتي بالخمول ولم ترض بالرتب العالية
وما جهلت طيب طعم العلى ولكنها تطلب العافية [8:22].

(“Ҳимматим, дангасаликка рози-ю? Улуғликка норози, юксаклик таъмини тотмаган лекин офият талабида”) кишини камтарликка ундовчи ушбу шеърий парчадан сўнг, француз файласуфи Паскальнинг қуйидаги ҳикмати билан давом эттиради.

و من أقوال (باسكال (أحد فلاسفة الافرنج المشهورين) انما يجتنب الحكيم العاقل الناس واجتماعاتهم لنلا يلقى عندهم ما يكدر صفوه (و اذا تأملنا في هذه الأقوال نجدها بمقام عال من المثانة والرصانة فان الانسان وان خلق مستأنسا بالفطرة محبا للاتناس ومصاحبة الغيروذلك للتعاون على المتاجر والمعايش أولمجرد الحب والاميل نرى ان الدخول في تلك المجتمعات مما يجلب الشور و يثير الضغائن و كل هذا لاختلاف أحوال الناس و مشتبهائهم فالعاقل اذا أراد... النجاح والصلاح يحترز عن استيناس [8:22] [يثمر الانحطاط و معايشة تنتج الشقاء والبغضاء

(“Машхур француз файласуфи айтади: “Оқил инсон покиза табиатини лойқаламаслиги учун инсонларга аралашмайди...” бу сўзларни мушоҳада қилсак, юксак мақомда эканлигини тушунамиз. Чунки, инсон гарчи фитрати ўзаро муҳаббатга ошно, бошқага дўстона муносабатда яратилган бўлса-да, кўпчиликка аралашиб юриш, турли хил ҳислат, одат, табиатларнинг ўзаро бир-бирига таъсир қилишига сабаб бўлиши шубҳасиз. Шу боис, оқил киши муваффақиятга эришишни ҳоҳласа, тубанликка олиб борадиган дўстликдан, бахтсизликка гирифтор қиладиган муносабатдан сақланади”). Демак, инсон пок қалбини дангасалик,

тубанлик ва шу каби ўзгариб турувчи турли салбий ҳислатлардан сақлай олиши киши ҳаётидаги муҳим сифатларидан бири ҳисобланишини шориҳ ўз қарашларида кўрсатади. Зотан, дангасалиқдан халос бўлишда, руҳий тарбиянинг энг машаққатли йўлларида бири нафсни тарбият этишга эътибор қаратилинмоғи муҳим инсоний омиллардан бири саналади. Комиликка ундовчи асосий босқичлардан бири ҳам нафсни тўғирлашдир.

Шунингдек, “Ҳижрий учинчи асрга келиб, нафсни поклаш ва ахлоқни сайқаллаш бўйича алоҳида асарларнинг дебочалари ҳам пайдо бўла бошлади. Бу соҳада тадқиқот олиб борган олимлар машҳур Жоҳизнинг “Таҳзийбул ахлоқ” китобини мисол қилиб келтирадилар. Шу билан бирга, Ибн Қутайба, Жоҳиз ва бошқаларнинг катта асарларида нафсни поклаш ва ахлоқни сайқаллашга оид алоҳида боблар борлигини ҳам эслаб ўтадилар. Учунчи асрнинг иккинчи ярмида Ибн Исҳоқ Киндий ўзининг «Ал-Қавлу фин-нафс» китобини ёзди» [5:16-17]. Шу каби, нафсни поклашга доир қатор мустақил асарларнинг ёзилганини кўришимиз мумкин.

Шарқона ахлоқнинг навбатдаги муҳим саналган фазилатлардан бири ҳаёдир, бу хусусда муаллиф 17-мақоланинг ҳикмати куйидагича изоҳлайди:

قال بعضهم: الوجه المصون بالحياة كالجواهر المكنون الوعاء [8:41].

(“баъзилар айтади: ҳаё билан ўралган юз – идиш ичида яширинган жавҳардек”) дея, Амр ибн Бахрнинг ҳикмати сўзини баён қилади.

“ - عمرو بن بحر الجاحظ: الحياء لباس سابع حجاب واق وستر من العيب [8:41]. “ (Амр ибн Бахрул Жоҳиз айтади: ҳаё – айбни тўсадиган ва ёмонликдан қайтарадиган либосдир) ”. [8:41] - الحياء الوجه بحيائه كما ان حيا الغرس بمانه “ (экиннинг тириклиги сув билан бўлганидек, юзнинг тириклиги ҳаё билан). Муаллиф ҳаёга доир яна бир ҳикматли сўзни келтиради: [8:41] “وجه بلا حياء عود فشرليطه وسراج في سليطه “ (”Ҳаёсиз юз – пўстлоғи қуриган новда ҳамда ёниғиси тутаган чироқдекдир”) деб, ҳаёсизлик, юзсизлик борасидаги ҳикматлар кетма-кетлигини амалга оширади ҳамда ҳаёнинг тарбиявий аҳамияти кишининг ҳаёт йўлидаги барча эзгуликларнинг асосини ташкил этишини бадий ифодалайди. Ўтисомийнинг ҳаё борасидаги изоҳ ва мулоҳазаларининг исботи ўлароқ, уламоларнинг қуйидаги таърифлари келтирилади:

“1) Журжоний: “Ҳаё нафснинг бир нарсадан тортиниши ва маломатдан ҳазир бўлиб, уни тарк қилишидир” деган. 2) Яна: “Ҳаё қабиҳни тарк қилишга боис бўладиган ва ҳаққ эгасининг ҳаққида нуқсонга йўл қўйишни манъ қиладиган ҳулқдир”, деган. 3) Ибн Муфлиҳ Ҳанбалий: “Ҳаёнинг ҳақийқати шуки, у бир ҳулқ бўлиб, гўзал нарсани қилишга, ёмон нарсани тарк этишга боисдир”, деган. Маъсиятларнинг касофатларидан бири қалб ҳаёти моддаси бўлган ҳаёни кетказишидир. Ҳаё барча яхшиликларнинг асосидир. Унинг кетиши барча яхшиликларнинг кетишидир [6:329-330]”.

Шориҳ ҳамда уламоларнинг ҳаёга доир таърифларидан шуни хулоса қилиш мумкин, ҳаё ўта муҳим фазилат бўлиб, у барча ҳайрли амалларнинг негизини ташкил этибгина қолмай, инсоннинг ички руҳий тарбиясининг зарур устуналаридан биридир.

Шарқона ахлоқ сифатларидан яна бири саҳийлик бўлиб, Ўтисомий бу хусусда 20-мақолада қуйидаги ўғитларни келтиради:

المروة جامعة لاشتات المبرات جالية لاسباب المسرات دالة على كرم الاعراق باعثة على مكارم الاخلاق نازمة " لقلاند الفوائد عاقلة لشوارد المحامد. وقيل: المروة سجية جبلت عليها النفوس الزكية وشمية طبعت عليها الطباع الكريمة و جمع بعضهم صفات المروة وقال: هي باب مفتوح وخير ممنوع و ستر مرفوع و طعام موضوع و نائل مبدول و كلام

معمول و عفاف و معرف و أذى مكفوف و قيل: مروءة الرجل صدق ["45:8-46] لسانه و احتمال عشرات اخوانه و بذل المعروف لا هل زمانه و كف الأذى عن جيرانه

(Маъноси: “Саҳийлик – турли яхшиликларни жамловчи, хурсандлик сабабларини олиб, келувчи, гўзал ахлоқларга ундовчи, фойдалар шодаси тизилган сифатдир. Айтдилар: Саҳийлик – покиза нафслар унда шаклландиган хусусият, карим табиатлар унда жорий бўладиган сифатдир. Саҳийлик – очиқ эшик, яхши ҳада, қўйилган таом, олинган калом, яхши фазилатдир, ва айтилади, кишининг саҳийлиги – тилининг тўғрилиги, биродарининг қийинчилигини кўтариши, замондошларига яхшилик қилиши ва қўшниларидан азиятни тўсишидир”). Дарҳақиқат, саҳийлик – ахлоқий сифатлар ичида инсонийликни тараннум этгувчи бебаҳо фазилатдир. Чунончи, саҳийлик моддият мезонигагина баҳоланиб қолмай, унинг замирида инсоф, диёнат, мулойимлик, ҳалимлик каби ҳислатлар ҳам акс этади.

Шунингдек, шарқона одобда ноўрин сўзлашув, одоб-ахлоқ меъёрларига зид муомалада бўлиш беодобликнинг бир кўриниши саналади. Ижтимоий ёки бошқа муаммоларнинг ибтидоси ҳам айнан тилни ёмон, кераксиз сўзлардан сақлай олмасликдан шаклланади.

Бу борада, Замахшарийнинг “Атвоқу-з-заҳаб” асарининг 45-мақоласида қуйидагича баён этилади:

المقالة الخامسة والاربعون: من لم يخف ما بين فكيه ظل يقلب فكيه و بات يتمل على دفيه حزنا على ما فرط منه من التلظ و أسفا على ما فرط فيه من التحفظ و لو كان اللسان محزونا لم يكن الفواد [7:11] محزونا و قلما يحرس مهجته من لا يحرس لهجته و لن تجد على السر امينا الا بكل أمانة قمينا

“Кимки иккала жағи орасидаги нарсани (яъни тилини) тиймаса, доим “аттанг”да бўлади. У тилини вақтида сақлай олмагани учун гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ағдарилиб, тунларини уйқусиз ўткази. Агар тили маҳзун(жим) бўлганида эди, қалби маҳзун бўлмас эди. Тилни соқов қилишни билмаган одамнинг жонини сақлаши узоққа бормади. Ҳар қандай омонатни сақлашга муносиб кишигагина ишонини мумкин [4:72]”. Мазкур мақолани Эътисомий қуйидагича шарҳлайди:

و يقال مقتل الرجل بين فكيه اى يندم و يتحسر على ما فرط منه . قال قس ابن ساعدة :احصيت في بني آدم ثمانية آلاف عيب و وجدت خصلة ان استعملها سترت عيوبه كلها قيل و ما هي قال حفظ اللسان .أي لا تجد من يصلح لمحافظة سره الا الذي يكون متصفا بشرائف الاخلاق ومعالي الخصال لان [8:85-86] صدور الاحرار قبور الاسرار

(Маъноси: “Кишининг ҳалокати икки жағи орасидадур, Ибн Соиъда айтади: Бани Одамнинг саккиз минг айбини санадим. Биттагина ҳислатни топдимки, агар уни ишлатса – айблари кўринмайди, дедилар: қайси ҳислат? Жавоб берди: “Тилни сақлаш”. Гўзал ҳислат ва шарафли хулқлар билан хулқланган кишиларгина сиришгани сақлайдилар. Чунки, олижанобларнинг кўкси – сирлар қабридир”).

Навбатдаги тилга оид 75-мақолада, тилни қабих сўзларга йўналтирмаслик, беҳуда сўзлардан сақлай олиш хусусидаги ўғитда шориҳ Суфён Саврий, Ибн Масъуд розияллоҳу анҳу, Луқмони ҳаким, Шарафиддин Исфаҳонийларнинг қарашларини қаламга олади:

رب تكليم بالمقول، أشد من تكليم بالمفصل .وقيل: طعن اللسان كوخزاللسنان، وجرح الكلام، أصعب من وقع " السهام .وقال سفيلن الثورى لأن أرمى عدوي بسهمي خيرله من أن أرميه بأساني لأن رمي اللسان لا يخطيء ورمي السهم يصيب و يخطيء .ابن مسعود :لسانك سيف قاطع يبدأ بك، وكلامك سهم نافذ يرجع إليك، فاقصد في المقال، وإياك و ما يوغر صدور الرجال، و من وصايا لقمان:بنيء ان من الكلام ما هو أشد من الحجر، و أنفذ من الابر، و أن للقلوب مزارع فازرع فيها الكلمة الطيبة فان لم تثبت كلها نبت بعضها (اطباق" (حصائد اللسان قد تزرع العداوة، و طيارات" "الكلم قد

تطير العلوة، ورب كلام يعود كلما، ورب ثم يصير "ثلما، و خدش السان ثلثة لاتسد، و الكلام كالنبيل اذا طار" لا يرتد، وربما تندم حيث لا ينفع الندم، و عساك تزل حيث "لا تثبت القدم، و لاتقفوه بما دار في خلدك فتخجل به، و لا تحرك" به لسانك لتعجل به [8:132-133].

Маъноси: ("Баъзида тил билан озор бериш жасадга озордан кучли бўлади. Айтилди: тил билан берилган зарба ўқ санчилгандан ҳам огирроқдир. Суфён Саврий айтадилар: Душманимга (камон) ўқи отишим унга тил(ўқи) отишимдан яхши, чунки, тил ўқи бехато тегади. Камон ўқи эса гоҳо тегади гоҳо хато кетади. Ибн Масъуд розияллоху анҳу айтганлар: Тилинг – сендан бошланадиган қилич, сўзинг эса сенга қайтадиган ўқдир. Сўзлашни камайтир. Кишилар қалбида нафрат пайдо қилишдан эҳтиёт бўл. Луқмони ҳаким васиятларидан: Эй ўғилгинам! Сўзларнинг – тошдан қаттиқроқ ва нинадан ўткирроқлари бор. Қалбларнинг экинзорлари бўлиб, унга гўзал сўзларни эк. Гарчи, ҳаммаси кўкармаса-да, баъзиси униб чиқади. (Атбоқ). Тухматлар гоҳида адоват уругини экади. Баъзи сўзлар ярага айланади. Баъзи тешикчалар (яра билан боғлиқ) туйнукка айланади. Тилинг тирнаши ёпилмайдиган ёриқ пайдо қилади. Сўз ўқ каби, агар ушча ортига қайтмайди. Баъзида пушаймон фойда бермайдиган ўринда надомат қиласан. Шояд, қадам тойилмайдиган жойга тушсайдинг. Абадийлик ҳовлингда у сабаб хижолат бўладиган сўзни сўзлама. Ва шошилиб у билан тилингни қимирлатма"). Зотан, кўрс муомалада бўлмаслик, дилни хуфтон этувчи сўзларни қўлламаслик хайрли амалларнинг, ахлоқий сифатларнинг шаклланишига тўртки бўлувчи воситадир.

Умуман олганда, шарқона ахлоқнинг асосий муаммоси инсоний муносабатлар, ўзликни англаш, қадриятни сингдириш, ахлоқий мезонларга амал қилиш, мукамал инсон бўлиш йўлида маънавият ва маърифатга таяниб иш тутиш ва шу каби эстетик қарашлар мажмуасидир.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш мумкинки, "Қалоиду-л-адаб" шарҳида баён этилган айнан шарқона ахлоққа мос ва хос мақолалар мавжудлиги, таълим-тарбиянинг умумжиҳатларини қамраган ўғитлар китобхоннинг ахлоқига, ички руҳий тарбиясига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин. Юқорида келтирилган гуманистик тенденциялардан фарқли ўлароқ, "Атвоқу-з-заҳаб" ва унинг шарҳидаги асосий ғоя инсонни улуғлаш бўлибгина қолмай, балки инсонни ғафлат уйқусидан уйғотиш, вақтни ғанимат билиб, ундан унумли фойдаланиш, вақтнинг қиймати муҳимлигини кўрсатиш ҳамдир. Шунингдек, "Қалоиду-л-адаб" шарҳи кишини комиликка етакловчи, маънавий-маърифий кўрсатмалар берувчи ўғитлар мажмуасидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ирисов А., Носиров А., Низомиддинов И. Ўрта Осиёлик қирқ олим. –Тошкент: Фан, 1961. – 102 б.
2. Исламов З. Сочинение «Золотые Ожерелья» и его влияние на развитие литературы народов Востока. - ООО Научно-издательский центр «Социосфера», 2014. - №2. - С. 66.
3. Муҳаммад Хузайир. Нур-ул яқин. Тошкент: Чўлпон – Камалақ, 1992. —288 б.
4. Фозил Зоҳид. Замахшар тасбеҳи ёҳуд 101 манзума. «Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоъизи ва-л-хутаб» (Насиҳат ва ваъзлардан тузилган олтин шодалар) асари асосида). Тошкент: «Муҳаррир», 2011. - 145 б.
5. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Руҳий тарбия. I Покланиш. Тошкент: «Шарқ», 2008. 447 б.

6. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Рухий тарбия. II Тикланиш. Тошкент: «Шарқ», 2008. 461 б.
7. Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарий. Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоъизи ва-л-хутаб. Қўлёзма / Қирол Сауд кутубхонаси, инв. №547.
8. يوسف خان ابن ا عتصام الملك قلائد الادب في شرح اطواق الذهب تمدن صر سنة 1321 ص154. الميرز
9. <https://cyberleninka.ru/article/Вохидова Н.Х. Шарқ мутафаккирларининг таълимий ахлоқий қарашлари. Замонавий таълим // Современное образование. 2018. Б. 16.>

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE WORD KHAQAN IN THE
INSCRIPTIONS OF KUL TIGIN AND BILGA KHAQAN

КУЛ ТИГИН ВА БИЛГА ХОҚОН БИТИГЛАРИДА КЕЧГАН
ХОҚОН СЎЗИНИНГ ЧОҒИШТИРМА ТАҲЛИЛИ

Sodiqov Qosimjon Pozilovich
Содиқов Қосимжон Позилович

The stelae restored to the memory of the brothers Kul Tigin and Bilga Khagan are incomparable monuments of ancient Turkish historiography and literature. It was written in the literary language. The first of them was restored in 732, and the second one – in 735. Both stelae were erected eleven months after the death of both brothers.

Оғанин Кул тигин ва Билга хоқон хотираларига тикланган обидалар қадимги турк историографияси, адабиёти ва ёзма адабий тилининг тенги йўқ ёдгорликларидир. Уларнинг биринчиси 732 йили, иккинчиси эса 735 йили тикланган. Иккала мангутош ҳам, ўша давр русумига кўра, уларнинг йили ўтгач, ўлимидан ўн бир ой-ўн бир ой кейин ўрнатилган. Ёдгорликлар Мўғулистоннинг Кўшў-цайдамаўласидан, бир-биридан бир километр узоқлиқдан, ўрнатилган еридан топилаган. Қабртошлар улкан архитектура мажмуаларининг қоқ ўртасида турибди [1].

Билга хоқон – Иккинчи кўк турк хоқонлигининг қурувчиси Элтариш хоқоннинг тўнғич ўғли. У мамлакатни 716–734 йилларда бошқарган. Кул тигин эса Элтаришнинг кичик ўғли бўлиб, доврўғи кетган саркарда, оғаси хоқоннинг маслаҳатчи ва сафдошларидан эди.

Мангутошлардаги туркий битигларнинг муаллифи таниқли тарихчи ва қадимги туркий ёзма адабиётнинг йирик намояндаларидан бири Йўллауғ тигиндир. У Билга хоқоннинг ўғли эди. Буни унинг отига қўшилаётган нисбасидан ҳам билса бўлади: tigin – қадимги туркий тилда «шахзода» деган маънони беради. Бундан ташқари, иккинчи битигнинг якуний – колофон қисмида юрт эгаси ёзувчи тилидан «отам хоқон» (qaŋim qaŋan) деб берилган [2].

Ҳар иккала битиг гоявий-бадий хусусияти ва тузилишига кўра бир-бирига ўхшаш. Ҳатто, Кул тигин кичик битигининг 1–11-қаторлари Билга хоқон кичик битигининг 1–8- қаторларида, шунингдек, Кул тигин улуғ битигининг 1–30-қаторлари Билга хоқон улуғ битигининг 2–24-қаторларида қайталайди. Лекин иккинчиси сўзма-сўз қайтариқ эмас: Йўллауғ тигин иккинчи матнни ёза бошлаганда биринчи битигнинг керакли бўлагини олиб, иккинчи битигга ҳам киритган. Муҳими, иккинчи битигда унинг айрим ерларини таҳрир қилиб, янгиллаган [3].

Асарларнинг катта бўлаги бир хил эканлиги бежиз эмас. Битигларда қайтарилаётган бўлақлар юрт эгасининг эл-улусга мурожаатидир. Уни хоқоннинг, улуғ йўлбошчининг бутун турк улусига, келажак ўғил-қизларга қаратилган ёрлиғи, қақирлиғи деса бўлади.

Матннинг тузилиши пухта ва мураккаб. Унда хоқоннинг мурожаати, эпитафия ҳамда тарих (колофон) муайян изчилликда берилган. Матн, асосан, насрда, орадаги айрим ўринлар (масалан, эпитафия ва қаҳрамонлар хулқ-атворининг

баёни, турли тасвирлар) шеърда битилган. Шу жиҳатдан халқ дostonларининг тузилишига ўхшаб кетади. Иккала битиг икки кишининг – Билга хоқон ва муаллиф Йўллуғ тигин тилидан берилган. Қизиги, асосий қисми ёзувчининг эмас, хоқон тилидан баён қилинади.

Кул тигин битиги Билга хоқоннинг кўрсатмасига кўра битилган (матни хоқоннинг ўзи айтиб туриб ёздирган бўлуви ҳам мумкин). Унда хоқоннинг ўз инисига ҳурмати ҳамда укасининг ўлими туфайли чеккан қайғу-алами изҳор этилади. Шунинг учун бўлса керак, матннинг катта бир бўлаги хоқон тилидан сўзланади; бўлимлар хотимаси ҳамда тарихгина Йўллуғ тигин тилидан берилган.

Иккинчи битигни Йўллуғ тигин отаси хоқоннинг ўлимидан сўнг ёзган. Шунга қарамай, у битигда отасининг эл-юртга мурожаатини, чақириғини сақлашга уринган. Яна матннинг муаллиф тилидан берилган бўлаги ҳам олдингисига қараганда катта. Шу нарса аниқки, Кул тигин битигини ёзиш чоғида муаллиф қўлида хоқоннинг мурожаати киритилган матн бўлган. Шунинг учун ҳам, орадан яқин уч йил ўтиб, Билга хоқон битигини ёзар чоғида муаллиф аввалги битигдан ҳам фойдаланган; ундаги мурожаат қисмини олиб кейинги битигга ҳам киритган.

Айтганча, иккала мангутошнинг матни тўлиқ сақланган эмас. Тош юзининг айрим жойлари нураб, матни ҳам шикастланган. Айниқса, Билга хоқон битиги кўп талафот еган. Шу боис, асарлар матнини узил-кесил тиклашнинг иложи йўқ. Бироқ, афзалиги шундаки, бир матннинг шикастланган сатрлари баъзан иккинчи битигда сақланган, битигларнинг бири бошқасини тўлдиради.

Энди ҳар иккала битигда такрорланган матни ўзаро чоғиштириб кўрамиз. Уларнинг фарқи қуйидагича:

Битигларда баъзи сўзлар икки хил фонетик вариантда учрайди:

ñ~y ҳодисаси: *yañā* (K.23) – *yaya* (X.19) – «суриб».

m~b ҳодисаси: *Kāñü tarman* (K.21) – *Kāñü tarban* (X.18) – жой оти.

Бундай фонетик хусусият ўша кезларда сўзнинг иккала варианты аралаш қўлланганидан далолат беради: *yañā~yaya*, *Kāñü tarman~Kāñü tarban* сингари.

Гапларнинг шакли ўзгарган:

Ka.1: *sabimīn tükāti äsidgīl* – «сўзимни тугал эшитгин».

Xb.1: *sabimīn tükāti äsid* – «сўзимни тугал эшит».

K.10: *türk bodun ölüräyin* – «турк халқи(ни) ўлдирайин».

X.9: *türk bodunçy ölür(äyin)* – «турк халқини ўлдирайин».

K.11: *Ögüm İl-bilgä qatunuy täñri töpüsintä tutup yögärü kötürmis ärinč.* – «Онам Элбилга хотунни тангри мартабасида тутиб, юқори кўтарган».

X.10: *Ögüm İl-bilgä qatunuy täñri töpüsintä tutup yögärü kötürti ärinč.* – «Онам Элбилга хотунни тангри мартабасида тутиб, юқори кўтарди».

Баъзан бир сўз бошқаси билан алмашган:

K.7: *Tabyač bodunqa bāglik urī oylin qul bolti, silik qiz oylin kūn bolti.* – «Табғач халқига бек бўладиган ўғил боласи билан қул бўлди, сулув қиз боласи билан жория бўлди».

X.7: *Tabyač bodunqa bāglik urī oylin qul qilti, silik qiz oylin kūn qilti.* – «Табғач халқига бек бўладиган ўғил боласини қул қилди, сулув қиз боласини жория қилди».

Аввалги матнда *urī oyul, qiz oyul* сўзлари восита келишигида (ўғил боласи билан, қиз боласи билан), иккинчи битигда эса тушум келишигида (ўғил боласини, қиз боласини) қўлланган. Шунга мувофиқ равишда, гапларнинг кесими ҳам ўзгармоқда (*qul qilti, kūn qilti* – қул қилди, жория қилди).

Юқоридаги стереотип жумланинг бошқа бир ўринда қўлланилувиға эътибор беринг. K.24: *Bāglik urī oʻlun qul bolti, silig qiz oʻlun kūn bolti bilmādūk üčün*. Шу ўринда мазкур жамла мазмунини англаш қийин: «Бек бўладиган ўғил боланг қул бўлди, сулув қиз боланг жория бўлди, билмаган(и) учун (?)».

Иккинчи битигда эса мазмун ойдинлашади. X.20: *Bāglik urī oʻlunjin qul qilti, silig ... qilti ol bilmādūk āgin (bilmādūkin?) üčün*. – «Бек бўладиган ўғил болангни қул қилганини, сулув (қиз болангни жория) қилганини у билмагани учун».

Баъзан бир қўшимча ўрнида унинг бошқа бир варианты қўлланади:

K.25: *ögüm qatunuy kötürmish täñri*

X.21: *ögüm qatunuy kötürügmä täñri* – «онам маликани кўтарган [яъни, улуғлаган] тангри».

Ушбу мисолдаги *-miş, -gmä* қўшимчали сифатдошларнинг маъноси бир: *kötürmiş // kötürügmä*.

Матнларда тасвирий ифода ўзгариши мумкин:

K.24: *qaniñ subča yügürti* – «қонинг сувдай оқди».

X.20: *qaniñ ögüzčä yügürti* – «қонинг дарёдай оқди».

Янада муҳими, айрим жумлалар иккинчи матнни тузиш жараёнида таҳрир қилинган. Қуйидаги мисолларни чоғиштиринг:

K.29: *Täñri yarlıqazu, qutum bar üčün, ülügüm bar üčün öltäci bodunuy tırgürü igit(t)im*. – «Тангри ёрлақасин, бахтим бор учун, насибам бор учун ўлаётган халқни тирилтириб, оёққа қўйдим».

X.23: *Täñri yarlıqaduq üčün, qutum < >, ülügüm bar üčün öltäci bodunuy t(ırgi)rü igit(t)im*. – «Тангри ёрлақгани учун, бахтим, насибам бор учун ўлаётган халқни тирилтириб, оёққа қўйдим».

K.28: *... barmış bodun < > ölü yitü, yadañin, yalañin yana kälti*. – «... кетган халқ ўла-йита, яёв, яланғоч қайтиб келди».

X.22: *... barmış bodun [yadañin, yalañin] ölü yitü < > kälti*. – «... кетган халқ яёв, яланғоч, ўла-йита келди».

Иккинчи битигда *bodun* сўзидан кейин нураган нураган ҳарфлар ўрни бор. Матн мазмунидан келиб чиқиб, бу ўринда *yadañin, yalañin* сўзларини тиклаш мумкин. Шунда хоқон сўзи битилган матн иккинчи битигни битиш чоғида муаллиф томонидан таҳрир этилгани маълум бўлади.

Муаллиф таҳририга яна бир мисол:

K.29: *Yalañ bodunuy tonluq < >, čıyañ bodunuy bay qiltim, az bodunuy öküş qiltim*. – «Яланг халқни тўнли, қашшоқ халқни бой қилдим, оз халқни кўпайтирдим».

X.23–24: *Yalañ bodunuy tonluq qiltim, čıyañ bodunuy bay qiltim, az bodunuy öküş qiltim*. – «Яланг халқни тўнли қилдим, қашшоқ халқни бой қилдим, оз халқни кўпайтирдим».

Янада муҳими, муаллиф Йўллағ тигин Билга хоқон битигини тузиш чоғида авваги матнга янги жумалар ҳам киритади, уни тўлдиради. Масалан:

K.21: *Ol ödkä qul qulluq bolmiş, ... < >*. – «У чоғда қул қулли бўлган, ... < >».

X.18: *Ol ödkä qul qulluq < >, kūñ kūñlög bolmiş ärti. İnisi isin bilmäz ärti, oylı qañin bilmäz ärti*. – «У чоғда қул қулли, жория жорияли бўлган эди. Иниси оғасини билмас эди, ўғли отасини билмас эди».

Яна бир мисол: К.16 да Билга хоқон ўз отасининг ўлиmidан кейинги воқеаларни шундай эслайди: *Qañim qayanqa başlayu Baz qayanıy balbal tikmis.* – «Отам хоқон (гўри)га бошлаб Баз хоқоннинг балбали тикилди».

Х.14 да эса юқоридаги маълумотдан сўнг хоқон ўзининг неча ёшда отасидан айрилганлигини эслайди: *Qayan uđduqda özüñ säkiz yaşda qaltım.* – «Хоқон ўлганда ўзим саккиз ёшда қолдим».

Кейинги қайд аввалги битигда йўқ.

Яна чоғиштиринг:

К.26: *İnim Kül tigin < > birlä sözläşdimiz.* – «Иним Кул тигин билан сўзлашдик».

Х.21: *...igin iki şad, inim [Kü]l tigin (bir)lä sözläşdimiz.* – «[Кул т]игин (?) икки шад, иним Кул тигин билан сўзлашдик».

Кул тигин битигининг кейинги сатрида икки шад ҳам ёдга олинади. Лекин Билга хоқон битигида жумла қисқарган. Чоғиштиринг:

К.27: *İnim Kül tigin birlä, iki şad birlä ölü yitü qazıantım.* – «Иним Кул тигин билан, икки шад билан йла-йита зафар қозондим».

Х.22: *İnim Kül t... birlä, < > ölü yitü qazıantım.* – «Иним Кул тигин билан йла-йита зафар қозондим».

Муаллиф саркарда Кул тигин таърифини бош ўринга қўйиш мақсадида кейинги матнда икки шадни эсламаган кўринади.

Қиёсий таҳлилдан англашиладики, Билга хоқон кичик битигининг 1–8-сатрлари ва улуг битигининг 2–24-сатрлари Кал–11, К1–30 нинг айнан такрори эмас.

Машҳур саркарда Кул тигинга аталган битиг Билга хоқон кўрсатмасига мувофиқ тикланган, ундаги матн ҳам хоқон тилидан сўзланади. Эҳтимол, уни хоқоннинг ўзи айтиб туриб ёздирган чиқар. Ёзувчи Йўллуғ тигин отасининг сўзларини матнга туширган. Орадан уч йил ўтиб, Билга хоқон вафот этгач, унга бағишланган битигни ҳам Йўллуғ тигиннинг ўзи ёзди. Хоқоннинг аввалги ёдгорликка битилган нутқини олиб, бунисига ҳам киритди. Бироқ, кейинги битигдагиси бурунги матннинг сўзма-сўз қайтариғи эмас, балки ёзувчи томонидан қайта кўрилган, таҳрир этилган, тўлдирилган вариантдир. Матннинг қолган қисми ўзича давом этади: Кул тигин битигида саркарданинг фаолияти ёритилган бўлса, Билга хоқон битигида хоқоннинг эл эрки, улус фаровонлиги йўлида кўрсатган қаҳрамонликлари баён этилган.

Адиб Йўллуғ тигин томонидан қайта ишланган матнни таҳрир санъатининг бизгача етиб келган илк, шунинг билан бирга, ажойиб намунаси деса бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Orhun. Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası. – Ankara, 1995. S. 18–42; Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü / Hazırlayanlar: O.F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Battulga. Ankara, 2001. S. 13–70; 71–119.
2. Sertkaya O.F. Göktürk Tarihinin Meseleleri. Ankara, 1995. S. 14; Содиқов Қ. Қадимги турк фалсафаси. Тошкент, 2008. 34–35-б.
3. Содиқов Қ. Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. – Тошкент, 2004. 57–66, 76–89-б.

PROBLEM OF THE ADAPTATION OF MANICHAEAN WRITING TO TURKIC TEXTS

МОНИЙ ХАТИНИНГ ТУРКИЙ ТИЛЛИ МАТНЛАРГА МОСЛАШУВИ МАСАЛАСИ

Alimukhamedov Rikhsitilla Abdurashidovich
Алимухамедов Рихситилла Абдурашидович

The Turkic language used the alphabetical writing system at its initial stage. Among them there are Kok Turk (Turk Runic), Uighur, Arabic, Latin, Cyrillic letters. However, in the scripts used for the Turkic language, there were several types of letters that were used by tribes or religious philosophers. They are many in number. For example, the Syrian script was used by the Turkic-Syrian tribes, and the inscription of Brahmi was used by the Turkic Buddhists, and the Manichaean script was spread in the Turkic-Manichean circles. In the Turkic-Manichean letter, many monuments of that era survived. For example, Berlin copies of the Manichaean prayer book *Khuastuanivt*, Turkic-Manichaean prayer texts and other works. Only the Turkic-Manichean letter, among other little-used scripts, was more adapted to the Turkic language. This article covers the adaptation of the Manichean letter to the Turkic language, about sources, reflected in the letter of vowels and consonants, the practical implementation of harmonicity in the texts. At the same time, when covering the aforementioned issues, examples from manuscripts and from fragments written on monuments of the Turkic language are given.

Дунёдаги ҳар бир халқ ёзув маданияти тарихида бир неча ёзув турларидан фойдаланган. Шулар сингари туркий халқлар ҳам ўз ёзув тарихида ўндан ортиқ хат туридан фойдаланганлар [3,25]. Улар орасида логографик ва алифбо ёзувидан фойдаланганликлари тадқиқотларда келтирилган.

Ушбу ёзувларнинг барчаси қўлланишига кўра ўз ўрнига эга. Бу жиҳат уларнинг яратилиши билан боғлиқ. Жумладан, кўк турк, уйғур ва араб хатлари умумий ёзув сифатида ишлатилган бўлса, браҳми, суғд, моний ёзувлари тор доирада, айрим диний жамоалар ўртасида ўз диний асарларини кўчириш, кўпайтириш учун фойдаланилган [14,4-5]. Мазкур ҳудудда ёзувнинг бу каби хилма-хиллигини китобат иши бўйича йирик мутахассис Т.Ф. Картер қуйидагича изоҳлайди: ушбу ўлкада яшовчиларда ёзувларни ўз тилларига ўзлаштириб олиш кўникмаси кучли ривожланган [17,5].

Моний ёзуви. Инсоният тарихида кўплаб ёзув турларидан фойдаланилган бўлиб, улардан баъзилари диний таълимотлар таъсирида пайдо бўлган. Булар қаторига моний хати ҳам киради.

Олимларнинг фикрича, Моний ўз таълимотини ёйиш учун оромий-сурёний алифбоси негизида янги хат турини кашф этган. Моний ёзуви ўша даврдаги идеографик паҳлавий ёзувидан кўп жиҳатлари билан устун эди. Шулардан бири унинг фонетик ёзув эканлигидир. Яъни, ушбу ёзув ўрта форс тилининг фонетик-фонологик қурилишини паҳлавий ёзувидан анча кенг ёритиб бера олган [11,190].

Фанда моний ёзувининг келиб чиқиши тўғрисида турли фикрлар мавжуд: монийликка қарши бўлганлар уни Монийнинг ўзи ўйлаб топган сирли хат дейдилар. Лекин бу фикр тўғри эмас. Ушбу ёзув оромий хатининг югурик тури асосида, эстрангелонинг авлоди бўлган пальмир ёзувига ўхшаш ёзувдан келиб чиққан, деган тахминлар бор. Баъзилар Моний моҳир рассом бўлгани учун ўз ёзувини такомиллаштирган, деган фикрни ҳам олға сурадилар [6,384].

Моний ёзуви оромий ёзувининг пальмир кўринишидан бирининг негизига пайдо бўлган [13,10-11].

Тарихда моний ёзуви моний мазмунли асарларни кўчиришдан ташқари васиқаларни кўчиришда ҳам қўлланилгани тўғрисида маълумотлар учрайди [10,27]. Моний ёзувидаги матнлар қадимги эроний (пахлавий, парфий, сугдий ва туркий тилда [15,193], баъзи манбаларда ўрта форс, бактрия, илк янги форс тилларида ҳам ёзилгани қайд этилган [1]. Моний ёзуви манбалар, асосан, VIII–IX асрларда кўчирилган [15,193]. Моний ёзувининг туркий тилга қўлланилиши бўйича махсус тадқиқот яратилмаган. Ушбу бўшлиқни тўлдириш учун мазкур тадқиқот иши амалга оширилди.

XX аср бошларида Турфондан топишган моний ёзуви манбалар уч эроний тилда битилган [13,17-18]. Шарқий Туркистон ҳудудидан топишган моний асарлари ўрта форс тили манбаларига киради [13,25-26]. Шулар орасида туркий тили матнлар ҳам мавжуд. Лекин улар сон жиҳатидан оз.

Моний ёзуви, аввал тор доирада, фақатгина моний роҳиблари орасида маълум бўлган. Кейинчалик эса бу ёзувни моний жамоа аъзолари (ниғўшақлар) ҳамда оддий топинувчилар ҳам ўрганиб, асарлар кўчирган ва мутолаа қилган кўринади.

Туркий матнларда қўлланган моний ёзуви ҳарфлари сони турличадир [8, XVII]. Бизнингча, бу вазиятни икки хил талқин қилиш мумкин. Биринчидан, у ўзга тил учун яратилган; иккинчидан, туркий тилли матнларда баъзи эроний тилларнинг хусусиятларини англашувчи белгилар ҳам ўрни билан ишлатилган.

Моний ёзуви оромий тармоғидаги бошқа ёзувлар сингари ўнгдан чапга қараб ёзилган [15, 193]. Моний ёзувида араб хатига ўхшаб бир ҳарфнинг уч кўриниши йўқ. Лекин баъзи ҳарфлар матнда бир-бирига қўшиб ёзилади. Жумладан, ўрни билан *alif* ҳарфи ўзидан кейин келган <*n*> ва <*r*> ҳарфларида қўшилади.

Бундан ташқари, айрим тадқиқотчилар ушбу ёзувда белгиларни бир-бирига ўхшатиб ёзиш хусусияти мавжуд, деган фикрни ҳам берадилар [5, 111].

Моний хатида икки хил ёзув тури бор: биринчиси ва кўп қўлланилгани ёзувнинг классик услубидир. Ёзувнинг ушбу турида ҳар бир ҳарф чиройли ва донадона қилиб қоғозга ёзилади. Бундай матнни ўқиш ўқувчига қийинчилик туғдирмайди. Бу турдаги ёзув матнда безак вазифасини ҳам ўтаган. Моний ёзувида етиб келган туркий матнларнинг кўпчилиги шу турдаги хатда битилган.

Ёзувнинг кейинги тури курсив кўринишга эга бўлиб, унда ёзилган ҳарфлар бироз чап тарафга қиялатиб битилган. Бу турдаги матнлар санокли парчаларда кузатилади (M 50, M 51 [4]).

Моний ёзувида ҳарфлар унли ва ундош товушларни англашувчи белгиларга бўлинади. Бундан ташқари, фақат эроний тилларга хос бўлган товушларни англашувчи ҳарфий белгилар ҳам бор.

Бугунги кунгача сақланган ёзма ёдгорликлар ичида кўк турк ҳарфларининг моний ҳарфлари асосида англашган товуши келтирилган жадвал мавжуд (М.К.Ш.34б [4]). Худди шундай жадвал “кўк турк-уйғур” ёзуви учун ҳам яратилган (Mainz 171 [4]). Бундай вазият моний, кўк турк, уйғур ёзувларининг

иак ўрта асрлар туркий халқлари турмушида аҳамиятли ўрин эгаллагани, жамият орасида бу ёзувларга эҳтиёж ва эътибор катта бўлганининг исботидир.

Моний ёзувида унлиларнинг берилиши. Туркий манбаларда унли товушларни ифодалашда моний алифбосидаги учта ҳарф – alif, vāv va yā дан фойдаланилган. alif ҳарфи [a]–[ä] товушларини, yā ҳарфи [i (~e)]–[i] товушларини, vāv ҳарфи эса [ü]–[u]–[ö]–[o] товушларини англаатади. Унлиларнинг ёзувда берилиши уйғур хатидаги унлиларнинг берилиши билан айнан ўхшаш [9, 178]. Лекин баъзи фарқли ўринлари мавжуд.

Ёзувда олд ва орқа қатор унлилар фарқланган. Жумладан, сўз бошидаги ингичка, лабланмаган [ä-] товушини ифодалаш учун битта белги қўлланилган бўлса (𐰢𐰪𐰭 - ärsär (XL[2].68), йўғон, лабланмаган [a-] товушини ифодалаш учун иккита белгидан фойдаланилган (𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭 - ačitīm(i)z (XL.57). Сўз охирида лабланмаган ингичка ҳамда йўғон [a]–[ä] товушини ифодалаш учун битта белги қўлланилган (𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭 - y(ä)mä (XL.18), 𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - otqa (XL.70). Ёзувда сўз ичида деярли қўйилмаган. Лекин ўрни билан қўйиб ўқилади (𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - t(ä)ñri (XL.72), 𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - y(a)ruq (XL.15).

Сўз бошида ингичка ва йўғон, лабланмаган [i-]–[i-] товушларини бериш учун alif va yā ёки hamza va yā ҳарфлари қўлланган (𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭 - ikinti (XL.34), 𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - iğaçqa (XL.60). Сўз ичи ва охирида уā билан берилади (𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - bišinč (XL.37), 𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - ämti (XL.61), 𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - qırq (XL.55), 𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - y(a)ruğı (XL.47). Сўз ичида ёзувда қўйилмайдиган ўрни ҳам бор, лекин ўрни билан қўйиб ўқилади (𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - ärks(i)z(i)n (XL.24), 𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - bašl(i)ğ (XL.54).

Сўз бошида ингичка, лабланган [ü-] товушини ифодалаш учун alif, vāv va yā ҳарфлари ишлатилган (𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - üčünč (XL.35). Сўз ичи ва охирида vāv билан берилади (𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - ägür (XL.42), 𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - k(ä)ntü (XL.26).

Сўз бошида йўғон, лабланган [u-] товушини ифодалаш учун alif va vāv ҳарфлари ишлатилган (𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - umatin (XL.41). Сўз ичи ва охирида vāv билан берилади (𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - y(a)ruq (XL.15), 𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - boşunu (XL.62).

Сўз бошида ингичка, лабланган [ö-] товушини ифодалаш учун alif, vāv va yā ҳарфлари ишлатилган (𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - ölüür (XL.146). Сўз ичи ва охирида vāv va yā билан берилади (𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - törüg (XL.74).

Сўз бошида йўғон, лабланган [o-] товушини ифодалашда alif ҳарфига қўшалок vāv улаб кетилади (𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - oot (XL.37). Сўз ичи ва охирида эса битта vāv билан берилади (𐰢𐰪𐰭𐰪𐰭𐰪𐰭 - nomın (XL.72).

Афтидан, турк-моний ёзувидаги бу ҳолат уйғур хатининг туркийга мослаштириш оқибатида юзага келган имло принциплари асосида юзага келган бўлиши керак [14,45-46].

Турк-моний ёзувида ундошларнинг берилиши

Ёзувда ундош товушларни билдириш учун 22 ҳарфдан фойдаланилган. Улар қуйидагилардир: b, z, w, k, q, g, ğ, h, f, ğ, l, m, n, s, š, p, r, d, q, k, t, y. Моний алифбоси туркий тилдаги барча ундош товушларни ифода этган. Юқорида таъкидлаганимиздек, идеограммадан ҳоли бўлган мазкур ёзув ўша даврда яратилган ёдгорликларнинг фонетик-фонологик хусусиятларини аниқ очиб беради.

Ёзувда сонор [ŋ] товушини <n> ва <g> ҳарфларининг йиғиндиси ифодалаган.

Турк-моний ёзувида ундош товушларнинг ингичка-йўғон вариантини англатувчи белгилар йўқ. Бу борада кўк-турк ёзуви анча такомилга етган: унда ундошларнинг фонетик жуфтини англатувчи белгилар мавжуд [14, 16-21].

Ёзувда портловчи [d] ундошини бериш учун асосан (𐰃), баъзан (𐰄) ҳарфларидан фойдаланилган: 𐰃𐰆𐰪𐰠 - *sid(i)m(i)z* (XL.51), 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *din murua* (XL.30). X–XIII аср манбаларида учрайдиган тишора [ʃ] товуши қўлланадиган сўзларда (𐰆) белгиси ишлатилган: 𐰆𐰪𐰠 - *äðgü* (XL.70). Кам ҳолларда (𐰄) белгисидан ҳам фойдаланилган: 𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *f(a)rzind* (U 0010 verso:1), 𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *mundağ* (U 0010 recto:11).

Ёзувда жарангли [b] ва жарангсиз [p] товушлари фарқланган: 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *k(ä)lürüp* (XL.105), 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *bolup* (XL.118), 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *boltumuz* (XL.102).

Жарангсиз [k] ва жарангли [g], [q] ва [ğ] товушлари ёзувда фарқланган: [k] товуши икки ҳарфий белги билан ифодаланган: 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *yäkkä* (XL.129), 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *äkınti* (XL.129), 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *yükünč* (XL.130), 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *türüg* (XL.128), 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *bögtäg* (XL.142).

[q] товуши ҳам икки ҳарфий белги билан ифодаланган: 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *baçaq* (XL.138), 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *qilinč* (XL.143), 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *uluğqa* (XL.86). Ўрни билан бир сўзда икки хил кўринишда ҳам ёзилган: 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *tinl(i)ğqa* (XL.83), 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *tinl(i)ğqa* (XL.82).

Жарангсиз [s] ва [š] товушларига алоҳида белги қўлланган: 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *boşunu* (XL.62), 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *suw* (XL.83).

[t] ҳарфи матнда асосан (𐰃) билан ифодаланади: 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *tägmäkä* (XL.136). Лекин, узинди ҳолидаги матнларда (𐰃) белгиси ўзлашган сўзларда учрайди: 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *[fri]stum* (U 0104a seite1, 4).

Туркий тилда мавжуд бўлмаган бўғиз ундоши [h] ни берувчи ҳарф (𐰃) фақатгина эроний тиллардан ўзлашган сўзларда келади: 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *m(a)nastar hirza* (XL.63).

Ўзлашган сўзларда учрайдиган ва туркий тилга хос бўлмаган [x] товуши матнларда (𐰃) белгиси орқали ифодаланган. Масалан: 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *burxanlar* (XL.133), 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *č(a)xšap(a)t* (XL.92).

<f> ҳарфи ҳам ўзлашган сўзларда келади: 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *frištilar* (XL.224).

Ёзувда (𐰃) <hamza> белгиси якка ҳолда келмайди. Матнда ингичка [i] ва йўғон [i] товушларини англатиш учун уй ҳарфи билан қўшилиб келади: 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *ičkü* (XL.56), 𐰃𐰆𐰪𐰠𐰭𐰆𐰪𐰠 - *iğaçqa* (XL.60).

Моний ёзуви матнларни кўчирувчилар сўзларни бўғинга ажратмай битганлар. Шунинг учун қатор охирида жой қолдирмаслик учун баъзи ҳарфлар чўзиб ёзилган. Баъзида ёзувда (𐰃) белгиси қаторни тўлдириш учун ишлатилган [12, 372]. Турк-моний матнларида ҳам ушбу белги қатор охирида қолган ўринни тўлдириш мақсадида қўлланган. Баъзи узиндиларда ушбу белгининг жимжимадор кўринишлари ҳам учрайди (қаралсин: U 0007 recto). Туркий матнларда ушбу белги асардаги оҳанг ва услубни таъминлайди, деган фикрлар ҳам бор [7, 215].

Турк-моний ёзувида туркий сингармонизмнинг берилиш масаласи

Туркий тилларда сингармонизм (ингичка-йўғонлик) [16,87-88] ҳодисаси амал қилади. Туркий ёзувлар тарихида амалда бўлган деярли барча ёзув турларида туркий тилларга хос бўлган сингармонизм ҳодисасини бериш учун махсус, баъзан эса қўшимча ишоратлардан фойдаланилган. Жумладан, кўк турк ёзувида ингичка-йўғонликни фарқлаш учун бир гуруҳ ундошларнинг ингичка-йўғон вариантлари мавжуд. Масалан [b] ҳарфининг ингичка (b) ҳамда йўғон (B), [n] ҳарфининг ҳам ингичка (n) ҳамда йўғон вариантлари (N) мавжуд. Ушбу ёзувда ингичка-йўғон

сўзларда барабар қўлланадиган ҳарфлар ҳам мавжуд. Масалан: [m] ҳарфи фақат бир кўринишга эга (m). Шу жумладан, уйғур хатида ҳам ингичка-йўғонлик махсус имло-ишоратлар орқали кўрсатилган [14, 6-60]. Туркий тилга мослаштирилган моний ёзуви ҳам бундан мустасно эмас. Унда ингичка-йўғонликини фарқловчи махсус ҳарфлар йўқ. Лекин ушбу ёзувни туркий тилга татбиқ қилган кишилар юксак филологик билим соҳиби эканлиги етиб келган матнларда ўз аксини топган.

Моний хатида битилган туркий матнларда ингичка-йўғонлик унлиларда ҳам ундошларда фарқлаш имкони бўлган. Қуйида берилган мисоллар бунинг яққол далилидир.

Унли товушларда бу хусусият ҳарфларни ишлатишда фарқланади: сўз бошида [ä] учун бир белги, [a] учун икки белги (мустасно: - *arīğ* (XL.66) билан берилган. Сўз ичи ва охирида эса фарқланмайди.

Ёзувда сўз бошида ва баъзан ичида [ü] билан [u] ва [ö] билан [o] фарқланган.

Юқорида айтганимиздек, моний ёзувида ингичка-йўғонликини фарқловчи ҳарфлар йўқ. Лекин туркий тилининг товуш системасида ингичка-йўғонликини англатиб келувчи ҳарфлар бор. Улар қуйидагилардир.

Ингичка-йўғонлик ундош товушларда, асосан тўртта ҳарфда фарқланади: <k> ва <g> ҳарфлари келган сўзлар ингичка, <q> ва <ğ> ҳарфлари келган сўзлар йўғон ҳисобланади: - *könülün* (XL.107), - *tägmäkä* (136.XL.), - *qilur-biz* (XL.142), - *ağritim*(i)z (XL.90).

Бундан ташқари, ёзувда сўзларга қўшиладиган қўшимчалар (сўз ясовчи, сўз ўзгартувчи) орқали ҳам ингичка-йўғонликини фарқлаш мумкин: - *yirkä* (XL.58), - *t(ä)ñrikä* (XL.151), - *y(a)ruq* (XL.160), - *başl(i)ğ* (XL.54), - *notıñ* (XL.132), - *yılqa* (XL.272), - *tutduq* (XL.249).

Моний ёзуви матнларда лаб гармониясига ҳам амал қилинган: - *könülün* (XL.107), - *açitim*(i)z (XL.57).

Қуйида турк-моний матнларида қўлланган ҳарфий белгиларнинг жадвалини келтирамиз.

График белгиси	Анлатган товуши	График белгиси	Анлатган товуши
	ä, e		h
	a		c
	i		l
	ı		m
	u		n
	ü		p
	o		r
	ö		ş
	b		r
	z		d-ö
	v-w		d
	g		q
	γ (ğ)		k
	x		t
	f		y
	h		hamza
	t		

Кишилиқ тарихида ёзувнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши қандай муҳим аҳамиятга эга бўлган бўлса, кейинги даврда унинг матн битиш ва ёзувда танланиши ҳам шу қадар муҳим роль ўйнаган. Қадимда туркий халқлар матн битишда ўзига хос қонун-қоидаларга риоя қилган. Айниқса, муқаддас саналган асарлар, матнларни кўчиришда ушбу қоидага сўзсиз амал қилинган.

Монийлик туркий халқлар орасига тарқалгандан сўнг, муқаддас китоблар, асарлар туб аҳоли қўлайдиган кўк турк ва уйғур ёзувларида кўчирила бошланди. Иккинчи турк хоқонлигида бошланган матн тузиш анъанаси Уйғур хоқонлиги матнларида ҳам давом эттирилади. Илк ўрта асрларда уйғур ёзуви кўк турк хати билан бир қаторда параллел қўлланилган. Шу билан бирга, моний ёзуви туркий тили матнларга ҳам қўлланилди. Натижада, туркий халқлар қўллаган ёзувлар сони яна биттага ошди. Бу ҳол туркий халқларнинг филологик билим даражаси юқори эканини яна бир бор исботлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. <http://www.iranicaonline.org/articles/manichean-script>
2. Özbay B. Huastuanift: Manihaist Uygurların Tövbe Duası (Manichaean Uighurs Repentance Prayer). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014. – S. 256.
3. User H.Ş. Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri (Turkish Writing Systems from the Beginning to the Present). Bilge Kültür Sanat. – Ankara, 2006. – S. 25.
4. www.turkischeturfantexte.com
5. Ахунджанов Э.А. История информационной культуры Узбекистана. Книга I. – Ташкент, 2015. – С. 411.
6. Дирингер Д. Алфавит. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1963. – С. 656.
7. Дмитриева Л.В. Хуастуанифт (введение, текст, перевод) // Тюркологические исследования. – Москва-Ленинград, 1963. – С. 214–232.
8. Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969. – С. 677.
9. Зарубежная тюркология. Выпуск I. Древние тюркские языки и литературы. – Москва, 1986. – С. 384.
10. Омонов Қ.Ш. Туркий расмий услубнинг юзага келиши ва такомил (илк ва ўрта асрлар). Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2016. – 216 б.
11. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1960. – С. 494.
12. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – Москва: Наука, 1981. – С. 545.
13. Расторгуева В.С. Среднеперсидский язык. – Москва: Наука, 1966. – С. 160.
14. Содиқов Қ.П. Эски туркий ёзувлар. – Тошкент, 2013. – 85 б.
15. Ҳақимов М. Шарқ манбашунослиги лугати. – Тошкент, 2013. – 496 б.
16. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳи лугати. – Тошкент, 2002. – 168 б.
17. Язбердиев А. Книжное дело в Средней Азии и Туркменистане (с V в. до н.э. по 1917 год). Автореферат на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Ашгабат, 1993. – С. 60.

CHINGIZ AYTMATOV'S LINGUISTIC TESTAMENT ON TURKIC
LANGUAGES

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВНИНГ ТУРКИЙ ТИЛЛАР ҲАҚИДА
ЛИНГВИСТИК ВАСИЯТИ

Karimov Bakhtiyar Rahmanovich
Каримов Бахтиёр Раҳманович

In the current era, solving the problems of inter-ethnic relations is important at all levels of social relations. Chingiz Torakulovich Aitmatov, the great writer of Central Asia and the Turkic-speaking world, made a great contribution to the development and strengthening of inter-ethnic relations in Central Asia, and to the solution of many problems in these relations.

Ҳозирги даврда миллатлараро муносабатлар муаммоларини ҳал қилиш ижтимоий муносабатларнинг барча даражаларида муҳим аҳамиятга эга. Марказий Осиёнинг ва туркизабон дунёнинг буюк ёзувчиси Чингиз Тўрақулович Айтматов Марказий Осиёда миллатлараро алоқаларни ривожлантириш ва мустаҳкамлашга, ушбу муносабатлардаги кўплаб муаммолар ечимига катта ҳисса қўшди.

2004 йилда Ч.Т. Айтматов юрак хуружига учради, бироқ бир қатор давлатлар, халқлар ва шахсларнинг бегараз ва самимий ҳаракатлари туфайли барчамизнинг бахтимизга унинг ҳаёти сақланиб қолди. Ушбу хуружунинг саломатлиги, меҳнати самарадорлиги ва узоқ умр кўриши нуқтаи назаридан жиддий оқибатларга олиб келди. Барча давлатлар ва миллий, диний, ирқий, лингвистик ва бошқа ижтимоий гуруҳлар ўртасида тинч ҳаёт, дўстлик ва ҳамкорлик йўлида, инсоният манфаати йўлида қаҳрамонона ва титаник меҳнати учун унга миннатдорчилик билдирилишига лойиқдир. Бу ишни, у ўзини кимга бағишлаган бўлса ва у ким учун қимматли бўлса, шу ижтимоий гуруҳлар амалга ошириши керак. Хусусан, Ч.Т. Айтматов Марказий Осиё халқлари маданиятини, таълимини, илм-фанини, санъатини, маънавий ва интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришга, унинг замонавий минтақавий ғурурини шакллантиришга катта ҳисса қўшди. "Ўзбек иши" деб ўзбек миллатига хужум қилинган даврда ва 1990 йилги Ўш воқеалари даврида у ўзбек ва қирғиз халқларининг дўстлиги ва қариндошлигини, ўзбек халқининг миллий ғурури ва қадр-қимматини ҳимоя қилганлигини, унинг фидокорона, инсонпарварлик фаолиятини барча эслайди. Ч.Т. Айтматов Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А. Каримов томонидан илгари сурилган "Туркистон – бизнинг умумий уйимиз" концепциясини қўлаб-қувватлади ва катта қийинчиликларга қарамасдан, ушбу концепцияни максимал даражада бажаришга ҳаракат қилди. Чингиз Айтматовнинг ўзбек-қирғиз муносабатларининг ривожланишига ва Марказий Осиёда миллатлараро муносабатларнинг мустаҳкамланишига қўшган ҳиссаси Ўзбекистонда "Халқлар дўстлиги" ва "Буюк хизматлари учун" орденлари билан тақдирланди. Ч.Т. Айтматовнинг ўзбек-қирғиз муносабатларининг ривожланишига қўшган ҳиссаси ва хизматларини эътироф этиб Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А. Каримов таниқли ёзувчининг юрак хасталиги муносабати билан

хат йўллади ва Ўзбекистон раҳбарияти номидан Ўзбекистон Республикасининг Қирғизистондаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси А.А. Салоҳиддинов ёзувчининг уйига ташриф буюрди.

Ч.Т. Айтматов фаол иштирок этган икки тадбирнинг иштирокчиси бўлганман.

Бу тадбирларнинг биринчиси 1995 йили Тошкентда ўтган Марказий Осиё давлатлари маданият арбоблари форуми бўлиб, унда "Туркистон – бизнинг умумий уйимиз" концепцияси муҳокама қилинди. Ч.Т. Айтматов концепцияга ижобий ва фаол муносабатда бўлди, у ушбу тадбирнинг етакчи ташкилотчиси бўлган эди ва бир қатор иштирокчиларнинг деструктив ҳаракатларига қарамай, имкон қадар уни амалга оширишга уринди. Натижада Марказий Осиё маданият арбоблари ассамблеяси пайдо бўлди ва Ч.Т. Айтматов унинг раҳбари этиб сайланди. Форумда Ч.Т. Айтматов билан суҳбатлашишни истаган одамлар кўп эди, аммо мен унга ўртатурк тили ҳақида қисқача айтиб бердим ва унга бу тил ҳақидаги китобларимни бердим. У шу заҳотиёқ бу китобларни ўзининг ёрдамчисига топширди.

Ч.Т. Айтматов билан мен учрашган иккинчи воқеа 2004 йил 1 сентябр куни Қирғизистондаги Ўзбекистон Республикаси элчихонаси томонидан Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигининг 13 йиллигини нишонлаш муносабати билан Бишкекдаги Ала Арча ҳукумат резиденциясида ташкил этилган қабул маросими бўлди.

Зиёфат жуда юқори даражада эди. Қирғизистоннинг кўплаб юқори мартабали раҳбар арбоблари, дунёнинг кўплаб мамлакатлар элчилари ва элчихоналари ходимлари, кўплаб йирик корхона раҳбарлари ва вакиллари, нодавлат нотижорат ташкилотлари, гендер, диний, миллий ва маданий жамоат ташкилотлари вакиллари, хусусан, ўзбек миллий маданият жамияти вакиллари бор эди. Жами 300 га яқин киши иштирок этди.

Ўзбекистон Республикасининг Қирғизистон Республикасидаги Фавқулодда ва Мухтор Элчиси А.А. Салоҳиддинов ва Қирғизистон Республикаси Давлат котиби О. Ибраимовлар нутқ сўзлади. Чингиз Торақулович Айтматов улар билан бирга президиумда эди ва гапиришга тайёр эди.

Сўзга чиққанлар Қирғизистон ва Ўзбекистон ўртасидаги ҳамкорликнинг аҳамиятини таъкидладилар; бу ҳамкорликнинг қадимги манбалари ва илдиэлари; Қирғизистон ва ўзбек халқларининг тарихий тақдирлари ўртасидаги муносабатлар, ҳатто икки мамлакатнинг Мустақиллик кунларининг байрамлари деярли бир вақтнинг ўзида рўй бериши билан намоён бўлгани; икки мамлакат раҳбарларининг кўплаб муаммолар, хусусан, диний экстремизм ва халқаро терроризм таҳдидларига қарши курашда қардошларча ҳамкорликни мустаҳкамлашга қўшган ҳиссалари ҳақида гапирдилар. Улар Қирғизистон ва Ўзбекистон ўртасидаги ҳамкорликни мустаҳкамлашга, ҳар бир давлатнинг муваффақияти ва фаровонлиги учун бу ҳамкорликни янада кучайтиришга чақирдилар.

Мен аввалам бор Ч.Т. Айтматов билан суҳбатлашишга ҳаракат қилдим. Ўзбекистоннинг Қирғизистондаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси А.А. Салоҳиддинов менга бу масалада ёрдам берди ва мени Ч.Т. Айтматовга жуда юқори баҳо билан таништирди.

Ўрталаштирилган тиллар, ўртатурк тили, ўртажаҳон тили ва миллатнинг ойкуменик назарияси ҳақидаги қисқача ҳикоямдан сўнг у асосий фикрларни дарҳол тушунди. Унинг сўзларига кўра, бу гоёлар жуда муҳим аҳамиятга эга бўлиб,

у қардош тилли халқлар маданиятини яқинлаштириш йўллари ҳақида, хусусан, туркий халқлар маданиятининг тақдири ҳақида ўйлаган ва бу мақсадларни адабиётларни ўзаро бойитиш йўли билан амалга оширишни мўлжаллаган. Унинг сўзларига кўра, у тилларни ўрталаштириш имконияти борлиги ҳақида ўйламаган ва ўртача тилларни яратиш мисоллари бор-йўқлигини сўради. Мен ҳозирча бундай мисоллар йўқлигини, чунки тилларни ўрталаштириш услуби янги, ҳали қўлланилмаган усул эканлигини, лекин ўрта тилларни яратиш жараёнида бажариладиган ишлар тартиби ёзувсиз лаҳжалар асосида яратилган ёзувли адабий тилларни яратиш жараёнида бажарилган ишлар тартибига ўхшашлигини айтдим. Аммо фарқ шундаки, бу иккинчи ҳолатда ўрталаштиришга ўхшаш жараён миллий адабий тилга бирлашувчи диалектларни ифодаловчи етакчи ёзувчи, шоир, публицистлар, олимлар, жамоат арбоблари томонидан қўлланиладиган лисоний меъёрларни интуитив мустаҳкамлаш жараёнида амалга оширилади. Биз таклиф этаётган усул эса Ўртатурк тили халқаро институтини ташкил қилиш орқали математик ва компьютер тилшунослик усулларини қўллаган ҳолда, тегишли тилларнинг ҳар бирини ифодаловчи тилшунослар иштирокида амалга оширилади. Шу билан бирга, ўртача тиллар ихтиёрий ўрганилган халқаро мулоқот тиллари сифатида ишлатилади ва миллий тиллар миллий давлатларда давлат тиллари сифатида сақланади. Туркий халқлар ва уларнинг давлатлари биргаликдаги сайъ-ҳаракатлари билан ўртатурк тили БМТ томонидан еттинчи жаҳон тили сифатида тан олинishi мумкин. У бу концепцияга жуда қизиқди ва шу ҳақда мақолаларни ўқишни хоҳлади. Мен унга ўртатурк тили ҳақида китобчамни бердим ва унга шу мавзуга оид монографияларимни беришни ваъда қилдим. Сўхбат якунида Ч.Т. Айтматов Ўзбекистон Республикасининг Қирғизистондаги элчиси А.Х. Салоҳидиновдан китобларимни унга топширишда ёрдам беришни сўради.

Бир неча кундан сўнг, мен 6 та китобимни ва шунингдек, Ч.Т. Айтматов бу китобларни ўқиб чиқишга кўп вақт сарф қилмаслиги учун, ва ўзининг ижодий ғояларини амалга оширишга кўпроқ вақти бўлиши учун, ушбу монография ва брошюраларнинг асосий мазмуни қисқартириб берилган 8 саҳифалик баёнини бериб юбордим. А.А. Салоҳидинов бу китобларни элиб берди ва Ч.Т. Айтматов ўртатурк тилини яратиш концепциясини юксак баҳолаганини ва бу лойиҳада менда муваффақиятлар тилаганини таъкидлади.

Ч.Т. Айтматовга баён қилинган ушбу концепциясининг мазмун-моҳияти куйидагича эди.

Туркий тилли мустақил давлатларда давлат тили бўлган туркий тилларнинг ҳар бирининг ижтимоий мавқеини кўтариш глобаллашув жараёнида ва ахборот маданиятини шакллантиришда тегишли жамият ва давлатларнинг муҳим вазифаларидан биридир. Туркий тилларнинг ҳар бирининг ички ва халқаро ижтимоий мавқеини оширишга хизмат қилувчи модернизация қилишнинг замонавий инновацияон усули сифатида БМТ томонидан эътироф этиладиган халқаро тилга айланиш салоҳиятига эга бўлган яқин туркий тилларни бирлаштирувчи ўртатурк тилини яратиш таклиф этилади. Туркий тилларни ўрталаштириш йўли билан ўртатурк тилини яратиш, ҳамда бу тилнинг туркий миллатлараро мулоқот тили, умум туркий ва жаҳон аҳамиятига эга бўлган ахборот тили сифатида ва БМТ тилларидан бири сифатида тан олинishiга эришиш мақсадга мувофиқдир. Бу барча туркий тилларнинг тенглиги ва тенг ҳуқуқлилигини таъминлайди, ва шу билан бирга ҳар бир туркий халқнинг ҳуқуқ ва қадр-қимматини бузмаган ҳолда ҳеч бирига имтиёз ҳам бермайди. Туркий

халқларнинг ҳар бири ўз давлатида давлат тили сифатида ўзларининг туркий тилларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга ва уни ўзларининг имкониятларига мос равишда ривожлантиришга ҳақлидир. Аммо, алоҳида туркий халқ эплаши қийин бўлган катта вазифаларни ҳал қилишда, чунончи, ҳар қандай туркий халқ томонидан глобал ахборотни эгаллаш ва бу асосда жаҳон цивилизациясига ҳисса қўшишдек жуда катта вазифаларни ҳал қилишда, ҳар қайси туркий халқ ўз ихтиёри билан, ўз хоҳиш-истакларига кўра БМТ томонидан тан олинган жаҳон тиллари қаторида ўзига яқин тил сифатида "ўртатурк" тилидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади. Ўртатурк тили метёрларини яратишнинг ўрталаштириш механизми замонавий туркий халқларнинг аجدодлари тилига яқинлашиш ва ҳар бир туркий халқ тилидаги мероснинг асосий қисмини Ўртатурк тилига киритишдан иборатдир. Ўртатурк тилини яратиш туркий халқлар ўртасида ўзаро тушуниш ва тенг ҳамкорликни ривожлантириш, Ўзбекистон ва Туркий цивилизациянинг ҳамда бутун жаҳон цивилизациясининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, ахборот-коммуникатив, касбий-малакали, маънавий-интеллектуал тараққиётига имкон яратади.

Ушбу концепция қуйидаги илмий нашрларда [1-6] ва Facebook даги "Ortaturk tili – Язык ортатурк – The language Ortaturk" ижтимоий гуруҳида тақдим этилган.

Ч.Т. Айтматовнинг соғлиғи ўша куни, менимча, бироз заиф, лекин қониқарли эди. Унинг, шу аҳволга қарамасдан, зиёфатга ташрифи Ўзбекистон Республикаси, ўзбек халқига бўлган юксак ҳурмати ва қирғиз ва ўзбек халқлари ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлашга ўз ҳиссасини қўшиш истагини ифодалайди. Бу муносабат ҳозир бўлганлар, жамоатчилик фикри, ҳамда Қирғизистон ва Ўзбекистоннинг оммавий ахборот воситалари томонидан шундай баҳоланди.

Ч.Т. Айтматов билан иккинчи учрашувда менда овоз ёзиш воситаси йўқлиги ва унинг жуда муҳим фикрлари ва ғояларини ёза олмаслигимдан пушаймон бўлдим, шу билан бирга мен учун бундай муҳим нарсани фотосурат орқали тасвирлашнинг иложи бўлмади. Бироқ, бир мунча вақт ўтгач, бир қиз менга яқинлашиб, суҳбатимизни фотосуратга туширганини айтди, чунки унга жуда муҳим нарса юз бераётгандек туюлганди. 20 кундан кейин менинг катта ўғлим Баҳодир менга интернетда маълумот топганини, унда Чингиз Айтматовнинг ўртатурк тили концепциясини юксак баҳолаганлигини айтди. Менга бу маълумотни беришини сўрадим.

Маълум бўлишича, Ч.Т. Айтматов, 2004 йил 18 сентябр куни Туркиянинг Измир товар ишлаб чиқарувчилари палатаси делегациясига берган интервьюсида, глобаллашув даврида туркий халқлар ўртасидаги ҳамкорликни мустаҳкамлаш кераклигини, Турк халқлари ўртатурк тилини яратиш учун фаол равишда бирга ишлашлари кераклигини, шу мақсадда институтлар, лугатлар, энциклопедиялар яратиб, туркий тиллардан бирини биладиган одамларнинг таржимонсиз мулоқот қилиш имкониятини таъминлаш учун биргаликда йирик тадқиқотлар ўтказишлари кераклигини айтган экан.

Улар ушбу маълумотни "Ч.Т. Айтматов: Менинг идеалим ўртатурк тилининг яратилишидир" рубрикаси билан Ч.Т. Айтматов билан интервьюлар шаклида ўзларининг сайтида чоп этдилар. Суҳбатнинг бир қисмини мен ўғлим билан ўзбек ва инглиз тилларига таржима қилдик, матнни рус тилига таржима қилдим. Ч.Т. Айтматовнинг ушбу ғоялари ҳақида бу тилларда учта мақола чоп этдим. Ч.Т. Айтматов ижодининг тадқиқотчилари ушбу интервью журналистларини топишса ва буюк ёзувчи ва мутафаккир Ч.Т. Айтматовнинг ушбу муҳим интервьюсини тўлиқ

қайд этишса мақсадга мувофиқ бўлар эди, чунки Ч.Т. Айтматовнинг юқоридаги интервьюда ва менга айтган фикрлари туркий тилларнинг лингвистик тараққиёти соҳасида ва, умуман олганда, дунё тилларининг ривожига ҳақида айтган васиятномасидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Ўртатурк тили. Тошкент: Мехнат, 1992.
2. Karimov B.R., Mutalov Sh.Sh. Averaged languages: an attempt to solve the world language problem. Tashkent: Fan, 1993 (иккинчи нашри 2008 йилда).
3. Каримов Б.Р. Миллат, инсон ва тил: тараққиётмуаммолари. Қарши: Насаф, 2003.
4. Karimov B.R. The oikumenic concept of nation and problems of development of languages. Ойкуменическая концепция нации и проблемы развития языков. Qarshi: Publishing house "Nasaf", 2003.
5. Каримов Б.Р. Ойкуменическая концепция нации и проблемы развития языков. Якутск: ЯГУ, 2004.
6. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. Ташкент: Фан, 2008.

‘ALI SAFI KASHIFI HARAWI – CALLIGRAPHER (THE CASE OF THE
COPY OF *SHARH-I FUSUS AL-HIKAM*)

АЛИ САФИ КОШИФИЙ ҲАРАВИЙ – МОҲИР ХАТТОТ ВА
ХОС КОТИБ (“ШАРҲ-И ФУСУС АЛ-ҲИКАМ” АСАРИНИНГ
НУСХАСИ МИСОЛИДА)

Umurzoqov Bahriddin Safarovich
Умурзоқов Баҳриддин Сафарович

The poet Mawlana Fakhr ad-Din Ali Safi Kashifi Harawi lived and worked in Herat during the 15th-16th centuries. He was one of the leading researchers in the scientific and literary environment of Herat, a representative of the classical literature.

Ali Safi Harawi was also the master of calligraphy. He worked as a scribe to Mawlana Jami. This side of his activity has not yet been specifically researched enough. We would like to research a manuscript book of *Sharh-i Fusus al-Hikam* by Mawlana Abd ar-Rahman Jami. It was copied by Harawi.

“Шарҳ-и Фусус ал-ҳикам” асари ва унинг нодир қўлёзма нусхаси

قال النبي صلى الله عليه وسلم: حسن الخط نصف العلم^۱

Маълумки, Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифийнинг алломалиги, яъни қўп илмларда, соҳаларда асарлар ижод қилгани тафсилотли тадқиқ этилган (1, 41-44; 2, 14-15). Алишер Навоий Мавлоно Кошифийни таърифлар экан, бекорга “Мавлонодин зу фунунлик пуркор бўлубтур...” (3, 132) деб ёзмаган. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг қилқалам котиблиги ҳақида эса умуман сўз юритилмай келинаётир. Арабий алифбода ёзув битган адиблар, шоирлар ва олимларнинг автограф (дастхат)лари кўздан кечирилса, улардан қўпчилигининг ёзувларида ҳуснихатни кўрмаймиз. Аммо Ҳусайн Воиз Кошифийнинг нодир котиб, қилқалам хаттот бўлганига унинг “Мавоҳиб–и Алиййа” тафсири қўлёзмаси далолат қилиб турибди. Мазкур қўлёзма китоб ЎзРФА ШИ асосий фондида № 2181 инв. рақам остида сақланиб келинмоқда. Бухоро хонлигининг охири қозикалони Садри Зиёнинг қайдига кўра, ушбу қўлёзма “Муаллиф дастхатидир” (4, 1^а).

Яқинда биз Фаҳруддин Алий Сафийнинг ўз отаси каби саводли котиб ва қилқалам хаттотлигига далолат қилган бетақрор ишларидан бирини аниқлашга муваффақ бўлдик. Бу иш ўрта асрлар мусулмон оламида “Шайхи акбар” номини олган зот Мухйиддин ибн Арабийнинг “Фусус ал-ҳикам” (فصوص الحكم) асарига Мавлоно Абдураҳмон Жомий томонидан ёзилган “Шарҳ-и Фусус ал-ҳикам” (شرح فصوص الحكم) асарининг китобат қилинган нодир қўлёзмасидир.

“Шарҳ-и Фусус ал-ҳикам” қўлёзмаси ЎзРФА ШИ асосий фондида №520 инв. рақам остида сақланади. Қўлёзма жами 265 varaқ (530 саҳифа)дан иборат бўлиб, унинг колофонида котиб ўзини қуйидагича таништирган (5, 254) (42-иллюстрация):

1 Таржимаси: “Чиройли хат илмининг ярмидир!” Баъзиларга кўра, бу Ҳазрати Алийнинг муборак сўзларидандир.

وقد تشرف باتمام كتابة هذه الشرح الشريف العبد الضعيف علي الصفى ابن الحسين الواعظ الكاشفى
ثبته الله تعالى على منهج الصدق والسداد فى العمل والقول والاعتقاد
و نقله من كتاب الذى كان بخط المصنف قدس الله تعالى سرّه و افاض علينا برّه - فى اواسط شهر
صفر سنة سبع و تسعمائة

ثم قابلته مع الكتاب المنقول عنه بقدر الوسع والامكان والانسان مرگب من النسيان
وقد تمت المقابلة فى اواخر شهر رمضان سنة سبع و تسمايه من هجرة سيدنا المبعوث بأشرف الايمان
صلوات الله وسلامه عليه ما اختلف الملوان و كرّ الجديدان، م

Таржимаси: Ушбу муборак “Шарҳ”нинг кўчирилиши заиф банда Алий ас-Сафий ибн ал-Хусайн ал-Воиз ал-Кошифийнинг қўли билан тамомланди – Аллоҳ таъоло уни сидқ (тўғрилиқ) йўлида, солиҳ амал (эзгу ишлар), эзгу сўзлар ва тўғри, ҳақ эътиқодда бардавом айлсин!

(Котиб) бу (матн)ни мусаннифнинг – Аллоҳ таъоло ул зотнинг сиррини муқаддас (яъни, ихлосмандларини зиёда) айласин ва бизнинг устимизга (ул зотнинг дуолари ила) яхшиликлар ёғдирсин! – муборак хати билан битилган илк нусхадан нақл этди, тўққиз юз еттинчи сананинг Сафар ойининг ўртасида.

Сўнгера (махфий қолмасинким,) бу китобни ул зотдан (“Шарҳ” мусаннифи, Мавлоно Жомийдан китобат учун ўзим илтимос ила) қабул қилиб олдим. Албатта, куч ва имкон етгунча (бу ишни бажардим), инсон нисён (унутмоқлик)дан таркиб топгандир.

Ва муқобала (дастхат нусха билан бу нусхани ўзаро солиштириб чиқиш иши) шарафли иймон билан юборилган Зот Саййидимиз – токи Қутб юлдузи чиқиб ботар экан ва ҳаёт давом этар экан (ана шу муддатда) ул Зотга Аллоҳ таъолонинг тўхтовсиз раҳматлари ва саломлари бўлсин! – ҳижратларидан тўққиз юз етти йил ўтганида Рамазон ойининг охирида (батамом) тугалланди”.

Мазкур қўлёзманинг 1а ва охириги 265а саҳифаларида Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг дастхати билан Олдсўз ва Сўнгсўз ёзилганини кўрамиз. Қуйидаги суратда Олдсўз акс этган (43-иллюстрация).

Сўнгсўзда Жомий ҳазрат бу “Шарҳ”нинг муқобаласини амалга оширган зот - ўзининг забардаст шогирди Мавлоно Абдулғафур Лорийга самимий миннатдорчилик билдирган ва унинг ҳақиқа дуои хайр қилган (5, 264):

تمت مقابلة هذا الكتاب بينى وبين صاحبه وهو الاخ الفاضل والمولى الكامل والرأى الصايب و
الفكر الثاقب رضى الملة والدين عبد الغفور استخلصه الله سبحانه لنفسه ويكون له عوضا عن كل شئ،
فى اواسط شهر جمادى الاولى المنتظمة فى سلك شهور سنة ست و تسعين و ثمانمائة و أنا الفقير
عبدالرحمن بن احمد الجامى عفى عنه

Демак, бу асарнинг охириги таҳрир ишлари ҳижрий сананинг саккиз юз тўқсон олтинчиси Жумодо-л-охир ойни ўртасида тамомланган. Назаримизда бу нусха Мавлоно Абдулғафур Лорий учун кўчирилган. Алий Сафий эса Мавлоно Абдурахмон Жомий томонидан ёзилган “Шарҳ-и Фусус ал-ҳикам” асарининг котиби ва муҳаррири бўлиш шарафига сазовор бўлган.

Зеро, шундан сўнг китобнинг Алий Сафий томонидан ҳам таҳрир қилинганига доир маълумот қайд этилган:

حرّره الفقير على بن الحسين الواعظ الكاشفى المشتهر بالصفى فى اواخر شهر ربيع الآخر لسنة ثلث
عشر و تسعمائة

“Шарҳ-и Фусус ал-ҳикам” асари йирик ҳажмли асар – 265 varaқ (530 саҳифа). Қўлёзма ҳошиясида Мавлоно Жомийнинг, Мавлоно Абдулғафур Лорийнинг

изоҳлари, қайдлари битилганини кўраимиз. Бу қўлёзманинг нақадар диққат ва эҳтимом билан китобат қилингани, қайта-қайта таҳрирдан ўтказилганига далолат қилади.

“Рашаҳот”да бир неча ўринда, масалан, “Ҳазрат Маҳдум қуддиса сирруҳу (Мавлоно Абдурахмон Жомий – Б.У.)дан эшитилган маърифатли сўзлар баёни”, “Ҳазрати Эшон (Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор)дан эшитилган маърифатли сўзлар баёни” бобларида рашҳаларда Ибн Арабийнинг “Фусус ал-ҳикам” асарида кўп мисоллар келтирилган ва улар шарҳланган. Демак, маълум бўлмоқдаки, Алий Сафий “Шарҳ-и Фусус ал-ҳикам”ни китобат қилиш билан кифояланмаган, балки мазкур асардан китобхонлар билиши зарур бўлган ва муҳим ҳисобланган бир қанча маълумотларни ўз асари “Рашаҳот”да келтирган.

Масалан, Ибн Арабий “Фусус ал-ҳикам”да “Ҳар ким Мени тушида кўрса, у кимса Мени ўнгида, албатта, кўради”, мазмунидаги ҳадиси шарифни келтирган. Мавлоно Жомий эса мазкур ҳадиси шарифни шарҳлайди. Жомий кўра, ушбу ҳадиси муборақдаги “Мени тушида кўрган ўнгида ҳам албат кўради” иборасини “Мени тушида кўрган шуни билсинки, у Мени аниқ кўрибди,” шаклида шарҳлаган (5, 264).

Алий Сафий “Шарҳ-и Фусус ал-ҳикам” асари номини “Рашаҳот”да кўп ўринларда келтирган. Бу асарга Хожагон азизлари томонидан берилган таърифларни ҳам баён қилган. Бунга Хожа Абу Наср Порсодан қилинган бир нақлни мисол қилишимиз мумкин:

“Ва яна Хожа Бурҳониддин Абу Наср Порсо қуддиса сирруҳу эдилар ва ул зотга ҳазрат Хожа Абу Насрнинг суҳбатлари кўб иттифоқ тушубдир. “Нафаҳот-у-л-унс”да ёзиб турурларким, бир кун аларнинг мажлиси шарифларида Ҳазрат Шайх Муҳйиддин ибн Арабий қуддиса сирруҳунинг зикри ва аларнинг мусаннифотларининг зикри ўтар эди. Ўз волиди бузрукворларидан нақл эттиларким, алар айтур эрдилар: “Фусус” жон эрур, “Футуҳот” эса дил!”

Ва яна муни ҳам айтдиларки: “Ҳар киши “Фусус”ни яхши билса, анга Ҳазрат Пайғамбар саллоҳу алайҳи ва саллам мутобаатларининг довийи қавий айланур” (7, 184).

Демак, бу парчадан маълум бўлмоқдаки, Хожа Муҳаммад Порсо ўз илмий, маърифий суҳбатлари асносида Шайх Муҳйиддин ибн Арабий ҳақида, албатта, эҳтиром билдириб тўхталар экан. Абу Наср Порсо, яъни Хожа Муҳаммад Порсонинг ўғли ўз отасидан нақл қилишига кўра, ул зот “Фусус” асарини ҳақидаги гапириб: “Фусус” жон эрур, “Футуҳот” эса дил!” деган.

Бу таърифдан нимани кўзда тутилгани, яъни мурод нима эканини яна ул зот – Хожа Муҳаммад Порсонинг ўзи баён қилган экан: “Кимки “Фусус” асарида яхши хабардор бўлса, унга Ҳазрат Пайғамбаримизга – салло Аллоҳу алайҳи ва саллам! – эргашмоқ, яъни ул зотнинг муборақ суннатларини маҳкам тутмоқ, суннат-и мутоҳҳарани тирилтормоқ истак-хоҳиши кучли бўлади.

Хожагон-нақшбандийя тариқати мансубларининг иймон, ихлос ва маърифат борасидаги хос афзаллиги ҳам аслида мана шунда. Яъни, ул зотлар Ҳазрат Пайғамбаримизга – саллоҳу алайҳи ва саллам! – эргашмоқ, яъни ул зотнинг муборақ суннатларини маҳкам тутмоқ, суннати мутоҳҳарани энг гўзал, энг чиройли тарзда тирилтормоқ – суннат амалларни ўз ҳаётларига жорий қилмоқ, ва ана шу тарзда барчага чиройли, комил ўрнак бўлмоқ истак-хоҳиши, нияти билан яшайдилар.

Бу маълумот орқали бизга Хожагон машойихининг, айниқса, Хожа Убайдуллоҳ Ахрор ва Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг Шайх Муҳйиддин ибн Арабий асарларига, хусусан, унинг "Фусус" ҳамда "Футуҳот" асарлари мутоаласига асло бефарқ бўлмаганлари маълум бўлади.

Алий Сафийнинг маълумот беришича, Мавлоно Абдурахмон Жомий Самарқандга бир сафар Хожа Убайдуллоҳ Ахрор ҳузурига Шайх Муҳйиддин ибн Арабий асарларидаги баъзи нозик ибораларни ул зот шарҳлаб беришлари илтимоси билан келган (7, 184).

"Шарҳ-и Фусус ал-ҳикам" асарини китобат қилиш Алий Сафий учун Мавлоно Жомийга хизматида бўлиш бахти билан бирга кейинчалик ўзининг шоҳ асари "Рашаҳот"ни ҳам янада мазмунли ва маънодор асар бўлишида қўл келади.

Шу ўринда яна бир нарсага диққатингизни қаратмоқчимиз. Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий ва унинг ўғли Фахруддин Алий Сафийга хаттотликда, котибликда ўрнатилган ва намуна бўлган зот Мавлоно Абдурахмон Жомийдир. Зеро, навоийшунослигимизда "Навоий альбоми" деб номланувчи "Мажмуъа-и руқъот" (Мактублар, номалар тўплами)даги Ҳазрат Жомийнинг дастхатлари мураккаб муллайи хатига далолат қилса, "Тафсир-и Хожа Муҳаммад Порсо"даги Мавлоно Жомий қаламига тегишли бўлган уч саҳифа китобат ва мазкур "Шарҳ-и Фусус ал-ҳикам" асари Олдсўз ва Сўнгсўз битилган саҳифалардаги битиглар (5, 264) эса ул зотнинг (яъни, Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг) моҳир хаттот бўлганини билдиради. "Шарҳ-и Мулла" қўлёзмасининг Жомий ҳазрат ўз қўли билан кўчирилган нусхаси, яъни автограф 1⁶-2^а ҳамда 51⁶-52^а саҳифаларида акс этган.²

Ушбу дастхатдан ҳам яққол кўриниб турибдики, Мавлоно Жомий насх хатида, бошқача қилиб айтганда, "Хатт-и Қуръоний" бўлган насх хатини нафис ёзиш борасида, ҳақиқатан, моҳир хаттот бўлган.

Демак, Мавлоно Жомий нафақат илм-у ижодда, ҳатто хаттотликда ҳам ўз замондошларига, шогирдларига, ўз ихлосмандларига чиройли намуна, ўрнатилган, таъбир жоиз бўлса, "ад-Долу ала-л-хойри ка-фойлиҳи" (الدال على الخير كفاعله) ҳадис-и шарифида³ баён қилинган аброр⁴ зотлардан экани маълум бўлмоқда.

Мавлоно Жомий ўз даврида замоннинг фузалоси ва уламси учун Устоз-и кул (яъни, илм-у ижодда, маърифатда барчага Устоз) мақомида эди.

Бинобарин, Мавлоно Абдурахмон Жомий шахсияти, фикрлари, маърифати, ирфонидан келиб чиқиб, Ҳусайн Воиз Кошифийни, Алишер Навоийни, Алий Сафийни ва бошқа Ҳирот адабий ва илмий муҳитининг барча забардаст вакиллари ижодини тўғри англаш, тўғри талқин қилишимиз мумкин. Агар биз, Хусрав Деҳдавий, Низомий Ганжавий ва айниқса, Мавлоно Абдурахмон Жомий маърифати, илм-у ижодини етарлича билмасак ёки тўғри баҳолай олмасак, ул зотга замондош қалам аҳли ижодини, ул зот ихлосмандлари қарашларини, мақсадларини ҳам тўғри тушунишимиз, тўғри баҳолай олишимиз мумкин эмас.

Мавлоно Жомий, ҳақиқатан, деярли барча замондошларининг ижодларига, илм-у ирфонларига ғоят кучли таъсир ўтказган ана шундай нодир шахсият, бетакрор зотдир.

2 Қўлёзма шахсий архивимизда сақланади.

3 Гаржимаси: Эзгу ишга сабабчи бўлган одам ўша ишни бажарган кабир.

4 Солиҳ, яхши, тақводор.

Назаримизда Алий Сафийга ҳам илм-у ижодда ва ҳатто хаттотликда ҳам энг кучли таъсир ўтказган зот, шак-шубҳасиз, Мавлоно Абдураҳмон Жомий ҳисобланади.

“Рашаҳот” асарининг “Ҳазрати Маҳдумнинг аҳволи ва маъорифи, хорику-л-одотлари зикрлари баёнида” бобларида Алий Сафий баъзан очиқ-равшан, баъзи ўринларда эса нозик ишоралар билан Мавлоно Абдураҳмон Жомийга ўз самимий муносабатини, юксак эҳтиромини билдиради ва ул зотга чуқур ҳурматини орифона баён қилишга интилади.

“Рашаҳот” Мавлоно Жомийнинг ва Хожа Аҳрорнинг вафотларидан кейин ёзилди. Биз “Рашаҳот” асарида шунинг аниқ англашимиз мумкинки, худди Навоий каби Алий Сафий ҳам соҳиб-и валоят бўлган (валий зотлиги билан танилган) бу икки зотнинг вафотлари сабаб айрилиқ фироқиға умрининг охиригача кўникаолмаган. Шунинг учун ҳам Ҳазрат Навоий:

Мени мен истаган ўз сўхбатиға аржуманд этмас,

Мени истар кишини кўнғлум писанд этмас,

деб ёзган эди.

Алий Сафий эса “Рашаҳот” муқаддимасида ана шундай кайфиятда ушбу шеърӣ мисраларни битган:

مثنوی چونکه شد از بیش دیده وصل یار نایی یابد از او هان یادکار
چونکه کل بگذشت و کلشن شد خراب بوی کلرا از کوجه جویم از کلاب
چونکه شد خورشید و مارا کرد داغ جاره تبود بر مقامش از جراح

Чунки шуд аз пеши дийда васл-и йор,

Нойиб-и бойад аз у ҳон йодгор.

Чунки гул бигзашт-у гулшан шуд хароб,

Бўйи гулро аз ки жўйам? Аз гулоб?!

Чунки шуд хуришид-у моро кард доғ,

Чора набвад дар мақомаш аз чароғ (7, 15).

“Рашаҳот” асари матнида ҳам икки муборак зот - Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ва Мавлоно Абдураҳмон Жомий manoқиблари энг кўп ўрин олганини кўрамиз. Бу Алий Сафийнинг ўз умри давомида аввало эътиқодда, сўнгра илм-у ижодда кўпроқ қайси нодир шахсиятларга, яъни юксак маънавиятга ва улкан маърифатга эга забардаст сиймоларнинг таъсирида бўлганига очиқ далолат қилади.

Навоийшунослигимизда Султонали Машҳадӣ, Абдулжамил Котиб ва бошқалар учун “Навоийнинг котиблари” ибораси қўлланилади. Таъбир жоиз бўлса, “Мавлоно Жомийнинг котиблари” ҳам бўлган ва ўша котиблар орасида Алий Сафий биринчи ўринда туради, десак, муболаға қилмаган бўламиз. Чунки Алий Сафийнинг Мавлоно Жомий асарларидан нусха кўчириши шу биргина “Шарҳ-и Фусус ал-ҳикам” асари билан чекланмаган. Алий Сафий томонидан Мавлоно Жомий қаламига мансуб “Шавоҳид ан-нубувва” (Пайғамбарлик аломатлари) асарининг ғоят чиройли настаълиқ хатида китобат қилинган бир нодир нусхаси бор. Мазкур қўлёзма ЎзРФА ШИ асосий фондида сақланади.

Хулоса-и калом, Фаҳруддин Алий Сафий Кошифӣ Ҳиравийнинг ўз илмӣ-ижодӣ фаолияти давомида Ҳирот шаҳри катта жомеъсида воиз, шоир, адиб, таъкиранавис бўлиш билан бирга моҳир хаттот, саводли хос котиб сифатида ҳам фаолият юритгани унинг ўзига хос яна бир истеъдодига, нодир қобилият эгаси бўлганлигига далолат қилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Умурзоқов Б. «Рашаҳот» асарининг нодир қўлёзма нусхаси // Убайдулла Каримов номидаги XV илмий-амалий конференцияси материаллари. –Тошкент, 2018. - Б. 41-44.
2. Умурзоқов Б. Фахруддин Алий Сафийнинг илмий-адабий мероси ва унинг «Рашаҳот» асарининг қиёсий-текстологик тадқиқи. -Тошкент: Нурафшон, 2019. -203 б.
3. Алишер Навоий. Асарлари, 12-жилд. Мажолис ун-нафоис. Тошкент, 1966. 125 б.
4. ЎзРФА ШИ фонди. Қўлёзма № 2181, в. 1^а.
5. ЎзРФА ШИ фонди. Қўлёзма № 520, в. 228^б.
6. ЎзРФА ШИ асосий фонди. Қўлёзма № 520. – В. 228.
7. Фахриддин Али Сафий. Рашаҳот. – Тошкент, 2004. В. 504^б.

THE TOPIC OF YUSUF-NAMA IN CONTEMPORARY ARABIC AND UZBEK SHORT STORIES

ЗАМОНАВИЙ АРАБ ВА ЎЗБЕК ҲИКОЯЛАРИДА “ЮСУФНОМА” МАВЗУСИ

Mukhiddinova Dilafruz Zuhriddinovna
Муҳиддинова Дилафруз Зухриддиновна

This article analyzes the topic of *Yusuf-name* in contemporary Arabic and Uzbek literature, in particular, in the short stories. This is interpretation of images, educational ideas and content, artistic and irfanical interpretation and symbolically figurative expression, literary and aesthetic thought. The Arabic and Uzbek writers use this topic in their short stories. They describe depict events that reflect religious themes (the end of the world, judgment, heaven, hell) and the life of religious images (prophets), through new artistic and aesthetic styles. Writers expressed their attitude to the life stories of prophets through the art of *talmeh*. This kind of works involves two different approaches from the point of the writer's view: 1) one binds an event from the life of prophets with the content of the work; 2) the other creates archetypal characters in the work.

Жаҳон адабиётида пайғамбарлар ҳаётига оид мотивларнинг ранг баранг шаклий жанрлар билан ифода этилган мавзуси “Юсуфнома” ҳисобланади. Башарият тарихида Шарқда араб, турк, форс, ўзбек, тожик, урду, уйғур ва бошқа тилларда, Ғарбда немис, инглиз, француз, латиш ва бошқа тилларда Юсуф, унинг оғалари ва Зулайҳо ҳақида 150 дан ортиқ асар яратилган. Туркий тилларнинг ўзида Юсуф ва Зулайҳо воқеаси 70 дан ортиқ асар яратилишига сабаб бўлган. Шу боис, Юсуф пайғамбарининг ҳаёти ва у билан боғлиқ воқеа ҳодисаларнинг бадиий адабиётда талқин қилиниши нуқтаи назардан “Юсуфнома” деб номланиши алоҳида ҳусусиятдир. Мазкур атамага олим У.У. Қобилов “Юсуфнома” шу мавзу ва фабула атрофида яратилган ҳилма ҳил жанрлардаги асарлар туркуми учун умумий тарзда номланди” [4, 20], дея, таъриф беради. Ва мазкур атамани илмий истифода этишни жоиз деб топдик.

Бадиий адабиётда “Юсуфнома” мавзуси борасида туркий халқлар ичида “энг биринчи асар Хоразм салтанатига қарашли олис шимолий ҳудудда яшовчи шоир Қул Алининг дostonи бўлиб, у 1233 йилда ёзилган. 1409 йилда шоир Дурбек ҳам бу мавзунинг каттамаҳорат билан қаламга олган. Нозим Ҳикматнинг драмаси ҳам ўз вақтида катта шўҳрат қозонганди. Форс адабиётида Фирдавсий, деҳлавий, Жомий ва бошқаларнинг намуналарини, Ғарб адабиётидан эса катта ва энг муҳим асарлар сифатида немис ёзувчиси Томас Маннинг “Юсуф ва унинг оғалари” номи тетралогиясини, Ян Райниснинг шу номи драматик асарларини кўрсатиш мумкин” [2, 11].

“Юсуфнома” мавзуси замонавий адабиётда ҳам, замонавий ёзувчилар томонидан қайта қайта мурожаат қилинишини кузатиш мумкин. Эндиликда, ижодкорлар “ҳаётнинг мазмун моҳияти, инсоннинг бу дунёга келиши, тақдир, ўлим, Яратган Зот, иймон, эътиқод, адолат, тўғрилиқ ва эгрилик, ёвузлик ва эзгулик, нур ва зулмат каби азалий маънавий ахлоқий, диний фалсафий

масалаларни ёртитишда диний китобларда келтирилган пайғамбарлар ҳаёти, Қуръондаги оятларга, турли диний ривоятлар, қиссаларга мурожаат қиладилар” [3,145].

“Юсуфнома” мавзуси ҳар бир замонавий ёзувчи ижодида турли туман бадиий кўринишда намоён бўлди. Замонавий араб ва ўзбек ёзувчиларнинг ижодини кузатар эканмиз, “Юсуфнома” мавзусининг бадиий талқинида ўхшашлик ва фарқли хусусиятлар мавжуд. Замонавий араб ёзувчиларининг ҳикояларида Юсуф (а.с.) пайғамбарининг ўз акалари томонидан ҳиёнатга, душманликка учраб қудуққа ташланиш мотиви устуналик қилса, ҳозирги замон ўзбек ёзувчилари ижодида “Юсуф ва Зулайҳо” ўртасидаги ишқ мотиви устуналик қилади.

Шу жумладан, араб ёзувчиси Закария Тамернинг “Юсуф гўзал” ҳикоясида Юсуф пайғамбарининг акалари билан бўлган муносабатини жамиятнинг камбағал қатламдаги болаларнинг бой хонодондан чиққан ўртоқларини бирга ўйнашга чақириб олиб кетиб, ҳасаддан сувда чўктириб юборишларига кўчирган. З.Тамер мазкур ҳикояда “талмеҳ” санъатини қўллаган ҳолда сайёр сюжет орқали жамиятдаги инсонлар ўртасидаги салбий муносабатларни акс эттирган. Ҳикоянинг диққатга сазоворлиги сарлавҳанинг “Юсуф гўзал” деб берилишида, сабаби ҳикоя қаҳрамонларининг бирортасини исми Юсуф деб берилмаган, аксинча ҳикоя бош қаҳрамони сувда чўктирилган боланинг исми Маҳмуд бўлади. Ёзувчининг маҳорати шундаки, ҳикояда Юсуф пайғамбари ҳақидаги Қуръон ояти ёки пайғамбарлар қиссасидан парча келтирилмаган ҳолда сюжетга сайёр сюжет мотивини сингдириб юборган, фақатгина сарлавҳаси орқали ишора қилади. Ҳикояда инсонлар ўртасидаги ҳасад, бахиллик иллатлари очиб берилган.

Мисрлик ёзувчи Иброҳим Аслон ижодида ҳам “Юсуфнома” га мурожаат ўзгача усулда талқин қилинган. Иброҳим Аслон ҳикоянинг сарлавҳасини “Юсуф ва ридо” деб номлаган ҳолда ишора қилади. Мазкур ҳикоянинг композицион қурилиши ҳам ўзига хос бўлиб, алоҳида қисмлардан иборат. Мазкур ҳикояда ноҳақ, тухмат билан айбланган инсоннинг тақдири ҳасаддан, душманликдан ўз акалари томонидан қудуққа ташлаб юборилган Юсуфнинг ҳолатига қиёсланади. Мазкур ҳикоя ўзига хос композицион хусусиятга эга бўлиб ҳикоя алоҳида қисмлардан иборат ва ҳар бир қисм сон билан ажратилган. Лекин, ҳикоя қисмларида алоҳида воқеалар баён этилган, гўё бир-бирига боғлиқ эмасдек. Ҳикоя қаҳрамонининг исми ҳам Юсуф деб аталиб, ноҳақ қамоққа тушади ва ҳикоя давомида бу қамалишнинг сабаби акс эттирилмаган. Лекин, ҳикоя қаҳрамони бошига тушган ҳолатини Юсуф (а.с.) билан боғлиқ воқеаларни эслаши билан пайғамбар қиссасига ишора қилинади:

“Менга урилаётган заҳ ҳавони ҳис қилдим. Осмон эса гўё шу айлана дарча устида тепада осилиб тургандек туюларди. Бу бўлиқда бир бирига узоқ бўлган қисқа тиргаклари билан мукамал қора темирдан баҳайбат жуссали ажаб товур жасади ва узунланг очилган оғзи бор эди.

Ҳайқириб чақирдим

Менга жавоб қайтармади.

Мен учун эшикни очмади.

Юсуф

Қўлимни эҳтиёткорона чўздим ва иккита калта қулоқларни кўрдим. Мен жойимдан қўзғалганимда у мен томонга яқин келганимни кўрдим ва шунда менда нима бўлганини тушундим “мен ҳийлага учрагандим!” орқам билан қоронғу зулматда чулганган чуқурлик қарига қулай бошладим, шу пайт ридойимни йўқотиб қўйдим. Силлиқ ёғочли панжарани маҳкам тутиб турарадим.

Ҳайқириб чақирдим.

Аммо у,

Бу сафар ҳам, менга жавоб бермади” [1,40].

“Юсуф ва ридо” ҳикоясида ҳикоя қаҳрамонининг тилида бир ўринда Юсуф исми тилга олинади, ва кейинги қисмларда келтирилмайди. Юқорида келтирилган мана шу қисмда ҳикоя қаҳрамонининг ҳийлага учрагани, заҳ босган қамоққа тушишини Юсуф (а.с.) нинг ўз акалари томонидан ҳийлага учраши ва қудуққа ташлаб юборишларига муқоясалайди. Иброҳим Аъсон бу ўринда “талмех” санъатини қўлаган. Ҳикояда ридо-айрилиқ, хижрон рамзидир. Ридо рамзизамирида Қуръони Каримнинг Юсуф сурасида Юсуф (а.с.)ни қудуққа ташлашдан олдин акаларининг унинг қўйлагини ечиб олишлари ва ўзини қудуққа ташлаб юборишлари, йўлда қўзичоқни сўйиб унинг қўйлагини қонга белашлари сингдириб юборилган. Ҳикоя қаҳрамони Юсуфни ҳам ридосини ечволиб қамоққа ташлашади. Ҳикоянинг кейинги қисмларида бош қаҳрамоннинг изида чиққан ҳаёти тўғрисидаги ҳаёллари акс эттирилади. Иброҳим Аъсон мазкур ҳикоясида шу тарика ҳаётдаги ноҳақлик, ёлғон, фитна, ҳасад, ғаламислик каби салбий иллатларни акс эттирган.

Ҳозирги замон ўзбек ёзувчиларининг ижодида юқорида таъкидланганидек, ишқ мавзуси тараннум этилиб “Юсуф ва Зулайҳо” мотиви яққол акс этади. Шу жумладан Улуғбек Ҳамдамнинг “Яхшиям сен борсан!” ҳикоясининг бош қаҳрамонлари Юсуф ва Зулайҳодир. Ҳикоя тўлалигича рамзий, мажозий маънога эга. Улуғбек Ҳамдам ҳикояни қуйидаги эпиграф билан бошлайди:

“Ва, албатта, Оллоҳ қабрлардаги кимсаларни тирилтирур...

(Қуръони Карим, “Ҳаж” сураси, 7-оят)” [6, 135].

Ёзувчи эпиграфда Қуръони Каримнинг “Ҳаж” сурасининг 7-оятини келтириш орқали бутун ҳикоянинг мазмун моҳиятини намоён қилган. Ўқувчи мазкур ҳикоянинг нима ҳақида эканлигини англаши мумкин. Мазкур ҳикоя магик реализм йўналишида ёзилган бўлиб, ҳикоя сюжети назаримизда оддий кундалик ҳаётимиздаги воқеа – ҳодисалардан бошланади, лекин ҳикоянинг давоми сирлилиқ, рамзийлик тус олади. Ҳикоя қаҳрамонлари, икки севишган Юсуф ва Зулайҳо бозорга кирадилар:

“Улар бошлашиб бозорга киришди. Бозор нақ дунёнинг ўзгинаси. Кирдингми – кўнглингни берасан! Кирдингми – чиққинг келмайди! Кирдингми сал бўлмаса, бозорнинг ўзига айланасан! Ҳамма шу ерда: сотармони ҳам, олармони ҳам. Ур-сур, бақир – чақир, ўлдим – қуйдим....” [6,137].

У.Ҳамдам ҳикояда бозорга таъриф берар экан, инсон жонидан ортиқ ҳамма нарсаси борлигини таъкидлайди. Юсуф ва Зулайҳонинг бозорга кўнгли чигалларини бироз ёзиш мақсадида кириб, чиқишга йўл топа олмай қолишлари, натижада бозор уларни ўзига мафтун қила бошлаши ҳолатларини тасвирланади. Бозор – бу ҳаёт тимсоли. Инсон ҳаётга келгани, бозор, яъни ҳаёт ўзига мафтун қилади. Фақатгина ўзлигини англаган инсонгина бозорда ўз йўналишини йўқотмасдан бозордан чиқишга интилади. Чиқиш эса фақат қабристондир. Қабристон эса ҳаёт ўткинчилиги, ўлим ҳақиқат эканлиги тимсолидир. Ҳикояда биргина ҳақиқат инсонни ҳаёт машшақатларидан, синовларидан чин муҳаббат, яъниким илоҳий муҳаббат, Аллоҳга бўлган муҳаббати бор одам енгиб ўтиши ифодаланган. Улуғбек Ҳамдам мазкур ҳикояда тасаввуфий ғояларни илгари сурган, ҳикоя бош қаҳрамонлари Юсуф ва Зулайҳони ҳаёт синовларидан бир-бирини қутқарган нарсаси бу бир -бирига бўлган чексиз муҳаббатидир:

“- Яшиям сен борсан, Зулайҳо! Йўқса, мен бозорда юрган, унда бир умр қолиб кетган, кетаётган анави миллион –миллион одамларнинг бирига айланардим... Қизнинг кифтидан қучиб ўзига қаратди йигит.

Яшиям сен борсанки, мен ҳамбозорда қолиб кетмадим, Юсуф!

Яшиям сен борсан! – шивирлашди улар бир бирларининг кўзларига термилиб. Юсуф Зулайхонинг кўлидан маҳкам тутди ва улар елкалари елкаларига теккан кўйи дарвозо томон аста, аммо ишонч билан қадам ташлашди...” [6,152].

Ҳикояда шарқ анъанавий насрнавислигида мавжуд бўлган Юсуф ва Зулайҳо ўртасидаги чексиз муҳаббат тараннуми каби икки севишган қалбнинг муҳаббати тасвирланган. Бу муҳаббат эса рамзий маъно касб этади. Ҳикоя қаҳрамонлари Юсуф ва Зулайҳо ўртасидаги севги меҳр муҳаббат, садоқат бу инсоннинг Аллоҳга бўлган муҳаббати тимсолидир. Аллоҳга муҳаббати бўлган, Аллоҳ ишқида ёниб куйган инсон тўғри йўлдан адашмайди, нафс хоҳишларини енгиб ўтади, олий ҳақиқат сари интилади, орифга айланади.

Юсуф ва Зулайҳо ўртасидаги ишқ тараннуми яна бир ўзбекадиби Исожон Султон ижодида ўзгача намоён бўлган. Исожон Султоннинг “Юсуф ва Зулайҳо” ҳикоясида ёш йигит Юсуфнинг Зулайҳо исми жувонни севиб қолиши, йигит бўлишига қарамасдан унга уйланиши баён этилади:

“Юсуф жувонни телбаларча севармиш. Шиfoxона ёнида теракдай қаққайиб, чиқишини кутармиш. Жувон гоҳ гаплашармиш, гоҳ гаплашмай кетворармиш. “Жувонни –я? Ҳайратланишарди чойхонадагилар. Жувон бўлса нима қипти? Тарихда Юсуф деганбир киши яшаган, Зулайҳо деган бевага уйланган. Ёки пайғамбаримиз-чи? Ахир оламда у билмайдиган сир йўқ эди, Тангри таоло истаса унинг учун ўхшаши йўқ бир ҳурни пайдо қилиб қўя оларди, аммо Хадича деган бир бева аёл тақдирига рўпара қилди... Тангрининг пайғамбарига-ки раво кўрилибдики, Юсуфни қандай маломат қила оласиз?” [9,369-370]

Ҳикоянинг мана шу парчасида ёзучи ҳикоя мазмун моҳияти, ҳикоя яратилиш илдиэлари қайси матнга боришини таъкидлаб ўтган. Исожон Султон ўзининг “Юсуф ва Зулайҳо” ҳикоясида бир томондан қиссанавислик, дostonчилик анъаналари кузатилса, бир томондан биринчи матннинг илдиэлари кўзга ташланади. Бу илдиз Юсуф пайғамбарининг Миср ҳокимининг кўлига қул сифатида келиши, ҳокимнинг аёлини эса ўзидан жуда ёш бўлган Юсуфга бир кўришда ошиқ бўлиб қолишида кўринади. Исожон Султоннинг ҳикояси ошиқ ва маъшукларнинг бирга бўлиши, лекин ҳикоя якунида айрилиққа учраши акс эттирилади. И.Султоннинг мазкур “Юсуф ва Зулайҳо” ҳикоясида У.Ҳамдамнинг “Яшиям сен борсан!” ҳикоясида ҳам мазмунан, ҳам услубжиҳатдан фарқи ўлароқ, халқ дostonчилик анъаналари, севишган қалбларнинг ҳижрон азоблари тасвирланган:

“- Ахир, сени сезмаяпман – ку! – дебди Юсуф дарду дунёси бир тараф, ўзи бир тараф бўлиб. – Кўзимнинг олдига бўлсанг ҳам ... йўқсан –ку!

Қани менинг Зулайҳом? – дебди одамларга гапиргиси келмай, гўё ўз –ўзига айтгандай қилиб.

Ҳой Худойимнинг фаришталари, ўнгу сўлимда, тепамда сиз борсиз, аммо у йўқ-ку!

“Йўқ-ку!” - деб такрорлабМди у сўзни таваракнинг акс –садоси.

“Йўқ-ку!” деб қаҳ қаҳ урибди даввора шамоли еру кўкни энлаб эсиб...” [9,374-375].

Мазкур парчада ёзувчи Юсуф образи тимсолида яна “Мажнун”нинг сиймосини ҳам сингдириб юборилганини кўриш мумкин. Юсуф ўзини Зулайҳо

томонидан ҳиёнатга учрагандек ҳис қилиши натижасида қаттиқ севган ёри Зулайҳони ёнига кечирим сўраб келса ҳам уни ҳис қилмай қолиши, уни англамай қолиш ҳолати Мажнунни Лайлига бўлган севгининг кучидан Лайлини ҳам танимай қолишига муқоясалангандек гўё. Умуман олганда, мазкур ҳикояда икки севишган қалбнинг севги –муҳаббати, айниқса, Юсуфнинг чексиз муҳаббати, лекин муҳаббатдан ғурурнинг устунлиги тасвирланган.

Хулоса қилиб айтганда, “Юсуфнома” мавзуси ўлмас адабий анаъаналардан ҳисобланади. Ҳар бир даврда ижодкорлар мазкур мавзуга ўзига хос, индивидуал услубларда қайта қайта мурожаат қилаверадилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Иброҳим Абслон. Юсуф ва ридо. Қоҳира. 1987.
2. Аъзам М. Буюклар муҳаббати. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2012.
3. Муҳиддинова Д.З. XX аср араб ҳикоянавислиги (Миср ва машриқ араб мамлакатлари). – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2017.
4. Қобилов У.У. Ўзбек адабиётида нубувват мотиви ва образлар талқини. Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2019.
5. Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима / Таржима ва изоҳлар муаллифи Алауддин Мансур. – Тошкент: Чўлпон, 1992.
6. Ҳамдам У. Тўлин ой қиссаси. Тўплам.
7. Пайғамбарлар тарихи (Исломият тарихи). – Тошкент: Тошкент Исломи университети, ۲۰۰۲.
8. Рабғузий Н. Б. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – 235 б. Иккинчи китоб. 1991.
9. Султон И. Генетик. Тўплам. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018.
10. Шайх Зоҳидхон Қодир Отахон ўғли. Пайғамбарлар қиссаси. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1993.

HERITAGE OF MEDIEVAL MUSLIM SCHOLARS AS AN OBJECT FOR COMPARATIVE RELIGIOUS STUDIES

ЎРТА АСР МУСУЛМОН ОЛИМЛАРИНИНГ МЕРОСИ ҚИЁСИЙ ДИНШУНОСЛИК ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

Abdupattaev Mumin Mirzo Murodjon ugli
Абдупаттаев Мумин Мирзо Муроджон ўғли

This article analyzes the information about the works of scholars lived in the Muslim world in the 10th and 11th centuries. These works contain the historical information on belief, religious practice from medieval societies. The article analyzes the heritage of medieval scholars who wrote books in this field before al-Biruni and Ibn Hazm. It has great importance for studying the history of religions, the interaction of religion with various aspects of human life.

“Қиёсий диншунослик” – дунё динларининг таълимотлари, эътиқодлари, феноменлари, умуминсоний муносабатлари ва қонуниятларини қиёслаб ўрганадиган фан ҳисобланади” [1: 133]. Қиёсий диншунослик фанига 1870 йил, 19 февралда Макс Мюллер томонидан асос солинган бўлса-да, бу фан ва унинг кўринишлари узоқ ўтмишга эга.

Динлар борасидаги илк маълумотлар Қадимги Юнонистон ва Рим тарихчиларининг асарларида мавжуд. Улардан энг машҳури “тарих отаси” номини олган Геродот (мил. авв. V аср) ўзи тадқиқ қилган халқларнинг динлари ҳақида маълумотлар келтирган. Бу қизиқиш ўрта аср Европасида ҳам мавжуд бўлган. Лекин бошқа динлар ҳақида фикр билдирувчилар, христианларнинг эътиборини жалб қилмаслик ва уларни ўша динларга кириб кетмасликлари таъминлаш мақсадида, у динларга нисбатан салбий фикр билдириш, уларни ёмонлаш орқали уларга ёндашишни маъқул деб топганлар.

Мусулмонлар олимларнинг динларни ўрганиш бўйича тадқиқотлари узоқ тарихга бориб тақалади. VII-VIII асрларда турли фирқалар ўртасидаги диний тортишув (мунозара)ларни ўз ичига олган “мақолот”лар ёзилган. “Мақолот”ларда баъзи фирқалар, исломдан бошқа эътиқодларнинг қарашлари ислом ақидаси билан қиёсланади ва қаттиқ танқид қилинади” [6: 29-30]. Дастлабки “мақолот” туридаги асарлар асосан шиалик эътиқодидаги инсонлар томонидан ёзилган ва улар “асҳоб ал-мақолот” деб номланган.

Бироқ вақт ўтиши билан аҳли сунна уламолари ҳам “мақолот” жанрида асарлар ёзишган. Шундай асарлардан энг машҳурлари Имом Мотуридийнинг “Мақолот” ва Имом Ашъарийнинг “Мақолот ал-исломийин ва ихтилаф ал-мусоллийн” номли асарлари ҳисобланади.

724-759 йилларда яшаган форс миллатига мансуб бўлган ислом тарихчиси Абдуллоҳ ибн Муқоффа қадимги ҳинд, қадимги форс динлари ва асотирларини илк марта араб тилига таржима қилган. Ибн Муқоффа томонидан таржима қилинган асарлардан яна бири, паҳлавий тилида ёзилган, маздакийлик асосчиси Маздакнинг ҳаётига бағишланган “Маздакнома” китоби бўлиб, бу таржима бугунги кунга қадар етиб келмаган [2: 169]. Шунингдек, ҳиндларнинг “Қалила ва Димна” сини ҳам араб тилига таржима қилган. Ибн Муқоффанинг ушбу таржимаси ҳиндлар эпосининг

лотин, славян, иврит, француз, италян ва немис тилига қилинган таржималарида асос бўлиб хизмат қилган [21: 2].

IX-X асрларда ҳам мусулмон олимлар томонидан қиёсий диншуносликка оид кўплаб асарлар таълиф этилди. Аммо, бу асарларнинг аксарияти ҳозирги даврга қадар етиб келмаган. Муҳаммад ибн Ҳузайлнинг (ваф. 840) “Китоб ал-мажус ва китоб ас-санавия” (“Мажусийлик ва кўпхудолилик китоби”) [19: 265-267], Абул Аббос Сарахсийнинг (ваф. 899) “Рисола фи васф мазоҳиб ас-собиин” (“Собийларнинг мазҳаблари васфи ҳақида рисола”) [22: 54], Абу Зайд Балхийнинг (ваф. 938) “Китоб шароъи ал-адён” (“Динлар шариатлари китоби”) [17: 198-199], Ибн Надимнинг (ваф. 995) “ал-Китаб ал-муқаддас ʻинда-л-муслимин ва-л-яхуд ва-л-масиҳийин” (“Мусулмонлар, яҳудийлар ва насронийлар наздида муқаддас китоб”), “ал-Асотир ва-л-ҳикаят ва-с-сихр” (“Афсоналар, ҳикоялар ва сеҳр”), “Мақолот ʻан ғойри мувахҳидин амсали ал-ҳиндус, ва-л-бузийн ва-с-синийин ва-л-алманийин” (“Ҳиндлар, буддавийлар, хитойликлар ва олмонлар тўғрисида мақолалар”), Мусаббиҳийнинг (ваф. 1029) “Дарк ал-бугъат фи васф ад-диёнот ва-л-ибадат” (“Динлар ва эътиқодлар васфида мақсад меъёри”) [19: 377-378] номли китоблари йўқолган ёки бошқа сабаблар билан бугунгача етиб келмаган. Бу асарлар тўғрисида “тарожим”, “моноқиб”, “табақот” ва “тазкира” манбаларида маълумотлар берилган.

Шунингдек, шиъа эътиқодига мансуб олим Ҳасан ибн Мусо Навбахтийнинг (ваф. 910) “ал-Ароъ ва-д-диёнот” (“Фикрлар ва динлар”) китоби ҳам динлар тарихига оид муҳим асарлардан ҳисобланган. Бу асар ҳам етиб келмаган. Олимнинг замондошлари бу китоб тўғрисида ижобий фикрларни билдирганлар. Жумладан, Араб тарихчиси ва сайёҳи Аҳмад ибн Али Нажоший ўзининг “Рижол ан-Нажоший” (“Нажошийнинг ҳадис ровийлари”) асарида: “Шайхимизнинг кўп китоблари бор. Улар орасида “Фикрлар ва динлар” китоби ажралиб туради. У кўп илмларни ўзида жамлаган яхши китоб. Мен уни шайхим Абу Абдуллоҳ қўлида ўқиб чиққанман” – дейди [10: 63].

“Араб Геродоти” номини олган тарихчи Абул Ҳасан Али Масъудийнинг (ваф. 957) асарлари ҳам турли халқлар эътиқодлари ва таълимотлари тўғрисида маълумотлар жамланган муҳим манбалардан ҳисобланади.

932 йилда Миср яҳудийларидан бўлган Саид Фаюмий Таврот ва Талмудни араб тилига таржима қилган [25: 23-24].

Тоҳир Мақдисий (ваф. 966)нинг “ал-Бад’ ва-т-тарих” (“Ибтидо ва тарих”) китобида қадимги хитой, ҳинд, турк, форс динлари, шунингдек, яҳудийлик, насронийлик ва собийлик тўғрисида қимматли маълумотлар берилган.

XI-XII асрлар мусулмон дунёсида динлар тарихини ўрганиш, турли таълимотлар, эътиқодларни ўрганиш борасида бир қатор ишлар амалга оширилган. Бу давр мобайнида Абу Райхон Беруний (973-1048), Абу Муҳаммад Али Ибн Ҳазм (994-1064), Абул Маолий Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ (ваф. 1092) ва Муҳаммад ибн Абдулкарим Шаҳристоний (ваф. 1153) каби олимлар динларни ўрганиш бўйича фаолият олиб борган.

Шарқда қиёсий диншунослик асосчиси сифатида эътироф этиладиган Абу Райхон Берунийнинг “ал-Осор ал-боқия ʻани-л-қурун ал-ҳолия” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”), “Китаб фи таҳқиқ ма ли-л-ҳинд мин мақулатин, мақбулатин фи-л-ақл ав марзулатин” (“Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби”), “Қонуни Масъудий” ва “ат-Тафҳим лиаваили синаат ат-танжим” (“Мунажжимлик санъатидан бошланғич

тушунчалар”) номли асарларида динлар тарихи, маросимлари, этиқодлари, байрамлари тўғрисида кенг маълумотлар берилган.

Олимнинг биринчи асари “Осор ал-боқия” 1000 йилда ёзилган. Берунийнинг ҳаёти ва ижоди Хоразм ҳамда Ғазна даврларига бўлинади. Бу асар Хоразм даврида ёзилган. Асар 928-1042 йилларда Каспий денгизининг жанубий-шарқидаги Журжон ва Тобаристонда ҳукмронлик қилган “Зиёрийлар” сулоласидан бўлган Қобус ибн Вашмгирга (978-981, 998-1012) атаб ёзилган.

Аллома ушбу асарида ўз давригача маълум бўлган, турли халқларнинг тақвимларини тўплаган. Бу тақвимларнинг пайдо бўлиш сабаблари, турли тақвимларнинг ой ва саналаридаги фарқлар, байрам, маросим, ибодат ўтказиладиган кунларни аниқлаш каби масалалар асарнинг асосини ташкил этади. Инсонларнинг яратилиши, тўфон, исломгача бўлган араб тарихи ва Хоразм тўғрисида асарнинг муқаддима қисмида баён қилинган. Шунингдек, асарнинг катта қисми Ўрта Осиё насронийларининг тарихи, диний ур-одатлари ва анъаналарига бағишланган. Бундан ташқари яҳудийлар тақвими, Параклит (Фуруклит), Зулқарнайн, Яжуж ва Мајуж, соҳта пайгамбарлар ҳамда турли минтақаларда яшовчи инсонлар тўғрисида қимматли маълумотлар берилган.

Асарнинг ёзилиш сабаби ҳақида алломанинг ўзи шундай дейди: “Олимлардан бири мендан халқлар, уларнинг тақвимларининг бошланиши, яъни ойлار ва йиллар устида ихтилофлар ҳамда бу ихтилофларнинг сабаблари, машҳур байрамлари, турли ишлар учун белгиланган кунлар, миллатларнинг баъзиси амал қилиб, баъзилари амал қилмайдиган маросимлар ҳақида сўради. Мени имкон борича уларни жуда равшан баён этиб, ўқигувчи фаҳмлайдиган, турли китобларни топиб, бу китобларга нисбатан тушунмовчилик қолмайдиган бир асар ёзишга даъват этди” [11: 4].

Беруний бу асарни ёзишда, бу ишнинг осон эмаслигини, қадимги халқлар, уларнинг этиқодлари, маросимлари, йил ҳисоблари ҳақидаги ривоятлар чалкашиб кетгани, ёлғон ва асоссиз маълумотлар кўп эканини таъкидлайди. Бу асоссиз маълумотларни қабул этмаслик учун “...у ривоятларнинг давримизга энг яқин ва энг машҳурини, сўнгра яқинроқ ҳамда машҳуруроғини кетма-кет ўрганишимиз лозим. Уларни ўз арбобларидан қабул қилиб, тузатиш мумкин бўлганини тузатамиз, бошқаларини ўз холича қолдирамиз. Шунда биз келтирган ривоятлар ҳақиқатни қидирувчиларга ва ҳикматни севувчиларга ёрдамчи, бизга эса муяссар бўлмаган нарсаларга эришишимиз учун йўловчи бўлади” [11: 5], – дейди.

Олим асарни ёзишда фойдаланган манбаларга танқидий ёндашган. Совет тарихчи-археологи Сергей Павлович Толстов 1957 йилда Михаил Александрович Саъе томонидан асарнинг рус тилига қилинган таржимаси кириш қисмида Берунийнинг танқидлари хусусида шундай дейди: “Берунийнинг манбаларни қабул қилишдаги ҳаққонийлиги кўплаб тарихий китобларнинг йўқолиб кетганига сабаб бўлган бўлиши мумкин” [14: 15].

Асарнинг ilk арабча таҳқиқи 1878 йилда немис шарқшунос олими Эдуард Заҳау томонидан “Берунийдан шарқ халқларининг хронологияси” (“Chronologie orientalischer Völker von Albēruni”) номи билан амалга оширилган. Ушбу таҳқиқ Лейпцигда нашр қилинган. 1923 йилда иккинчи марта нашр қилинган. Асар 1879 йилда Э.Заҳау томонидан “Қадимги халқлар хронологияси” (“The Chronology of Ancient Nations”) номи билан инглиз тилига таржима қилинган. Француз тилига 1903 йилда Р.Гриво томонидан, форс тилига 1903 йилда Али Қули Мирзо

томонидан, рус тилига 1957 йилда В.Р. Розен томонидан, ўзбек тилига 1968 йилда А.Расулов томонидан таржима қилинган.

Алломанинг динлар тарихига, хусусан ҳинд эътиқодлари ва таълимотларига бағишланган иккинчи китоби “Ҳиндистон” асаридир. 1017 йилда Хоразмни босиб олган Маҳмуд Ғазнавий 1002-1028 йиллар оралиғида Шимолий Ҳиндистонга 17 марта ҳарбий юришлар уюштирган. Беруний шу ҳарбий юришлардан бирида Маҳмуд Ғазнавийга ҳамроҳлик қилган. Асар таҳминан 1017-1030 йиллар оралиғида ёзилган.

“Берунийнинг “Ҳиндистон”и қадимги ва ўрта аср Ғарб ва Шарқ адабиётида мисли кўрилмаган ёдгорлик”, – деб, асарга баҳо беради арабшунос олим В.Р. Розен [14: 147].

Жорж Сартон бу асар ҳақида, “У “Ҳиндистон” асарини (“Тарих ал-Ҳинд”) 1030 йилда Ғазнада ёзиб тугатди. Асар Браҳман Ҳиндистонининг тавсифи ва аҳолисининг турмуш шароитини ўрганишга бағишланган. Беруний ҳинд фалсафасига, айниқса Бҳагаватгитага мафтун эди. У жуда кўп санскрит тилидаги китобларни, мусулмонлар ҳиндлар тўғрисида маълумотларга эга бўлишлари учун арабчага таржима қилган” [5: 707].

Олим Ҳиндистон ҳақида гапирар экан, ҳар бир ҳиндларга хос бўлган нарсаларни баён қилишда жуда эҳтиёткорона муносабатда бўлади. Ўзи дуч келган масалаларга ақлий ёндашади. Ҳиндлар учун табиий, бошқалар учун ғайри табиий бўлган нарсаларга объектив муносабат билдириб, уларни ҳинд миллатининг урф-одатларидан келиб чиққан ҳолда шарҳлайди. “Бу китоб баҳслашиш ва тортишиш китоби эмас. Хусуматчиларнинг хужжатларини келтирмайман, ҳақдан оғишганларга қаршилиқ билдирмайман. Бу фақатгина баён қилиш китоби ҳолос. Шунинг учун, мен бу китобда ҳиндларнинг сўзларини ўз ҳолича ёзаман”, – дейди, Беруний [11: 15-16].

Асар умумий саксон бобдан иборат бўлиб, ўндан ортиқ боби ҳиндларнинг Худо, кўринадиган ва кўринмайдиган олам, руҳ-тана муносабатлари, руҳнинг кўчиб юриши (реинкарнация-таносух), жаннат ва дўзах, нажотга эришиш (нирвана), табақаланиш (каста), муқаддас матнлари, бутлари, қурбонлик маросимлари, диний байрамлари тўғрисида маълумотларни ўз ичига олади.

Аллома ҳинд халқининг каста тизими уларнинг диний эътиқодларига ҳам таъсир қилганини айтади. “Юқори табақа билан авом халқнинг эътиқоди бири-биридан фарқ қилади. Юқори табақа ақлий нарсалар устида мушоҳада юритса, авом халқ табиати кўтарган нарсаларни қабул қилиш билан чекланади. Аслоҳиятни текшириб ўтирмайди, ақл юритмайди. Шунингдек улар таносухга амал қилишади. Уларнинг орасида бунга ишонмайдигани йўқ. Агар бундайлари бўлса, у диндан чиққан бўлади” [11: 27].

Шунингдек, олим томонидан ҳиндларнинг икки китоби ҳинд тилидан араб тилига таржима қилинган. Бу ҳақда Берунийнинг ўзи шундай дейди: “Мен ҳиндларнинг икки китобини араб тилига таржима қилдим. Уларнинг биринчиси, оламнинг бошланиши ва мавжудотнинг тавсифи тўғрисида “Санхя”, иккинчиси, жонни бадандан қутқариш тўғрисидаги “Патанжали” номи билан аталади. Бу икки китоб ҳинд динларининг ҳукмларини эмас, эътиқодларини баён қилган. Бу китобим эса ҳиндларнинг ҳукм ва эътиқодларини баён қилишда икки китобни ўрнини тўлдиради ва саволларга тўлиқ жавоб беради деб, умид қиламан” [11: 16].

Э.Заҳау асарни 1884 йилда немис тилига, 1888 йилда инглиз тилига таржима қилган. 1958 йилда Ҳайдарободда, 1983 йилда Байрутда замонавий таҳқиқи амалга

оширилган. 1965 йилда А.Расулов, Ю.Ҳакимжонов ва Ғ.Жалоловлар томонидан ўзбек тилига таржимаси амалга оширилган.

Олимнинг яна бир асари “Қонуни Масъудий” 1030 йилда ғазнавийлар султони Масъудга атаб ёзилган. Асарда асосан астрономия, астрология, геодезия, метеорология, географияга оид илмлар жамланган. Бу асар 11 бўлим, 135 бобдан иборат.

Шу билан бир қаторда асарда яҳудийлар, насронийлар, мажусийлар ва ҳиндлар яшайдиган шаҳарлар, уларнинг байрам кунлари, диний маросимлари тўғрисида баён қилинади. Насронийлар шаҳарлари баён қилинган ўринларда, Инжил ёзилган жойлар зикр қилинади. “Уни (Инжилни) яшаш жойи ва тиллари турлича бўлган тўрт киши, Фаластинда ибронийчада Матто, Румда (Анадўли) рум (лотин) тилида Маркус, Искандарияда юнончада Луқо, Эфесда юнончада Юҳаннолар ёзган. Кейинчалик сўзлар ва маънолар жиҳатидан фарқ қилувчи мазкур тўрт Инжил икки муқовада бирлаштирилиб, уларнинг ҳаммаси бир ном билан Инжил деб номланди” [13: 252].

Берунийнинг яна бир “ат-Тафҳим лиаваили синаат ат-танжим” (“Мунажжимлик санъатидан бошланғич тушунчалар”) асарида эса фақат насронийлик маросимлари зикр қилинган. “Насроний” сўзини аллома қуйидагича тушунтиради: “У (Исо) Байтул Мақдис яқинидаги Носиро деган қишлоқда дунёда келган. Унга одамлар доим носиралик Исо деб мурожаат қилишган. Ушбу нисбат туфайли унинг халқ нарсоний номи билан машҳур” [14: 179]. Асар 1029 йилда Ғазнада ёзилган бўлиб, астрологияга оид энг нодир асарлардан ҳисобланади.

Динларни қиёсий ўрганишнинг тамал тошини мусулмон шарқида Беруний қўйган бўлса, ғарбда, яъни Андалусияда бу илмга ибн Ҳазм Андалусий асос солган.

Ибн Ҳазмнинг тўлиқ исми Али ибн Аҳмад ибн Саид ибн Ҳазм ибн Ғолиб ибн Солиҳ ибн Халаф ибн Маъдан ибн Суфён ибн Язид Андалусий Қуртубий бўлиб, 384/994 йилда Пиреней яриморотида, Андалусия шарқида жойлашган Қуртуба шаҳрида таваллуд топган [18: 325-330; 23: 21]. Аксарият манбаларда ибн Ҳазмнинг форс миллатига мансуб бўлгани тилга олинади [24: 111]. Муҳаммад Абу Заҳро: “Ибн Ҳазмнинг oilаси форс миллатидан бўлиб, катта бобоси Язид, Муовия ибн Абу Суфённинг ukаси Язиднинг озод қилган қули эди”, – дейди [23: 21].

Бошқа томондан эса, Ибн Ҳазмнинг замондоши бўлган ибн Ҳайён олимнинг форс эканига шубҳа билан қараган: “Унинг ажойиб жиҳатларидан бири орадан шунча йиллар ўтиб ўзини форс миллатига мансуб эканини айтганидир. Унинг энг яқин аждоди яқиндагина исломни қабул қилган. Отаси Аҳмад ибн Саид Умавийларнинг озод қилган қули экани ҳақидаги сўз тўғри эмас” [16: 170].

Ибн Ҳайённинг бундай фикрга келишига, ибн Ҳазмнинг “ал-Фисол фи ал-милаал ва-л-аҳваи ва-н-ниҳал” (“Миллатлар, оқимлар ва диний таълимотлар ҳақида фасллар”) асарида форсларни танқид қилгани сабаб бўлган бўлиши мумкин. “Шиаликнинг пайдо бўлиб, исломдан ажралиб чиқишига асосий сабаб форслардир. Форслар исломгача жуда кучли ҳокимиятга эга эдилар. Бошқа халқларга таъсир ўтказа олардилар. Улар ўзларини бошқа халқлардан кўра олий деб ҳисоблашар, бошқаларни қуллар деб билишарди. Араблар томонидан форслар ҳукмронлиги тугатилгач, улар кўп ёлғонлар билан исломга қарши курашмоқчи бўлдилар” [20: 273].

Заҳабий “Сияр”да ибн Ҳазмни дастлаб моликий, сўнг шофий мазҳабида бўлганини ва кейинчалик зоҳирия мазҳабини қабул қилганини келтиради [26:

186]. Муҳаммад ибн Абу Заҳро эса, алломанинг мужтаҳид бўлганини, шунинг учун унга бир мазҳабни тайин қилиш мумкин эмаслигини таъкидлаган [23: 147].

Ибн Ҳазм ёзган асарлар ҳозирга кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Олим ўндан зиёд илм-фан соҳасида китоблар таълиф этган. Ибн Ҳазм 26 ёшигача барча исломий илмларни ўрганиб чиққан ва исломдан бошқа динлар: яҳудийлик, христианлик, шунингдек, зардуштийлик, монийлик, маздакийлик, ҳиндуйлик, буддавийлик ва бошқа дин, оқим ва йўналишларни ўргана бошлаган [4].

Олимнинг “ал-Фисол” асари 1020-1040 йиллар оралиғида ёзилган. Асарда қуёш ва ойга сизинувчилар, ҳинд диний-фалсафий таълимотлари, бут-санамларга сизинувчилар, шунингдек, христианлик ва ислом динларидаги йўналиш ва фирқалар, уларнинг ақида ва таълимотлари ҳақида батафсил маълумот берилган.

Ибн Ҳазм ушбу асарининг ёзилиши тўғрисида шундай дейди: “Инсонларнинг ўз динларида фирқаларга бўлиниб кетиши ҳақида жуда кўплаб мақола, рисола ва китоблар ёзилди. Баъзилар бир неча ўн жид ва ундан ҳам кўп китоблар ёзиб, динлар ҳақида кўп сўз юритди, батафсил маълумотлар ёзди. Лекин уларда обектив фикрлар кам бўлиб, жуда кўп хатоларга йўл қўйилган. Уларнинг кўпчилиги фаҳмдан йироқ ва ақлдан айро ҳолда ёзилган. Баъзилар эса, бу борада қисқа ва мухтасар маълумотлар берган. Мен ушбу асаримда исломдаги фирқа ва йўналишлар ҳақида маълумот бериш билан бирга, яҳудийлик ва христианлик таълимотлари, муқаддас манбалари, улардаги фирқа ва йўналишлар, шунингдек, юнон фалсафаси, қадимги динлар, оташпарастлик, қуёш ва юлдузларга сизиниш, зардуштийлик, ҳиндуйлик, буддавийлик, конфуцийлик ҳақида ҳам маълумотлар бериб ўтдим” [20: 35].

“Ал-Фисол” асари 5 та жуздан иборат. Улар қуйидагилар:

Биринчи жузда мухтасар муқаддимадан сўнг муаллиф муҳолиф фирқалар йўлбошчилари ҳақида маълумот берган. Сўнгра, юнон файласуфлари, уларнинг фалсафий қарашларини келтириб, уларнинг адашган жойларига илмий раддиялар келтириб ўтган. Бундан кейин аҳли китоблар, яҳудий ва христианлар, уларнинг фирқалари сони, ақидавий қарашлардаги фарқлари, шунингдек, Таврот ва Инжил ҳақида батафсил маълумотлар келтириб, баҳс юритган. Биринчи жуз таносух мавзусини исломга кўра руҳ ҳақиқатининг батафсил баёни билан тамомланган.

Иккинчи жузда тўрт Инжил, ислом динидаги бўлинишлар тўғрисидаги ҳадислар баёни, тавҳид, қазо ва қадар, илоҳий сифатлар баёни ҳақида сўз юритилган. Ибн Ҳазм Инжил ёки Таврот ҳақида фикр юритганда ақлий қонун қоидалар ва очиқ-ойдин асосларга суянган. У Инжил ёки Тавротдан матн келтириб, уларни батафсил изоҳлаган.

Учинчи жузда Қуръони карим ва унинг мўжизалари, қазо ва қадар, қобилият, ҳидоят, тавфиқ, Аллоҳнинг бандалар феълларини яратиши, иймон ва куфр, тоат ва маъсият, ваъда ва таъқиб ҳақида сўз юритилган.

Тўртинчи жузда набий ва расуллар, фаришталар, шафоат, мезон, қиёмат куни, шу билан бирга, шиа, мўтазила, муржиа ва хавориж каби оқимлар ҳақида маълумотлар келтирилган.

Бешинчи жузда эса, муаллиф сеҳр, мўжизалар, метафизика, аёлларнинг пайгамбарлиги масаласи, бақо ва фано масалалари, юлдузлар илми, ҳаракат ва сукунат, жисм ва руҳ ҳақида сўз юритилган.

Ибн Ҳазмнинг ушбу асари бу соҳа бўйича ёзилган асарлардан мавзунини баён этишда муаллифнинг обективлиги, танқидий ёндашганлиги ва динлар

таълимотларини батафсил келтириб ўтганлиги билан ўз аҳамиятига эга. Бунни юқорида келтириб ўтилган маълумотлардан ҳам кўриш мумкин.

Гарб диншунос олимлари Беруний ва ибн Ҳазми қиёсий диншунослик фанининг асосчилари сифатида эътироф этишади [3: 150]. Ибн Ҳазм Абу Райҳон Беруний билан бир даврда яшаб ижод этган. Улар бир-бирлари билан учрашмаган бўлса-да, икки олим томонидан динларни ўрганиш бўйича олиб борилган изланиш ва тадқиқотлар ўзаро ҳамохангдир. Бу икки олим қолдирган асарлар асрлар ўтса-да ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Бу даврда динлар тарихига оид асар ёзган олимлардан яна бири эронлик Абул Маолий Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ ҳисобланади. Абул Маолийнинг “Баёну ал-адён” асари форс тилида ёзилган. Асар муаллиф ҳаётининг сўнги йилларида, 1092 йилда Хуросонда ёзилган. Асарнинг ҳажми кичик бўлиб, унда исломдан аввалги эътиқодлар ва ислом мазҳаблари ёритилган.

Эронли тарихчи олим Аббос Иқбол “Баёну ал-адён” динлар, мазҳаблар тарихига оид форс тилида ёзилган энг қадимий асардир. Асар форс тилининг энг гўзал ва энг қадимги наъмуналаридан биридир”, – дейди [9: 5].

Абул Маолий ушбу асарни ёзишда Тоҳир Мақдисийнинг “ал-Бад ва-т-тарих”, Берунийнинг “Ҳиндистон”, Абул Ҳасан Нишопурий Омирий (ваф. 992)нинг “ал-Амад ʼала-л-абад” (“Чексиз муддат”)¹, Абул Хайр Ҳаммор (ваф. 1048)нинг “Сирот ал-файласуф” (“Файласуф йўли”)² ва Абу Исо Варроқнинг “Мақолол”идан фойдаланганини қайд этган [9: 11].

“Баёну ал-адён” беш қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида дастлаб инсонларнинг географик минтақаларга бўлиниши классик услубда баён қилинган. Ушбу минтақаларда яшайдиган халқлар сифатида, форслар, дарийлар (афғон миллати), турклар, юнонлар, ҳабашлар (эфиопияликлар), ҳиндлар ва африкаликларни келтиради. Британиялик исломшунос олим Бернард Льюис олимнинг бу таснифига, “Бу тасниф XI асрда яшаган мусулмонлар олимлар халқларни географик жиҳатдан қандай таснифлаганини билиш учун ғоят аҳамиятлидир” [1: 65], – деб, баҳо беради. Шунингдек, биринчи қисмда зардуштийларнинг “Олий илоҳ”и, форслар ва дарийларнинг “Худо”си, юнонлар, қибтийлар ва аҳли китобларнинг турли номлар билан номлаган “Илоҳ”лари ҳамда туркларнинг “Кўк Тангри”си тўғрисида маълумотлар беради. Ҳиндлар ва ҳабашларни маданиятдан узоқ, ёввойи одамлар деб таърифлаб, уларнинг эътиқодларини баён қилади.

Асарнинг иккинчи қисмида, арабларнинг жоҳилият эътиқодлари, юнон фалсафасида илоҳга муносабат, яҳудийлик, христианлик, яҳудийлик, мажусийлик, собийийлик ва санавийийлик эътиқодлари зикр қилинган.

Яҳудий мазҳабларидан бири бўлган “сомирийлик” ҳақида баҳс қилинган ўринда, уларни Мусо (а.с.) ва Ҳорун (а.с.)ни тан олмасликларини, Таврот ва Забурга қўшимча яна 19 китобни муқаддас деб билишларини келтиради.

“Ота-ўғил-муқаддас руҳ” шаклида худога ишонувчи христианларни уч гуруҳ: яъқубийлар, несторианлар ва малкоийларга ажратади.

1 Форобий ва ибн Синолар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда машҳур бўлган файласуф Абул Ҳасан Омирийнинг фалсафа ва каломга оид асари. Асарнинг ягона нусхаси “Сулаймония” кутубхонасида № 179/2 тартиб рақами остида сақланади.

2 Бағодлик ҳаким, файласуф, мутакаллим Абул Хайр Ҳасан ибн Ҳамморнинг фалсафа оид асари. Бу асар бизгача етиб келмаган.

Учинчи қисм, пайғамбар Муҳаммад (с.а.в)нинг “етмиш уч фирқа” тўғрисидаги ҳадисининг изоҳига бағишланган. Абул Маолий етмиш уч фирқани саккизта катта гуруҳларга бўлган. Жумладан, 1. Аҳли сунна ва-л-жамоа. 2. Мўтазила. 3. Шиа. 4. Хорижийлар. 5. Жабария. 6. Мушаббиха. 7. Суфийлик. 8. Муржиа.

Ҳар бир гуруҳ ичидаги фирқаларни санайди ва уларнинг сонини етмиш учтага етказди. Ҳадисдаги нажот топувчи фирқа (“фирқаи ножиа”) – “аҳли сунна” таркибига, ҳанафийлик, доудийлик (зоҳирийлик), шофийлик, моликийлик, ҳанбалийлик ва ашъарийликни киритган. Таркибга мотуридийликнинг киритилмаганининг сабаби, аллома уни ҳанафийлик таркибига зикр қилганидир.

Асарнинг тўртинчи қисми, “аҳли сунна” таркибига кирувчи мазҳаблардан бошланиб, қолган фирқаларнинг эътиқодларига бағишланган. Ҳар бир фирқанинг асосчиси, эътиқодлари тўғрисида батафсил тўхтанилган.

Сўнги, бешинчи қисм эса, илоҳлик ва пайғамбарликни даъво қилган Мусайлама, Тулайҳа, Аҳтаб Дабий, Мухтор Сақафий, Баён ибн Самъон, Абдуллоҳ ибн Ҳарб, Абу Мансур Кисф, Хойрур Рой, Абу Исо Исфаконий, Муҳаммад Муборқий, Ҳусайн ибн Мансур, Муҳаммад Ироншаҳрий ва Аҳмад Кайёл каби шахслар тўғрисида бўлиб, уларнинг даъволари ҳамда эътиқодларини баён қилган. Шунингдек, илоҳлик даъвосидаги икки шахс Муқаннаъ ва Бобакнинг “руҳий ҳаста” бўлгани, уларнинг ҳаётида содир бўлган кулгули воқеаларни келтирилган.

“Баёну ал-адён”нинг илк замонавий нашри 1934 йилда эронлик адабиётчи ва тарихчи Аббос Иқбол Аштиёний томонидан амалга оширилган. Аббос Иқболнинг таҳқиқида бешинчи қисм мавжуд эмас. Аммо, бошқа бир эронлик тарихчи Муҳаммад Тақи Донишпезуҳ бешинчи қисмни топиб, нашр қилган [7: 33].

XI-XII асрлар мусулмон олимларининг қиёсий диншуносликка оид асарларида объективлик ва ҳолислик асосий ўринда турган. Ҳар бир дин, эътиқод тўғрисида фикр юритилганда, уларни камситиш, таълимотларини паст санаш ва раддия бериш каби ҳолатлар учрамайди.

Ушбу асарлардаги мана шу жиҳат, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ғарб диншунослик соҳасида изланишлар ва тадқиқотлар олиб борилган олимлар учун асос бўлган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Lewis, Bernard. The Muslim Discovery of Europe. – London: Taylor & Francis, Ltd., 1984. – P. 65. (358 p.)
2. Browne, Edward G.. A Literary History of Persia. From the Earliest Times until Firdawsī. – London: T. F. Unwin, – 548 p.
3. van Donzel E.J. Islamic Desk Reference. – Leiden: Brill Publishers, 1994. – P. 150. (492 p.)
4. Encyclopaedia Britannica article on Ibn Hazm // <http://www.muslimphilosophy.com/hazm/ibnhazm.html>
5. Sarton, George. Introduction to the history of science. – Baltimore: Pub. for the Carnegie Institution of Washington, 1962. – 845 p.
6. Mannot, Guy. Islam at religions. – Paris: “Maisonneuve et Larose”, 1986. – 307 p.
7. Mehmet Aydın. Beyânü'l-edyan // TDV İslâm Ansiklopedisi. C. 6. – Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2016-2022. – S. 33.
8. Waardenburg J. Religionen und Religion: Systematische Einführung in die Religionswissenschaft. – Berlin: de Gruyter, 1986. – 277 p.
9. Абул Маолий Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ, Баёну ал-адён / Аббос Иқбол таҳқиқи. – Техрон: Интишороти ибн Сино, 1934. – Б. 5.

10. Аҳмад ибн Али Нажоший. Рижол ан-Нажоший. – Қоҳира: Муассасат ан-нашр ал-исламий, 2013. – 496 б.
11. Беруний. Осор ал-боқия. – Лейпциг: F.A. Brockhaus, 1878. – 478 б.
12. Беруний. Ат-Тафҳим лиаваили синаат ат-танжим. – Лондон: Luzac&CO, 1934. Б. 179. (701 б.)
13. Беруний. Қонуни Масъудий. – Қоҳира: Амир Ғози Вақфи, 1954. Б. 252. (649 б.)
14. Бируни. Избранные произведения. Т. 1. – Ташкент: ЎзФА нашриёти, 1957. – 516 с.
15. Розен В.Р. Записки Восточного Отд. Имп. Русского Археологического Общества. Т. 11. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1886. – 420 с.
16. Ибн Бассом. Аз-Зоҳирия фи маҳосин аҳли ал-жазира. Ж. 1. – Байрут: Дор ал-сақофа, 1997. Б. 170. (576 б.)
17. Ибн Надим. Фихрист. – Байрут: Дор ал-маърифат, 2013. – 543 б.
18. Ибн Халликон. Вафаёт ал-аъён. Ж. 3. – Байрут: Дор ас-содр, 2007. – Б. 325-330. (524 б.)
19. Ибн Халликон. Вафаёт ал-аъён. Ж. 4. – Байрут: Дор ас-содр, 2007. 490 б.
20. Ибн Ҳазм. Ал-Фисол фи милал ва-л-аҳваи ва-н-нихал. Ж. 2. – Байрут: Дор ал-жийл, 1996. – Б. 273. (425 б.)
21. Калила ва Димна / тарж. Суйима Ғаниева. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 260 б.
22. Жамолиддин Қифти. Ихбар ал-уламо би-ахбар ал-ҳукамо. – Қоҳира: Матбаа ас-саада, 2016. – 304 б.
23. Муҳаммад Абу Заҳро. Ибн Ҳазм: ҳаятух, асрух, ароух ва фикҳух. – Қоҳира: Дор ал-фикр ал-араби, 1978. – Б. 21. (544 б.)
24. Муҳаммад ибн Футуҳ Ҳумайдий. Жазавот ал-муқтабис фи тарих улама-ул-Андалус. – Тунис: Дор ал-ғарб ал-ислами, 2008. Б. 111. (720 б.)
25. Тоҳа Ҳошимий. Тарих ал-адён ва фалсафатиҳа. – Байрут: Дор ал-мактаба ва-л-ҳая, 1963. – Б. 23-24. (367 б.)
26. Заҳабий. Сияр аълам ан-нубало. Ж. 18. – Байрут: Муассасат ар-рисала, 1996. – Б. 186. (690 б.)

CRITERIA OF FAITH AND METHODS FOR SOLVING RELIGIOUS CONFLICTS IN *MI'YAR AT-TADAYYUN*

“МИЪЁР АТ-ТАДАЙЙУН” АСАРИДА ИЙМОН МЕЗОНЛАРИ ВА ДИНИЙ НИЗОЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ УСЛУБЛАРИ

Naimov Ismat Nusratilloevich
Наимов Исмат Нусратиллоевич

Ahmad Danish, the scholar of the second half of the 19th century left the rich scientific legacy. Among them is *Mi'yar at-tadayyun*. It remains poorly studied. This paper analyzes the religious and moral factors that caused the creation of the work *Mi'yar at-tadayyun*. The author of the article, outlining his thoughts about the importance of *Mi'yar at-tadayyun* for the present, emphasizes and gives several convincing examples. They confirm the importance of this work for ensuring interreligious harmony of tolerance, resolving mutual contradictions between different religions. The author ended his article with the conclusions about the meaning and role of the work *Mi'yar at-tadayyun* for the education of modern youth and in explaining the essence of the true doctrine of Islam.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти нафақат Ватанимиз, балки бир неча минг йиллардан бери шаклланиб келган бутун инсоният тамаддуни бойлиги ва интеллектуал мероси жамланган зиё масканидир. Унинг жамланмаларида асраб-авайлаб келинаётган нодир манбаларни устозлар раҳбарлигида чуқур ўрганиш ва тадқиқ этиш муҳим вазифа ҳисобланади. Сақланилаётган манбалар орасида XIX аср иккинчи ярмида илм-фаннинг турли соҳаларида илмий фаолият юритган маърифатпарварларнинг асарлари алоҳида ўрин эгаллайди. Шундай маърифатпарварлардан бири Аҳмад ибн Носир (Аҳмад Дониш, 1827-1897) бўлиб, унинг 30дан ортиқ қўлёзмалари тўпланган.

Аҳмад Донишнинг илмий мероси айнан унинг қўлёзмаларига мурожаат этилган ҳолда тарихчилар, манбашунослар, тилшунослар эътиборида бўлиб келган. “Наводир ул-вақое”, “Манғит амирлари тарихи” ва табиий-аниқ фанлар йўналишига оид асарлари ўрганилиб, илмий жамоатчиликка етказилган. Бироқ алломанинг ислом дини ва дунё динлари (диншунослик)нинг асл моҳиятини англашга ёрдам берувчи махсус, яъни “Меъёр ут-тадаййун” (“Иймон мезонлари”) номи рисоласи етарлича тадқиқ этилмаган.

Дониш ислом динида нозик масала, яъни иймон ва унинг мезонларини “Меъёр ут-тадаййун” номи тарихий-диний-ахлоқий асари орқали келажак авлодга тушунтиришга ҳаракат қилади. Ушбу асар ҳижрий 1311 (милодий 1894 й.) йилда ёзилган бўлиб иймон ва диёнат, поклик ва унга эришиш мезонлари, диний ақидапарастлик ва унинг оқибатларини бартараф этиш, шунингдек, дунё динларининг моҳияти, ислом мазҳаблари – шиъа ва суннийларнинг ўзаро қарама-қаршиликлари сабаблари ҳамда бир-бирлари билан муросага келиш масалалари тўғрисида фикрлар баён этилган [1, 2, 3].

Маълумки, мусулмон дунёси VII-VIII асрлардан бошлаб икки оқимга бўлиниб кетди. Оқибатда, диний-сиёсий келишмовчиликларга миллий-сиёсий қарама-қаршиликлар ҳам қўшилди. Шиа эронийлари сунний арабларга душманлик билан қарши чиқа бошладилар [14: 4].

Бундай ҳолат, Ўрта Осиё хонликларидаги диний муносабатларда ҳам кўзга ташланади. 1756 йил 12 декабрда Муҳаммад Раҳимхон 164 йил ҳукмронлик қилган манғитлар сулоласига асос солади. У аштархонийлар даврида иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан таназулга учраган давлатни анча тартибга солиб, кўплаб ободонлаштириш ишларини амалга оширган. Абулфайзхон (ҳукмронлик даври: 1711-1747) даврида қўлдан кетган Бухоро хонлиги ҳудудларини анча кенгайтирган [12: 37]. Бироқ манғитлар сулоласининг кейинги вакиллари, айниқса Амир Ҳайдар (ҳукмронлик даври: 1800-1825) замонидан бошлаб амирлик тузумини бошқаришда кўплаб ижтимоий-сиёсий хатоликларга йўл қўйилган. Амир Абдулаҳад даврига келиб эса, давлат мансабдорлик вазифаларига аждодлари эроний қуллаардан бўлган амалдорларнинг салмоғи ортиб, аҳолининг қўпчилиги қисмини ташкил этувчи ислом дини мазҳабларининг манфаатлари инobatга олинмаган. Қўшбеги ва уламолар томонидан ношаръий фатволар чиқариш авж олган. Оқибатда, аҳоли орасида норозиликлар кучайиб турли динлар, айниқса ислом дини оқимлари орасида зиддиятлар авж олган [16: 10-12].

Дониш асар муқаддимасида рисолани ёзишга туртки берган омилларга батафсил тўхталар экан, ўз замонасида Бухоро амирлиги ички вазиятига раҳна солувчи турли мазҳаб ва оқимлар бўлганлиги ва уларни бағрикенгликка чақириш зарурлигини таъкидлайди. Шунинг учун “Меъёр ут-тадоййун” номи асар ёзишга қарор қилгани ва чин мусулмон сифатида ҳақиқий эътиқод, диннинг тўғри йўли ҳақидаги фикрларини баён этиб, замондошлари ва келажак авлод учун васиятнома сифатида тақдим этганини таъкидлайди [1: 2,3]. Токи ушбу рисолани ўқиши ва онгли равишда иймон йўлига қадам қўймоқчи бўлган киши ғайрат билан иймонининг мукаммаллиги ва номукаммаллигини англайдиган ва бидъатга қарши норозилик билдира оладиган бўлиб етишсин [3: 10].

Асар: муқаддима, 3 фасл ва хотимадан иборат [1: 2]. Ҳар бир фасл бир неча мавзуларни ўз ичига қамраб олган. Жумладан:

биринчи, “Иймон келтириш мезонлари ва диндорлик талаблари” деб номланган фаслда дин ва диндорликни ўрганиш, иймон йўлида тўғри йўлни топиш ва уларнинг моҳиятини англаш ҳамда покликка эришишнинг беш асосий шартини келтирилган;

иккинчи, “Тўрт гуруҳ – ислом, яҳудий, насроний динлари ва шиа мазҳаби орасидан тўғри эътиқодни танлаш” номи фасл ҳар бири ўз эътиқодининг тўғрилигига даъвогарлик қилишга ҳаракат қилувчи гуруҳлар – ислом, яҳудий, насроний дини ва шиа мазҳабининг асл моҳиятини англаб олиш ва энг тўғри эътиқодни танлаш масаласига бағишланган;

учинчи, “Турли диний оқим вакиллари билан муросага келиш ҳақидаги тўғри йўл” деб номланиб, турли бузғунчи ғояларни тарғиб қилувчи ва чин эътиқодга эришишга монеълик қилувчи диний мухолифат гуруҳларини ўзаро яраштириш ҳақида алломанинг таклифлари баён этилган;

Хотима, “Диндорлик ва диёнат аломатлари тўғрисида муаллифнинг эътирозлари”га бағишланган бўлиб [1: 1], унда эътиқодга эълолик шартлари ва унга эришиш тўғрисида насихатнома ҳамда мавжуд диний тартиблар тўғрисидаги муаллиф эътирозлари ўрин олган [1: 3].

Аллома ўз фикрларини рубойлар ва мазмунан теран ҳикоялар келтирган ҳолда ифодалайди ва хулосаларини улар орқали мустаҳкамлашга ҳаракат қилади. Ушбу асар алломанинг бошқа асарларидан фарқли жиҳати шундаки, Дониш уни ўз ташаббуси билан эмас балки, Бухоро амирлигининг олий қозиси Бадриддин ибн Садриддиннинг илтимосига кўра ёзилганлигидир. Бу тўғрисида муаллифнинг қози ул-қуззотга бағишлаган кичик тазкираси далолат беради [1: 01⁶]. Таъкидлаш лозимки, муаллиф ушбу рисоласини маслақдошлари орасида кенг тарғиб этилишини мақсад қилиб қўйган. Шу сабабли, маърифатпарвар Муҳаммад мир Сиддиқ Ҳашматга қўлёсмани тақдим этган. У эса, рисолаи ёзилган йилида бир неча тўлдирилган фикрлар билан қайта кўчирган [3: 1^{а-6}, 2^а].

«Меъёр ут-тадоййун» асари ўз даврида зиёлилар орасида етарлича танилган. Садр Зиё «Наводири Зиёия» асарида дастлабки маълумотларни келтиради [13: 60]. Демак, унинг хонадонида ташкил этилган учрашуларда асар мазмуни муҳокама этиб борилган.

Аҳмад Дониш асарнинг муқаддимасида ўз даврining тарихий ҳодисалари ва Россия империясининг истилочилиги тўғрисида далиллар келтиради. Хусусан, Самарқанднинг истило этилишини қуйидагича тасвирлайди: «Рус подшоси ўзининг саккиз минг аскарига Мовароуннаҳрни босиб олишни буюрди. Улар буйруқни адо этишди ва ниҳоят Бухорогача етиб келишди» [3: 4]. Муаллиф Самарқанднинг қўлдан кетишига сабаб бўлган омилларни ҳам санаб ўтади. Бухоро манғит ҳукмдорлари Насрулло ва Музаффарнинг ички ва ташқи сиёсатда йўл қўйган хатолари ҳамда уларнинг тадбирсизлиги туфайли Самарқанд қўлдан кетганини баён этади. Шунингдек, ушбу стратегик шаҳарнинг бой берилиши Бухоро учун аянчли, хусусан, Самарқанд суви уч йил давомида талаб даражасида Бухорогача етиб келмаганлиги, Бухоронинг ўз суви, яъни қудуқлари ҳам сув бермай қўйгани, оқибатда қургўқчилик юз берганлигини қайд этади.

«Меъёр ут-тадаййун»нинг биринчи фаслида алломанинг уқтиришича, киши иймон келтиришнинг қуйидаги бешта мезонларини асос сифатида қабул қилиши керак:

биринчидан, эътиқодда доимий таҳоратда бўлиш, маърифат билан ягона Аллоҳни англаш ва салбий одатлардан халос бўлиб, комиллик сифатларига эришиш;

иккинчидан, зулм ва судхўрликдан холи бўлган касб-ҳунарни танлаб, ҳалол ризқ-насибага эга бўлиш;

учинчидан, доимий никоҳда бўлиш ва оиласини таъминлаб, уни адолатли бошқариш ва сақлаб қолиш;

тўртинчидан, зоҳирий (очиқ) поклик билан Аллоҳни зикр қилиш, холис амаллар қилиб, ёмонлик ва нопокликдан сақланиш;

бешинчидан, ботиний (махфий) покликка эришиб, одамлар билан яхши муносабатда бўлиш [3: 15].

Дониш мўминликнинг юқоридаги беш мезонини келтирар экан, уларга риоя қилган киши ислом дини моҳиятини англагани, иймони мустаҳкамлиги ва руҳан бақувват бўлиб, маънан етукликка эришгани, бироқ мезонлардан бири беқор қилинса, киши таназзулга учраши муқаррарлигини таъкидлайди [3: 15]. Иймоннинг бешта устуни ҳақида ўз фикрларини давом этиб, уларга риоя этишнинг зарурлигини ишончли қатор тарихий манбаларга таянган ҳолда асослашга ҳаракат қилади.

Аҳмад Дониш ушбу фаслда насронийларнинг пайгамбари Исо Масих ва яҳудий динининг элчиси Мусо ҳамда нозил бўлган муқаддас китоблар Инжил ва Таврот ҳақида Қуръони Каримнинг “Бақара”, “Оли Имрон”, “Моида” ва “Марям” сураларида келтирилган хабарларга асосланиб, ўз хулосаларини баён этади. Шунингдек, диний бағрикенгликни таъминлашда муҳим аҳамият касб этадиган инсонларнинг ранги, тили ва миллатидан қатъий назар мусулмонларнинг уларга нисбатан мурувватда эканликларини инкор этиб бўлмайдиган фикрхўй манбалар билан асослаб беради [1: 15].

Иккинчи фасл “Меъёр ут-тадойюн”нинг асосий қисми ҳисобланади. Дониш унда тўрт гуруҳга бўлинган динлардан ишончлисини ажратиб олишга ҳаракат қилади ва ҳар бир дин вакили ўз эътиқодининг тўғрилигига даъвогарлик қилишга ҳақли эканлиги борасида мулоҳаза юритади. Муаллифнинг бу масала бўйича келтирган бир ҳикояти, айниқса мазкур саволга жавоб топишга ёрдам беради. Баён этишича, кунларнинг бирида подшо Аврангзеб фармонига биноан уломалар йигилишиб, энг тўғри эътиқод қайчилиги борасида баҳслашадилар. Узоқ давом этган мунозарада жавобларнинг ниҳоятда хилма-хиллигидан бир фикрга кела олмайдилар. Шунда, Аврангзеб ҳар бир диннинг донишманд илоҳиётчиларидан уч кишини мунозарага жалб этишни буюради. Яҳудий, насроний, зардуштий ва будпарастлик дини вакиллари ўз эътиқодларининг тўғрилигига подшони ишонтиришга ҳаракат қиладилар. Бироқ мунозара сўнгига мусулмон уламосига сўз берилганда, у бошқа динларга нисбатан ҳурматда эканлигини маълум қилади ва улар тўғрисида илқ фикрларни баён этади. Бундан таъсирланган Аврангзеб ислом дини инсонпарвар дин эканлигига ҳеч шубҳаланмай, энг тўғри дин деб топиш тўғрисида махсус фармон чиқаради ва ўз салтанати фуқароларини унга эътиқод қилишга даъватлайди [1: 17].

Мазкур фаслда илм-маърифат масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратиб, аллома ўз фикрини қуйидагича баён этади: “Хулоса қилиб айтганда, илм ва маърифат ақлнинг натижасидир ва ақлнинг мукаммаллиги илмда намоён бўлади. Ва маърифат аждоқларнинг илмий меросига асосланиши керак. Бизнинг замонда эса илм ухлаб ётган ёки ўлик одамга ўхшайди. Демак, диний илм ва дунёвий таълим тушунарсиз ва бир-бирига зид келмоқда” [1: 20], – деб ёзади.

Ислом динининг беш устуни ҳақида Қуръони Карим сураларидаги оятларга асосланиб фикр юритади. Бироқ ушбу рукнларни адо этишдаги айрим амаллар уломалар томонидан жорий этилиши натижасида “Бир бидъатнинг жорий этилиши юз бидъатнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда”, – деган танқидий хулосани илгари суради ва айрим уломаларнинг илмсизлигидан чиқарган фатвоалари оқибатида турли иллатлар авж олаётганлигини қоралайди. Жумладан: “Уларнинг қарор қилганларидек, икки тоғ орасида (Сафо ва Марва тоғлари орасида саъй қилиш [6]) ҳаддан ортиқ (етти мартадан кўп) ақдан озгандек югуриш ва жазирама қуёшда чидаб, бунинг оқибатида жигарни куйдириб, юракни хасталаш керак эмас. Аксинча, ушбу вожиб суннат амални бажаришда одамларга озор берадиган даражада югурмаслик лозим” [1: 21], – деб ёзади. Бу билан муаллиф ислом дини ибодатда ҳам эътиқод қилувчиларнинг саломатлиги ҳақида қайғуришини таъкидлайди.

Донишнинг зиёрат одоблари тўғрисидаги фикрлари диний онгининг шаклланишида жуда муҳимдир. Айрим эътиқод қилувчиларнинг укувсизлиги ва бошқаларга эргашиб зиёрат вақтида Аллоҳга ширк келтиришларини исломга хос бўлмаган ва тоқат қилиб бўлмайдиган амаллар сифатида баҳолайди. Бу тўғрисида

унинг қозилик фаолияти даврида дуч келган бир воқеаси аҳамиятлидир. Баён этишича, кунларнинг бирида насафлик киши унга мурожаат қилиб, Балхда Шоҳимардон мақбарасидаги Султон Ҳусайн Бойқаро қабрини зиёрат қилгани ва у ердаги одатларга кўра мақбаранинг кириш дарвозаси устида қўл етишидан баландроқда занжир осилганлиги, агарки зиёратчи чиқиш вақтида мазкур занжирга қўлини узатса ва у етса, зиёрати қабул бўлганлигининг аломати эканлигини сўзлаб беради. Бунни эшитиб афсусланган Дониш зиёратдаги салбий одатлар, хусусан қабр тошларини ўпиш, уларни масх этиш ва бошқа иллатлар авж олганини танқид қилиб, махсус зиёрат одоблари ифодааланган йўриқнома ишлаб чиқиб, уни кенг тарғиб этиш лозимлиги ҳақидаги таклифларини баён этади [1: 21].

Манбада Донишнинг кескин фикрлари ёки бир қарашда ноисломий туюладиган хулосалари ҳам мавжуд. Бироқ улар ислом дини моҳиятини ўзида ифодалагани шубҳасиздир. Масалан, “Агар ёш йигитга унинг камбағаллигини рўкач қилиб, қизларини никоҳга бермаганликлари оқибатида, у зино қилиб қўйса, нега уни жазолаш керак. Аслида бу мантиқсиз эмасми? Бу жамиятнинг муаммоси эмасми?” [1: 21], – деган баҳсли саволлари ўринли ҳисобланади. Бу билан мутафаккир ҳар бир киши ижтимоий ва молиявий имкониятларидан қатъий назар никоҳ қуришдан мосуво бўлмаслиги, никоҳ ҳам бир ибодат бўлиб, исломда оилавий ҳаёт масаласи муқаддас эканлигига эътиборни қаратган ва балоғатга етган йигитни гуноҳ қилмасидан аввал уйлантириш лозимлигини таъкидлаган.

Ислом динининг асосий устунларидан бири бўлган закот ва рўза тўғрисидаги фикрлари ҳам муҳимдир. Жамиятда исрофгарчиликлар авж олаётгани, қилинган эҳсон муҳтож кишига етмаётганига урғу бериб: “Ушбу амал инсонлар ўртасида меҳр-муруватни таъминлаш учун керак”, – деган хулосани илгари суради. Шунинг учун: “Жамиятнинг барча аъзолари бир-бирларига муҳтож бўлиб, ҳожатманд бўлиши, айниқса имконияти чекланган кишиларга эътибор қаратиш зарур” [1: 22], – дейди Дониш. Бу билан жамиятда инсонлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларда адолат мезонларига риоя этиш лозимлигини таъкидлайди.

Ушбу фаслнинг яна бир аҳамиятли жиҳати шундаки, аллома моҳир диншунос сифатида намоён бўлади. Насроний, яҳудий, ислом дини ва шиа мазҳабининг келиб чиқиш тарихи, эътиқодининг фарқли жиҳатлари, муқаддас диний китобларнинг мазмун-моҳияти ва уларда охирзамон пайғамбари тўғрисида берилган маълумотлар ҳамда шиалар ва суннийлар орасида келиб чиққан қарама-қаршиликларнинг туб сабабларига тўхталади [1: 30-64]. Мутафаккирнинг пайғамбарлар тўғрисидаги ишончли манбаларга асосланган ҳолда баён этган фикрларидан аён бўладиги, у дунё динларига ниҳоятда ҳурмат билан муносабатда бўлган.

Дунё миқёсида кенг тарқалган динларни таҳлил қилар экан, кўп ҳудодик ва будпарастликни кескин қоралайди. Бироқ инсон қайси эътиқодда бўлишидан қатъий назар, уни тўғри деб билишга ҳақли деб ҳисоблайди. Эътиқод тўғрисида мукамал ва ниҳоятда чуқур мулоҳаза қилади. Вақти келиб, инсонлар эътиқоддан узоқлашишлари ва бузғунчиликлар авж олиб, ақл-идрок пучга чиқишини башорат қилади.

Шу билан бирга муаллифнинг яҳудийлик ва насронийлик динлари ва шиа мазҳаби ҳақидаги танқидий мулоҳазалари ҳам акс этган. Бу аввало мазҳаблар (шиа ва сунний) ўртасидаги юзага келган низолар масаласида ўз аксини топган. Аммо ушбу гуруҳлар ўртасида бўлган мунозараларда мутаассиб ғоялардан чекиниб, бетараф бўлишга ҳаракат қилган [1: 69-87].

“Меъёр ут-тадойюн”нинг учинчи фаслида асосан диний низолар масалаларига эътибор қаратади. Диний бағрикентлик ва тотувликни таъминлаш бўйича ўз хулосаларини келтиради. Асосан, диний қарама-қаршиликлар, хусусан шиа ва суннийларнинг ўзаро низоларига барҳам бериш ечимларини излашга уринади. Икки оқим ўртасидаги жанжалларнинг туб негизларига эътибор бериб, сабабларини излайди. “Аслида сабабларининг аҳволи Аллоҳ чегараларига етиш ёки зоҳирий йўл топиш учун эмас, балки уламоларнинг қасос олиш ва дунёвийлик (бойлик) топиш учун бўлган экан!” [1: 109], – деб ёзади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Бухоро амирлигида XIX аср иккинчи ярмидан бошлаб шиалар ва суннийлар ўртасидаги адоват авж ола бошлаган. Бухоро амирлиги давлат мансабдорлик вазибаларига асосан шиа оқимига эътиқод қилувчилар тайинланган. Икки оқим ўртасидаги зиддият диний эмас, балки сиёсий ва иқтисодий мазмундаги ҳокимият учун кураш сабаб бўлган. Кўп ҳолларда улар ўртасидаги сурункали тортишувлар қотиллик ва қонли тўқнашувлар билан тугаган. Уларда асосан аҳолининг аксарият қисмини ташкил этувчи суннийлар ғолиб чиқишган. Оқибатда, шиалар Янги Бухоро (Когон)га кўчиб ўтишга мажбур бўлишган [11: 2].

Бундай салбий ҳолат амирликда турли дин ва оқим вакиллариининг мавжудлигида эмас, балки сиёсий тузилмаларининг юқори поғоналарида мавжуд бўлган илатлар билан боғлиқдир. Чунки мансабдорлик вазибаларини эгалланган шахслар ўз иш фаолиятларида аксарият ҳолатларда шиа мазҳабига мансуб аҳолининг манфаатларини устун қўйиб, ҳимоя келишган. Қозилар икки дин вакиллари ўртасидаги низоларни ҳал қилишда адолатсиз қарор чиқаришлари оддий ҳолга айланган [8: 4]. Бироқ ҳар икки оқим вакиллари тинч ва осойишталикда, баҳрикентлик руҳида яшаш тарафдорлари эдилар. Узоқ йиллар давом этган можаролардан чарчаган фуқаролар адолат истаб, мавжуд муаммони ижобий ҳал этилишини кутганлар. Хусусан, бу тўғрисида бир неча йиллар қозилик фаолияти билан шуғулланган Дониш “Меъёр ут-тадойюн” асарида аҳамиятли маълумотни келтиради. Баён этишича, Шероздаги бир мударрис (шиа мазҳабига мунсуб) суннийлар юрадиган йўл ёқасидан бир мевазор яратади. Мевалар пишгач, шу боғ олдидан ўтадиган ва ҳаваси келса-да, мевалардан баҳраманда бўла олмайдиган суннийларни кўрганида мотам сақлайдиган одати бўлади. Ундан мотамнинг сабабини сўраганларида суннийларга раҳми келиб, ачинишини ва уламоларининг қарорига биноан улар камбағалликка дучор бўлганликларидан норози эканлигини билдиради [1: 109]. Бундан хулоса қилиш мумкинки, муаллиф диний низоларнинг сабабларини топишга ҳаракат қилиб, асосий сабаб сифатида сиёсий ихтилофларга уламоларнинг халқни ўйламасликлари ва мол-мулк тўплашга ружу қўйганликларида деб ҳисоблайди.

Дониш Бухорода диний низолар ўзининг авж нуқтасига чиқишидан ўн беш йил аввал ушбу нозик масалага ҳукумат диққатини қаратмоқчи бўлганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Манбада низоларнинг сабабларини кўрсатиб, бартараф этиш чораларини кўришга даъват этади. Ўз ҳолига ташлаб қўйиб зудлик билан тадбирлар кўрилмас экан, қонли можаролар келиб чиқишидан огоҳлантиради. Албатта, Дониш мазкур масалада ҳақ эди. Чунки, амирликда тайинли чоралар кўрилмади. Оқибатда, 1910 йил январ (муҳаррам ойининг ўнинчи куни, ҳ. 1328 й.)да айрим гуруҳлар томонидан Бухоро шахрида уюштирилган фитна натижасида бир неча кунлик йирик мазҳабий қонли можаро келиб чиққан эди [7]. Ваҳоланки, бундан олдин қўшни хонликлар, хусусан Ашхободда сунний ва шиалар тинч-тотув

яшаш бўйича иттифоқчилик чораларни кўриб, ҳатто фарзандларини бирга ўқитишга келишган бўлсалар-да [9], бу Бухоро амалдорлари учун ибрат бўлмаган эди. Бироқ таъкидлаш лозимки, маърифатпарварлар орасида тинчлик тарафдорлари кўпчиликни ташкил этар эди. Улар Донишнинг мазкур асаридан яхши хабардор бўлганликлари сабабли, ундан дастурул амал сифатида фойдаланиш мумкинлигини тушунганлар ва фитна келиб чиқиш хавфини сезиб, “Меъёр ут-тадойюн” асарини 1909 йилда хаттот Мулло мир Нўъмон ал-Бухорий томонидан қайта кўчиртирганлар ва кенг тарғиб қилишга ҳаракат қилганлар [5: 263].

Туркистон мухофаза бўлимига келиб тушган маълумотларга кўра тўқнашувга “Шахсей Вахсей” (Ашуро) маросимининг Қўшбеги рухсати билан очиқ ўтказилиши сабаб бўлган. 8-14 январь кунлари содир бўлган мазҳабий қаршиликларда ярадорлар билан ҳисоблаганда қурбонлар сони минг нафаргача етган. Шаҳардаги бозорлар, йирик маиший хизмат кўрсатиш шахобчаларининг фаолияти бутунлай тўхтатган. Ҳатто бошқа дин вакиллари, хусусан яҳудийлар қотиликлардан қўрқиб, ҳимоя қилишларини сўраб ҳукуматга мурожаат этган. Шиалар Қўшбеги томонидан ўқотар қурол билан махфий таъминланган. Аҳолининг кўпчилик қисмини ташкил этувчи сунний мазҳаби вакиллари Амир Абдулаҳаддан фитна айбдорлари – Қўшбеги, Мироббоши, Қози-ул-қуззот ва Миршаббошини (уларнинг барчаси эроний эдилар) лавозимидан четлатилишини қаттиқ талаб этган [16: 2, 8, 10]. Ҳатто Остонақул Қўшбегининг тўқнашувларга иштироки йўқлиги ва содиқлиги тўғрисидаги амирга юборган иқрономаси ҳам уни халос эта олмаган [15: 2]. Қонли можаро фақатгина валиаҳд Саййид Олимхон томонидан масъуallarнинг лавозимидан четлатилиши натижасидагина тинчланган [16: 10]. Ўрганилган тарихий манбаларда келтирилган маълумотлар аниқ ишора бермаган бўлсада, 1910 йил январь ойидаги мазкур диний қарама-қаршиликларнинг келиб чиқишида Россия империясининг Бухоро амирлигидаги сиёсий вакилликнинг ҳам қўли борлиги ойдинлашади.

Юқоридаги далиллардан кўриниб турибдики, Аҳмад Донишнинг хавотири ниҳоятда ўринли эди. Шунинг учун у бир диннинг икки оқими вакиллари ўзаро иттифоқлаштиришга ҳаракат қилиб, авваламбор улар бир қиблага бош қўйувчи эътиқод вакиллари эканликларига урғу беради. Унинг фикрича, жамиятда муносиб хулқ-атворда бўлиш тамойилларига асосланган ва диндорлик талабларидан келиб чиқиб, риоя этиш керак бўлган қуйидаги бешта устувор мезонлар мавжуд, хусусан:

авваламбор илм эгаллаб, дунё суннатининг мукаммаллигига эришиш учун сарвари оламнинг мавжудлигини ақл билан идрок этиш ва амалларнинг мукофоти учун қайта тирилишга иймон келтириш [1: 126];

иккинчидан, зоҳирий ва ботиний покликка риоя этиб ҳасад ва нафрат, ғийбатдан тийилиш, кишиларга меҳр-мурувват кўрсатиш, салбий фикрлардан сақланиш ва доимо Аллоҳни зикр қилиб юриш;

учинчидан, Аллоҳнинг ҳузурига шошилиб, ибодат қилиб, салом бериш ва тақводорликка эришиш. Бугуни ва келажаги ҳақида қайғуриш ва дангасаликка қарши курашиш;

тўртинчидан, ахлоқий бузуқлик ва беҳаё амаллардан тийилиш. Бунинг учун кўнгил амрига қулоқ солиб, доимий никоҳда бўлиш. Зинога асло яқинлашмаслик. Бойлиги ва мансабидан худбинлик қилиб фахрланмаслик. Ғайратини ошириш учун керакли таълимни олиш. Судхўрликни касб қилмаслик. Бола тарбиясига эътиборли бўлиш. Уни мактабга юбориб, илм-фан ва махсус мартаба (касб-хунар)

билан шуғулланишига шароит яратиш ва бошқалар билан тўқнашувлардан қочишга ўргатиш [1: 127];

бешинчидан, шариатдан ташқари уламоларнинг сўзларидан қочиш, уларга қарши ғоявий қаршилиқ кўрсата олиш, бепарволикдан сақланиш. Иқтисодий (савдо-сотиқ) ва маиший хизмат кўсатишда адолатли бўлиш. Агар булар одамларнинг вазифалари бўлса, унда адолатли, ростгўй ва раҳмдил бўлиш. Унинг фойдаси каби, зарарини ҳам кўра олиш ва ундан сақланиш. Хиёнат ва ўғрилиқдан тийилиш [1: 128].

Шиаалар ва суннийлар ўртасидаги қарама-қаршилиқларни ислоҳ қилишга қаратилган мазкур иймон келтиришнинг мезонлари “*усули хамса*” деб номланиб: “Осмондан илоҳий китоб нозил бўлмаганида ҳам, киши уларга риоя этса, у шубҳасиз чин иймон-этиқодли бўлишга эришади. Буни пайғамбар (салоллоҳи алайҳи ва саллам)га нозил бўлган китоб (Қуръони Карим) ҳам тасдиқлайди ва уни янада мукаммаллаштириб, риоя этишни амр этади. Шунинг учун барча дин биродарлари уларга риоя этиб, бир-бирларига муруватда бўлишлари, игво ва ихтилофлардан сақланишлари лозим” [1: 128], – деб ўз фикрларини тасдиқлайди муаллиф.

Бутун манба билан танишиб шундай хулосага келиндикки, Аҳмад Дониш “Меъёр ут-тадойун”да ислом динига эътиқод қилишни даъват этса-да, бошқа динлар ҳақида ноўрин хулосалар келтиришдан тийилади ва бағрикенглик муносабатида бўлишга ундайди. Уларнинг моҳиятини англамоқчи бўлганларга эса, бир неча диний мазмундаги манбаларни мустақил мутолаа қилишни тавсия этади.

Такидлаш лозимки, Дониш асарни ёзишда кўплаб тарихий манбаларга мурожаат этган. Хусусан, Шайх Фариiddин Атторнинг “Тазкират ул-авлиё”, Мавлоно Жомийнинг “Нафоҳат ул-унс”, Сарви Бўстонийнинг “Мезон ул-ҳақ”га раiddияси ҳисобланган “Таъдил ул-мезон”, Абдуллоҳ Машҳадийнинг “Мезон ул-мавозин”, Ҳофиз Гулом Ҳалим Деҳлавийнинг “Насиҳат ул-мўъминин”, Абдулқодир Фелонийнинг “Раббонийликни англаш”, диний-ахлоқий асарлар “Канзул-ирфон”, “Ҳадиси Қудсий” каби манбалардан ўз асарини мазмунан бойитишга ва диний қарашларини улардан келтирилган далиллар билан мустаҳкамлашга ҳаракат қилади [1: 109]. Шунингдек, Қуръони Каримга тафсир, Таврот ва Инжилнинг форс тилидаги таржималарини мутолаа этишни тавсия этадики [1: 110], булар асарнинг ишончлилигини янада оширади.

Ислом динининг аллома қалбидан ўрин эгаллашига Имом Ғаззолийнинг (1058-1111) “Кимиёи саодат” асари муносиб таъсир кўрсатган. Ушбу асар таъсирида замона фуқарolari ва уламоларнинг диний ва дунёвий амаллари бутунлай нотўғри йўлда эканлигини англаган [4: 395].

Донишга бундай ҳаётий зарур рисолаи ёзишда, қозилик фаолияти (1875-1886 й.) ва Россия империясига амалга оширган сафарлари ёрдам берган. Хусусан, қозилик фаолияти унга ислом динининг икки оқими ўртасидаги зиддиятларнинг асл моҳиятини тушунишга, Россияда эса бошқа динлар билан яқиндан танишиш етарлича имконият яратган. Натижада, дунё динларини бир-бири билан қиёсий таҳлил қилишда ишончли диний манбаларга эга бўлган. Хусусан, 1869-1870 йиллардаги Бухоро амирлиги элчилари ташрифига жавобан миннатдорлик билдириш, аслида эса Бухоро амирлиги тўғрисида маълумотлар тўплаш мақсадида 1870 йил май ойида Кауфманнинг топшириғига кўра полковник С.И. Носовичъ бошчилигида ҳарбийлардан иборат бўлган айғoқчилар Бухорога ташриф буюради [10: 5]. Ушбу миссия таркибида бўлган шарқшунос Л.Ф. Костенконинг

маълумотларига қараганда 1869 йилда Петербургда бўлган Бухоро элчиларининг котиби (Аҳмад Дониш) элчиларга инглиз тилидан форс тилига таржима қилинган Инжил китобни кўрсатган. Котиб Инжилнинг фазилатларини жуда кўп мақтаган. Бу ҳолат эса элчиларни ҳайрон қолдириб, мусулмонларни бегона эътиқодга чидаб билмайдиган мутаассиб, деб билишлари ҳақидаги фикрларининг ўзгаришига сабаб бўлган [10: 68].

Аллома диний қарашларининг шаклланишида унинг турли йилларда қайта кўчирган хаттотлик (каллиграфлик) фаолияти ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Бугунги кунга қадар тадқиқотчилар “Ин рисолаи ислоҳ миёни ши ва сунн”, “Номус ул-аъзам” ҳамда “Меъёр ут-тадоййун” асарларининг ҳар бирини алоҳида манба сифатида кўрсатган ҳолда, улар бўйича хулосаларини билдирганлар. Тадқиқот натижасида аниқландики, бу учта асар ягона “Меъёр ут-тадоййун” деб номланган, битта асардир. Демак, тадқиқотчилар қўлёзманинг бир неча нусхалари мавжуд бўлганлиги сабабли, асар мазмунидан келиб чиқиб, шартли равишда турли номлар билан атаганлари эҳтимолдан йироқ эмас. Бироқ ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг асосий қўлёзмалар фондидаги муаллиф дастхати ҳисобланган 553-рақамли китобнинг 7-варақ ҳошиясида манба номи аниқ кўрсатганлигини таъкидлаш жоиз.

Шундай қилиб айтганда, Аҳмад Дониш моҳир диншунос сифатида диний бағрикенглик йўналишдаги асарида фикрларини содда ва эркин ифода этади ҳамда билдирган мулоҳазаларидан хулоса чиқаришни ўқувчи ихтиёрига ҳавола этади. Уларда маърифатпарварликни тарғиб этиб, дунёвий ва диний илмларни уйғунлашган ҳолга ўрганишга даъват этади. Динлараро бағрикенглик масаласига эътибор бериб, ўзаро тинч ва тотув яшашга ундайди. Диний мазмундаги илмий мероси ўз мазмунини йўқотмаган бўлиб, диний ихтилофлар ва қарама-қаршиликларни барҳам топтириш, динлараро бағрикентлиكنи таъминлаш, турли дин вакиллари ўзаро ҳурматга қақариш, тўғри эътиқодни танлашда иймон йўлидан адашмаслик тўғрисидаги фикрлари ниҳоятда аҳамиятли ҳисобланади.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Аҳмад Дониш. Меъёр ут-тадоййун (1311/1894 й. Муаллиф дастхати). ЎЗР ФА ШИ, анжом рақами: 553. - 136 варақ.
2. Аҳмад Дониш. Меъёр ут-тадоййун (1311/1894 й. Муаллиф дастхати). ЎЗР ФА ШИ, анжом рақами: 2776. - 153 варақ.
3. Аҳмад Дониш. Меъёр ут-тадоййун. Кўчирувчи Мир Сиддиқхон Ҳашмат. ЎЗР ФА ШИ, анжом рақами: 2187. - 167 варақ.
4. Аҳмад Дониш. Наводир ул вақое (Нодир воқеалар) / Академик И. Мўминов таҳрири остида. Форс-тожикчадан А. Ҳамроев ва А. Шокиров таржимаси. – Тошкент: Фан, 1964. – 414 бет.
5. Аҳмад Маҳдуми Дониш. Меъёру-т-тадоййон / Таҳияи матн ба алифбои кириллии тоҷики ва тасҳеҳу тавзеҳот ва шарҳи луғот аз А. Девонақулов ва Н. Зокиров. – Душанбе: Эр-граф, 2010. - 309 сах.
6. Қуръони Карим. Бақара сураси, 158-оят.
7. Айний С. Тарихи инқилоби Бухоро. – Душанбе: Адиб, 1987. – С. 58-67; Телеграмм. Дахилия хабарлари // “Таржимон”. 13 январь 1910 йил, -№3.; Исмаил Гаспиринский. Бухаран шариф вақеаси // “Таржимон”. 22 январь 1910 йил, -№4.
8. Гуровский Р. Экономическая жизнь в Бухаре // Туркестанский сборник, Том 542. – Ташкент, 1910.

9. Каспий. Турли ҳавадис // “Таржимон”. 24 март 1906 йил, -№30.
10. Костенко Л. Путешествие в Бухару русской миссии в 1870 году (С подробным маршрутом от Ташкента до Бухары). – С-Петербург: “Издание Бортневского”, 1871. – 108 стр.
11. По поводу событий в Бухаре (Беседа) // Туркестанский сборник, Том 542. – Ташкент, 1910.
12. Ражабов Қ. Муҳаммад Раҳимхон – манғитлар сулоласининг асосчиси // Бухоро мавжлари, 2005. № 3.
13. Садри Зиё. Наводири Зиёия / Тоҷик тилидан таржима, кириш, изоҳлар муаллифи т.ф.н. Б.Аминов. Исмлар, тарихий географик номлар кўрсаткичи А.Замонов томонидан тайёрланган. – Тошкент: Bayoz, 2017. -164 бет.
14. Шмидт А. Э. Из истории суннитско-шиитских отношений // В честь В.В. Бартольда. – Ташкент: Издание Общества для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами, 1927. – 41 стр.
15. Ўзбекистон МА, И-126-фонд, 1-рўйхат, 193-иш.
16. Ўзбекистон МА, И-461-фонд, 1-рўйхат, 773-иш.

TRANSMISSION OF KNOWLEDGE IN ISLAM: RELIGIOUS
LITERATURE AND TEXTBOOKS IN UZBEKISTAN

ИСЛОМДА БИЛИМЛАР ТРАНСМИССИЯСИ:
ЎЗБЕКИСТОНДА ДИНИЙ АДАБИЁТ ВА ДИН ТАЪЛИМИ
ДАРСЛИКЛАРИ

Khalilova Zilola Erkinovna
Халилова Зилола Эркиновна

The Islamic education combines a set of knowledge aimed at the spiritual, intellectual, rational and physical development of a Muslim personality. It consists of a set of knowledge aimed at the intellectual, spiritual and social development of the individual, and the study of the Qur'an and hadith as the main sources for the Islamic education in the Muslim world. This unchanging tradition in Islamic countries can be observed in religious educational institutions established in the territory of nowadays Uzbekistan. This paper analyzes the literature, textbooks and school handbooks used in the field of Islamic education. They show the context and content of the traditions of teaching Islamic education, especially in the teaching of the religion used the books '*Aqa'id, Sharh-i Mulla, Hidaya, Qarabash, Mishkat*'. It is still used as a basic textbooks in the education system of most Muslim countries.

Ислом таълими шахснинг ақлий, маънавий интеллектуал ва ижтимоий ривожланишига қаратилган билимлар жамланмаси ҳисобланиб, мусулмон дунёсида ислом дини таълимининг манбалари – Қуръон ва Суннатни асословчи ҳадис китоблари ташкил этади. Таълимда тарбиянинг жамиятга таъсир кўрсатиш тамойилидан келиб чиққан ҳолда, таълимни тарбия жараёни билан бирга олиб бориш, тарбияланувчи онгида ахлоқий муҳит яратиш ва қадриятларни сингдириш муҳим ҳисобланади. Бу жараёнда дин дарслари ахлоқ (мораль, morality) қоидаларини сингдирувчи вазифани бажариб, билимларни кейинги авлодга етказишда таълимда қўлланилган дарсликлар масаласи ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Чунки дарсликлар мазмуни ўқувчининг фан юзасидан онги ва дунёқараши шаклланишига хизмат қилади. Аммо, дин назарияси (илоҳиёт) йўналишида ўқитиладиган дарсликлар дин масаласининг маълум жиҳатига қаратилган ва шу соҳада юзага келадиган саволларни ечимини топишда билимлар асоси вазифасини бажаради.

Хориж тадқиқотчиси Вадад Кади таъкидлайдики, мусулмон оламида таълимнинг ривожланиши ислом дини ва цивилизациясининг тараққиётини бошлаб бери. Исломнинг кенгайиши билан илмнинг ўрни ва аҳамияти доираси кенгая борди. Қўлёзма кўринишидаги китоблар Самарқанддан Қурдобагача етиб борди. Шаҳар марказларида китоб дўконлари ташкил этила бошланди ва “илм ўрганиш” мақсадида узоқ ҳудудларга ташриф ва муддатли таҳсил олиш жараёнлари бошланди [17, 311-324].

Таъкидлаш ўринлики, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида тарихий жараёнларда ислом анъаналарига асосланган ўқитиш тизими мавжуд бўлиб, таълимда турли дарслик ва адабиётлар қўлланилганини кўришимиз мумкин. Гарчи ҳудудда XIX

асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ислом таълимини ташкил этиш ва ўқитишда замонавий талаблар асосида янги методикани қўллаш масаласи юзасидан турли қараш ва концепциялар илгари сурилган бўлса ҳам [4, 5, 8], ислом таълимининг ташкил этилишида анъанавий тарзда адабиёт ва дарсликлардан фойдаланиш давом этган.

Ислом динининг асослари бўлган Қуръон китобини ўқиш, ҳадисларни ўрганиш ислом илмларининг асосий талаби ҳисобланган [9, 5-18]. Масалан, мадраса (ўрта асрларда бошланғич мактабдан кейинги таълим – олий таълим) босқичида “Ақоид”, “Шарҳ-и Мулла”, “Ҳидоя” китобларидан, “Аввал-и илм” деб номланган форс тилидаги ўқув қўлланмаси, араб тили грамматикаси ва наҳвига оид “Бидон”, “Кофия” каби дарсликлар асосида ўқитилган. Шунингдек, Имом Бухорий ва Исо Термизийнинг ҳадис тўпламлари, Абу Мансур Мотуридий Самарқандийнинг “Китоб ут-тавҳид”, Бурҳониддин Марғинонийнинг “ал-Ҳидоя фи шарҳ ил-бидоя”, Нажмиддин Али ибн Умар Қазвинийнинг “ар-Рисола уш-шамсия фи-л-қавоъид ал-мантиқия”, Абдураҳмон Жомийнинг “ал-Фавоид ад-диёия”, Маҳмуд ибн Аҳмад Маҳбубийнинг “Виқоят ур-ривоя фи масоил ал-ҳидоя”, Убайдуллоҳ ибн Масъуд Маҳбубийнинг “ан-Нуқоя” (Мухтасар ул-виқоя) асарлари ҳам дарслик сифатида фойдаланилган. Мадрасада таълим 3 босқичда: бошланғич (адно), ўрта (авсат) ва юқори (аъло) гуруҳларда олиб борилган. Адно босқичи “Ақоид” китобини ўқишга ўтгувча давом этган, авсат босқичи “Ақоид”, “Шарҳи мулла”, араб ва форс тилида ёзилган китоблар, “Аввали илм” деб номланган форс тилидаги ўқув қўлланмасини, араб тили грамматикаси наҳви “Бидон”, “Кофия” каби дарсликлар асосида ўқитилган [6, 14-21].

Араб тили грамматикасидан сўнг ўқув курси бўлимга: умумтаълим курси – мушкулот ва фикҳ курси – масала бўлимларига ажратилган. Мадрасаларда фикҳ курсининг фароиз – мерос ҳуқуқи қисми билан бирга математика фани ҳам мажбурий ўқув курсига киритилган. Марказий Осиё ислом таълими муассасаларида мазкур анъананинг давом этиши XX асрнинг бошида ҳам кўзга ташланиб, жумладан, 1913 йилда Самарқанд Каттақўрғондаги Нақиб мадрасасида талабалар “Ақоид”, “Шарҳ-и Мулла”, “Ҳидоя”, “Мухтасар”, “Фароиз”, “Кофия” китобларидан таҳсил жараёнида фойдаланилгани архив ҳужжатларида келтирилади [13, 44]. Мадрасаларда талабаларнинг қизиқишлари ва мударрисларнинг мавжудлигига қараб фалакиёт, ҳандаса, тиббиёт, кимё, жуғрофия, тарих, адабиёт, аруз илми, меъморлик асослари, ҳаттотлик, мусиқа, ахлоқ, нотиқлик каби фанлар ҳам ўқитилган. Мадрасаларнинг бундай тизими ва ҳолати XIX асрнинг иккинчи ярмига қадар сақланиб қолган. Агар бу даврда ўлкадаги мадрасалар сонига эътибор берсак, XIX аср охири – XX асрнинг бошларида Бухоро амирлигида 336 та, Хива хонлигида 132 та, Туркистон генерал-губернаторлигида 348 мадрасалар фаолият кўрсатган [12, 61-63].

Рус маъмурияти таълим нозирларидан бўлган В.Наливкиннинг фикрича, маҳаллий зиёлилар ўз кучларини асосан илоҳиёт ва ҳуқуқ фанини ўрганиш ва бу йўналишдаги билимларини ривожлантиришга сарфлаганлар. Асосий ижод тили араб тилида бўлиб, мусулмонлар нуқтаи назаридан бу тил ислом динининг асосий тили ҳисобланади. Ўлкадан машҳур ислом илмлари вакиллари етишиб чиқиб, Фарғонда ёзилган “Ҳидоя-и Шариф” китоби машҳурликка эришган бўлиб, китоб муаллифи Мадина мадрасаларида мударрис бўлган. Ўрта Осиё уламолари маҳаллий мусулмон онгини тўхтатиб қўйишган ва улар шариатни барча фанларнинг илми сифатида қарашади [7, 2].

Туркистон мадрасаларида мусулмон ўқувчиларнинг таҳсил китоблари тўғрисида кенгроқ маълумотни “Туркестанские ведомости” газетаси саҳифаларидан ўқишимиз мумкин. “Мадраса талабалари мударрис ёрдамида араб тили грамматикаси, этимология, араб ва форс тилида феълларнинг тусланиши каби мавзуларни “Занжоний” дарсликларидан ўқийдилар. Араб тили синтаксиси фанидан “Авомил”, “Харакот”, “Кофия” китоблари, араб тилида мантиқ фанидан “Шамсия”, “Шарҳ”, “Ҳошият Мир Саййид Шариф” китобидан ўқийдилар. Мазкур курсни битирганлар куйи (бошланғич) мактабга ўқитувчи бўлиб тайинланишлари мумкин. Ўрта босқичли мадрасада диннинг асосий қонун қоидаларини “Шарҳ ул-ақоид” (С.Тафтазоний шарҳлари), мантиқ фанидан “Тавзиҳ ул-калом” китобидан ва физика фани “Ҳикмат ал-айн” китобидан ўқитилади. Мадрасанинг юқори босқичида диннинг асосий қонун қоидалари тафсир фанидан “Мулла Жалолайн”, “Қози Байзовий шарҳи”дан китобидан ўқитилади. Ҳадис фани бўйича “Мишкот-и Шариф” ўқитилади. Ислом ҳуқуқшунослигига оид “Мухтасар ал-Викоя”, “Шарҳ ал-Викоя” ва “Ҳидоя-йи Шариф”, мерос ва арифметикадан ҳам ўқитилади” [10, 2].

Айтиш мумкинки, мазкур жараён XX асрнинг бошида маҳаллий зиёлиларнинг ташаббуси билан “янги усул” номи остида мактаблар фаолиятини бошлаган даврда бирмунча ўзгарган. Мазкур мактабларда дин дарсларини олиб бориш ва ислом илмлари юзасидан дарсликлар яратиш иши жаҳид зиёлилари томонидан амалга оширилган. Дастлабки даврда дин дарслари учун Қозонда ва Оренбург нашриётларида нашр қилинган китоблар “Тарих-и ислом”, “Ақида, Аркон-и ислом” 1-2-3 қисмлар, “Мухтасар”, “Муфасссал”, “Илм-и ҳол”, “ал-Қуръон”, “Азкор-и салат”, “Тарих-и анбиё” 1-2 қисмлар, “Асри саодат” китобларидан фойдаланилган бўлса, кейинги йилларда Тошкент ва Самарқандда нашр қилинган ва маҳаллий зиёлиларнинг муаллифлигида ёзилган дарсликлардан фойдаланила бошланган. Хусусан, 1909 йида очилган М.Абдурашидхонов ташаббуси билан ташкил этилган “янги усул” мактабида И.Алиев муаллифлигидаги “Таджвид” (Қуръонни тўғри ўқиш қоидалари) китоби, Аҳмад Хожининг “Насайих ул-атфол” (Болаларга насиҳат), М.Абдурашидхоновнинг “Хаважи Диния” (дин соҳасидаги маълумотлар), Ш.Раҳимовнинг “Тарих-и Муқаддас” (Муқаддас тарих), форс тилида Расулонинг “Мунтахаб-и Гулистон” (Ахлоқий мазмундаги ҳикоялар), Ф.Атторнинг “Чаҳор китоб” (Муқаддас китоб), “Ҳафтияк” (Алифбе), Фузулий (шеърлар), Хўжа Ҳофиз (диний мазмундаги шеърлар) китобларидан фойдаланилган [11, 47-65].

Шунингдек, бундай мактабларнинг бошланғич синфлари учун миллий маърифатпарварлар М.Бехбудий, А.Авлоний ва А.Фитрат муаллифлигидаги ислом тарихи бўйича дарсликлар ҳам яратилган. Дарсликларда пайғамбарлар ҳаёти ва ислом дини тарихи ўқувчилар билиши учун етарли ҳажмда қисқа ва тушунарли ёритилган. Масалан, 1908 йида “Хавожи Диния” (М.Абдурашидхонов) дарслиги таркибини кузатсак, у 6 қисмдан иборат бўлиб, мусулмонлик, шариат ислом, рўза, закот, ҳажнинг шартлари каби мавзуларни бирлаштиради. Ҳар бир қисм ўқувчилар ёшига мос тарзда дастлабки диний билимларни беришга мўлжалланган фасалардан таркиб топганлиги билан изоҳланади [1, 5-8].

Таъкидлаш ўринлики, Совет давлатининг турли йилларда олиб борган сиёсати динни ўқитиш таъқиб остига олинishiга, баъзан динда енгилликлар берилишида олиб келган (2, 14-17). Ўзбекистон ССРда 1945 йилдан Мири Араб мадрасаси фаолиятига рухсат берилган [14, 84]. Совет Иттифоқидаги ислом диний муассасалари учун кадрлар етиштириб берадиган ягона ўрта махсус билим юрти

ҳисобланган Мири Араб мадрасасида ўқитиш жараёнида “Тажвид-и Қуръон” фанидан “Қуръон” китоби, “Қарабош” дарслиги, Сулаймон ал-Жамзурий муаллифлигида “Фатҳ ур-раҳмон фи тажвид ил-Қуръон” дарслиги, Тафсири Қуръон фанидан “Қуръон” китоби, Жалолиддин Маҳалли ва Жалолиддин ас-Суйути муаллифлигида “Тафсир-и Жалолайн”, Ақоид Тавҳиди фанидан Аҳад Масъуд муаллифлигида “Усулу ақоид ил-исламия”, Ҳадис фанидан “Мишкот” дарслиги, Саъид Аҳмад муаллифлигида “Усул ул-ҳадис”, Муҳаммад ал-Қудурийнинг “Матн ул-Қудурий”, Муҳаммад аш-Шавкатнинг “ад-Дурр ул-баҳия” дарслиги, Исломи тарихи фанидан “Исломининг қисқача тарихи” китоби, Аҳад Ҳадий ал-Мақсудий муаллифлигида “Ибодати исломия”, Салоҳ Камол муаллифлигида “Усул тарихи ислам”, З.Шакировнинг “Тарихи муқаддас”, Муҳаммад ул-Аҳзари бек “Нур ал-Яқин”, ҳадис фанидан Шаҳобуддин Ҳажар ал-Гаснинг “Булуғ ал-Маром мин аҳадиси ал-акрам”, Муҳаммад Абдураҳмоннинг “Мунтахаб мин ал-жамиъ ас-сағир” ва Валиюддин Табризийнинг “Мишкат ал-масобиҳ” китобларидан фойдаланилган.

Араб тилининг фонетикаси, морфология ва синтаксис, араб тили грамматикаси фанидан “Мабдаъ ус-сарф”, “Мабдаъ ул-қироат”, “Сулаам ул-қироат”, “Таълим ул-мутаъаллим”, “Дурус ун-наҳвия”, “ад-Дурус аш-шофия”, “Матн ал-Азҳария”, “ал-Муталаъа ал-арабия”, “Шифоҳия”, “Кофия”, “Балоғат Маъони Баён ва бадий”, “ал-Минҳаж ал-возиҳ”, “ал-Жавҳар ал-Макнун” дарсликлари, форс тили грамматикасидан “Раҳбар-и форсий” дарсликлари белгиланган [16, 69].

Агар нашрларнинг тили ва нашр жойига эътибор берсак, ислом дини асосларидан дарслик сифатида фойдаланилган дарсликлар асосан араб ва татар тилида, нашри эса Миср, Қозон нашриётида чоп қилинган. Совет давлати томонидан диний мазмундаги китоблар нашрига йўл берилмаганлигидан мадрасага хориж мамлакатларидан китоблар олиб келинган. Масалан, Қуръон тажвиди (Қуръонни тўғри ўқиш ва талаффуз қилиш қоидалари) фанидан мадрасанинг кичик синфларида “Қорабаш” дарслиги фойдаланилиб, татар тилида, Қозонда “Каримовлар” типографиясида нашр қилинган. Юқори синфларда “Фатҳ-и Раҳман Тажвид-и Қуръон” (Тўғри йўл ва Қуръонни тўғри ўқиш қоидалари) дарслиги араб тилида, Сулаймон ал-Жамзурий муаллифлигида, Мисрда “Мустафа ал-Бобий” нашриётида нашр қилинган.

“Исломи тарихи” фанидан “Усул тарих-и ислам” (Исломи тарихида даврлар) дарслиги татар тилида, 1918 йилда Салоҳ Камол муаллифлигида Қозондаги “Сабах” нашриётида чоп этилган. “Тарихи муқаддас” китоби татар тилида, 1913 йилда З.Шакиров муаллифлигида “Умид” нашриётида нашр қилинган. “Нур ал-Яқин (Ишончли билимларнинг нури) араб тилида, Муҳаммад ал-Аҳзари бек (Миср университети ўқитувчиси) муаллифлигида Мисрда “ал-Истиқомат” нашриётида чиққан.

“Ҳадис” фанидан юқори синфлар учун “Булуғ ал-маром мин аҳадиси ал-акрам” (Пайғамбар сўзларида мақсадга эришишнинг аҳамияти) араб тилида, Шаҳобиддин Аҳмад ибн Али ибн Ҳажар муаллифлигида, Мисрда “Мустафа ал-Бобий” нашриётида чиққан. Кичик синфлар учун “Минтахаб мин ал-Жами ас-Сағир” (Танланган ҳикматлар) мударрис Муҳаммад ибн Абдураҳмон томонидан 1957-1958 йилларда қўлёзма нусхада ёзилган ҳамда Валийаддин Табризи томонидан араб тилида “Мишкат ал-масобиҳ” (Чироқлар учун бўшлиқлар) китоби Қозонда “Каримовлар” нашриётида чиққан дарсликлардан ўқитилган [16, 70].

Шунингдек, “Мусталахат ал-Ҳадис” фанидан дарслик сифатида “Усул ал-Ҳадис” (Ҳикматли қоидалар) татар тилида, Петербургда 1914 йилда Саид Шариф Аҳмад муаллифлигида чиққан. “Усул ақоид исломия” (Ислом динида ишонч қоидалари) татар тилида, Маҳмуд Масъуд муаллифлигида Қримда 1917 йил “Таржимон” нашриётида чиққан.

“Қуръон Тафсири” (Қуръонга шарҳлар) фанидан “Жалалайн Тафсири” (Тафсифлар) араб тилида, Жалолиддин ибн Аҳмад Маҳалли ва Жалолиддин ибн Бакр ас-Суйути муаллифлигида Мисрда “Хайрия” нашриётида босилган.

“Араб тили сарфи” (Араб тили морфологияси) фанидан “Мабаъ ас-Сарф” (Бошланғич морфология) китоби татар тилида 1915 йилда С.Бекпўлатов авторлигида тузилиб, 1918 йилда Қозон “Умид” нашриётида нашр қилинган. “Занджони” (Муаллиф таҳаллуси) дарслиги Иззаддин Абул Маъали Иброҳим Занджани муаллифлигида Тошкентда ҳижрий 1324 йилда “Равнақ” нашриётида нашр этилган. Шамсиддин Муҳаммад Абу-л-Қосим ал-Муъиззи муаллифлигида “Муъиззи” (муаллиф таҳаллуси) дарслиги Тошкентда ҳижрий 1324 йилда нашр қилинган.

“Араб тили наҳви” (Араб тили синтаксиси) фанидан “ад-Дурус ан-наҳвия” дарслиги араб тилида, автор Муҳаммад Хафани томонидан Мисрда нашр этилган [16, 71]. “Араб тили муҳовараси” (Араб тили сўзлашуви) фанидан “ад-Дурус аш-шафия” (Тилшунослик дарслари) дарслиги араб тилида Аҳмад Хади ал-Мақсуди муаллифлигида Қозон “Домбровский” нашриётида чиққан. “Ал-Мутаъала ал-арабия” (Араб тилида ўқиш) дарслиги араб тилида 1955-1956 йилларда Миср Университети томонидан “Дар ал-Маъариф” нашриётида нашр қилинган [16, 72].

Араб тилини ўрганиш фанидан “Дурус-и шифахия” (Тил дарслари), “Мабаъ ул-қироат” (Бошланғич ўқиш), “Суллам ал-қироат” (Ўқиш босқичлари), “Таълим ул-мутаъаллим” (Ўқувчиларни ўрганиши) дарслиги буйича машғулотлар олиб борилиб, унда катта ҳажмли бўлмаган матнлар ўқитилган. Матнларда ҳайвонот, ўсимликлар дунёси, йил фасллари ва кундалик ҳаётимиздаги ҳолатларни кўрсатувчи мавзулар келтирилади. Мазкур фан панд-насихат, одоб-ахлоқ қоидалари асосида матнлар берилади [15, 3-6].

Умуман, Ўзбекистон ҳудуди тарихий жараёнларда илм-фан ва маданият ривожланган марказ вазифасини ўтаб, таълим соҳасида ўз анъаналари ва мактаби мавжуд бўлган. Мадрасаларда ўқитилган асосий дарсликлар ёзма ҳолатда кўчирилган бўлиб, бундай маҳаллий кўчирмаларнинг айримлари мусулмон олами таълим муассасаларида ҳам кенг фойдаланилган. XX асрнинг бошида дин дарсларини ташкил этишда дастлаб Қозонда нашр қилинган дарсликлардан фойдаланилган бўлса, кейинги йилларда маҳаллий зиёлилар ташаббуси билан она тилида дарсликлар нашри амалга оширилган. Ислом дини таълими йўналишида фойдаланилган адабиётлар, дарслик ва ўқиш китоблари таҳлил қилиш асносида ислом таълими ўқитиш анъаналари ўзгармаганлиги, айниқса, таълимда “Ақоид”, “Шарҳ-и Мулла”, “Ҳидоя”, “Қорабаш”, “Мишкот” дарсликларида фойдаланиш давом этаётганлиги кўришимиз мумкин. Мазкур анъана ҳозирги кунга қадар аксарият мусулмон мамлакатлари таълим тизимида асосий ўқитиш дарслиги сифатида фойдаланиб келинаётгани ислом таълимида ўқитиш, билимларни етказиш услуби анъанавий қолаётганлигини англатади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдурашидхонов М. Танланган асарлар / Таҳрир ҳайъати: О. Шарафиддинов ва бошқ. Тошкент: Маънавият, 2003. 304 б.
2. Арапов Д.Ю. Ислам и советское государство (1944-1990). Документы. Москва: Марджани, 2011. 529 с.
3. Abdullah Saeed. Towards religious tolerance through reform in Islamic education: The case of the state institute of Islamic studies of Indonesia // Indonesia and the Malay World, 1999, 27:79, pp. 177-191.
4. Khalid Adeeb. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California press. 1998. 335 p.
5. Mobin Shorish. Back to Jadidism: the future of Education in Central Asia // Islamic Studies, Vol. 33, Iss. No.2/3, Special Issue on Central Asia (Summer-Autumn 1994) pp. 161-182.
6. Мукминова Р.Г. Культура и образование в Средней Азии XVI-XVIII вв. Новые тенденции в изучение истории Узбекистана. Ташкент, 2003. 41 с.
7. Наливкин В. Школа у туземцев Средней Азии // Туркестанские ведомости. №32. 1889 г. 8 август.
8. Расулов Б.М. Ўзбекистондаги мусулмон мактаб ва мадрасалари тарихидан (XIX аср охири – XX асрнинг 20-йиллари): Автореф. тарих фан. номз. Андижон, 1996. 66 б.
9. Susan L. Douglass, Munir A. Shaikh. Defining Islamic Education: Differentiation and Applications // Current Issues in Comparative Education, Vol. 7(1) 2004, December 15, pp. 5-18.
10. Туземные школы // Туркестанские ведомости. №43, 1884 г. 30 октябрь.
11. Ўзбекистон Марказий Давлат Архиви (ЎзМДА), фонд И-47, 1-руйхат, 1148-иш.
12. ЎзМДА, фонд И-181, 1-руйхат, 58-иш.
13. ЎзМДА, фонд И-181, 1-руйхат, 157-иш.
14. ЎзМДА, фонд Р-2456, 1-руйхат, 92-иш.
15. ЎзМДА, фонд Р-2456, 1-руйхат, 173-иш.
16. ЎзМДА, фонд Р-2456, 1-руйхат, 231-иш.
17. Wadad Kadi. Education in Islam – Myths and Truths // Comparative Education Review, August 2006, 311-324.

MANUSCRIPTS OF *SHARH AT-TA'ARRUF*: ITS ROLE IN THE
DEVELOPMENT OF KHWAJAGAN-NAQSHBANDIYA
«ШАРҲ АТ-ТАЪАРРУФ» ҚЎЛЁЗМАЛАРИ: ХОЖАҒОН-
НАҚШБАНДИЯ РИВОЖИДАГИ РОЛИ

Rahimov Komiljon Rahmatovich

Раҳимов Комилжон Раҳматович

This paper analyzed the life and activities of Mustamli Bukhari. The complete information on the biography and works of Mustamli Bukhari was not found in written sources. The author used all manuscript copies of his work for the description of his motives to write the *Sharh at-Ta'arruf*.

Мустамлий Бухорийнинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида ёзма манбаларда яхлит ва тўлиқ маълумотлар учрамайди.

Бизгача етиб келган манбаларда Мустамлий Бухорийнинг фақатгина вафот этган йили – 1043 йил эслатилган бўлиб [8:289; 32:71], унинг туғилган йили тўғрисида бирор-бир маълумот қолмаган. Бироқ Самъонийнинг Абдулазиз ан-Нахшабийга таянган ҳолда, Мустамлийнинг кексалик чоғларида, яъни «*етмиш ёшдан ошганидан сўнг Жайхун [дарёси яқинидаги] Омул¹ [шаҳри] шайхлари ҳузурида ҳам таълим олган*»лиги [8:289] тўғрисида келтирган маълумотидан унинг 70 йилдан ортиқ умр кўрганлиги аён бўлади. Самъоний келтирган маълумотга янада чуқурроқ эътибор берсак, жумладан, Мустамлий Бухорийнинг «*етмиш ёшдан ошганидан*» кейинги ҳаёти тўғрисида сўз бораётганини ҳисобга олсак, биринчидан, Мустамлий Бухорий етмиш ёшдан кейин тез орада, яъни бирикки йил ичида вафот этмаган. Чунки Мустамлий Бухорий ушбу муддат давомида вафот этганида Самъоний бунга эътибор қаратган, жумладан, унинг етмиш ёшдан бир неча йил ўтиб вафот этганлигини айтган бўларди. Иккинчидан, бу ерда Мустамлий Бухорийнинг етмиш ёшдан кейин – тахминан 71 – 73 ёшларида Омул шайхларидан таълим олгани тўғрисида сўз юритилаётган бўлиб, Самъоний унинг таълим даврида ёки ундан бир оз ўтиб вафот этганлиги тўғрисида ҳам ҳеч нарса демайди. Буларнинг барчасидан Мустамлий Бухорийнинг 73–75 йил чамаси умр кўргаслигини, яъни 968–970 йиллар атрофида дунёга келганини тахмин қилиш мумкин.

Мустамлий Бухорий Ўрта Осиё илк Уйғониш даврининг Абу-л-Қосим Фирдавсий (329/940–416/1025), Абу Райҳон Беруний (362/973 – 440/1048), Абу Али ибн Сино (370/980 – 427/1037), Хожа Абдуллоҳ Ансорий (396/1006–481/1089), Юсуф Хос Ҳожиб (410/1019–478/1085) каби улуг мутафаккирлари билан замондош бўлган бўлса-да, манбаларда унинг буюк замондошлари билан учрашгани ёки қандайдир муносабатда бўлгани тўғрисида бирор-бир маълумот учрамайди. Шундай бўлса-да, Марказий Осиё тарихи, жумладан, ундаги илм-фан ва маданият тараққиётида чуқур из қолдирган сомонийлар (875–999) ва қорахонийлар (927–1211) сулоалари ҳукмронлиги замонида яшаб, ижод қилган Мустамлий Бухорийнинг ижодий камолоти ҳамда буюк олим ва мутафаккир бўлиб

1 Ҳозирги Туркменистон ҳудудидаги Туркманобод (Чоржўй) шаҳри.

етишишида Марказий Осиёда илм-фан ва маданият гуллаб-яшнаган бу давр катта роль ўйнагани – шубҳасиз. Шу ўринда эслатиб ўтиш жоизки, Ўрта Осиё илк Уйғониш даври арабларнинг деярли бир ярим асрлик ҳукмронлигидан сўнг Марказий Осиёда маҳаллий халқларнинг сомонийлар (875–999), қорахонийлар (927–1211), ғазнавийлар (977–1050) ва хоразмшоҳлар (1097–1231) давлатларининг вужудга келиши билан бир замонда юз берган бўлиб, сомонийлар даври маданияти IX – XII асрлардаги ушбу буюк маданий жараённинг бошланиш нуқтаси бўлиб хизмат қилди [33:79-80], қорахонийлар ва ундан кейинги сулоалар даврида эса бу жараён давом эттирилди [18: 39-45; 30:145-155]. Мустамлий Бухорийнинг ижодий фаолияти эса сомонийлар сулоласи ҳукмронлигининг охириги йиллари ва қорахонийлар сулоласининг Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлик даврининг бошларига тўғри келди.

Мустамлий Бухорий ўз даврининг Қуръон, тафсир, ҳадис, фикҳ, калом, тасаввуф, фалсафа, тарих, тил ва адабиёт каби диний ва дунёвий билимларини чуқур ўрганган. Жумладан, тарихчи Самъоний Мустамлийнинг «*фикҳ ва ҳадис аҳлидан бўлгани, фикҳ асосларида эса мутакаллимлар йўриғига эргашигани*» [8:289], яъни унинг ҳадис, фикҳ ва калом соҳаларнинг билимдони бўлгани тўғрисида эслатиб ўтади. Бундан ташқари, Мустамлий Бухорийнинг асарларидан унинг математика, астрономия, тиббиёт, кимё ва минералогия каби фанлардан ҳам хабардор эканлиги маълум бўлади².

Манбаларда Мустамлий Бухорийнинг турли соҳалардаги устозлари тўғрисида маълумотлар ҳам қолган. Жумладан, бухоролик таниқли муҳаддислардан бўлган Абу-л-Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад ан-Нақбуний ва Қози Абу Саид Халил ибн Аҳмад ас-Сижзийлар Мустамлий Бухорийнинг ҳадис илмидаги устозлари бўлишган. Бошқа бир машҳур ҳадисшунос олим Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ас-Соғи эса унга ўша даврда Бухорода машҳур бўлган «Муснад ус-сирож ал-қадар» («Тақдир чироғи») ҳадислар тўпламидан дарс берган [8:289]. Тасаввуф илмини эса Мустамлий Калободий ҳузурида ўрганган [32:71]. Бундан ташқари, Мустамлий Бухорий кексалик чоғларида тасаввуф илми соҳасида Омул (Чоржўй) шайхларидан ҳам таълим олган [8:289].

«Ал-Ансоб» ва «Фасл ул-хитоб»да Мустамлийнинг «Музаққир» [8:289] унвони билан эслатилиши ҳам диққатни ўзига тортади. Ўрта асрларда *музаққир* деб халқ иштирокидаги йиғинларда ваъз қиладиган кишига – воизга айтилган³. Шундан келиб чиққан ҳолда, *Мустамлий воизлик ҳам қилган*, деган тахминга бориш мумкин.

Мустамлий Бухорийнинг вафоти санаси тўғрисида ҳам икки хил маълумот мавжуд. Жумладан, Самъоний Мустамлийнинг ҳижрий-қамарий 434 йил 16 зулқаъда (милодий 1043 йилнинг 26 июнь) душанба куни пешиндан кейин [8:289], Хожа Муҳаммад Порсо эса унинг ҳижрий-қамарий 434 йил 26 зулқаъда (милодий 1043 йилнинг 6 июль) душанба куни пешиндан кейин [32:71] ўзининг туғилиб ўсган шаҳрида оламдан ўтганини айтишган. Бироқ Порсо томонидан келтирилган сана тарихда ҳафтанинг душанба кунига эмас, балки пайшанба кунига тўғри келганини ҳисобга оладиган бўлсак, Мустамлийнинг вафоти санаси борасида Самъоний томонидан келтирилган маълумот ҳақиқатга яқинроқ кўринади. Порсонинг ёзишича, Мустамлий ушбу шаҳардаги Буғробек тепалиги

2 Қаранг: [35:40; 37:1020, 1190, 1198, 1236, 1270; Ўша асар. 4-р.: 1452, 1470, 1488, 1494.]

3 Қаранг: [13:83; 24:183].

номи билан машхур бўлган қабристонда дафн этилган [32:71]. Бироқ Муин ул-фуқаро Мустамлий Бухорийнинг қабри Бугробек қабристонининг шарқ томонида, ундан бир оз масофада жойлашган «Қуззоти сабъа» («Етти қози») қабристонига эканини ёзади [29:56-57].

Мустамлий Бухорий ўзидан иккита асар қолдирган бўлиб, улардан бири Қуръоннинг форсча тафсиридир. Бизнинг давримизгача етиб келмаган бу тафсир замонасида ўзининг аниқлиги ва мукаммаллиги билан машхур бўлган.

Мустамлий Бухорийнинг бизнинг давримизгача етиб келган иккинчи асари форсча-тожикча «Шарҳ ат-Таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф» («Тасаввуф йўли билан танишув» асарига шарҳ») китоби бўлиб, унинг тасаввуф илмидаги устози Абу Бакр Калободийнинг арабча «Ат-Таъарруф ли-мазҳаб аҳл ат-тасаввуф» («Тасаввуф аҳли йўли билан танишув») номли ҳажман кичик китобига шарҳ сифатида ёзилган. Айтиб ўтиш лозимки, Мустамлий Калободийнинг ушбу асари номини «Ат-Таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф» («Тасаввуф йўли билан танишув») кўринишида эслатган бўлиб, шунга кўра ўз асарини ҳам «Шарҳ ат-Таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф» («Тасаввуф йўли билан танишув» асарига шарҳ») деб номлаган. Тасаввуф, калом ҳамда бошқа исломий ва ижтимоий фанларга оид муҳим манба ҳисобланган ушбу асарда Мустамлий Бухорийнинг тасаввуфий, каломий ва фалсафий қарашлари ўз аксини топган.

«Шарҳ ат-Таъарруф»нинг қўлёзма нусхалари

Хорижий манбашуносларнинг қайд этишларича, бутунги кунга қадар дунёнинг турли мамлакатларида «Шарҳ ат-Таъарруф» асарининг 16 та қўлёзма нусхаси топилаган бўлиб, улар Покистон, Туркия, Эрон, Россия, Германия, Франция, Миср ва Ҳиндистондаги қўлёзмалар ҳазиналарида сақланмоқда. Бундан ташқари, биз ушбу тадқиқотимиз давомида «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг Ўзбекистонда ҳам 11 та қўлёзма нусхаси мавжудлигини аниқладик. Шундай қилиб, бутунги кунда «Шарҳ ат-Таъарруф» асарининг ҳаммаси бўлиб 27 та қўлёзма нусхаси мавжудлиги маълум бўлди.

Асарнинг қўлёзма нусхалари тўғрисида сўз юритишдан олдин шуни айтиб ўтишни лозим деб биламизки, Мустамлий Бухорий ҳажман йирик бўлган «Шарҳ ат-Таъарруф» асарини ҳар бири йирик бир жилдга баробар бўлган тўрт қисмга бўлиб, ушбу қисмлардан ҳар бирини «рубъ» деб атаган. «Рубъ» (ربع) сўзи араб тилида «*тўртдан бир*» маъносини билдириб, муаллифнинг ушбу сўзни қўллашдан мақсади асарнинг 4 қисмдан иборатлигини, унинг «рубъ» деб аталаётган ҳар бир қисми унинг 4 дан бири эканлигини билдириш бўлган. «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг деярли барча қўлёзма нусхаларида асарда ёритилган мавзулар тартиби бир хил келган. Бироқ «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг турли қўлёзмаларида асарнинг рубъларга ва бобларга бўлиниши, жумладан, рубълардаги боблар сони ва номланиши турлича кўрсатилган. Шу сабабли «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг Техрон нашрини тайёрлаган эронлик манбашунос Муҳаммад Равшан асарнинг турли қўлёзмаларини таққослаш орқали унинг 4 рубъга бўлиниши жиҳатидан аксариyat қўлёзмаларга мос келувчи ягона вариантини яратиб, ушбу тўрт рубъ асосида асарни 4 жилд ва 68 бобдан иборат ҳолда нашрга тайёрлаган⁴.

4 Қаранг: [4].

Биз асарнинг турли қўлёзма нусхаларидаги рубълар ва боблар таркиби ва тартибини кўриб чиқишда асар рубълари ва бобларининг Муҳаммад Равшан томонидан тайёрланган ягона вариантини асос қилиб оламиз.

«Шарҳ ат-Таъарруф»нинг хориждаги қўлёзма нусхалари ҳалигача тўла ва ягона тизим доирасида ўрганилмаган. Жумладан, биринчидан, асарнинг хориждаги қўлёзма нусхаларидан ҳаммаси ҳам тавсиф қилинмаган, иккинчидан, айримлари турли манбашунослар томонидан турли даражада тавсиф қилинган, учинчидан, ушбу қўлёзмаларнинг барчаси тавсифи ёки улар тўғрисидаги ҳар қандай маълумотлар бир жойда берилмаган. Биз, шундан келиб чиққан ҳолда, хорижлик манбашуносларнинг турли даврларда турли жойларда чоп этилган каталоглари ва мақолалари ҳамда бошқа материалларга таяниб, «Шарҳ ат-Таъарруф» асарининг хорижий мамлакатлардаги 9 қўлёзма нусхасининг ягона тизимга солинган тавсифини тайёрладик. «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг хориждаги қўлёзма нусхаларининг тўлиқ тавсифи монографиянинг «Иловалар» қисмида келтирилади.

Хорижлик манбашунослар ўз тадқиқотларида асарнинг хорижда мавжуд бўлган 16 та қўлёзма нусхасидан Покистон, Туркия, Эрон ва Россия қўлёзмалар хазиналарида сақланаётган қуйидаги 9 таси тўғрисида у ёки бу даражада маълумот бериб ўтишган:

Покистондаги икки қўлёзма нусхаси: Карочи шаҳридаги Покистон Миллий музейи (№N.M.1959.207, 473/1081)⁵ ва Ганжбахш кутубхонаси (№290-890/302, XV аср)⁶ нусхалари;

Туркиядаги тўрт қўлёзма нусхаси: Амосиё шаҳридаги Султон Боязид II кутубхонаси (№ 720, 567/1172)⁷, Кўниё шаҳридаги Юсуф Оғо кутубхонаси (№5467, 616/1219)⁸, Истанбул шаҳридаги Қиличали пошшо (№604, 714/1314)⁹ ва Бурса шаҳридаги Хирожчи ўғли кутубхонаси (№780, XV–XVI аср)¹⁰ нусхалари;

Эрондаги икки қўлёзма нусхаси: Эрон Мажлиси (парламенти) кутубхонаси (№137, 667/1269)¹¹ ва Эрон Миллий кутубхонаси (№1731, 715/1315)¹² нусхалари;

Россиядаги бир қўлёзма нусхаси: Қозон шаҳридаги Қозон (Волгабўйи) федерал университети Н. И. Лобачевский номидаги илмий кутубхонаси (XIX аср)¹³ нусхаси.

Кўриб ўтганимиздек, «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг хорижда сақланаётган ушбу 9 қўлёзма нусхасидан 8 таси қадимий ва мўътабар бўлиб, XI–XVI асрларда кўчирилган. Жумладан, ушбу қўлёзма нусхалар орасида энг қадимгиси Покистон миллий музейи нусхаси бўлиб, у 473/1081 йили, яъни муаллиф вафотидан 38 йил ўтиб кўчирилган. Шунингдек, «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг Туркиядаги Султон Боязид II (567/1172), Юсуф Оғо (616/1219) ва Қиличали пошшо (714/1314) ҳамда Эрондаги Мажлис (667/1269) ва Миллий кутубхона (715/1315) нусхалари

5 Қаранг: [3:133-141; 17:1-18; 36:14; 37:919; 38:2127-2224; 26:158-161].

6 Қаранг: [28:271; 27:92-97; 21:1354; 37:919-920; 38:2124-2127].

7 Қаранг: [36:14-15; 38:2127-2224].

8 Қаранг: [15:483-506; 36:17-18; 38:2127-2224].

9 Қаранг: [36:16-17; 38:2127-2224].

10 Қаранг: [36:18-19; 38:2127-2224].

11 Қаранг: [14:1224; 22:130; 36:20; 38:2127-2224].

12 Қаранг: [25:504; 36:19-20; 38:2127-2224].

13 Қаранг: [9:49-55].

ҳам асарнинг қадимги нусхаларидан ҳисобланади. «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг Покистондаги Ганжбахш (XV аср) ва Туркиядаги Хироҷчи ўғли (XV–XVI асрлар) нусхалари нисбатан кейинги даврларда кўчирилган. «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг хорижда мавжуд бўлган нусхалари орасида Қозон (XIX аср) нусхаси энг охириги кўчирилгани бўлиб, ўзининг яхши сақланганлиги билан ажралиб туради.

Ушбу қўлёзмалардан бирортасининг ҳам кўчирилган жойи тўғрисида маълумот мавжуд эмас. Бироқ «Шарҳ ат-Таъарруф» қўлёзмасининг Туркиядаги Султон Боязид II (№720, 567/1172) нусхасининг котиби – Муҳаммад ибн Али ибн Зиёд ибн Маликон ас-Совийнинг исмидаги «Совий» нисбаси унинг Эроннинг қадимий Сова шаҳридан эканлигини кўрсатади. Шунга кўра мазкур қўлёзманинг Эрондаги Сова шаҳрида кўчирилган бўлиши мумкинлиги эҳтимолдан холи эмас. Бундан ташқари, асар қўлёзмасининг Эрон Мажлиси (№137, 667/1269) нусхасининг Маҳмуд ибн Ҳабаш ибн Юсуф Румий номли котиб томонидан кўчирилганлиги тўғрисидаги маълумот ҳам ушбу нусханинг бутунги Туркия ҳудудида кўчирилгани тўғрисида тахмин қилиш имконини беради.

«Шарҳ ат-Таъарруф»нинг хорижий мамлакатлардаги қўлёзма нусхалари орасида Покистондаги Ганжбахш, Туркиядаги Хироҷчи ўғли ва Россиядаги Қозон нусхалари нисбатан тўлиқ нусхалар бўлиб, улардан асарнинг барча қисми – 4 рубънинг ҳамма боблари ўрин олган¹⁴. «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг тўлиқ бўлмаган 3-рубъи (20–42-боблар) жой олган Эрон Мажлиси¹⁵, 1- (1–8-боблар) ва 2- (9–18-боблар) рубълар тўла жой олган Султон Боязид II¹⁶, 1-рубъ тўлалигича (1–8-боблар) ва 2-рубънинг аксарият қисми (9–16-боблар) жой олган Юсуф Оғо¹⁷ ҳамда 2-рубънинг 1 боби (18-боб) ва 24 бобдан иборат бўлган 3-рубънинг 17 боби (19–35-боблари) жой олган Эрон Миллий кутубхонаси¹⁸ нусхалари 4 рубъдан иборат асарнинг 1 рубъидан 2 рубъигача, яъни ярмигача бўлган қисмини ўз ичига олган ноқис нусхалари ҳисобланади. «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг асарнинг 1-рубъи (1–8 боблар) жой олган Қиличали пошшо¹⁹ ҳамда 2-рубъдаги 18-бобнинг 2-ярми, 3-рубъдаги 19-бобнинг 1-ярми ва 40-бобнинг охириги 1 саҳифаси жой олган Покистон миллий музейи²⁰ нусхалари асарнинг энг ноқис нусхалари ҳисобланади.

Бундан ташқари, манбашунослар «Шарҳ ат-Таъарруф» асарининг Германиядаги Берлин давлат кутубхонаси, Париждаги Франция Миллий кутубхонаси, Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Шаҳидали пошшо, Жоруллоҳ ва Ризо пошшо, Мисрдаги Қоҳира ҳамда Ҳиндистондаги Ҳайдаробод кутубхоналари қўлёзмалар хазиналарида ҳам ушбу асарнинг 1 тадан нусхаси мавжудлиги тўғрисида ёзишган. Бироқ қўлимизда «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг ушбу қўлёзма нусхалари тўғрисида мавжуд бўлган маълумотлар турли манбашуносларнинг бу нусхалар тўғрисидаги умумий эслатмаларидангина иборат. Жумладан, Париждаги Франция Миллий кутубхонаси қўлёзмалар хазинасида сақланаётган форсча

14 Ганжбахш нусхаси тўғрисида қаранг: [28:271; 27:92-97; 37:919-920; 38:2127-2224]; Хироҷчи ўғли нусхаси тўғрисида қаранг: [36:18-19; 38:2127-2224]; Қозон нусхаси тўғрисида қаранг: [9:53].

15 Қаранг: [14:1224; 38:2127-2224].

16 Қаранг: [3:14-15; 38:2127-2224].

17 Қаранг: [15:500; 38:2127-2224].

18 Қаранг: [25:504; 36:19-20; 38:2127-2224].

19 Қаранг: [38:2127-2224].

20 Қаранг: [17:3; 36:14; 37:919; 2127-2224].

қўлёмалар каталогини тузувчилар ҳамда манбашунослардан К. Броккелман ва Ф. Сезгинлар фақатгина «Шарҳ ат-Таъарруф» асарининг Франция Миллий кутубхонасида №80, Берлин давлат кутубхонасида №246, Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Шаҳидали пошшо кутубхонасида №1231, Жоруллоҳ кутубхонасида №1627 ва Ризо пошшо кутубхонасида №875 инвентарь рақамлари остида сақланаётган қўлёзма нусхалари мавжудлигини эслатиб ўтган бўлсалар²¹, эронлик манбашунос Мужтабо Минувий «Шарҳ ат-Таъарруф» асари қўлёзмаларидан бири «Нур ул-муридин ва фазиҳат ул-муддаъин» номи остида Мисрдаги Қоҳира кутубхонасида сақланаётганлигини эслатиб, унинг инвентарь рақами ёки бошқа маълумотларини келтирмаган [20:406]. Бошқа бир манбашунос Муҳаммад Ҳусайн Тасбиҳий ҳам Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳридаги Осафия кутубхонасида «Шарҳ ат-Таъарруф» асарининг яна 1 қўлёзма нусхаси мавжудлигини қайд қилар экан, ушбу нусханинг инвентарь рақами ёки бошқа хусусиятлари тўғрисида ҳеч нарса демаган [27:98].

Юқорида эслатиб ўтганимиздек, ушбу тадқиқот давомида «Шарҳ ат-Таъарруф» асарининг хорижий мамлакатлардаги қўлёзма нусхаларидан ташқари, Ўзбекистон қўлёзмалар хазиналарида ҳам 11 та қўлёзма нусхаси сақланаётганини аниқланди. Бироқ асарнинг мазкур қўлёзма нусхалари ҳалигача тавсиф қилинмаган бўлиб, шу пайтгача нашр этилган қўлёзмалар каталогларида, жумладан, 1952–1987 йиллар давомида 11 жилдада нашр этилган «Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари тўплами»да ҳам улар тўғрисида бирор бир маълумот учрамайди. Шу сабабли «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг ушбу 11 қўлёзма нусхаси биринчи марта тўлиқ тавсиф қилиниб, уларнинг матншунослик хусусиятлари тўғрисида маълумотлар тайёрланди. «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг Ўзбекистондаги қўлёзма нусхалари тўлиқ тавсифи билан монографиянинг «Иловалар» қисмида танишиш мумкин.

«Шарҳ ат-Таъарруф» асарининг Ўзбекистонда мавжуд бўлган 11 та қўлёзма нусхасидан 9 таси (№4980, 1234/1819 йил; №583, 1237/1821-22 йил; №10980, 1240/1825 йил; №2703, 1241/1825-26 йил; №11001, 1246/1830-31 йил; №4979, 1252/1836-37 йил; №9467, 1276/1860 йил; №4914, XIX аср; №11987, XIX аср) Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, 1 таси (№189, 1273/1856 йил) Ўзбекистон халқаро ислом академияси ва яна 1 таси (№ПВ-16, 1289/1872-73 йил) Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси Қўлёзмалар, нодир ва алоҳида қимматга эга нашрлар фондида сақланмоқда. Биз асарнинг ушбу хазиналарда сақланаётган қўлёзма нусхаларини, қисқароқ қилиб, *Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти нусхалари, Ўзбекистон халқаро ислом академияси нусхаси ва Ўзбекистон миллий кутубхонаси нусхаси* деб атаيمиз.

Ушбу қўлёзма нусхаларнинг барчаси XIX асрнинг турли йилларида кўчирилган. 11 қўлёзмадан 9 тасида (№4980, 1234/1819 йил; №583, 1237/1821-22 йил; №10980, 1240/1825 йил; №2703, 1241/1825-26 йил; №11001, 1246/1830-31 йил; №4979, 1252/1836-37 йил; №9467, 1276/1860 йил) уларнинг кўчирилган саналари аниқ кўрсатилган. Қолган 2 қўлёзманинг (№4914, №11987) ёзув хусусиятлари уларнинг ҳам XIX асрда кўчирилганлиги тўғрисида тахмин қилиш имкониятини беради.

21 Бу тўғрида қаранг: [1:52; 1:360; 3:669].

Мазкур қўлёзмаларда улардан 5 тасининг (№583, №10980, №11001, №9467 ва №2703) Бухорода [5] ва 1 тасининг (№ПВ-16) Хивада [6:2] кўчирилганлиги эслатилган. Бундан ташқари, 4979 рақамли қўлёзманинг Авазмухаммад ибн Қурбонмуҳаммад номли котиб томонидан кўчирилганлиги [41:399] унинг Хоразмда, №189 рақамли қўлёзманинг котибларидан бири Мулло Абдурахмон Самарқандий деган киши бўлганлиги [7:390] эса унинг Самарқандда кўчирилган бўлиши мумкинлиги тўғрисида тахмин қилиш имкониятини беради.

Шу ўринда асар қўлёзмаларидан 4 тасининг (№4980, №583, №10980, №2703) Бухоро амири Амир Ҳайдар (1800–1826) ва 2 тасининг (№11001, №9467) Бухоро амири Амир Насруллоҳ (1827–1860) ҳукмронлиги даврида, жумладан, улардан 1 тасининг (№10980) бевосита Амир Ҳайдарнинг ва яна 1 тасининг (№9467) Амир Насруллоҳнинг буйруғи билан кўчирилгани тўғрисидаги маълумот диққатни ўзига тортади. Тарихчиларнинг эътироф этишларича, Бухоро амирлигининг мангитлар сулоласидан бўлган ҳукмдорлари Амир Шоҳмурод (1785 – 1800) ва унинг ўғли Амир Ҳайдар (1800–1826) ҳукмронлиги даврида илм-фан ва маданият тараққий топади. Жумладан, Амир Ҳайдар мамлакатдаги мадрасаларда ўқитилиши учун бошқа мамлакатлар, жумладан, Туркия ва Афғонистондан кўплаб китоблар олиб келтирган²². Шунга кўра, Амир Ҳайдар буйруғи билан «Шарҳ ат-Таъарруф» асарининг кўчирилиши ўша даврда Бухоро амирлигида юз бераётган маданий жараён билан бевосита боғлиқ экани маълум бўлади. Бундан ташқари, шарқшунос-манбашунос Масъудхон Исмоилов Амир Ҳайдарнинг отаси Амир Шоҳмурод шахси билан боғлиқ бир воқеага эътибор қаратади. Унинг тарихий манбалар, жумладан, «Тарихи Хумулий»га таянган ҳолда аниқлашича, нақшбандия-муҳаддибия тариқати аъзоси бўлган Амир Шоҳмурод имомлигида ўқилган намозлардан сўнг «Шарҳ ат-Таъарруф» асарида парчалар мутолаа қилиниб, шарҳланган [19:52-53]. Швейцариялик нақшбандийшунос Анке фон Кюгельген эса Амир Шоҳмуроддан кейин Бухоро амирлиги тахтига ўтирган ўғли Амир Ҳайдар ҳам ушбу тасаввуф тариқатини қўллаб-қувватлаш ишини давом эттиргани тўғрисида ёзади [10:277-279]. Буларнинг барчаси, биринчидан, «Шарҳ ат-Таъарруф» қўлёзма нусхаларидан 2 тасининг Амир Ҳайдар ва Амир Насруллоҳлар буйруғи билан кўчирилишидан олдин ҳам ушбу асарнинг Бухорода, жумладан, ушбу амирликдаги сўфийлар доираларида машҳур бўлганлиги, иккинчидан, Амир Ҳайдар ва Амир Насруллоҳларнинг «Шарҳ ат-Таъарруф» асарини нақшбандия-муҳаддибия тариқатини қўллаб-қувватлаш доирасида кўчиртирган бўлишлари мумкинлигини кўрсатади.

Амир Ҳайдардан кейин унинг ўғли Амир Насруллоҳ (1827–1860) ҳам маълум маънода бобоси ва отасининг уламолар ва тасаввуф шайхлари, жумладан, нақшбандия-муҳаддибия тариқати шайхларини қўллаб-қувватлаш борасидаги ҳаракатларини давом эттирди²³. Кюгельгеннинг манбаларга таяниб ёзишича, ҳатто, Амир Насруллоҳ ушбу тариқат раҳбари Шайх Лутфуллоҳнинг (1750–1841) халифаларидан бири бўлишга истак билдирган²⁴. Шунга кўра, «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг бизгача етиб келган нусхаларидан бири – Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ҳузуридаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасидаги 9467 рақамли қўлёзманинг 1276/1860 йили Амир

22 Қаранг: [11:37; 12:42; 31:275-276].

23 Қаранг: [16:99-101].

24 Қаранг: [10:319-320].

Насруллоҳ буйруғи билан Бухорода кўчирилганлиги бу ҳукмдорнинг ҳам тасаввуф, хусусан, нақшбандия-муҷаддия тариқатига бўлган эътиборидан далолат беради.

Табиийки, тасаввуф асосларига бағишланган мўътабар манба бўлмиш «Шарҳ ат-Таъарруф» асари нусхаларини кўпайтиришга сўфийлик тариқатлари вакиллари ҳам алоҳида эътибор беришган. Асарнинг 1241/1825-26 йили Бухорода кўчирилган қўлёзма нусхасида (№2703) унинг «*тасаввуф шайхи Муҳаммад Саййидхोजа Саййид Атоий*» буюртмаси билан кўчирилганлиги эслатилган.

«Шарҳ ат-Таъарруф» қўлёзма нусхаларидан камида 5 нусхасининг Бухорода, камида 1 нусхасининг Хивада кўчирилганлиги, шунингдек, яна 2 нусхасининг Хоразм ва Самарқандда кўчирилган бўлиши мумкинлиги эса шу даврда юртимизда илм-фан ва маданиятга бўлган эътиборни, шунингдек, тасаввуфнинг катта нуфузга эга бўлганлигини кўрсатади.

«Шарҳ ат-Таъарруф»нинг Ўзбекистондаги қўлёзма нусхаларидан катта қисми – 6 таси, яъни Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтидаги тўрт (№4980, №4979, №9467 ва №583) [42] нусхаси ҳамда Ўзбекистон халқаро ислом академияси (№189) [40] ва Ўзбекистон миллий кутубхонаси (№ПВ-16) [39] нусхалари тўлиқ бўлиб, улардан асарнинг барча 4 рубъи ўрин олган. Қолган 5 қўлёзма ноқис бўлиб, улардан ҳар бири асарнинг тўлиқ бўлмаган 1 рубъидан тортиб тўлиқ 2 рубъигача бўлган қисмини ўз ичига олган. Жумладан, 10980 рақамли қўлёзмада асарнинг тўлиқ 1- ва 2-рубълари [43], 11001 рақамли қўлёзмада эса асарнинг тўлиқ 3- ва 4-рубълари [44], яъни ушбу икки қўлёзмадан ҳар бирида асарнинг ярми жой олган бўлса, 4914 рақамли қўлёзмада асарнинг тўлиқ 1- ва тўлиқ бўлмаган 2-рубъи [45], 2703 рақамли қўлёзмада асарнинг тўлиқ 1-рубъи ва 2-рубъининг 1 боби [46], 11987 рақамли қўлёзмада эса асарнинг бор-йўғи тўлиқ бўлмаган 1-рубъи [47] ўрин олган.

«Шарҳ ат-Таъарруф» қўлёзмалари тўғрисида аниқланган маълумотлар ҳамда амалга оширилган таҳлиллар мазкур қўлёзмаларнинг қуйидаги хусусиятлари ушбу асарнинг тасаввуф ва бошқа фанларга оид муҳим манба сифатидаги аҳамиятини белгилайдиган, шунингдек, уни тўлақонли тадқиқ этишга имкон берадиган омилардан бўлиб хизмат қилиши тўғрисида хулоса чиқаришимизга асос бўлади:

1. *Асарнинг бизгача етиб келган қўлёзма нусхалари.* Бундан тахминан минг йил олдин – XI аср бошларида яратилган «Шарҳ ат-таъарруф» асарининг 27 та қўлёзма нусхасининг бизнинг давримизгача етиб келганлиги асрлар давомида ушбу асарга бўлган қизиқиш ва эътибор сусаймаганлигини кўрсатади.

2. *Қўлёзмаларнинг кўчирилган даврлари.* Асарнинг бизгача етиб келган қўлёзма нусхалари муайян бир даврда эмас, балки турли даврларда – XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI ва XIX асрларда кўчирилганлиги унинг яратилган замонидан бошлаб XX асрга қадар бўлган даврда илмий ва тасаввуфий доиралар томонидан муҳим ва мўътабар манбалардан бири саналиб келганлигини кўрсатади.

3. *Қўлёзмаларнинг кўчирилган жойлари.* Асарнинг бизгача етиб келган қўлёзма нусхаарининг муайян бир ҳудудда эмас, балки турли ҳудудларда – Эрон, Кичик Осиё, Марказий Осиё ва бошқа жойларда кўчирилганлиги ҳам унинг XI асрдан то XX асрга қадар бўлган даврда мусулмон Шарқининг кўпгина мамлакатларида тасаввуф ҳамда бошқа ислом илмларига оид манба сифатида эътиборга сазовор бўлганини кўрсатади.

4. *Бухоро амирлари буйруғи билан кўчирилган қўлёзмалар.* Асарнинг Ўзбекистонда сақланаётган қўлёзма нусхаларидан 2 таси (№1098, №9467)нинг Бухоро амирлиги ҳукмдорлари – Амир Ҳайдар ва Амир Насруллоҳ буйруғи билан

кўчирилганлиги, бир томондан, XVIII аср охирлари – XIX аср бошларида Бухоро амирлигида тасаввуфга ҳукумат даражасида эътибор берилганлиги, иккинчидан, «Шарҳ ат-Таъарруф» асарининг хожагон-нақшбандия тариқати вакиллари учун муҳим қўлланмалардан бири ҳисобланганлигидан далолат беради.

5. *Қўлёзмаларнинг тўлиқлик даражаси.* Асарнинг бизгача етиб келган қўлёзмаларидан 9 таси (хориждаги Ганжбахш, Хирожчи ўғли ва Қозон, Ўзбекистон халқаро ислом академияси ва Ўзбекистон миллий кутубхонаси нусхалари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти нусхаларидан 4 таси: №4980, №4979, №9467, №583)нинг тўлиқ эканлиги, бунинг устига, асар қўлёзма нусхаларидан 4 таси (хориждаги Султон Боязид II ва Юсуф ого, Ўзбекистондаги ЎЗР ФА Шарқшунослик институти: №10980, №11001, №4914)дан ҳар бири 4 рубълик асарнинг 1–2 ёки 3–4-рубъларидан иборат бўлган ярим қисмини ўз ичига олганлиги эса асарнинг тўлиқ матнини тиклаш имкониятини беради²⁵.

Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нусхаси, №ПВ-16

«Шарҳ ат-Таъарруф» асари қўлёзмасининг Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси Қўлёзмалар, нодир ва алоҳида қимматга эга нашрлар фондида №ПВ-16 инвентарь рақам остида сақланаётган нусхаси ҳижрий-қамарий 1289 (милодий 1872/73) йили Хивада номаълум котиб томонидан настаълиқ хатида кўчирилган.

Қўлёзма тўлиқ бўлиб, ундан «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг ҳар 4 рубъи тўлалигича жой олган. Бунда 1-рубъ 1⁶–181⁶-, 2-рубъ 182⁶–352^а-, 3-рубъ 352⁶–518⁶- ва 4-рубъ 518⁶–676^а-варақларда жойлаштирилган.

Қўлёзма муқоваси қалин картон устига қизил рангли қоғоз ёпиштириш орқали тайёрланган. Муқова ҳошияланган бўлиб, унда 3 та ромб шаклидаги медальон мавжуд. Асарнинг дастаки қисмига қизил рангли чарм қопланган. Муқованинг ички қисмлари абри баҳор билан безатилган. 5 варақ қолдирилиб, сўнгра матн қисми варақнинг юқори қисмида қалам билан рақамланган 1, 2 ва ҳоказолар билан бошланади. Қўлёзма матни 676^а-бетда тугайди. Ундан сўнг 6 та бўш варақ мавжуд.

Қўлёзма – 689 варақдан иборат, саҳифа ўлчами – 30х25 см, матн ўлчами – 14,5х23,5 см, ҳошия ўлчами – 8х3 см бўлиб, ҳар бир саҳифада 21 қатордан иборат бўлган матн жойлаштирилган.

Қўлёзманинг унвони йўқ, аммо колофони бор. Саҳифаларига ҳошия чизилмаган.

Матнда алоҳида ажратиб кўрсатилиши керак бўлган сўзлар қирмизи рангда ёзилган. Аксарият ўринларда боб номлари қирмизи рангда, Калободий матни эса тагига қирмизи рангли чизиқ билан ажратиб кўрсатилган. Саҳифалар ҳошиясига шарҳлар битилган. Саҳифаларда пойгирлар мавжуд.

Қўлёзмадаги варақларнинг сақланиши ёмон эмас, бироқ қўлёзманинг нам тортгани яққол билиниб турибди.

Қўлёзма қуйидаги сўзлар билан бошланади:

الحمد لله القاهر العلي القادر.

25 Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, эронлик манбашунос Муҳаммад Равшан «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг Техронда амалга оширилган сўнгги мукаммал нашрини тайёрлашда асар қўлёзмасининг хориждаги тўлиқ (

Таржимаси:

«Куч ва қудрат соҳиби бўлмиш эгамиз Аллоҳ таолога ҳамдлар бўлсин».

Қўлёзма қуйидаги сўзлар билан ниҳоя топади:

سخن سماع بر اختصار ياد كرديم وفيما ذكرنا كفاية لمن تدخر و تأمل و تفكر و الحمد لله على ما وفق و استغفره من زلة او تقصير وقع و لا حول و لا قوة الا بالله العلي العظيم و صلى الله على محمد و آله و عترته الطاهرين سنه.

Таржимаси:

«Самов ҳақида қисқача эслатиб ўтдик. Ушбу эслатиб ўтганларимиз [маънавий озуқа] жамлайдиган, чуқур ўйлайдиганлар ва фикр юритадиган кишилар учун тарли бўлади. Тавфиқ берган Аллоҳга ҳамд бўлсин. Юз берган бўлган гуноҳ ва камчиликлар учун унга истиғфор айтаман. Куч ва қувват фақатгина олий ва буюк Аллоҳдандир. Муҳаммад, унинг оиласи ва унинг покиза зурриётларига Аллоҳнинг салавати бўлсин. Сана».

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Blochet E. Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque nationale. Tome premier. N08 1–720. Paris: Imprimerie Nationale, MDCCCV, 1905. P. 52; Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. Erster Supplementband. Leiden: E. J. Brill, 1937. P. 360.
2. Sezgin F. Geschichte des arabischen Schrifttums. Band 1. Leiden: E.J.Brill, 1967. P. 669.
3. Абдулҳай Ҳабибий. Сомонийлар даврига тегишли энг қадимги форсча қўлёзма нусхалардан бири. Б. 133–141.
4. Абу Иброҳим Исмоил ибн Муҳаммад ал-Мустамлий ал-Бухорий. Шарҳ ат-Таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф (форс тилида). 5 рубълик. Муҳаммад Равшан томонидан нашрга тайёрланган. 1-, 2-, 3-, 4-, 5-рубълар. Техрон: «Асотир». 1984 – 1987. 2332 бет. Эслатма: Асар матни 4 рубъда жойлаштирилган бўлиб, 5-рубъ муҳаррир изоҳлари ва иловаларини ўз ичига олган.
5. Абу Иброҳим Исмоил ибн Муҳаммад ал-Мустамлий ал-Бухорий. Шарҳ ат-Таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф. Қўлёзма / ЎзР ФА Шарқшунослик институти, инв. №583, 6416; инв. №10980, колофон; инв. №11001, колофон; инв. №9467, В. 508а; инв. №2703, колофон.
6. Абу Иброҳим Исмоил ибн Муҳаммад ал-Мустамлий ал-Бухорий. Шарҳ ат-Таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф. Қўлёзма / Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси Қўлёзмалар, нодир ва алоҳида қимматга эга нашрлар фонди, инв. №ПВ-16, В. 2а.
7. Абу Иброҳим Исмоил ибн Муҳаммад ал-Мустамлий ал-Бухорий. Шарҳ ат-Таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф. Қўлёзма / Ўзбекистон халқаро ислом академияси манбалар хазинаси, инв. №189, В. 390б.
8. Ал-Ансоб. 5-ж. Б. 289.
9. Арсланова, Алсу. Персоязычные рукописи по суфизму в собрании Научной библиотеки им. Н. И. Лобачевского К(П)ФУ // Гасырлар авазы – Эхо веков. 2014. №1/2. – С. 49–55.
10. фон Кюгельген, Анке. Расцвет Накшбандийа-Муджаддидийа в Средней Трансоксании с XVIII – до начала XIX вв.: опыт детективного расследования // Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования): Сб. ст. памяти Фритца Майера (1912–1998) / Сост. и отв. редактор А. А. Хисматулин. – Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2001. С. 277, 279.

11. Ахмад Дониш. История мангитской династии. Перевод И. А. Наджафовой. Душанбе: Дониш. 1967. С. 37.
12. Ахмад Дониш. Путешествие из Бухары Петербург. Душанбе, 1960. С. 42.
13. Аҳмад ибн Умар ибн Али Низомий Арузий Самарқандий. Чаҳор мақола (форс тилида) / Муҳаммад Қазвиний таҳрири остида. – Тەҳрон: «Зуввор», 1333/1954. Б. 83.
14. Аҳмад Муңзавий. Минтақавий маданият муассасасида сақланаётган форсча қўлёзмалар каталоги (форс тилида). 2-жилд. Тەҳрон, 1968. Б. 1224.
15. Аҳмад Оташ. Қуниядаги бир неча муҳим форсий қўлёзма китоб. Турк тилидан Абдурасул Хайёмпур таржимаси // Табриз университети Адабиёт факультети журнали (форс тилида). Эрон, Табриз. 1344 (1966) йилнинг қиши. 36-сон. Б. 483–506.
16. Джурбаев Д. Х. Научные труды светских и религиозных деятелей Бухарского эмирата в конце XVIII – начале XIX века // Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 36 (327). История. Вып. 58. С. 99, 101.
17. Жалол Матиний. «Шарҳ ат-Таъарруф» асаридан бир қисмининг имло хусусиятлари. Б. 1–18.
18. Шониёзов К. Ш. Бухоро Ғарбий Қорахонийлар ҳукмронлигида (XI–XII асрлар) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. Общественные науки в Узбекистане. – Тошкент: «Фан», 1997. – № 9-10-11. – Б. 39–45.
19. Исмоилов, Масъудхон. XVIII асрнинг охирларида Бухоро амирлиги маънавий ҳаётида Амир Шоҳмуроднинг ўрни // Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент ислом университетининг илмий-таҳлилий ахбороти. Тошкент, 2008. 2-сон. Б. 52-53.
20. Мужтабо Минувий. «Шарҳи таъарруф» китоби. Б. 406.
21. Муңзавий, Аҳмад. Покистонда сақланаётган форсча қўлёзмалар қўшма каталоги (форс тилида). Эрон-Покистон форсий тадқиқотлар маркази. 3-жилд. Исломобод, 1986. Б. 1354.
22. Муҳаммад Тақий Донишпажӯх. Тەҳрон университети марказий кутубхонасида сақланаётган микрофильмлар каталоги (форс тилида). 1-жилд. Тەҳрон, 1969. Б. 130.
23. Муҳаммад Тақий Донишпажӯх. Шарҳ ат-Таъарруф. 5-р. Нусхалар шарҳи. Б. 2127–2224.
24. Нафаҳот ул-унс. Б. 183.
25. Сайид Абдуллоҳ Анвор. Эрон Миллий кутубхонасида сақланаётган қўлёзмалар каталоги (форс тилида): Форсча китоблар, 1001–1500-рақамлар. 3-жилд. Учинчи нашр. – Тەҳрон. Эрон миллий ҳужжатлари ташкилоти. 2015. Б. 504.
26. Сухайло Юсефий. «Шарҳ ат-Таъарруф ли мазҳаб ат-тасаввуф». Б. 158–161.
27. Тасбиҳий, Муҳаммад Ҳусайн. «Шарҳи Таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф» ёки «Нур ул-муридин ва фазиҳат ул-муддаъин» // «Ваҳид» журнали (форс тилида). 1356 й. обон (1977 й. ноябрь) оий. 219-220-сон. Б. 92–97.
28. Тасбиҳий, Муҳаммад Ҳусайн. Ганжбахш кутубхонасида сақланаётган форсча қўлёзмалар каталоги (форс тилида). Эрон-Покистон форсий тадқиқотлар маркази. 2-р. Покистон, Равалпинди, 1971. Б. 271.
29. Таърихи Муллозода. Б. 56–57.
30. Торогелъдиева Б. М. Мусулманский Ренессанс и культура Караханидского каганата // Manas Universitesi Sosyal bilimler Dergisi, Bişkek, 2001, p. 145–155.
31. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 11-жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2005. Б. 275-276.
32. Фасл ул-хитоб. Б. 71.
33. Хайруллаев М. Культурное наследие Центральной Азии в IX–XI веках и государство Саманидов // «Вклад эпохи Саманидов в культурное наследие Центральной Азии». Материалы междун. семинара. – Душанбе: «Адиб», 1999. С. 79-80.

34. Ҳозирги Туркменистон ҳудудидаги Туркманобод (Чоржўй) шаҳри.
35. Шарҳ ат-Таъарруф. 1-р. Б. 40.
36. Шарҳ ат-Таъарруф. 1-р. Муҳаррир сўзбошиси. Б. 14.
37. Шарҳ ат-Таъарруф. 3-р. Муҳаррир эслатмаси. Б. 919.
38. Шарҳ ат-Таъарруф. 5-р. Нусхалар шарҳи. Б. 2127–2224.
39. Шарҳ ат-Таъарруф. Қўлёзма / Ўзбекистон миллий кутубхонаси, инв. №ПВ-16.
40. Шарҳ ат-Таъарруф. Қўлёзма / Ўзбекистон халқаро ислом академияси, инв. №189.
41. Шарҳ ат-Таъарруф. Қўлёзма / ЎзР ФА Шарқшунослик институти, инв. №4979, В. 399а.
42. Шарҳ ат-Таъарруф. Қўлёзма / ЎзР ФА Шарқшунослик институти, инв. №4980, №4979, №9467 ва №583.
43. Шарҳ ат-Таъарруф. Қўлёзма / ЎзР ФА Шарқшунослик институти, инв. №10980.
44. Шарҳ ат-Таъарруф. Қўлёзма / ЎзР ФА Шарқшунослик институти, инв. №11001.
45. Шарҳ ат-Таъарруф. Қўлёзма / ЎзР ФА Шарқшунослик институти, инв. №4914.
46. Шарҳ ат-Таъарруф. Қўлёзма / ЎзР ФА Шарқшунослик институти, инв. №2703.
47. Шарҳ ат-Таъарруф. Қўлёзма / ЎзР ФА Шарқшунослик институти, инв. №11987.

CONSIDERATIONS ON THE PRESERVATION OF ORIENTAL MANUSCRIPT SOURCES

ШАРҚ ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАРИНИ АСРАШГА ОИД МУЛОҲАЗАЛАР

Kariev Adiljan Ahmadjanovich
Қориев Одилжон Аҳмаджонович

The article is devoted to the storage of ancient oriental manuscripts. Indeed, the problem of storing oriental manuscripts is one of the main tasks facing specialists. New technical and technological capabilities will ensure long-term preservation of manuscripts. However, this article suggests other ways to ensure the safety of national wealth. In our opinion, an effective way to carefully store handwritten sources is their publication.

In recent years, a good tradition has developed at the Institute of Oriental Studies of Uzbekistan Academy of Sciences as part of the work carried out on the initiative of the leadership of our country to publish manuscripts. It is a tradition of publishing a scientifically commented translation of the source, along with the text of the manuscript in the original language.

With these publications, in our opinion, several goals can be achieved. Firstly, specialists who need information from primary sources, but do not speak oriental languages, have access to these sources. Secondly, modern editions of manuscripts in the original language will facilitate the work of specialists who do not have special training in working with manuscripts were prepared for specialists who are not familiar with manuscripts. These specialists will have the opportunity to work with the original text of the source. Ultimately, all these methods will contribute to the careful storage of manuscripts.

Мамлакатимиздаги энг катта моддий ва маънавий бойликларимиздан бири аجدодларимиздан қолган илм фаннинг турли соҳаларига оид қўлёзмалардир. Асрлар давомида яратилган бу бойликнинг ҳажми бўйича Ўзбекистон Республикаси дунёда етакчи ўринлардан бирида туради. Бу борада ЎзР ФА тизимида қўлёзма манбаларни йиғиш, асраш ва илмий муомалага киритишга ихтисослашган илмий муассасалар Шарқшунослик институти, Қўлёзмалар институти алоҳида ўрин тутган. Зеро мазкур илмий даргоҳларда мамлакатимиздаги мавжуд қўлёзма манбаларнинг аксарият қисми сақланган. Шу билан бир қаторда Ўзбекистон миллий университети, Тошкент Давлат Шарқшунослик Университети каби олийгоҳларда, вилоятлардаги етакчи олийгоҳлар кутубхоналарида, тарихий музейлар қошидаги хазиналарда ҳам шарқ қўлёзмалари сақланиб келади. Мутахассисларнинг фикрича бугунги кунда мамлакатимизда жами 45 минг жилдга яқин шарқ тилларидаги қўлёзмалар рўйхатга олинган муассасаларда сақланади. Бу сонга шахсий коллекцияларда сақланадиган қўлёзмалар киритилмаган. Чунки мамлакатимиз фуқаролари қўлларида сақланаётган қўлёзмаларнинг сони ҳақида статистик маълумотлар йўқ. Айрим норасмий маълумотларга қараганда мамлакатимизнинг турли вилоятларида истиқомат қилувчи фуқароларимиз орасида

2-5 минг қўлёзма нусхаларни жамлаган коллекциялар бор. Бироқ бундай жамғарамалар соҳибларининг аниқ сони ҳам маълум эмас. Шуларни ҳисобга олган ҳолда мамлакатимиз ҳудудида сақланаётган қўлёзмаларнинг умумий сони 50-55 минг жид атрофида деб тахмин қилишга асос бор.

ЎзР ФА Шарқшунослик институти мутахассислари томонида 2020 йилда Республика бўйича мавжуд қўлёзмаларнинг адади ва уларнинг ҳолати бўйича мониторинг ўтказилди. Мониторинг натижасида аниқланган маълумотлар бўйича мамлакатимиз ҳудудида жами юқоридаги фаразимизга яқин келмоқда. Мониторинг натижалари асосидаги маълумотларга қараганда мамлакатимиз ҳудудида сақланаётган қўлёзмаларнинг сони 42872 жидни ташкил қилмоқда [11]. Мазкур мониторинг натижалари бўйича тайёрланган ҳужжатда манбаларни ҳолати, улар сақланаётган шароитлар, қўлёзма манбаларни авайлаб асраш, зарур ҳолатларда реставрация қили бўйича илмий асосланган хулоса таклиф ва тавсиялар тайёрланиб тегишли ташкилотларга тақдим қилинган.

Мазкур маърузада келтирилган қўлёзмаларнинг умумий сонига мамлакатимизда кейинги йилларда фаолият олиб бораётган Ўзбекистон Ислон цивилизацияси маркази томонидан аҳолидан сотиб олинаётган қўлёзмалар сони ҳамда аҳоли орасида хусусий жамғармаларда сақланаётган қўлёзмалар сони киритилмаган.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хусусий коллекциялар сақланаётган қўлёзмалар ҳақидаги айрим маълумотлар проф. А. Мўминовнинг “Государственные и частные собрания арабографических рукописей в Узбекистане” номи мақолаида келтирилган [8:9-37]. Тўғри мазкур мақола эълон қилинганига анча вақт бўлди. Шу боисдан унда келтирилган маълумотлар ҳам бутунги кунга келиб эскириб қолган.

Бизнинг шахсий кузатишларимиз ва аҳолидан олинган оғзаки маълумотлар хусусий коллекцияларда сақланаётган қўлёзмаларнинг сони мақолада келтирилган рақамлардан анча кўп эканлигидан дарак беради. Аммо хусусий коллекциялар эгалари ўз қўл остидаги қўлёзмалар ҳақида маълумот беришга рағбат билдирмайдилар. Кўпинча қўлёзма эгалари бу нарсани давлат органлари томонидан уларнинг хусусий мулки бўлган бу қўлёзмаларни мажбуран олиб қўйилишидан хавотир билан изоҳлайдилар.

Бизнинг ушбу мақолада кўзлаган мақсадимиз асрлар давомида аждодларимиз томонидан яратилган бу улкан бойликни авайлаб асраш, келажак авлодга муносиб ҳолда етказиш билан бир қаторда, бу бебаҳо бойликдан замондошларимизни бевосита бугун баҳраманда қилиш йўллари ҳақидаги мулоҳазаримиз билан ўртоқлашиш.

Кейинги йилларда мамлакатимизда шарқ қўлёзма манбаларига бўлган муносабати давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Мазкур масалада қабул қилинган қарор ва фармонлар қадимий меросимизнинг бугуни кун ва келажакини муносиб таъминлаш ва улардан имкон даражасида тўлақонли фойдаланишга йўналтирилган.

Бугунги кунда жаҳон тажрибасида ҳам, мамлакатимиздаги қўлёзма хазиналарида ҳам қўлёзма манбаларни авайлаб асрашга катта эътибор қаратишмоқда. Уларни келажак авлодга бешикаст етказиш, узоқ муддат яхши ҳолатда сақлаш бўйича кўплаб замонавий услублар, жиҳозлар ва имкониятлар яратилмоқда. Энг илғор технологиялар асосида бунёд этилиб фойдаланишга топширилаётган бино ва иншоотлар, қўлёзмаларни сақлаш учун фойдаланилаётган жиҳозлар барчаси қўлёзмаларни замон талаби асосида асрашга мўлжалланган.

Қўлёзма манбаларни сканер жиҳози ёрдамида электрон нусхаларини тайёрлаш қўлёзмалар умрини узайтиришнинг янги услубларидан биридир. Натижада энди асарнинг бевосита қўлёзма нусхаси билан эмас унинг электрон нусхаси билан ишлаш имконияти яратилмоқда. Бу ўз навбатида қўлёзмаларни тадқиқотчининг қўлига беришга ҳожат қолдирмаяпти.

Бизнинг назаримизда қўлёзма манбаларни авайлаб асрашнинг яна бир самарали йўли бор. У ҳам бўлса уларни нашр қилиш ишларини жадаллаштириш.

Кейинги йилларда мамлакатимиз раҳбарияти ташаббуси билан қўлёзма манбаларни нашр қилиш ва ҳалқимизга етказиш бўйича амалга оширилаётган ишлар доирасида ЎзР ФА шарқшунослик институтида яхши бир анъана шаклланди. Бу ҳам бўлса шарқ тилларидаги қўлёзма манбаларни нашрга тайёрлашда асарнинг илмий –изоҳли таржимаси билан бир қаторда унинг асл тилдаги матнини ҳам биргаликда нашр қилиш анъанасидир. ЎзР ФА Шарқшунослик институтида 2015 йилдан бошлаб шу кунгача Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан ислом илмларининг турли йўналишлари намояндалари қаламига мансуб бўлган ўттизга яқин қўлёзма манбаларнинг илмий изоҳли таржималари асл матнлари билан нашр қилинди.

Бу дегани ўрта асрларда яшаб ижод этган турли муаллифлар асарларининг асл тилдаги матнлари нашр қилинди. Мазкур нашрлар воситасида бир нечта мақсадга эришилди. Биринчидан ўрта асрларга оид манбалар билан ишлаш зарурати бор, лекин шарқ тилларидан бехабар бўлган мутахассислар учун бу манбалардан фойдаланиш имконияти яратилди. Иккинчидан шарқ тилларидан хабардор бўлса ҳам, қўлёзмалар билан ишлаш малакаси бўлмаган мутахассисларга асарнинг асл тилидаги замонавий нашрлари тайёрланди. Энди бу мутахассислар манбанинг асл матни билан ишлай олиш имкониятига эга бўлдилар. Демакки бевосита қўлёзмалар билан ишлашга зарурат қолмади. Бу эса ўз навбатида қўлёзмаларни авайлаб асрашга қўшимча шароит яратди. Масаланинг учинчи, яна бир муҳим томони бор. Гап шундаки аждодларимиз илмий меросига оид асарларни нашрга тайёрлаш жараёнида қатор алломаларимиз қаламига мансуб бўлган асарлар қўлёзмалари мамлакатимиз қўлёзмалар хазиналарида мавжуд бўлмаган ҳолатларга дуч келдик. Натижада бу асарлар қўлёзмаларини хорижий мамлакатлар фондларидан келтиришга ёки уларнинг турли мамлакатларда амалга оширилган нашрларига имкон бўлган пайтда танқидий ёндошиб замонавий нашрларини тайёрлаб нашр қилиш йўлидан бордик. Бу билан мамлакатимиз фондларида мавжуд бўлмаган асарлар матнларини мутахассислар эътиборига тақдим қилишга муяссар бўлдик.

Шарқ қўлёзма манбаларини мутахассислар қўлига етказишнинг камида тўртта йўли бор. Биринчиси қўлёзма матнини факсимил нашрини амалга ошириш. Амалиётда бу нашр услугига кўпинча асарнинг қўлёзмаси ягона нусхада бўлган ҳолатда мурожаат қилинади¹.

Иккинчиси қўлёзма манба матни факсимил нусхасини асарнинг ўзбек тилига илмий-изоҳли таржимаси билан нашр қилиш. Бунда нашр муқаддимаси ва илмий мақоласи ўзбек тилида тайёрланади [10].

1 Масалан, Нажмуддин Абу Ҳафс ан-Насафийнинг “Матлаъ ан-нужум ва-мажмаъ ал-улум” асарининг ЎзР ФА ШИИ фондида топилган ягона нусхасини факсимил нашрини тайёрлаш йўли билан илмий муомалага киритилган. Қаранг: [9; 2].

Учинчиси қўлёзма манбани шарқ тилидан ўзбек тилига илмий изоҳли таржимасини асарнинг асл матни билан биргаликда нашр қилиш [4; 5]. Қўлёзма манба нашрини сатрма – сатр таржима услубида ҳам амалга оширилиши мумкин [6]. Бизнинг назаримизда бу услубдаги таржима сатрлар аро бўлгани учун асарнинг асл матнидан алоҳида фойдаланиш учун бироз ноқулайлик туғдиради.

Тўртинчиси қўлёзма манбанинг қиёсий танқидий матнини яратиш йўли билан нашр қилиш. Бу услуб анча мураккаб услуб ҳисобланади. Чунки бу услубга қўлёзма манбанинг мукамал ишончли матни мавжуд бўлмаган ҳолда мурожаат қилинади. Сабаби бу ҳолда мутахассисларга муайян асарнинг нуқсонли, айрим ҳолларда матн редакциясига жиддий талофат етган нусхалари устида ишлашга ва имкон даражасида асарнинг тўғри матнини тиклашга тўғри келади [7]. Бундай нашрни амалга оширганда албатта қўлёзма манбанинг икки ва ундан ортиқ нусхалари билан ишланади. Шунга қарамай бизнинг назаримизда қиёсий танқидий матн тайёрлашда таянч нусха этиб танлаб олинган нусха матнини илова қилган ҳолда нашр қилиш мақсадга мувофиқ. Чунки шу йўл билан бир қўлёзма манбанинг асл матни нашр қилинишига эришилади.

Бешинчиси шарқ тилларидаги қўлёзма манбаларни асл тилидаги матнини нашр қилиш. Шарқ тилидаги қўлёзма манбаларнинг бу хилдаги нашри амалиёти мамлакатимизда эндигина шаклланиб бормоқда. Бу нашрларни амалга ошириш учун асар мавзусидан яхши хабардор бўлиш ва шарқ тилини яхши билиш талаб этилади [2; 3]. Бундай матнларнинг факсимил нашрини амалга ошириш услуби намуналари ҳам бор [1].

Мазкур ҳаракатларнинг барчаси бизнинг назаримизда пировардида қўлёзма манбаларни авайлаб асрашга муҳим ҳисса қўшиши билан аҳамиятли.

Қўлёзма манбаларни асрашга хизмат қиладиган бу фаолиятнинг ўзига яраша муаммолари ҳам бор. Бу биринчи навбатда қўлёзма манбалар билан яхши ишлай оладиган мутахассислар сонини ошириш. Сўнгги йилларда бу йўналишда муайян ишлар бошлаб юборилди. Тегишли олий таълим муассаларида шарқ тилларини биладиган манбашунос матншунослар тайёрлайдиган кафедралар очилди ва уларда мутахассислар тайёрлаш ишлари олиб борилмоқда. Демак, яқин келажақда бу машаққатли ва шарафли соҳага ўзини бағишлайдиган фидоийлар етишиб чиқишига умид бор.

Ҳозирча эса бошқа бир муаммо бор. Бу шарқшунос манбашунос мутахассисларнинг машаққатли меҳнати туфайли нашрга тайёрланган манбаларнинг жуда кам нусхада чоп қилинаётганлиги масаласидир. Ўтган даврларда ЎзР ФА Шарқшунослик институтида нашрга тайёрланган араб, форс ва туркий тиллардаги манбаларнинг ҳар бири бор йўғи 100-150 нусхада чоп қилинди. Бунинг асосий сабаби мазкур нашрлар амалий грантлар доирасида амалга оширилгани боис грант маблағларидан кўпроқ нусхада чоп қилиш имконияти бўлмади. Натижада қўлёзма манбаларни нашрга тайёрлаб чоп этилган бўлса-да, бу нашрлар мутахассислар қўлига деярли етиб бормади. Ҳозирда ЎзР ФА Шарқшунослик институти фаолияти давлат бюджетидан молиялаштириш тизимига ўтгани эса вазиятни яхши томонга ўзгартирмади. Эндиликда бўлимлар доирасида тайёрланган нашрларни институт ҳисобидан чоп қилиш ҳақида гап йўқ.

Демак мазкур соҳадаги муаммоларни ижобий ҳал қилиниши нафақат бу йўналишдаги илмий фаолият самарасини ошириш, балки охир оқибат қўлёзма манбаларни авайлаб асрашга ҳам хизмат қилиши билан ҳам аҳамиятлидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абу Жаъфар ал-Уструшаний. Кифоят аш-Шаъбий / Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифлари сиёсий фанлар доктори, профессор Зоҳидулло Мунавваров ва тарих фанлари номзоди Муслим Атаев.-Тошкент. "Fan ziyosi". 2021. 576 б.
2. Абу Жаъфар ал-Уструшаний. Жомий аҳком ас-сигор / Араб тилида нашрга тайёрловчи Усмонхон Алимов, Муслим Атаев. – Тошкент: «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2013. – 696 б.
3. Абу Жаъфар ал-Уструшаний. Ал-Асъила вал-ажвиба / Нашрга тайёрловчи Муслим Атаев. – Тошкент: "Мовароуннахр" нашриёти, 2017. – 376 б.
4. Бурҳонуддин ал-Маргиноний. Мухторот ан-Навозил. I-жилд / Таржимон ва нашрга тайёрловчилар: О.Қориев, Ҳ. Аминов, М. Исмоилов, Б. Абдуллаев, Ў. Палванов. Тошкент: ЎзР ФА "Фан" нашриёти давлат корхонаси, 2019. 608 б.
5. Бурҳонуддин ал-Маргиноний. Ат-Тажнис ва-л-Мазид. I-жилд / Араб тилидан ўзбек тилига илмий-изоҳли таржима. Таржима муаллифлари: О.Қориев, Ҳ. Аминов, М. Исмоилов, Б. Тожибоев. "Очун" нашриёти. Тошкент, 2021. 615 б.
6. Бурҳонуддин ал-Маргиноний. Ҳидоя. Шарҳ бидоятил мубтади. I-жилд / Ўзбекча изоҳли-академик таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифлари: Аъзамхон Қамбаров, Акмалжон Икромжонов, Илхомжон Бекмирзаев. "Nilol nashr" нашриёти. Тошкент, 2020. 704б.
7. Бурҳонуддин ал-Маргиноний. Ал-Мажмӯъ ал-Усмоний / Таржимон ва қиёсий-танқидий матнни нашрга тайёрловчилар: О.Қориев, Ҳ. Аминов. "Мовароуннахр" нашриёти. Тошкент, 2014. 230
8. Муминов А.К. Государственные и частные собрания арабографичных рукописей в Узбекистане // "Ўзбекистондаги қўлёзма фондлари. Муҳофаза қилиш, каталоглаштириш ва мутахассисларни малакасини ошириш" мавзусидаги 2019 йилда Самарқандда бўлиб ўтган халқаро анжуман мақолалари тўплами. Истанбул, 2020. - Б. 9-37.
9. Нажм ад-дин Абу Ҳафс Умар б.Муҳаммад б. Аҳмад ан-Насафий. Матлаъ ан-Нужум ма мажмаъ ал-улуум / Нашрга тайёрлаш, кириш ва қўрсаткичлар С. Муҳамадаминовичи. Тошкент: "Тошкент ислом университети" нашриёт матбаа бирлашмаси, 2015.- 896б.
10. Хожа Самандар Термизий. Дастур ал-мулук / Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи тарих фанлари доктори Маҳмуд Ҳасаний. Тошкент: "Наврўз" нашриёти. 2017. 428 б.
11. Ғуломов С. "Араб алифбосида битилган қўлёзма асарлар ва тарихий ҳужжатлар сақланишини мониторинг мақсадида 2018-2019 йилларда Ўзбекистон Республикаси бўйича амалга оширилган экспедициялар натижалари: янги рақамлар ва баъзи муаммолар". 2021 йил 16-19 ноябрь кунли Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Австрия фанлар академияси Эроншунослик институти, Британия Форсийшунослик институти ҳамда Голландиянинг Лейден университети билан ҳамкорликда "Марказий Осиё Шарқ қўлёзма маданияти: қўлёзмалар маданий мерос ва тарихий манба" номи остида ўтказилган халқаро илмий анжуманда қилинган маъруза.

ARTISTIC INTERPRETATION OF PLOTS AND IMAGES IN
MINIATURES FROM *KHAMSA* BY NIZAMI GANJAVI

НИЗОМИЙ ГАНЖАВИЙНИНГ “ХАМСА” ДОСТОНИГА
ИШЛАНГАН МИНИАТЮРАЛАРДА СЮЖЕТ ВА ОБРАЗЛАР
БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

Rakhmatullaeva Asalkhan Gayratovna
Рахматуллаева Асалхон Гайратовна

This article is about the manuscripts of the Great Persian poet Nizami Ganjavi's poem *Khamisa* and the miniatures created to it. The decorative manuscripts of the poem of *Khamisa* by Nizami Gandjavi are kept in the funds and collections of the world. Many scholars and scientists have studied miniature works of Nizami Ganjavi's *Khamisa* epic. In the article, great attention is paid to the works of miniatures and images, their artistic interpretation, scientific analysis. There are also miniature works of the manuscripts of Nizami Ganjavi's *Khamisa* among the manuscripts stored in the fund of the Institute of Oriental Studies of Uzbekistan Academy of Sciences. These works were also analyzed in the article. The illustrations of Nizami Ganjavi's epic *Khamisa* were the basis for the creation of a traditional canon, revealing the subject of miniatures even in fine art.

Мумтоз Шарқ миниатюраси XII асрга келиб, янги тараққиёт босқичига кўтарилади. Форсий адабиётда буюк шоир ва мутафаккир Низомий Ганжавий ижод этиб, у бирин-кетин беш дoston “Хамса” асарини яратиб, хамсанависликка асос солди ва бу ўз ўрнида нафис мўъжаз расмлар туркумининг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Низомий Ганжавийнинг “Хамса” достони қўлёзмаларига ишланган миниатюраларни қўлаб санъатшунос олимлар тадқиқ қилганлар. Уларнинг ичида бу мавзуга алоҳида эътибор берган олимлар сифатида Б. П. Денике [4], О. Ю. Қозиев [9], К. Ж. Керимов [10], Н. Замонов [7], Ф. Сулаймонова [11], М. М. Ашрафий [1], Л. Н. Додхудоева [5] номларини эслатиб ўтиш лозим.

Адабиётда энг кўп назира Низомий “Хамса”сига ёзилганидек, китобат санъатида шоир дostonларига ҳам жуда кўп расмлар ишланган. Тожик олимаси Л. Н. Додхудоеванинг аниқлаган маълумотига кўра, Россия ва хорижий фондларда Низомий дostonларига ишланган 2057 та миниатюра мавжуд. Фикримизча, ҳамма қўлёзмалар каталогларда ўз ифодасини тўлиқ топмаган кўринади. Баъзи фондларнинг каталоглари ҳали тўлиқ тузилмаганлиги (масалан, Ҳиндистон фондлари) туфайли унинг сонини аниқ айтиш мумкин эмас [5], деб ўйлайман.

Дунёдаги ҳамма йирик қўлёзма фондлари ва коллекцияларида Низомий Ганжавий “Хамса”сининг безакли қўлёзмалари учрайди (Лондондаги Британия музейи, Париждаги Миллий кутубхона, Вашингтондаги Фрир галереяси, Истанбулдаги Тўпқопи музейи, Техрондаги Мажлис, Ҳиндистондаги (Патна) Худобахш кутубхонаси, Деҳлидаги Миллий музей, Рампурдаги Ризо кутубхонаси, Ҳайдарободдаги Салоржанг музейи, Калькуттадаги Осие жамияти ва Виктория мемориал музейи ва ҳоказо). Санкт-Петербургдаги Россия Миллий Кутубхонаси, Эрмитаж, Москвадаги Шарқ халқлари санъати Давлат музейи, Бокуда Низомий

номидаги адабиёт музейи, Тошкентда ЎЗР ФА ШИ, Самарқанддаги Республика тарихий-меъморчилик бадий қўриқхона музейи ва бошқаларда ҳам Низомийнинг катта тарихий ва бадий аҳамиятга эга бўлган безакли қўлёзмалари сақланмоқда. Бадий-безакли қўлёзмалар асосан Ҳирот, Табриз, Шероз, Бухоро, Исфахон ва Ҳиндистон шаҳарларида тайёрланган [12].

Низомий “Хамса”сининг бунчалик кўп марта кўчирилиши, унга ажойиб расмлар ишланишининг боиси, албатта, биринчи навбатда асарнинг бутун Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари орзу-умидларини ўзида ифода эттира олгани, инсонпарварлик ғоялари ва озодлик, тенглик, золимларга қарши нафрат, эркин инсоний муҳаббат туйғуларини тарғиб қилганидир. Муаллиф асарларининг мазмуни, образлари ҳаётий, жонли, тўлақонли бўлгани, шоирнинг юксак бадий маҳорати, сайқалланган услуби, хилма-хил ўхшатишлар, образларнинг шоирона тасвирланиши ҳам тасвирий санъат соҳибларининг Низомий асарлари сюжетига мурожаат этишларига сабаб бўлган. Шоир дostonларида ҳаётий воқеалар, ов манзараси, зиёфат, жанг, турмуш манзаралари, шеърхонлик, мусиқа тинглаш кабилар кенг қўламда тасвирланган. Буюк шоир асарларига ишланган миниатюралар шунчалик канон тусига кириб қолганки, кейинги даврда яратилган “Хамса”ларда ҳам худди ана шу эпизод бўлмаса-да, анъанавий сюжетли миниатюра ишланаверган¹.

Гуманист шоир ўз дostonларида мазлумлар ҳақида хайрихоҳлик билан ёзиб, улар ҳаётининг тасвирига анчагина ўрин ажратган бўлса, мусаввирлар ҳам худди шу эпизодлар расмини чизишга кўпроқ ўрин ажратганлар (“Султон Санжар ва кампир”, “Ануширвон, вазир ва икки бойўғли суҳбати”, “Шоҳ ва олим ҳаммомда”, “Баҳром ва чўпон” ва бошқалар). Боиси шаҳар ҳунармандларидан бўлган рассомлар дунёқарашига Низомий ғоялари ҳамоҳанг эди.

“Хусрав ва Ширин” дostonида учинчи қаҳрамон сифатида кўрсатилган ҳайкалтарош Фарҳод образи ҳам мусаввирлар диққатини ўзига кўп жалб этган. Ҳунарманд Фарҳод образи ўша давр адабиёти учун шоҳлар, лашкарбошилар, донишмандларга нисбатан янгилик эди. Мусаввирлар бу ҳаётий, жонли образга бир неча бор мурожаат этиб, “Фарҳод канал қазимоқда”, “Суворий Ширинни кўтарган Фарҳод”, “Ширин Фарҳод ҳузурида”, “Ширинни кўриб беҳуш бўлган Фарҳод”, “Фарҳод Хусрав ҳузурида”, “Фарҳоднинг ўлими” каби композициялар яратганлар.

Одил ҳукмдор ғояси Ўрта аср Ўрта Шарқ адабиётида энг гуманистик ва ижтимоий-сиёсий масалалардан бўлган. Низомийнинг илғор гуманистик ғоялари, адолат ва одамлар тенглиги ҳақидаги тарғиботи, оддий меҳнаткаш халқнинг феодаллар зулмидан ҳимоя қилиниши кераклиги ҳақидаги чиқишлари барча оқилона фикрлайдиган инсонларни, хўрланган ва ҳақоратланган қалбларнинг эътиборини жалб этган. Шунинг учун ҳам рассомлар “Султон Санжар ва кампир”, “Ануширвон ва икки бойўғли суҳбати”, “Шоҳ-золим ҳукмдор ва ҳақиқатгўй қария”, “Икки донишманд баҳси” ва шу каби ўзининг мазмунини кескин очиб берувчи

1 Масалан, Алишер Навоий “Хамса”сининг 1240/1824-1825 йилда Қўқонда кўчирилган қўлёзмаси (Ҳ.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти, Инв. №23), “Бузоқ кўтариб зинадан чиқиб кетаётган Фитна эпизоди” (249-а варак), “Чўмилаётган Ширинни Хусрав кўриши” (119-а, в.), “Ширинга Хусрав портретини кўрсатиш” (125-6 в.), “Шируя томонидан юборилган қотил Хусравни ўлдирмоқда” (159-6 в.), “Искандар Нўшоба ҳузурида” (370-6 в.) ва бошқа мазмундаги миниатюралар ишланган. Ваҳоланки, бу эпизодлар Низомий дostonларида мавжуд бўлиб, Алишер Навоий асарларида умуман йўқ.

эпизодларга мурожаат қилишган. Ўтган даврлар ҳақидаги бундай адабий сюжетларни тасвирлаб, улар, шубҳасиз, ўзларининг замонавий ҳукмдорлари эътиборини қаратганлар. Ҳикоятда тасвирланган расмда ҳукмдорнинг бурчи – ўз қўл остидагилар фаровоналиги ҳақида ғамхўрлик қилиш, чўпон ўз подасини бўйлардан ҳимоя қилгани каби асраш, йўқса эрта ёки кеч уни жазо кутиши ҳақидаги ғоя ётади.

“Султон Санжар ва кампир” мавзuidaги миниатюра² мазмунида ёрдамга муҳтож кампирнинг салжуқ султони Санжар билан учрашувдан фойдаланиб, ўзи ва халқини хафа қилган шохнинг вилоят ҳокимлари устидан шикоят қилаётгани тасвирланади. Кампир, агар у адолатни тикламаса, шох ўз лавозимига нолайиқ эканлиги ҳақида огоҳлантиради. Доно кампирнинг илтижолари ва огоҳлантиришларини эътиборсиз қолдирган шох ҳақиқатдан ҳам тез орада ўз салтанати билан бирга ҳалок бўлади.

Безатилган сахна унинг манзараси фонида илова қилинган элементлар билан чиройли кўринишда тўлдирилган. Вертикал бўйича шохнинг боши тепасидаги тоғли водий фони ва отлиқ ҳукмдорнинг этигини ушлаб олган кампир иккита қарама-қарши контраст бўлакларга ажратилган: кузатиб келаётган иккита хизматкорлар қуршовидаги отлиқнинг тепасида ҳосилга кираётган дарахтларнинг нозик шохларидаги чаман бўлиб очилган баҳор гуллари ўз чиройи билан барқ уриб турибди.

Ғамгин кампирнинг букчайган елкаси ортида ёлғиз, ҳимоясиз қари аёлнинг тақдири ва кулфатининг рамзи сифатида фақат яланғоч, қуриган дарахт шарпаси ва қоядаги каклик осилиб турибди. Аммо, баъзан Маккадаги Арафот тоғи билан рамзий боғлаб турадиган каклик, шунингдек, мусулмоннинг барча қийналаётганларга ёрдам бериш бурчи ҳақида эслатиб туради. Манзаранинг ушбу икки элемент қарама-қаршилиги – кўм-кўк водийда баҳорда дарахтларнинг ажойиб қийғоч гуллаши ва қуриган дарахтнинг яланғоч шохлари маъюслиги, ҳашаматли кийинган ташвишсиз сарой аъёнларининг йўлга чиққани, ёрқин қуёшли кун ва қадди букилган, ранжиган қора кийимдаги кампирнинг фигураси, шохнинг узангисини чангаллаб олган – дунёвий қарама-қаршилиқ ва тақдирларнинг тасвирий метафораси – ҳукмдор ва фуқароларнинг барча дунёвий бойликларга эга бўлиши ва улардан маҳрум, бахт ва камбағаллик, яхшилик ва ёмонлик [8:76].

Мусаввир Султон Муҳаммад ижодига мансуб “Султон Санжар ва кампир”³ миниатюрасининг бутун марказини эгаллаган Султон, унинг соябонини тутиб турувчи ва арзғўй-кампир билан кўрсатилган мавзу асосий композициялардан бирига мисол бўлади. Бош қаҳрамоннинг мавқеини уни кузатиб боровчи чаваңдозлар, шунингдек, атрофда ярим доира бўлиб жойлашган қоялар тизмаси бўрттириб кўрсатади. Шундай қилиб, композиция ҳар тарафдан ўраб олинади ва томошабин нигоҳи марказга йўналтирилади. Ҳатто композициянинг чап юқори қисмидаги қуёш гардиши ҳам ўз нуруни катта чинор дарахтининг шох-шаббалари ҳимоя қилаётган султонга йўналтирилади. Олтин водий, кўкиш қоялар, феруза осмон, манзараларнинг яшиллиги тоза ва ёрқин оқ, оловранг ва қизил ранглар фонида салобатли, гўзал уйғунлики яратади. Композициянинг пухта ўйланган ва

2 “Султон Санжар ва кампир”. 1545. Бухоро. Рассом Маҳмуд Музаҳҳиб. 985. 40 в. Миллий кутубхона. Париж.

3 “Султон Санжар ва даъвогар кампир”. XVI а. Табриз. Рассом Султон Муҳаммад. Низомий. Хамса. Британия кутубхонаси. Лондон.

қатъий мантиққа асосланганлиги фон қурилишидаги каби фигураларнинг жойлашувида ҳам яққол кўзга ташланади. Умуман техник мукамаллик асарнинг гўзаллиги ва жозибасини тўлдиради.

Айтиш керакки, ушбу сюжет Низомий “Хамса” сани беазаган рассомлар орасида жуда машҳур бўлган. Ҳозирга қадар олимлар томонидан мазкур мавзуга XIV-XVIII асрларда Эрон ва Мовароуннаҳрда ишланган тахминан 72 та миниатюра аниқлангани маълум [8:77].

Ўрта аср миниатюрачи рассомлари орасида “Хусрав ва Ширин” достонидаги “Хусрав ва чўмилаётган Ширин” мавзуси кенг тарқалган сюжетлардан ҳисобланади. Достон матнига кўра, Ширин Хусрав билан учрашиш мақсадида етти кун йўл босиб, чашмани кўриб қолади ва чўмилмоқчи бўлади. Шу пайт Хусрав пайдо бўлади ва Ширинни кўриб қолади. Ушбу ҳолат кўплаб миниатюрачи рассомларнинг диққатини тортган ва бу мавзуга турлича талқинда асарлар ишланган.

“Хусрав ва чўмилаётган Ширин” композицияси⁴ тўрт қутб таомили асосида моҳирона қурилганлиги билан аҳамиятлидир. Кумушранг сув фонида ажралиб турадиган гулранг шарпа, чўмилаётган аёл; камалакнинг оч жигарранг-яшил фонида қора доғ касб этаётган Шабдиз унинг оти; яшил қоялар фонида ажралиб турувчи қизил ва тўқ кўк рангли кийимдаги отлик Хусрав; олтин осмон фонида тўқ яшил чинорнинг қуёқ шох-шаббалари. Бу тўртта фокус бирин-кетин кучли колористик самарадорлиги, шунингдек, янада кенг тасвирланган тоғли қояларнинг турли ранг ва шакллари кучайтирилиши ва жойлаштирилиши билан бизнинг диққатимизни тортади. Шундай қилиб, қояларнинг ўнг томонидан қизил ва сариқ ранглар, чап томонидан эса сирень ранглари тушиб туради. Унга қўшилаётган ям-яшил майсазор уйғунлиги натижасида қояларнинг ажойиб занжири ҳосил бўлади. Бу жўшқин композицияга бутун эътиборнинг яхлит қаратилганлиги, барча тўрттала қутбнинг моҳирлик билан қарама-қарши қўйилганлиги тасвирни мувозанатга келтиради ва бирлаштиради. Бизнинг қаршимизда оч бинафша, яшил-тўқ кўк, сариқ, оч жигар ранг-яшил, пушти рангларга урғу берилиб, ноёб олов ранг ва кўп зарҳал ранглар қўшилиб, нозик тусларининг ажойиб симфонияси ҳосил бўлади.

“Табриз услуби тарихидаги кўплаб “Хамса”лар орасида 1405-1410 йилларга оид Вашингтондаги Фирр галереясида сақланувчи “Хусрав ва Ширин” достони қўлёзмаси асосий учта қўлёзманинг биринчиси ҳисобланади. Иккинчиси – XV-XVI асрнинг бошларига оид бўлган Ёқуббек “Хамса”си номли қўлёзма ва учинчи – сўнггиси Сафавийлар даврига оид бўлган Лондондаги Британия кутубхонасида сақланувчи (1539-1543 йилларга тегишли) ажойиб қўлёзма. “Сафавийлар қўлёзмаси”нинг Бағдоддаги 1386 йилги “Хамса”га алоқаси йўқ, бироқ, шубҳасиз, сюжет танлаш ва иллюстрация иконографияси шу даврга келиб аниқ кўринишга эга бўлди. Кейинчалик қўлёзмаларни “Ануширвон ва вазир”, “Султон Санжар ва кампир”, “Хусрав ва чўмилаётган Ширин”, “Хусрав Ширин қасри олдида”, “Хусрав мушт билан шерни ўлдирмоқда” каби анъанавий сюжетлар билан безатиш мажбурий бўлиб борди...” [2].

1937 йил М. Агаўғлу томонидан илк маротаба чоп этилган Сафавийлар даври қўлёзмасининг аниқ санаси маълум эмас, лекин қўлёзманинг стилистик хусусиятларига кўра унинг XV асрнинг илк ўн йиллиги (1405-1410 йиллар) га

4 “Хусрав ва чўмилаётган Ширин”. ЎзФАШИ.

тегишлилиги ва Табризда яратилгани шубҳага ўрин қолдирмайди. Қўлёзма бешта миниатюра билан безатилган ва уларнинг ҳар бири юзага келган иконография анъаналари ва услуб ривожининг ўзига хослиги билан аҳамиятга эга. Булар рангтасвир анъаналари ва мактабнинг юқори даражасини сақлаб қолишда асосий омиллардан эди.

М. Агаўғлу давр контекстида миниатюранинг роли ва ўрнига нисбатан шундай фикр билдиради: "...Қўлёзманинг аҳамияти шундаки, у Табризда ўша давр Шероз ва Бағдод намуналари даражасидан устун бўлган рангтасвир мавжуд бўлганлиги ҳақидаги тахминни тасдиқлайди. Бу ҳолат кўплаб тадқиқотчилар томонидан таъкидланган, аммо фактлар билан асосланмаган".

Ушбу қўлёзмага оид "Хусрав сойда чўмилаётган Ширинни кўрмоқда" миниатюрасида⁵ дostonнинг энг лирик кўринишларидан бири тасвирланади. Асарда рассом композиция тасвирини бурама чизик (спираль) кўринишида куради ва асосий чизикда Хусрав тепасида энгашган қоя, саҳна қаҳрамони, соясида Ширин чўмилаётган сарв дарахти шохлари, унинг содиқ оти Шабдиз кўрсатилган. Ғоя колористик урғунинг тақсимланиши билан такрорланади: воқеа ёрқин сариқ ва қизғиш тепалик, жазирама кунни англаувчи зарҳал осмонда ривожланади. Уларни уфқ чизиклари бўйлаб контури бўйича мовийлашаётган қоя чўққиси ажратиб турибди. Дарёнинг кумуш ранглиги ва яшилнинг турли туслари фон бўёқлари гаммасини тўлдириб турибди. Сюжетдаги қаҳрамонларнинг фигуралари ва уларнинг отлари асосий колористик урғуни яратади: Хусрав тўқ яшил кийимда тўқ қизил от (сюжет бўйича малла бия Гулгун) устида савлат тўкиб ўтирибди; кейинги ёрқин нуқта дарахт шох-шаббаси, сўнг, ундан ўнг томонда Ширин пушти ва тўқ кўк кийимда. Ушбу спиралнинг охирида сақичдек қора от Шабдиз (тун каби қора) турибди. Бундай колористик зарбалар миниатюрадаги композиция ўзагидаги спираль моҳиятини кучайтиради. Бу ерда биз Табриз услубидаги бадиий образни тасаввур қилиш учун муҳим бўлган янги турдаги шукӯҳи манзарани кўраимиз. Яна асарда шаклни ранг билан чаплаш ва перспектива қурилишини ҳам сезишимиз мумкин.

"Лайли ва Мажнун" достонига ҳам турли рассомлар томонидан кўплаб миниатюралар ишланган ва улардан энг машҳур мавзулар сирасига "Лайли ва Мажнун мактабда" сюжетига ишланган миниатюралар киради. Ушбу мавзу Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоийларнинг "Хамса" дostonларига ишланган энг кўп тарқалган сюжетлардан бири ҳисобланади.

ЎзР ФА ШИ Қўлёзмалар фондида Низомий Ганжавийнинг XVII-XVIII асрларга оид "Хамса" асари қўлёзмаларининг умумий сони тўртта⁶ ва қўлёзмалар 51 та миниатюрани ўз ичига олади. Фондда сақланувчи "Лайли ва Мажнун мактабда" мавзуидаги миниатюра⁷ Қайсининг Лайли билан бир мактабда ўқиши ва йигит қизни ўша ерда севиб қолгани ҳақидаги сюжетга ишланган. Низомий Ганжавийнинг "Лайли ва Мажнун" достони учун яратилган қўлёзма ўз ичига 27 та расми олади. "Лайлининг мактабда ўқиётгани" мавзуидаги миниатюра Хуросон услубида ишланган бўлиб, унга 109 б. в. рақами берилган. Варақнинг деярли

5 "Хусрав сойда чўмилаётган Ширинни кўрмоқда". Фрир галереяси. Вашингтон. 1405-10.

6 Инв. № 3481 – 2 та, Инв. № 662 – 27 та, Инв. № 8882 – 2 та, Инв. № 6267 – 20 та миниатюра.

7 "Лайли ва Мажнун мактабда". "Хамса". Низомий Ганжавий. Т.Р.662. ЎзР ФАШИ қўлёзмалар фонди. Қўлёзма 332 та варақдан ташкил топган. 21х34. 1075/1665 й. Хаттот Абдулфотх бин Муҳаммад Муқим.

ярмидан кўпини матн қоплаган. Пастки қисмдаги тасвирда очиқ майдондаги етти нафар фигурани кўриш мумкин.

Қияликда, гуллаган ўтлар орасида ўтирган ўқувчилар улардан юқорида, чап томонда ўтирган устоздан дарс олмоқдалар. Асарнинг олди томонидан чапда ўтирган, эгнига сариқ кийим устидан ўнг елкасига тўқ пушти рангли тўнни ташлаб олган Қайс бошини буриб, сал тепароқда ўтирган Лайлига тикилиб ўтирибди. Лайли нимадир демоқчи бўлгандек, ўнг қўлини ҳаракатлантираётган ҳолати кўрсатилган. Улардан ташқари тасвирланган тўрт нафар ўқувчиларнинг уч нафари ўтирган, бир нафари турган ҳолатда акс эттирилган. Тепароқдаги икки нафарининг қўлида қоғоз, пастда ўтирган ўқувчи қўлидаги буюмини Қайсга узатмоқда. Орқа фонда пуштиранг тоғлар, яшил дарахтлар кўриниб турибди. Миниатюрада оловранг, сариқ охра, кўк ва тўқ яшил ранглар уйғунлиги мавжуд. Асарнинг чап пастки бурчагида ёзув бор.

Низомий Ганжавийнинг “Лайли ва Мажнун” достони суфизм ғоялари, образлари ва мотивлари билан бойитилган. Муаллиф ўз достонида севгининг янги концепциясини киритади, унинг яралишига эса суфизм дунёқараши таъсир кўрсатади. Низомий тасвирлаган Мажнун образи ўзини бутунлай ўз идеалига бағишлаган қаҳрамон сифатида намоён бўлади. Ошиқ – мўмин образи (тақводор) ёки мужоҳид (Аллоҳ учун ўзини қурбон қилиш), маъшуқа – Аллоҳ ёки идеал образи [3:37].

Низомий Ганжавий достони табиий инсоний ҳис-туйғуларни жамият даражасига олиб чиқади ва унинг анъаналарига зид қўяди. Мусулмон шарқи анъаналарига қарама-қарши кўрсатилган сюжетлар кучли руҳий кечинмалар орқали очиб берилган. Лайлининг Қайсни севиши ўша давр жамиятида аёлларнинг севиши гуноҳ саналгани, лекин отасига қарши бормаган Лайлининг Ибн Саломга турмушга чиқса-да, Қайсга вафодор бўлиб қолиши унинг нақадар кучли ва иродали эканлигини тасвирлайди. Юқоридаги каби психологик ва романтик сюжетлар миниатюраларда ҳам ўз аксини топади.

Мусаввири Қосим Али деб тахмин қилинган яна бир “Лайли ва Мажнун мактабда”⁸ сюжетида ишланган асарда Камолиддин Беҳзоднинг айнан ушбу мавзуга ишлаган миниатюрасидан фарқли ўлароқ, воқеа мадраса ҳовлисида содир бўлаётгани акс этади. Тасвирнинг ўнг томонида сариқ-қизғиш баргли катта чинор дарахти кўрсатилган. Ҳирот мактабининг яққол намунаси ҳисобланган ушбу асардаги меъморий бинонинг нақшинкор фонида ўн икки нафар фигуралар тасвирланади. Улар сариқ, қизил, яшил, жигарранг, оқ ранглардаги кийимларда ва ҳар бири ўз ишлари билан машғул бўлишмоқда.

Асосий қаҳрамонлар миниатюранинг юқори қисмида бош эгиб турган ҳолда кўрсатилган. Бошқа миниатюраларда жуда озғин, сиқилган ва севгидан қаттиқ азоб чеккани кўриниб турадиган Қайс ушбу тасвирда деярли бошқа образлардан фарқланмайди ва атрофдаги иштирокчилар сингари оддийгина толиби илм сифатида берилади. Муаллимнинг чап томонда жигарранг кийимда бошқа фигураларга нисбатан каттароқ тасвирлангани унинг мактабдаги ўрнини, мавқеини англатади.

Пастроқда тўқ жигарранг фаввора ва чинор остидаги зинапояларнинг жойлашуви Камолиддин Беҳзод ижодидаги композицион ечимга жуда яқинлиги

8 “Лайли ва Мажнун мактабда”. 15.а.о. Ҳирот. Рассом Қосим Али (?). Низомий. 106 в. Британия музейи. Лондон.

билан аҳамиятлидир. Илм-фан, адабиёт, санъат гуллаб-яшнаган давр муҳити ва осойишта ҳаётни акс эттирувчи ушбу асарда асосий қаҳрамонлар мактабдаги бошқа иштирокчилар билан уйғунлашиб кетади.

Хулоса сифатида айтиш лозимки, Низомий Ганжавийнинг “Хамса” достонига Султон Муҳаммад, Мирзо Али, Музаффар Али, Мир Саййид Али, Маҳмуд Музаҳҳиб ва бошқа кўплаб мусаввирлар томонидан турли иллюстрациялар ишланган. Биргина Табриз мактабининг ёрқин намоёндаси Султон Муҳаммад ижодига назар солиб, Низомий “Хамса”сининг миниатюралардаги ривожини кузатиш мумкин. Сарой рассомлари ижодига ўзлари яшаган даврнинг сиёсий, ижтимоий-маънавий муҳити ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Аввалига гедонистик характерга эга бўлган ижодкорнинг асарлари, кейинчалик шох Исмоилнинг шеърини таъсирида тушкунлик кайфияти сезила бошлайди. Бироқ шунга қарамай Султон Муҳаммад ўз ижодига ёрқинлик, жўшқинлик ва юқори кайфиятни олиб киришга ҳаракат қилади.

Рассомнинг “Меърож” асарида ижодкорнинг тасаввуф кайфияти яширинганлигини англаш мумкин. “...Абадий юлдузли осмон, нур сочиб турган ой шуъласи,... булутлар аждаҳо сингари бурама кўринишга эга бўлиб, гўёки дунёвий ҳаётни сўнгги маротаба эслатаётгандек туюлади. Олтин ёғду электр чакнаши сингари кўринади, Пайгамбар образидан эса кучли қувват таралмоқда. У ерда тасаввуфий йўналишга қарамасдан, дунёвий нарсалар кўп: Пайгамбарнинг бош кийими, сеҳрли буроқ сиймоси, фариштааларнинг кийими. Уларнинг нисбатлари ҳам ҳақиқийларига яқин. Фақатгина асарнинг руҳи бошқа: у осмону фалакка кўтаради”... [13:60]

Низомий Ганжавий “Хамса” асарлари қўлёзмаларига ишланган расмларда маълум даражада аввалги мавзулар билан бир қаторда кўплаб янги талқин ва анъаналарни кўришимиз мумкин. Бу расмларнинг ҳар бирида уларда яратилаётган бадиий-эстетик қарашлари, рассом дунёқараши маълум даражада акс этган. Баъзи сюжет ва образлар талқинига ишланган миниатюралар хусусиятлари канон тусига кириб қолган. “Хамса”даги беш достон ўзидан кейинги даврларда анъанавий сюжетларга айланган.

Достоннинг миниатюралардаги талқини ривожланиши мобайнида, идеал портретлар яратила бошланди. Табиийки, кўп фигурали тасвирларда фигураларнинг ички кечинмалари уларнинг хатти-ҳаракатларида намоён бўлган бўлса, йирик фигурали тасвирларда эса юз ифодасига кўпроқ эътибор берилади.

Низомий “Хамса”си адабиёт тарихида Яқин ва Ўрта Шарқ адабиёти тараққиёти йўлларини белгилаб берган бўлса, тасвирий санъатда ҳам миниатюралар мавзунини аниқлаб, анъанавий канон яратилишига асос бўлди. Низомий Ганжавий “Хамса” достонларига турли маданият марказлари, айниқса, Ҳирот ва Табриз шаҳрида яратилган миниатюралар ўзининг юксак бадиий савияси, оригинал композицион ечимлари, меъморий обидалар тасвири, табиат талқини ва қаҳрамонларининг ёрқин сиймолари кейинча Яқин ва Ўрта Шарқ мамакатлари рассомлари учун намуна бўлиб хизмат қилган. Улар жаҳон тасвирий санъати хазинасини бойитган, деб баҳолаш мумкин.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Ашрафи М. М. К вопросу о развитии среднеазиатской миниатюры XVI в. // Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР. Вып. 44. - Москва, 1961.

2. Гасанзаде Дж., Эфендиев А. Иллюстрации «Хосров и Ширин» – первый образец тебризской миниатюры начала XV в. // Наследие веков. № 2 (62). – Москва, 2013.
3. Гумматова Х. Б. Концепция божественной любви в поэме “Лейли и Меджнун” Низами Гянджеви // Проблемы Востоковедения. - С. 37-41.
4. Денике Б. П. Сюжеты Низами Гянджеви в искусстве Азербайджана и Востока в XV-XVII вв. // Низами. Сб. 4. – Баку, 1947.
5. Додхудоева Л. Н. Поэмы Низами в средневековой миниатюрной живописи. - Москва, 1985.
6. Додхудоева Л. Н. Отражение литературных сюжетов в средневековой персидской литературной живописи. Автореф. - Ленинград, 1978.
7. Замонов Н. Сюжеты “Хамсэ” Низами в искусстве Азербайджана. Автореферат. – Баку, 1973.
8. Исмаилова Э. М. Пейзаж в миниатюрной живописи Мавераннахра и Среднего Востока XV-XVII вв. Семантика и символика. - Ташкент, 2006, - с. 76.
9. Казиев А. Ю. Миниатюры рукописи «Хамсе» Низами 1539-1543 гг. – Баку, 1964.
10. Керимов К. Ж. Азербайджанская миниатюра. - Москва, 1980.
11. Сулаймонова Ф. Низомий “Хамса” сига ишланган расмлар. - Тошкент, 1985.
12. Низомий “Хамса” сига ишланган расмлар. Альбом / Тузувчи Ф. Сулаймонова. - Тошкент, 1985.
13. Welch S. C. A King's Book of Kings. - London, 1972, - p. 60.

RENAISSANCE OF ABRI BAHOR ART (THE CASE OF COVER ART)

АБРИ БАҲОР САНЪАТИНИНГ ҚАЙТА УЙҒОНИШИ (Муқовасозлик санъати мисолида)

Saidova Nodira Ghanisher qizi
Саидова Нодира Ғанишер қизи

The article discusses the factors that led to the emergence, development and disappearance of the art of *Abri bahor*, which was used in manuscript works, but disappeared in subsequent years, as well as the work carried out in this area today.

Муқовасозлик тарихини тадқиқ этишда ва муайян даражада тўлақонли ёритиб бериш, тарихнинг турли давларида яратилиб, бугунги кунгача етиб келган ва айти пайтда турли ёзма манбалар сақланувчи фондлар хазинасида сақланаётган муқовалар муқовасозлик санъатини ўрганиш ва ундаги қўлланилган абру баҳор услубларини ўрганишда таянч манбалар ҳисобланади.

Муқова – қўлёзма асарни бадиий безаб турувчи ҳамда муҳофаза этиб туриш вазифасини бажарувчи, китобат санъати наъмуналаридан биридир. Қадимдан асраб келинаётган ёзма манбаларнинг жуда кўплари биринчи галда бир неча асрлар ўтиши натижасида, ташқи ва ички салбий таъсирлар оқибатида, қўлдан-қўлга ўтиб, охири муқовасиз қолади ёки борлари ҳам йиртилиб фойдаланишга яроқсиз ҳолатга келиб қолади. Албатта, қадимги қоғозгарлар, муқовасоз уста-саҳҳофлар буни яхши билган ва жуда пухта муқовалар яратиб қолдиришга ҳаракат қилган (44-иллюстрация).

Қўлёзма китобларни таъмирлашда муқоваларни тиклашнинг ҳам аҳамияти беъқиёсдир. Умуман олганда, муқовалар икки хил бўлган, яъни чармдан ва картондан ишланган. Картон муқовалар баъзида қисман, баъзида эса бутунлай чарм билан қопланган. Муқованинг ички томон (форзаци) қисмига эса “ён қоғоз” ёпиштирилган ва у жуда гўзал нақшлар билан безатилган. Кейинчалик бу қоғоз “абри” номини олган. Абри қоғозидан фақатгина муқова учун эмас, балки ички саҳифалар учун ҳам фойдаланилган (45, 46, 47, 48-иллюстрациялар).

Шуни таъкидлаш керакки, ҳар бир қўлёзма китоб бадиий санъат асари сифатида турли усталар – *саҳҳоф*, яъни муқавасоз, *мусаввир* – безакчи *рассом*, *жадвалкаш* – асар матнларини турли ҳошиялар ва чизиқлар ичига олиб безатувчи уста, *лавваҳ* – матн асосини ҳошияларга чиқариб берувчи уста, *қоғозрез* – қоғоз кесиб тайёрловчи уста, *аброз* – абри қоғоз тайёрловчи усталарнинг ҳамкорликдаги ижодий ишлари натижаси демакдир. “Абр” сўзи – форсча *булут* демакдир, аслида эса бу сўз “абри баҳор”, яъни баҳорги ёмғир суви маъносини беради. Мармар гулларига қиёсланувчи бу санъат намунаси ниҳоятда бадиий қиймати юксак асарлар, муқовалар, мактуб ва айрим миниатюраларнинг безатилишига ҳам хизмат қилган.

Абрининг энг дастлабки намуналари XV-XVI асрларга таалуқлидир. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида шу каби безакли қоғозлардан фойдаланилган қатор қўлёзма асарлар мавжуд. Хусусан, инв. № 366, инв. № 2506, инв. № 1201, инв. № 2512, инв. № 2547, 396, инв. № 345 рақамлари остида

сақланаётган қўлёзма китоблар муқовасининг ички ён қоғоз қисми ва матн ёзилган саҳифаларнинг вароқларида турли ҳил “абри баҳор” намуналари билан зийнатланганлигини гувоҳ бўлишимиз мумкин (49, 50, 51-иллюстрациялар).

Абри санъатининг асл ватани қадимий Мовароуннаҳр, шу жумладан Бухоро шаҳри бўлган. Сўнгра ушбу санъат савдо йўллари орқали дастлаб Эронга, сўнг Туркияга ҳатто Европа мамлакатларига қадар тарқалган.

Ўрта Осиёда то XX асрга қадар жуда кўп қўлёзма асарларни абри қоғози билан безатиш русм бўлган. Ўтмишда бу соҳада ажойиб намуналарни яратган санъаткорлар кўп бўлган. Масалан, Мавлоно Муҳаммад Амин Жадвал ва Мавлоно Яхё сингари усталар “абри баҳор”нинг турли намуналарини яратишда тенгсиз бўлганликлари тўғрисида Қози Аҳмаднинг XV-XVI асрларга оид “Хаттот ва наққошлар ҳақида рисола” номли асарида баён этилган [1: 189-192].

“Абри баҳор” санъатининг энг моҳир усталарнинг сўнггиси Қўқонлик таниқли шоир ва ҳаттот Мирзо Ҳайрулло Ҳўқандий бўлганлиги ҳақида А. Муродов ўз асарида маълумот қолдирган. Бу хусусда муаллиф “Мирзо китобат санъати ва уни кўчириш асбобларини ҳам яхши билар эди. Масалан, абри баҳор қоғози, гулли, санъатли ёзув қоғозларини тайёрлашда ҳам жуда моҳир ва ихтисосли эди. Шунингдек жадвал ва музаҳҳиблик ишлари ва лавҳалар ясашни ҳам билар эди” дея таъриф берган [2: 135-136].

Ҳозирда Мирзо Ҳайрулло Ҳўқандий тайёрлаган абри санъати намуналари Қўқон шаҳридаги Адабиёт музейида сақланмоқда. Афсуски, унинг вафотидан сўнг (1942 йил) Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистонда абри қоғозини тайёрлаш сирини биладиган бирорта уста топилмади лекин, бу санъат тури ҳозирги кунда Туркия ва бошқа Шарқ мамлакатларида ҳамон сақланиб, эъзозланиб келиняпти.

Абри қоғозини тайёрлаш технологияси, ашёлари ишлатиладиган идиш, меҳнат қуроллари тўғрисидаги умумий маълумотлар илмий адабиётларда учрайди. Жумладан, А.Ю. Казиевнинг илмий асарларида бу ҳақда қимматли фикрлар ва маълумотлар мавжуд [3: 65-71]. Шунингдек, мазкур санъат турини илмий тадқиқ қилган мутахассисларга Т. Зуфаровни ҳам мисол келтириш мумкин. Унинг ишларидан абри қоғозини тайёрлаш юзасидан етарлича материал тўплагани, ўзбек тилида абри қоғозининг тарихи ва таърифини жуда яхши таҳлил этиб берганлигини билиш мумкин [4: 49-53].

Юқоридаги маълумотлардан кўринадики, абри баҳор санъати билан Ўзбекистонда анча олдинги даврлардан бошлаб яқин-яқинларгача шуғулланиб келинган ва бу санъатни юксак даражада ўзлаштирган санъаткорлар бўлган. Бироқ, ҳозирги кунга қадар, бу ноёб санъат ҳақида айрим юқорида номлари келтириб ўтилган мутахассисларнинг қисқача маълумотлардан ташқари, унинг амалий ҳамда назарий жиҳатлари тадқиқ қилинмаган ёки назардан четда қолиб кетган.

Шуни таъкидлаш керакки, китобат санъатини таназзулга юз тутишига мамлакатдаги сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришлар сезиларли салбий таъсир ўтказди. Натижада, китобат санъати намуналаридан бўлган қоғознинг сифати тушиб кетди, Ўзбек абри санъатининг йўқолиб боришига сабаб бўлди. Энг ачинарлиси, бу анъанавий санъат турини сақлаб қолишга ҳукумат тамонидан эътибор қаратилмади ва уни ривожлантиришга имкониятлар яратилмади. Зеро, Темурийлар даврида ҳунармандлар давлат қарамоғида бўлганлиги, берилган имкониятлар натижасида тайёрланган китобат иши намуналарида ҳеч тенглаштириб бўлмайдиган фарқ бор.

Ўзбекистонда ЎЗР ФА Шарқшунослик институти реставрация лабораториясининг фаолият олиб борган Ш. Муҳаммаджонов, Маъруф Салимов каби тажрибали ва бошқа ёш рассом-таъмиршунослари китобларни таъмирлаш жараёнида абри қоғозини тайёрлаш технологиясини тиклашда маҳаллий ҳомашё асосида, қайд этилган манбаларга таянган ҳолда абри тайёрлаш технологиясини илк бор қайта тиклашга киришди ва уни амалий ишларида қўллашни мақсад қилиб олди.

Улар олиб борган экспериментларда қоғозни тайёрлаш юзасидан дастлабки уринишлар натижасида, қўлга киритилган муваффақиятлик натижага эришиш ҳам бирмунча қийинчиликлар билан амалга оширилган ... Чунки, ўрта аср усталари абри қоғозини тайёрлашда “трагант” ёки “трагакаита” деб аталган махсус елимдан фойдаланган. Бу елимни улар Шарқ мамлакатларидан келадиган савдогарлардан сотиб олган. Бизнинг реставратор рассомлар ана шу ноёб елимнинг ўрнини боса оладиган муқобилини топишга киришди. Бунинг учун улар баъзи бир табиий ва сунъий елимларнинг таркиби ва хусусиятларини ниҳоятда синчковлик билан ўрганди ва ниҳоят унинг ўрнини босадиган елим аралашмасини олишга муваффақ бўлди. Шундан кейин яна бир-икки йил мобайнида абри қоғозини яратиш бўйича тажриба ишлари олиб борилди.

Лабораториянинг ёш мутахассислари Ш. Муҳаммаджонов ва М. Салимовлар қадимдан мавжуд бўлган ва кейинги йилларда йўқолган абри қоғозини тайёрлаш усулини тиклашга муваффақ бўлди. Зеро, бу хил ранго-ранг товланувчи қоғозлар қадимда қўлёзма асарларни яратишда, муқовасозлик наъмуналарида муайян безак бериш ҳамда айрим миниатюраларни яратишда жуда қўл келган. Ушбу намуналар ўз даврининг катта ютуқларидан ҳисобланади.

Бу гўзал нақшли қоғозни яратиш учун таъмирчи рассомларга тўртбурчак идиш, мўйқалам (ҳар бир ранг учун алоҳида), бўёқлар солинадиган идишчалар, елим, пигментлар, бузоқ ўти, бигиз ва чўплар, от ёдидан ишланган тароқ каби асбоблар ва ашёлар керак бўлди.

Абри қоғозини тайёрлашнинг технологиясига келсак, у қуйидагича амалга оширилади. Яъни, елим аралашмаси миқдори тегишли идиш ҳажмига мўлжаллаб тайёрланади, бунда уни тўлиб-тошиб кетмаслигини ҳисобга олиш керак. Бўёқ пигментлари алоҳида-алоҳида рангига кўра тайёрланиб олинади. Юқорида айтилгандек, ҳар бир бўёқ алоҳида идишда сақланмоғи керак. Энди мўйқалам билан “бузоқ ўти”ни аралаш тирилади, сўнгра уларни аралашма устига сочилади, бунинг учун мўйқаламни кўрсаткич бармоқ билан урилади. Ўт бўёқларни аралашма сиртига сизиб чиқишига ёрдам беради ва шунинг натижасида улар алоҳида ажралиб туради. Шундан кейин, мусаввир уста ўз ихтиёрига кўра ингичка чўп, бигиз ва тароқча ёрдамида тегишли нақш, гулни туширади. Сўнгра, сурат туширилиши керак бўлган қоғозни ўша жилвакор бўёқлар туширилган сирт устига зич қилиб ёпилади. Бунда ўша қоғоз ва идиш сирти тенгма-тег бўлмоғи керак. Орадан беш-ўн сония ўтгач, қоғозни бигиз ва игна ёрдамида эҳтиёткорлик билан олинади. Бу ерда қоғозни бўёқли сирт устида узоқ ушлаб турилиши мумкин эмас, чунки у ивиб кетади. Сиртдан ажратиб олинган бўёқли қоғозни текис тахта ёхуд стол узра ёйиб, соя жойда қуришиб олинади. Бунда муайян даражада ҳарорат бўлиши талаб этилади. Абри қоғози қуригач, қимматбаҳо минерал тош ёхуд чиганоқ ёрдамада унга сайқал берилади, шунда абри сифати ортиб ялтираб, жиёланади. Умуман, абри суратлари нотекис чизиқлардан иборат бўлиб қолмай, улар сирасида муайян ечимли нақшлар ҳам киради. Масалан, сочма абри, тарама

абри, мрамар абри, булбул уяси абри, келкет (арчасимон) абри шулар жумласидандир.

Лаборатория мутахассислари юқорида санаб ўтилган жуда кўп абриларни тиклашга муваффақ бўлди. Шунинг ҳам айтиш керакки, абрининг ҳар бир сурат ва нақшлари асло бир-бирини такрорламайди.

Шундай қилиб, машаққатли изланишлар асосида яратилган дастлабки абри қоғозларидан ёш мусаввир таъмирчиларимиз қадимий асарларни тиклашда фойдаланди, пировардида ушбу қадимий манбалар ўз кўркини очиб юборди.

ЎзР ФА Шарқшунослик институти Илмий кенгашининг 1987 йил да бўлиб ўтган йиғилишларнинг бирида абри қоғозларининг бир неча намуналари намойиш этилган бўлиб, у мутахассисларнинг юксак баҳосига сазовор бўлган эди. Ўша пайтда абри қоғозининг тикланиши ва унинг турфа усулларида қадимий қўлёзма асарларни таъмирлашда қўлланилиши бир овоздан маъқулланган ва бу борада ижодий изланишларни янада кенгроқ йўлга қўйиш юзасидан тавсиялар билдирилган эди.

Ушбу давр мобайнида мазкур мутахассисларимиз кўпгина манбаларни таъмирлашда ўзлари тайёрлаган абри баҳор санъати намуналаридан фойдаланиб, бир қанча қўлёзма муқоваларини таъмирлашга муваффақ бўлди. Жумладан, № 1201 инв. рақамли қўлёзма Маъруф Салимов тайёрлаган абри қоғози билан безатилиб, таъмирланган намуналардандир (52, 53, 54-иллюстрациялар).

Ўрта аср китоб санъатининг XV-XVI асрлар Темурийлар давридан то XX аср бошларигача ривож топган, кейинчалик эса унутилиб борган абри санъати мутахассислар томонидан мустақиллик йилларида бирмунча тикланиш ишлари олиб борилган бўлсада, Ўзбек санъати ҳисобланган мазкур “абри баҳор” тўлақонли ривожланиб кета олмади. Бунинг сабабларидан яна бири қадимий анъаналардан бўлган устоз—шогирд анъаналарининг давом эттирилмаганида бўлса, иккинчи тарафдан мазкур санъатнинг ривожланмаганиги, илмий жиҳатдан ўрганилмаганидадир. Чунки ҳалқимиз умуммиллий қадриятлари ҳисобланган ва ҳозирда йўқолиб бораётган мазкур санъат тадқиқ этилмас экан, бу жараён амалий жиҳатдан ҳам ривожланиб бориши ва Ўзбек “абри баҳори” сифатида дунёга танилиши бирмунча мукул бўлиб турган масалалардандир.

Шу мақсадда 2012 йилдан то шу кунгача мазкур “Абри баҳор” санъатини Ўзбекнинг қадимий санъати сифатида нафқат юртимиз ва балки дунё миқёсида тарғиб этиш мақсадида фаолият олиб бораётган Н. Сатиболдиева устоз-шогирд анъаналари асносида китобат санъати ихлосмандлари, ёзма манбаларни таъмирловчи мутахассислар, ёш ўсиб келаётган авлод вакилларига ўз билимларини улашиб гўзал нақшлар қоғоз яратиш сирларини тарғиб этиб келмоқдалар. Қирим ўлкасида ўз малакасини ошириб “Абри” санъатини мустахкам эгаллаган Насиба Сатиболдиева Ўзбекистоннинг “НЭХТ” савдо марказида бирмунча унутилган қадимий ҳалқимиз ҳунармандчилиги “абри баҳори” санъатини яна қайта жонлантириб халққа танита бошлади. Лекин бу жараён узида бирмунча камчиликлар ва ноқулайликларни юзага келтирди. Мазкур санъат намуналарини яратишда шарт-шаритга эга бўлган устахона ва бир қанч ҳом-ашёлар бўлишини талаб этади, бундан ташқари бу санъатни ўрганиш бир кунлики эмас, доимий ўз устида иш олиб боришни талаб этгани боис, ушбу савдо сотиқ учун мўлжалланган мазкур марказ, соҳани тарғиб этиш йўлида талаб даражасида шакиллантирилмаган.

Ўзбекистон халқларининг бой маданий мероси ва тарихий анъаналарини тўлиқ сақлаб қолиш ва кўпайтириш, миллий ҳунармандчилик, ҳалқ бадий ва амалий

санъатини янада ривожлантириш, хунармандчилик фаолияти билан шуғулланувчи фуқароларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хунармандчиликни янада ривожлантириш ва хунармандларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш чора тadbирлари” тўғрисида 17.11.2017 йилдаги 5242 сон қарори тасдиқланди [5]. Шу фармон асосида Шайхонтоҳур туманидаги хунарманд Н. Сатиболдиевага “Орифжонбой” масжидида “Абри баҳор” санъатини тиклаш ва ривожлантириш учун жой ажратилди. Энг аҳамиятли жиҳати шундаки атрофида замонавий бинолар барпо этилаётган ва йўқ бўлиб кетиши эҳтимоли юқори бўлиб турган мазкур масжид, қадимий Маънавий юксалишда ривожланган “Абри баҳор” санъатимиз сабабли, маданий мурос бўлиб қолган Орифжонбой масжиди Президентимиз фармони ила сақланиб қолиб, икки маданий меросимиз бир бирини сақлаб қолишига сабабчи бўлди. Кейинги йилларда ноёб манбаларни сақлаш, уларни таъмирлаш, қадимий китобат санъати анъаналарини тиклаш, намойиш этиш борасида мутахассисларда билим ва кўникмаларни янада ошириш мақсадида 2018-йилнинг 19 февраль – 14 март оралиғида Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва Туркия ҳамкорлик ва мувофиқлаштириш агентлиги (ТИКА) билан ҳамкорлигида “Китобат санъати” маҳорат дарслар ташкил этилди.

Ҳозирда лабораторияда айнан манашу абри услубларини қайта тиклаш ишлари Башорат Хаджаева ва бир қатор ёш мутахассислар томонидан амалга оширилмақда. Бу амалий машғулотлар абри баҳор санъатини ўрганишда жуъзларни тикиш, шероза нақши, муқовалаш, чармга ишлов бериш, чармдан муқова тайёрлашнинг амалий услубларидан ташқари “Абру баҳор” қадимий санъат тури бўйича ҳамкорликдаги малака ошириш машғулотлари ташкил этилди. Мазкур амалий тренингда ёш мутахассислар санъатнинг маҳаллий ва туркия тажрибалари билан танишишди. Айтиш мумкинки, мазкур ҳамкорликдаги ўқув курси узоқ йиллик турғунлик ҳолатидан “Абру баҳор” санъатининг маҳаллий шароитда қайта уйғониши бўлди дейиш мумкин.

Ушбу курсдан олинган натижаларни амалиётда қўллаш янада ривожлантириш мақсадида 2022 йил май ойларида, ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ҳомийлиги остида мазкур институт реставрация лабораторияси етакчи мутахассиси Башорат Хаджаева малака ошириш амалий ўқув курсларида иштирок эди.

Хулоса ўрнида шунини таъкидлаш жоизки, Ўзбек абри санъатини нафақат юртимиз, балки вилоятларда ёзма манбалар сақланувчи фондларда фаолият олиб боровчи реставратор мутахассисларга малака ошириш курсларини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун эса, албатта моддий кўмак ва давлат миқёсидаги эътибор зарур. Ушбу санъатни ўрганиш орқали юртимиз фондларида сақланаётган ноёб қўлёзмаларнинг зарарланган қисмларини қайта тиклаш, бадий санъат намуналар бўлган матн қисмини, муқовалар, миниатюра асарларини таъмирлашда, фойдаланишга имкониятлар очиб беради. Бундан ташқари, янги йўналиш ҳисобланган музей экспозицияларини бойитишда қўлёзма асарлар нусхаларини яратишда гўзал абри қоғозларидан фойдаланиб, давр руҳиятини бера оловчи муляжларни яратишда фойдаланиш, янада ушбу асарларнинг оригинал нусхаларига яқинлашишида хизмат этади.

Энг асосийси, Олий таълим муассасаларида ҳам ушбу санъатни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир. 126-сонли ПҚ қарори [6] асосида Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтида “Қадимий ёзма манбалар

консервацияси ва реставрацияси” ташкил этилаётган таълим йўналишида айнан китобат ишининг таркибий қисми бўлган “Абри баҳор” санъати ўргатувчи махсус ўқув курсларини ташкил этиб, профессионал абри устаси бўлган кадрлар тайёрлашни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир. У орқали, талабаларда арт терапия амалий дарсларини олиб бориш мумкин Абри Баҳор санъатини ўрганиш ёш авлод онгида хотиржамлик бахш этишб, уларнинг дунёқарашини шакллантириш билан бирга, ўз миллатининг қадимий ҳунармандчилик санъатидан бохабар бўлишида замин яратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Кази-Ахмед. Тракта́т о каллиграфа́х и худо́жниках. Москва-Ленинград: Государственное издательство “Искусство”, 1947.
2. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Тошкент, 1971.
3. Кази́ев А.Ю. Худо́жественно-технические материалы средневековой рукописи. – Баку, 1966.
4. Зуфаров Т.У. Абри баҳор санъати ҳақида айрим қайдлар // Адабий мерос. – Тошкент, 1983. 4-(28-) сон.
5. <https://lex.uz/docs/3416134>
6. <https://lex.uz/docs/5514989>

STUDYING OF PRESTIGIOUS MANUSCRIPTS AND EXQUISITE
PAINTINGS FROM THE FUNDS OF AL-BIRUNI INSTITUTE

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК
ИНСТИТУТИ ХАЗИНАСИДАГИ МЎЎТАБАР ҚЎЛЁЗМАЛАР
ВА НАФИС МЎЎЖАЗ РАСМЛАРНИ ЎРГАНИШ

Madraimov Abdumajid Abduraimovich

Мадраимов Абдумажид Абдураимович

The manuscript fund of al-Biruni Institute of Oriental Studies is one of the most important world centers for Oriental manuscripts, rare books and historical documents. It possesses so many miniatures. This article analyses the methods of their cataloguing and studying.

ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасидаги мўътабар қўлёзмалар ва нафис мўъжаз расмлар жамланмаси жаҳоннинг йирик маданий марказлари бўлмиш Британия музейи, Оксфорд университетининг Бодли кутубхонаси ва Индия Оффис кутубхонаси каби жуда катта илмий аҳамиятга эга эканлиги мутахассислар томонидан тан олинган эди [7:186-190]. Институт қўлёзмалар фонди 2000 йилда ЮНЕСКОнинг “Жаҳон хотираси” рўйхатига киритилган.

2012 йили институт хазинасида 26 000 дан ортиқ қўлёзма мавжудлиги қайд этилган [5:6]. Фонддаги энг муҳим асарлар қўлёзмалари 1951-1987 йилларида давомида ўн бир жилдаги “Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР” (Ўзбекистон ССР Фанлар академияси қўлёзмалари мажмуаси) номи монографик каталогда тавсифга олинб, нашр этилган эди [10]. Кейинги йилларда “История” (Тарих), “Естественные науки” (Табиий фанлар), “Медицина” (Тиббиёт) ва “Суфизм” (Тасаввуфга оид қўлёзмалар) номлари билан аталган шу соҳаларга оид қўлёзмалар тавсифга олинган жилдлари нашр этилган [5:17].

2001, 2003 ва 2004 йилларда “Oriental Miniatures” (Шарқ миниатюралари) номи уч жилдаги каталог инглиз тилида ЮНЕСКО шафеълигида чоп этилган эди [2; 3; 4]. Ушбу каталог йирик олимлар академиклар М. Хайруллаев, Г. А. Пугаченкова, масъул муҳаррир А. А. Ҳакимов, т. ф. д. А. Ўринбоев, масъул муҳаррир ва ЮНЕСКО қошидаги Миллий комиссия масъул ходими А. Икромовдан иборат таҳрир хайъати раҳбарлигида нашрга тайёрланган. Сўз боши академик, ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти директори М. Хайруллаев (5-6 бетлар) ва Ўзбекистон Бадий академияси раиси Т. Қўзиев (7-8 бетлар) томонидан ёзилган. Ундан сўнг “Таҳрир хайъати номидан” (9-12 бетлар) кириш мақоласида ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, ундаги миниатюраларни кимлар ўрганганлиги тўғрисида энг муҳим маълумотлар ҳамда каталог тузиш таомили баён этилган.

Биринчи жилда (Тошкент: Media Land, 2001, 269 б.) XIV-XVII асрларга оид қирқ беш асар қўлёзмалари миниатюралари ҳамда йигирма битта алоҳида хат

намуналари ва миниатюраларни тузувчилар с. ф. н. А. Мадраимов, Ш. Мусаев, т. ф. д. Э. Исмоилова томонидан тавсифга олинган. Ушбу каталогнинг биринчи томига академик Г. А. Пугаченкова миниатюралар тўғрисидаги кириш мақоласини ёзган эди. Бу том 2001 йилги Ўзбекистон Фанлар академияси энг яхши тадқиқоти деб тан олинди, матбуотда ижобий тақриз эълон қилинди [8:92-93; 12:44-45].

Бундан аввал ҳам шу институт хазинасидаги қўлёзмаларга ишланган нафис мўъжаз расмлар турли мутахассислар, А. Семенов, Г. Пугаченкова В. Долинская ва бошқалар томонидан ўрганилган [2:11].

Ушбу миниатюраларни қатор санъатшунос ва шарқшунос олимлардан М. Ашрафи, О. Галеркина, Э. Исмоилова, Н. Норқулов, И. Низомутдинов, Е. Полякова, Л. Ремпель, Х. Сулаймонов, О. Усмонов бошқалар ҳам тадқиқ қилганлар. Уларнинг чоп этган мақолалари ҳар расмни қўлёзма тавсифи охирида келтирилган [2:260-269].

Шарқшунослик институти хазинасидаги ноёб қўлёзмалар хати ва хаттотлар ижоди йирик хаттот А. Муродовнинг “Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан” номли монографиясида ўрганилган эди [9].

Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Деҳлавийнинг “Хамса”, Алишер Навоий асарлари қўлёзмаларига ишланган миниатюралар проф. Ҳамид Сулаймон ва Ф. К. Сулаймонова нашр этган альбомлардан ўрин олган эди.

Э. М. Исмоилова ва Е. А. Полякова “Шарқ миниатюралари” номли альбомни тузиб, унда ушбу хазинадаги 82 расмни қисқа изоҳи билан уч тилда нашр этган эдилар [13].

Каталогнинг ушбу иккинчи жилди ҳам биринчиси каби академиклар М. Хайруллаев, Г. А. Пугаченкова, масъул муҳаррир, А. А. Ҳакимов, т. ф. д. А. Ўринбоев, масъул муҳаррир ва ЮНЕСКО қошидаги Миллий комиссия масъул ходими А. Икромовдан иборат таҳрир ҳайъати раҳбарлигида нашрга тайёрланган. Унда (Тошкент, Media Land, 2003, 239 б.) 18-19 асрларда яратилган ўттиз беш қўлёзма ва учта алоҳида варақ миниатюралари тавсифга ўрин олинган. Уларни А. Мадраимов, Ш. Мусаев, Э. Исмоилова амалга оширган. Каталогга академиклар М. Хайруллаев ва А. Ҳакимов сўз боши ёзганлар. Жилднинг кириш мақолаларини А. Ўринбоев ва А. Мадраимов “Decorative art of the Manuscripts” (“Қўлёзмаларни безаш санъати”, 7-15 бетлар) ҳамда Э. Исмоилова “Miniatures of the 18th-19th centuries” (18-19 асрлар миниатюралари, 16-27 бетлар) ёзганлар. Уларда ушбу жилда тавсифга олинган қўлёзмалар зийнатлари ва миниатюралар хусусиятлари ўрганилган.

Каталогнинг учинчи жилди таҳрир ҳайъатида академиклар М. Хайруллаев, Г. А. Пугаченкова, масъул муҳаррир, А. А. Ҳакимов, т. ф. д. Б. Абдуҳалимов, А. Ўринбоев, масъул муҳаррир ва ЮНЕСКО қошидаги Миллий комиссия масъул ходими А. Икромов бор эдилар. Ушбу жилда (Тошкент, Media Land, 2004, 165 б.) 19-20 асрларда яратилган ўттиз учта асар қўлёзмалар миниатюралари ва етмишта алоҳида миниатюра, хаттотлик ноёб намуналарини А. Мадраимов, Ш. Мусаев, Э. Исмоилова тавсифга олган. Унда “20 асрда миниатюра санъати” номли с.ф.д. Э. Гюль, с.ф.н. Ш. Шоякубов мақоласи (147-165 бетлар) ўрин олган. Мақолада мумтоз миниатюрани қайта тикланиши ва замонавий миниатюра тўғрисида маълумот берилган.

2012 йили ЮНЕСКО шафелигида “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалари хазинаси” номли тўплам (Масъул муҳаррир: Б. Абдуҳалимов, Х. И.

Эспинал. – Тошкент, 2012, -150 б.) ўзбек, рус ва инглиз тилларида нашр этилди. Ундаги “Сўз боши ва “Қўлёзмалар хазинаси” номли кириш мақолани Б. Абдухалимов, “Табий ва аниқ фанлар” – С. Каримова, “Бадий адабиёт” – Ш. Мусаев, Ф. Каримов, “Ислоом ва фалсафа” – Б. Бабажонов, “Тарихий ҳужжатлар” – С. Ғуломов, “Ҳуснихат турлари” – Ш. Зиёдов, “Миниатюра ва рангтасвир” – Ш. Мусаев, Ф. Каримов, “Исломий китоб муқоваси” – М. Ди Белла, “Қоғоз” – М. Салимов, “Қоғоз ҳужжатларни сақлаш” – А. Мирабиле, “ЮНЕСКО лойиҳаси принциплари ва методлари” – А. Мирабиле томонидан ёзилган. Китобга йиғирмага қўлёзмадан рангли расм илова қилинган. Ушбу тўпламни яратилишини хазинадаги қўлёзмаларнинг фан соҳалари бўйича хусусиятларини ўрганишга доир қўйилган жиддий қадам эди деб баҳолаш мумкин.

“Китобат санъати дурдоналари” номли альбом 2018 йили Тошкент шаҳрида нашр этилди. Унинг тузувчиси ва муқаддима муаллифи З. Раҳимова. Таҳрир ҳайъатида Б. Абдухалимов, С. Каримова, Б. Қосимхонов, Ш. Исломов иштирок этганлар. Китоб 144 бетдан иборат бўлиб, унда етмиш олти қўлёзма китоб зийнати ва миниатюралар рангли суратлари ўрин олган.

“Китобат санъати дурдоналари” номли китоб-альбомга ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фондидаги Алишер Навоий қаламига мансуб “Терма Девон”, “Хамса”, “Наводир ун-ниҳоя” асарлари зийнатли безаклари (миниатюралар, унвонлар ва бошқалар) киритилган. Шарҳлар ўзбек, инглиз ва рус тилларида берилган” [11].

Китоб-альбом сўзбошисида (7 бет) ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинаси ундаги қимматли манбаларнинг сони, даври, турли фан соҳаларига алоқадорлиги ва жугрофий қамрови кенглиги билан дунёдаги энг бой фондлардан бири сифатида 2000 йили ЮНЕСКОнинг Бутун жаҳон маданий мероси рўйхатида киритилгани таъкидланган.

2017 йил 24 майда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёев томонидан қабул қилинган “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2995 сонли қарорнинг муҳим аҳамияти эътироф этилган.

ЎЗР ФА Шарқшунослик институти ва “Асака” банк ўртасида тузилган манфаатли шартномага биноан ушбу альбом чоп этилган. Институт жамоаси ушбу альбом-китоб чоп этилиши муносабати билан банкка ўз миннатдорчилигини билдирган.

“Муқаддима”да Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди, сиёсий ва ижтимоий фаолияти 15 асрнинг иккинчи ярми – Темурийлар давридаги Самарқанд ва Ҳирот шаҳарлари маданий гуллаб яшнаши даврига тўғри келган. У мумтоз ўзбек адабий тилини ривожлантиришни, халқи маданияти ва ободончилигини юксалтиришни ўз ҳаёти ва фаолиятининг асосий мақсади деб билган.

Ушбу альбомдаги Алишер Навоий асарлари мўътабар қўлёзмалари Яқин ва Ўрта Шарқнинг маданият марказлари бўлмиш Ҳирот, Самарқанд, Қазвин, Табриз каби шаҳарларда яратилган. Улардаги миниатюраларда улуг шоир ғоялари нафис мўъжаз расмларда жозибador рангларда, ажойиб образларда тараннум этилган.

2020 йили “Ўзбекистон маданий мероси” муаллифлик лойиҳаси доирасида беш қисмдан иборат “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти тўплами” (Биринчи қисм: Тарихий асарлар ва ҳужжатлар / Ф. Ф. Абдухолиқов, Э. В. Ртвеладзе, Б. Абдухалимов, Д. Юсупова, С. Ғуломов. – Тошкент, “East Star Media”, 2020, - 408 б.; Иккинчи қисм:

Аниқ ва табиий фанлар / Ф. Ф. Абдухолиқов, Э. В. Ртвеладзе, Б. Абдухалимов, С. Каримова. – Тошкент, “East Star Media”, 2020, -448 б.; Учинчи қисм: Бадий адабиёт / Ф. Ф. Абдухолиқов, Э. В. Ртвеладзе, Г. Каримов, Ш. Мусаев, Б. Абдухалимов, О. Мамадалиева. – Тошкент, “East Star Media”, 2020, -448 б.; Тўртинчи қисм: Ислом, фалсафа ва тасаввуф / Ф. Ф. Абдухолиқов, Э. В. Ртвеладзе, Б. Абдухалимов, Б. Бобажонов. – Тошкент, “East Star Media”, 2020, - 400 б.; Бешинчи қисм: Миниятура ва хаттотлик / Ф. Ф. Абдухолиқов, Э. В. Ртвеладзе, Г. А. Пугаченкова, Б. Абдухалимов, А. Мадраимов, Ш. Ю. Зиёдов. – Тошкент, “East Star Media”, 2020, - 448 б.) ўзбек, рус ва инглиз тилларида нашрдан чиқди.

Ушбу нашрнинг аввалги тадқиқот ва нашрлардан ажралиб турадиган хусусиятларидан бири шуки, бу беш қисмнинг ҳар бирининг кириш мақоларида мавзуга оид асарлар ва уларнинг қўлёзмаларига хос хусусиятлари баён этилган. Бундан ташқари махсус каталогда хазинадаги ноёб қўлёзмалар тўғрисида ихчам маълумот ва унинг тўғрисида тасаввур берувчи рангли расмлар берилган.

Мисол учун “Тарихий асарлар ва ҳужжатлар” деб номланган альбом-каталогни олиб кўрайлик. Китобнинг бошланишида “Ўзбекистон маданий мероси жаҳон тўпламларида” лойиҳаси ҳақида” Э. В. Ртвеладзе ва Ф. Ф. Абдухолиқовнинг кириш мақоласи берилган (5-10 бетлар). Сўнгра Б. Абдухалимовнинг “Қўлёзмалар хазинаси” сарлавҳаси остида ЎзР ФА ШИ хазинаси тўғрисида умумий маълумотни ўз ичига олган мақола (14-33 бетлар) ўрин олган. Ундан сўнг “Тарихий мавзудаги асарлар” тўғрисида Д. Юсупова мақоласи (36-67 бетлар) жойлашган. Олиманинг маълумотига кўра, хазинада мингдан ортиқ тарихий асарлар қўлёзмалари мавжуд экан. Даври жиҳатдан ўнинчи асрдан йигирманчи асргача содир бўлган воқеаларни қамраб олади. Характери жиҳатидан умумий тарихга оид 257 қўлёзма, эллик асарга тегишли экан. Олима мақоласида тарих илмига оид асарлар мазмуни таҳлил этилган.

Биринчи қисмда (70-309 бетлар), 79 қўлёзма ва уларнинг расмлари, иккинчи қисмда эса ҳужжатлар расмлари ва улар тўғрисидаги (337-373 бетлар) маълумотлар келтирилган. Китоб охирида “Халқларни бирлаштирувчи мерос” мавзусида Ф. Ф. Абдухалиқов мақоласи (378-387 бетлар) ва китобдаги муаллифлар тўғрисида ҳам маълумот (387-389 бетлар) берилган.

Туркумнинг иккинчи қисми: Аниқ ва табиий фанлар қўлёзмаларига бағишланган. Бу альбом – каталогда ҳам биринчи қисмдаги Э. В. Ртвеладзе, Ф. Ф. Абдухалиқов ва Б. Абдухалимов мақолалари қайтарилган (5-34 бетлар). 37 бетдан бошлаб, “Аниқ ва табиий фанлар” тўғрисида С. Каримова кириш мақоласи (38-40 бетлар), сўнгра эса “Астрономия” (44-97 бетлар), “Математика” (98-139 бетлар), “География (140-185 бетлар), “Умумий табобат” (185-226 бетлар), “Тиб амалиётига оид асарлари” (226-279 бетлар), “Содда дорилар ҳақидаги асарлар” (280-296 бетлар), “Қорабодинар” (296-336 бетлар), “Ветеринария, овчилик, энциклопедиялар” (336-377 бетлар), “Кимё” (378-397 бетлар), “Минералогия” (398-409 бетлар) каби мавзулар аввал ихчам тарзда ёритилиб, сўнгра уларга оид қўлёзмалар қисқа тавсифи ва расмлари берилган. Ушбу альбом каталогдаги доришуносликка оид ҳамда жониворлар, отлар, қушлар тўғрисидаги маълумот ҳамда уларнинг тасвири табиатшунос мутахассислар учун қимматли бўлиши мумкин. Ушбу қисм охирида биринчисида келтирилган “Халқларни бирлаштирувчи мерос” номи Ф. Ф. Абдухалиқов мақоласи (410-419 бетлар) келтирилган ва китобдаги муаллифлар тўғрисида ҳам маълумот мавжуд.

Туркумнинг учинчи қисми: “Бадий адабиёт”га оид қўлёзмалар тўғрисидадир. Бу альбом – каталогда ҳам биринчи қисмдаги Э. В. Ртвеладзе, Ф. Ф. Абдухалиқов ва Б. Абдухалимов мақолалари қайтарилган (5-33 бетлар). “Шеърят” (35-351 бетлар) сарлавҳаси остида Ғ. Каримов, Ш. Мусаев ва О. Мадалиеванинг мақоласи (36-65 бетлар) ўрин олган. Мақолада институт фондидаги бадий адабиётлар, хусусан шеърятга оид энг муҳим асарлар яратилган даври, муаллифи, асар номи, ашё рақами эслатилган. Бадий адабиётга оид энг қадимий асар еттинчи асрда яшаган шоир Каъб ибн Зухайрнинг араб тилида яратилган қасидадир. Абу Али ибн Синонинг араб тилида битилган “ал-Қасидат ан-нафсия” асари ўн биринчи асрда яратилган. Форс тилидаги назмий асарлар ҳам салмоқли ўрин эгаллаб, улар ичида Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома”, Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий ва бошқалар асарлари ноёб қўлёзмалари мавжуд.

Мумтоз ўзбек тили туркийда битилган Юсуф Болосоғунийнинг “Қутадғу билак”, Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий, Убайдуллахон, Бобораҳим Машраб, Мунис ва Огаҳий асарлари қўлёзмалари ўз даври китобат санъатининг ноёб намуналари ҳисобланади. Улар маълум даражада миниатюра санъати тараққиётига ижобий таъсир ўтказганини таъкидлаш мумкин. Бундан сўнг эса етмишта қўлёзма тавсифи ва расмлари (66-349 бетларда) мавжуд.

Каталогнинг “Наср” сарлавҳаси остида тузувчилар Ғ. Каримов, Ш. Мусаев ва О. Мадалиеванинг кириш мақоласи (352-357 бетлар) ҳамда ўн олти асар қўлёзмаси ихчам тавсифи ва расмлари (358-391 бетлар) келтирилган.

“Тазкиралар” сарлавҳаси остида яна тузувчилар Ғ. Каримов, Ш. Мусаев ва О. Мадалиеванинг кириш мақоласи (392-397, 413 бетлар) ва биринчи, иккинчисида ҳам келтирилган “Халқларни бирлаштирувчи мерос” номли мақола (414-429 бетлар) ўрин олган. Китоб охирида асар номлари (430, 434, 437 бетлар) ва исмлар (432, 435, 438-439 бетлар) келтирилган.

“Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти тўплами” (Тўртинчи қисм: Ислоҳ, фалсафа ва тасаввуф) китоб-альбоми / Ф. Ф. Абдухалиқов, Э. В. Ртвеладзе, Б. Абдухалимов, Б. Бобожонов. – Тошкент: “East Star Media”, 2020. -400 б.

Китобнинг бошланишида “Ўзбекистон маданий мероси жаҳон тўпламларида” лойиҳаси ҳақида” Э. В. Ртвеладзе ва Ф. Ф. Абдухалиқовнинг кириш мақоласи берилган (5-10 бетлар). Сўнгра Б. Абдухалимовнинг “Қўлёзмалар хазинаси” сарлавҳаси остида ЎзР ФА ШИ хазинаси тўғрисида маълумотни ўз ичига олган мақола (14-34 бетлар) ўрин олган. Ундан сўнг “Қуръон тафсирлари, шарҳлар, қироат илми” (38-58 бетлар); “Фиқҳ (Мусулмон қонуншунослиги)” (61-82 бетлар); “Калом (теософия ва схоластика)” (85-91 бетлар); “Фалсафа, мантиқ, дидактика” (93-102 бетлар); “Тасаввуф” (105-115 бетлар) қўлёзмалари тўғрисидаги Б. Бобожонов мақолалари жойлашган. Каталогда (120-365 бетлар) мавзуга оид етмиш учта қўлёзма асар, расмлари тўғрисидаги ихчам маълумотлар келтирилган. Унда танлаб олинган намуналар асосан мавзуга оид қўлёзмаларнинг илмий аҳамиятига кўпроқ эътибор берганлиги кўриниб турипти.

Китоб охирида “Халқларни бирлаштирувчи мерос” мавзусида материал (368-376) ва китобдаги муаллифлар тўғрисида ҳам маълумотлар (378-381 бетлар) берилган. Одатдагидек асар номлари ва исмлар кўрсаткичи илова қилинган.

“Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти тўплами” (Бешинчи қисм: Миниатюра ва хаттотлик) китоб-альбоми / Ф. Ф. Абдухалиқов, Э. В. Ртвеладзе, Г. А. Пугаченкова, Б. А.

Абдухалимов, А. А. Мадраимов, Ш. Ю. Зиёдов. – Тошкент: “East Star Media”, 2020. -448 б.

Альбомнинг бошланишида “Ўзбекистон маданий мероси жаҳон тўпламларида” лойиҳаси ҳақида” Э. В. Ртвеладзе ва Ф. Ф. Абдухолиқовнинг кириш мақоласи берилган (5-10 бетлар). Сўнгра Б. Абдухалимовнинг “Қўлёзмалар хазинаси” сарлавҳаси остида ЎзР ФА ШИ хазинаси тўғрисида маълумотни ўз ичига олган мақола (14-33 бетлар) ўрин олган. Асосий қисм академик Г. А. Пугаченкованинг “Қўлёзма китобларни безаш санъати” (35-79 бетлар) кириш мақоласи билан бошланади. Биринчи каталог (81-273 бетлар) да А. А. Мадраимов тартиб берган фонддаги юздан ортиқ расмни қўлёзмадан энг сара эллик бештаси миниатюралари ва қўлёзма нақшу нигори рангли расмлари ўрин олган. Китобнинг иккинчи хаттотлик қисми (275 – 409 бетлар)да аввал Ш. Ю. Зиёдовнинг “Хаттотлик санъати” (276-306 бетлар) да хат санъати тўғрисида умумий маълумот (276-284 бетлар), олтита ноёб қўлёзма хат намуналари (285-306 бетлар), кейинча “Ҳирот хаттотлик мактаби намоёндалари” (307-313 бетлар) тўғрисида маълумот; саккизта қўлёзма хати намуналари (314-332 бетлар); “Бухоро хаттотлик мактаби намоёндалари” (333-336 бетлар), олтита қўлёзма хати, муқоваси, нақшу нигори (337-352 бетлар); “Самарқанд хаттотлик мактаби намоёндалари” (354-356 бетлар), тўртта қўлёзма хати, муқоваси, зийнатлари (357-365 бетлар); Хоразм хаттотлик мактаби намоёндалари (366-370 бетлар), бешта ноёб қўлёзма нақшу нигори (371-384 бетлар); “Фарғона хаттотлик мактаби намоёндалари” (385-388 бетлар), учта қимматли қўлёзма муқова ва зийнатли саҳифалари (389-397 бетлар); “Тошкент хаттотлик мактаби намоёндалари” (399-402 бетлар), учта нодир хат намуналари (403-409 бетлар) чоп этилган. Альбом охирида “Халқларни бирлаштирувчи мерос” мавзусида материал (368-376) ва китобдаги муаллифлар тўғрисида ҳам маълумотлар (378-381 бетлар), фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхати (428-430 бетлар) берилган. Одатдагидек, альбом-каталогга асар номлари ва исмлар кўрсаткичи илова қилинган.

Бу альбом-каталоглардаги қимматли маълумотлар тарихчи, ҳужжатшунос, аниқ фанлар вакили, исломшунос, филолог, санъатшунос, этнограф, китобат санъати мутахассислари учун ноёб манба бўлиб хизмат қилиши мумкин. Дадил айтиш мумкинки, ушбу альбом-каталогдан ўрин олган анчагина расмлар биринчи бор илмий муомалага киритилаётгани билан қимматли. Уларнинг бир қисми СВР ва бошқа каталогларда тавсифга олинган, ҳатто уч жилдлик инглиз тилидаги каталогда, ундаги расмлар фақат оқ-қора эди. Ушбу туркум, яъни беш қисмдан иборат ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти тўплами фонд қўлёзмаларининг мавзу доираси кенг, зийнатланиши ва хат санъати нуқтаи назаридан ўта ноёб намуналарга эга эканлигини яна бир бор тасдиқлайди. Китоб матнига илова қилинган расмларда ижодий гуруҳ вакиллари, уларнинг ижод жараёни, ўзларининг фотолари берилган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, “Ўзбекистон маданий мероси хорижий тўпламларда” ижодий гуруҳи ва ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти етакчи олимлари ҳамкорлигида нашр этилган беш қисмдан иборат альбом-каталог туфайли Шарқ илм-фани, тарихи, дини, фалсафаси, бадий адабиёти, ҳужжатлари ноёб намуналари тўғрисида қимматли маълумот ҳамда улар қўлёзмалари хати, муқоваси, зебу зийнати, нафис мўъжаз расмлари билан танишиш имконига эга бўдилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Oriental Miniatures. Volume I: 14th-17th centuries / Compilers: A. Madraimov, Sh. Musaev, E. Ismailova. -Tashkent: Media Land, 2001, -p. 260-269.
2. Oriental Miniatures. Volume I: 14th -17th centuries / Compilers: A.Madraimov, Sh. Musaev, E. Ismailova. -Tashkent: Media Land, 2001, -p. 269.
3. Oriental Miniatures. Volume II: 18th -19th centuries / Compilers: A.Madraimov, Sh. Musaev, E. Ismailova. -Tashkent: Media Land, 2003, -p. 239.
4. Oriental Miniatures. Volume III: 19th -20th centuries / Compilers: A.Madraimov, E. Ismailova, Sh. Musaev. -Tashkent: Media Land, 2003, -p. 165.
5. Абдухалимов Б. Қўлзмалар хазинаси / Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти тўплами. Биринчи қисм: Тарихий асарлар ва ҳужжатлар / Ф. Ф. Абдухолиқов, Э. В. Ртвеладзе, Б. Абдухалимов, Д. Юсупова, С. Гуломов. – Тошкент, “East Star Media”, 2020, -Б. 17
6. Абдухалимов Б. Сўз боши / Шарқ қўлзмалари хазинаси. ЎзР ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти / Масъул муҳаррирлар: Б. Абдухалимов, Х. И. Эспинал. -Тошкент: Мега Басым, Туркия, 2012, -Б. 6.
7. Бертельс Е. Э. Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР // Вопросы истории. 1958. Ташкент. № 1, с. 186-190.
8. Маннанов Б., Хўжаева У. Шарқ миниатюралари. 1 жилд. 14-17 асрлар // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, 2002, № 3-4, - Б. 92-93.
9. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. -Тошкент: Фан, 1971.
10. Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР, тт. I-V. Под ред. и при участии А. А. Семенова, -Ташкент, 1951, 1954, 1955, 1957 и 1960; тт. VI, VII. Под ред. и при участии А.А. Семенова и Д.Г. Вороновского. -Ташкент, 1963, 1967; тт. VII и IX. Под ред. и при участии А. У. Урунбаева и Л. М. Епифановой, -Ташкент, 1964, 1971; т. X. Под ред. и при участии Д. Г. Вороновского, -Ташкент, ред. и при участии А. Урунбаева и Р. П. Джаалимовой. - Ташкент, 1987.
11. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти нашрлари (1991-2018) / Тузувчи ва нашрга тайёрловчи т. ф. д. С. У. Каримова. - Тошкент: “Фан”, 2018, - 213 бет.
12. Хўжаева У. Шарқ миниатюралари (XIV-XVII асрлар. 1 жилд) / “Мозийдан садо”, журнал, 2003, 1 (17). 44-45 бетлар.
13. Шарқ миниатюралари (ЎзР ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти мажмуасида) / Сўзбоши муаллифи ва автор Э. М. Исмоилова, тузувчи Е. А. Полякова. - Тошкент, 1979 (ўзбек, рус ва инглиз тилларида).

REPORTS OF TASHKENT HOUSE-MUSEUMS AS HISTORICAL SOURCES

ОТЧЕТЫ ДОМОВ-МУЗЕЕВ ТАШКЕНТА КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Murodov Abduvali Mukhtor ugli
Муродов Абдували Мухтор угли

The article is devoted to the problem of studying the reporting documentation of house-museums (on the example of house-museums in Tashkent). The relevance of this topic at the present time is substantiated, attention is focused on the legislative base for the activities of museum organizations in Uzbekistan. It is specifically indicated that the study and source analysis of materials and funds of house-museums makes it possible to reveal the history of a famous person in more detail and collect truthful information regarding his life. The types of museums are listed by subject and by form of ownership.

Based on an analytical study of archival documents stored in the Departmental archive of the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan, in particular, in fund No. 38, a brief overview of the content and informative base of the texts of the reports of museum houses is given, a comparative analysis of the facts is performed. Further, conclusions are made about the specifics of reports and source study significance.

Interesting facts are given from the annual reports of museum houses on activities for 2016, presented in full text form and in tables by the following museums: S.P. Borodin, G. Gulyam, Y. Rajabi, Tamara Khanum. Source study aspects of the texts of the reports of the houses-museums of the capital at the present stage are revealed.

Статья посвящена проблеме изучения отчетной документации домов-музеев (на примере домов-музеев г.Ташкента). Обоснована актуальность данной темы в настоящее время, акцентировано внимание на законодательную базу деятельности музейных организаций в Узбекистане. Особо указано, что исследование и источниковедческий анализ материалов и фондов домов-музеев дает возможность более детального раскрытия истории известной личности и сбора правдивой информации, касающейся его жизни. Перечислены типы музеев по тематике и по формам собственности.

На основе аналитического исследования архивных документов, хранящихся в ведомственном архиве Министерства культуры Республики Узбекистан, в частности, в фонде № 38, приведен краткий обзор содержания и информативной базы текстов отчетов домов-музеев, выполнен сравнительный анализ фактов. Далее сделаны заключения о специфике отчетов и источниковедческого значения.

Даны интересные факты из годовых отчетов домов-музеев о деятельности за 2016, представленные в полной текстовой форме и в таблицах следующими музеями: С.П.Бородина, Г.Гуляма, Ю.Раджаби, Тамары Ханум. Выявлены источниковедческие аспекты текстов отчетов домов-музеев столицы на современном этапе.

Памятники культуры отражают в себе яркую специфику, глубокую философскую сущность элементов национальной культурной жизни народов Узбекистана. Исследование их и пропаганда играют важную роль в возрождении и воссоздании традиций и обрядов местных народностей. Данная задача неоднократно отмечалась Президентом Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёевым в числе приоритетных направлений, в том числе в совершенствовании государственной молодежной политики важным является «воспитание физически здоровой, духовно и интеллектуально развитой, самостоятельно мыслящей, преданной Родине молодежи с твердыми жизненными взглядами, повышение ее социальной активности в процессе углубления демократических реформ и развития гражданского общества; поддержка и реализация творческого и интеллектуального потенциала молодого поколения» [1, № УП-4947].

Особую роль в деле пропаганды знаний в области национальной культуры и исторического культурного наследия играют музеи страны, где находятся ценные коллекции – материальные памятники различных исторических эпох. В настоящее время развитие и совершенствование деятельности музеев республики имеет прочную законодательную основу в нашем государстве [2, с. 364; 3, с. 31].

Музейные экспонаты содержат незаменимую информацию об истории определенных направлений, отраслей, личностей и отличаются, в большинстве своем, оригинальностью. Существуют различные виды музеев: исторические, естественнонаучные, художественные, краеведческие, литературные, музыкальные, театральные, технические, комплексные, мемориальные (дома-музеи), учебные, сельскохозяйственные, военные, археологические, монографические и др. По своей организации они подразделяются на: государственные, ведомственные, региональные, частные. Среди такого разнообразия музейных учреждений мемориальные музеи, выделяется как сравнительно небольшие организации культурной сферы, но хранящие ценный материал о жизни и деятельности известных исторических личностей именно в том объекте (в доме его или месте, где проходили определенные годы жизни этого человека), который непосредственно связан с их историей. Исследование и источниковедческий анализ материалов и фондов дома-музея дает возможность более детального раскрытия истории известной личности и сбора правдивой информации, касающейся его жизни.

В составе исторического наследия дома-музея, наряду с самими музейными экспонатами, особую группу представляют документы по его делопроизводству: учету, комплектованию, хранению, реставрации музейных экспонатов, отчеты и разновидности научно-справочной, распорядительной документации. Они отражают в себе важную информацию о работе музея, проблемах, а также и перспективах его развития.

Большой содержательностью отличаются среди этих документальных источников отчеты музеев, поскольку в них включена информация комплексного характера, т. е. по всем направлениям деятельности музейной организации. Это, в свою очередь, позволяет получить материалы о развитии каждого отдела музея и вносить ясность в малоизученные аспекты истории развития данной организации. Так, например, в столичном городе Ташкенте на современном этапе

функционирует свыше десятка домов-музеев¹, где хранятся ценные экспонаты – исторические источники, носители материальной культуры. Данные организации ведут делопроизводственную документацию на протяжении всего своего существования. Согласно нормативно-правовым требованиям, касающимся музейного дела в Узбекистане, документы эти сдаются в ведомственные архивы управленческих органов, а по истечению определенного срока, они передаются на постоянное хранение в Национальный архив Узбекистана. Таким образом, эти исторические документы обретают значимость исторических источников и становятся источниковедческим материалом в освещении истории развития культурной жизни народов. В частности, архивные документы домов-музеев г.Ташкента переданы на хранение архиву Министерства культуры Республики Узбекистан и Национальному архиву Узбекистана².

На сегодняшний день все дома-музеи сдают годовые отчеты в вышестоящие инстанции в той форме, которая установлена нормативными актами республики. Большинство домов-музеев г.Ташкента находится в подчинении Министерства культуры Республики Узбекистан, в связи с чем в его текущем архиве хранятся годовые отчеты этих музейных учреждений. Так, в фонде М-38 имеются годовые отчеты домов-музеев города за 2015, 2016, 2017, 2018 гг. [4, оп. 1], которые собраны в отдельные архивные документы. В источниковедческом плане данные документы важны в силу содержания богатой исторической информации, особенно, фактического характера. Для наиболее полного и обоснованного подхода к изучению истории развития музеев в период независимости остановимся на анализе некоторых делопроизводственных документов музейных организаций, в частности, рассмотрим содержание и структуру отчетов музеев в 2016 год.

Годовые отчеты за 2016 домов-музеев о деятельности представлены в архив Министерства культуры в полной текстовой форме и в таблицах следующими музеями: С.П. Бородина, Г. Гуляма, Ю. Раджаби, Тамары Ханум, Мухтара Ашрафи [4, л. 10-45]; только в табличной форме – музеями Урала Тансыкбаева, Абдуллы Каххара, Сергея Есенина [5, л. 1-210].

Текстовые отчеты пяти вышеперечисленных музеев содержат информацию: об истории музея (историческая справка), о проделанной научно-исследовательской и методической работе, фондово-экспозиционной работе, пропаганде и популяризации, об экскурсионных работах, административно-хозяйственной деятельности дома-музея за отчетный год. Объем таких отчетов составляет от 8 до 20 страниц.

Годовые отчеты в форме таблиц, представленные тремя музеями имеют данные: о штатном составе музея, о расчетных сметах, штатном расписании научно-исследовательских разработок. Объем отчетов сравнительно краткий – от 3 до 5 страниц. Это отчеты следующих домов музеев – Урала Тансыкбаева,

1 В настоящее время в г.Ташкенте успешно развивают деятельность мемориальные дома-музеи Гафура Гуляма, Юнуса Раджаби, Мухтара Ашрафи, Тамары Ханум, Айбека, Сергея Бородина, Сергея Есенина, Анны Ахматовой, Урала Тансыкбаева, Абдуллы Каххара, М. Тургунбаевой (по данным статистических отчетов на 2021 г.).

2 В ведомственном архиве Министерства культуры хранятся документы музеев с 2011 по 2020 гг. В Национальном архиве Узбекистана находятся документальные источники домов-музеев со второй половины XX в. по 2010 г.

Абдуллы Каххара, Сергея Есенина. В них содержится информация о музее как о юридическом лице, а также сметы расходов.

Годовые отчеты домов-музеев в текстовой форме, как правило, более подробно составлены. Они начинаются с “Исторической справки”, где вкратце приводятся сведения о дате создания учреждения и правовом документе об его основании, юридических данных, о целях и задачах деятельности музея, количестве сотрудников, также и о площади, занимаемой им. Так, из отчетов на 2016 г. можно получить информацию следующего содержания.

Государственный литературно-мемориальный *дом-музей С.П. Бородина* создан в соответствии с Постановлением ЦК КП Узбекистана от 23.08.1978 г. “Об организации дома-музея С.П. Бородина в Ташкенте” и соответственно с приказом Министерства культуры Узбекистана № 56-П от 08.02.1979 г. является по настоящее время научно-просветительским учреждением культуры столицы Республики Узбекистан. Согласно утвержденного “Устава о дом-музее С.П. Бородина” от 11.04.2005 г. музей действует как самостоятельное юридическое лицо, имеет гербовую печать, угловой штамп установленного образца, расчетный счет в отделении “Мехнат” АКИБ “Ипотека банк”, МФО 00423, ИНН 201122919. Открытие музея состоялось 19 марта 1981 г. [6, л. 3].

Музей находится в доме, принадлежащем писателю, занимает одноэтажное мемориальное здание, в котором имеются три мемориальные комнаты (рабочий кабинет писателя, гостиная, библиотека), небольшая прихожая (она же – небольшая художественная галерея), две комнаты, где разместились экспозиции о жизни и творчестве Сергея Петровича Бородина, одна комната для администрации и подвальное помещение, состоящее из четырех комнат, где в двух из них расположено фондо-хранилище, а в двух других отопительная система АГВ и хозяйственный склад. К музею примыкает строение, состоящее из двух комнат и кухни, в котором проживала вдова писателя – Бородина-Саргиджан Рауза Якубовна. На сегодняшний день в одной из этих комнат расположились научные сотрудники музея. В полисаднике перед музеем установлен бронзовый бюст С.П. Бородину, а у входа в музей имеется мемориальная доска, на которой написано, что в этом доме с 1950 г. по 1974 г. жил и работал народный писатель Узбекистана, лауреат Государственных премий С.П. Бородин. Музей является научно-просветительским учреждением культуры республики, основными задачами его намечены пропаганда и просвещение литературно-художественного и исторического наследия, творчества народного писателя Узбекистана С.П. Бородина, проведение научно-исследовательской, научно-фондовой, экспозиционно-выставочных работ, комплектование фондов. Тем самым содействовать решению задач по воспитанию подрастающего поколения на духовных и нравственных традициях своего народа, всемерно содействовать руководству республики в решении задач культурного строительства независимого государства.

Дом-музей Гафура Гуляма образован 16 июня 1981 г. Музей является научно-просветительским учреждением, основными задачами которого являются: сохранение музейных коллекций, их научное исследование и широкая пропаганда. Основан согласно Постановлению Министерства культуры Республики Узбекистан от 22.11.1982. Посетителей он начал принимать, начиная с октября 1983 г. [6, л. 11].

Музей создан в в доме Народного поэта Узбекистана, академика Гафура Гуляма, где он проживал в 1944–1966 гг. Все комнаты дома сохранены в качестве памятников. Здесь рабочий кабинет поэта, его комната отдыха, библиотека, гостиная, комната детей; и все предметы расставлены в том порядке, в каком они находились при жизни Гафура Гуляма. Гостями этого дома при жизни поэта были такие известные поэты и писатели, композиторы и искусствоведы, как: Алексей Толстой, Пабло Неруда, Нозим Хикмат, Самад Вургун, К.Симонов, М.Шайхзода, Мирзо Турсунзода, С.Улугзода, А.Лохути, Файз Ахмад, Гурба и Навтеж Синг, М.Авезов, С.Муканов, Г.Мусрепов, А.Тукимбоев, С.Данилов, Г.Севунц, Г.Леонидзе, П.Бровка, Я.Колас, Иван Ле, Н.Тихонов, К.Федин, Б.Кербобоев, С.Айни, Ойбек, А.Каххор, Уйгун, Зулфия, К.Яшин, Юнус Ражаби, М.Ашрафи, С.Абдулла, Миртемир, С.Юдаков, Хабиби, Ш.Рашидов, Чархи, М.Уйгур, А.Хидоятлов и др.

В 1983 г. во двореке дома-музея был установлен памятник из гипса поэту Гафуру Гуляму, а в 1989 г. его установили заново, но уже из бронзы; скульптор памятника – Яков Шапиро. В 2003 г., в связи с празднованием 100-летия со дня рождения Гафура Гуляма, в целях обогащения экспозиций дома-музея, улучшения сохранности экспонатов, а также более углубленного ознакомления посетителей с жизнью и творчеством, наследием великого поэта, были построены новое двухэтажное здание и подвальное помещение, которые в этом же году сданы в эксплуатацию. В первом этаже нового здания музея размещены: кабинет директора музея, научных сотрудников, бухгалтера, комната хранения фонда, лекционный зал. На втором этаже здания – литературно-художественные экспозиции, отображающие в себе жизненный путь, богатое творчество и ценное наследие Гафура Гуляма.

Дом-музей имеет 15 экспозиционных отдела: Детские и юношеские годы Гафура Гуляма, ранние годы его творчества, поэт-просветитель, великий мыслитель, поэмы, искусный переводчик, деятельность в годы Второй мировой войны, пьеса “Шум бола” (“Озорник”), поэт, прославивший узбекский народ всему миру, литературоведение, популярность наследия поэта в годы независимости Узбекистана, “Друзья, посетите наш дом”, почитание памяти Гафура Гуляма, “Наша жизнь вечна”. Экспозиции музея размещены по отделам: маленькая творческая комната Гафура Гуляма, комната-спальня, детская комната, большая творческая комната и библиотека, гостиная, комната для отдыха. В каждом из этих отделов размещены экспозиции, раскрывающие суть отдела: экспонаты, документы, книги, личные вещи поэта, исторические предметы. В коллекциях и фондах музея собрано более 10000 экспонатов. Дом-музей охраняется в качестве мемориального памятника культуры государством и является на сегодняшний день популярным объектом культуры столичного города, имеющим множество посетителей как среди соотечественников, так и гостей нашей страны.

Дом-музей Юнуса Раджаби образован в сентябре 1989 г. согласно Постановлению № 301 правительства Узбекистана (от 13.09.1989 г.) и Постановлению № 385 Министерства культуры Узбекистана (от 28.09.1989 г.). Учрежден в качестве культурной научно-исследовательской и научно-образовательной организации. Является самостоятельным юридическим лицом и имеет свою гербовую печать, четырехугольный штамп, счет в государственном банке [6, л. 34-35].

Музей находится в доме, где жил и вел активную творческую деятельность Юнус Раджаби (1897–1976 гг.) – известный узбекский композитор, музыкант, талантливый искусствовед, лауреат Государственных премий и наград. Площадь музея составляет 484 кв.м., в том числе 181 кв.м. занимает экспозиционная площадь). Музей имеет 6 выставочных залов, каждый из которых посвящен определенной тематике: «Период детства и юношества» композитора, «Мемориальная комната», «Узбекская народная музыка», «Шашмаком», «Абадият» («Вечность»), комната «Слушания музыки и просмотра фильмов». В фонде музея около 6000 экспонатов, из которых 847 были представлены в экспозициях музея (2008 г.) [8, с. 452 б.].

В Исторической справке годового отчета (2016 г.) дома-музея Юнуса Раджаби представлены некоторые сведения о самом композиторе, а также и о его родителях. В частности, отмечается, что композитор, народный артист Узбекистана Юнус Раджаби был великим мастером своего дела, трудолюбивым и неутомимым человеком, посвятившим всю свою жизнь делу создания теоретических основ узбекской классической музыки, сбору шедевров её и написанию нот к узбекским народным песням, музыкальным произведениям; также он написал множество новых песен и музыкальных драматических, симфонических произведений. Он часто ходил среди народа, собирал шедевры национального музыкального фольклора и писал к ним ноты, занимался пропагандой классического и современного музыкального искусства. Жизненный путь великого деятеля искусства может служить примером для подрастающего молодого поколения. Юнус Раджаби написал такие ценные труды как «Узбекская народная музыка» (в 5-ти томах), «Шашмаком» (в 6-ти томах), «Взгляд на наше музыкальное наследие» и др. Он создал свою школу в музыкальном искусстве Узбекистана и воспитал множество учеников, ставших известными искусствоведами, музыкантами, певцами, педагогами, композиторами, деятелями различных сфер культуры и искусства нашей страны, достойно продолжившими дело великого композитора и музыкального деятеля, внесшего огромный и уникальный вклад в развитие узбекской музыки различных жанров и исторических периодов.

Юнус Раджаби родился в 1897 г. в Ташкенте, в семье садовника. Отец его, Раджаб ота, был владельцем крупных земельных владений; славился как очень великодушный, веселый человек, очень сильно почитавший и любивший музыку. У себя в доме он часто собирал гостей, на эти мероприятия он обязательно приглашал 1-2 певцов, музыкантов. Семья Раджаб ота была многодетной, в которой сын Юнус Раджаби был 16-ым ребенком. Мать Юнуса – Ойша Биби была грамотной женщиной и заботливой матерью, прожила долгую жизнь и умерла в возрасте 110 лет. Она владела знаниями в области религии ислам, обладала необычайно хорошей памятью, могла наизусть рассказывать целые газели, поэмы, художественные и религиозные произведения, также писала стихи. Ойша Биби часто собирала у себя дома женщин и проводила чтения: Ясавийхонлик, Машрабхонлик, Навоийхонлик. Юнус Раджаби родился в семье таких двух замечательных людей, имевших огромную любовь к музыке, искусству, знаниям и просветительству. В наше время он оставил огромное научное, культурное наследие в области музыки и искусства; ему присвоены Узбекская Государственная награда имени Хамзы (1971 г.) и орден «Буюк хизматлари учун» («За великие заслуги») (2000 г.).

Мемориальный дом-музей *Тамары Ханум* (Тамара Артемовна Петросян, 1906–1991 гг.), выдающейся танцовщицы, балетмейстера Узбекистана, народной артистки, лауреата Государственных премий, создателя и основоположника первого узбекского сценического и хореографического искусства; создан по приказу Министерства культуры Узбекистана № 42 от 14 июня 1994 г. [7, л. 50].

Дом-музей является хранилищем наследия великой танцовщицы, певицы, а также пропагандирует её талант, творческую деятельность. Музей функционирует с 14 июня 1994 г. По оплате труда относится ко второй категории. Музей размещен на первом этаже четырехэтажного жилого дома, где Тамара Артемовна жила с 1981 по 1991 гг. Площадь дома-музея составляет 326 кв.м., из них 214,5 кв.м. отведено под экспозицию. Экспозиция дома-музея раскрывает историю зарождения и развития узбекского сценического, хореографического искусства и культуры танца, становление творческой деятельности великой артистки Тамары Ханум. Согласно Уставу дома-музея Тамара Ханум, музей действует как самостоятельное юридическое лицо, имеет гербовую печать и угловой штамп установленного образца, расчетный счет в банке республканского бюджета. Входит в систему Министерства по делам культуры и спорта Республики Узбекистан и является научно-исследовательским и научно-просветительским учреждением. Деятельность музея направлена на изучение, комплектование, научное описание и экспонирование материалов о жизни и творческой деятельности Тамары Ханум. Музей располагает уникальной коллекцией костюмов народов мира, используется исключительно по прямому назначению и охраняется как памятник культуры. Штат музея – 6,5 единиц, в т. ч. 1 научный сотрудник.

В целом, вышеприведенные сведения из Исторических справок отчетов домов-музеев дают возможность исследователю получить информацию об истории музея и биографии той известной личности, в честь увековечения памяти которой организован данный музей. Наряду с этим, предоставление в отчетах данные о музее, как о самостоятельном юридическом лице, восполняют знания о расположении, архитектуре, структуре музейного учреждения. Такие информативные данные служат ценной источниковедческой базой в изучении истории дома-музея.

В целом, следует отметить, что аналитическое изучение отчетов музеев играет важную роль в освещении истории деятельности и делопроизводства музея, дает возможность сравнить работу исследуемых музеев, выявить положительные аспекты и недостатки, что в перспективе способствует определению путей усовершенствования работы домов-музеев как ценных организаций в культурной жизни страны.

Использованная литература и источники:

1. Мирзиёев Ш.М. Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Узбекистана в 2017–2021 годах. Указ Президента Республики Узбекистан от 7 февраля 2017 г. № УП-4947.
2. Закон Республики Узбекистан «О музеях» // Сборник законов Республики Узбекистан. – 2008. – № 37-38, статья 364.
3. Указ Президента Республики Узбекистан «О коренном улучшении и совершенствовании деятельности музеев» № УП-1913 // Вестник Олий Мажлиса Республики Узбекистан. – 1998, № 1, статья 31.

4. Архив Министерства культуры Республики Узбекистан. Фонд М-38, опись 1, дело 2516.
5. Архив Министерства культуры Республики Узбекистан. Фонд М-38, опись 1, дело 2333:
«Ўзбекистон давлат музейлари, уй-музейлари ва бадий экспертизаларнинг ҳаражатлар
сметаси ва штатлар жадвали» («Смета расходов и штатный состав государственных
музеев, домов-музеев и художественной экспертизы») 2015 г., л. 1-210.
6. Архив Министерства культуры Республики Узбекистан. Фонд М-38, опись 1, дело 2516, лист
3.
7. Архив Министерства культуры Республики Узбекистан. Фонд М-38, опись 1, дело 2516, лист
50.
8. Тошкент. Энциклопедия. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат нашриёти,
2009. – 452 б.

ANALYSIS OF THE JURIDICAL VIEWS OF HAKIM TIRMIDHI IN
ITHBAT AL-'ILAL

ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙНИНГ “ИСБОТ АЛ-‘ИЛАЛ”
АСАРИДАГИ ФИҚҲИЙ ҚАРАШЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Usmanov Ibrahim Sobirovich
Усмонов Иброҳим Собирович

The peoples of Central Asia have made a significant contribution to the development of Islamic law: Fiqh and Usul al-Fiqh. Hakim Tirmidhi (d. 932) also recorded his valuable thoughts on fiqh and usul al-fiqh in his books. One of such unique jurisprudential works of Hakim Tirmidhi is *Ithbat al-'Ilal*. This book caused a great deal of controversy in his time, and the author was exiled from Tirmidh city and even accused of kufr. Tirmidhi's purpose in writing *Ithbat al-'Ilal* was first to try to demonstrate that all of God's commandments and prohibitions have a cause or reason lying behind them, that is, that God has a purpose in mind when he commands certain actions and prohibits others, and that these reasons or 'ilal, as he calls them, can be known by men; and then secondly to set down exactly what those reasons are which lie behind God's commandments and prohibitions.

Hakim Tirmidhi's views on the reasons for the Shari'ah rulings have had a positive effect on many scholars of later times. Consequently, the scholars of the later period also stressed the importance of knowing the reasons for the rulings. Indeed, the 'illa is the most important pillar of qiyas in al-fiqh. Hakim Tirmidhi's *Ithbat al-'ilal* shows that he was the first author in the field of *Maqasid ash-Shari'a* in Islamic jurisprudence.

Марказий Осиё халқлари ислом ҳуқуқи, яъни фиқҳ илми ва ушбу илмнинг услубий асоси бўлган усул ал-фиқҳ илми ривожига жуда катта ҳисса қўшганлар. Бежизга манбаларда ўрта аср усул ал-фиқҳ уламоларининг деярли барчаси ажам, уларнинг аксарияти мовароуннаҳрликлар бўлгани қайд этилмаган. Мазкур илмлар IX-XIV асрларда жуда таракқий этиб, шу даврда диёримиздан кўплаб фақиҳ ва усул ал-фиқҳ уламолари етишиб чиққани бу гапларни тасдиқлайди: Абу Мансур Мотуридий, Қаффош Шошӣ, Абулайс Самарқандӣ, Абулмуин Насафӣ, Абу Убайдуллоҳ Насафӣ, Паздавӣ, Алоуддин Самарқандӣ, Шамсулаимма Сарахсӣ, Абу Ҳафс Насафӣ, Абулбаракот Насафӣ, Бурҳонуддин Марғиноний шулар жумласидандир.

Юқорида зикр этилган уламолардан олдинроқ яшаб ўтган яна бир аллома – Ҳаким Термизӣ (ваф. 932 й.) ҳам фиқҳ ва усул ал-фиқҳ бўйича қимматли фикрларини бир кеча китоб ва рисолаларида қайд этган. Унинг фиқҳга доир асарлари анъанавий фиқҳий асарлардан услуб, баён, мақсад, таркиб жиҳатидан фарқ қилган: биринчидан, унинг асарларида шариат талаблари доирасида бирор амални бажаришдан банда оладиган руҳий-маънавий фойдалар тасвирига кўп урғу берилган, иккинчидан, ибодатларнинг буюрилиш сабаблари (علل) очиб берилган;

учинчидан, қилинган амалларни беҳуда қиладиган маънавий иллат ва нуқсонлар муолажасига катта ўрин ажратилган [2:179].

Жумладан, Ҳаким Термизий асарларида фақиҳларда учрайдиган баъзи иллатларни “Шифо ал-илал” асарида танқид қилади. Улар илмни зийнат учун, одамлардан юқори туриш учун, раҳбарлик талабида эмас, ниятини яхшилаб, муродини холис қилиб Аллоҳ учун ўрганишлари лозимлиги, акс ҳолда улар “фақиҳлар чиқиндиси” эканини айтади. Улар дунё тамаъсида ой кетидан йилларни – қиёслаш, мунозаралар, рухсатлар сотиш, уламоларнинг хатоларини тўплаш, золимларга ёрдам бериш, ҳақни Аллоҳ изн бермаган нарсага журъатли қилишга сарфлайдилар. Фақиҳнинг ҳолати бундай бўлмаслиги кераклигини таъкидлайди [1:94].

Яна бир ўринда (“ал-Масоил ал-макнунa” асарида) ёзади: “Фақиҳларнинг минглаб жилдди китобларида охират эслатмалари, жаннат ва дўзах васфи, ўлим, барзах ва у ердаги даҳшатлар, ҳисоб-китоб шиддати, игичка пулсиротдан олов узра ўтиш, амалларнинг вазни, одамларнинг қўрқуви, Аллоҳга муштоқ бандаларнинг шавқи, Аллоҳни таниган уламоларнинг қўрқуви, тақводор ва парҳезкор бандаларнинг сифати, зоҳидлар ва роғиблар сифати, дин манзиллари, нафс, душман ва хою-ҳавас кирдикорлари, зийраклар ва ўзига ром бўлганлар сифати, Қуръоннинг ҳикмати, латоифлари, яширин маънолари ва ажойиботлари, мукаррам бандаларнинг хусни хулқлари, Расулulloҳ алайҳиссаломнинг ахлоқлари ва шамоиллари [...] ни кўрасанми? Фикр аҳли бундан четда” [1:95].

Ҳаким Термизий фақиҳларнинг фаолиятини танқид қилиб, уларнинг йўлидан фарқли услубда ўз фикҳий асарларини ёзади. Ҳаким Термизийнинг ана шундай ўзига хос фикҳий асарларидан бири “Исбот ал-Илал” дир.

Ҳаким Термизийнинг “Исбот ал-Илал” асари ўз даврида катта шов-шувларга сабаб бўлган асар эди. Сулабий, Шаъроний, Субкийларнинг қайд этишларича, айнан “Хатм ал-авлиё” ва “Илал аш-шариа” асари учун муаллиф Термиздан сургун қилинган ва ҳатто куфрда айбланган [8:245].

Термизийнинг “Исбот ал-илал” китобини ёзишидан мақсади қуйидагиларда намоён бўлади: биринчидан, диндаги ҳар бир ҳукмнинг мақсади, сабаби (иллат), ҳикмати бўлади ва албатта инсон уларни англаб ега олади, шуни тушунигириш; иккинчидан, айнан қайси иллат – сабаб у ёки бу ҳукм (амр ва наҳй) орқасида турганини амалий кўрсатиб бериш [6].

Мазкур китоб асарларда асосан қуйидаги номлар билан қайд этилган: Исбот ал-илал, Илал аш-шариа, Илал ал-убудийя фи-л-аҳқам, Китаб ал-илал, Исбат илал аш-шариа, Таълил аш-шариа, Илал ал-убудийя [3:62].

Асарнинг учта қўлёзма нусхаси борлиги аниқланган: бири – Берлин Қўлёзма фондида, ҳижрий 600 й. кўчирилган, 58 варақдан иборат, иккинчиси Туркиянинг Валиюддин фондида тахминан 700 йил кўчирилган, 50 бетдан иборат. Иккала қўлёзма ҳам тўлиқ ҳолда сақланган. Берлин қўлёзмаси бир томондан қадимийлиги, иккинчи томондан имловий ва грамматик хатолар кўплиги, ёзувининг мураккаблиги билан Туркия нусхасининг бирқадар хатолар камлиги ва хати нафислиги билан фарқланади [4:54]. Тадқиқотларда асарнинг учинчи қўлёзма нусхаси Туркиянинг Харажи ўғли фондида мавжудлиги қайд этилган [2:70].

1998 йили мазкур икки қўлёзма асосида марокашлик олим Холид Заҳрий “Исбот ал-илал” номи билан китобнинг замонавий нашрини тайёрлади. “Исбот ал-илал” асари муқаддима ва 69 бўлимдан иборат. Ҳар бир бўлим бирор ибодат ёки шаръий ҳукмнинг жорий қилиниш илати – сабабини муҳокама қилади. Оят ва

ҳадисдан далиллар келтиради, сўнгра ўзининг хулосасини беради. Масалан, ўлимтикни ейиш ҳаром қилинишининг иллоти сифатида қуйидагилар келтирилади: “Танадан руҳ чиқиб кетса, қон қотиб қолади. Шундай гўштни еган киши қонни ҳам бирга ейди... Томирларда оқадиған қон инсон танасида жойлашган душман (шайтон)нинг қароргоҳидан оқиб ўтгани учун ҳам ҳаром қилинган... Қоннинг нажосатланиши ва ифлосланиши айнан душман (шайтон) томонидан бўлади... Гўшт, жигар ва қораталоқдаги қон бундай эмас” [10:238]. Демак, ўлимтиқнинг ҳаром қилиниш иллоти – шайтон томонидан ифлослантирилган қон истеъмол қилинмаслиги учун экан.

“Исбот ал-илал” асари “Бисмиллаҳ”дан кейин ўзининг кўп китоблари каби савол-жавоб тарзида бошланади: “Сен буйруқ ва қайтариқ (*ал-амр ва-н-наҳй*) иллатларининг исботи бўйича кишилар мунозара қилган нарсалар ҳақида мендан сўрадинг”. Сўнгра ўз муҳолифларининг фикрларини, уларнинг далилларини келтириб туриб, уларнинг ҳар бирига жавоб қайтаради: “Одамлар иллатлар йўқ нарса эканини айтадилар. Аммо ҳукмларнинг иллатлари мавжуд, уларни англаганлар англайди, билмаганлар билмайди” [10:67]. Сўнгра муаллиф ҳукмларнинг иллатлари мавжудлигини исботлаш учун авваламбор асарнинг кириш қисмида оят ва ҳадисларга, сўнгра мантиқий усулларга таянади. Мантиқий усулларга мисол: “Аллоҳ таоло бандаларига бирор нарсани буюрса ёки бирор нарсадан қайтарса, беҳудага қилганими ёки ҳикмат биланими? Агар беҳудага деса, Аллоҳнинг буйруқларига бепарво ва беписанд бўлиб, уни ўйинга ўйинган бўлади, Агар “амр ва наҳй ҳикматдан чиқарилган” деса, унга “қани ўша ҳикмат, нима экан у?” дейилади” [10:69]. Шундан сўнг аллома ҳикмат илми орқалигина ҳукмларнинг иллатини аниқлаш мумкинлигини айтиб, ҳикмат илмининг афзаллигини кўрсатади: “Ҳикмат – илмининг ботини – яширин қисми, ботин – нарсанинг мағзидир, зоҳир – нарсанинг пўстлоғи. Манфаат мағизда, пўстлоқда эмас” [10:69].

Термизий “Исбот ал-илал”да уламоларни уч тоифага ажратади: “Ушбу сўзлар ушбу умматга хосланган. Омма (уламолар)га ҳарфлар ва уларнинг талаффузи берилган, авлиёларга маънолари берилган, маъноларини мушоҳада қилиш хос авлиёларга берилган” [10:111-112]. Омма уламолар шариатнинг зоҳири ва ҳукмларини биладилар, чунки улар бу нарсаларни Роббиларини танишлари миқдорида англаб етадилар. Уларда илмус-сифат бўйича фақатгина ҳарфлар йиғиндисигина бор. Буларнинг маънолари фақатгина Аллоҳнинг ердаги хос бандалари – ҳақимлар (*ҳукамо*)га маълум [10:98].

Термизийнинг бу тақсимои асосида унинг илми зоҳир ва ботин, яъни ҳикматга ажратиши туради. Унга кўра – зоҳирий илм – илмининг устки қобиғи, ботиний илм эса, унинг мағзидир. Омма уламо биринчисини англайди, аммо иккинчисига ожизлик қилади. Оммага лафзлар берилган бўлса, хосларга уларнинг маънолари берилган [10:70].

Ҳақим Термизий “Исбот ал-илал” асарида таълил (иллатларни топиш) масаласида нақлий, луғавий, завқий-ирфоний ва мантиқий-изчилик асосларига таянади. Нақлий таълилда у бирор шаръий ҳукм иллатини аниқлашда Қуръон, ҳадис ва бошқа манбалар асосида таянса, луғавий таълилда сўзнинг ўзак маъносига кўпроқ урғу бериб фикҳий масаланинг иллатини аниқлайди. Ирфоний таълил эса Ҳақим Термизийнинг қарашлари, ҳаётий тажрибаси орқали шаклланганини кўриш мумкин. Мантиқий-изчилик услубида иллатларни мантиқий тафаккур асосида дақиқлик билан аниқлаштиради.

Термизийнинг “Исбот ал-илаал” асарида ижтиҳод ҳақида келтирилган фикрларини умумлаштириб, шундай хулоса чиқариш мумкинки, ижтиҳод салоҳияти шариат иллатларни биладиган ва ҳукмларнинг ҳикматини англаб ета оладиган фақиҳларга берилган.

Ҳаким Термизийнинг яна шу номга яқин “Илаал аш-шариа” деган асари каталогларда қайд этилиб, бу асарнинг ҳозирги кунда икки қўлёзмаси – бири Қоҳирада, иккинчиси Туркиянинг Валиюддий фондида сақланади. Асар “Исбот” асарида мазмунан яқин, аммо унинг мавзулари асосан таҳорат, намоз ва мисвок ишлатиш масалаларини қамраб олади. Бу асар ҳам тўла маънода анъанавий фикҳий асарлардан фарқланади. Бу асарда ҳам Термизий ҳукмларнинг иллатини ёритишга, ҳукмларни адо этиш асносида кишининг руҳиятида кечадиган жараёнларни тасвирлашга катта эътибор қаратади [2:104-107]. Марокашлик тадқиқотчи Холид Заҳрийга кўра, мазкур асар Термизийнинг бошқа бир “ас-Сола ва мақосидиха” китобининг қисқартма шаклидир, янги мазмундаги асар эмас [3:65].

Шариат ҳукмларининг иллатлари бўйича Ҳаким Термизийнинг фикрлари кейинги даврлар кўплаб уламоларига ижобий таъсир қилган. Бинобарин, кейинги давр уламолари ҳам ҳукмларнинг иллатларини билиш муҳим эканини таъкидлаганлар. Зеро, иллат усул ал-фикҳдаги қиёснинг энг муҳим руқни ҳисобланади. Иллат қиёс биносининг пойдеворидир.

XIII аср ҳанафий уламоси Низомуддин Шоший усул ал-фикҳ бўйича ёзган “Усул аш-Шоший” асарида қиёсни учга бўлади: луғавий, мантиқий, шаръий. Шаръий қиёс – усулий қиёс деб ҳам аталиб, бир ҳукмни ҳукмига насс келган воқеадаги иллат туфайли насс келмаган воқеага қўллашга айтилади. Бир маънонинг иллат бўлиши тўрт нарсаси: Китоб, суннат, ижмо, ижтиҳод ва истинбот билан билинади [7:334-335] - деб қайд этади.

“Иллат” сўзи шариат уламолари истилоҳида уч хил маънода ишлатилади:

1. Ҳукмнинг шариатга киритилишига муносиб маънони ифода этиш учун.
2. Шариатга киритилган ҳукмга қилинган амалнинг самарасини ифода этиш учун.
3. Ҳукмга муносиб маънони ўз ичига олган зоҳирий ва ўзгармас сифатни ифода этиш учун.

Усул ал-фикҳ уламолари иллатни: “Маслаҳат (фойда, манфаат) юзага чиқиши учун маълум ҳукмнинг шариатга киритилишига сабаб бўлган нарсаси ёки ҳукмни танитувчи сифат” деб таърифлаганлар [5:138-140].

Ҳаким Термизийнинг асарлари унинг ислом ҳуқуқшунослигидаги “мақосид аш-шариа” йўналиши бўйича илк муаллиф бўлганини кўрсатади. Зеро, “мақосид аш-шариа” илми айнан “таълил илми” асосига қурилган бўлиб, унинг илк пойдевори Ҳаким Термизийнинг “Асрор ас-сола” ва “Исбот ал-илаал” асарларида қўйилган [9]. Унинг фикҳий масалалардаги ижтиҳодлари буни яққол намоён қилади. Фикҳий масалаларда таржиҳ қилиб, устун фикрни далиллаб, қўлаб-қувватлайди.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар:

1. Абдулфаттоҳ Барака. Ал-Ҳаким ат-Термизий: назарийятуху фи-л-вилая. – Қоҳира: Мактабат Ваҳба, 2014.
2. Жуюший М. Ал-Ҳаким ат-Термизий: дироса ли осориҳи ва афкориҳи. – Қоҳира: Дар ан-Наҳда ал-арабийя, 1981.
3. Заҳрий, Холид. Ҳаким Хуросон ва анис аз-замон. – Работ: Марказ ад-диросот ва-л-абҳос, 2013.

4. Заҳрий, Холид. Ҳақим Термизийнинг “Исбот ал-илал” асари муқаддима қисми. – Касабланка: ан-Нажаҳ ал-жадида, 1998.
5. Муҳаммад Содиқ М.Ю. Усулул фикҳ. – Тошкент: Ҳилол-нашр, 2019.
6. Nicholas Heer. Al-Ḥakim al-Tirmidhī's Kitāb Ithbāt al-'Ilal. 1960. A paper read at the 1960 annual meeting of the American Oriental Society held in New Haven, Connecticut.
7. Низомуддин Шоший. Усулуш Шоший / А.Аҳмадалиев нашрга тайёрлаган. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2016.
8. Тожуддин ас-Субкий. Табақот аш-шофеийя ал-қубро. – Гиза: Ҳижр, х. 1413. Т. 2.
9. Торик Ҳажи. Аш-шаъаир ал-исламия фи-л-китабат ал-мақосидийя ал-муасира. 2016 й.
<https://www.ida2at.com/islamic-rites-in-the-writings-of-contemporary-intentional-view/>
10. Ал-Ҳақим ат-Термизий. Исбот ал-‘илал. – Касабланка: ан-Нажаҳ ал-жадида, 1998.

AUTHORS

- Abdukhalimov, Bakhrom Abdurakhimovich – Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Director, Doctor of Historical Sciences, Professor
- Abdukhalilova Aziza Erkinovna – Tashkent State University of Oriental Studies
- Abdulkarimov Djamoliddin Akhmadalievich – Academician B. Gafurov Khujand State University, Tajikistan, Department of Arabic Philology, Head, PhD in Philology, Associate Professor
- Abdupattaev Mumin Mirzo Murodjon ugli – International Islamic Academy of Uzbekistan, Researcher
- Abdurasulov Khushnud Abdullayevich – Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Junior Researcher
- Akyüz Merve – Marmara University, Institute of Social Sciences, Islamic History and Arts, Master Student (with thesis), Republic of Türkiye (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, Türkiye Cumhuriyeti)
- Alimov Zuhridin Isamutdinovich – Tashkent State University of Oriental Studies, Senior Lecturer, PhD
- Alimukhamedov Rikhsitilla Abdurashidovich – Tashkent State University of Oriental Studies, Department of Classical Philology and Literary Source Studies, Head, PhD, Associate Professor
- Aminov Sanjar Sirojiddin o'g'li – Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences
- Anvarova Ma'rifat Narzuloevna – Academician B. Gafurov Khujand State University, Tajikistan, Department of Arabic Philology, Head, PhD in Philology, Associate Professor
- Azimov Khurshid Hakimovich – Al-Biruni Institute of Oriental Studies, PhD
- Bayır Didar – Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), Library and Archive, Head, PhD
- Boltaev Azam Homidovich – Bukhara State University, Uzbekistan, Department of Bukharan History, Associate Professor
- Djumaniyozova Feruza Djumanazarovna – Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Senior Researcher, PhD
- Erkinov Aftondil Sadirkhanovich – Cultural Heritage Agency, Uzbekistan, Chief Specialist, Doctor of Philological Sciences
- Eshonova Salimakhon Nishonbek kizi – Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Department of Classical Literature, Head, PhD; Senior Researcher
- Faromarzi Fayzullo – Al-Biruni Institute of the Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, PhD Student
- Fayzullaev Farrukh Eshkabulovich – Al-Biruni Institute of the Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences
- Gofurov Azimjon Sharipovich – Center of Islamic Civilization in Uzbekistan, Senior Researcher
- Hajiyeva Konul Gamidovna – Nizami Gandjevi Scientific Research Institute, National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan, Leading Research Fellow, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
- Idiev Akbar – Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences
- Islamov Sharifjon Ganidjanovich – Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences
- Ismailova Almaz Musaevna – Dagestan State University, Republic of Dagestan, Makhachkala, Russian Federation, Department of National History, Faculty of History, Associate Professor, Candidate of Historical Sciences

- Karimov Bakhtiyar Rahmanovich — Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Leading Research Fellow, Doctor of Philosophy, Professor
- Kariev Adiljan Ahmadjanovich — Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Senior Researcher, Candidate of Historical Sciences
- Khalilova Zilola Erkinovna — Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Post-Doctoral Fellow, PhD in History
- Khodjaeva Bashorat Zafarjanovna — Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Senior Specialist
- Koraev Sherkhan Polatkhanovich — Samarkand State University, Republic of Uzbekistan
- Kuranbaeva Umida Sultannazarovna — Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Junior Researcher
- Lutfillaev Hamidillo Murodillaevich — Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Head of the Department, PhD
- Madaliyeva Oysara Rustamovna — Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Senior Researcher; Tashkent State University of Oriental Studies, Senior Lecturer, Doctor of Philosophy in Philology (PhD)
- Madraimov Abdumajid Abduraimovich — State Museum of the History of the Timurids, Uzbekistan Academy of Sciences, Doctor of Historical Sciences, Professor
- Mahmud Erol Külç — Reseach Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), Organization of Islamic Cooperation, Director General, Professor
- Mahmudov Otabek Valijanovich — Fergana State University, Uzbekistan, Department of World History, Head, Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor
- Makhmudjonova Gulzoda — Karabük University, Republic of Türkiye, Faculty of Arts, Art History, Department of Western Art and Contemporary Arts, Assistant Professor, PhD
- Makhkamova Dilyora Shavkatovna — Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences
- Mamashikurov Beknazar Bobomuradovich — Al-Biruni Insitute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Independent Researcher
- Mirkomilov Erkin Abdusadikovich — Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Department of Microfilming, Scanning and Digitization of Manuscripts, Head
- Mirzaev Avazbek Talibjonovich — Andijan State University, Uzbekistan, Senior Lecturer
- Mukhammadaminov Saidakbar Abdurashidovich — Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Senior Researcher
- Mukhiddinova Dilafruz Zuhriddinovna — Tashkent State University of Oriental Studies
- Muminov Ashirbek Kurbanovich — Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), Consultant in Central Asian Studies, Doctor of Historical Sciences
- Mustafaev Doston Shuxratovich — International Islamic Academy of Uzbekistan, Doctoral Student; Imam Maturidi International Scientific Research Center, Researcher
- Murodov Abduvali Mukhtor ugli — Kamoliddin Behzod National Institute of Art and Design, Uzbekistan, Graduate Student
- Naimov Ismat Nusratilloevich — Bukhara State University, Uzbekistan, Department of the Bukharan History, Lecturer
- Narzullaeva Nihola Abdurakhmanovna — Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Researcher
- Ostonov Jahongir — Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences
- Pilipchuk Yaroslav Valentinovich — M.P. Dragomanov National Pedagogical University, Ukraine, Department of History and Archaeology, Faculty of History and Philosophy, Senior Lecturer, Doctor of Historical Sciences

- Quldoshev Sherali Temiraliyevich – Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, PhD
- Rahimov Komiljon Rahmatovich – Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Senior Researcher, Doctor of Philosophy (PhD) in History
- Rakhmatullaeva Asalkhan Gayratovna – Kamoliddin Behzod National Painting and Design Institute, Uzbekistan, Lecturer, Doctor of Philosophy (PhD) in Arts
- Razakov Farrukh Abdumuminovich – Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Basic Doctoral Student
- Saidova Nodira Ghanisher qizi – Kamoliddin Behzod National Institute of Painting and Design, Uzbekistan, Doctoral Student
- Sattorova Zilola Ismailovna – Tashkent State University of Oriental Studies, Doctoral Student
- Shaldarbekova Ajar Bekkenovna – L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, Department of Turcology, Professor, PhD
- Sharipov Azizjon Azimovich – State Museum of the History of Timurids, Uzbekistan Academy of Sciences, Department of Spirituality and Enlightenment, Head
- Sharipov Bekzodjon Turgun o'g'li – Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Specialist
- Sherova Mavzuna Mamurovna – International Islamic Academy of Uzbekistan, PhD Student
- Sodiqov Qosimjon Pozilovich – Tashkent State University of Oriental Studies, Department of Classical Philology and Literary Source Studies, Professor
- Soatova Gulzoda Nurmamat qizi – Alisher Navoi Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature, Doctoral Student
- Sultonov Komilzhon Aslonovich – State Museum of the History of the Timurids, Uzbekistan, Researcher
- Sultonov Uktambek Abdulganievich – Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Doctor of Historical Sciences, Professor
- Tajiev Dostonjon Beknazar ogli – Scientific-Practical Work Center, Ministry of Public Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, Trainee-Researcher
- Toraev Laziz Abdivali ogli – Tashkent State University of Oriental Studies, Department of Oriental Philosophy and Culture, Head
- Toshov Nuryogdi Iskandarovich – Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Senior Researcher, PhD
- Umarova Muyassar Abdunabievna – Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Department of Microfilming, Scanning and Digitization of Manuscripts, Specialist
- Umurzoqov Bahriddin Safarovich – Tashkent State University of Oriental Studies, Department of Source Studies and Sufism Hermeneutics, Senior Lecturer, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences; Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Senior Researcher
- Usmanov Husan Tashtemirovich – International Islamic Academy of Uzbekistan, 2nd Year Graduate Student
- Usmanov Ibrahim Sobirovich – Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, Post-Doctoral Student, Doctor of Philosophy in History
- Usmanov Mahammadsidiq Abdumannonovich – International Islamic Academy of Uzbekistan, Treasure House of Manuscripts, Director
- Yuldoshev Batir Orolovich – State Museum of the History of Timurids, Uzbekistan, Researcher
- Zhamolova Dilnoza Muyidinovna – Institute of History, Uzbekistan Academy of Sciences, Senior Researcher; Post-Doctoral Student, Doctor of Philosophy in History
- Zokirova Durdona Sobirjon kizi – Tashkent State University of Oriental Studies, Graduate Student

АВТОРЛАР

- Абдукаримов, Джамолиддин Аҳмадалиевич – Академик Б. Гафуров номидаги Худжанд давлат университети, Тожиқ халқи тарихи кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди (Тожикистон)
- Абдупаттаев, Мўмин Мирзо Муроджон ўғли – Ўзбекистон халқаро ислом академияси, тадқиқотчи (Ўзбекистон)
- Абдурасулов, Хушнуд – Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, кичик илмий ходим (Ўзбекистон)
- Абдухалилова, Азиза Эркиновна – Тошкент давлат шарқшунослик университети, докторант (Ўзбекистон)
- Абдуҳалимов, Баҳром Абдураҳимович – Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси вице-президенти, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, директор, тарих фанлари доктори, профессор (Ўзбекистон)
- Азимов, Хуршид Ҳақимович – ЎзР ФА Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, илмий ходим (Ўзбекистон)
- Акюз, Мерве – Мармара университети, Социал билимлар институти, Ислом тарихи ва санъатлари бўлими, магистрант (Туркия)
- Алимов, Зухриддин Исамутдинович – Тошкент давлат шарқшунослик университети, катта ўқитувчи, PhD (Ўзбекистон)
- Алимуҳамедов, Рихситилла Абдурашидович – Тошкент давлат шарқшунослик университети, Мумтоз филология ва адабий манбашунослик кафедраси мудири, филология фанлари доктори, доцент (Ўзбекистон)
- Аминов, Санжар – Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний Шарқшунослик институти, илмий ходим (Ўзбекистон)
- Анварова, Маърифат Нарзулоевна – Академик Б. Гафуров номидаги Худжанд давлат университети, араб филологияси кафедраси мудири, филология фанлари номзоди, доцент (Тожикистон)
- Байыр, Дидар – Ислом тарихи, санъати ва маданиятини тадқиқ этиш маркази (IRCICA), кутубхона ва архив бошлиғи, PhD доктори, Ислом ҳамкорлиги ташкилоти
- Болтаев, Аъзам Ҳомидович – Бухоро давлат университети, Бухоро тарихи кафедраси доценти (Ўзбекистон)
- Гаджиева, Кёнюль Гамидовна – Озарбайжон миллий фанлар академияси, Низомий Ганжавий номидаги Адабиёт институти, етакчи илмий ходим, филология бўйича философия доктори, доцент, Баку (Озарбайжон)
- Гофуров, Азимжон Шарипович – Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази, катта илмий ходим (Ўзбекистон)
- Джуманиязова, Феруза Джуманазаровна – Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, катта илмий ходим, PhD (Ўзбекистон)
- Жамолова, Диляноза Муйидиновна – Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти, докторант; тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, катта илмий ходим (Ўзбекистон)
- Зокирова, Дурдона Зокиржон қизи – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, етакчи мутахассис (Ўзбекистон)
- Идиев, Акбар Аваз ўғли, ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, таянч докторант (Ўзбекистон)

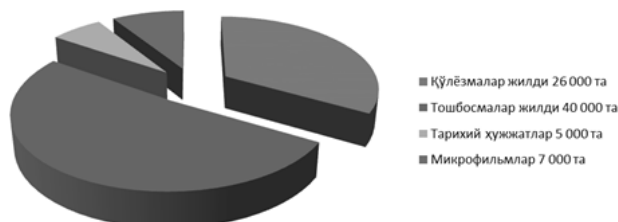
- Исламов, Шарифжон Ганижонович – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, қўлёзмалар фонди мудири (Ўзбекистон)
- Исмаилова, Алмаз Мусаевна – Доғистон давлат университети, тарих факультети, Ватан тарихи кафедраси, доцент, тарих фанлари номзоди, Махачкала (Россия)
- Йўлдашев, Ботир Ёролович – ЎзР ФА Темурийлар тарихи давлат музейи, илмий ходим (Ўзбекистон)
- Каримов, Бахтиёр Раҳманович – Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, етакчи илмий ходим, фалсафа фанлари доктори, профессор (Ўзбекистон)
- Куранбаева, Умида Султанназаровна – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, кичик илмий ходим (Ўзбекистон)
- Кылыч, Маҳмуд Ерол – Ислон тарихи, санъати ва маданиятини тадқиқ этиш маркази (IRCICA) бош директори, доктор, профессор, Ислон ҳамкорлиги ташкилоти
- Қораев, Шерхон Пўлатхонвич – Самарқанд давлат университети, тадқиқотчи, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (Ўзбекистон)
- Қўлдашев, Шерали Темиралиевич – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, катта илмий ходим, тарих фанлари номзоди, доцент (Ўзбекистон)
- Лутфилаев, Ҳамидилло Муродилаевич – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, бўлим бошлиғи, тарих фанлари номзоди (Ўзбекистон)
- Мадалиева, Ойсара Рустамовна – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, катта илмий ходим, PhD (Ўзбекистон)
- Мадраимов, Абдумажид – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, тарих фанлари доктори, профессор (Ўзбекистон)
- Мамашикуров, Бекназар Бобомурадович – ЎзР ФА Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, мустақил тадқиқотчи (Ўзбекистон)
- Маҳқомова, Дилёра Шавкатовна – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, етакчи мутахассис (Ўзбекистон)
- Маҳмуджонова, Гулзода – Карабюк университети, Адабиёт факультети, Санъат тарихи бўлими (Туркия)
- Маҳмудов Отабек Валижонович – Фарғона давлат университети, Жаҳон тарихи кафедраси мудири, фалсафа доктори (PhD), доцент (Ўзбекистон)
- Мирзаев, Авазбек Толибжонович – Андижон давлат университети, катта ўқитувчи (Ўзбекистон)
- Миркомиллов, Эркин Абдусадикович – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Қўлёзмаларни микрофильмлаштириш, сканерлаш ва рақамлаштириш бўлими, бошлиқ (Ўзбекистон)
- Мўминов, Аширбек Қурбонвич – Ислон тарихи, санъати ва маданиятини тадқиқ этиш маркази (IRCICA), бош директорнинг лойиҳалар бўйича маслаҳатчиси, тарих фанлари доктори, Ислон ҳамкорлиги ташкилоти
- Муродов, Абдували Мухтор ўғли – Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти, магистрант (Ўзбекистон)
- Мустафоев, Достон Шухратович – Ўзбекистон халқаро ислон академияси таянч докторанти; Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази, илмий ходим (Ўзбекистон)
- Муҳаммадаминов, Саидакбар Абдурашидович – ЎзР ФА Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, тарихий манбашунослик бўлими катта илмий ходими, тарих фанлари номзоди (Ўзбекистон)
- Муҳиддинова, Дилафруз Зухриддиновна – Тошкент давлат шарқшунослик университети, Шарқ мамлакатлари адабиёти ва қиёси адабиётшунослик кафедраси мудири, филология фанлари доктори, доцент (Ўзбекистон)

- Наимов, Исмат Нусратиллоевич – Бухоро давлат университети, Бухоро тарихи кафедраси ўқитувчиси (Ўзбекистон)
- Нарзуллаева, Ниҳола Абдурахмановна – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, илмий ходим (Ўзбекистон)
- Остонов, Жаҳонгир Давлатович – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, таянч докторант (Ўзбекистон)
- Пилипчук, Ярослав Валентинович – М. П. Драгоманов номидаги Миллий педагогика университети, тарих-фалсафа факультети, Жаҳон тарихи ва археологияси кафедраси катта ўқитувчиси, тарих фанлари доктори (Украина)
- Разаков, Фаррух Абдумунинович – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, таянч докторант (Ўзбекистон)
- Раҳимов, Комижон Раҳматович – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, катта илмий ходим, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) (Ўзбекистон)
- Раҳматуллаева, Асалхон Ғайратовна – Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти, ўқитувчи, санъатшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), (Ўзбекистон)
- Саидова, Нодира Ғанишер қизи – Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти, таянч докторант (Ўзбекистон)
- Сатторова, Зилола Исмоил қизи – Тошкент давлат шарқшунослик университети, докторант (Ўзбекистон)
- Соатова, Гулзода Нурмамат қизи – Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, таянч докторант (Ўзбекистон)
- Содиқов, Қосимжон Позилович – Тошкент давлат шарқшунослик университети, Мумтоз филология ва адабий манбашунослик кафедраси профессори, филология фанлари доктори, профессор (Ўзбекистон)
- Султонов, Комижон Аслонович – ЎзР ФА Темурийлар тарихи давлат музейи, илмий ходим (Ўзбекистон)
- Султонов, Ўктамбек Абдулганиевич – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, етакчи илмий ходим, тарих фанлари доктори (Ўзбекистон)
- Тожиев, Достонжон Бекназар ўғли – “Янги аср авлоди” нашриёт-матбаа маркази, маркетинг бўлими менежери (Ўзбекистон)
- Тошов Нурғди Искандарович – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, етакчи илмий ходим, тарих фанлари номзоди (Ўзбекистон)
- Тўраев, Лазиз Абдивали ўғли – Тошкент давлат шарқшунослик университети, бўлим бошлиғи, PhD (Ўзбекистон)
- Умарова, Муяссар Абдунабиевна – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, кўлёзмаларни микрофильмлаштириш, сканерлаш ва рақамлаштириш бўлими мутахассиси (Ўзбекистон)
- Умурзоқов, Баҳриддин Сафарович – Тошкент давлат шарқшунослик университети, “Манбашунослик ва тасаввуф герменевтикаси” кафедраси катта ўқитувчиси, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD); Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, катта илмий ходим (Ўзбекистон)
- Усманов, Маҳаммадсидиқ Абдуманнонович, Ўзбекистон Халқаро ислом академияси, Манбалар хазинаси, мудир (Ўзбекистон)
- Усмонов, Иброҳим Собирович – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, докторант, тарих фанлари номзоди, доцент (Ўзбекистон)

- Усмонов, Хусан Тоштемирович – Ўзбекистон халқаро ислом академияси, магистрант (Ўзбекистон)
- Файзуллаев, Фаррух Эшқабдулович – Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти таянч докторанти (Ўзбекистон)
- Фаромарзи, Файзулло – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, таянч докторант (Ўзбекистон)
- Халилова, Зилола Эркиновна – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, докторант, PhD (Ўзбекистон)
- Ходжаева, Башорат Зафаржоновна – Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, реставрация бўлими, етакчи мутахассис (Ўзбекистон)
- Шалдарбекова, Ажар Беккеновна – Л. Н. Гумилев номидаги Евразия давлат университети, тюркология кафедраси профессори, PhD (Астана, Қозоғистон)
- Шарипов, Азизжон Азимович – ЎзР ФА Темурийлар тарихи давлат музейи, “Маънавият ва маърифат” бўлими мудири (Ўзбекистон)
- Шарипов, Бекзоджон – Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, мутахассис (Ўзбекистон)
- Шерова, Мавзуна Маъмуровна – Ўзбекистон халқаро ислом академияси, таянч докторант (Ўзбекистон)
- Эркинов, Афтондил Садирхонович – Маданий мерос агентлиги, бош мутахассис, филология фанлари доктори (Тошкент, Ўзбекистон)
- Эшонова, Салимахон Нишонбек қизи – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Шарқ қўлёзмалари бўлими мудири, филология фанлари номзоди (Ўзбекистон)

ILLUSTRATIONS
ИЛЛЮСТРАЦИЯЛАР

ЎзРФА Шарқшунослик институти фондидаги манбалар
(IX–XX аср биринчи ярмига мансуб)

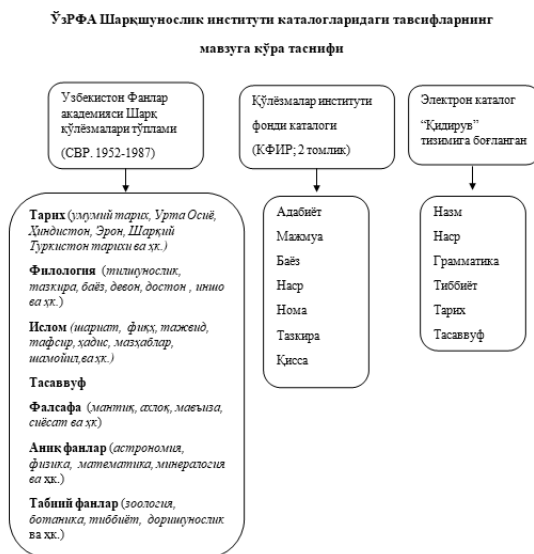
III. 1. Sources from the Fund of Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences
(Belonging to the First Half of the 9th–20th Centuries).

Илл. 1. ЎзРФА Шарқшунослик институти фондидаги манбалар (IX–XX аср биринчи ярмига мансуб).

III. 2. Funds of Al-Biruni Institute of Oriental Studies and Their Catalogues.

Илл. 2. ЎзРФА Шарқшунослик институтидаги фондлар ва уларга оид каталоглар.

Илл. 3. Classification of Descriptions in the Catalogues of Al-Biruni Institute by Subject.

Илл. 3. ЎзРФА Шарқшунослик институти каталогларидаги тавсифларнинг мавзуга кўра таснифи.

**Al-Biruni Institute
of Oriental Studies**

Search

ISBN:

Title:

Author:

Language:

Subject:

Illustration:

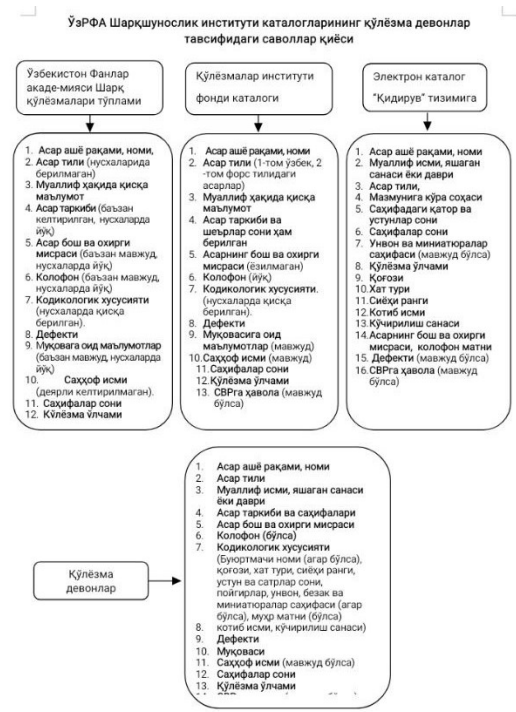
Main
Search
Search by Name
Detailed search

Илл. 4. Electronic Catalogue Search Engine of Al-Biruni Institute of Oriental Studies.

Илл. 4. ЎзРФА Шарқшунослик институти электрон каталоги қидирув тизими.

Al-Biruni Institute of Oriental Studies		
Description		Print
10171/2 رسالة جود جهان نما - جامع الترات علم توجد		
Author name		per
Language		Theology
Subjects		
Quantity of sheets	6(56b-61a)	
Quantity of lines	17	
Size	21 x 17	
Paper	Industrial	
Date of copying		
Handwriting kinds		State/lig
Cover types		Cardboard
Cover colors		Green
Beginning	بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على سيد المرسلين وآله	
Beginning after amma ba'd		
End	والله اعلم بالصواب	
	MUSA'EV SH	
	10171/2	

Ill. 5. Electronic Catalogue Search Engine of Al-Biruni Institute of Oriental Studies. Description.
Илл. 5. ЎзРФА Шарқшунослик институти электрон каталоги қидирув тизими. Тавсиф.

Ill. 6. Comparison of Items from the Descriptions of Manuscript *Divans* in the Catalogues of Al-Biruni Institute of Oriental Studies.
Илл. 6. ЎзРФА Шарқшунослик институти каталогларининг қўлёзма девонлар тавсифидаги саволлар қиёси.

ЎзРФА ШИ каталогларидаги куллиёт тавсифи ва уларни жойлаштириш тартиби

III. 7. Description of *Kulliyat* in the Catalogues of Al-Biruni Institute of Oriental Studies and Their Arrangement.

Илл. 7. ЎзРФА ШИ каталогларидаги куллиёт тавсифи ва уларни жойлаштириш тартиби.

ЎзРФА ШИ каталогларидаги қўлёзма девон тавсифларини жойлаштириш

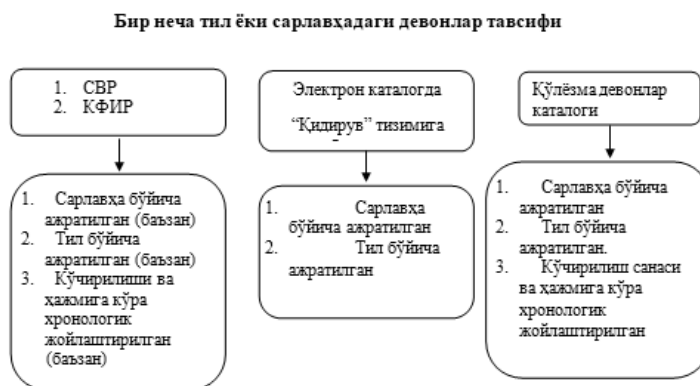
III. 8. Arrangement of the Descriptions of Manuscript *Diwans* in the Catalogues of Al-Biruni Institute.

Илл. 8. ЎзРФА ШИ каталогларидаги қўлёзма девон тавсифларини жойлаштириш.

III. 9. Differences between *Muntakhab Diwan* and *Bayad*.

Илл. 9. Мунтахаб девон ва баёз фарқи.

III. 10. Description of *Diwans* in Several Languages or with Several Titles.

Илл. 10. Бир неча тил ёки сарлавҳадаги девонлар тавсифи.

Ил. 11. Hybrid TECH 401c (PS 2002 Microfilm).
Илл. 11. Hybrid TECH 401c (PS 2002 микрофильм).

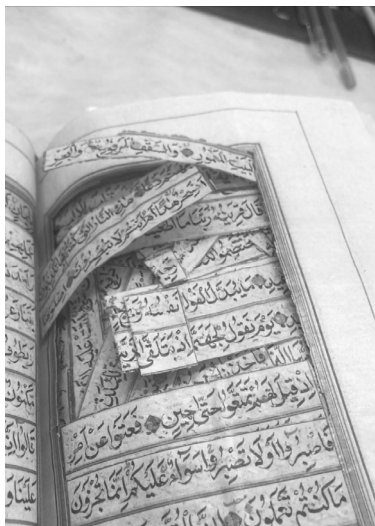
Ил. 12. i2S Copybook SupraScan.
Илл. 12. i2S Copybook SupraScan.

Ил. 13. HD Model (QUARTZ-A1).
Илл 13. HD модел (QUARTZ-A1).

Ил. 14. Copybook V-A1.
Илл. 14. Copybook V-A1.

Ill. 15. Cut Off Tables and Fragments of Broken Off Text, Folio 336^b (Pre-Restoration Condition).
Илл. 15. Жадвалларнинг қирқилиб кетгани ва матн фрагментлари узилиб тушгани, 336^b варақ
(реставрациядан олдинги ҳолати).

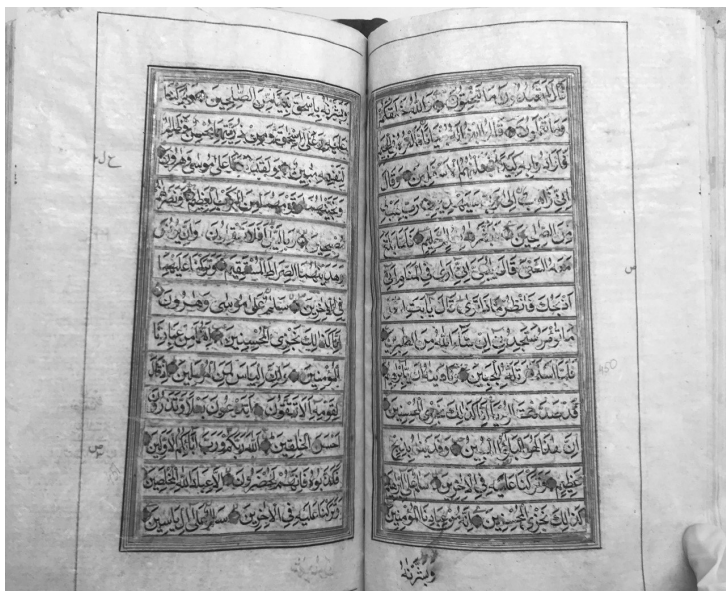
Ill. 16. Process of Separating Stuck Pages 291-292 from the Manuscript.

Илл. 16. Манбанинг ёпишиб қолган 291-292-варақларини ажратиш жараёни.

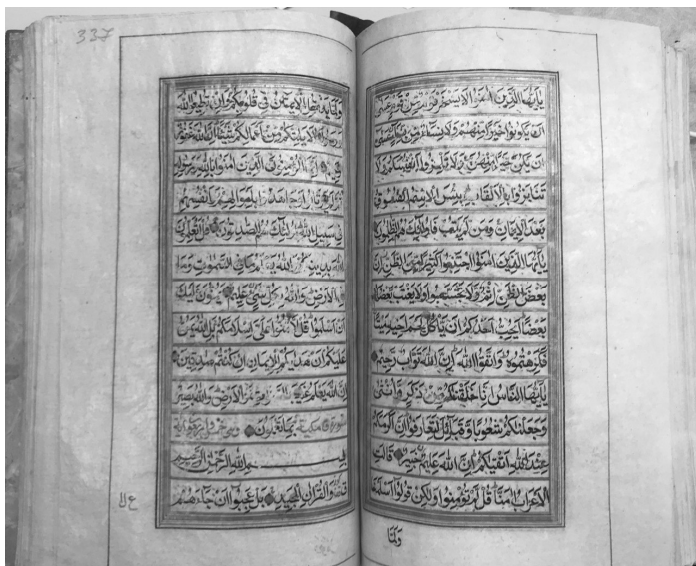
Ill. 17. Process of Separating Stuck Pages 291-292 from the Manuscript.

Илл. 17. Манбанинг ёпишиб қолган 291-292-варақларини ажратиш жараёни.

Ill. 18. State of the Source after Restoration (Folios 291^b-292^a).

Илл. 18. Манбанинг реставрациядан кейинги ҳолати (291^б-292^а varaqlar).

Ill. 19. The State of the Source after Restoration (Folios 336^b-337^a).

Илл. 19. Манбанинг реставрациядан кейинги ҳолати (336^б-337^а varaqlar).

Ill. 20. The Moulage Made in Al-Biruni Institute of Oriental Studies.

Илл. 20. ЎзРФА ШИДа тайёрланган муляж.

Ill. 21. Demonstration of the Moulage Made in Al-Biruni Institute of Oriental Studies.

Илл. 21. ЎзРФА ШИДа тайёрланган муляж намоиши

Ill. 22. Process of Making Moulage.
Илл. 22. Муляж тайёрлаш жараёни.

Ill. 23. Akyüz Merve. Islimi Style.
Илл. 23. Islimi Üslûp (M. Akyüz).

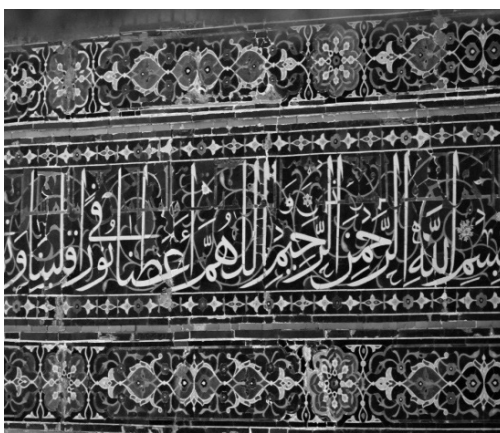
Ill. 24. Hatayi Style.
Илл. 24. Hatâyî Üslûp.

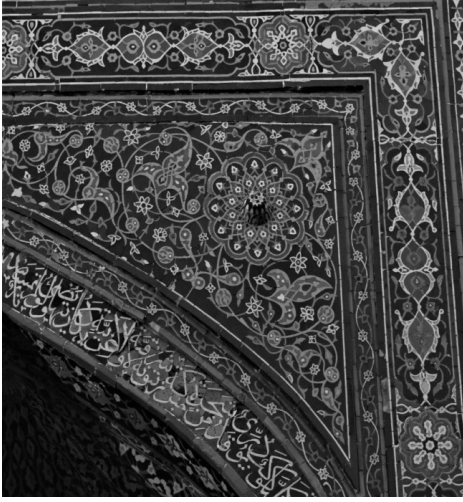
Ill. 25. Akyüz Merve. Portal Pedestal.
Илл. 25. Таққарп Kaidesi (M. Akyüz).

Ill. 26. Akyüz Merve. Side Niche Molding.
Илл. 26. Yan Niş Pervaz (M. Akyüz).

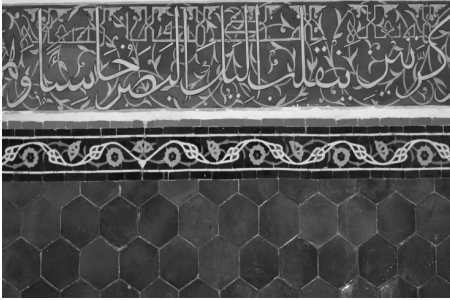
Ill. 27. Akyüz Merve. Portal Molding.
Илл. 27. Таққарп Pervazı (M. Akyüz).

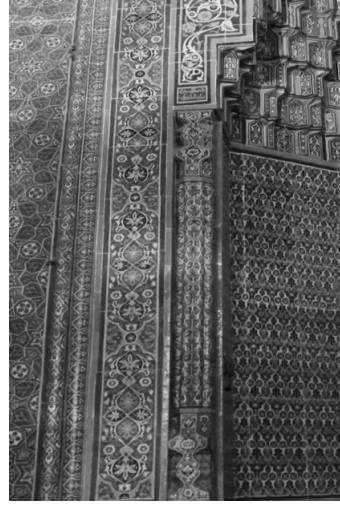
III. 28. Akyüz Merve. Açkapı Yashmah.
Илл. 28. Ачкапі Яшмак (М. Акүз).

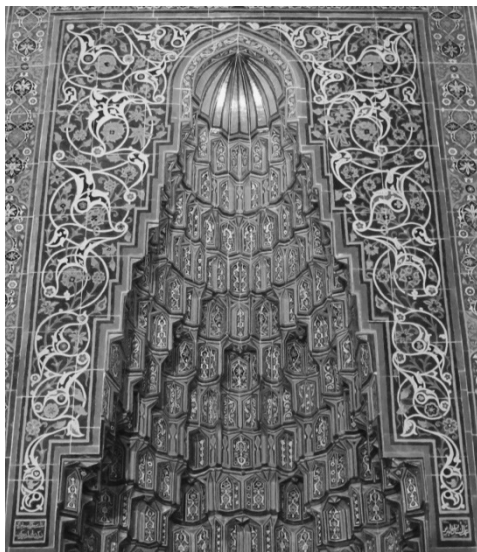
III. 29. Akyüz Merve. Portal Hatayî Painting.
Илл. 29. Тачкапі Натâйî Табло (М. Акүз).

III. 30. Akyüz Merve. Interior Wall Scratches.
Илл. 30. İç Duvar Kâşileri (М. Акүз).

III. 31. S. Ocak Ahmed. Green Mosque Mihrab
Sill and Yashmah.
Илл. 31. Yeşil Cami Mihrap Pervazı ve Yaşmağı
(S. Ocak Ahmed).

Ill. 32. S. Ocak Ahmed. Green Mosque Mihrab Sill and Yashmah.

Илл. 32. Yeşil Cami Mihrap Pervazı ve Yaşmağı (S. Ocak Ahmed).

Ill. 33. M. Alkan. Green Mosque Muezzin Mahfil.

Илл. 33. Yeşil Cami Müezzın Mahfili (M. Alkan).

Ill. 34. M. Alkan. Green Mosque Muezzin Mahfil.

Илл. 34. Yeşil Cami Müezzın Mahfili (M. Alkan).

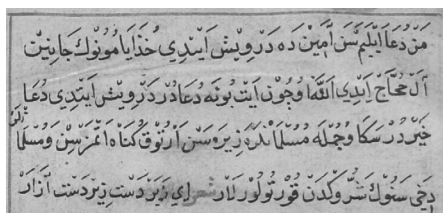
Ill. 35. M. Alkan. Green Mosque Muezzin Mahfil.

Илл. 35. Yeşil Cami Müezzın Mahfili (M. Alkan).

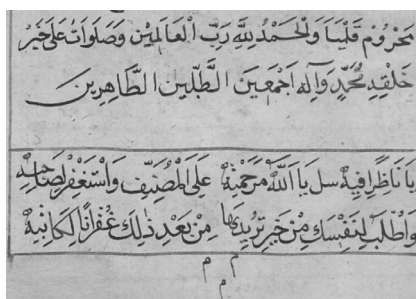
Ill. 36. M. Alkan. Green Mosque Interior Walls.

Илл. 36. М. Алкан. Зеленая Мечеть Интерьер Стен.

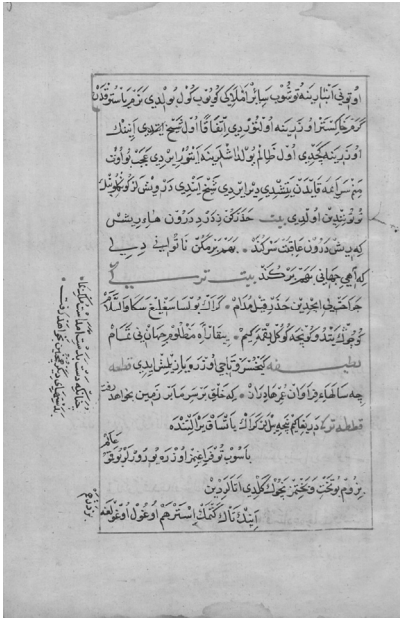
Ill. 37. The Beginning of the Text from the Manuscript of the Translation of Gulistan, Folio 1^a.

Илл. 37. "Гулистон" асари таржимаси қўлёзма нусхасининг матн бошланиши, в. 1^а.

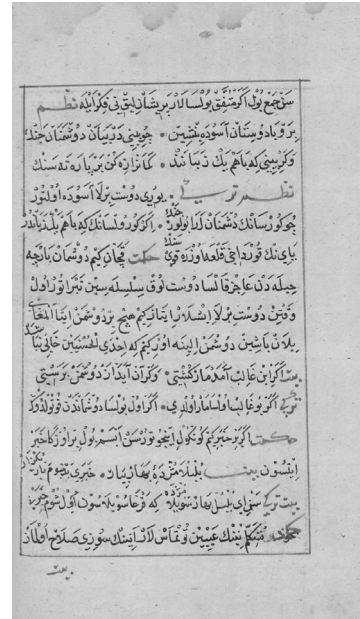
Ill. 38. The End of the Text from the Manuscript of the Translation of Gulistan, Folio 128^a.

Илл. 38. "Гулистон" асари таржимаси қўлёзмасининг матн сўнги, в. 128^а.

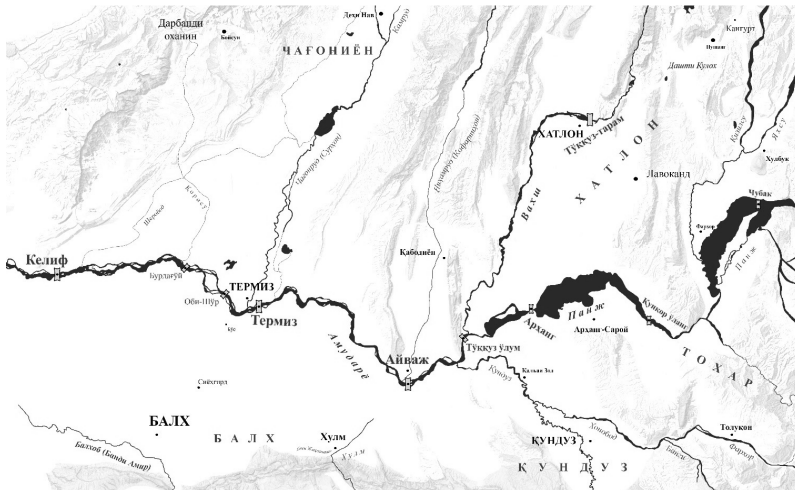
III. 39. Samples from the Manuscript of the Translation of Gulistan.

Илл. 39. “Гулистон” асари таржамаси қўлёзмаси саҳифаларидан намуналар.

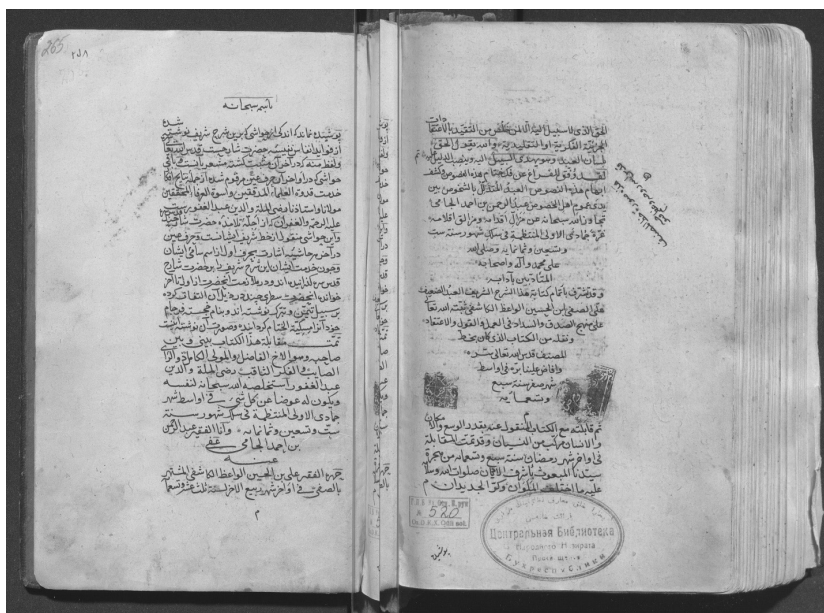

III. 40. Samples from the Manuscript of the Translation of Gulistan.

Илл. 40. “Гулистон” асари таржамаси қўлёзмаси саҳифаларидан намуналар.

III. 41. Amu Darya and Its Passes.
Илл. 41. Амударё ва унинг кечувлари.

III. 42. Colophon in the Manuscript of *Sharh-i Fusus al-Hikam* under Inventory Number 520, Main Fund of Al-Biruni Institute of Oriental Studies.

Илл. 42. ЎЗРФА ШИ асосий фонди № 520 инвентарь рақам остидаги “Шарҳ-и Фусус ал-ҳикам” қўлёзмасининг колофони.

III. 43. Preface. Folio 1^a of the Manuscript 520.

Илл. 43. 520 қўлёзманинг 1^a саҳифаси, Олдсўз.

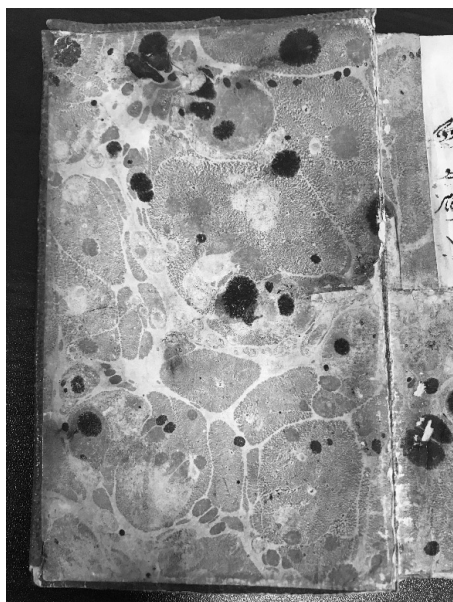
III. 44. Cover of the Manuscript.
Илл. 44. Қўлёзма муқоваси.

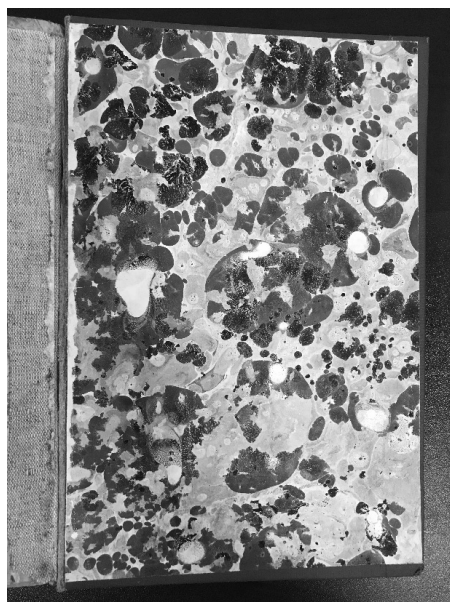
III. 45. Inner Folio with Abri Paper.
Илл. 45. “Абри” қоғозли ички саҳифа.

III. 46. Inner Folio with Abri Paper.
Илл. 46. “Абри” қоғозли ички саҳифа.

Ill. 47. Cover with *Abri* Paper.
Илл. 47. “Абри” қоғозли муқова

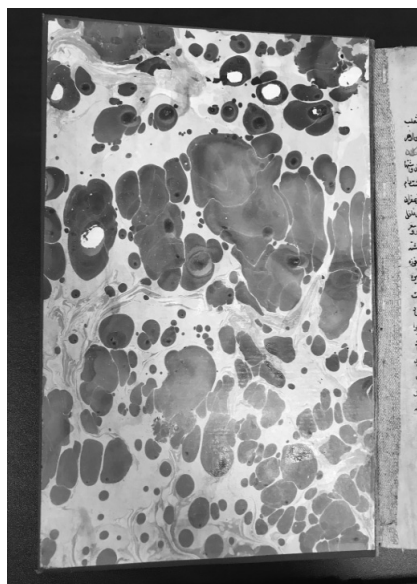
Ill. 48. Cover with *Abri* Paper.
Илл. 48. “Абри” қоғозли муқова.

Ill. 49. Cover with *Abri* Paper.
Илл. 49. “Абри” қоғозли муқова.

Ill. 50. Cover with *Abri* Paper.
Илл. 50. “Абри” қоғозли муқова.

Ill. 51-52. Covers with *Abri* Paper.
Илл. 51-52. “Абри” қоғозли муқовалар.

Ill. 53. Sample from the Manuscript No. 1201 from the Main Fund of Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, which was decorated and repaired with *abri* paper prepared by Ma'ruf Salimov.

Илл. 53. М. Салимов тайёрлаган абри қоғози билан безъатилиб таъмирланган ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондидаги №1201 инв. рақамли қўлёзма наъмунаси.

Ill. 54. Sample from the Manuscript No. 1201 from the Main Fund of Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, which was decorated and repaired with abri paper prepared by Ma'rif Salimov.

Илл. 54. М. Салимов тайёрлаган абри қоғози билан беъзатилиб таъмирланган ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондидаги №1201 инв. рақамли қўлёзма наъмунаси.